

Götz Aly · Hitler népállama

Kísértések

Götz Aly
Hitler népállama

***Rablás, faji háború és
nemzeti szocializmus***

ATLANTISZ
2012

Német Szellemtudományi Könyvtár
Deutsche Geisteswissenschaftliche Bibliothek

Az Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
és a Goethe Institut, München közös könyvsorozata

A könyv a frankfurti S. Fischer Kiadó és az Atlantisz Könyvkiadó
együttműködésében készült.

Dieses Buch erscheint im Rahmen einer Zusammenarbeit
zwischen dem S. Fischer Verlag und dem Atlantis Verlag

A fordítás alapjául szolgáló mű:

Götz Aly: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. Mit einem Nachwort: Antwort auf die Kritik*
S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2006

© S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2005, 2006

© Hungarian Edition: Atlantisz Könyvkiadó és a fordító, 2012
Minden jog fenntartva, beleértve bármilyen publikálás,
elektronikus közzététel, sokszorosítás vagy egyes részek
közlésének jogát is.

A fordítást szerkesztette és az eredetivel egybevetette:
Teller Katalin

Az Atlantisz Könyvkiadó köszönetet mond Walter Pehlének
a magyar kiadás megjelentetéséhez nyújtott segítségéért
és Ungváry Krisztiánnak a magyar fordítás szerkesztéséhez adott
hadtörténelmi tanácsaiért.

ISBN 978-963-9777-13-2

ISSN 0866-0352

Atlantisz Könyvkiadó (1052 Budapest, Gerlóczy u. 4.)

www.atlantiszkiado.hu

Felelős kiadó: Miklós Tamás

Borítóterv: Harsányi – Lajta – Miklós

Tördelés: Pala 11 Bt.

Nyomdai munkák: Reálszisztéma Dabasi Nyomda Zrt.

A könyv az S. Fischer Kiadó,
a Nemzeti Kulturális Alap,

a Goethe Institut

és azon olvasóink segítségével jelenik meg,
akik adójuk 1%-át az Atlantisz Alapítványnak ajánlották fel.

Az Atlantisz Alapítvány számlasz

10200 823-222-14737-00000000

TARTALOM

I. RÉSZ

KÖZHANGULATRA ÉPÍTŐ POLITIKUSOK AKCIÓBAN

A népbirodalom álma	11
Gigászi idők	11
A nagy nekirugaszkodás	18
Nemzeti integráció	29
1918 traumája	35
Szemponatok az olvasáshoz	41
Kérdésfeltevések	41
A történelmi anyag	45
A szívességi diktatúra	57
A fellendülés látszata	57
Árjásítás a háború érdekében	62
A tömegek kíméletes megadóztatása	77
A burzsoázia kíméletlen megadóztatása	89
Örömteli hadszolgálat pénzbőségben	100

II. RÉSZ

LEIGÁZNI ÉS KIHASZNÁLNI

Szigorú célszerűséggel	107
Németeket gazdagító hadisarcok	107
Az egyén fizet	117
Kollektív kisajátítás	122
Háborús nyereségek a nép javára	131
Hitler elégedett fosztogatói	131
A Birodalom ócskapiaca	152
Bürokráciamentes gyorssegély	158
Nyugatot: a fő támpillér	181
Belgiumi luxuséttermek	181
Hollandia határok nélkül	189

Franciaország iga alatt	192
Olaszország: a számla kifizetetlen marad	201
Kelet: a kiegészítő térség	205
Rabszolgamunka a Birodalomnak	205
A moszkvai bankjegykibocsátó bank	215
Az átlagfogyasztó	220

III. RÉSZ

A ZSIDÓK KISAJÁTÍTÁSA

Állami rablás mint alapelv	237
Infláció és árjásítás	237
Pénzsegély Szerbiának	242
Magyarországgal szembeni követelések	245
Emil és Henny Uhlmann	250
Pénzmosás a Wehrmacht javára	259
Quisling itt, alkotmány ott	259
Kisajátítási eljárás nélküli kisajátítás	264
Egységbe forrt rablás Franciaországban	268
Támogatás a szövetségesektől	285
Igazságosság szlovák módra	285
Bulgária háborús költségvetése	290
Román aranypolitika	296
Az arany nyomában	309
Görögországi infláció	309
A szaloniki zsidók	316
Arany az athéni tőzsdén	326
Német-görög hallgatás	334
Rodoszról Auschwitzba	337

IV. RÉSZ

NÉPBOLDOGÍTÓ BŰNCSELEKMÉNYEK

A Gonosz virágai	351
A zsidókkal szemben elkövetett rablógyilkosság	351

1939-1945 közötti háborús bevételek	359
Spekulatív politika	369
Színleg és zajtalanul	369
Megtakarítás és bizalom	375
Virtuális háborús adósságok	381
Nemzeti szocializmus	389
Szakértelem és politika	389
Éltek, mint a moziban	397
Faji és osztálytudatosság	403

UTÓSZÓ

Válasz a kritikákra	411
Elfelejtett normalitás	411
Egyetemi hálózatok	422
A statisztika látszatvilága	432
Ideologikus abrakadabra a kritikában	443

FÜGGELÉK

Átváltási árfolyamok	451
Rövidítések	453
Szószedetek	463
Idegen nyelvű – magyar szószedet	463
Magyar – idegen nyelvű szószedet	471
A szerző jegyzetei	479
Irodalom- és forrásjegyzék	553
Periodikák	553
Bibliográfia	555
Névmutató	579

I.

KÖZHANGULATRA ÉPÍTŐ
POLITIKUSOK AKCIÓBAN

A NÉPBIRODALOM ÁLMA

Gigászi idők

Könyvem a népállam [*Volksstaat*] és a bűncselekmények szimbiózisát kívánja bemutatni. Ennek érdekében meg kellett haladnom azt a még mindig elterjedt történetírói megközelítést, mely a nemzetiszocializmus nyilvánvalóan iszonyatos oldalát különválasztja azoktól a politikai akcióktól, amelyek ezt a rezsimet oly vonzóvá tették a németek többsége számára. Fő célom, hogy a bűncselekményeket történetileg megalapozottan ágyazzam be a XX. század német történelmébe. A holokauszt genezisére ugyanis nem kizárólag azokból az ügyiratokból következtethetünk, melyek aktáit a „zsidókérdés” tárgymegjelöléssel látták el. Ezzel nem kibővítem a nemzetiszocialista korszakkal foglalkozó történetírás teljesítményét, amely túlnyomórészt a bűncselekményeket állítja a középpontba. Az én megközelitésem e bűncselekmények előfeltételeire kérdez, s ez a kérdés ennek a könyvnek is belső mozgatója.

Az NSDAP a fajok egyenlőtlenségének tanára támaszkodott, miközben a németeknek nagyobb esélyegyenlőséget ígért, mint amekkorát a császárság vagy akár a köztársaság biztosított. A gyakorlatban mindezt mások kárára, a rabló- és faji háború eszközeivel valósították meg. Belső perspektívából úgy tűnt, a faji harc az osztályharc végét vetíti előre. Ebből a szempontból az NSDAP a múlt század nemzeti és szociálforradalmi utópiáinak egyikét propagálta. Ez tette népszerűvé. Innen merítette gyilkos energiáit. Hitler „szociális népállam felépítéséről” beszélt, példás „szociális államról”, amelyben „fokozatosan le kell rombolni minden [társadalmi]* korlátot”.¹

* A német „*sozial*” ill. „*Sozial*”- jelző fordítása során a kontextustól függően a magyarban bevett módon a „szociális”, ill. „társadalmi” ki-

Mint a forradalmárok általában, a nemzetiszocialista mozgalom felettébb fiatal követői is megteremtették a „most vagy soha” légkörét. Az 1933-as hatalomátvétel idején Joseph Goebbels 35 éves volt, Reinhard Heydrich 28, Albert Speer 27, Adolf Eichmann 26, Josef Mengele 21, Heinrich Himmler és Hans Frank 32. Hermann Göring – az idősebbek egyike – épp 40. születésnapját ünnepelte. Egy statisztikai felmérésre hivatkozva Joseph Goebbels még a háború közepén is megállapíthatta:

Eszerint a vezető személyiségek átlagéletkora a párt középvezetői rétegében is 34 év, az államapparátuson belül pedig 44 év. Ténylegesen kijelenthető tehát, hogy ma Németországot ifjúsága vezeti.

Egyúttal követelte „a személyi állomány felfrissítését”.²

A fiatal németek többségének szemében a nemzeti-szocializmus nem diktatúrát, szólastilalmat és elnyomást jelentett, hanem szabadságot és kalandot. Az ifjúsági mozgalom kiterjesztését látták benne, a testi és szellemi öregedés elleni programot. A hangadó 20–30 évesek 1935-ben lekezelő megvetéssel néztek a maradiakra. A tettek modern, individualizmusellenes embereinek tartották magukat. Megmosolyogták a „nyárspolgári gondokat – hisz miénk a holnapi nagy gondolat”. 1940 januárjában úgy hitték, a „nagy csata” előtt állnak, melyről azt gondolták,

bárki hulljon is el, ez az ország boldog, nagy jövő felé halad.

1944 márciusának elején pedig – minden időközben megélt borzalom ellenére – bele akartak vágni „a háború végső hajrájába”.³

Egy 33 éves férfi feljegyezte, miért jelentkezett 1939-ben az egyik néhány nap alatt felállított áttelepítési törzsbe [*Umsiedlungsstab*], amely a Kelet-Közép-Európában

fejezések használatom. Így néha elvész a német szóhasználat mindkettőt átfogó jelentése. (– *A ford.*) (A számozott jegyzetek a szerzőtől, a csillagos jegyzetek a fordítótól származnak. A számozott jegyzetek – az *Utószó* kivételével – a kötet végén állnak. – *A szerk.*)

elő külhoni németeket [*Auslandsdeutsche*] volt hivatott sürgősen „hazahozni a Birodalomba” [*„heim ins Reich”*]:

Egy pillanatig sem habozom a jelentkezéssel. A kitűzött feladat egyedülálló; remélem, hasznomat veszik, és elfogadják jelentkezésem. S ebben keveset számít, hogy e hívó szó egyben irodám szűk falai közül is kiszabadít.

Tizennégy nappal később ugyanez a naplóíró a következőket jegyzi föl:

Megriadtam a feladat nagyságától: soha nem ruháztak még rám ekkora felelősséget.⁴

Fiatal nők lelkesen számoltak be az áttelepülő külhoni németek patronálására a meghódított Warthegauban szervezett diáklánybevetésről, a sebtében felépített iskolákról, aratók gyermekeinek megnyitott óvodákról [*Erntekindergarten*]:

Teljesen mindegy volt, mely fakultásról jöttünk, mindannyiunkat összekötött egy nagy, közös feladat, nevezetesen az, hogy a szemeszterszünetben teljes erőnkkel és – bármennyire is csekély – tudásunkkal Warthegaut szolgáljuk. És őszintén szólva igazán büszkék voltunk, hogy az elsők lehettünk, akik itt diákként úttörőmunkát végezhetek.⁵

Az 1915-ben született Hanns Martin Schleyer, a Német Munkaadók Szövetségének későbbi elnöke* 1942-ben Prágában, a megszállás 27 éves funkcionáriusaként a régi, bizonytalankodó közigazgatási és kulturális elit maradékan gúnyolódott, amely az ő szemében a „valódi nemzetiszocializmus” feltörekvése útjában állt:

A harcorkorszakban [*Kampfzeit*] már ifjan belénk nevelt készségünk arra, hogy megkeressük a feladatokat ahelyett, hogy várnánk rájuk, s a még a hatalomátvétel után is állandó mozgalmi bevetések a szokásosnál korábban tettek vállunkra felelősséget.⁶

Hans Schuster, aki az 1970-es években a *Süddeutsche Zeitung* egyik főszerkesztője volt, 1941 májusában a zágrá-

* Schleyer 1973-tól 1977-ig vezette a szövetséget.

bi (agrami) német követség gazdasági attaséja lett azzal a feladattal, hogy ott helyben szervezze meg a horvát csatlósállamot. Ezt megelőzően – miképpen *Die Judenfrage in Rumänien* [A zsidókérdés Romániában] című, Lipcsében megvédett disszertációja erre predesztinálta – a bucaresti német követségen dolgozott, és konspiratív vállalkozásokban vett részt. Ő is az 1915-ös nemzedékhez tartozott. 1942 januárjában 26 évesen, a világnézeti meggyőződésből bűnöző tettes [*weltanschaulicher Überzeugungstäter*] lázas izgatottságával a következőket írta Zágrárból barátjának, a később szintén befolyásos Hellmut Beckernek:

Most már tényleg mihamarabb ki akarok jutni innen. Túl sokat kaptam ettől az utóbbi évtől; szinte túl simán ment sok minden – még ha nagy feszültségek és heteken át tartó veszélyek közepette is. A belgrádi államesínyre gondolok, meg a háborúra és az államesínyünkre itt, Agramban. Aztán a szerencsére, hogy egy olyan kiváló ember alatt szolgálva, mint amilyen Kasche követ (SA-Obergruppenführer!), jó fél éven keresztül részt vehettem ennek az államnak a fíradtságos felépítésében, súlyos egyéni felelősséget hordozva a vállamon, ám egészen különlegesen kedvező körülmények között – hála az itteni kormányzathoz fűződő, nagyon szoros kapcsolatainknak, amelyek még az átalakulás előtti időkre tekintenek vissza.

Schuster elérte, amit akart, és katonaként hamarosan hálásnak mutatkozhatott azért, hogy „ennek az életnek a sokoldalúsága, az állandó feszültség, az egyéni, még ha kis döntések” és a „bizonyos mértékű fantázia és kezdeményezés követelménye” megóvta őt „a háború fásultsággal fenyegető oldalától”.⁷

Az említett férfiak és nők mind meglették, amit kerestek, és amit az ember ebben az életkorban amúgy is szívesen vesz: az egyéni felelősségvállalást, az úttörő munkát kívánó, még szabályozatlan állapotokat, a fáradhatatlan improvizálás kényszerét, a szellemi és testi erő állandó próbatételét. Olyan életet teremtettek maguknak, melynek során minduntalan kitörhettek a beállni készülő monotóniából. Gyűlölték a hivatali mindennapok bornírtságát, keresték, miként tehetnék próbára önmagukat, és

keresték a szórakozást, a kiszámíthatatlanság csiklandását és a modern mozgóháború hátborzongató izgalmát. A kamaszkort elhagyva a látszólagos mindenhatóság érzésével eltelve keresték identitásukat.

Az 1933-as évben diákok és friss diplomások ragadták magukhoz a hatalmat. Közéjük tartoztak a régi elitcsoporthoz lázadó gyermekei csakúgy, mint azok az öntudatosabbá vált fiatal férfiak, akik a köztársaság szociáldemokraták támogatása felemelkedéséből profitáltak. Társadalmi származásuk különféleségén a nemzeti szocializmus [*nationaler Sozialismus*] társadalmilag romantikus és egyben modern, technicista magyarázatának utópiája révén léptek túl. Önmagukban és a hozzájuk hasonlóknál egy „ifjú nép” élcsapatát látták. A tapasztalatból szkeptikus időseket „kriptaszökevényeknek” [*„Friedhofsgemüse”*] nevezték, a régóta szolgálatot teljesítő, elveikben szilárd hivatalnokokat pedig azzal gúnyolták, hogy „mész pereg az uraságok gatyájából”.⁸ A jelentől távol és a jövőhöz közel érezve magukat olyan életet vizionáltak, amelyről azt képzelték, hogy az egy helyben topogás ellentéte. A mozgalom aktivistái és a sok visszafogottan kíváncsi szimpatizáns a szűkös mával a népi hajnalhasadást állította szembe. Akkori szóhasználat: a hamarosan gigászi hétköznapi terhe könnyűvé vált, megpillantván az eljövendőt. 1941 nyarán Goebbels azon morfondírozott, hogy háborús beszédeit a *Zwischen gestern und morgen* [Tegnap és holnap között] címmel adja közre; a könyv végül *Zeit ohne Beispiel* [Példátlan kor] címen jelent meg.⁹ A nemzetiszocializmus okkal fogható fel az ifjúság diktatúrájaként. Alig néhány éven belül a XX. század pusztítás tekintetében legsikeresebb generációs projektjévé nőtte ki magát.

A nemzeti szocializmus sok mindent kölcsönzött a baloldali szocialista eszmekészletből, ami a szereplők életrajzából is adódik. A weimari köztársaság végén nem kevés későbbi nemzetiszocialista aktivista gyűjtött kommunista-szocialista tapasztalatot. Visszaemlékezéseiben Eichmann például többször kijelentette:

Politikai érzelmeim balra húztak, a szocialista jellegűek legalább olyan erővel, mint a nemzetiek.

Ő és barátai a harckorszakban a nemzetiszocializmust és a szocializmust „mintegy unokatestvéreknek” tekintették.¹⁰ Wolfgang Hillers író egyszerűen ráeszmélt,

hogyan az Én fölé a Mi-t kell rendelni, és hogy az új német művészetet csakis a Mi forrása táplálhatja.¹¹

Ez a korra oly jellemző ember – utalhatnánk akár Arnolt Bronnenra is* – korábban Bert Brechttel és Johannes R. Becherrel** dolgozott együtt, és ő tanította be a *Der große*

* Arnolt Bronnen (1895–1959) osztrák író. 1920-ban Berlinbe költözött, 1927-től nemzeti jobboldali körökhöz kezdett közeledni, s bár apja zsidó volt, anyja 1930-ban beszerzett neki egy „árja” származást bizonyító jegyzői igazolást. A nemzetiszocialisták hatalomra kerülése után ennek ellenére elvesztette állását a berlini rádióban, ahol dramaturgként dolgozott. Ezután 87 író társával aláírt egy Hitlernek felajánlott hűségfogadalmat, s így átmenetileg visszakért a rádióhoz, de hamar támadni kezdték korábbi baloldali kapcsolata miatt. Amikor 1941-ben végre sikerült iratokkal bizonyítania nem zsidó származását, visszavették az írókamarába, mégis nehézségei támadtak művei megjelentetésével, színdarabját pedig betiltották. 1943-ban publikációs tilalom alá került, és végleg kizárták az írókamarából. Ekkor visszament osztrák területre, és kapcsolatba lépett egy ellenálló csoporttal. 1944-ben behívták katonának, majd mint destruktív elemet letartóztatták, és hazaárulás miatt törvényszék elé állították Bécsben, ahol egy bombatámadás során megsemmisültek a periratok, így megszűnt az eljárás ellene. A háború után rövid ideig egy Salzburg tartománybeli község polgármestere lett. 1947-ben visszatért az osztrák irodalmi és színházi életbe, majd egy linzi kommunista újság kulturális rovatát szerkesztette. 1955-ben egyrészt a kommunistákhoz való közelsége, baloldallról pedig a korábban Goebbelszel fenntartott kapcsolata miatt kezdték támadni. Ausztriai lehetetlen helyzetéből Kelet-Berlinbe menekült, ahol azonban nem tudott többé talajt fogni.

** Johannes Robert Becher (1891–1958) német író és politikus, az NDK himnuszának szövegírója. Egész életében meggyőződéses baloldali volt, s 1919-től kisebb megszakítással a Német Kommunista Párt (KPD) tagja. 1933-ban elmenekült Németországból, Prágán, Zürichen és Párizson keresztül jutott el a Szovjetunióba, ahol megismerkedett és barátságot kötött Lukács Györggyel. 1945-ben visszatért Németországba, a szovjet megszállási zónába. A Kulturbund zur demokratis-

Plan [A nagy terv] című kórusművet, amely a sztálini erőltetett iparosítást dicsőítette. 1933-ban Hillersnek csupán fel kellett cserélnie a „proletár” szót a „német”-tel; az utat az Én-től a Mi-ig már maga mögött tudta. Felismerését, „hogyan az új Mi-érzés főként kórusformában” vihető színre, ezután is hasznosíthatta:

Indulj, agyadba vésvén, / hogy ez az erőnk [...].*

A nemzeti szocializmus új Németországa mindazoknak, akik a tüntetéseken, az eszmei vitákban és a gyűléstermekben folytatott csatározásokban a másik oldalon álltak, számtalan lehetőséget nyújtott arra, hogy megkössék egyéni békéjüket a Harmadik Birodalommal.¹²

A következőkben még gyakran lesz szó Fritz Reinhardt pénzügyi államtitkárról és miniszteréről, Lutz Graf Schwerin von Krosigkról. Ellentétes életrajzi háttérük ellenére kongeniálisan működtek együtt.¹³ Betegágyáról Reinhardt ezt írta 1940-ben főnökének:

Előre örülök a nagy feladatoknak, melyeket hamarosan megoldunk. [...] Mily túlárado boldogsággal tölthet el bennünket, hogy ezekben a gigászi időkben élhetünk és tevékenykedhetünk! Párizs német kézen, Franciaország a kapituláció előtt! Ilyen rövid idő alatt! Szinte hihetetlen!¹⁴

A gyors győzelem Belgium és Hollandia semlegességének megsértésével vált lehetővé. Semlegességüket Hitler

chen Erneuerung Deutschlands [Kulturális Szövetség Németország Demokratikus Megújulásáért] elnevezésű keletnémet kulturális szervezet, az Aufbau-Verlag, a legnagyobb NDK-beli könyvkiadó, a kelet-németországi Deutsche Akademie der Künste [Német Művészeti Akadémia] és a *Sinn und Form* című irodalmi újság alapítója volt, valamint tagja a keletnémet állampárt központi bizottságának annak megalakulásától, s 1954-től haláláig kultuszminiszter is. Élete utolsó két évében a sztálini rendszer elleni reformista fellépése miatt a pártvezetés – tisztségei megtartása mellett – háttérbe szorította.

* Bertolt Brecht: „A szolidaritás dala”, in: Haraszi Miklós–Loránd István (szerk.): *Költők, dalok, forradalmak*, Zeneműkiadó, Budapest, 1969, 18. o. (ford. Haraszi Miklós).

már korábban „szóra sem érdemesnek” minősítette. Bizalmasaiba és lépésről lépésre a német lakosságba is belesulykolta azt az alapelvet, amely hamarosan bármely bűncselekményt lehetővé tett:

Senki sem kérdezősködik, ha már győztünk.¹⁵

A kérdés, hogy a tervek bármelyike, a nemzetiszocialista rezsim valamely propagandisztikusan kinyilatkoztatott szándéka vajon megfelelt volna valamiféle későbbi valóságnak, vagy hosszabb távon összeegyeztethető lett volna a realitással, „akadémikusnak” sem nevezhetően érdektelen. Tévútra vezetné az elemzést. A rendkívüli tempó, a kollektív lázíg fokozott ifjonti aggálytalanság az, ami ma szinte felfoghatatlanná teszi a nemzetiszocializmus rövid tizenkét évét. Végletes energiáit a német társadalom az ellentéteknek a vezetés által összetartott egységéből nyerte: az ellentétes racionális és érzelmi politikai szükségletek, a régi és új elit, a nép, a párt és a bürokrácia együtt tartásából. A rendkívül magas fokú alapfeszültség mindenütt létrejött, ahol a politikai apparátus összekapcsolta az ellentéteket: az állítólagosan ősi hagyományok ápolását a technikailag megvalósíthatóan lelt élvezettel, a forradalmi átalakítás tekintélyellenes örömét a német Napállam tekintélyelvű-utópisztikus irányultságával. Hitler a nemzeti újjászületést a pusztulás kockázatával, a közösségre nézve üdvös osztályharmóniát a munkamegosztáson alapuló megsemmisítő erőszakkal ötvözte.

A nagy nekirugaszkodás

A nemzetiszocialista vezetők nemigen állhatták a jogászokat, hivatásos diplomátákat és vezérkari tiszteket. De úgy látták, előnyös, ha időt hagynak nekik, hogy többé-kevésbé alkalmazkodjanak. Közéjük tartoztak a Reichs-

bank [Birodalmi Bank], a Birodalmi Pénzügyminisztérium [*Reichsfinanzministerium*] és a Birodalmi Gazdasági Minisztérium [*Reichswirtschaftsministerium*] hivatalnokai, akik a későbbi fejezetekben újra meg újra szóba kerülnek – olyan sokat látott férfiak, akik szakmai és politikai tapasztalataikat fiatal tisztségviselőkként még a császárság alatt vagy a köztársaság első éveiben gyűjtötték, és többnyire megjárták az első világháborút is. Az élettörténetek különbözősége és roppant változatossága kimutatható minden szakminisztériumban, a legtöbb egyetemi intézetnél, valamint a gazdasági kutatóintézetek, tudományos társaságok, lapszerkesztőségek vagy a nagy bankok nemzetgazdasági részlegei magán- vagy (fél)állami szervezésű agytrösztjeinél.

A Birodalmi Gazdasági Minisztérium III. osztályának hivatalnokai Gustav Schlotterer minisztériumi osztályvezető [*Ministerialdirigent*] alatt már-már hihetetlen következetességgel zsákmányolták ki Európát 1939 és 1945 között. Az osztályt 1920-ban állították fel a versailles-i szerződésben foglaltak teljesítésére. Az akkoriban fiatal hivatalnokok a francia, belga és brit követelések tehetetlen címzettjeiként itt tanulták ki a leigázás, kifosztás és zsarolás egyszeregyét. Passzív tanulással megszerzett *know-how*-jukat később a kiötlők ellen fordították, jócskán feldúsítva a német közigazgatás intelligenciájával. A rablóhadjáratok sikerességét támogató segítségüket a korábbi megaláztatások revánsaként fogták fel.

A nürnbergi törvényeket 1935 őszén, a birodalmi pártkongresszuson hirdették ki sebtében, és még a *Reichsgesetzblatt*ban [a *Birodalmi Közlöny*ben] sem jelentek meg. A közigazgatás kiváló jogászai csak a következő hetek során foglalták bürokratikusán kezelhető szabályokba a fajvédelem és az állítólagos faji jegyek „kimendelezésének”^{*} eszményeit, s csak ezután jelent meg a birodalmi

^{*} „Ausmendeln” – kimendelezés: Gregor Mendel (1822–1884) osztrák biológus – a keresztezés utáni tulajdonságokat és a generációk közötti örökölhetőséget leíró – örökléstani elméletének minden tudományosságot nélkülöző alkalmazása az emberi genetikára.

polgárságról szóló törvény első kiegészítő rendelete,* mely rögzítette, ki fajzsidó [*Volljude*], ki félzsidó [*Halbjude*], illetve rajtuk kívül ki számít még keverékzsidónak [*Geltungsjude*], ki él vegyes házasságban vagy kiváltságos vegyes házasságban. A sok százezer egyéni ügyben hozandó döntésekhez a jogászok nem valamilyen öröklésbiológiai, folytonos viták tárgyát képező méréseket vettek alapul, melyeket fajkutatók ötlöttek ki akadémikus alapossággal, hanem a négy nagyszülő egyszerűen megállapítható, többnyire dokumentált vallási hovatarozását. Ez lehetővé tette, hogy „automatikus eljárással” történjen a kiválogatás.

Hasonló mondható el az 1938-as „zsidóbírságról” [*Judenbuße*], melyet Göring antiszemita őrlöngésében egymilliárd birodalmi márkában jelölt meg. A Birodalmi Pénzügyminisztérium szabta ezt ki 20 százalékos vagyondézsmaént szabta ki évi négyszeri fizetési kötelezettséggel, és végül jóval több pénzt hajtott be, mint amennyit Göring követelt.

Csak e módosító finommunkák révén fejthették ki az elvárt hatást az antiszemita különleges intézkedések, melyekről utólag elmondható, hogy az európai zsidók legylilkolásának kezdölépései voltak. Ebben a szellemben ellenőrizte a második világháború alatt a Német Birodalom számvevőszéke a belgrádi zsidók kisajátítását és mindkét hollandiai zsidó tolonctábor vezetését,¹⁶ illetve – a birodalmi pénzügyminiszter megbízásából – a litzmannstadti/lódzi gettó (nem megfelelő hatékonyságú) irányítását. A Birodalmi Kuratórium a Gazdaságosságért [*Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit*] – mai megfelelője a Német Gazdaság-célszerűsítési Kuratórium [*Rationalisierungskuratorium der deutschen Wirtschaft*] – azt a megbízást kapta a varsói gazdasági igazgatástól, hogy végezze el a gettó üzemgazdasági költség-haszon számítását. Az átfogó felülvizsgálati jelentésekben kimutatott eredmények az ilyesfajta börtönszerű, viszont teljesen gazdaságtalan „zsidó lakókörzetek” ellen szóltak.¹⁷

* Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

A rutinos bürokrácia ezért csak vonakodva támogatta a nemzetiszocialista mozgalom expresszív, nagy tömeghatásra irányuló, nem ritkán improvizált akcióit. Bármennyire készek voltak is a hivatalnokok a nemzeti ügy szolgálatára, egyáltalán nem mondtak le az irányítás és az ellenőrzés bevett eszközeiről. Ugyanúgy dolgozott a számvevőszék, és dolgoztak a polgári bíróságok; figyelemreméltó hatékonysággal érvényesültek az illetékességi körök, az aláírási és észrevételezési jog, a több párhuzamos ágazatban működő közigazgatás. A *Gauleiterek*, akik bürokrácia nélkül és a néphez közel akartak tevékenykedni, agyondolgozták magukat a pénzügyi hivatalnokok miatt, akik betű szerint ragaszkodtak a Birodalom költségvetési szabályzatának előírásaihoz. Ez súrlódásokhoz, bosszúságokhoz, vitákhoz, de mindenekelőtt az amúgy nyaktörő politikai vagy katonai manőverek szakavatott kiegyensúlyozásához vezetett. Sokak vélekedésével szemben a nemzetiszocialista állam szerteágazó szervezeti felépítése nem torkollott káoszba. Ellenkezőleg. A rezsim – persze mindvégig kétes – erejét az magyarázza, hogy az érdekellentétek mindig kihordhatók voltak, és folyton keresni lehetett a legmegfelelőbb utat: ily módon találhattak (radikálisabb) alternatívákat, kerülhették el az adminisztrációs hibákat, és így ültethették át maradéktalanul a gyakorlatba mindazokat az intézkedéseket, amelyeket gyakran ideologizált előírások alapján hoztak; így jött létre a politikai voluntarizmusból és funkcionális racionalitásból álló gyilkos elegy.

A szakértők, a politikusok és a lakosság túlnyomó többsége közötti összjáték bázisául szolgált az is, hogy Hitler kormánya késznek mutatkozott azoknak a rég kívánatos reformtörvényeknek a bevezetésére, melyek meghozatalát a köztársaság érdekellentétei akadályozták. Tettvágyában a nemzetiszocialista közigazgatás sok mindent sutba dobott, ami már réges-rég haszontalannak és tegnapelöttinek számított. 1941-ben például eleget téve Jacob Grimm egyik követelésének, aki a német írást 1854-ben „idomtalannak és szemet bántónak” minősítette,¹⁸

az „írásparanccsal” eltörölte a zsinórirást, valamint a fraktúrát, és bevezette az antikva betűs írást. A weimari alkotmány 155. cikkelye rögzítette, hogy fel kell oszlatni a családi hitbizományok feudális, Északkelet-Németországban még igencsak elterjedt, a modern kapitalizmust gátló tulajdoni formáit. Mindazonáltal a köztársaság képtelen volt érvényre juttatni a Szent Pál-templomi parlament [*Paulskirchenparlament*] által már 1849-ben követelt alkotmányi normát. Az erre vonatkozó birodalmi törvény alatt ez áll: „Berchtesgaden, 1938. július 6., Adolf Hitler.”

A nemzetiszocialista vezetés ízelítőt adott a nép „motorizációjából”, bevezette a munkahelyi szabadság addig szinte ismeretlen fogalmát, megduplázta a szabadnapok számát, és fejleszteni kezdte a ma jól ismert tömegturizmust. A Német Munkafront [*Deutsche Arbeitsfront*, DAF] berlini *Gau*wartja teljes energiával toborzott:

1938-ban tevékenyebben igyekszünk meggyőzni mindazokat a néptársakat, akik még ma is azt hiszik, hogy az üdülést nem a munkásoknak találták ki. Le kell végre gyűrnünk ezt a kishitűséget.

Egy Németországon belüli 14 napos út mindennel együtt 40 és 80 birodalmi márka közötti összegbe került.¹⁹

A nemzetiszocialista állam kezdettől fogva a családokat támogatta, hátrányosabb helyzetbe hozta a nőtlenekeket, a hajadonokat, valamint gyermekteleneket, s védte a parasztokat a világpiac és az időjárás kiszámíthatatlanságaitól. Az EU agrárrendszerének, a házastársi adózásnak, a közlekedési szabályoknak, az autók kötelező felelősségbiztosításának, a családi pótléknek, az adózási sávoknak vagy akár a természetvédelemnek az alapjai mind ezekből az évekből valók. Nemzetiszocialista társadalompolitikusok körvonalazták a Szövetségi Köztársaságban 1957 óta magától értetődő nyugdíjkonceptiót, amelyben az öreg nem jelenthetett többé szegényt, és ahol

a munka veteránjainak életszínvonala nem térhet[ett] el túlságosan a dolgozó néptársakétól.²⁰

Mivel sok NSDAP-vezető származott olyan körülmények közül, ahol maga is találkozott végrehajtóval, már kor-

mányzásuk első heteiben gondoskodtak arról, hogy – legalábbis válság idején – enyhítsenek azon az akkoriban a németek többségét fenyegető csapáson, amelyet a lefoglalás és a tulajdonjog elvesztése jelentett. Az első nemzetiszocialista törvények közé tartoztak azok, amelyek korlátozták a hitelezők jogait az adósokkal szemben. Ezek a „nép elnyomorodása” ellen voltak hivatottak hatni. A „rég-i adósságok rendezéséről szóló” 1938-as törvény* száz-ezerszámmra érvénytelenítette az adósságok behajtására már kibocsátott végrehajtási okiratokat. Az 1934 végén elfogadott, „a végrehajtási lehetőségekkel történő vissza-élés megakadályozásáról szóló törvény”** szembefordult a múlt „majdnem korlátlan hitelezői szabadságával”.²¹ A reformok összességükben – és ez a nemzetiszocialista uralmi rendszer egészét jellemzi – olyan döntési szabad-sággal ruházták fel az egyes törvényszéki végrehajtókat, amely jelentős egyéni felelősséggel és az eseti elbírálás lehetőségével járt.²²

A törvényszéki végrehajtók központi lapja, a *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung* rögvest új hangot ütött meg:

Egy szociálisan érzékeny törvényszéki végrehajtó képtelen arra, hogy néptársai legszegényebbjeit kiszolgáltassa a teljes nyomornak, s hogy utolsó vagyontárgyuk elkobzásával bizalmatlanságot keltsen az oltalmazó állammal szemben, és kiirtsa belőlük a hazaszeretetet, hiszen jogosan gondolták, hogy legalább a megélhetéshez elegendőkhöz hozzájuthatnak.

Az „igazi népállamban” még a törvényszéki végrehaj-tónak is olyan „valódi szociális érzéket” kellett kifej-lesztenie magában, amely „minden esetben kerüli a ke-ménykedést”. A náci korban „fáradtságot nem kímélve, s alkalmasint önnön hátrányára is szolgálania kell a szociá-lis eszmét”. Végére is „a szociális és a nemzeti gondolat szoros összefonódása” révén mindig teljesítenie kell né-pi [„*völkische*”] kötelességét is.

Ennek megfelelően Hitler („népi kancellárunk”) már korán kiadta a jelszót:

* Gesetz zur Bereinigung alter Schulden.

** Gesetz zur Verhütung mißbräuchlicher Ausnutzung von Vollstreckungsmöglichkeiten.

Németország akkor lesz a legnagyobb, ha legszegényebbjei lesznek leghívebb polgárai.²³

Göring így szekundált:

Az a háztulajdonos, aki szegény néptársakat könyörtelenül és gátlástalanul hajléktalanná tesz semmiségekért, üzelmeivel méltatlanná válik az állami védelemre.

Göring szerint ez érvényes akkor is, ha a „népi közösség alaptörvényei” elleni vétségben „látszólag” mellette szól „valamely törvényi paragrafus”.²⁴ Természetesen arra továbbra is felszólították a törvényszéki végrehajtókat, hogy a „rosszindulatú adósokkal” szemben – akiket alkalmasint „a német nép kártevőinek” is neveztek – „a legnagyobb szigorral járjanak el”.²⁵

A második világháború kezdetével megtiltották a vagyontárgyak lefoglalását a behívottaknál és családjaiknál:

Az ingatlantulajdonhoz tartozó tárgyak kényszerárverése céljából indított valamennyi eljárás, tekintet nélkül arra, hogy a kényszerárverést a rendelet életbelépése [1939. szeptember 1.] előtt vagy után rendelték el, a törvény erejével megszüntetettik vagy felfüggesztetettik.

Ugyanígy javított a nemzetiszocialista kormány a behívott bérlők védelmén. Még ha az eljárások később ismét szigorúbbá váltak is, minden egyes törvényszéki végrehajtó lényegi feladata maradt az adósvédelem, hogy ily módon „maga is jelentékenyen hozzájáruljon a létéért keményen küzdő népünk győzelméhez”.²⁶

Ugyanezt a vonalat követte az 1940. október 30-i bérlőtiltási rendelet,* amely tovább javított a németek végrehajtással szembeni védelmén. Ennek értelmében nem lehetett lefoglalni a túlórákért fizetett bér egy részét, valamint a szabadságpénzt és a karácsonyi juttatást, a családi pótlékot és a rokkantnyugdíjat. Magas és első ízben nem a bruttó, hanem a nettó bért alapul vevő lefoglalha-

* Lohnpfändungsverordnung.

tatlan alapösszegeket szabtak meg személyenként és családtagonként. A németek közötti nagyobb fokú egyenlőség szellemében a törvény megsemmisítette azt a korai polgári időkből származó kiváltságot, amely a tisztviselőket és a papokat külön védte a lefoglalásoktól.²⁷ Olyan törvények voltak ezek, amelyek népszerűvé tették a nemzeti szocializmust, s amelyeken keresztül felsejlenek a későbbi Szövetségi Köztársaság körvonalai is.

A nemzetiszocializmus alatt a szellemi és állami intézmények számottevő mértékben megőrizték belső pluralitásukat. Sok értelmiséginek, tisztviselőnek vagy mérnöknek tűnt úgy, mintha áttörtek volna az intézmények maguk emelte korlátai, mintha végre-valahára közel került volna a nagy nekirugaszkodás pillanata és a szakértelem kora, amelyet immár sem a társadalmi státuszokban való gondolkodás, sem pártok nem korlátozhattak. A folyamatosság és a törés, a szakmai elvhűség és a ropant mód kibővült karrierlehetőségek közötti feszültségben bármely szakember a nemzetiszocialista uralom nagyon különböző és különféleképpen hasznos eszközévé válhatott. Ehhez nem kellett feladniuk benső meggyőződésüket. A kommunizmussal ellentétben a nemzetiszocializmus soha nem követelt abszolút odaadást, megkövetelte viszont a XX. századi európai értelmiség számára gyakran csábító elitellenes népközeliséget.

Ez vezetett a közhangulatra építő populista politika, az intelligens beavatkozás és a kiszámított gyilkosságok sajátos összeolvadásához. A nemzetiszocialista mozgalom felemelkedésének általános magyarázatai, melyek a német bürokratizmust vagy a porosz alattvalói szellemiséget igyekeznek megnevezni okként, tévútra vezetnek. A nemzetiszocializmus ugyanis – a köztársaságnál is inkább és a Führer-állam önképével éles ellentétben – visszaszorította a vertikális döntéshozatalt a modernebb, horizontális döntéshozatal javára. Szabad teret engedett a kezdeményezéseknek a meglévő és még inkább az újonnan létesített intézményekben. Oldotta a hagyomá-

nyos hierarchiák merevségét. Ahol korábban csak előírások alapján teljesítettek szolgálatot, most feléledt a munkakedv, nemritkán a túlbuzgó együttgondolkodás.

1935 nyarán Schwerin von Krosigk birodalmi pénzügyminiszter például ötletbörzét hirdetett a hivatalnokai között a német zsidók adózás útján történő kifosztására. Az általánosságokban megfogalmazott szóbeli utasítás értelmében a hivatalnokoknak különbséget kellett tenniük „ajánlatos”, „lehetséges, de nem ajánlatos” és „semmiképp sem ajánlatos” intézkedések között. Javasolták, hogy hallgatólagosan töröljenek el több tucat kedvezményt, amennyiben azok a zsidók előnyét szolgálják. Figyelembe véve a még érvényben lévő törvényeket, azt az álláspontot képviselték, hogy zsidók esetében „már ma lehetséges lenne a *contra legem* kezelés”.²⁸

1938 áprilisában a pénzügyminiszter megismételte az antiszemita *brainstorming*ot, hogy az összegyűjtött javaslatokat továbbítsa kollégájának, a belügyminiszternek. Az adóosztályról két hivatalnok kezdeményezte, hogy vitassák meg a kérdést, vajon a zsidók esetében a vagyonadó számításánál adómentesnek tekintett összeget egészében vagy csak az adókötelesek kiskorú gyermekei után töröljék. Emellett megfontolandónak tartották, hogy továbbra is megmaradjon-e a háborúban megvakult zsidók vakvezető kutyáinak községi kutyadó-mentessége. Egy másik előadó aláírásra kész törvénytervezetet dolgozott ki, amely a zsidók esetében különjárulékot irányzott elő a jövedelem- és vagyonadó számításánál, és pedig a következő finom fortéllal: a járulék mértéke legyen „mozgatható, hogy adott esetben (egyes zsidók népkárosító magatartása esetén) emelhesék”.²⁹ A híres, állítólagos német vakfegyelmet másképpen képzei az ember.

Hogy Hitler környezete miként ítélte meg a régi elit képviselőit, akik konstruktív viszonyt alakítottak ki a rezsimmel, az Goebbels naplójában nem véletlenül a birodalmi pénzügyminiszter Schwerin von Krosigk példáján olvasható: bár Krosigk minden újabb éles helyzettel szembetalálkozva „összerezzen”, később mégis megbíz-

hatónak bizonyul. Ama hivatalnoktípusba tartozik, „amelyet igen jól használhatunk államunkban”.³⁰ 1937-ben Hitler az arany pártjelvénnel díszpárttagságot adományozott a grófnak. Ettől fogva Schwerin von Krosigk nehéz helyzetekben a „kedves párttárs” megszólítást használta, és engedte, hogy őt is így titulálják. Az 1939-es birodalmi költségvetésben a dísnácivá nemesített Krosigk 450 000 birodalmi márkát különített el rangjához il-
lő miniszteri lakásának költségeire.³¹

Az eleinte párton kívüli karrierhivatalnok Lutz Graf Schwerin von Krosigk (1887–1977) porosz vidéki nemes-ségből származott, a grófi címet adoptálás útján szerezte. Anhaltban született, 1905-től 1907-ig Lausanne-ban és Oxfordban tanult, államtudományi tanulmányait Halléban fejezte be jogi államvizsgával. Az első világháború végén sokszorososan kitüntetett főhadnagyként szerelt le. 1919-ben belépett az újonnan létesített Birodalmi Pénzügy-minisztériumba, tíz évvel később a költségvetési osztály vezetője lett, 1932-ben von Papen birodalmi kancellár mi-niszternek nevezte ki. Kiváló szakemberként megtartotta őt Schleicher birodalmi kancellár, és nem sokkal később Hitler is. Schwerin von Krosigkot, aki az utolsó óráig hű maradt a nemzetiszocialista vezetés szűkebb köréhez, 1945. május 2-án Dönitz, Hitler utódja még kinevezte az ügyvezető birodalmi kormány főnökévé. A Wilhelmstra-ße-perben a XI. számú ügy vádlottjaként tíz év fogságra ítélték, és 1951-ig ült börtönben.³² Szakminiszterként ra-gyogóan értette dolgát. Többoldalas, fejből diktált leve-lekben bármikor hitelesen ki tudta fejteni vitapartnerei-nek a második világháború pénzügyi problémáit.

Schwerin von Krosigktól eltérően államtitkára, Fritz Reinhardt (1895–1980) tübingiai könyvkötő gyermeke-ként nem ezüstkanállal a szájában született. Az ilmenau-i polgári és kereskedelmi iskolába járt, kereskedő lett, 1914-ben Rigában mint ellenséges külföldit letartóztat-ták, és Szibériába internálták. 1924-ben Herrsching am Ammerseeben távoktatásos kereskedelmi iskolát alapí-tott. Ezzel az oktatás ún. második útjának újszerű gondo-latát követte, ami az oktatásért felelős weimari bürokrá-

ciánál semmilyen visszhangra nem lelt, annál inkább az NSDAP-ben, ahová Reinhardt két évvel később belépett. A távoktatás gondolatának szellemében alapította meg a párt szóközi szolgálatát. Tartalmilag a költségvetési politikára összpontosított, pénzügypolitikai szóvivő lett, majd 1930-ban Reichstag-képviselő.

Államtitkárként 1933-tól 1945-ig volt hivatalban. Hanyagaszorgalommal és szakavatottan hirdette politikai céljait beszédek, kiadványok és cikkek százaiban. Szociálpolitikai változtatásokra törekedve számtalan olyan adójogi kiváltságot szerzett az alsó- és középrétegeknek, amelyek érvényben maradtak 1945 után is. Az akkoriban még igencsak eltérő munkás- és alkalmazotti nyugdíjak kiegyenlítésére a birodalmi munkaügyi miniszter által 1941-1942-ben tett javaslatot lelkes „Jól”-val kommentálta.³³ Reinhardt lazított az egyes szolgálati pályákra kerülés feltételein, s ezzel párhuzamosan minisztériumában bevezette a valamennyi hivatalnok számára kötelező továbbképzést. E célból egymás után alapította az addig nem létező birodalmi pénzügyi iskolákat [*Reichsfinanzschule*].³⁴ Goebbels megjegyezte:

Reinhardt kis iskolamester ugyan, aki idegesítő pedantériával közelít a problémákhoz, de végül nagyjában-egészében megoldja őket.³⁵

A pénzügyminisztérium csúcsduója a nemzetiszocializmusra jellemző egyveleget mutat: a ragyogó képzettségű, nemesi származású miniszter és a szűkös körülmények közül felemelkedett államtitkár, aki átpolitizált autodidaktaként keményen megdolgozott tudásáért. Reinhardt a gyökeres szociálpolitikai átalakulás emberének tartotta magát. Schwerin von Krosigk ezzel szemben hivatalnokok, tisztek, tudósok és más értelmiségiek ezreit képviselte, akiknek belülről sikerült racionalizálni a ködös, önmagában ellentmondásos nemzetiszocialista ideológiát.

Nemzeti integráció

A szocialistákkal, zsidókkal és elhajlókkal szembeni türelmetlenség ellenére a németek Hitlert nem könyörtelen kirekesztőnek érezték – mint azt visszatekintve könnyen vélhetnénk –, hanem nagy egyesítőnek. A versailles-i és saint-germaini békeszerződések szigorúan tiltották Ausztria és Németország bármilyen összekapcsolódását. Az emberek többsége ebben mélységes igazságtalanságot látott. De aztán 1938-ban az *Anschluss*-szal – éppen márciusban – beteljesedett 1848 nemzeti-romantikus álma. A nagynémet nemzetállam persze nem köztársasággá alakult, de a nép ünnepelte. Míg ma a német történelmet tévelygésekkel teli nyugatiasodásként értelmezik, úgy akkoriban – éppen ekkora konszenzussal – a kultúr-nemzet és az állam egysége felé vezető kanyargós, gyakran már-már követhetetlen útnak látták.

Ebben a hangulatban nevezték át 1938-ban Berlin Spandau kerületében a Jüdenstraßét Carl Schurz Straßéra, egy másik utcát pedig Gottfried Kinkelről neveztek el, amivel két kiemelkedő 1848–1849-es forradalmár előtt tisztelegtek – s tisztelegnek a mai napig. Hitler, aki sohasem csak a Német Birodalom kancellárjának, hanem mindig a német nép és egyszersmind a külhoni németek vezérének is tartotta magát, 1938. március 15-én a következőt hirdette ki a bécsi Heldenplatzon:

A német nemzet és birodalom vezéréként és birodalmi kancellárjaként jelentem a történelem színe előtt, hogy hazám belépett a Német Birodalomba.

Kevéssel később Frankfurt am Mainban, a Szent Pál-templomi parlament városában, 1848 vágyának beteljesítőjeként lépett fel:

A művet, amelyért eleink kilencven évvel ezelőtt harcoltak és vérezték, immár befejezettnek tekinthetjük.³⁶

A nemzet belelovalta magát a felmagasztosulás érzésébe, amely az első két év villámháborúinak sikereivel csak

erősödött. Ha 1918-ban a Habsburgok és a Hohenzollernnek győznek, a háború több millió halottjának csontjaiban szerveződött volna újra az önmagát túlélte uralom; Hitler szívesen beszélt a „Habsburg állam hullájáról”.³⁷ Most viszont az új, fiatal, nemzeti-forradalmár Nagy-Németország aratott győzelmet. Egy a társadalmi felemelkedést reprezentáló személy vezetésével váratlan, szerencsés véget ért 1918 katasztrófája. A végtelen emberáldozatok, a világháború és az azt követő évek szenvedései egyszerűen nem tűntek többé hiábavalónak. A vereség grandiózus győzelem előjátékává értékelődött át. Amikor Hitler 1939 novemberében megnyerte a Wehrmacht vezetését a Franciaország elleni gyors támadásra, így érvelt:

Ez az egész a világháború lezárását jelenti, nem egyszeri akciót.³⁸

Az NDK-ban később nagy tiszteletnek örvendő Hermann Voss anatómiaprofesszor 1939. március 15-én, a német csapatok Prágába való bevonulásának napján ezt írta a naplójába:

Prága legrégebbi német egyeteme, a lipcei egyetem anyja ismét német kézen! Szinte felfoghatatlan. Mily nagy csapás a szlávra, és mekkora nyereség nekünk! Mégiscsak nagy időket élünk, és boldogak lehetünk, hogy mindezt átélhetjük. Mit számít, hogy olykor nincs annyi vaj, mint szeretnénk, hogy olykor nincs kávé, hogy meg kell tennünk ezt vagy azt, amihez nem igazán fűlik a fogunk stb. Mindez nevetséges semmiség ezekhez az előrelépésekhez képest.³⁹

A szakadatlan diadalmenet, melyet a gazdasági fellendülés látszata kísért, hosszú távon meggyengítette a németországi pragmatikusokat. A realisztikus, kevésbé fényes kompromisszumok barátai a háttérbe szorultak (persze nem kerültek koncentrációs táborba), akár Schachtnak, Becknek vagy Goerdelernek hívták őket.* Zavarták a Hit-

* Hjalmar Schacht (1877-1970) német politikus, bankár, 1933 és 1939 között a Birodalmi Bank elnöke, 1934-1937-ben birodalmi gazdasági miniszter. 1939-ben bírálta Hitler fegyverkezési és pénzügypolitikáját, ezért felmentették, tárca nélküli miniszter lett. Majd 1943-ban megvonták tőle ezt a címet is. 1944-ben a Hitler elleni merénylet résztvevőjeként letartóztatták, és koncentrációs táborba került a há-

ler-féle „nagy nekirugaszkodás” népies politikáját, a világos alternatívák, a mindent vagy semmit politikáját. Ráadásul a nemzetiszocialista vezetés már korán szert tett egyfajta aggályoskodó érzékenységre, amellyel pontosan figyelemmel követte a közhangulati barométert; ennek következtében újra meg újra támogatta a fogyasztói szükségletek kielégítését – gyakran a fegyverkezés gazdasági elsőbbsége ellenére is.⁴⁰

A későbbi NDK 190 000 főállású és ugyanennyi mel-

ború végéig. A nürnbergi per egyik fővádoltja volt (143-as IQ-val a legintelligensebb valamennyi között), de felmentették. 1953-ban megalapította a Deutsche Außenhandelsbank Schacht und Co. [Schacht és Társa Német Külkereskedelmi Bank] nevű pénzintézetet. Az 1960-as években a szélsőjobboldali Gesellschaft für freie Publizistik [Társaság a szabad újságírást] tagja lett, az 1960-as években a környezetvédelmi mozgalmak felé fordult.

Ludwig Beck (1880–1944) német tiszt, 1935 és 1938 között a Heer vezérkarának főnöke. 1938-ban bírálta Hitler háborús előkészületeit, emiatt lemondásra kényszerítették. Ekkortól visszahúzódva élt berlini házában, és csatlakozott a nemzetiszocializmussal szembeni ellenálláshoz, amelynek Goerdeler mellett egyik központi alakja lett. A Hitler elleni merénylet éjszakáján, 1944. július 20-án röviddel éjfél előtt saját házában őrizetbe vették ellenállók egy csoportjával. Kérésére megengedték, hogy saját kezűleg végezzen magával, de öngyilkossági kísérlete nem sikerült, s „kegyelemből” agyonlőtték.

Carl Friedrich Goerdeler (1884–1945) német jogász, igazgatási szakember, nemzeti konzervatív politikus. Az 1920-as években előbb a königsbergi polgármester helyettese, majd Lipcse főpolgármestere lett, a neve többször szóba került mint birodalmi kancelláré. A nemzetiszocialisták hatalomra kerülését eleinte jó szemmel nézte, de konzervatív világnézetű emberként nem lépett be az NSDAP-be. Amikor 1936-ban a zsidó zeneszerző Felix Mendelssohn Bartholdy szobrát ledöntötték, demonstratívan visszalépett a főpolgármester-ségtől. A második világháború kitörését követően megszervezte a konzervatív ellenállókból álló Goerdeler-kört, amely a Hitler-ellenes csoportosulások egyik szellemi központja lett, és szoros kapcsolatban állt többek között Ludwig Beckkel. Már az 1944. július 20-i Hitler elleni merénylet előtt elfogatóparancsot adtak ki ellene, barátai azonban figyelmeztették, és elmenekült. Egy nyugat-poroszországi fogadó könyvelőnője felismerte, feljelentette, így tartóztatták le, majd halálra ítélték. Az ítéletet csak 1945 februárjában hajtották végre, mert Goerdelerből újabb és újabb összeesküvők neveit próbálták kicsikarni, illetve tanúként használták.

lékfoglalkozású Stasi-ügynököt vetett be 17 millió polgár ellenőrzésére. 1937-ben a Gestapónak a titkárnőket és az adminisztrációt is beleszámolva alig 7000 munkatársa volt, a *Sicherheitsdienst der SS*-nek [az SS Biztonsági Szolgálatának, SD] jóval kevesebb. Ennyien elegendők voltak 60 millió ember szemmel tartására. Legtöbbjüket nem kellett felügyelni. Ezt látjuk, ha szemrevételezzük a koncentrációs táborokat. A kezdeti terror lecsengésével 1936 végén, tehát az alig négyévnyi konszolidáció után már csak 4761 rabot tartottak ezekben fogva - beleszámolva az alkoholbetegeket és bűnözőket.

Mivel Hitler játszi könnyedséggel aratta sikereit - bár nem teremtette meg a fellendülés szolid pénzügyi alapjait -, közkedveltsége növekedett. Népszerűsége hamarosan messze túlnőtt a párthívek szűk körén, és kihúzta a talajt a Németországon belüli ellenzék lába alól. 1938-ra megszilárdult az a politikai helyzet, amelyet Mussolini találóan *democrazia totalitarián*ak nevezett. A polgárháború, az osztálygyűlölet és a pártpolitikai blokádok éveit után a németeket a népi közösség iránti vágyuk egyesítette.

Nagyapám részletesen leírja emlékirataiban az első világháborúban eltöltött éveit. A doktorált klasszika-filológus, akinek apja megtiltotta, hogy matematikus legyen, ütegparancsnokként szolgált a nyugati fronton. 1917-ben bizalmat táplált egy „nagyszerű” őrmester iránt:

Félelmet nem ismert. Tisztet akartam belőle csinálni, és felszólítottam, jelentkezék ez ügyben. Ezt válaszolta: „Az apám szabómester. Tiszthelyettes akarok maradni. Nem illek ebbe a társaságba.” De megkapta az EK I-et (a Vaskereszt első fokozatát).⁴¹

Ez az a társadalmi dinamika, amely lendületet kapott az első világháborúban. Az NSDAP igen hatékonyan karolta fel. Művelt emberek ezreit vonzotta, akik osztálygögyüket az állóháború sarában hagyták. Integrálta a szocialista beállítottságú munkásokat, kis kézműveseket és alkalmazottakat, akik társadalmi elismertséget és jobb életkilátást reméltek gyermekeiknek. Hozzájuk társultak mindazok, akik már profitálhattak a weimari köztár-

saság oktatási reformjából, és tovább akartak emelkedni a társadalmi ranglétrán. Nem egy új osztályuralomra való törekvés kötötte össze őket, hanem – ami ma már szinte magától értetődő – az olyan politikai állapotok utáni vágy, ahol a születéskor elfoglalt társadalmi pozíció a lehető legkevésbé határozza meg az ember életútját, későbbi hivatását és társadalmi tekintélyét.

Utólag a nemzetiszocializmus fajelméletét kizárólag a pusztá gyűlöletre, gyilkosságra és emberölésre buzdító tanokként értelmezzük. A németek milliói számára viszont a népi egyenlőség személyre szóló ígéretében rejtett attraktivitása. A nemzetiszocialista ideológia hangsúlyosan a külvilágra vetítette az idegenséget, belül pedig elegyengette a különbségeket. Hitler egyik felhívása ekképp fogalmaz:

A német népen belül a legmagasabb fokú népi közösséget és a tanulás lehetőségét mindenkinek, kifelé viszont abszolút uralmi beállítottságot!²

Mindazok között, akik a faji egységként kezelt nagy csoporthoz tartoztak – vagyis a németek 95 százalékánál –, belső viszonyaik tekintetében csökkentek a különbségek. Az állam ifjúsági szervezetében, a birodalmi munkaszolgálatban, a nagy pártszervezetekben és lassanként még a Wehrmachtban is sokak számára vált érzékelhetővé a rendi jellegű különbségek állampolitikailag előírányzott kiegyenlítődése. Ma a nemzetiszocialista társadalom uniformitását is egyoldalúan militarizálásnak tartjuk. Ha az iskolai egyenruhákra gondolunk, melyeket egyes országokban még ma is hordanak, vagy a cserkészegyenruhára és a sportegyesületek mezeire, akkor látjuk, hogy az egyenruha a jómódúak és a kevésbé tehetősek közötti különbségek eltörlését is szolgálja.

Ugyanez a koncepció uralta a teljes, 1939 és 1942 között egyre átfogóbbra tervezett *Generalsiedlungsplan Ost* elnevezésű általános keleti telepítési tervet, amely nagyobb területet, több nyersanyagot és a személyes kibontakozás nagyobb lehetőségét kívánta biztosítani a

németeknek. A terv a maga legszélsőségeesebb, 1942-ben rögzített formájában 50 millió szláv elűzését irányozta elő Szibéria felé. A Német Kutatási Közösség [*Deutsche Forschungsgemeinschaft*] éveken át támogatta ezt a technokrata módon átgondolt óriási bűncselekményt, amely sok millió ember halálával számolt – még az 1945–1946-os költségvetés tervezetében is elkülönítettek rá kutatási pénzeket. Ugyanez a *Generalsiedlungsplan Ost* belülről egy feltörekvő németországi osztálymozgalom hajtóerejeként értelmezendő. Himmler „a jó vér szocializmusáról” beszélt. Hitler ekképp áradozott:

Tübingiából és az Érchegységből például kihozhatjuk szegény munkáscsaládjainkat, hogy nagy területeket adjunk nekik.

A Német Munkafront ily módon akart „felszámolni legalább 700 000 mezőgazdasági kisüzemet és elszegényedett gazdaságot”.⁴³ A német nép úgynevezett telepstartalékairól [*Siedlerreserve*] folytatott valamennyi tudományos kutatás a marxi tartalékseregire utalt.* Vagyis azokra a rétegekre, amelyek 30 vagy 60 évvel korábban a szegénység elől még Amerikába vándoroltak volna.

1942-ben a német gyerekek a „katonaparasztok a feketeföld-övezetben” nevű játékot játszották, katonák menyasszonyainak százezrei álmodtak Ukrajna-beli nagybirtokokról, és még Heinrich Böll, a derék katona is – aki bizonyosan nem volt Hitler készséges végrehajtója – ezt írta 1943. december 31-én egy katonai kórházból szüleinek:

Nagyon vágyom a Rajna és Németország után, és mégis gyakran gondolok a nyertes háború utáni gyarmati létre itt, Keleten.⁴⁴

Thea Haupt és Ilse Mau, két gyermekkönyvszerző olyan olvasókönyvet ötlött ki „egészen fiatal korosztályok számára”, amelynek az volt a célja, hogy

* Vö. Karl Marx: *A tőke*. 1. kötet (*MEM* 23. kötet). Budapest, Kossuth, 1961. 588. o. (ford. Rudas László–Nagy Tamás).

a kisgyermekkel megismertesse a keleti letelepülés gondolatát, s ezenfelül megkísérelje átvinni gyermekeink indiános romantikáját a Keleten szolgáló katonaparasztokra.

Mindez ilyen kitalációkhoz vezetett:

Elkérjük Hüvelyk Matyi hétmérföldes csizmáját, hogy együtt barangoljuk be az idegen földet; erre aztán igazán szükségünk lesz, más-
különben nem végzünk egyhamar. [...] Íme, itt vagyunk a feketeföld
termékeny területén. [...] A búza és a rozs mellett kukorica susog.⁴⁵

Mindezt nem a junkerek és monopolisták előnyére ter-
velték ki, hanem konkrét utópiaként mindenki számára.

1918 traumája

Az első világháború három súlyos traumát hagyott maga
után a németek politikai érzelmvilágában: a brit tenge-
ri blokád okozta éhínséget, a pénz elértéktelenedését és
a polgárháború fellángolását. A háború ideje alatt több
mint 400 000 ember halt éhen. Ehhez adódott azoknak
a száma, akik nélkülözés következtében gyógyíthatatlan
tuberkulózist vagy más fertőző betegséget kaptak, és eb-
be idő előtt belehaltak.⁴⁶ A kor rémképei közé tartozott
a drágulás. Már a háború alatt jó 100 százalékkal nőttek
az élelmiszerárak, helyenként még sokkal nagyobb mér-
tékben.⁴⁷ Az államilag alig ellenőrzött árfelhajtás nyo-
morba süllyesztette az egyszerű embereket, akik akkori-
ban semmiféle anyagi tartalékkal nem rendelkeztek. Az
1923-as hiperinfláció pedig a nemzeti érzelmű közép-
osztály tényleges kisajátításához vezetett.

Visszatekintve az első világháború utolsó két évére,
sok németben fonódott egybe a nemzet hanyatlásának
érzete azzal a gyűlölettel, amelyet a szükséghelyzet gyá-
va haszonélvezőivel szemben táplált. Széles körben el-
terjedt vélemény szerint ők taszították a hazához hű né-
pet önbomlasztó elégedetlenségbe. Csak emiatt játszott
el Németország – a két elfogadhatónak mondható keleti

békekötés, a breszt-litovszki (1918. március 3.) és a bukaresti (1918. május 7.) után – a már kartávolságra lévő nyugati győzelmet. Katonai szempontból csak a belső egység megtörése után esett el a haza, és jutott egyenest a vérszomjas bolsevizmus kelepcéjébe. Épp ezért állt az NSDAP pártprogramjának 12. pontjában:

Tekintettel arra az iszonyatos anyagi és véráldozatra, amelyet minden háború megkövetel a néptől, a háború általi személyes meggazdagodást a nép ellen elkövetett bűncselekménynek kell nevezni. Követeljük ezért minden háborús nyereség maradéktalan elvonását.

A háborús nyereszkesedőkkel és forradalmárokkal szemben táplált komplementer félelmeket könnyen bele lehetett vetíteni egy propagandafantomba. A „plutokrata zsidó” volt az, aki nyereségvágyában a szintén kapzsi „zsidó bolsevik” kezére játszott. Míg az egyik állítólag a középosztályt semmisítette meg, s a nagy pénz szolgátságába taszította mind a paraszti, mind a proletár alsó rétegeket, addig a másik számlájára a közösség veszét írták: mindannak a megsemmisítését, ami egyszer már felépült, a tisztesség, az erkölcs és a vallás, a törvény, valamint a becsületesen megszerzett tulajdon veszét, „minden rend felbomlását”.⁴⁸

Az antiszemita állampolitika későbbi szereplői e propaganda alapján mindig védekezésként állították be „a zsidók” elleni intézkedéseket. A *Mein Kampf* zárófejezetének címe: „Önvédelem mint jog”.^{*} Ugyanez az üzenete „a hivatásos tisztviselőség helyreállításáról” szóló törvény** címének, amellyel a Reichstag 1933 áprilisában kifordította a zsidók emancipációjának sarokkövét. A zsidóvagyon részleges kisajátításának törvénytervezete, amelyet a Birodalmi Pénzügyminisztérium hivatalnokai eszeltek ki 1937 nyarán, a „Törvény azon károk kiegyenlítéséről, amelyeket zsidók okoznak a Német Birodalomnak”*** címet viselte.⁴⁹ Az idő múltával a háború a német

* „Notwehr als Recht”; a magyar fordításban „Jogos önvédelem” áll.

** Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums.

*** Gesetz über den Ausgleich von Schäden, die dem Deutschen Reich durch Juden zugefügt werden.

propagandában egyre következetesebben jelent meg mint a „világ zsidóságának” támadásával szemben kifejtett „árja ellenállás”, mely zsidóság „három alakban” tör világalomra: „egyrészt zsidóként, másrészt a zsidókkal atyafiságban lévő plutokrataként és harmadrészt zsidó bolsevikként”.⁵⁰

Ebbe a sémába könnyedén illeszkedett a *Herren-mensch*, az uralkodásra született, felsőbbrendű ember tana. A felsőbbrendűségről szóló általános badarságok mellett magába foglalta azt a tudósok által táplált félelmet is, amelyet az emberileg magasabb rendűnek a fenyegetettsége keltett, hiszen a magasabb rendűnek szükség esetén erőszakkal kellett megvédeni magát az alacsonyabb rendűek rohamával szemben. A szocialista világnézet is tartalmazott hasonló elemet: a történelmileg győzedelmeskedő proletariátusról és a semmirekellő, kimúló osztályként értelmezett burzsoáziáról szóló tanokat. Ez megkönnyítette az egyénnek az átjárást az egyik politikai üdvtanból a másikba, annál is inkább, mert a nemzetiszocializmus nyitottabb, pragmatikus ideológiaként kínálkozott, és a német társadalom igen eltérő csoportjait vonzotta. Miután a polgárháború és az osztályharc romba döntötte a köztársaságot, a nemzetiszocialista mozgalom a harmadik út álmával csábított: politikusai egyenlőséget biztosító igazságszolgáltatást ígértek, és a bármely fajta – akár liberális-kapitalista, akár doktriner-bolsevik természetű – „bomlasztás” elleni harcot.

1939-cel ellentétben 1914-ben Németország három győztes bismarcki háborúra és több mint negyvenéves békére, a *Gründerzeit*re, fellendülésre és polgári jólétre tekinthetett vissza. A magángazdaság raktárai és tározói tömve voltak, ami az első világháború kezdetekor közel 40 milliárd márkányi értéket jelentett. 1940-ben a Birodalom mindössze jó ötmilliárd birodalmi márkányi raktárkészlettel rendelkezett, miközben egy márka lényegesen kevesebbet ért, mint 1914-ben. Az első világháború előestéjén a Reichsbank a semleges külföldön történő vásárlásokhoz 1,4 milliárd márka aranytartalékkal szá-

molhatott, s további 2,5 milliárd márka értékű aranyérme volt forgalomban. Ezzel szemben 1939. szeptember 1-jén a nyilvános kimutatások szerinti, illetve a titokban tartott német aranytartalékok mintegy 0,5 milliárd birodalmi márkát tettek ki.⁵¹

Az első világháború a Német Birodalomnak összesen 160 milliárd márkájába került. A lényegesen jobb kiindulási helyzet ellenére sokkal gazdaságtalanabban finanszírozták, mint a második világháborút. Míg 1939 szeptemberétől 1944 szeptemberéig a kiadások 50 százalékát tudták folyamatos bevételekből fedezni – aranyfedezeti hányadról beszéltek –, 1914–1918 között ez csak 13,1 százalék volt. Akkoriban 24,8 százalékot kellett „függő adósságként” – pontosabban pénznyomással – kiegyenlíteni, a 62,1 százaléknyi maradékot hosszú lejáratú, a német polgárság által jegyzett kölcsönökkel fedezték. Az 1914 és 1918 közötti kilenc hadikölcsön 98,2 milliárd márkát hozott. Ezzel szemben Nagy-Britannia a maga első világháborús költségeit már 28 százalékban fedezte a folyó adóbevételekből.⁵²

Az 1914–1918 közötti években a német adórendszer hiányosságai nem vezethetők vissza egyszerűen a politikusok mulasztásaira. Elsősorban abból eredtek, hogy az adózás még mindig az egyes szövetségi államok illetékességi körébe tartozott. A Birodalomnak nem volt saját pénzügyi igazgatása. 1913-ban a 40 milliárd márkányi nemzeti jövedelemből csak 2,3 milliárd rendes bevétel fölött rendelkezett. Ennek 75 százalékára a hadsereg tartott igényt. Összevetve napjainkkal, az államnak jutó hányad nevetségesen csekélynek minősíthető. Ennyiben tehát nem beszélhetünk semmiféle központosított Vilmos-korabeli hatalmi monstrumról.⁵³

Az a politikai megállapodás, amelyet a Reichstag pártjai kötöttek 1914-ben, megakadályozta, hogy az elkövetkező négy év folyamán komoly vita alakulhasson ki az adózási alapelvek korrekciójáról. Egyedül a szociáldemokraták követelték eredménytelenül, hogy fölőzzék le a háborús profitokat. Így nem maradt más út, mint a hosz-

szú távú eladósodás – hadikölcsön formájában. Csak a köztársaság teremtette meg Matthias Erzberger pénzügyi reformjával a ma is ismert központi állami adórendszert, csak a köztársaság emelte 1919-től – folyamatosan, lassú szoktatással – az állam részesedését a társadalmi össztermékből. A köztársaság teremtette meg az alapját, hogy Hitler Németországa olyan adókat vethessen ki a második világháborúban, amelyek mértékét 1914-ben „teljesen tűrhetetlennek mondták volna”.⁵⁴

Az államháztartásban megjelenő kiadások mellett a világháborúk kimerítették a gazdaság anyagi erőforrásainak jelentős részét: a készleteket felélték, a gépeket, épületeket, ipartelepeket, közlekedési eszközöket és a teljes infrastruktúrát amortizálták, és rossz gazdálkodással az erdőket és mezőket szinte teljesen tönkretették.

1914 és 1918 között a német életszínvonal átlagosan csaknem 65 százalékkal csökkent, és a lakosság többsége a létminimum környékére került. Ezt a Harmadik Birodalom pénzügyi stratégiái elemzéseikben „igen elgondolkodtatónak” tartották. Egy fiatal pénzügykutató 1941-ben ekképpen fogalmazott:

Ahogy a tények is mutatják, úgy tűnik, akkoriban átlépték a még elviselhető megszorítások határait. A belső front összeomlása volt a külső front közvetlen megerősítésének az ára.

Ezzel szemben a Harmadik Birodalomban ekkora „életszínvonalbeli romlástól nem kell tartani”.⁵⁵

SZEMPONTOK AZ OLVASÁSHOZ

Kérdésfeltevések

A következőkben azt az egyszerű, máig megválaszolatlan kérdést tesszük fel: hogyan történhetett meg mindez? Hogyan engedhettek meg és követhettek el a németek saját köreikből kiindulva ilyen példátlan és tömeges bűncselekményeket – mindenekelőtt az európai zsidók legyilkolását? Nyilvánvaló előfeltétel volt az államilag uszított gyűlölet minden „alacsonyabb rendűvel”, a „polyákokkal”, a „bolsevikokkal” és a „zsidókkal” szemben. De válasszal ez nem szolgál. A németekben a Hitler kormányát megelőző évtizedekben nem élt nagyobb sérelem, mint a többi európaiban, nacionalizmusuk nem volt rasszistább más nemzetekénél. Nem létezett olyan német külön út, amelyet hitelesen kapcsolatba hozhatnánk Auschwitzcal. A vélemény, mely szerint Németországban hamar kialakult egy speciális, a zsidók kiirtását célzó antiszemitizmus, nélkülöz minden tapasztalati alapot. Téves az a feltételezés, hogy különösen súlyos következményekkel járó, negatív folyamatokat csakis sajátos, régre visszanyúló okok magyarázhatnak. Az NSDAP a helyzet adta viszonyokra támaszkodva ragadta magához és konszolidálta hatalmát. Ennek legfontosabb tényezői az 1914 utáni években keresendők, és nem korábban.

Jelen vizsgálódás a nemzetiszocializmus idején nép és vezetés között fennálló feszültségi viszonyra összpontosít. Bizonyított, hogy Hitler uralmi rendszere az első naptól kezdve rendkívül ingatag építmény volt. Kérdés, hogy miként szilárdították meg – hiszen bár a stabilizálás csak a legszükségesebbre szorítkozott, mégis elegendő volt tizenkét viharos, romboló évre. Ezért a fejezet elején feltett általános kérdést, vagyis „hogyan történhetett

meg mindez?", pontosabban fogalmazom meg: hogyan valósíthatott meg egy utólag oly nyilvánvalóan csalárd, gigantomán és bűnös kezdeményezés, mint a nemzetiszocializmus, ekkora, ma szinte megmagyarázhatatlan mértékű belpolitikai integrációt?

Egy meggyőző válasz megalapozásához olyan nézőpontból vizsgálom a nemzetiszocialista uralmat, ahonnan mint szívességi diktatúra mutatkozik meg. Az ebből a szempontból fontos kérdéseket leginkább a háború idejére vonatkozóan lehet megválaszolni, amikor a nemzetiszocializmus más jellemzői is különösen szembeötlően léptek előtérbe. Hitler és az NSDAP *Gauleiterei*, a miniszterek, államtitkárok és tanácsadók jó része közhangulatra építő, klasszikus politikusokként működtek. Szinte óránként tették fel maguknak a kérdést, miként biztosíthatják és javíthatják a közelégedettséget. Naponta vásárolták meg újra és újra a nyilvánosság támogatását, de legalábbis közönyét. Adok-kapok alapon építettek ki egy mindenkor többségi támogatást élvező, közmegegyezéssel diktatúrát. A lényegi pontokra, melyek a népközel jótétemény-politikájuk próbaköveit jelentették, az első világháború végi belső összeomlás elemzéséből következtek.

Ebből tanulva a nemzetiszocialista vezetés a második világháborúban először is az élelmet próbálta meg úgy elosztani, hogy azt különösen az egyszerű emberek érezzék igazságosnak. Másodszor mindent megtett, hogy a birodalmi márkát legalább látszólag stabilan tartsa. Így akarta alaptalanná tenni az 1914 és 1918 közötti háborús inflációra és a német valuta 1923-as összeomlására való szkeptikus célozgatásokat. Harmadszor – az első világháborúval szöges ellentétben – igyekezett elegendő pénzzel ellátni a katonák családait. Ők a katonák behívás előtti nettó keresetének mintegy 85 százalékát kapták. Összehasonlításképpen: a brit és amerikai családoknak a korábbi kereset kevesebb, mint felét fizették. A német katonák feleségeinek és családjainak nemritkán több pénze volt, mint békeidőben, örültek a szabadságra hazatérők nem csak kivételes esetekben gazdag

ajándékainak, és a megszállt országokból tábori postával érkező csomagoknak.

Hogy erősítse a szilárd és persze javítandó vagyoni helyzet illúzióját, Hitler tett arról, hogy se a parasztokat, se a munkásokat, se az alsó- és középszintű alkalmazottakat illetve hivatalnokokat ne terheljék említésre méltó mértékben háborús adók. Ez is lényeges különbség volt Nagy-Britanniához és az USA-hoz képest. Párhuzamosan azzal, hogy kímélték a német adófizetők nagy többségét, jelentősen növekedett a német társadalom jól és nagyon jól keresőinek adóterhe. A szociális igazságtosság Harmadik Birodalom által űzött kirakatpolitikájára markáns példa az a nyolcmilliárd márka egyszeri adóbefizetés, amelyet a német háztulajdonosoknak kellett leróni 1942 végén. Az ellentétes oldalt példázza az éjszakai, vasárnapi és ünnepnapokon végzett munka után fizetett pótlék adómentessége, amelyet a Franciaország feletti győzelem után vezettek be, és amely szociális vívmányként a legutóbbi időkig megmaradt Németországban.

Amennyire könyörtelen döntéseket hozott a faji álláspontról kiinduló nemzetiszocialista vezetés a zsidókkal, az úgynevezett alacsonyabb rendűekkel vagy idegen népbeliekkel szemben, belpolitikailag annyira osztálytudatosan osztotta el a terheket a szociálisan gyengébb helyzetűek javára. Erről szól a könyv I. része.

Természetesen a tehetősebbek – akkoriban a német adófizetők négy százaléka keresett évi 6000 márka fölött – adójukból nem tudták előteremteni a második világháborúhoz szükséges pénzt. Mi fedezte hát a világtörténelem legkölségesebb háborúját, ha ezt a többségnek a lehető legkevésbé volt szabad megéreznie? A válasz kézenfekvő: Hitler az átlagos árját mások életfeltételeinek rovására kímélte. Hogy kedvét ne szegje saját népének, a birodalmi kormány tönkretette Európa valutáit, minthogy egyre nagyobb hadisarcokat kényszerített ki. A nemzet életszínvonalát biztosítandó sok millió tonna élelmiszert raboltatott a német katonák ellátására, s amit ezenfelül még meg lehetett kaparintani, azt Német-

országba szállította. A cél nemcsak az volt, hogy a német seregeket a megszállt országok élmezőjében – ami majdnem mindig meg is történt –, hanem hogy a folyó kiadásait is az adott ország pénzéből fedezzék. Ez is majdnem mindig így történt.

A külföldön bevetett német katonákat, vagyis majdnem az összeset, és a Wehrmacht számára külföldön teljesített valamennyi szolgáltatást, mindazt a külföldön felvásárolt nyersanyagot, ipari terméket és élelmiszert, amely a Wehrmachthoz vagy Németországba került, nem német valutában fizették. A felelősök hangsúlyozottan a következő elvek alapján cselekedtek: ha ebben a háborúban valaki éhezik, akkor éhezzen más; ha elkerülhetetlen a háborús infláció, akkor legyen mindenütt, csak Németországban ne. Az e célra kiagyalt technikákról szól a II. rész. A német háborús kasszába folytak azok a milliárdos összegek is, amelyeket Európa zsidóinak kisajátításából nyertek. Ezt tárgyalja a III. rész.

A következőkben tehát bemutatom, hogyan sajátították ki a zsidókat először Németországban, majd a vele szövetséges államokban, és azokban, amelyeket megszállt a Wehrmacht. Ezt példák során, s nem enciklopédikus módon teszem. Ugyanígy járok el azokban a fejezetekben, ahol leírom a módszereket, amelyeket a németek mások kirablására vetettek be a második világháborúban. Ebben az összefüggésben is a mindenkori specifikusat vagy a másutt is példaszerűen jellemzőt állítom a középpontba.

A nemzeti szocializmus az átfogó rabló- és faji háborúra alapozva gondoskodott egy olyan Németországról, ahol soha nem látott mértékben érvényesült az egyenlőség elve és a társadalmi felemelkedésre való mozgósítás. Ez tette népszerűvé és bűnössé. A tehetős lét, valamint a nagystílusú bűncselekményekből származó közvetett, nem személyesen szerzett, de szívesen vett haszon határozta meg a legtöbb németben kialakult képet a rezsim gondoskodó mivoltáról. Fordítva pedig a megsemmisítés politikája ebből nyerte energiáját: útmutatója a nép jóléte volt. A komolyabb belső ellenállás hiánya, majd a később-

bi büntudat elenyészése ugyanezzel a történelmi konstellációval magyarázható. Erről szól a IV. rész.

A „hogyan történhetett meg mindez?” kérdésre adott ilyen választ nem lehet a nemzeti pedagógia bevett módján egyszerű antifasiszta jelszavakká redukálni. Nemigen alkalmas arra, hogy ismertető szöveggént használják fel kiállításokon, és alig választható el az NDK-beli, német szövetségi köztársaságbeli és ausztriai németek népközösségeinek háború utáni történelmeitől. Mégis szükségesnek tűnik, hogy a nemzetiszocialista hatalmat nemzeti szocializmusként vegyük szemügyre, s ezáltal legalább megzavarjuk a bűn újra meg újra felerősödő rávetítését bizonyos személyekre és egyes, pontosan körülhatárolt csoportokra: hol az örült, mi több, beteg, úgymond karizmatikus diktátort és lovagjait teszik meg a fő felelősnek, hol a fajelmélet ideológusait (akik leginkább az egyik rövid életű divat szerint egy egyformán szocializálódott korosztály tagjai voltak), mások – egyenként vagy különböző kombinációkban – a bankmenedzsereket, a konszernek urait, tábornokokat vagy vérgőzös gyilkosok alakulatait. A legkülönbözőbb háritási stratégiákat gyakorolták az NDK-ban, Ausztriában és a Német Szövetségi Köztársaságban. De hatásuk mindig ugyanaz volt: zavartalan jelent és nyugodt lelkiismeretet biztosítottak a lakosság mindenkori többségének.

A történelmi anyag

Az itt felvetett kérdésekhez korlátozott mértékben áll rendelkezésre irodalom. Mindenképpen megemlítenéd Marie-Luise Recker *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg* [Nemzetiszocialista szociálpolitika a második világháborúban] című alapvető munkája. Hasznosnak bizonyultak az olyan példamutató empirikus társadalomtörténeti vizsgálódások, mint Birthe Kundrus

Kriegerfrauenja [Asszonyharcosok] és Christoph Rass *Menschenmaterialja* [Emberanyag]. A Szovjetunió elleni kiéheztetési háborúról korábbi vizsgálódások sora áll rendelkezésre. Ezért nem volt szükség jelentős kutatásra „Az átlagfogyasztó” című fejezethez, még ha rábukantam is néhány újabb forrásra. Itt a Susanne Heim és általam írt könyvre, a *Vordenker der Vernichtungra* [A megsemmisítés kigondolói], valamint egyes pontoknál Christian Gerlach *Krieg, Ernährung, Völkermord* [Háború, élelmezés, népirtás] és *Kalkulierte Morde* [Számításba vett gyilkosságok] című tanulmányaira támaszkodtam. Számos egyedi kérdés megválaszolásához volt nélkülözhetetlen a nemzetiszocialista hatalmi központból fennmaradt dokumentum, az Elke Fröhlich gondos szerkesztésében megjelent Goebbels-napló.

Míg a könyörtelen, a német nép jólétének elkötelezett második világháborús élelmiszer-menedzselés többé-kevésbé ismert, ugyanez nem mondható el azokról a módszerekről, amelyekkel a pénz értékét stabilizálták, és hátrált szabtak a háborús nyereszkesedésnek. Hitler, valamint tanácsadói és munkatársai joggal féltek attól, hogy felszínre törnek 1914–1918 kellemetlen emlékei. Goebbels 1941 szeptemberében megjegyezte:

Egy újabb inflációt csak nagy nehézségek árán állnánk ki.⁵⁶

Ebbe a kontextusba kell helyezni a zsidók kisajátítását is.

Az inflációellenes politika, az árjásítás és a német nép jóléte között fennálló összefüggésre akkor jutottam, amikor Christian Gerlachkal a magyar zsidók legyilkolásáról szóló monográfián* dolgoztunk. Magyarországnak a háborús időrendben késői példáján felismerhetővé vált, hogyan *hungarizálta*** a magyar állam az ottani zsidók tulajdonát. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a deportált zsidó család hálószoberendezését megvásárolta a ma-

* Christian Gerlach–Götz Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, Noran, 2005. (ford. Kerényi Gábor).

** A szerző a „magyarisieren” – magyarosít, magyarrrá tesz – kifejezést használja.

gyar szomszéd. Az ezekből, a háború utolsó hónapjaiban százezerszámra kötött üzletekből befolyó összegek, valamint a bankban tartott pénzek, részvények és letétek a magyar államháztartásba vándoroltak, onnan pedig abba a költségvetésbe, amelyből a Wehrmacht-megszállás, valamint a Németországba irányuló összes szállítmány költségeit és minden egyes német katona zsoldját fedezték. Nagyszabású állami pénzmosás esetéről volt szó, ahol a piszkos munka a magyarokra hárult. Ez a felismerés alkotta jelen tanulmány kiindulópontját: meg akartam tudni, hogy a Magyarország esetében felfedezett módszer gyakorlat volt-e máshol is a megszállt Európában. E célból kellett megvizsgálni Németország, valamint a szövetséges és a megszállt országok nem fegyveres testületeinek pénzügyi igazgatási szerveit és nemzeti bankjait. Fényt kellett deríteni továbbá mindazok tevékenységére, akik a Wehrmachton belül a háborús finanszírozás illetékesei voltak. Utoljára következett annak elemzése, miként tették pénzzé a zsidók tulajdonát, ez a pénz hogyan keveredett a máshonnan érkező pénzekkel, s végül hová irányították ezeket.

A. J. van der Leeuw holland tudós is igen korán ebbe az irányba indult el. A német bíróságoknak készített szakvéleményei már az 1950-es években elemezték a háborús előkészületek, a háború és a zsidók vagyonának átlamosítása közti összefüggést. Ami a „bürokráciamentes gyorssegélyt” illeti, melyet az elűzött és deportált zsidók lakásleltárainak felhasználásával nyújtottak a németországi bombázások elszenvedőinek, erről az utóbbi időben megjelent néhány fontos tanulmány. Ki kell emelni közülük Wolfgang Dreßen *Betrifft „Aktion 3”. Deutsche verwerten jüdische Nachbarn* [Tárgy: „3. akció”. Németek értékesítik zsidó szomszédjaikat, 1998] című úttörő munkáját.

A megszállt országokban – így Szerbiában (Schlarp, 1986), Olaszországban (Klinkhammer, 1996) vagy Norvégiában (Bohn, 2000) – kialakított rezsimekről szóló elemzések alaposak, ugyanakkor elvesznek a helyi viszonyokban, a hatóságok állítólagos vagy valóságos konku-

renciaharcaiban. Mivel az említett munkák a katonai és az adminisztratív hatalom működésének eredményeit előszeretettel elemzik olyan szempontok alapján, mint a „súrlódások okozta veszteségek”, „hivatali konkurencia”, „alacsony hatékonyság” és „kudarc”, joggal kérdi végül zavartan az olvasó: mitől tartotta magát mégis ilyen sokáig ez az átkozott náci rendszer? Az olyan speciális tárgyú tanulmányok, mint Gerhard Aaldersé a hollandiai német rablóhadjáratoiról vagy Jean-Marc Dreyfusé a francia zsidók kifosztásáról (*Pillages sur ordonnance* [Fosztogatás parancsra – szó szerint: Rendeleti úton történő fosztogatás]) kerülnek az akadémikus és öncélú bűvárkodást az intézmények szokványos konfliktusaiban.

A könyv központi témájáról, a Német Birodalom 1939 és 1945 közötti háborús pénzügypolitikájáról nincsenek kellő mélységű elemzések. Fritz Federau régebbi tanulmányát félretehetjük, mert afirmatív. A szerző a náci időkből tudta, miről beszél, és mit takargat. Az egyes iparvállalatokról, bankokról és biztosítótársaságokról szóló újabb keletű, gyakran átfogó tanulmányok a legkedvezőbb esetben is szűk szakmai szempontokat érvényesítenek, a történelmi összefüggések feltárásához nemigen járulnak hozzá. Manfred Oertelnek az Eichholtz szerkesztette *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945* [A német hadigazdaság története, 1939–1945] című, többkötetes műbe írt tanulmánya fontos meglátásokkal szolgál, ahogy a Reichsbankról írt rostocki disszertációja is. De e két, tárgyában érdekes munka nem vezet kellő eredményekre, mert Oertel a fasizmus NDK-beli értelmezésének foglya marad, és kudarcot vall ott, ahol rá kellene kérdezni Európa pénzgazdasági kizsákmányolásának haszonélvezőire.

Ezzel szemben a Bundeswehr Hadtörténeti Kutatóhivatalának [*Militärgeschichtliches Forschungsamt der Bundeswehr*] kutatócsoportja, amely immár évtizedek óta dolgozik a sokkötetes, sokmilliós támogatású és egyre „sterilebbé” váló *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* [A Német Birodalom és a második világháború] című művön, kereken elutasítja, hogy a háború

finanszírozását valamelyik kötet vagy nagyobb fejezet témájául válassza. A kizsákmányolás olyan fontos eszközei, mint például a birodalmi hitelpénztárjegyek túl bonyolultak a német hadtörténészek számára. A Wehrmacht pénzügyi tisztjeit, a hadbiztosokat [*Intendanten*] is hagyják a német hadtörténet homályába veszni. A birodalmi hitelpénztárjegyek állítólag nehéz rejtélyének – a hitleri népállam megértéséhez fontos – megoldása fellelhető ennek a könyvnek a II. részében „Az egyén fizet” és a „Kollektív kisajátítás” fejezetcímek alatt.

Jól illik a Hadtörténeti Kutatóhivatalban dolgozó kollégákkal szerzett tapasztalat mellé a következő epizód, amely a Szövetségi Levéltár Freiburgban működő Hadtörténeti Levéltárában [*Bundesarchiv-Militärarchiv*] esett meg velem. Miután kikértem az „RW 7, OKW/Wehrmachtintendant z.b.V.”* jelzetű állomány (igencsak hiányos) mutatóját, az illetékes levéltáros felhívott az olvasóteremben, és ebbéli véleményének adott hangot: „Aly úr, maga ugyan kiismeri magát, de úgy látszik, tévedett, ezeket a dossziékat senki sem szokta kérni.” A hadbiztosok a Wehrmacht pénzügyi tisztjei voltak, a tevékenységükről szóló legtöbb dokumentumnak nyoma veszett. Azt a keveset, ami fennmaradt, nyilvánvalóan nem dolgozták fel szakszerűen, és nem ajánlják olvasásra. A nyomtatott állományjegyzékben a roppant érdekes források félrevezető leírásokat kaptak („[...] leginkább listaszerű kimutatók és könyvelések”); a Szövetségi Levéltár interneten olvasható állománylistájából pedig hiányzik minden utalás a „Wehrmachtintendant z.b.V.”-ra. Ahol megvannak a pénz- és valutaügyekről szóló iratok, gyakran fel sem vették őket az idevágó dokumentációkba.

Álljon itt példaképp a *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945* [A lengyelországi német főkormányzó szolgálati naplója, 1939–1945] című nyomtatott forráskiadvány, melyet Werner Präg és Wolfgang Jacobmeyer jelentetett meg

* RW 7, Wehrmacht-főparancsnokság, Wehrmacht-hadbiztos, különleges rendelkezésre.

1975-ben a müncheni Jelenkortörténeti Intézet [*Institut für Zeitgeschichte*] megbízásából. Ebben Fritz Paerschnek, a Reichsbank igazgatójának* és a megszállt lengyelországi jegykibocsátó bank vezetőjének a forrásokban kimerítően dokumentált tevékenységét rendre a rövid regesztákba („bankügyek stb.”) száműzték. Ugyanebben a pénz- és valutapolitikai kérdésekkel szembeni vak-ságban szenved az NDK utolsó korszakából származó kiadói nagyvállalkozás, az *Europa unterm Hakenkreuz* [*Európa horogkereszt alatt*].

Rendkívül hasznosnak bizonyult, hogy a Reichsbank terjedelmes személyi aktáit és egy sor más, személyekre vonatkozó iratot, amelyek 1990-ig az NDK Állambiztonsági Minisztériumában [*Ministerium für Staatssicherheit*] rejtőztek, időközben adattárban tette hozzáférhetővé a Szövetségi Levéltár. A feldolgozott anyagokkal kapcsolatos előrelépések sorába tartozik a Szövetségi Levéltár, a francia Nemzeti Levéltár [*Archives Nationales*] és a párizsi Német Történeti Intézet [*Deutsches Historisches Institut*] gondozásában nemrég elkészült két-kötetes segédlet a Franciaországi, illetve a Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokságokról [*Militärbefehlshaber in Frankreich, Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich*]. Jelentős segítséget nyújtott munkámhoz a Berlini Tartományi Levéltár [*Landesarchiv Berlin*] állományában fellelhető és néhány éve hozzáférhető Berlini Tartományi Bíróság Jóvátételi Archivuma is [*Archiv für Wiedergutmachung beim Landesgericht Berlin*] (B Rep. 039). Itt – országok szerint rendezve – fénymásolt források találhatók sok európai ország levéltárából, valamint olyan okiratok, amelyeket túlélők mutattak be a bíróságoknak. A Birodalmi Pénzügyminisztérium iratállományából sok tízezer akta fennmaradt ugyan, de sem a Szövetségi Köztársaságban található terjedelmes állományhoz, sem az egykori NDK-ban fellelhető, szintén átfogó állományhoz nem készült megfelelő segédlet. Csak 2004-ben, a háború vége után majd

* A Reichsbank igazgatói testületének tagja.

60 évvel jelent meg annak a tizkötetesre tervezett repertóriumnak az első kötete, amely a Birodalmi Pénzügyminisztérium fennmaradt aktáiról készül.

Mégis ezek az iratok voltak tanulmányom legfontosabb támpontjai. Régi kartotékok alapján hozzávetőlegesen tájékozódva és Karola Wagner levéltári referensnek köszönhetően sikerült felkutatni sok, a szakirodalomban eddig soha nem idézett forrást. Eközben megmutatkozott, hogy azokat az iratokat, amelyekben tömegesen dokumentálták a Német Birodalom rendkívüli háborús költségvetését, és egykor részletekbe menően könyvelték el a megszállt országokban beszedett bevételeket, nyilvánvaló szándékossággal megsemmisítették. Érvényes ez azokra az aktákra is, amelyek felvilágosítást adhattak volna az ellenséges és a zsidó vagyon értékesítéséről, és azokra az iratokra, melyek segítségével az „általános közigazgatási bevételek” címszó alatt feltüntetett, rendkívüli módon emelkedő költségvetési tételt pontosabban lehetett volna értelmezni. Az itt elkönyvelt milliárdos összegek elsősorban olyan forrásokból származtak, melyekről hallgatni kellett. Ennek ellenére a töredékesen fennmaradt akták alapján megkíséreltem rekonstruálni a IV. részben a Német Birodalom háborús bevételeinek alapvető struktúráját. A hangsúlyt egyrészt arra fektettem, hogy a terhek miként oszlottak meg Németország társadalmi osztályai között. Másrészt megvizsgáltam a háborús költségvetésnek azt az 1944-ig folyamatosan növekvő hányadát, melyet a megszállt (és szövetséges) külföldről préseltek ki, illetve a különösen üldözött embercsoportok tulajdonából és munkaerejéből hajtottak be.

A Reichsbank változatos módon gondoskodott a megszállt országok és az európai zsidók kirablásáról. Nemcsak eltulajdonította a legyilkoltak (fog)aranyát, ékszereit, részvényeinek egy részét és devizáját, hanem német biztosokat küldött a meghódított államok nemzeti bankjaiba. Az ő feladatuk volt, hogy gondoskodjanak a Wehrmacht pénzbeli utánpótlásáról, a hadisarcok behajtásáról és - kiegyenlítésésképpen - azon helyi intézkedések

meghozataláról, amelyek az adott ország valutájának stabilan tartására szolgáltak. E célra rendszeresen felhasználták a zsidók pénzzé tett tulajdonát is. Ez a III. részben Görögország példáján kerül bemutatásra.

A Banque de France archívumában minden további nélkül kutathattam, de regiszterek híján nehéz volt a munka. A Banca d'Italia levéltárában ragyogóak a segédletek és a munkakörülmények. Két olyan európai nemzeti bank volt, ahova hiába próbáltam bejutni, hogy a második világháborús titkokat felderítsem: a Magyar Nemzeti Bank kerek perec elutasított, a görögországi pedig egyszerűen nem válaszolt többszöri megkeresésemre.

A Reichsbank 1945-ben még ezerszámra meglévő aktáit – jelentéktelen maradványoktól eltekintve – az idők folyamán megsemmisítették a Szövetségi Köztársaságban csakúgy, mint az NDK-ban. Nemzetközi nyomásra a Szövetségi Levéltár 1998-ban kutatási beszámolót készített a Reichsbank iratainak fellelhetőségéről. Ebben ez áll:

Az elfogulatlan megfigyelő számára érthetetlennek tűnhet, hogy dokumentumok, amelyek oly szorosan kötődtek a nemzetiszocialisták bűncselekményeihez, később nemtörődomségből különböző helyekre kerültek, s végül elkallódhattak.

A beszámolóban megjegyzik, hogy az akták megsemmisítése ma már nem „rekonstruálható”. Látni, hogy itt megint csak ködösíteni próbálnak; az okok valójában kézenfekvőek. Mind az NDK-ban, mind a Szövetségi Köztársaságban ugyanabból az államérdekből tüntették el mindazokat a hivatalos iratokat, melyekből a kárpótlási igények könnyűszerrel kimutathatók lettek volna. Ez a németek javát szolgálta itt is, ott is.

A német szakemberekből és politikusokból felállított bankbizottság [*Bankenkommission*] 1947. szeptember 4-én Kelet-Berlinben ülésezett a „Reichsbank átvételének tárgyában”. Ezen a megbeszélésen megállapították, hogy létezik egy „zsidókartoték”, amely a zsidóktól „elvett értékpapírokról” tartalmaz adatokat. Ez később nyomtalanul eltűnt. Mindazonáltal az NDK-ban – s mondhatnánk, az NDK-nak köszönhetően – fennmaradt a Birodalmi Hi-

telpénztárak Főigazgatóságának [*Hauptverwaltung der Reichskreditkassen*] a háborús pénzügyi kérdések szempontjából jelentős törzsállománya. Ugyanez vonatkozik a német magánbankok archívumaira is. Az ebben a könyvben felvetett kérdések megválaszolásához hasznosnak bizonyultak a Reichs-Kredit-Gesellschaft AG [Bírodalmi Hiteltársaság Rt.] népgazdasági részlegének korabeli szakértői jelentései.

Ulrich Benkert, aki a Reichsbank felszámolójaként évtizedekig tartózkodott Frankfurt am Mainban, 1978-ban ezt írta:

Az évek során néhány ezer iratrendezőt semmisítettem meg a [Szövetségi] Bankon keresztül anélkül, hogy tartalmukról valaha is beszámoltam volna.

Tekintettel arra, hogy a (nyugat-)berlini Landeszentralbank [Központi Tartományi Bank] is őrzött aktákat a Reichsbanktól, hasonló „szívességet” kért az egyik ottani, tétovázó hivatalnoktól. Benkert sürgetése nem talált süket fülekre. Frankfurtban a Deutsche Bundesbank [Német Szövetségi Bank] iratétetőjében Benkert 1976 és 1978 között megsemmisítette a Reichsbank utolsó fontos üzleti aktáit is. Mindezt a Szövetségi Pénzügyminisztérium [*Bundesfinanzministerium*] kifejezett bátorításával tette Helmut Schmidt szövetségi kancellársága és Hans Apel pénzügyminisztersége idején.⁵⁷

Sok forrás szándékos megsemmisítése ellenére lehetségesnek láttam, hogy rekonstruáljam az Európában folytatott rablóhadjáratot. Rengeteg forrásanyag bukkanhat még fel azokkal a különböző kérdéscsoportokkal kapcsolatban, melyeket itt az egyes fejezetek közötti egyensúly miatt és a *Hitler népállamának* átfogó témájára való tekintettel csak érintettem. A Harmadik Birodalom háborús gazdaság-, pénzügy- és valutapolitikájára vonatkozó fontos dokumentumok találhatóak az Oroszországi Állami Katonai Levéltár [*Rosszijszkij Goszudarsztvennij Vojennij Arhiv*] „Bírodalmi Gazdasági Minisztérium”,⁵⁸ „Bírodalmi Pénzügyminisztérium” és a „Négyéves

Terv megbízottja” elnevezésű, általam nem használt, terjedelmes állományában.

Könnyebb hozzájutni azokhoz az iratokhoz, amelyek a megszállt országok szisztematikus és szándékos kifosztásáról, a frontról a hazába tábori postával érkező milliányi csomag tartalmáról vagy a kisebb-nagyobb feketézésekről szólnak. Feldolgozni őket megközelítőleg sem tudtam. Mindenesetre megérné jóval alaposabban átnézni a német vámigazgatás, különösen a tartományi illetőségű vám- és pénzügyőrségi főparancsnokok [*Oberfinanzpräsidenten*] iratait, mint arra lehetőség nyílt a „Hitler elégedett fosztogatói” című fejezet írása közben. A vámügyi akta a történetírásban alig használt forrásműfaj, holott – meglátásom szerint – kitűnő alapanyagként szolgálhat sokféle társadalomtörténeti kérdés megválaszolásához. Néhány, a későbbiekben csak felvetett témával egyetemben beható vizsgálódásokat érdemelnek azok a már fűtőlag említett nemzetiszocialista törvények, melyek 1933 és 1945 között a késedelmesen fizető, alacsony keresetű németek esetében jelentősen megnehezítették a bértartozás miatti lefoglalásokat vagy a lakás elvesztését.

A nürnbergi dokumentumokból idézett (NG, PS, NOKW, NID jelzetű) iratokat a hozzájuk tartozó számmal archívumok megjelölése nélkül adom meg forrásként, mivel ezek a legkülönbözőbb formákban sok helyütt megtekinthetők. Ugyanez vonatkozik az Eichmann-per aktáira (ET) és Hans Frank terjedelmes kormányzati naplójának mikrofilm-anyagára (*Frank-Tagebuch*). A dokumentumokat a Washington melletti National Archivesban, a washingtoni United States Holocaust Memorial Museumban és a müncheni Jelenkortörténeti Intézetben használtam.

Alkalmasint némi következetlenséggel hagyom el az időzőjelet a korban használatos (náci) szavak esetében. Történeti *terminus technicus*okként kezelem őket. Ez nem okoz nehézséget a „Führer”, „árjásítás” [*Arisierung*], „néptárs” [*Volksgenosse*], „népi közösség” [*Volksgemeinschaft*] vagy „végső győzelem” [*Endsieg*] kifejezéseknél. Az olyan borzalmas szavakat, mint a „zsidóbírság” sem

kell okvetlenül idézőjelbe tenni, hiszen világos az összefüggésből, hogy itt önkényről van szó. Az idézőjel nélküli „*Endlösung*” fogalmánál viszont szerintem túl messzire megy az egyébként ajánlatos történetírói szenvtelenség, s ugyanez vonatkozik a „zsidótlanítás” [*Entjudung*] kifejezésre, habár az 1927-es *Jüdisches Lexikon* [*Zsidó lexikon*] a „zsidótlanít” [*entjuden*] igei alakot teljesen magától értetődően használja. Mások talán máshol húzzák meg a határokat. Nem létezik olyan, hogy „zsidó tulajdon”, „zsidó részvény” és „zsidó arany”. Mindezek rövidítések egy kollektivista korszakból, amelyekben ott rejlik a nagy csoportok elleni gyűlölet. E kifejezéseket elkerülni csak felettebb körülményes körülírással lehet (azok a részvények, amelyek korábban zsidók tulajdonát képezték...). Ezért ilyenkor sem fogalmaztam egységesen.

Amikor „a németekről” beszélek, ez is a kollektivistá általánosítás kategóriájába esik. Mégis gyakran használom ezt a szófordulatot. Minden hiányossága ellenére számomra jóval találóbbnak tűnik, mint a „nácik” erősen leszűkítő gyűjtőfogalma. Hitlernek újra meg újra sikerült kiterjesztenie támogatói táborát a szoros értelemben vett párhívek és a párt választói körén túlra. Természetesen német férfiak és nők is tanúsítottak ellenállást, s ezért szenvedtek és meghaltak; a német zsidók is németek voltak, és annak is tudták magukat, gyakran nem minden büszkeség nélkül. Mégis éppen a németek – ideértve az osztrákokat is (az osztrákok 95 százalékát) – húztak hasznát az árjásításból. Aki úgy tesz, mintha kizárólag a hitvallásukat büszkén valló nácikról lett volna szó, kitér a történelmi probléma elől.

A következő fejezetekben nem kevés számmal kell előhozakodnunk: költségvetési számadatokkal, kisajátításból származó bevételekkel, adószázalékokkal, a megszálló hatalomnak fizetett havi hadisarcokkal, árfolyamokkal stb. Azért fontosak a számszerűen pontos adatok, mert a kérdések lényegéhez tartoznak. A külföldi pénznemek hivatalos német átváltási árfolyamait összefoglaló táblázat a 451. sk. oldalon található. A mai pénzre történő át-

számításhoz szabályként vehetjük, hogy egy birodalmi márka tíz eurónak felel meg.⁵⁹ A nagyságrendek helyesebb felmérése érdekében jól teszi az olvasó, ha időről időre felidézi, hogy 1939-ben egy 200 birodalmi márkás bruttó fizetés és egy 40 márkás havi nyugdíj nem számított rossznak. Amikor 1942-ben a félmászás krumpli árát 75 birodalmi pfennigre emelték, ez „kissé lehangotha” a néptársakat.⁶⁰

A megélhetéshez szükséges általános kiadásokhoz mérten a háborús költségek szédítő magasságokba emelkedtek. Ám érdemes alkalomadtán felidézni, hogy mi minden hiányzik azokból a milliárdos összegekből, melyekről szó fog esni. Ezek mindig csak a német fegyverekre, bunkerekre, szállítmányokra és élelemre, zsoldra és a családok ellátására fordított kiadásokat foglalják magukban. Nem tartalmaznak egyetlen olyan márkát sem, amelyet a megtámadottak jogos védelmére, a háborús sebesültekre és hátramaradottakra kellett költeni, egyetlen pfenniget sem Varsó, Rotterdam vagy Harkov (ma: Harkiv), valamint tízezernyi más város és falu újjáépítésére. Hasonlóképpen hiányoznak a lebombázott vagy felrobbantott hidak, ipari létesítmények és vasútvonalak újjáépítésének, a teljesen tönkretett utak, szántóföldek, gátak és erdők rendbehozatalának költségei. A halottaknak nincs rubrikája a háború anyagi mérlegében.

A SZÍVESSÉGI DIKTATÚRA

A fellendülés látszata

Látván a hatmillió munkanélkülit, 1933-ban Hitler „munkát, munkát, munkát” ígért. Öt éven belül elérte rövid távú belpolitikai célját. A Birodalmi Munkaügyi Hivatal [*Reichsanstalt für Arbeit*] 1936. február végi jelentésében több mint 2,5 millió munkanélkülről írt, egy évvel később 1 610 000-ról.⁶¹ A bérek és nyugdíjak megrekedtek a világgazdasági válságot jellemző alacsony szinten. 1928-ban, a weimari köztársaság legjobb évében a munkából szerzett összjövedelem 42,6 milliárd birodalmi márkát tett ki, 1935-ben 31,8 milliárdot. Csak három évvel később emelkedett a bértömeg arra a szintre, amelyen már tíz évvel korábban állt,⁶² ám az órabérek, fizetések, járadékok és nyugdíjak még mindig jelentősen alacsonyabbak voltak. Az eladott mennyiséget alapul véve a mezőgazdaság bevételei 1945-ig jóval az 1928-1929-es szint alatt maradtak.⁶³

A gazdasági fellendülés érzete és az ellentmondást nem tűrő határozottság mégis elég volt ahhoz, hogy biztosítsa a nagy többség nemzetiszocialista állam iránti lojalitását. Néhány hónapnyi kivárás után, 1933 végén a polgárság széles köreiben elterjedt az a vélemény, miszerint

az ember egyre bizakodóbbá válik, és egyre inkább hinni kezd abban, hogy ez alatt a kormány alatt megint jobb dolga lesz Németországnak

– ahogy a már idézett lipcsei anatómus, Voss írta.⁶⁴ A *Sozialistische Arbeiter-Partei* [Szocialista Munkáspárt] illegálisan beutazott összekötője, Willy Brandt ekképp jellemezte a berlini munkások hangulatát: „nem lelkesült, nem is hangsúlyosan kormánybarát”, de „semmiképp sem kormányellenes”.⁶⁵

Az 1935. januári szabad – és minden antifasiszta agitációs fáradozás ellenére elsőprően egyértelmű – népszavazás után a Saar-vidék visszatért a birodalmi szövetségbe. Hamarosan bevezették az általános hadkötelezettséget, és bevonultak a demilitarizált Rajna-vidékre. Együttal megkezdődött a Wehrmacht gyors felfegyverzése a legmodernebb harceszközökkel. A birodalmi kormány mindezzel megszegte a versailles-i szerződést, kilépett a Népszövetségből – ettől népszerű lett. A túlnyomó többség szerint ez jóvátétel volt mindazok ellenében, akik Németországot lépten-nyomon zaklatva és megalázva „a háborús vétség hazugságával” és a „gyalázatos békével” romlásba döntötték az országot. Az első években Hitler elégtételt jelentett egy zavarodott, másokkal és önmagával szemben agresszív nép számára.

Amikor átvette a kormányzati ügyeket, már véget ért a gazdasági hanyatlás. Pénzügypolitikusai a megfelelő pillanathan adtak lökést a kezdődő fellendülésnek: emelték a rövid távú államadósságot, hogy csökkentsék a munkanélküliséget, és növeljék a belső vásárlóerőt. Ez az eljárás tehermentesítette az államot a nem értékképző szociális kiadásoktól, hosszabb távon pedig növekvő állami bevételeket ígért.

S valóban, 1933 és 1935 között az adóból származó költségvetési bevétel 25 százalékkal nőtt, konkrét számokban majd kétmilliárd birodalmi márkával. Ezzel párhuzamosan a munkanélküliségre fordított kiadások 1,8 milliárddal csökkentek. Innen nézve a 3,8 milliárd birodalmi márkára rúgó állami kölcsönök viszonylag rövid futamidő alatt önmagukat refinanszírozták. Ez a politika, amely elébe vágott a kedvezőbb jövőnek, szó szerint kifizetődőnek bizonyult. A propaganda egyre a német pénzügyi csoda szólamát sulykolta,⁶⁶ és az elismert közgazdász Günter Schmolders ilyen címmel publikált tanulmányokat: *Höchstleistungsepochen der Reichsfinanzwirtschaft* [A birodalmi pénzgazdálkodás csúcsteljesítményének korszakai] vagy *Totale Preispolitik* [Totális árpolitika].⁶⁷

Mivel azonban a kormány a kiadási oldalon majdnem

300 százalékkal lépte túl a többletbevételeket, a nemzetszocializmus első két évében 10,3 milliárd birodalmi márkával nőtt a közadósság.⁶⁸ Az 1933 és a háború kezdete között hamarosan egyre gyorsabb ütemben dagadó hiány fedezésére egyetlen fontos adónemet emeltek, a weimari köztársaság alatt 1920-ban az egész birodalom területén egységesen bevezetett társasági adót. Ezt a vállalkozói adót 1936 augusztusa és 1939 júliusa között négy lépésben emelték a kétszeresére, vagyis 20 százalékról 40 százalékra azzal a céllal, hogy leginkább azokat a tőkések társaságokat érintse, amelyek jól kerestek a fegyverkezés fellendülésén. Ezzel együtt az állam növelte a vállalkozások adóalapját, amennyiben jelentősen szűkítette az adójóváírás lehetőségeit.⁶⁹ Míg 1935-ben a társasági adóból 600 millió birodalmi márka állami bevétel keletkezett, ez 1938-ban már 2,4 milliárdra rúgott; részaránya az adókból származó költségvetési bevételekben 1935-ben 7, 1938-ban pedig már 14 százalék volt.⁷⁰ A német vezetés pontosan számon tartotta ezeknek a társadalmilag kiegyenlítő hatású intézkedéseknek a politikai hozamát. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal [*Reichssicherheits-hauptamt*] 1938. évi beszámolója megjegyezte:

Főleg a munkásságra gyakorol jó benyomást a társasági adó emelése.

A hivatal szerint a munkások ezt jelzésként értelmezték, miszerint az újrafegyverkezés költségeinek fedezése „igazságos tehermegosztás útján” történik, és ebbe „megfelelőképpen bevonják a nagy társaságok magas nyereségeit”.⁷¹

A széles körben ható adó- és szociálpolitika tehermentesítette a családokat, az 1934. októberi jövedelemadó-törvény jelentősen emelte az adómentes adóalap összegét, ez tehát az alacsony jövedelműeknek volt előnyös. A reformot úgy alakították, hogy az állam bevételei összességében ne csökkenjenek. Az elv az volt, hogy a különbséget „az egyedülállók, a gyermektelen házasok és bizonyos jövedelmi szint fölött az egy- és kétgyermekes házasok megfelelő mértékű többletterhelésével”

bevételezzék. A népességgazdasági okokból bevezetett, többgyermekes családokat megillető szociális segélyen kívül járt még házassági hitel, lakásfelszerelési támogatás, tanulmányi segély és családi pótlék. Minderre a birodalom 1941-ig viszonylag alacsony összeget, konkrét számokban alig több mint hárommilliárd birodalmi márkát fordított.⁷²

A munkanélküli járulékot, amelyet 1934-ig a bérből és fizetésből előtől vonták le, csökkentették kissé, amit úgy egyenlítették ki, hogy megemelt adókulcs alkalmazásával beszédtek mindenkitől, akinek jövedelemadót kellett fizetni. Ebbe az egyenlőségi gondolatból vezérelt átalakításba egyúttal adóemelést is rejtettek: bár a munkanélküliség hamarosan mérséklődött, a munkanélküli biztosításként fizetett járulék, melyet „birodalmi munkaerő-gazdálkodási alaprak” [*Reichsstock für Arbeitseinsatz*] neveztek, egyáltalán nem csökkent.⁷³

1933-tól 1939-ig a Német Birodalom mintegy 45 milliárd birodalmi márkát adott ki fegyverkezésre. Az akkori fogalmak szerint csillagászati összeg az 1937-es költségvetési év birodalmi bevételeinek több mint háromszorosára rúgott. Ebből következően 1939 augusztusának végén az adósság már 37,4 milliárd birodalmi márka volt.⁷⁴ A teljes foglalkoztatottságot és a fegyverkezést hatalmas hitelekkel finanszírozták. Még Goebbels is, aki a pénzügyi szakembereket előszeretettel gúnyolta „kis nyárs-polgároknak”, „észveszejtő hiányról” írt naplójában.⁷⁵

Ez ügyben fordult Hitlerhez 1939 januárjában a Reichsbank igazgatója:

Az állami kiadások mértéktelen felduzzasztása kudarcra ítélt minden próbálkozást a költségvetés kordában tartására, a hihetetlenül szoruló adóprék ellenére az összeomlás szélére sodorja az állam pénzügyeit, és ezzel szétzilálja a jegybankot és a valutát. A fiskális és pénzügyi technikának nem létezik mégoly zseniális és rafinált receptje vagy módszere, nincs olyan szervezet és nincs olyan ellenőrző intézkedés, amely hathatósan képes lenne mérsékelni egy parttalanul költekező gazdaság valutára gyakorolt hatásait. Nincs jegybank, amely tartani tudná a valutát az állam költekező, inflációt gerjesztő politikájával szemben.⁷⁶

A levél megfogalmazói sokáig mindenféle furfangos pénzügyi manipulációval támogatták az adósságpolitikát, mindazonáltal tiltakozásuk eredménye az lett, hogy felmentették Hjalmar Schacht Reichsbank-elnököt és az igazgatótestület néhány tagját. Az elnöki székbe Walther Funk került, aki korábban már átvette a gazdasági miniszterséget a nem eléggé alkalmazkodó Schachttól, s ettől kezdve egy személyben vezette minisztériumát és a Reichsbankot. Ettől fogva ügyvezető alelnökként Emil Puhl – egy szolid, politikailag arctalan pénzügyi szakember – több száz magasan képzett szakhivatalnok segítségével intézte a Reichsbank mindennapi ügyeit. Ezek hamarosan kiterjedtek Európa valamennyi megszállt területére. Puhl híres volt arról, hogy időnként hangot adott szarkasztikus és egyértelmű véleményének a birodalmi kormány képességeiről, de tevékenységét a kabinet szellemében folytatta 1945-ig. Szakmai okokból minden eszközt felhasznált a német valuta védelmére, s ő raktározta el a minden lehetséges helyről összerabolt aranyat. A Reichsbank-elnök második helyettesének jóval jelentéktlenebb posztját Kurt Lange látta el, aki karrierjét egyedül az NSDAP-nak köszönhette.

Az 1939-es évet nézve a civil tárcák pénzügyi szükséglete 16,3, a Wehrmachté 20,5 milliárd birodalmi márka volt. Az épphogy 17-18 milliárd márkás rendes állami bevételek mellett egyedül az adósságszolgálat 3,3 milliárdot nyelt el.⁷⁷ Carl Fricdrich Goerdeler, aki később a német ellenállás egyik központi alakjává nőtt, a költekezés ilyen módját már korán „pénzügyi örületnek” nevezte. 1940. július 1-jei – a látszólag legnagyobb katonai siker, a Franciaország feletti győzelem napjaiban írt – memorandumában szárazon megjegyezte:

A Birodalom pénzügyei ziláltak.

A háború folytatása esetén 1941 végére

már az éves bevételek $\frac{3}{5}$ -ét [kellene] a múlt adósságainak fizetésére fordítani: ez azt jelenti tehát, hogy a Birodalom adósságcsinálása már most oda vezetett, hogy az adósságszolgálatot immár lehetetlen

a folyó bevételekből fedezni, és az adósságok pusztán meglétüknél fogva egyre emelkednek.⁷⁸

Hitler ötletszerű háborús akciókkal több millió ember rovására igyekezett feledtetni a Birodalom kényes pénzügyi helyzetét, amely előtte és vezetőségárdája előtt is ismeretes volt. A kisajátítások, deportálások és tömeggyilkosságok – ahogy a későbbiekben bemutatásra kerül – a német állam pénzügyeinek fontos forrásaivá váltak. Az 1942-es évben Reinhardt pénzügyi államtitkár egyértelműen követelte:

Az összegeket, amelyekre folyamatosan szükség van a Birodalom adósságának kamattörlesztésére és kamatmentesítésére, azokból a hozamokból kell fedezni, melyek a megszállt keleti területeken folyó gazdálkodásból és ezek kizsákmányolásából adódó *folyamatos* bevételt jelentenek.⁷⁹

A kormányzatnak szüksége volt a periféria állandó háborús destabilizálására, hogy a Birodalom belsejében a stabilitás látszatát keltse.

Már készülnek a hatalmas fegyverkezési és építkezési tervek

– írta Goerdeler 1940-ben, és így folytatta:

A német nép számára biztosított a teljes körű öregkori ellátás. Az ellenőrzött területek növekedésével Németország egyre nagyobb építkezési és átalakítási terveket kovácsol majd.⁸⁰

Árjásítás a háború érdekében

Az adósságcsinálás először 1937 végén ütközött korlátokba. Ettől fogva a Pénzügyminisztérium felelős hivataltokai folyamatosan a hitelek adta mozgástér legszélén manővereztek. Állandóan latolgatniuk kellett, mi módon tudnák refinanszírozni az állam adósságait. Ebben a helyzetben vetettek szemet a zsidó tulajdonra, amelyet

rövid úton hozzácsaptak az úgynevezett népvagyonhoz [Volksvermögen]. A kor mélységesen átideologizált, nem csak Németországban használatos kifejezéséről volt szó, amely azt sugalmazta, hogy a „néptől idegenek” és „a nép ellenségei” kisajátíthatók.

1937-ig a zsidó tisztviselők, üzletemberek, orvosok és alkalmazottak rendkívüli törvények áldozatai voltak. Sokan vesztették el munkahelyüket, pályák törtek derékba, tegnap még virágzó vállalkozásokon kellett túladni. Emellett bármilyen gazdasági tevékenységet folytató zsidót számtalan, területenként eltérő módon zaklattak. A végső cél az volt, hogy a szorult helyzetbe kényszerítettek meghozzák a döntést: El innen! Kerül, amibe kerül! A pénzügyi szervek és devizahatóságok minden lehetséges módon kihasználták a központi politika teremtetett kényszerhelyzetet. A német állam mindent megtett annak érdekében, hogy a birodalmi menekültadó [Reichsfluchtsteuer], illetve a devizára, részvényre, bélyegre, ékszerre, aranyra, drágakőre és ezüstre, műtárgyra és régiségre vonatkozó egyre erősebb megszorításokat tartalmazó kiviteli előírások révén meggazdagodhasson. Ezelőtt a magánemberek voltak azok, akik a zsidó tulajdonosok vállalkozásait vagy ingatlanjait árjásították olykor félig-meddig önkéntes, olykor az állami és társadalmi terror által kikényszerített megállapodások alapján. A zsidók rendelkezhetek még életbiztosításuk és részvényeik fölött, megválaszthatták, hogyan fektessék be vagyonukat. 1937 végéig nem beszélhetünk tervszerű kisajátításról, hanem egyre jobban szervezett részleges vagyonelkobzásról, s ezzel párhuzamosan magánszemélyek előnyszerzéséről, melyből sok tízezer nem zsidó német vette ki a részét.

A zsidó tulajdon szabályszerű államosítása csak 1938-ban kezdődött, ekkor viszont teljes erővel. A felütést ehhez az osztrák Anschluss jelentette. 1938. március 19-én ausztriai birodalmi megbízottá [Reichsbeauftragter] nevezték ki Hitler bonyolult gazdasági kérdésekért felelős, különleges felhatalmazású követét [Sondergesandter],

Wilhelm Kepplert. Göring még aznap három feladattal bízta meg. Tartsa szemmel egyrészt az ausztriai ásványi kincseket, másrészt a bér- és árszintet, harmadrészt a zsidó tulajdonban lévő vállalkozásokat:

A gazdasági üzemek árjásítása Ausztriában előreláthatólag még nagyobb körben lesz szükséges, mint a régi birodalomban.

Ennek „gyorsított és szakszerű” végrehajtása különösen fontos volt a fegyverkezési programok „zökkenőmentes” lebonyolításához.⁸¹

Ha megnézzük a Birodalom általános költségvetési helyzetét az 1938-as év kezdetén, azt látjuk, hogy addig a fegyverkezés jelentős részét tizenkét milliárd birodalmi márka értékben váltókkal finanszírozták, melyek nem az állam, hanem egy fiktív magánvállalkozás, a *Mefo* (*Metallurgische Forschungsgesellschaft*) [Kohászati Kutató-társaság] nevére szóltak.⁸² Az eljárást birodalmi gazdasági miniszterként és a Reichsbank elnökeként Hjalmar Schacht találta ki. Ezek a váltók először 1939-ben lettek esedékessé. A rövid lejáratú hitelek visszafizetéséhez tehát szükség volt költségvetési eszközökre és kötvénykibocsátásokra. Ugyanakkor a Wehrmacht kerek 11 milliárdban jelölte meg a folyó költségvetési évben várható kiadásait. Ezt a tőkepiac képtelen lett volna teljesíteni. A folyó kiadások fedezésére a birodalmi pénzügyminiszter sietve kincstárjegyek kibocsátásába kezdett, melyek már fél év elteltével esedékessé váltak.⁸³

Ebben a maguk előidézte szükséghelyzetben adták ki az 1938. április 26-i rendeletet, amely arra kényszerítette a zsidókat, hogy készítsenek részletes bevallást a pénzügy-igazgatóságoknak teljes vagyonukról, amennyiben az meghaladja az 5000 birodalmi márkát. Ennek hat héten belül, június 30-ig kellett megtörténnie, jöllehet a határidőt az űrlapok lassú kézbesítése miatt kitolták július 31-re. Ettől fogva be kellett jelenteni a vagyoni helyzet változását vagy átrendeződését. Röviddel később a Birodalmi Pénzügyminisztérium ez ügyben felelős és a törvényeket értelmező hivatalnoka, Alf Krüger az eljárást

úgy jellemezte, mint amely „előkészítette a német gazdaság teljes és végleges zsidótlanítását”.⁸⁴ Krüger a bejelentett vagyont többféle osztályba sorolta: „érintetlennek” minősítette a külföldi zsidók németországi vagyonát, „megszerezhetetlennek” a német és hontalan zsidók nem zsidó házastársaiét, de a számla végén 7,123 milliárd birodalmi márka maradt mint „megszerezhető” érték. Krüger adatai szerint a német és osztrák zsidók 1938 nyarán a „hivatalos felmérés alapján mintegy nyolc-milliárd birodalmi márka vagyonérték felett rendelkeztek”.⁸⁵ Ebbe nyilvánvalóan beleszámolta a „megszerezhetetlen” vagyont, esetleg a bejelentési kötelezettségtől mentes, 5000 birodalmi márka alatti tulajdont is. Ennek fényében óvakodnunk kell attól, hogy következtetéseket vonjunk le általában a német zsidók gazdagságát illetően. Hamburgban például az adóköteles zsidók mindössze 16 százalékanak kellett jelentenie vagyonáról.

A kevésbé jómódú zsidókkal kapcsolatban megjegyzendő: ahogy sok más német, ők is fizettek a nyugdíj-, egészségügyi, temetkezési és rokkantpénztárakba. Ha az egykori 700 000 német és osztrák zsidó felét vesszük, és személyenként 1500 birodalmi márkát számítunk a nyugdíjbefizetésekre, úgy az akkor várható élettartamot és a nyugdíjak összegét alapul véve valamivel több, mint félmilliárdot kapunk. A kényszerű emigrálás és deportálások következtében ez az összeg a közteherviselők immár tisztán árja közösségét gazdagította. Ezzel arányosan lehetett csökkenteni az állami támogatásokat vagy emelni a kifizetések reálértékét.

A vagyonrendelet számos paragrafusa közül csak kettő nem foglalkozott a bevallás formásaival. Az egyikben Göringet hatalmazták fel a Négyéves Terv megbízottjaként arra, hogy

biztosítsa a bejelentésköteles vagyon felhasználását a német gazdaság érdekeivel összhangban.

Az ezt követő paragrafus büntetéssel fenyegette a zsidókat, amennyiben megpróbálnák elkendőzni anyagi hely-

zetüket. Ilyen esetben elkobozhatták a vagyont, és tíz évig terjedő fegyházbüntetést szabhattak ki.⁸⁶ Az új jogállás értelmében ettől kezdve jelenteni kellett az „önkéntes” árjásításokat a pénzügyi hatóságoknál. Ezzel egy időben, 1938 májusában a Birodalmi Gazdasági Minisztérium hirdetményt adott ki:

A zsidótörvények megalkotásában való előrelépések következménye, hogy a zsidók nagyobb számban igyekeznek kivándorolni Németországból.

Szükséges tehát az összes zsidó vagyonra vonatkozó „biztonsági intézkedéseket időben meghozni”, hogy ezek szerint jár hassanak el a hivatalok, ha tudomást szereznek valamely tervezett kivándorlásról.⁸⁷ Ily módon – ahogy van der Leeuw korán rátapintott –

megnyitották az utat az előtt, hogy a zsidó vagyon lehető legnagyobb része jusson végül a birodalmi költségvetésbe.⁸⁸

Három nappal a bejelentési kötelezettség kihirdetése után, 1938. április 29-én Göring vezetésével miniszteri megbeszélést tartottak. A tanácskozás témája „a zsidók gazdasági életből való végleges kikapcsolása” volt, amely „a németországi zsidó vagyon olyan értékeszközzé váló átalakítását” célozta, „melyek már nem teszik lehetővé a gazdasági befolyás gyakorlását”. Ez utóbbi kisé nehezen érthető kijelentés magyarul a teljes vagyonállag állampapírokra történő kényszerátváltását jelentette. A résztvevők ezt külpolitikailag is előnyösnek látták, hiszen ily módon végeredményben kárpótolták a zsidókat. Ez „célszerűen kötvények kiadása” útján történt.⁸⁹

A Birodalmi Pénzügyi Igazgatóság [*Reichsfinanzverwaltung*] szemszögéből jó néhány dolog szólt a zsidók vagyonának állampapírokra történő kényszerátváltása mellett. 1938. július közepén a Birodalom kénytelen volt saját kötvényeit nem kevesebb, mint 465 millió birodalmi márka értékben visszavásárolni, hogy megakadályozza az árfolyamcsúszást. Az efféle kényszerbeavatkozásokkal, amelyek nem jelentettek mást, mint hogy a mértékte-

len államadósságot bankjegynyomás segítségével finanszírozzák, a Birodalmi Pénzügyminisztérium két dolgot akart elérni: egyrészt minden eszközzel el akarta tussolni a tőzsdéken jelentkező pénzügyi nehézségeket, másrészt – a pénzügyminiszter szavai szerint – a kötvények visszavásárlásának meg kellett akadályoznia, hogy a birodalmi kötvények jövőbeni kibocsátása „nehézzé vagy lehetetlenné” váljon. Sürgető levelében Schwerin von Krosigk ezt írta 1938. szeptember 1-jén Hitlernek: „szeptember folyamán a pénzkészletek” kifogynak, újabb kölcsönre nincs fedezet, mivel a vagyonosok inkább tárgyi eszközökbe fektetnek. A miniszter „töretlen hűséggel” közölte továbbá Führerével,

hogy súlyos pénzügyi válságba kormányozzuk magunkat, melynek jelei már külföldön is gazdasági építményünk e gyenge pontjának beható taglalásához, belföldön pedig aggodalomra okot adó bizalomvesztéshez vezettek.⁹⁰

Ha átlátjuk ezt a helyzetet, világossá válik, hogy a német külpolitika miért sürgette Csehszlovákia szétverését, a belpolitika pedig miért uszított zsidók elleni pogromokra. A német kincstárnak pénzre volt szüksége. A kormány mindenáron, akár csalással is meg akarta úszni az államcsődöt; nyugalmi helyzetben azonnal felszínre kerültek volna a problémák. Kiútként a rendíthetetlen akcionizmus kínálkozott.

Közvetlenül a novemberi pogrom után Göring visszaemlékezett a

megbeszélésre, melyen határozatot hoztunk arról, hogy a német gazdaságot árjásítjuk, a zsidókat kitesszük a gazdaságból és betesszük az adósságok könyvébe, és ellátást kapnak.

Magyarázatképpen hozzátette:

A zsidó kiiktatódik a gazdaságból, és gazdasági javait átruházza az államra. Ezért kárpótlást kap. A kárpótlást bevezetik az adósságok könyvébe, amely bizonyos százalékkal kamatozik. Ebből kell élnie.⁹¹

Ez nem jelentett mást, mint a német zsidók teljes vagyonának államkötvénnyé változtatását, vagyis azt, hogy a háborús költségvetés több milliárd birodalmi márkás mozgásteret kapott. A *Die Judenfrage als Faktor der Außenpolitik im Jahr 1938* [A zsidókérdés mint külpolitikai tényező az 1938-as évben] című szóhasználati rendelkezésben, amellyel a Külügyi Hivatal [*Auswärtiges Amt*] egységes iránymutatást adott a német külképviseltek számára, ez állt magyarázatként: itt nem kártalanítás nélküli elkobzásról van szó, ahogy a francia forradalom idején az egyházi vagyonnal tették, hanem

a kisajátított zsidó a tulajdonáért birodalmi adóskötelezvényeket kap, melynek kamatai megilletik.⁹²

A *Gauleiterek* előtt 1938. december 6-án tartott beszédében Göring nagy hangsúlyt fektetett a fegyverkezés és a német zsidók tulajdonának államosítása közötti összefüggésre. Kijelentette, hogy az egyes boltokat, raktárkészleteket, bútorokat vagy akár műtárgyakat helyben kell értékesíteni. Eszerint egy olajképet, amelyet példának okáért Stuttgartban vesznek el egy zsidótól, mindennek előtt egy stuttgarti múzeumnak kell felajánlani vásárlására. Hasonlóképpen kell eljárni autók esetében, melyeket természetesen a helyi piacon kell listaáron felkínálni. De a „müncheneri, nürnbergi, stuttgarti, karlsruhei, hamburgi” üzletek, festmények vagy autók eladásából származó haszon „nem a városoké, nem a tartományoké, nem a *Gau*oké, hanem egyes-egyedül a Birodalomé”.

Végezetül Göring elmagyarázta, miért pont ő az, aki vezető szerepet vállal a „zsidókérdés” kezelésében, holott a legszívesebben egyáltalán nem foglalkozna vele:

Csakhow akkor nem tudnám, hogyan tarthatnám rendben a Négy-
éves Tervemet, vagyis a német gazdaságot.

A zsidók mindenféle tulajdona iránt érdeklődést mutató *Gauleiterek*nek a lelkére kötötte:

Az árjásítás haszna kizárólag és egyes-egyedül a Birodalmat illeti, vagyis ebben az esetben a vagyon kezelőjét, a birodalmi pénzügyminisztert, senki mást az egész Birodalomban; ugyanis csak ez esetben lehetséges végrehajtani a Führer fegyverkezési programját.

Ugyanilyen egyértelműen lépett fel Frick belügyminiszter a személyes és helyi meggazdagodás iránti vágyakkal szemben:

A jelenleg zsidó kézben található vagyont német népvagyonnak kell tekinteni. Ezért ennek a vagyonnak bármínemű értéktörlése vagy csökkentése a német népvagyon megkurtítását jelenti.⁹³

Göring 1938. decemberi rendelete így fogalmazott:

A haszon, amely a zsidóknak a gazdasági életből történő kiiktatásából származik, egyedül a Birodalmat illeti.⁹⁴

A november 9-ről 10-re virradó éjszaka pogromja jelentősen siettette a korábban megfogalmazott szándék megvalósítását. Most már a gyakorlatba is át lehetett ültetni a Négyéves Terv Hatóságának [*Vierjahresplanbehörde*] szakemberei, a pénzügyi igazgatás, a Gazdasági Minisztérium és a Reichsbank által kidolgozott koncepciót, vagyis a német zsidók tulajdonát képező vagyon tetemes részének kényszerkötvényekké történő átalakítását.

Az eljárás később Európa-szerte mintául szolgált az árjásítóknak. A zsidó tulajdon stuttgarti eladása és a stuttgartiak vásárlókedve után hamarosan Párizs, Amsterdam és Szeged következett – a szegediek, amszterdamiak és párizsiak érdekében. A legtöbb tárgyat, sok helyütt majdnem mindent a helyi hatóságok adtak el az ottani érdeklődőknek, vagyis a helybélieknek. De ezeknek az üzleteléseknek a hozamát a németek – az 1938 óta kipróbált elvek alapján és a lehető leghatékonyabban – a Birodalom költségvetésébe irányították. Ennek felelőse a Birodalmi Pénzügyminisztériumban Walter Maedel volt, éspedig azért, mert ő volt az általános illetékese annak, hogy milyen adó alá esnek a legkülönbözőbb vagyon-elemek – függetlenül attól, kinek a tulajdonát képezik.

Ő volt a birodalmi értékfelmérési törvény* kidolgozója és értelmezője.

Hogy milyen elszántsággal hajtották végre a nemzeti-szocialista pénzügyi szakemberek a zsidó vagyon államkötvénnyé alakítását, láthatóvá vált, amikor a pogrom után kirótták a zsidókra a „jóvátételi teljesítést” [*Sühneleistung*], más nevén a „zsidóbírságot”. Ez egymilliárd birodalmi márkát jelentett. Az összeget előteremtendő a diszkrimináltak arra kényszerültek, hogy eladják házaikat, részvényeiket vagy éppen birodalmi kötvényeiket. Ez ellen szólalt fel az 1938. november 12-i ülésen a Reichsbank képviselője, Karl Blessing (a Bundesbank későbbi elnöke). Attól tartott,

hogy hétfőtől kezdve a zsidók néhány napon belül százezrekért adnak el birodalmi kötvényeket, hogy így jussanak pénzeszközökhöz.

Ám mivel a birodalmi kötvények árfolyama folyamatos támogatást kap „tekintettel arra, hogy további birodalmi kötvényeket akarunk kibocsátani”, egy ilyen hirtelen eladás arra kényszerítené a birodalmi pénzügyminisztert, hogy az állam érdekében visszavásárolja a kötvényeket. Így aztán megtiltották a zsidóknak, hogy német állampapírokat idegenítsenek el.⁹⁵

A lehető leghosszabb lejáratú hitelek mellett 1938-ban Göringnek sürgős szüksége lett devizára is, hogy importálni tudjon. Csak így lehetett nyersanyagot vásárolni a fegyverkezéshez, és élelmiszert beszerezni, mégpedig nemcsak a folyó szükségletek kielégítésére, hanem – tekintettel a háborúra – a birodalmi gabonataralék felhalmozására is. Ezért követelte július 25-én, azaz hat nappal a leadási határidő előtt, hogy „a legnagyobb gyorsasággal” nézzék át a zsidók vagyonnyilatkozatait a külföldi értékpapírok szempontjából. Ezután közölni kellett a tulajdonosokkal, hogy az értékpapírokat „egy héten belül” kötelesek a Reichsbanknak „felajánlani, és annak igénye esetén eladni”.⁹⁶ Az eladásra kényszerített zsidók cserébe

* Reichsbewertungsgesetz.

ismét birodalmi kincstárjegyeket kaptak. Néhány nappal később az egykori Ausztria gazdasági kérdéseiért felelős miniszter, Fischböck kérte, küldjenek a Reichsbanktól egy vezető tisztviselőt az Eichmann által felállított Zsidó-kivándorlási Hivatal [*Judenauswanderungsstelle*] devizaosztályának vezetésére.⁹⁷

Az egymilliárd birodalmi márkás „zsidóbírság”, amelyet a birodalmi kormány 1938. november 12-én rendelt el, egy csapásra jó hat százalékkal növelte a Birodalom folyó bevételeit. Ezzel kívánták áthidalni a költségvetés égető hiányát. 1938-ban Schwerin von Krosigk leginkább költségvetési zárolásokkal, új középületek építésének letiltásával és a már engedélyezett költségvetési tételek kurtításával próbált ura maradni a helyzetnek, hogy ne csússzanak ki teljesen kezéből az állam pénzügyei. Titkos takarékosági döntéseinek címzettjeit egy Göring-mondással vigasztalta:

A többi feladat megoldása annál biztosabban sikerül később, minél gyorsabban és tökéletesebben végezzük el most azokat a munkákat, amelyek a nemzet fennmaradását minden eshetőséggel szemben szavatolják.

Az 1938. évi beszámoló, melyet Walther Bayrhofer, a Birodalmi Pénzügyminisztérium Reichsbankban működő képviselője öntött formába, jellemző módon éppen az 1938. november közepén fennálló állami pénzügyi helyzetet írta le „katasztrofálisnak”:

A költségvetésben 2 milliárd RM hiány volt; a Birodalom közvetlenül a fizetéseképtelenség előtt állt.⁹⁸

Ez volt az a pillanat, amikor elrendelték a „zsidóbírságot”. Ezért követelte határozottan a birodalmi kormány a bankoktól, amelyek a zsidók tulajdonából származó részvények „szakszerű” eladásán fáradoztak, hogy nyújtsanak áthidaló hitelt. És ezért mutatta ki Alf Krüger, a Birodalmi Gazdasági Minisztérium zsidóreferense külön a likvid részt a bejelentett zsidó vagyon összesített elszámolásában. Azokat a vagyonértékeket értette ezen, amelyek nem voltak háztulajdonként vagy vállalati vagyonként

lekötve: összesen 4,8 milliárd birodalmi márkát.⁹⁹ Ezek minden további nélkül hozzáférhetők voltak. Egy bennfentesek előtt, 1938. november 18-án tartott Göring-beszédből ilyen címszavakkal készített jegyzetet a Külügyi Hivatal jelenlévő képviselője:

A birodalmi pénzügyek nagyon kritikus helyzete. Kiút egyelőre a zsidóságra kiszabott milliárd és a zsidó vállalkozások árjásításából képződő birodalmi nyereségek révén.¹⁰⁰

1938. november 21-i végrehajtási rendeletével a birodalmi pénzügyminiszter a „jóvátételi teljesítést” 20 százalékos vagyondézsmára változtatta. Ez minden olyan zsidót érintett, aki köteles volt leadni a vagyonnyilatkozatot, tehát több mint 5000 birodalmi márka tulajdona volt. Az esedékes pénzösszeget négy részletben, 1938. december 15-én, 1939. február 15-én, május 15-én és augusztus 15-én kellett kifizetni az illetékes pénzügyigazgatóságnak, éspedig „külön felszólítás nélkül”.¹⁰¹ Ily módon hajtott be a kincstár jó 1,1 milliárd birodalmi márkát, és könyvelte el az „egyéb bevételek” alatt a költségvetésben. A rendes birodalmi bevételek az 1938–1939-es költségvetési évben mintegy 17 milliárd birodalmi márkát tettek ki. Ezekhez kell hozzászámítani a birodalmi menekültadóból és más, a zsidók diszkriminálásából befolyt bevételeket, melyek az 1938–1939-es költségvetési év során – visszafogott számítás szerint – legalább 500 millió birodalmi márkára rúgtak. Összességében tehát az utolsó háború előtti év folyó birodalmi bevételeinek legalább kilenc százaléka származott árjásításból. Ezek mellé jött a zsidók tulajdonában lévő devizák és részvények egy részének kikényszerített és a könyvelésben meg sem jelenő átváltása állampapírokra. (1933 és 1945 között egyedül a birodalmi menekültadó egymilliárdot hozott, ebből 1938–1939-ben, a terror miatt legjövedelmezőbb időszakban 342 621 000,00 birodalmi márkát.¹⁰²)

Ha egy pillanatra elképzeljük, hogy ma valamely pénzügyminiszter, városi kincstár vagy pártpénztáros Németországban vagy a világon bárhol egyszeriben kilenc

százalék többletbevételhez jut anélkül, hogy saját embe-
reit terhelné, akkor azonnal nyilvánvalóvá válik, milyen
nyugtatóan hathatott akkoriban a birodalmi államház-
tartás felelőseire a „zsidóbírság” és a többi, a zsidók kisa-
játítását elrendelő intézkedés. A *Deutsche Steuer-Zeitung*
meg is jegyezte:

A zsidóvagyon-dézmából befolyt jövedelem kizárólag a Birodalom-
hoz kerül, amely ezt általános feladatai ellátására, s ezzel az egész
német nép javára fogja fordítani.¹⁰³

Az SD enyhén túlzó általánosítással jegyezte fel, hogy a
pogromtól eltérően a

jóvátételi teljesítés a lakosság körében mindenütt kedvező vissz-
hangra talált.¹⁰⁴

Schwerin von Krosigk a háború után ezt terjesztette visz-
szaemlékezéseiben:

Még a nevemmel is fedeztem a bírság kiszabását. De ezzel nálam be-
telt a pohár.¹⁰⁵

Hogy ez mily kevésbé felel meg a valóságnak, mutatja a
zsidók „jóvátételi teljesítésének” második végrehajtási
rendelete,* amely röviddel a háború kitörése után meg-
szabta:

A zsidóvagyon-dézsma, hogy elérje az egymilliárd márkás pénzősz-
szeget, 20 százalékról 25 százalékra emelkedik.

A dokumentumot Schwerin von Krosigk látta el kézje-
gyével.

A többletjárulék négy héten belül volt esedékes, és
eredményeképpen a birodalmi költségvetés a „zsidóbír-
ságból” összesen 1 126 612 459,00 birodalmi márkát be-
vételezett, más források szerint valamivel többet, azaz
kerek 1,2 milliárdot.¹⁰⁶

Vitathatatlan a Harmadik Birodalom és a Szövetségi Köz-

* Zweite Durchführungsverordnung.

társaság közti, ezernyi szálon kimutatható szellemi és személyi kontinuitás. Ezt nem is kell folytonosan emlegetni. Ha nyomon követnénk a Reichsbankban és a minisztériumokban dolgozó, ebben a könyvben néven nevezett tisztviselők későbbi pályafutását, könnyen tölthetnénk ki a könyv felét posztfasiszta anekdotákkal és hihetetlenül valós történetekkel. Csak érzékeltetésképpen álljon itt, miként világította meg a zsidóvagyon-dézsmá 20 százalékról 25 százalékra való emelését a Szövetségi Pénzügyminisztérium egyik hivatalnoka, egy bizonyos dr. Siegert 1951 nyarán, méghozzá egy hivatalos levélben, amelyben az ügyet feszegető amerikai kérdésre adott választ:

Alapvetően azt rendelték el, hogy a zsidóvagyon-dézsmát addig kell beszedni, amíg be nem folyik a teljes egymilliárd márka összegű hadisarc. Amennyiben tehát az *egyes* zsidó hamis vagyoni bejelentéssel vagy nem fizetéssel teljesen vagy részlegesen kivonta magát járulékfizetési kötelezettsége alól, akkor ez nem a Német Nép terhére történt, hanem *a zsidók egymás között növelték terhüket*.¹⁰⁷ [Kiemelések, illetve a „Német Nép” nagybetűkkel írása az eredetiben.]

Hogy mekkora pénzügyi kutyaszorítóban volt a német állam 1938 novemberében, kikövetkeztethető abból, ahogy a német nagybankok előfinanszírozták a „zsidóbírságot”. A Birodalmi Gazdasági Minisztérium hitelügyi osztálya (IV Kred) 1938. november 14-én megbeszélésre hívta az öt berlini nagybank vezetőit november 23. délelőttjére. A következők voltak jelen: Deutsche Bank, Dresdner Bank, Commerzbank, Reichs-Kredit-Gesellschaft és a Berliner Handels-Gesellschaft [Berlini Kereskedelmi Társaság]. A jegyzőkönyv szerint a résztvevők többek között megbeszélték a Göring által „eldöntött, zsidó tulajdonban lévő teljes földingatlan- és értékpapír-vagyon átvezetését előbb állami s később talán magánkézbe.”

Attól függően, miként ítélték meg az értékesítési lehetőségeket, további három-öt milliárd birodalmi márkára lehetett még számítani, vagyis a következő évekre állan-

dósultak a többletbevételek. A német bankok nem folyósítottak többé hiteleket zsidóknak, mert a politikai diszkrimináció következtében – hitelügyleti szóhasználatnál – „magas kockázatúak” lettek. Hogy a kényszerdezsmát kifizessék, a megsarcoltak kénytelenek voltak áruba bocsátani értékpapírjaikat, ékszereiket és ingatlanjaikat. Ez azonban nyugtalanította a bankárokat, mert tartani lehetett a részvények „elhamarkodott és szakszerűtlen” eladásától, s ennek következtében az „értékpapír-piaci árfolyamzuhanástól”. Végére is 1,5 milliárd birodalmi márka értékű, az akkori fogalmak szerint „rettentő nagy értékpapírcsomagról” volt szó. A bankárok azt akarták, hogy a részvénycsomagokat „lassan és a piac megfelelő befolyásolásával” adják el, mindenestre azzal a megszorítással, „hogy a bankokat semmilyen jellegű árfolyamkockázat ne terhelje”. Technikailag ezt úgy szándékoztak lebonyolítani, hogy

zárolják az értékpapírokat a Birodalmi Pénzügyminisztérium szám-láján, hogy elkerüljék a szükségtelen munkát a letétkezelőknél, ahol jelenleg tárolják ezeket, később pedig a tőkepiaci helyzetnek megfelelően érdemi és gondos módon elidegenítik őket a Birodalmi Pénzügyi Igazgatóság javára.

De a Német Birodalom csődben volt. Ebben a helyzetben ajánlották fel a bankok, hogy

a [zsidó] értékpapírok beszolgáltatásáig méltányos pénztári előleget biztosítanak a Birodalmi Pénzügyi Igazgatóság részére, aminek fel-tételeiről megegyezni nem ütközhet különösebb nehézségbe.

Így is történt.¹⁰⁸ A német bankügyi csúcsvezetőkkel folytatott megbeszélés eredményeképpen letéti kötelezettség alá került valamennyi zsidó tulajdonú értékpapír.¹⁰⁹ Ily módon biztosították a piac megtartását és a teljes ellenőrzést, valamint szavatolták, hogy a Német Birodalom egyetlen kötvénye se kerüljön tőzsdei kereskedésbe.

A német nagybankok csúcsán állók ebben az esetben nem voltak rablók – bűnsegedek azonban mindenképpen, konstruktív szervezőtársak, akik biztosították, hogy a lehető leghatékonyabb eljárással történjen a kisajáti-

tás. Továbbá orgazdákká lettek. Ők változtatták a kisajátítottat készpénzzé. Ügyfelei szorult helyzetének kihasználásért a Deutsche Bank például fél százalék eladási jutalékon túl még az átírás költségeit is felszámította zsidó kuncsaftjai terhére. Pallérozott banki nyelven ez így hangzott:

Az ilyen jellegű, értékpapír-átadás alapján történő kontribúciós kifizetésekkel összefüggésben nyújtott szolgáltatásainkért megbízóinknak, azaz a zsidó letéttulajdonosoknak a szóban forgó összeg után ½% jutalékot, értékpapírtételenként legalább 1,- RM-ot számítunk fel.¹¹⁰

Az üzletet élénkítette az átmenetileg államosított értékpapírokkal való további kereskedés is, ami egyúttal lehetővé tette a bankok kiváltságos hozzáférését. Lényegét tekintve azonban a bevétel a német állampénztárba folyt, és a lakosság terheit enyhítette. Ugyanez vonatkozott az életbiztosításokra, melyeket az esetek túlnyomó többségében szerződésben rögzített visszavásárlási értéken fizettek be a kincstárba.

Az értékpapírokat az a bank adta el, amely a kényszerletétet az állam megbízásából és a volt ügyfél kárára kezelte, majd a befolyt összeget a Birodalom javára írta jóvá, vagy pedig átadta a Preußische Staatsbanknak [Poroszországi Állami Banknak] (korábban: *Preußische Seehandlung*). Más esetekben átküldték őket a Reichsbank értékpapírosztályára, és onnan dobták piacra. Az intézmények az „Értékpapírok beszámítolása a zsidóvagyon-dézsma céljából” feliratú űrlapon számoltak el a Birodalmi Pénzügyminisztérium munkatársával, dr. Bußmann kormányfőtanácsossal, s a hasznot a Birodalmi Főpénztár [*Reichshauptkasse*] „zsidóvagyon-dézsma, értékpapírok rovat” előlegszámlájára utalták. Ez így ment végig a nemzetiszocialista uralom alatt.¹¹¹ Mivel a részvényárfolyamok 1941 őszéig erősen emelkedtek, nőttek a Birodalom bevételei is – alkalmasint több mint 200 százalékkal.¹¹² Valószínűsíthető, hogy ezeket az értékpapírokat a Reichsbank később a megszállt országok tőzsdéin, például Párizsban is eladta.¹¹³

Dr. Walter Bußmann kormányfőtanácsos volt az a vezető tisztviselő, aki főnökével, Walther Bayrhofer minisztériumi osztályvezetővel együtt 1939. szeptember 1-től 1945-ig menedzselte a háborús pénzügyeket. Utóbbi 1939-től volt az Általános Pénzügyi és Hitelkérdések Irodájának [*Generalbüro für Allgemeine Finanzierungs- und Kreditfragen*] vezetője a Birodalmi Pénzügyminisztériumban. Emellett 1939. február 1-jén meghívták a Reichsbank igazgatóságába mint a pénzügyminiszter képviselőjét. Itt az általános jogi és nemzetgazdasági kérdések, a készpénzforgalom és az állami pénzügyek felelőse volt.¹¹⁴

A tömegek kíméletes megadóztatása

1937 végén Göring egyik munkatársa azt javasolta, hogy háború esetén a következő pótlékokkal terheljék a meglévő adókat: 50 százalékkal a jövedelemadót,* 66 százalékkal a társasági adót, 8 százalékkal a bérből származó többletjövedelmet, 30–100 százalékkal az egyéb többletjövedelmeket és 200 százalékkal a vagyonadót.¹¹⁵ Ebben az időpontban mindazok, akik 1936 óta foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, abból indultak ki, hogy

megengedhetőnek tűnik a munkásságnak a jövedelemadó 50%-os emelése útján történő erőteljes bevonása,

annál is inkább, mert

a lakosság valamennyi rétegét teljesítőképességének megfelelően kell terhelni.¹¹⁶

1939 tavaszán konkretizálódtak a háború pénzgazdasági előkészületei. Május 30-án már a legkülönbélebb in-

* Lohn- und Einkommensteuer: a német területen szokásos megkülönböztetést – „bér- és jövedelemadó” – a könyvben végig a Magyarországon használatos, leegyszerűsített „jövedelemadó” kifejezéssel fordítom.

dítványokon vitatkoztak, és a Birodalmi Pénzügyminisztérium megígérte, hogy tíz napon belül átdolgozza és összefoglalja az előadói által kimunkált tervezeteket. A továbbiak szempontjából Posse államtitkár, általános gazdasági megbízott [*Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft*] javaslata érdekes. Eszerint lényeges lenne

bevezetni a hadifinanszírozási törvényalkotásba azt az elgondolást, mely szerint a háborús kiadások a háború után várható, jövőbeli birodalmi bevételek megelőlegezése által finanszírozhatók.

Egy mellékelt írás rávilágított, miért nincs szükség a birodalmi adósság fedezetére a háború alatt. A Birodalmi Pénzügyminisztérium javasolta, hogy 25 százalékos honvédelmi járulékot szedjenek be minden természetes személy jövedelme és a tőketársaságok nyereségei után. Ez ötmilliárd birodalmi márka többletet hozott volna a jövedelemadóból és 1,7 milliárdot a vállalkozások megadóztatásából. A Reichsbank egyetértett a javaslattal.¹¹⁷ De a politikai vezetés már 1939 májusának végén azt a módszert pártfogolta, amelynek később is mindig érvényt szerzett:

A Wehrmacht szükségleteinek fedezésére be kell vonni a [Cseh-Morva] Protektorátus és a hadjáratok során meghódítandó területek gazdasági erejét.¹¹⁸

1939. augusztus 30-án megalakult a Birodalomvédelmi Minisztertanács [*Ministerrat für die Reichsverteidigung*]; az ekkor elfogadott hadigazdasági rendelet* szeptember 4-én jelent meg a *Reichsgesetzblatt*-ban. A preambulum és az 1. paragrafus a készpénzhalmozást népkárosító bűncselekménynek nyilvánította, mindazonáltal anélkül, hogy 1942-ig rögzítette volna az érte kiszabandó büntetést.¹¹⁹ A 22. paragrafus a vállalkozói nyereség egy közelebbről meg nem határozott, eleinte kevésbé hatékony elvonását, valamint a jövedelemadó 50 százalékos háborús pótlékát irányozta elő. Mindamellet ez a konkrét intézkedés csak a 2400 birodalmi márka fölötti éves

* Kriegswirtschaftsverordnung, KWVO.

jövedelmekre vonatkozott – ez rendkívül magas járuléks-
mentességi határ volt, amely az 1943-as statisztika szerint
végül is a jövedelemmel rendelkező németek 70 százalék-
kát kímélte meg mindennemű közvetlen háborús adóte-
hertől, és további 26 százalék, nevezetesen a 6000 birod-
almi márkás jövedelemig keresők számára csak csekély
többletterhet jelentett.¹²⁰ Így a KWVO értelmében az ösz-
szes jövedelemadó-köteles adózó mindössze négy szá-
zalékának kellett befizetni az egyértelműen érezhető 50
százalékos háborús pótlékot.¹²¹

Az 1937-es év szociális statisztikája hasonlót mutat.
Eszerint a Német Birodalom munkásainak majdnem
mindegyike a 2400 márkás határ alatt maradt, a 3,7 mil-
lió alkalmazottnak pedig az 53 százaléka.¹²² Ha ehhez
hozzá vesszük a kishivatalnokokat, akik akkoriban még
szép számban dolgoztak a postánál és a vasútnál, akkor
minden további nélkül kijelenthetjük, hogy úgy a német
munkások, mint az alkalmazottak és hivatalnokok nagy
része 1945. május 8-ig egyetlen pfennig közvetlen hábo-
rús adót sem fizetett.

Ha összevetjük a KWVO-t a tervezési időszak indít-
ványával, akkor kitűnik, hogy nem lépett életbe az ere-
detileg előirányzott kezdeti 50, majd 25 százalékos pót-
lék, amelyet a bevétellel rendelkezőkre, az összes bérre,
fizetésre és magánjövedelemre vetettek ki. A tömegeket
érintő adót olyan rendszerrel helyettesítették, amely a
legjobban keresőket teljes mértékben, a jövedelemmel
rendelkezők felső negyedét pedig csak mérsékelten súj-
totta. Ez megfelelt annak az alapvető elképzelésnek, ame-
lyet Hitler állítólag már 1935-ben kinyilvánított:

A Führer parancsára mérsékelni kell a magasabb jövedelmeket,

és pedig „vagy kényszer-kölcsönkötvényekkel, vagy pe-
dig progresszív nyereségadóval”.¹²³

A KWVO-val a nemzetiszocialista állam „a háború ter-
hének lehető legigazságosabb elosztását és a vásárlóerő
mérséklését” kívánta elérni.¹²⁴ A német vezetés olyan há-
borús szocializmust teremtett és garantált, amely a kis-
emberek lojalitására épített.

El kell kerülni – így a közgazdász Jens Jessen –, hogy egyesek keres-
senek, mialatt másoknak az életüket kell feláldozni.¹²⁵

Hasonlóképpen fogalmazott Hitler:

Ha a katona harcol a fronton, senki se nyereszkedjen a háborún. Ha
a katona elesik a fronton, a hazában senki se vonja ki magát köteles-
sége alól.¹²⁶

Mivel a KWVO átmenetileg eltörölte a túlórák, az éjsza-
kai, vasárnapi és ünnepnapra munka pótlékait, a háború
kezdetével csökkent a munkások reálkeresete.¹²⁷ A vál-
lalkozóknak ebből semmilyen előnye nem származott;
a bérek ki nem fizetett részét teljes egészében az állam-
nak juttatták. Ily módon a kincstár a német munkások
terhére összesen az alig valamit számító 270 millió biro-
dalmi márka bevételhez jutott.¹²⁸ A dohánytermékekre
1939. szeptember 4-én kirótt húszszázalékos felár, vala-
mint a sör, égetett szesz és pezsgő árának hasonló mérté-
kű emelése is széles körben érintette a lakosságot, túlzott
terhet azonban nem jelentett.¹²⁹ Ezeket a közvetett hábo-
rús adókat – amelyeket melleleg egyedülként emeltek a
fogyasztási adók közül – 1941 novemberében tovább nö-
velték, mégpedig 50 százalékra.¹³⁰ Egy részletben azon-
ban megmutatkozik a rendszer *népközeli* óvatossága.
„A délkeleti fogyasztói területen” a söradó „50 RM [volt]
hl-ként, a többiben 70 RM”. Ez azt jelenti, hogy 1940-ben
egy liter közönséges sör (Goebbels szerint „pozitív han-
gulati tényező”) után Hamburgban vagy Drezdában 14,
Münchenben vagy Bécsben viszont csak 10 birodalmi
pfenniget kellett felárként fizetni, tehát szűk 30 százalé-
kal kevesebbet. A boradótól elálltak, mert

közvetetten a borász gazdákat is érintené, akik általában nincsenek
kedvező gazdasági helyzetben.¹³¹

Mindazonáltal főleg a túlóra-kifizetések elvesztése ron-
totta a német munkásság kedvét. Ezért a Birodalmi Vé-
delmi Tanács [*Reichsverteidigungsrat*]* már 1939. no-

* Tkp. Birodalmi Védelmi Miniszttertanács [*Ministerrat für die Reichsverteidigung*].

vember 15-én ismét bevezette a tíz óra fölött végzett napi munka, valamint a teljes vasárnapi, ünnepnap és éjszakai munka után járó pótlékot.¹³² Ezenkívül megszűnt az általános szabadságtilalom. A kilencedik és tizedik munkaóráért járó pótlék kifizetésének letiltása (egyelőre) érvényben maradt.¹³³ Egyébként ezek a pótlékok nem számítottak bele a háborús pótlék adómentes sávjába, viszont – ahogy az addig is gyakorlat volt Németországban – rendes adó alá estek.

Ugyanezen az ülésen a pénzügyi szakemberek azt javasolták, hogy ellentételezésképpen szállítsák le az évi 2400 birodalmi márkás járulékmentes jövedelemhatárt 1800-ra, hogy mérsékeljék a tömegek vásárlóerejét a költségvetési és fogyasztói egyensúly érdekében. A javaslat „politikai okokból” elbukott.¹³⁴ A monetáris politika felelősei számára világos volt, hogy

az egyetlen valóban sikeres eszköz a vásárlóerő leszívására mindig csak a lakosság jövedelmének a politikai konzumba történő bevonásában, vagyis a megemelt adóztatásban rejlik.

Emellé ezt írta Schwerin von Krosigk:

Szidalmazták majd, de megértik.¹³⁵

Goebbels azon nyomban felbőszült a Pénzügyminisztérium „steril bürokratáin”, akik „a szubsztancia legutolsó maradékát” is célba veszik. Ezek tényleg nem „alkotó államférfiak” – írta.

Kínkeserves velük!”¹³⁶

1940 júniusában a pénzügyi szakemberek körében uralkodóvá vált a vélemény, hogy jelen pillanatban „semmi kilátás” arra, hogy „bármilyen adóügyet keresztül lehessen vinni a vezértábornagynál [Göringnél] és a Führernél”.¹³⁷ Ellenkezőleg. A vezetés 1940 augusztusában minden hadigazdasági érv ellenére, minden kényszer nélkül, merő populizmusból eltörölte még a kilencedik és tizedik munkaóra pótléktilalmát is. De ez sem volt elég: a fegyverkezési miniszter Fritz Todt javaslatára 1940 de-

cemberétől valamennyi túlóra, vásár- és ünnepnap, valamint éjszakai munka utáni pótlékból befolyó jövedelmet mentesítettek az adó- és társadalombiztosítási járulékok alól.¹³⁸ Ezáltal jelentősen nőttek a bérek. Pontosan az ünnepre megérkezett a határozat a karácsonyi juttatások háborús adó alóli mentességéről.

Eltérően a megszokottól ekkoriban még a Pénzügyminisztérium általában többé-kevésbé realista beállítottságú vezetői is azzal ámígtatták magukat, hogy a franciaországi győztes hadjárat után megengedhetik az efféle nagyvonalúságot – „feltéve persze, hogy 1940-ben véget ér a háború”. Ez idő tájt Reinhardt államtitkár így írt miniszterének:

A németországi nyilvánosságra és a külföldre bizonyosan mély benyomást fog gyakorolni, ha ebben a gigantikus háborúban nálunk valóban elmaradnak a háborús adóval kapcsolatos radikális intézkedések.¹³⁹

Hasonlóan empatikus kíméletre számíthattak a német parasztek is. Bernhard Benning, a Reichs-Kredit-Gesellschaft nemzetgazdasági osztályának vezetője úgy értékelte, a mezőgazdaság „különleges adóparadicsom”, és az egyetlen olyan gazdasági ág, amely az egész háború alatt „rendkívüli kedvezményeket élvezett úgy az ár-, mint az adópolitika tekintetében”. A háborús évek alatt soha nem fizetett évi 700–800 millió márkánál többet,

miközben az államnak (vagyis valamennyi adófizetőnek együttesen) – így Benning – milliárdos összegeket kell ártámogatásra előteremteni.

Valójában a háború alatt a tej és a burgonya termelői ára 25–35 százalékkal nőtt. Az 1943-as évben a német parasztek több mint tízmilliárd márka likvid számlaköveteléssel s emellett magas készpénzállománnyal rendelkeztek.¹⁴⁰ Ez a hadigazdasági rendelet szándékos hatása volt. Az egyik vezető pénzügyi hivatalnok már 1939 végén arról panaszkodott, hogy a gazdák előjogai

sok esetben olyannyira groteszkek, hogy ez a lakosság többi része előtt, amely olykor valódi áldozatokra kényszerül, nem marad titokban, és bosszúságot gerjeszt, hogy ne használjunk erősebb kifejezéseket.¹⁴¹

1941-ben a nyugdíjakat hasonló okokból emelték, mint amelyek a mezőgazdasági adókönnyítésekhez vezettek. Ezzel egyrészt ellentételezték a megélhetési költségek háború alatti csekély emelkedését, másrészt korrigáltak az 1930–1932-es időszak szükségrendeleteinek elvonásaiból adódó veszteségeken, még ha nem teljes mértékben is. Az intézkedés inkább a kisnyugdíjasoknak kedvezett, mert az emelés – ahogy azt minden radikális szocialista követelni szereti – nem százalékosan, hanem összegszerűen történt. Mindenki hat birodalmi márkával többet kapott havonta, az özvegyek nyugdíja öt, az árváké négy birodalmi márkával emelkedett. Átlagban 15 százalékkal nőtt a nyugdíj. Ezzel egy időben a törvény nagyvonalú nyugdíjszámítást írt elő. Legfőképpen eltörölte a nyugdíjjárulékok első világháború utáni, kaotikus években történt befizetésének igazolását. A német időskorúak körében a nyugdíjreform legalább rövid időre „láttható elégedettséget és nagy örömet” okozott. Először is három hónapra visszamenőleg kifizették a különbözetet. Ez azoknak a köröknek a bizalmát erősítette a Führer iránt, melyekben mindaddig

gyakran hangoztatták, hogy a nemzetiszocializmus egyáltalán nem törődik az öreg és gyenge néptársakkal, sőt gyors megsemmisülésüket kívánja.¹⁴²

Az 1941-es nyugdíjreform megszüntetett egy további szociálpolitikai „hiányosságot, amely mindig is jellemezte a szociális nyugdíjjáradékban részesülők ellátását”: bevezették a kötelező betegbiztosítást. A törvény szabta havi hozzájárulás egy birodalmi márka volt, az özvegyek és árvák mentességet élveztek.¹⁴³ Korábban a nyugdíjasoknak a szegénygondozáshoz kellett fordulniuk, vagy magánúton biztosították magukat, amire csak kivételes esetekben volt módjuk. A törvények 1941 augusztusában és novemberében léptek életbe.

A pénzügyminiszter ellenállásán bukott meg a következő nyugdíjemelés, amelyet a Birodalmi Munkaügyi Minisztérium [*Reichsarbeitsministerium*] javasolt 1942-ben, és amely jelentősen meghaladta volna az 1941. évit. Ugyanígy pattant vissza 1944 őszén a Pénzügyminisztériumról Goebbels kezdeményezése, hogy általánynyugdíjat vezessenek be, amely csökkentve az adminisztrációt jelentősen emelte volna a kifizetéseket.¹⁴⁴ Keresztülvihetetlennek bizonyult az a radikális – a „német nép közel látása” [*Versorgungswerk des deutschen Volkes*] elnevezésű – nyugdíj-biztosítási reform is, melynek szövegét a Német Munkafront készítette el mindjárt a háború kitörését követően. A tervezet szerint a nyugdíjakat azonnal több mint kétszeresére emelték és a növekvő életszínvonalhoz kötötték volna. Ez a javaslat megelőlegezte az öregkori illetményeknek a Német Szövetségi Köztársaságban csak 1957-ben megindult dinamizálását. Mivel a reformhoz jóval több járulékfizetés lett volna szükséges, a nemzetiszocialista vezetés attól tartott, hogy túl mélyen nyúlna bele az átlagkeresők zsebébe. A DAF célja az volt, hogy csökkentse a vásárlóerőt a háború idején, és a konszolidált öregkori évek ígéretével növelje elfogadottságát a nyilvánosság körében. Ez is a birodalmi pénzügyminiszter ellenállásába ütközött. Ő a háború érdekében hozott áldozat mellett emelte fel szavát, amelyet nem kötnék össze olyan „ígéretésekkel”, „melyekről senki nem tudja, be lehet-e valaha is tartani”. Emellett

a nép körében is inkább „hangulatjavító eszköznek”, mintsem komolyan veendő adott szónak tartanak.¹⁴⁵

Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy a Harmadik Birodalomnak azok a vezetői akartak különösen határozottan változtatni a szociális helyzeten, akik ugyanakkor tettere készen léptek fel a tömeggyilkosság politikájának megvalósításáért. 1944 őszén még egyszer feltámadt a vita a gyors nyugdíjemelésről. Gazdaságpolitikailag merő örület lett volna. De szószólói azal reklámozták elgondolásaikat, hogy „az alkotó német

néptársak körében” mindez eléri majd a kívánt „lélektani hatást”. Az „alkalmazottakkal és a munkásokkal való egyenlő bánásmódot” követeltek, mégpedig hamar, hogy ízelítőt adjanak a békés jövőből, amikor a „a társadalombiztosítás nagyvonalú, a dolgozó lakosság érdekeit szolgáló reformját” ígérték. A birodalmi pénzügyminiszter ellenezte, mint ahogy a birodalmi gazdasági miniszter, valamint a Birodalmi Kancellária [*Reichskanzlei*] vezetője és a munkaerő-gazdálkodás általános megbízottja is [*Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*]. Mindazonáltal Bormann, Speer, Himmler és Backe* a költségvetési politika szempontjából védhetetlen reform mellett szavazott.¹⁴⁶ (Goebbels, Göring, Hitler és a *Gauleiter*ek nem találtak alkalmat arra, hogy részt vegyenek az akkor még csak belső körökben folyó vitákon.)

A dohányadó 1934-ben fontolgatott harmadik emelése viszont a Német Munkafront ellenállásán bukott meg, amely egyidejűleg örömmel nyugtázta, hogy a söradó további növelése, valamint az új ásványvíz- és szénadó már elutasításra került.¹⁴⁷ 1943 tavaszán a Pénzügyminisztériumnak nem sikerült elérnie, hogy a célirányos osztogató politikának köszönhetően jó anyagi helyzetbe került alsóbb jövedelmi rétegeket egységesen 25 százalékos jövedelemadó-pótlékkal terheljék. Göring ezt elvből elutasította, Hitler pedig „elsőrendű fontosságú katonai ügyekből adódó elfoglaltságára” hivatkozva kitért a döntés elől.¹⁴⁸

Hitler pártirodájának vezetője, Martin Bormann ezt jegyzőkönyvezte 1943. március 3-án:

* Martin Bormann az NSDAP pártirodájának vezetője volt, titulusa: „a Führer titkára”; Albert Speer Hitler „udvari” építésze, 1942-től fegyverkezési miniszter is volt; Heinrich Himmler a teljes rendőrségi apparátus, azaz a közrendészet, a bűnügyi és titkosrendőrség, az SS, valamint a titkos- és biztonsági szolgálatok egyszemélyi főnöke, titulusa: SS birodalmi vezető és a német rendőrség főnöke [*Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei*], 1943-tól belügyminiszter is; Herbert Backe a Birodalmi Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Minisztérium államtitkára, majd 1944-től ugyanitt miniszter volt.

A Führer hangsúlyozta: 1. igazából az lenne a legjobb, ha a háború alatt eltekintենek az adóemelésektől! A legjobb a háborús nyereségek háború utáni egyszerre történő lefölözése lenne! 2. Ha a háború alatt adóztatni akarunk, akkor csak a *jövedelemadó* emelésével! Ez esetben csak 6000 márka fölötti adóztatás. 3. A vásárlóerő lefölözése. A Führer többször hangsúlyozta, a nagy bevételek csak kevésbé terhelik a vásárlóerőt. Mindössze a művészeti tárgyak és hasonlóké árait viszik fel, és ez teljesen veszélytelen. A széles tömegek vásárlóereje a lényeges! Nekik a mindennapi élet dolgai kellene, ezeket próbálják megszerezni – élelmiszert, ruhát stb.¹⁴⁹

Két héttel Hitler kijelentése után, március 18-án Fritz Nonnenbruch a *Völkischer Beobachter* vezércikkében a meglehetősen jól kereső középrétegek javára foglalt állást az adópótlék ellen, melyet a pénzügyminiszter szándékozott bevezetni, hiszen „éppen nemzetiszocialista álláspontból” merülnek fel kételyek „az 5000–6000 RM alatti alacsonyabb jövedelmek pótlólagos megadóztatásával szemben”.

Az ilyen irányultságú politika meghozta a kívánt sikert. A Frankfurt am Main-i tartományi felsőbíróság elnöke [*Oberlandesgerichtspräsident*] így írta le például a népi közösségi idillt 1943 márciusában:

A lakosság gazdasági helyzete jó. Az emberek törlesztik kölcsöneiket, a jelzálogok visszafizetésre és törlésre kerülnek, a végrehajtások teljesen visszaestek. Az alsófokú bíróságok polgári ügyszakos részlegeinek egyre inkább a bérlok és bérheadók közötti perekkel és a tartási keresetekkel kell foglalkozniuk. A törvényszéki végrehajtókat nagyrészt a háztartási eszközök felbecsülésével bízzák meg.¹⁵⁰

A tudósító a deportált zsidók háztartási felszereléseiről beszélt, melyeket a Birodalom javára értékesítettek, és aztán főképp a már pénzzel kártérített kibombázottaknak adtak el. A másik oldalon hozzávetőlegesen fel kellett becsülni azoknak az embereknek a kárát is, akiknek a háztartása légítámadások során semmisült meg.

Bernhard Benning rezignáltan jelentette ki a szakma nyilvánossága előtt, hogy nyilvánvalóan lehetetlen „bármiféle határozott intézkedést hozni az alsóbb jövedelmi rétegekkel szemben, akik éppen a lefölözés szempont-

jából lennének különösen érdekesek”.¹⁵¹ A Birodalom pénzügyi szakemberei megpróbálták beavatkozni a dolgok menetébe, hogy visszanyessék az óriási többlet-vásárlóerőt, vagyis mérsékeljék az inflációs veszélyt, és legalább lassítsák az államadósság növekedését, amely a háború következtében felgyorsult. Szakmai indokokkal alátámasztott terveit maga Schwerin von Krosigk is szarkasztikusan elkerülhetetlen „adóbolsevizmusnak” nevezte.¹⁵² De Hitler és legszűkebb bizalmasai rendszeresen azt hozták fel ellene, hogy az idő „most sajnos túl késő” adóemelésekre. Ha ezeket az intézkedéseket

rögtön a háború kitörésekor vagy legkésőbb a Franciaország feletti győzelem után meghozzák, akkor minden rendben lenne; ezt a kedvező pillanatot immár végképp elszalasztották

- bizonygatták szemforgatóan.¹⁵³

1943 májusában Goebbels elégedetten jegyezte föl:

Az új adótörvényeket elnapolták *ad calendas graecas*.^{154*}

Nem sokkal később óvatosságból mégis azt szorgalmazta, hogy

a Führer [s ugyanúgy a Német Munkafront vezetője, Ley] előtt alkalmasint előadást kellene tartani az adótervek néplélektani oldaláról.

Végül is

a lakosságtól most nem várható el újabb teherviselés (Sztálingrád - Tunisz - húsadagok csökkentése - bombatámadások - evakuálás).

Ilyen nyomás alatt támadta hátba Reinhardt államtitkár a miniszterét, és maga követelte, hogy az adóemelésekről szóló vitát

szüntessék be, mert nyugtalanságot kelt a lakosság körében!

Tekintettel „a jelenlegi hangulati mélypontra” mindent el kell kerülni, „ami még jobban ronthatná a hangulatot”.¹⁵⁵

* Sohanapjára.

Röviddel később, Olaszország átállása után a németországi közhangulat hasonló fordulatát elkerülendő követelte Goebbels:

A nemzetiszocializmusnak meg kell újulnia. Még a korábbinál is szocialistább kapcsolatot kell kialakítanunk a néppel. A népnek mindig tudnia kell azt is, hogy mi vagyunk igazságos és nagyvonalú szöszölői.¹⁵⁶

Így is történt. Szeptember végén a Birodalmi Kancellária főnöke, Lammers közölte a pénzügyminiszterrel: Hitler és Göring azon a véleményen van, hogy

a jelenlegi helyzetre való tekintettel jobb, ha elmarad az adóemelés.¹⁵⁷

1943 végén Schwerin von Krosigk józanul kommentálta a helyzetet:

Mindenkor lehet okokat találni arra, hogy nem időszerű az adóemelés, tavasszal vagy győzelemkor, hogy ne rontsuk el az évszak vagy a győzelmi mámor okozta emelkedett hangulatot, ősszel vagy kudarc esetén, hogy az eljövendő tél vagy a frontról érkező hírek miatt nyomott hangulat ne romoljon tovább.¹⁵⁸

Benning 1944-ben frusztráltan szólalt fel pénzügyi szakemberek körében:

Engedtettsék meg emlékeztetnem arra, hogy a háború kezdete óta egyáltalán nem nyúltak pótlólagosan a 3000 RM alatti [éves] jövedelmekhez!

1944 közepén a birodalmi pénzügyminiszternek végül elviékben sikerült meggyőznie Hitlert, hogy egyezzen bele legalább néhány közvetett adó másfél éve tervezett emelésébe. A vita tárgya a dohányárura és égetett szesze kivetendő újabb pótdíj volt, valamint egy új adó a mozijegyekre és a vasúti közlekedésre. A mindennapi szükségleteket kielégítő áruk viszont semmiképp nem kerülhetek ebbe a körbe.¹⁵⁹ Lammers felszólította a minisztert, hogy nyújtsa be törvénytervezetét; 3,4 milliárd birodalmi márkányi adóról volt szó. Hitler több hétig húzta-halasztotta a döntést, hogy végül ismét közölje: a katonai

helyzetre való tekintettel nem hozhatók ilyen törvények. Bár a Birodalom pénzügyi helyzete 1944 második felében rohamosan romlott, Goebbels még 1944 novemberében is pókerezett a Pénzügyminisztériummal, hogy a rokkantnyugdíjakat érezhetően emeljék egy pótlékkal. A kompenzációképp javasolt általános szolidaritási hozzájárulás bevezetését, amely mellett Schwerin von Krosigk a háborús sérültek ellátásával érvelt, elutasította a propagandaminiszter.¹⁶⁰

1945 februárjában, miután majdnem az összes külföldi bevétel elapadt, Schwerin von Krosigk egy utolsó alkalommal is nekigyürkőzött az ügynek. Ekkor már maga Goebbels is támogatóan úgy vélte:

A pénz kérdésében ismét biztos alapokat kell teremtenünk,

s aztán mégis meghátrált. 1945. március végén, amikor a Vörös Hadsereg már rég átlépte az Oderát, és az amerikai seregek Würzburgig nyomultak, Goebbels írásban rögzítette, hogy a teljes nemzetiszocialista vezetés képtelen bármivel is megterhelni a német népet:

Krosigk tehát kidolgozta adóreform-tervezetét. Ez a tervezet nekem túl aszociális. Főként a fogyasztási adókra épül; ezzel szemben számba sem veszi a jövedelemadót. A fogyasztási adók azonban szinte kizárólag a széles tömegeket érintik, és ezért rendkívül népszerűtlenek. Hiszen nagymértékben igazságtalanok, s ezt a jelenlegi pillanatban nem engedhetjük meg magunknak.¹⁶¹

A burzsoázia kíméletlen megadóztatása

1939 szeptemberétől a német vállalkozásokat hivatalosan kötelezték, hogy a háborúból nyert többlethasznukat utalják az államkincstárba, ezt is a hadigazdasági rendelet írta elő. Ám a vonatkozó paragrafusnak 1941 végéig gyakorlatilag nem volt foganatja, mert az adó megkerülésére a lehető legkülönbözőbb lehetőségek léteztek. Ez abból is kitűnik, hogy eddig az időpontig a vállalkozások

semmiféle hitelt nem igényeltek hadigazdasági termelésükhöz.

A hatékonyság növelése érdekében a nyereségfőlözés 1941. január 1-jén átkerült az Árbiztosi Hivataltól [*Preiskommissariat*] a Pénzügyminisztériumhoz. Az itteni illetékesek jelentősen leszállították a haszontöbblét alsó sávhatárait azzal az egyértelmű céllal, hogy elérjék „az ún. anonim tőke és a ténylegesen magas, a háború alatt erősen megnövekedett jövedelmek fokozottabb bevonását az adózásba”. Ez 1942-től a vállalkozások növekvő hitelkeresletén is megmutatkozott.

A nagyobb hitelfelvételi hajlandóságot a Deutsche Bank nemzetgazdasági osztálya is „a háborús nyereségek egyre szélesebb körű lefoglalásának” tulajdonította. Ugyanakkor a Wehrmacht kevesebb előleget fizetett hadi beszerzéseiért, és számláit késedelmesen egyenlítette ki.¹⁶² A haszonfőlözés 1941–1942-ben elérte a 750 milliót, 1942–1943-ban már több mint 1,3 milliárd birodalmi márka volt, a rákövetkező költségvetési évben pedig jelentéktelen mértékben, néhány százalékkal esett vissza.¹⁶³ Az időnként előforduló túladóztatás miatt 1943-tól korlátozni kellett az egyes vállalkozásokra kivethető összterhet: ez nem haladhatta meg az iparszerűen szerzett bevételek 80 százalékát.¹⁶⁴

Nagyobb terhet rótt a vállalkozásokra az a háborús pótlék, mellyel először 1941 közepén növelték a társasági adót. Ebben érintett volt az összes olyan társaság, amelynek éves hozama meghaladta az 50 000 birodalmi márkát,¹⁶⁵ és – miután ezt az adót már a háború előtt 40 százalékra emelték – mostantól a vállalkozás nyereségének 50 százalékára rúgott. Azoknál a tőketársaságoknál, melyek éves hozama több volt 500 000 birodalmi márkánál, 1942. január 1-jétől 55 százalékban állapították meg a társasági adót.¹⁶⁶ Ez „a vállalkozói bevételek komoly megnyirbálása” volt, méghozzá azonnali, részben visszame-nőleges hatállyal.¹⁶⁷ Az állam ezzel a vállalkozói adóval az 1941–1942-től 1943–1944-ig tartó három költségvetési évben jóval több, mint négy milliárd birodalmi márka többletbevételhez jutott.¹⁶⁸

Így panaszkodott például 1942-ben a gyógyászat, a gyarmatosítás és a faji megkülönböztető politika témájára szakosodott J. F. Lehmanns kiadó középosztálybeli tulajdonosa:

A magas forgalomnak nagyon is két oldala van, elvégre a vagyon csökkenését is jelenti, mert mindent, ami egy bizonyos békeidőbeli nyereség fölött van, le kell „fölnözni”, és a raktárak lassan teljesen kiürülnek.¹⁶⁹

Lorenz Adlon berlini szállodája és bornagykereskedése [*Hotel und Weingroßhandlung Lorenz Adlon*] 1942-ben kerek 40 százaléknyi adót fizetett, de nem a nyereség, hanem az 5,7 millió birodalmi márka éves forgalom után.¹⁷⁰

1939 szeptembere és 1942 márciusa között a birodalmi kincstár az összes háborús adóból tizenkét milliárd birodalmi márka bevételt könyvelt el. Ha megnézzük, miként oszlott meg ez a társadalmi rétegek között, akkor megállapíthatjuk, hogy a jövedelmek nagyobb részét csak a dohány, az égetett szesz és a sör többletadója terhelte, amely 1939 szeptemberétől 1942 elejéig összesen 2,5 milliárdot eredményezett, míg a maradék kilencmilliárd birodalmi márka – tehát a Németországon belüli háborús terhek 75 százaléka – a magas jövedelmű vállalkozásokra és keresőkre hárult. Erről mondta Göring pénzügypolitikai tanácsadója, Otto Donner:

A jövedelemadó meredek progressziója a társasági adóval együttesen [biztosítja] a nagy keresetűek viszonylag magas hozzájárulását az állami szükségletek kielégítéséhez.¹⁷¹

Egyszersmind szigorúan megtiltották Németországban a lakbérek és hasonlók árának emelését.

Ez az irányvonal erősödött az 1942-1943-as költségvetési évben. Az aránytalanul magas belföldi adóbevételek ebben az évben mindenekelőtt az úgynevezett házbéradó-megváltásra [*Ablösung der Hauszinssteuer*] vezethetők vissza, melyet 1942 végén szedtek be. A házbéradó 1926 óta létezett, hogy egyfajta kiegyenlítésképpen bevonják a közteherviselésbe az inflációtól alig sújtott in-

gatlantulajdonosokat. Az ebből származó bevétel három év múltán évi 850 millió birodalmi márka körül állt be, és „lényeges hányadát” fedezte azoknak a kiadásoknak, amelyeket a weimari köztársaságban a figyelemreméltó intenzitással folyó szociális lakásépítésre fordítottak. Ezért terheltek csupán a bevezetésekor már felépült építményeket az új adóval, amelyet közhasznú céljának megfelelően épület-tehermentesítési adónak [*Gebäudeent-schuldungssteuer*] is neveztek.¹⁷² A bevételek közvetlenül a területi köztestületekhez kerültek.

Már az 1931. december 8-án kiadott szükségrendelettel előírták, hogy a háztulajdonosok előleget fizessenek be e kérdéses adóból az állam pénzügyeinek stabilizálására. A köztársaság ezzel együtt ígéretet tett a különadó belátható időn belüli eltörlésére, de ezt a nemzetiszocialista kormány az 1936. december 1-jei törvényével visszavonta.¹⁷³ Az 1942-es megváltás nem jelentett mást, mint adóelőleget a következő tíz évre, s a szigorú lakbéremelési tilalom miatt egyedül a háztulajdonosokat terhelte. Ezzel együtt a birodalmi kincstár rátette a kezét egy tartományi adóra, és tekintélyes, 8,1 milliárd birodalmi márka egyszeri bevételt szerzett, ami ma 80 milliárd euró lenne. A *Bankwirtschaft* című folyóirat örvendezett „a kielégítő eredmény [látán], úgy a vásárlóerő lekötése, mint az állami költségvetés szempontjából”.¹⁷⁴

Mivel az érintettek 4,5 milliárdot teremtettek elő készpénzben, rövid ideig lehetségessé vált a háború következtében megnövekedett pénzforgalom csökkentése.¹⁷⁵ A háztulajdonos-szövetségek képviselői beleegyezésüket adták, mert a megváltás ennek az adónak a végét ígérte. Mindazonáltal tartottak attól, hogy ismét „kijátsszák” őket államilag előírt bérekkel, kényszertartalékolással vagy magasabb telekadóval.¹⁷⁶ S valóban, Funk birodalmi gazdasági miniszter már néhány hónappal később kihirdette:

Az úgynevezett vagyonértékek különlegesen jövedelmező adóforrást jelentenek majd a háború után.

Politikailag ihletett szakmai körök 1944 elején folytatott vitáikban kiálltak „az ingatlantulajdonosok erősebb bevonása [mellett] az államadósság fedezésébe”.¹⁷⁷ A bérbeadók elleni sajtóhadjáratok népszerűek maradtak. A *Schwarzes Korps* című SS-újság például *Verschnupfte Volksgemeinschaft* [Bosszús népközösség] (1942. november 12.) és hasonló címekkel jelentetett meg cikkeket. Ezekre való utalással követelt a kasseli tartományi felsőbíróság elnöke „keménykezü megoldást” „a tisztességes és védelemre szoruló bérlők büntetőjogi védelmének biztosítására” a közösségről megfélemlített háziurak „szándékos zaklatásai ellen”.¹⁷⁸

A háztulajdonos-adó kivetése előtt az NSDAP vezércsapata beható vitát folytatott, mi történjen azokkal az indokolatlan lakbérbevételekkel, melyek azáltal keletkeztek, hogy a háború alatti házfelújítási tilalom miatt a háztulajdonosok nem költözhettek el a lakbér erre szánt részét. Több *Gauleiter* a népszerű lakbércsökkentést javasolta, s elgondolásuknak még a sajtóban is hangot adtak. Ezt a lépést azonban elvetette a pénzügyminiszter azzal érvelve, hogy megnőne az inflációt gerjesztő többlet-vásárlóerő. Végül nem tudtak ellenállni a csábításnak, hogy az említett különadót beszédjék a háztulajdonosoktól.¹⁷⁹

A háztulajdonosok különadójának mértékéről folytatott vita különösen érdekes, amikor választ keresünk a nemzetiszocialista állam szociális jellegének kérdésére. Eredetileg, 1941 decemberében a Birodalmi Pénzügyminisztérium hivatalnokai az éves adó ötszörösét hozták szóba mint egyszeri megváltási összeget. Ez mintegy négymilliárd birodalmi márka lett volna. Az egyik tárcaközi ülésen a Birodalmi Belügyminisztérium [*Reichsministerium des Innern*] képviselője „valamivel” nagyobb megváltási summa mellett szállt síkra, a Poroszországi Pénzügyminisztérium „az éves összeg nyolcszorosát” javasolta, a Birodalmi Árképzési Biztosság [*Reichkommissariat für die Preisbildung*] pedig a Pénzügyminisztérium által indítványozott kvótát túl „nagy ajándék[nak minősítette] a háztulajdonosok részére”. A Birodalmi Munkaügyi Mi-

nisztérium és a Wehrmacht képviselői viszont óvtak a túl nagy teher kivetésétől. 1942 januárjában a Pénzügyminisztérium illetékes hivatalnokai a megváltás összegét az éves adó hétszeresére kívánták emelni, miközben a Német Munkafront képviselője, Paul Fleischmann, a Bank der Deutschen Arbeit [Német Munka Bankja] munkatársa már kilencszereset tartott indokoltnak. Egy későbbi ülésen leginkább Hitler pártirodájának képviselője óvott a veszélytől, hogy „ajándékot kap[ja]nak a háztulajdonosok”. Március végén a poroszországi pénzügyminiszter, Popitz tizenkétszeres összeget javasolt. Végül Klopfer minisztériumi osztályvezető közölte a pártiroda nevében, hogy Bormann „bizonyára bele fog egyezni a tízszeresbe”. Erre aztán Schwerin von Krosigk megerősítette:

Elfogadjuk a javaslatot.¹⁸⁰

Így fizették a háztulajdonosok az 1942–1943-as költségvetési év háborús adókból befolyt belföldi bevételeinek jó 18 százalékát.

A vázolt döntési folyamat jó példa arra a jelenségre, amelyet Hans Mommsen a nemzetiszocialista állam „kumulatív radikalizálódásának” nevezett.* A politika csúcán elsősorban azt fogalmazták meg, mit nem akarnak, állandóan sürgettek, és maximális eredményeket követeltek. Így csak kevés megoldási lehetőség maradt. A hivatalnokok beindították adminisztrációs fantáziájukat, ehhez nem volt szükségük parancsra, és nem is kaptak ilyeneket. Az említett esetre jellemző, hogy a nemzetiszocialista uralom alatt sohasem folyt vita olyan törvényről, amely akár megközelítőleg hasonló terhet rótt volna

* Hans Mommsen (*1930) az egyik legjelentősebb jelenkori német történész, fő kutatási területe a weimari köztársaság és a nemzetiszocialista korszak. Ez utóbbinál megpróbált elszakadni Hitler mindent beárnyékoló személyiségétől, és feltárni a nemzetiszocialista uralom struktúráját. A fogalomhoz vö. Hans Mommsen: „Der Nationalsozialismus. Kumulative Radikalisierung und Selbstzerstörung des Regimes”, in: *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Mannheim-Bécs-Zürich, 1976, 785–790.

a munkásságra. A házbéradó körüli tárgyalások szemléletesen dokumentálják azt az elvet, hogy a háborús terhek viseléséből jóval nagyobb rész háruljon az anyagiilag jobb helyzetben lévőkre. A házbéradó Göring azon programadó javaslatának elvét követte, amely már 1938 novemberében azt szorgalmazta, hogy a fegyverkezést a tehetős németek „vagyoná utáni egyszeri illeték” segítségével fizessék.¹⁸¹

Hasonló összjáték látható a tőzsdei nyereségek kezelése esetében. 1941. január 1-jén a részvénytársaságok hozamára újra spekulációs adót vetettek ki,¹⁸² kevéssel később hat százalékbán korlátozták az éves osztalékot (és mindenfajta nyereség-kifizetést), mégpedig főként a lépés azon „jelentősége miatt, amelyet az intézkedés a propaganda szempontjából lényegileg kaphat”.¹⁸³ Minthogy a részvényárfolyamok az első két háborús évben átlag 50 százalékkal emelkedtek, és számos értékpapír még ennél is jóval nagyobb mértékben, az NSDAP intézkései, a pártvezért is beleértve, újra meg újra kikeltek a „fáradozás nélkül” szerzett jövedelem ellen.¹⁸⁴ 1941. december 4-én a birodalmi gazdasági minisztert megbízták, vezessen be általános bejelentési kötelezettséget az értékpapírokra, valamint előírásokkal szabályozza ezek eladását és a szerzett nyereségek befektetését. Magyarán arról volt szó, hogy mint korábban a zsidókat, most az árja értékpapír-tulajdonosokat kényszerítsék arra, hogy adandó alkalommal fektessék részvényeiket állampapírokba, amelyekkel további intézkedésig tilos volt kereskedni. Végül pedig meg akarták akadályozni, hogy a tőzsdéken – mindenki számára láthatóan – jegyzésre kerüljön az állami és pártvezetőkbe vetett bizalom csökkenése.

A végrehajtási rendeletet már 1942. január 2-án kibocsátották. Eszerint a Reichsbank területileg illetékes kirendeltségén be kellett jelenteni valamennyi 1939. szeptember 1. óta vásárolt részvényt, kuxát és gyarmati részesedést, mégpedig április 30-ig. (A kuxák százalékos részesedések voltak ásványi kincsek kitermelésére vagy az erre szóló jogok megszerzésére alakult vállalkozásokban.) Ugyanígy fel kellett tüntetni azokat a pa-

pírokat, melyeket a megelőző hat hónap során, tehát a rendelet előkészítésének és megvitatásának ideje alatt rokonokra, jegyesekre és beházasodottakra, idegen konszernekre vagy alkalmazottakra ruháztak át. A bejelentési kötelezettség a „nagy pénz” ellen irányult, nem volt érvényes a 100 000 birodalmi márka alatti csomagokra, és célja „a nagybani vásárlók sterilizálása” volt.¹⁸⁵ Emellett a Birodalmi Hitelügyi Felügyelőség [*Reichsaufsichtsamt für das Kreditwesen*] – bankokra szabva – meghatározta a pénzintézetek lerakataiban érvényesíthető teljes részvényállomány felső határértékét.

A bejelentési kötelezettséget a második végrehajtási rendelet követte 1942. június 9-én. Ez megtiltotta a további kereskedést a bejelentett papírokkal, és eladási kötelezettség alá vonta őket a birodalmi gazdasági miniszter által kijelölt intézetnél. Ez egy konzorcium volt, melyet a Reichsbank és a Preußische Staatsbank hozott létre, és amely néhány héten belül 150 millió birodalmi márka értékű részvényt vont be. A tulajdonosok közel egymilliárd márkányi részvényt jelentettek be. Az állam tehát csak esetenként nyúlt hozzájuk, méghozzá a fegyelmezés, és nem a kisajátítás szándékával, az illetékesek pedig fenn akarták tartani maguknak a lehetőséget, hogy egy újabb nem kívánatos hosszú „ismét követelésekkel fékezzenek meg”.¹⁸⁶ (A tőkepiacot a lehető legnagyobb mértékben befagyasztani szándékozó politika része volt az az előírás, amely kötelezte a városokat és községeket, hogy tartalékaik 75 százalékát váltsák birodalmi kötvényekre vagy kincstárjegyekre.¹⁸⁷)

Az 1943-as év folyamán újabb 140 millió birodalmi márka értékben kerültek részvények állami tulajdonba. Mivel a részvényeket a konzorcium az 1941. december 31-i árfolyamon vette meg, nem kevés papír bizonyult túlértékeltnek, és ezért felvásárlásuk indokolatlannak tűnt. Erre gondoltak egyet a Reichsbank, illetve a Pénzügy- és Gazdasági Minisztérium szakemberei, és úgy változtatták meg a rendelkezést, hogy adott esetben lehetővé váljon a részvények beszerzési áron történő felvásárlása is.¹⁸⁸ 1943 végén minden bizonnyal nagyobb mennyi-

ségben vontak be részvényt. Ahogy kezdetben a német zsidókat, most a nem zsidó részvénytulajdonosokat is zárolt, tehát kereskedésre nem alkalmas birodalmi kincstári jegyekkel „kártalanították”.

A törvényi intézkedés eredetileg időkorlátos volt, de a határidőt rendszeresen kitolták. 1943 elején a Birodalmi Gazdasági Minisztérium – igaz, nem visszamenőlegesen – az 1939 óta vásárolt részvények adómentes összegét 50 000 birodalmi márkára felezte. Az eljárás azokat a nagyrészvényeseket és spekulánsokat volt hivatott megfélemlíteni, akik józan előrelátásból azon voltak, hogy lehetőleg kevés német hadikölcsön kerüljön portfólióikba. Ebben Funk birodalmi gazdasági miniszter a „dologi értékek” olyan nem kívánatos „pszichózisának elterjedését” látta, amelyet „lélektanilag veszélyesnek” tartott. Célja „a részvényárfolyamok megfékezése”, a „befektetést kereső pénz részvénytőzsdéről való kiszorítása és birodalmi papírokba való csatornázása”, tehát a háború finanszírozása volt. Vagyis meg kellett akadályozni a tőzsdékes részvényállomány növekedését. A Reichsbanknak beszolgáltatott részvények az „árfolyamgondozás intervenciós alapjába” [*Interventionsfonds zur Kurspflege*] folytak, vagyis az árfolyam-növekedés megfékezésére használták. Kifejezetten ebbe az alapba tartoztak a még nem magánosított „zsidó értékpapírok”, ezeket a Cseh-Morva Protektorátusban kimondottan a „[német] tőzsde árfolyam-szabályozási céljaira” vonták be, és adták át a Preußische Staatsbanknak.¹⁸⁹

A cégek persze arra törekedtek, hogy kivételezést eszközöljenek ki maguknak, és eladhassák a kényszerkiutalással kapott állampapírokat – legtöbbször sikertelenül.¹⁹⁰ Összességében az ilyen állami beavatkozásokkal rövid időre meg tudták fékezni a részvényárfolyamok emelkedését, állandó jelleggel azonban nem tudták korlában tartani; a háború németországi finanszírozásának jellege miatt többlet-vásárlóerő jelentkezett, amely természetesen a tőzsdére nyomult. A Reichsbank tisztában volt azzal, hogy bár a kezében maradnak a kozmetikázás lehetőségei, de

Kétségtelen, hogy a háború elején a német győzelemre való spekulálás következtében elszabadultak a tőzsdei árfolyamok. De ez legkésőbb 1941 őszén megváltozott. Látszatra nem történt semmi. A vásárlási kedv töretlen maradt. Az indíték viszont a visszájára fordult: most az emberek azért vásároltak részvényeket, hogy elkerüljék az egyre kérdésesebb alternatívát, vagyis pénzüknek birodalmi kincstárjegyekbe való fektetését. Így történt, hogy kétkedve a politikai vezetésben egyre kevesebb részvénnel kereskedtek – akkoriban „tőzsdei anyagihiányról” beszéltek –, eközben mégis naponta nőtt a kereslet. Ennek oka az volt, hogy a növekvő árfolyamok ellenére a hasznot alig lehetett realizálni.¹⁹² Végére is – a háborúban rejlő kockázat ellenére – az ipari részvények összehasonlíthatatlanul biztosabb pénzbefektetésnek ígérkeztek, mint a német állampapírok.

Hasonlóképpen alakult az ingatlanüzlet. Az SD *Unerfreuliche Verhältnisse auf dem Grundstücksmarkt* [Nyugtalanító viszonyok a telekingatlan-piacon] című jelentése ezen a téren is „dologi értékekbe való menekülésről” beszélt. Az 1942-es évben a növekvő kereslettel szemben nem állt rendelkezésre „említésre méltó kínálat” beépített és beépítetlen telkekből.¹⁹³ Hogy lehetőség szerint megakadályozzák a dologi értékek vásárlását, s helyette a likvid pénzt államkötvényekbe tereljék, Reinhardt 1942 áprilisában eladási tilalmat rendelt el a zsidótulajdonból államosított telekingatlanokra.¹⁹⁴

1943 elején általános részvényárfolyam-stopot vezettek be, miután a tőzsdék az „ismételt, egyértelmű figyelmeztetésekre” is csak átmeneti, kisebb árfolyam-visszaeséssel reagáltak.¹⁹⁵ A tőzsde nyitva maradt, de veszített szerepéből. Ekkor a tőzsdézők „egyéb kínálat hiányában főként birodalmi értékpapírokat” vásároltak.¹⁹⁶

Hitler már említett egyértelmű előirányzatait követve a birodalmi pénzügyminiszter 1943-ban főként olyan adók további emelését fontolgatta, amelyek az adóköte-

leseknek mindössze négy százalékát, vagyis a legmagasabb keresetűeket érintették volna. A törvénytervezethez írt megjegyzéseiben a birodalmi gazdasági miniszter kifogásolta, hogy a tervezett törvény megalázza a tehetőséket, és

nehezen tűrhető feszültségekhez [vezet], ha összevetjük a lakosság ezen csoportjának terheit a maradék lakossággal.¹⁹⁷

A nemzetgazdász Günter Schmölders az „adóügyi igazságosság” iránti igyekezettel magyarázta, hogy az állam ily módon súlyoz. Mindazonáltal a haszonra való kilátás erős korlátozása miatt félőnek tartotta,

hogy az adózásban a vállalkozói restséget jutalmazták, ezzel szemben büntetik a racionalizálást, a költségmegtakarítást és a sikert.¹⁹⁸

1943-ban – az iparhoz közel álló körökből származó becslések szerint – a vállalkozói nyereségek mintegy 80-90 százalékát tudták lefölözni az államkincstár javára.¹⁹⁹ Az adatok egyértelműen túlzók, mégis jellemzően írják le a nemzetiszocialista állam adópolitikai irányvonalát: miután a társasági adó, a nyereséglefölözés és az egyre romló állami fizetési morál már jelentősen megnyirbálta a nyereségeket, a kincstár még egy 65 százalékos adót vetett ki a kifizetett nyereségekre. Egy példa: az egyik cég, amelyet arra köteleztek, hogy a már említett törvény értelmében az 1939 után vásárolt részvényeket az 1941-1942-es üzleti évben eladja a Reichsbanknak, és ezeket kereskedésre alkalmatlan hadikölcsönökre cserélje, 120 000 birodalmi márka bevételre tehetett szert. Ez után „30% nyereségbefizetés mellett 55% társasági adó + kb. 13% iparűzési adó” volt esedékes, összesen tehát a nyereség 98 százaléka.²⁰⁰ Az 1945-ös évre a kormány a vagyonadó erőteljes emelését tervezte, amelyet 1943-ra és 1944-re visszamenőleg is be akartak szedni.²⁰¹

Örömteli hadszolgálat pénzébőségben

Az első világháborúban a birodalmi vezetés botrányos módon elhanyagolta a katonák családjait. Munkásaszonyok és -gyermek milliói, akik addig szegényesen bár, de többé-kevésbé és önerőből megéltek, nyomorogni kényszerültek, mihelyst behívták a kenyérkeresőt. A Vilmos-kori Németország hivatalnokai könyöradományból tengődökké alacsonyították őket. Bár a férfiak a fronton a hazáért véreztek, hozzátartozóik a legszükségesebbekben is hiányt szenvedtek. Amit az állam adott, az éhenhaláshoz sok, a megélhetéshez túl kevés volt. Az ezt szabályzó, „a szolgálatba lépett legénység családjainak támogatásáról” szóló törvény* az 1888-as évből származott, és számos kiigazítás ellenére nem felelt meg a „modern nemzeti háború” támasztotta követelményeknek.²⁰²

A kormányon lévők nemtörődőmsége jól mutatta, mennyire képtelenek voltak átérezni a proletár rétegek gazdasági helyzetét. A császári birodalom illetékeseinek nem a pénz hiányzott, hanem a szociálpolitikusi lélekjelenség. Elképzelésük sem volt az elosztás igazságosságáról vagy a modern tömegháborúk társadalom-lélektani szükségyszerűségeiről. Önmagát ítélte kudarcra az idejétmúlt osztályuralom. Rosszindulat nélkül, de a néptől távol és ötlettelenül játszották el legitimitásuk maradékát. 1918 szeptemberében, amikor már mindennel réges-rég elkéstek, még a Birodalmi Kancellária sajtófőnökének is feltűnt:

teljesen kezelhetetlen a lakáshiány, a ruhahiány és mindenekelőtt az éhség.²⁰³

Emlékezve 1914–1918 tapasztalatára, amely sok németben még 21 évvel később is kitörölhetetlenül eleven volt, 1939. augusztus 28-án kibocsátották a törvényt, amely

* Betr. die Unterstützung von Familien in den Dienst eingetretener Mannschaften.

szabályozta a behívottak után a családoknak fizetendő járandóságot. Ennek 9. paragrafusa kimondta:

A család megélhetésének felmérésénél figyelembe kell venni a Wehrmacht kötelékébe tartozók addigi életkörülményeit és békeidőben kapott jövedelmét.

Az előírás célja az „eddig gazdasági réteghelyzetnek” megfelelő „vagyon helyzet megőrzése” és az „átvállalt kötelezettségek teljesítése” volt. Idetartozott nem utolsósorban a már meglévő újság-előfizetéseknek és életbiztosításoknak, a részletre vásárolt áruk megkezdett visszafizetésének vagy a lakástakarékossági és jelzálogkölcsönök kamatfizetésének és törlesztésének támogatása.²⁰⁴ A közpénzekből nyújtott segélyek sokasága összességében „a katonai szolgálatra való hajlandóságnak és a benne lelt örömmnek a fenntartását, valamint a belső front biztosítását” szolgálta.

Ez a németek túlnyomó többsége számára nap mint nap az első világháborúbelivel ellentétes tapasztalatot jelentett. Állampapa nem alázza meg a kérvényezőket, törődött velük, anyagi simogatásadagokat osztogatott. A politikai vezetés határozottan követelte a hivatalnokoktól, hogy „a nép egészével szembeni különleges felelősségüknek megfelelően a legnagyobb megértéssel viselteszenek a fronton harcoló katonák családtagjainak gondja-baja iránt”.²⁰⁵

Valamennyi hatóság kötelessége és becsületbeli ügye, hogy gondoskodjon a családellátást szabályozó határozatok lehető leggyorsabb és leggördülékenyebb végrehajtásáról.²⁰⁶

Kétség esetén mindig a kérelmező javára kellett dönteni. Valamennyi végrehajtási utasítás – amelyeket az első háborús hét után sűrű egymásutánban adtak ki – tovább bővítette az igényelhető segélyek körét.²⁰⁷ 1939 októberében az újságok közreadták, hogy Göring szorgalmazására törvényileg kiterjesztették a családellátást:

A nemzetiszocialista állami vezetés megszabadítja a fronton harcoló katonákat családjuk megélhetésének minden gondjától.

Ettől kezdve minden esetben megtérítették a lakás teljes bérleti díját, és juttatásokat biztosítottak a legkülönbözőbb egyéb kiadásokra.²⁰⁸ Mindezeknek a szívésségének az volt a célja, hogy a „kitartó gondoskodás” megnyerje „a katonák szívét”.²⁰⁹

Az első tapasztalatok után és a Franciaország feletti győzelmen felbátorodva hozták meg az úgynevezett „bevetési családellátásról” szóló törvényt,* az EFUG-ot.²¹⁰ Ez összefogta az eddig külön-külön elrendelt jótéteményeket. Szembeötlő, hogy mindez egybeesett a túlóra-, éjszakai, vásár- és ünnepnap pótlékok adómentessé tételével. Az EFUG értelmében az ellátás kifejezetten nem népjóléti támogatásnak, hanem „az államnak a népi közösséggel szemben teljesítendő becsületbeli kötelességének” minősült. Nem a társadalombiztosítási jog értelmében vett segélyekről volt szó, amelyek adott esetben visszakövetelhetők lettek volna; a vagyon vagy a családon belül meglévő jövedelmek nem csökkenthették a járandóságot. A rendes bérekkel szemben fontos különbséget jelentett németek milliói számára, hogy a családellátási juttatásokat nem lehetett lefoglalni. Ez a rendelkezés nem rótt terhet az államra, a magánhitelezőkre annál inkább. Az EFUG 1. paragrafusának 2. bekezdése röviden és tömören így szólt:

A családellátás nem népjóléti juttatás. Visszaszolgáltatása nem lehetséges. Nem lefoglalható.

Bőkezűen, minden bürokratikus hercehurca nélkül ítélték meg a lakbérekre, társadalombiztosításra, szén- és burgonyatartalékokra és egyébekre nyújtott pótlólagos juttatásokat. A sokgyermekes családokat háztartási segélyben részesítette a költségvetés, ugyanez vonatkozott a rendkívüli kiadásokra, akár fogfájás, akár a gyermekek különösen drága taníttatása miatt jelentkeztek. A mindennapi gyakorlatban az illetékesek megpróbáltak érvényt szerezni a „rendkívüli helyzetek megoldására irá-

* Einsatz-Familien-Unterhaltsgesetz.

nyuló és egyéni” kívánságoknak.²¹¹ A családellátás után természetesen nem kellett adózniuk az arra jogosult nőknek, a betegellátásban pedig felmentést kaptak a vizitdíj alól.²¹² A munkásnők egyszeriben megengedhették maguknak, hogy többé ne járjanak be a gyárba.

Mi több, hamarosan felső határt kellett szabni, hogy a családellátás ne lépje túl a kenyérkereső hadiszolgálat előtti nettó jövedelmét.²¹³ Mindemellett a katonaként nagyvonalú ellátásban részesülő kenyérkereső utolsó nettójövedelméből mindössze 15 százalékot vontak le a családnak juttatandó összegből. Ez azt jelentette, hogy a nők nemritkán megkapták a nettó jövedelem 85 százalékát, és sokszor életükben először tudtak úgy gazdálkodni, hogy nem kellett tekintettel lenni férjük bogaraira és önkényére. Még ha az átlagérték valamelyest alacsonyabb volt is, a széles körben érvényesülő árstabilitás, a teljes lakbérstop és a lefoglalási tilalom mellett jól meg lehetett élni.²¹⁴ Ha ehhez hozzászámoljuk a behívottak zsoldját és ellátását, akkor nem kevés német család rendelkezett nagyobb bevétellel a háború alatt, mint békében.²¹⁵

Egy korabeli tanulmány szerint ezek a szabályozások azt szolgálták, hogy „megacélozzák a nép hangulatát, elsősorban pedig a széles tömegek kitartását”.²¹⁶ A kényelmesre szabott ellátórendszer a felszínre hozta a benne rejlő ellentmondásokat, például a jobban élő szomszédnőre való irigykedést, a többletjuttatások utáni sóvárgást, az abban lelt élvezetet, hogy a szociális támogatásokat csalással szerezzék meg, vagy a növekvő áruhiány miatti ingerültséget. Összességében mégis megfelelt a célnak: politikailag veszélytelen módon semlegesítette a hazát, amely elsősorban a nőket jelentette.

Mindent egybevéve a második világháború alatt a Birodalom az akkori viszonyok fényében mesés 27,5 milliárd birodalmi márkát fordított családellátásra.²¹⁷ A német családtagok ellátásként átlagban az utolsó békebeli jövedelem 72,8 százalékát kapták. Ez majdnem kétszerese volt annak, ami az egyesült államokbeli (36,7) és brit (38,1) katonacsaládoknak járt.²¹⁸

Ezzel párhuzamosan 1939 és 1941 között 250-ről 500 millió birodalmi márkára nőttek azok a költségvetési tételek, ahonnan a családok „népességgpolitikai intézkedések” címszó alatt támogatásokat kaptak. Sőt, az 1942-es válságos évben egyszerűen megduplázták ezeket a családi kedvezményeket, s ettől kezdve a háború végéig évente szűk egymilliárd birodalmi márkát tettek ki. Ha megnézzük a családi pótlék és segélyek emelkedési görbéit (1938 = 100%), akkor azt látjuk, hogy 1939-ben 25, 1940-ben 28, 1941-ben 56 és 1942-ben 96 százalékkal álltak magasabban.²¹⁹ Hitler népállamának belpolitikai kohéziója folyamatos szociálpolitikai megvesztegetésen alapult.

Hogy a háborús költségvetést feltöltsék, Funk birodalmi gazdasági miniszter a következőt javasolta 1943 áprilisában:

Meg kell szüntetni a családellátás és hasonló kárpótlási kifizetések eddigi adómentességét.

Ez a közhangulatra építő politikusok triumvirátusán, Hitleren, Göringen és Goebbelsen bukott el, akik az NSDAP *Gauleitere*ivel együtt a Németországon belüli elégedettség legfőbb őreinek tartották magukat.

Túl bőkezűen gazdálkodtunk a háború alatt

- jegyezte meg erre szárazon Funk -,

ebből nehéz lesz kikeveredni.²²⁰

II.

LEIGÁZNI ÉS KIHASZNÁLNI

SZIGORÚ CÉLSZERŰSÉGGEL

Németeket gazdagító hadisarcok

A német háborús pénzügypolitika alapvető problémáját könnyű leírni. A fegyverkezés fellendülésének és a teljes foglalkoztatottságnak köszönhetően már a háború előtt jelentősen nőttek a bérek és a vállalkozói nyereségek. Rekordmagasságba szöktek a Birodalom adóbevételei, de ugyanígy a lakossági vásárlóerő is. A háború kezdetével a bér- és árstop ellenére a nyereségek azonnal gyarapodni kezdtek, s nőtt az általános vásárlóerő is: ennek oka a túlórák, az emelkedő foglalkoztatási ráta és a sok különműszak volt. Ezenkívül valamennyi munkabéren kívüli juttatást – úgy a katonáknak (zsold, bérkifizetés), mint családjaiknak (bevetési családellátási törvény) – bárminak lehetett nevezni, csak kicsinyesnek nem.

Ezzel párhuzamosan a megnövekedett haditermelés miatt először kissé, majd nagymértékben csökkent a lakossági szükségleteket kielégítő áru kínálat. Ily módon hamar szétnyílt az olló a vásárlóerő és a fogyasztási lehetőségek között, ami elégedetlenséghez és a feketepiac fellendüléséhez vezetett; a vagyont dologi értékekbe menekítették, s erősödött az inflációs nyomás. 1939 őszén már jelentkeztek a részleges hiánygazdaság jellegzetes tünetei. Először az ágy- és fehérnemű eladásával foglalkozó üzletek forgalma nőtt meg, az előző évhez képest 45 százalékkal, a bútörüzkészítők 30-cal, az edény- és üvegáru-boltoké 35-tel.²²¹ Miután hamarosan kiárusították a tartós fogyasztási cikkeket, már nem tudták lekötni a belföldi többlet-vásárlóerőt, sem áruval, sem szolgáltatásokkal.

Mínthogy az említett politikai okokból nem vezettek be sokakat érintő adókat, a magánjövedelmek – leginkább a meghosszabbodott munkaidő miatt – 21 százalékkal emelkedtek 1939 és 1941 között. Ebből következő-

en tovább nőtt a tömeges többlet-vásárlóerő, még hozzá több mint kétszeresére, 14-ről 31 milliárd birodalmi márkára.²²² A pénzfölösleg belföldi csökkentésére és egyúttal a birodalmi bevételek emelésére fontos kiutat jelentettek a megszállt európai országok.

Ha már van infláció, inkább ott legyen, és ne Németországban

- nemcsak a politikai vezetők látták így, hanem a Birodalmi Pénzügyminisztérium és a Reichsbank hivatalnokai is.²²³

Pusztító energiával tettek meg mindent, ami megfelelt ennek az alapelvnek. Százzszámra kaptak megrovást azok a megszállt területeken dolgozó intézők, akik a meghódított térségekben a minimális stabilitás fenntarthatóságáért aggódtak, vagy bizonyos korrektségre törekedtek:

Ismerik alapvető álláspontunkat, mely szerint a Wehrmacht bármely területen felmerülő összes költségét az adott területnek kell viselnie.²²⁴

Szerbiában Göring egy közeli bizalmasa „különösen hálas [volt] azért, hogy a Reichsbank ennyire szakavatott urakat bocsátott rendelkezésre”.²²⁵ Ezek az urak működésük első heteiben szerb nemzeti bankot alapítottak, amely hamarosan kibocsátotta az új pénznemet, a szerb dinárt.²²⁶ Mivel egyszerűen megtiltották a készpénzváltást, mellesleg azt is elérték, hogy a felhalmozott készpénz a bankokhoz jusson, ahol az új pénznemben írták jóvá. Így sikerült egy időre fékezni a pénz körforgását, és csökkenteni a háborús infláció veszélyét.

Mint mindenütt, a megszállt Lengyelországban is évről évre emelkedett az úgynevezett védelmi hozzájárulás [*Wehrbeitrag*], melyet úgy is neveztek, hogy a „Fő-kormányzóság hozzájárulása saját katonai védelméhez” [*Beitrag des Generalgouvernements für seinen militärischen Schutz*].²²⁷ Mivel az 1941-ben behajtott pénz nem volt elég a birodalmi pénzügyminiszternek, 1942 tavaszán a kényszerjárulékot visszamenőlegesen 150-ről 500

millió zlotyra emelte, majd az 1942-es évre 1,3 milliárd-ban állapította meg. 1943-ra a birodalmi pénzügyminiszter 3 milliárdot követelt.²²⁸ Reinhardt államtitkár a Fő-kormányzóság „halogató taktikájával” szemben fellépő hivatalnokait ezzel a széljegyzettel biztatta:

Nem tehetünk engedményeket!²²⁹

Emellett a Wehrmacht felszámította a megszállási költségeket [*Besatzungskosten*] is: 1942-ben 400 000 fős alakulattal kalkulált, s ehhez havi 100 millió zlotyra tartott igényt annak ellenére, hogy az országban már csak 80 000 katona állomásozott.²³⁰ Ezt az ötszörösen túlméretezett bevételt „az élelmiszerek és más árucikkek iránti szükséglet fedezésére” használta, aminek következtében a lakosság égető gabona-, burgonya-, hús- és egyéb hiányban szenvedett.²³¹ Ezeket más terhekkel együtt a Birodalom részben jóváírta a Fő-kormányzóság javára, ami végül 3,5 milliárd birodalmi márkát tett ki 1942 végéig. Mindazonáltal valós aktíváról nem lehetett beszélni, a Reichsbank pedig fesztelenül jegyezte meg:

a végleges vagyonelosztás a Fő-kormányzósággal nyugodtan elnapolható a háború utánra.²³²

A második világháborúban Németország a háborús adók mellett a megszállás példátlan költségeit terhelte Európára, amit kényszerkölcsönökkel és egyéb járulékokkal tetézett. A háborús terhek hamar meghaladták a megszállt országok utolsó békebeli költségvetését, méghozzá rendszerint 100, a háború második felében gyakran több mint 200 százalékkal. Így követelhetette a birodalmi pénzügyminiszter 1943 januárjában, hogy

a Fő-kormányzóság adja le a Birodalomnak költségvetése kétharmadát.

Azonmód panaszt emeltek a megszállt Lengyelország német közigazgatásának vezetői, hogy ekkora sarc „még békeidőben is ellehetetlenítené a fejlődést”. De a Birodalmi Pénzügyminisztérium kitartott amellett, hogy a védelmi

kiadásokhoz nyújtott ilyen mértékű hozzájárulás „egyelőre megfelelőnek” tekinthető.²³³ Amikor 1944 tavaszán a német gyárak egyre gyakoribb bombázása miatt mind több hadiüzemet helyeztek át a megszállt Lengyelországba, itt kellett biztosítani az összes építési és gyártási költség fedezetét, mert a birodalmi pénzügyminiszter nem volt hajlandó támogatni „addig is képviselt alapelvétől”,

hogy a GG-ben [Főkormányzóságban] felmerülő valamennyi költséget ott helyben kell előteremteni.²³⁴

A német pénzügyi szakemberek a megszállt országok „növekvő pénzgazdálkodási hatékonyságáról” beszéltek, mely „az ottani gazdaság élénkítése és az új adópolitikai módszerek bevezetése során” vált lehetségessé.²³⁵

Igy nyelték el a német fegyverkezési vállalatok és élelmiszer-importőrök beszerzései a franciaországi megszállás folyó költségeinek majd egynegyedét, ehhez jöttek a katonák magánbeszerzései, amelyet a Heer [szárazföldi haderő] párizsi vezető hadbiztosa [*Leitender Heeresintendant*] 1943 júniusában további egynegyedre becsült. A kevésbé feltűnő, de összecszerűségükben érezhető kizsákmányolási technikákhoz tartoztak egyes eseti rendelkezések: a Wehrmacht főhadbiztosának [*Chefintendant*] kívánságára a Wehrmacht kötelékébe tartozók fogpótlását, beleértve az aranykoronákat és -hidakat, kivétel nélkül az adott ország pénzeszközeiből kellett fedezni.²³⁶ A németek manipulálták a valutát, a francia földről Anglia ellen indított légitámadásokat lehetőség szerint frankban fizették, francia pénzből építettek az Atlanti-óceánnál tengeralattjáró-kikötőket és hatalmas bunkereket. Mindennek nem volt köze Franciaország katonai ellenőrzéséhez: a megszállás költségeinek mintegy 75 százaléka olyan hadisarcnak tekintendő, amely a megszállástól idegen célokat szolgált.²³⁷ Bár minden foganat nélkül, de ezt nehezményezte 1941 végén a tárgyalások francia vezetője is:

Egyébként a megszállás költségeinek kezelésére fizetett összegek gyakran és nagymértékben arra szolgálnak, hogy olyan kiadásokat

egyenlítsenek ki velük, melyeknek a csapatellátáshoz semmi közük.²³⁸

Dániában a megszállás költségei 1944 első félévében mintegy 86 millió birodalmi márkát tettek ki havonta – az 1941-es bevételek több mint háromszorosát.²³⁹ Ennek az összegnek körülbelül egynegyedét bérköltségre, a többit „dologi kiadásokra” fordították, leginkább „az országban tervezett építkezésekre és élelmiszerbeszerzésekre”.²⁴⁰ Dánia a Wehrmacht norvégiai és részben németországi csapatainak élelmiszerbázisaként szolgált. 1942-ben a norvégiai hadsereg főparancsnokságának több mint 22 000 marhát, 17 500 disznót, 2870 tonna vajat, majdnem 500 tonna lekvárt, 800 000 tojást, 3000 tonna zöldséget és gyümölcsöt szállítottak, hogy csak a legfontosabb tételeket említsük. Valamint

az országban állomásozó német csapatok ellátása mellett tetemes mennyiségű élő állatot (marhát, disznót), vajat, sajtot, tojást és tengeri halat vittek ki még Németországba.²⁴¹

Dániában – és bizonyára másutt is – a megszállás költségvetéséből fizették azoknak a gyermekeknek az ellátását, akik német katona és dán nő viszonyából születtek.²⁴² A németek 1940–1941-ben rendszeresen szerveztek ki Hollandiába megrendeléseket, hogy eleget tudjanak tenni a német-szovjet gazdasági megállapodásnak. Ebben 60 millió birodalmi márka értékről volt szó, amely 350 000 tonna gabonának felelt meg, ennyit szállított a Szovjetunió Németországnak. Mivel a hollandiai megrendeléseket a megszállt ország költségvetéséből kellett kiegyenlíteni, és a birodalmi pénzügyminiszter az ukrán gabonát a birodalmi pénztár javára értékesíttette, így módon 60 millió birodalmi márkát könyvelhetett el „általános közigazgatási bevételként” a háborús költségvetés követel oldalán, amiért újabb tankokat, fegyvereket és repülőgépeket vásárolhatott.²⁴³

A lengyelországi kibocsátó bank kötelessége volt, hogy minden fellelhető aranyat leadjon Berlinben a Reichsbanknak. Az ellenértéket formálisan a Főkormányzóság

javára írták jóvá. Ugyanez volt a helyzet az összes devizával.²⁴⁴ A folyó járulék fedezésére a krakkói megszálló kormány megemelte a telekadót, bevezetett egy új lakossági adót, nagymértékben növelte a jövedelemadót, és értékesítette a zsidók tulajdonát csakúgy, mint azokét a lengyelekét, akiket az állam ellenségeinek nyilvánítottak. Ez azonban sosem a megszállt Lengyelországban élő németek terhére történt. Az adóemelések kizárólag a lengyeleket érintették, a németek 8400 zloty éves jövedelemig semmiféle jövedelemadót nem fizettek.²⁴⁵ Ők – adózás szempontjából is – jóval előnyösebb körülmények között éltek, mintha a Birodalomban laktak volna.

A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló hágai egyezmény megengedi, hogy a megszállt országokra terheljék a megszállás költségeit, és ennek megfelelő hadisarcokat követeljenek. De a németek által megszabott összeg távolról sem felelt meg az 52. cikkelyben lefektetett arányossági elvnek, ezért aztán gyorsan túltették magukat a nemzetközi jog terhes előírásain, mondván, azok „túl szűkre szabottak és elavultak”.²⁴⁶ Ehhez jöttek a szövetségesektől kapott, háborús költség-hozzájárulásnak [*Kriegskostenbeitrag*] nevezett pénzbeli támogatások – ilyet kellett fizetnie például Bulgáriának, Szlovákiának és Romániának. Ezeket a járulékokat a Német Birodalom költségvetéssel foglalkozó hivatalnokai habozás nélkül a megszállás költségeinek rubrikájában könyvelték el.²⁴⁷ 1943-ban – mint a IV. részben bemutatásra kerül – a Birodalom háborús bevételei főként olyan pénzekből származtak, amelyeket vagy külföldről hoztak, vagy beföldön csikartak ki külföldi kényszermunkásokból, vagy elvettek a zsidóktól és mindazoktól, akiket az állam ellenségeinek nyilvánítottak. Ez alapjaiban javított a német hadifinanszírozáson. A költségeket 1944 nyaráig – mint szó volt róla – 50 százalékban folyó bevételekből fedezték, míg az első világháborúban a háborús kiadások 87 százalékát hitelből fizették. „A fedezeti arányok hatalmas mérvű javulását” a német pénzügyi szakemberek mások terhére érték el.

Bernhard Benning, aki a Reichs-Kredit-Gesellschaft nemzetgazdasági osztályát vezette, 1944-ben roppant jelentőséget tulajdonított a megszállás költségeiből származó bevételeknek. A német háborús pénzügyek „tulajdonképpeni dinamikus tényező[jeként]” ünnepelte őket:

az adóbevételek mellé jönnek jelentőségükben egyre növekvő tételként az úgynevezett „egyéb bevételek

- áradozott Benning. Ezekről „nincs ugyan állandó éves kimutatás”, de „a hiányzó számok” megbecsülhetők. „Szenzációs” a Reinhardt államtitkár által nemrég „közétett legújabb szám a 26 Mrd RM-ről!”

Ezenkívül Benning kifejtette, mit tartalmazott az „egyéb bevételek” tétel:

a) Az ún. közigazgatási bevételek, melyeket Reinhardt 1942-re 5 milliárd RM-ban számszerűsített, és amelyek egy sor tételből állnak össze, többek között a Birodalmi Vasúttól [Reichsbahn], a Birodalmi Postától [Reichspost] és a Reichsbanktól származó beszolgáltatásokból, régebbi kölcsönök visszafizetéséből, továbbá a birodalmi munkaerő-gazdálkodási alap [Reichsstock für Arbeitseinsatz] (korábban: munkanélküli-biztosítás) bevételeiből. b) Második tételként megemlítendő a települések háborús járuléka, amelyek bevezetésükkor kerek 1,5 Mrd RM-t hoztak, később azonban kétszer emelték őket, és jelenleg 21/2–3 Mrd RM körülire becsülhetők. A túlnyomó részt kitevő maradék [tehát 18 milliárd RM] külföldről érkezik: a Fő kormányzóság védelmi hozzájárulásából, a Protektorátus háborús hozzájárulásából, de legfőképpen az elfoglalt területek megszállásának költségeiből. Nem ismeretes minden egyes járulék; mindazonáltal Franciaország esetében érdekes szám közölhető. Franciaországnak 1943-ban kerek 190 Mrd FF-t, vagyis birodalmi márkára átszámítva 9,5 milliárd RM-t kellett előteremtenie (ebből is látni, hogy a megszállással és a megrendelések kiszervezésével sikerült a francia nemzetgazdaságot a lehető legerősebben bevonnunk a nemzetgazdaságba).²⁴⁸

Habár az 1943-as év folyamán roppant mértékben megnöttek a háborús kiadások, a *Bankwirtschaft* folyóirat 1944 elején összességében elégedett volt:

Az „egyéb” bevételek erős növekedésének köszönhetően a hitelfizetések aránya viszont nem emelkedett a Birodalom összráfordításában, sőt újra meg újra a célul kitűzött 50%-os norma alá csökkent.²⁴⁹

Kezdetről fogva fontos módszer volt az átváltási árfolyamok manipulatív rögzítése. Franciaország megszállása után a frankot, amely előtte a 100 FF = 6,60 RM kurzuson állt, 100 az 5-höz rögzítették, vagyis szűk 25 százalékkal leértékelték. Ez automatikusan emelte a német katonák zsoldját és ellátmányát. Az összegeket frankban fizették, de birodalmi márka alapon számolták el. (A frank a német megszállás terhe alatt szükségszerűen gyöngült, de Zürichben még 1942 végén is 16 százalékkal a német kényszerárfolyam fölött jegyezték.) Ugyanígy jártak el a németek a Cseh–Morva Protektorátus megalakításakor. A cseh korona megmaradt hivatalos fizetőeszköznek, csak éppen harmadával leértékelték.²⁵⁰ Hasonló történt 1939-ben a megszállt Lengyelországban és 1943-ban a megszállt Olaszországban. Itt a németek 100 a 13,10-ről 100 a 10-re szállították le a líra árfolyamát a birodalmi márkához képest. Mindent felülmúlt azonban a rubel esete: 470 százalékkal értékelték le 1941-ben.²⁵¹ Magától értetődő, hogy az illetékesek tudták, mit csinálnak, és belső körökben ki is mondták, hogy a birodalmi márka „túl magasan áll az európai valutákhoz képest”.²⁵²

A valutamanipulációk azoknak jöttek jól, akik a megszállt országokban vásároltak – vagyis az egész német gazdaságnak és minden egyes Wehrmacht-katonának. Ugyanakkor megdrágult a Németországból jövő export ezekbe a háború miatt sok tekintetben függőségbe került országokba, viszont olcsóbbá vált a németországi behozatal. Mivel a háború folyamán egyre több megrendelést szerveztek ki külföldre, s Németország egyre több nyersanyagot és készárut importált, megbillent a kereskedelmi mérleg. Igaz, csupán elméletileg. Azoknak az áruknak a jelentős részét, melyeket valamely megszállt országnak kellett Németországba szállítani, a megszállás költségeiből befolyt költségvetési pénzekből fizették – egyértelmű ellentétben a nemzetközi joggal; a maradékot pedig a berlini klíring számlán írták jóvá, pontosabban szólva: nem fizettek értük.

Klíringelszámoláson a devizagazdálkodás korszakában az import és export központi elszámolását ér-

tették. A rendszer úgy működött, hogy az exportőrök a pénzüket saját országuk valutájában kapták meg valamely állami szervtől, az átvevők szintén a maguk nemzeti valutájában fizettek egy államilag kijelölt pénztárba. A magánexportőrök és -importőrök közötti kölcsönös üzleteket tehát klíring számlán könyvelték, és a különbözetet bizonyos időközönként az államok egyenlítették ki. A második világháborúban a német kormány arra használta ezt az összehangolt módszert, hogy a hitelező országokat kamatmentes milliárdos kölcsönökre kényszerítse. Szakemberek ezt józanul Németország javát szolgáló „egyoldalú kényszerkötvényeknek” nevezték.²⁵³

A Birodalmi Hitelpénztár [*Reichskreditkasse*] 1944. július 10-i adatai szerint a megszállt, szövetséges, baráti vagy semleges államokkal szembeni nettó adósság 1944. június 30-án majdnem 29 milliárd birodalmi márka volt. Csak Franciaországgal, Belgiummal és Dániával szemben 14 milliárdos adósságról volt szó. Ekkor már Hollandia, a Főköormányzóság, a Cseh–Morva Protektorátus és még a formálisan szövetséges Bulgária is majdnem 13 milliárd birodalmi márka hadikötvényt volt kénytelen magára vállalni. A jegyzőkönyvben továbbá ez áll:

A megszállt területek által teljesítendő összes szolgáltatás és szállítandó áru a „Hadigazdasági Kutatóhivatal” [*Forschungsstelle für Wehrwirtschaft*] becslése szerint, mint Puhl (Reichsbank-igazgató-helyettes az 1944. július 10-i ülésen kiegészítésképpen kifejtette, az első négy háborús évben mintegy 70-80 milliárd RM-ra, öt évre tehát mintegy 90-100 milliárd RM-ra tehető. Ennek megfelelően tehát a klíringforgalmon keresztül beszédett teljesítések az összes teljesítés összegének majdnem $\frac{1}{3}$ -át tették ki. Ebből kiviláglik, milyen fontos, hogy a háború utolsó szakaszában is fennmaradjon a megszállt országok szándéka a lehető legzökkenőmentesebb teljesítésre. (Lásd az „1939–1945 közötti háborús bevételek” című fejezetet a 359–368. oldalon.)

Ebben az időpontban már nem lehetett komolyan gondolni a Szovjetunió üresre fosztására, hogy abból törleszszék Németország háborús adósságait. Ez az 1941-ben felvázolt terv (ld. 382. o. skk.) már rég zátonyra futott.

Helyette 1944-ben azon gondolkodott a Reichsbank igazgatósága, miként lehetne a külföldi adósságokat néhány trükkkel a hitelezőkre hárítani: így „még jókora követelések[kel]” álltak elő, melyeket állítólag a Birodalom külső megszállási költségekként [*äußere Besatzungskosten*] – úgymond előlegként – költött el, és majd békekötésekor „a megszállt területek terhére” érvényesíthetők lesznek.²⁵⁴ A Birodalmi Pénzügyminisztériumban már régóta hasonlóképpen képzeltek el a német külföldi adósságok lefaragását: a háborús költségek Németországban kifizetett részét, így a „hazai fizetéseket, a családelátást, a dologi ráfordításokat mint vagonokat, gépjárműveket, egyenruhákat, fegyvereket stb.” a háború után „elszámolják” a legyőzött Európával.²⁵⁵ Hogy ne rontsák a hitelezők hangulatát, Funk Reichsbank-elnök a nyilvánosság előtt „értékálló befektetésnek” nevezte a Birodalom horribilis külföldi adósságait.²⁵⁶

Minden német katona zsoldját szándékosan annak az országnak a pénznemében fizették ki, ahol éppen szolgált. A zsoldot a németországi inflációs nyomás enyhítése érdekében külföldön kellett elkölteniük. Ugyanebből az okból támogatták, hogy a katonák kérjenek otthonról pénzt akár a rendes, akár a tábori postán keresztül, s vegyenek rajta, amit csak lehet, és ebből jó sok mindent küldjenek haza. A lehetőségek országonként változtak.

Némely csapattest, leginkább a szovjet fronton harcolók, csak rubeljük egy részét tudták elkölteni. Ezért ők a maradékot hazautalták. Ebben a Reichsbank vezető hivatalnokai felettébb nem kíváncsiak jelenséget láttak,

hiszen a katonák Keleten nem működőképes vásárlóereje a hazába történő átutalás következtében immár mint a Birodalomban járulékosan megjelenő vásárlóerő lép fel.²⁵⁷

De a háborús pénzügyek felelősei hamar megtalálták az ellenszert. Csapatfrissítés címén a katonákat többé-kevésbé szabályos időközönként áthelyezték a keleti frontról Nyugat-Európába, leginkább Franciaországba. Itt le-

hetőségük nyílt a férfiaknak, hogy „az átélt fáradozások ellentételezéseképpen valamivel nagyobb bőségben éljenek”,²⁵⁸ és ezért a csapatpénztárak gondoskodtak arról, hogy a katonák fölösleges rubeljeiket átválthassák nyugat-európai valutákra. Így jelenthette 1942 őszén az egyik vezető egészségügyi tiszt, aki a Wehrmacht franciaországi bordélyügyeinek felelőse is volt, hogy a Keletről jött csapatok, akárcsak a Kriegsmarinénél [haditengerészetnél] szolgálók

a bordélylányokkal és szabadfoglalkozású prostituáltakkal való kapcsolatukban valósággal elképzelhetetlen módon szórják a pénzt.

Egy másik Wehrmacht-orvos 1943 januárjában arról tudósított szintén Franciaországból, hogy a Keletről érkező hadosztályok

bőséges megtakarított pénzeszközei miatt a szajhák gyakran betelepülnek a szálláshelyekre a közelebbi és távolabbi környékről.²⁵⁹

Ilyen módszerekkel vezették át a fölös vásárlóerőt Németország helyett Franciaországba. Mint a következőkben látni fogjuk, a háború német finanszírozói úgy manipulálták a rubel átváltását frankra, hogy végül Franciaországnak kellett fedeznie a keleti harcosok bordélylátogatásait, a rubel pedig eltűnt a Birodalom háborús kasszájában.

Az egyén fizet

A bevonuló német alakulatok először általában úgynevezett birodalmi hitelpénztárjegyeket [*Reichskreditkassenscheine*, RKK-jegyeket] helyeztek forgalomba fizetőeszközként, később aztán az ország saját pénznemét. Az RKK-jegyek úgy néztek ki, mint a papírpénz, 0,50-től 50 birodalmi márkás címletekben bocsátották ki őket, és birodalmi márka is volt rájuk írva. E katonai kisegítő fizetőeszköz segítségével a bevonuláskor alapvetően el lehetett

kerülni az elkobzást és a rekviráló nyugták körülményes kiállítását, amelyet a szárazföldi háborút szabályozó hágai egyezmény írt elő. Mindez növelte a csapatok mozgékonyságát, kielégítette a lakosság nyereségvágyát, és elkerülte a „rekvirálásnak a csapatfegyelemre gyakorolt kedvezőtlen hatását”.²⁶⁰ Bár az RKK-jegyeket Németországban bocsátották ki, és a Birodalmi Nyomda [*Reichsdruckerei*] állította elő, Németországban nem kerülhettek forgalomba.²⁶¹ Alapjában véve nem volt más, mint egy szabványosított rekvirálási jegy; a Reichsbank ügyvezető alelnöke, Puhl „pénzformába öltöztetett rekvirálási jegynek” nevezte.²⁶² Ez igaz volt nemzetgazdasági szempontból, de nem azokra nézve, akik kapták – és ebben rejlett nagy előnye.

Ha Franciaország példáját vesszük, ott a kereskedelem és a magánszemélyek azért fogadták el minden további nélkül az RKK-jegyeket, mert egy dekrétum értelmében a bankok és takarékpénztárak kötelesek voltak ezeket rögtön francia frankra váltani. A pénzintézetek pedig a Banque de France-nál cserélték francia frankra az RKK-jegyeket.²⁶³ Ezt követően a Banque de France a párizsi Birodalmi Hitelpénztárnak, a bevonulás után közvetlenül létrehozott német pénzügyi központnak adta tovább őket. Cserébe azonban a francia jegybank semmilyen ellenértéket nem kapott. Sőt pénzt kellett nyomtatnia, vagy az állami pénzügyi igazgatással karöltve pénzt szereznie, hogy fedezni tudja a tőle kényszerfelvásárlás útján elvett RKK-jegyek ellenértékét. A körforgásnak ezen a pontján materializálódott Európa megszállt országainak monetáris kifosztása, és kezdődtek a Németország által tudatosan exportált háborús infláció okozta nehézségek.

Az RKK-jegyek a Banque de France-tól ismét a Wehrmacht pénztáraihoz kerültek, és megint árura válhatták a megszálló hatalom hasznára. Tehát minduntalan a körforgás részeivé lettek, és a kisajátítás semmiféle kézzelfogható bizonyítékát nem hagyták maguk után, ami szintén lényeges eltérés volt a rekvirálási jegyekhez képest.²⁶⁴

Az eljárás előnye a katonai szervek számára az egyszerű ügyintézésben rejlett, és abban, hogy mindazok a

TABLEAU

des

Monnaies Allemandes

ayant cours

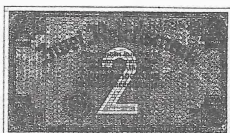
20 Reichsmark = 400 Francs

50 Reichspfennig = 10 Francs

1 Reichsmark = 20 Francs

2 Reichsmark = 40 Francs

5 Reichsmark = 100 Francs

AVIS

à la Population

L'autorité allemande fait connaître que, seuls, les billets allemands libellés en **Reichsmarks** émis par la **Reichskreditkassen**, dont les modèles sont reproduits ci-contre en agrandissement, doivent être acceptés en paiement, tant par les particuliers que par les caisses publiques.

Tous les autres billets allemands doivent être à l'avenir, strictement refusés.

Il est rappelé que le taux du change est fixé comme suit :

20 Reichsmark	=	400	francs français
5 Reichsmark	=	100	francs français
2 Reichsmark	=	40	francs français
1 Reichsmark	=	20	francs français
0,50 Reichsmark	= 50 Reichspfennig	=	10	francs français
0,10 Reichsmark	= 10 Reichspfennig	=	2	francs français
0,05 Reichsmark	= 5 Reichspfennig	=	1	franc français

Cette affiche est en vente chez les Concierges de l'Hôtel-de-Ville et des Mairies de Paris au prix de 0 fr. 50 l'exemplaire.

Nyilvános hirdetés az RKK-bankjegyek franciaországi bevezetéséről.
1940. május.

(A Banque de France Történeti Archívuma 1065/998801/45)

franciák, akiktől elvették a lovakat, az élelmiszert vagy az üzemanyagot, vagy akiknek dolgozniuk kellett a Wehr-machtnak, az RKK-jegyek révén rövid és biztonságos kerülő úton jutottak hozzá a régről megszokott pénzhez. Személyesen nem érte őket kár, mindössze annyi történt, hogy az egyéneket érintő háborús kisajátításokat bevonták az országon belüli általános pénzkörforgásba.

Ezzel a Reichsbank illetékes pénzügyi stratégiái elérték, hogy „a közösség megosztva viselje” a kisajátítások terhét „a birodalmi hitelpénztárjegyeknek az ország pénzkörforgásába történő bevezetésével”.²⁶⁵ A Birodalmi Hitelpénztárak pénzjegyeinek az ország saját valutájára történő – német szuronyok által garantált – kötelező átváltása elképzelhetetlen veszteségeket okozott az egész francia nemzetgazdaságnak, amellyel szemben azonos mértékű nyereség keletkezett a német nemzetgazdaság oldalán.

Általában a német megszállási közigazgatás a fegyverszünet után nem sokkal leállította az RKK-jegyek forgalmát. Ettől kezdve, további intézkedésig, a nemzeti valuta volt a kizárólagos törvényes fizetőeszköz, mint például Dániában. Franciaországban viszont nem ez történt, pedig a Banque de France itt is hangot adott annak a „tulajdonképpen érthető kívánságának”, hogy

a nem túl távoli jövőben szüntessék meg a [BdF] saját illetékességi területén bizonyos mértékig második jegybankként működő Birodalmi Hitelpénztárakat.²⁶⁶

A különleges eljárás a németek kapzsiságával magyarázható, hogy felvásároljanak minden lehetséges francia árut.

Gyakorlatilag az összes olyan birodalmi hivatal, amely élelmiszer, fegyver, nyersanyag vagy más fontos áruk utánpótlásával foglalkozott, anélkül tudta „végrehajtani a franciaországi beszerzéseket”, hogy pénzeszközöket kellett volna átutalni a megszállási költségek kasszájából. Mindössze RKK-jegyeket kellett szerezni, és ezeket valamelyest rejtve forgalomba helyezni. 1943 júliusában

a Franciaországi Katonai Parancsnokság vezető hadbiztosa követelte, hogy

vessenek gátat az RKK-jegyek ellenőrizetlen beáramlásának,

mert megghiúsítja „a megszállás költségeszközeivel történő szabályozott gazdálkodást és irányítást”. A Wehrmacht-hadbiztosság megállapította,

hogy a Franciaországban bevetett Wehrmacht-kötelékekbe tartozók legnagyobb része minden elképzelhető úton-módon megpróbálkozik az RKK-jegyek Franciaországba való behozatalával.²⁶⁷

Végül mind a francia, mind a német pénzügyi szakemberek nyomására 1943. december elején majdnem teljesen kivonták a forgalomból az RKK-jegyeket, hogy többé-kevésbé stabilizálják a frankot.²⁶⁸

Georg Holzhauer pénzügytudományi szakember így írta le 1939 májusában „az általa feldolgozott, szinte ismeretlen tárgyterület” elméleti, s a gyakorlatban hamar bevált alapelveit:

„Am a készpénzfizetés nemcsak a meglévő tartalékok feltérképezése és megszerzése, valamint ezek gazdasági hasznosítása szempontjából a legjobb eszköz, hanem a megszálló hadsereg okozta terhek ki-egyenlítése és elosztása tekintetében is.

Amennyiben a terhek egyenletesen oszlanak meg, „nagyon könnyű a többszörösét kivonni annak”, ami egyenként csak véletlenszerűen beszédhető. Ezért kényesítő erővel bír a készpénz azonnali bevezetése és „minden természetbeni juttatás szigorú elkerülése”. Mindenütt biztosítani kell,

hogy a hadigazdaság szempontjából fontos teljesítésekhez mindenkor beszerezhető legyen pénzjegy.

Következésképpen Holzhauer megfelelő fizetési eszközök bevezetését javasolta „a megszállt területek hozamai-
nak és egyúttal a nyereségnek a növelésére”.²⁶⁹

Amikor a megszállt területeken bevezették az RKK-je-

gyeket, az rendre valóban „a megelégedettség érzését” keltette. A „megkapott ellenérték tudatá[ban]” a leigázottak nem „ismerték fel azt a tényt, hogy a vásárló alapjában véve ellenség”. Helmut Kasten további előnyöket sorolt fel disszertációjában, amelyet a jó nevű közgazdásznál és későbbi ellenállónál, Jens Jessennél írt 1941-ben:

Ezzel szemben a rekvirálások – amelyek, mivel nincs semmilyen látható ellenérték, mindig a kifosztás érzetét keltik – az elszenvedett gazdasági veszteség okán még inkább erősítik a nemzetben a gyűlölet érzését, s az ellenséggel szembeni nyílt és rejtett károkozásra készítetnek. A rendelkezésre álló tartalékok megsemmisítésétől a szabotázsakciókkal vett elégtételig, gerillaharcig vagy nyílt felkelésig terjed a rekvirálások miatt károsult és felingerelt lakosság reakciója.

Kasten szerint ennek megakadályozására kiválóan alkalmas, ha az embereket gazdaságilag érdekeltté teszik, és nyereséget helyeznek kilátásba. Tanulmányában, amely már az 1940 nyara óta szerzett franciaországi tapasztalatokra is támaszkodott, kifejtette:

A további forgalomra és nyereségre való kilátás miatt mindenekelőtt a készpénzes vásárlás ösztönzi a termelést és a beszolgáltatott árukat pótló beszerzéseket. Ez utóbbiak részint a távolabbi területekről származó áruk beszállításával történnek, s olyan tartalékokat is megnyitnak, amelyekhez egyébként a csapatoknak nem lenne hozzáférésük. Ugyanez érvényes a rejtett tartalékokra, melyeket a nyereséges értékesítés reményében hirtelen felfedeznek.²⁷⁰

Kollektív kisajátítás

A megszállt országok hadifontosságú áruinak és szolgáltatásaiknak megszerzésére alkalmazott készpénzfizetési technikát már az amerikai polgárháború unionistái, 1870–1871-ben a német csapatok, és 1877–1878-ban a balkáni orosz alakulatok is használták.²⁷¹ És „kiemelkedő sikereket” ért el vele a német szárazföldi hadvezetés az

első világháborúban.²⁷² Ráadásul ez az elv még a szárazföldi háborút szabályozó hágai egyezmény 52. cikkével is összhangban volt, amely alapvetően készpénzforgalmi kötelezettséget ír elő, és csak szükség esetén engedélyezi a behajtást. Mindamellett az első világháborúban nem alkalmazták következetesen az eljárást, „valutazűrzavar” uralkodott leginkább, nem volt „semmilyen egységes terv”, sem „fesztes irányítású bankapparátus”.²⁷³ Kivételt képezett a megszállt Belgium, ahol kialakították a német valuta- és hadisarc-politikának azt az – utólagos összehasonlításban – finom változatát, amelyet a második világháború idején a német oldal széles körben és sokkal következetesebben alkalmazott.²⁷⁴

A fő különbség abban rejlett, hogy 1914-től 1918-ig a császári hadsereg elsősorban a német valutát és a Reichsbank által felvásárolt devizát használta, 1939-től 1945-ig viszont az RKK-jegyek – annak ellenére, hogy birodalmi márkában állították ki őket – mindig a megszállt ország pénznemét képviselték egy meghatározott, a megszálló hatalom érdekét szolgáló átváltási árfolyamon. Ha a hódítók már berendezkedtek, és elérték, hogy a megszállás költségeit és a hadisarcokat az adott ország valutájában hajtsák be, akkor elvileg elállhattak az RKK-jegyek használatától. Mindazonáltal a tábori hadbiztosok ezeket a jegyeket bármikor bevethető másodvalutaként kezelték, amelyet talonban kívántak tartani mint pénzügypolitikai nyomásgyakorló eszközt. A köznyelv a Birodalmi Hitelpénztárakat csak katonabankoknak nevezte.²⁷⁵

Már a háború előtt is tároltak RKK-jegyeket a Reichsbank föld alatti pánccéltermeiben, csak hogy teljesen más célból. Eredetileg belföldi használatra szánták őket, hogy háború esetén a lehető leggyorsabban kivonhassák a forgalomból az ezüst-, réz- és nikkelérméket, és a fémeket a haditermelésben hasznosíthassák. Ám az RKK-jegyek mindjárt a lengyelországi hadjárat során beváltak, amikor is nyilvánvalóan spontán módon használták a megszállók pénzeként. Ebből az „eredetileg hirtelen megoldásból” fejlesztette ki a Reichsbank „a gazdasági hadviselés jól kidolgozott és minden elvárásnak megfelelő eszközét”.²⁷⁶

A „Birodalmi Hitelpénztár” meghatározás mögött nem rejlik semmilyen mélyebb értelem. Az intézményt csak azért hozták létre, mert a már meglévő bankjegyekre a „birodalmi hitelpénztárjegy” szót nyomtatták. Ezért kellett a pénztárjegyeket kiadó szervet „szükségszerűen Birodalmi Hitelpénztárnak nevezni”.²⁷⁷ A Birodalmi Hitelpénztárakat 1939 szeptemberében alapították a megszállt Lengyelországban.²⁷⁸ Az igazgatótanácsban a Reichsbank, a Gazdasági és a Pénzügyminisztérium, valamint a Wehrmacht képviselői ültek. A törvény értelmében ők szabályozták a megszállt területeken a fizetési és hitel-forgalmat, és ezzel gyakorlatilag átvették a jegybankok jogait és kötelességeit. Kretzschmann Reichsbank-igazgató az RKK-jegyek alkalmazását arcátlan módon „a megszállt területeknek nyújtott német valutasegély[ként]”, „a megszokott életvezetési lehetőségek visszanyerésének” eszközeként dicsérte.²⁷⁹

1940 nyaratól 1941 júniusáig a Birodalmi Hitelpénztárak főigazgatósága Ernst Scholz Reichsbank-igazgató vezetésével Brüsszelben székel. Utána Berlinbe költözött, mert ekkor már Keleten kellett megoldani a legfontosabb feladatokat.²⁸⁰ A Birodalmi Hitelpénztárak igazgatótanácsának élén Emil Puhl állt. Mellette Max Kretzschmann Reichsbank-igazgató – magasan képzett szakhivatalnokok csapatára támaszkodva – 1945-ig irányította a Birodalmi Hitelpénztárak üzleteit. Ugyanakkor a Reichsbank arról is gondoskodott, hogy a megszállt országok nemzeti vagy kibocsátó bankjainak ellenőrzésére szintén a saját tapasztalt hivatalnokait küldje a helyszínre, akik aztán hitelpénztáros kollégáikkal „kiválóan együtt tudtak működni”.²⁸¹ Így mintegy dupla sínpáron irányította a Reichsbank a valutapolitikát a megszállt Európában.

Hogy mindez működjön, biztosítani kellett „a megszállt területek jegybankjainak körültekintő felügyeletét”. Ügyelni kellett a „bizalomteljes együttműködés[re]”, kihasználni a nemzeti bank helyismeretét, hogy ezzel elhárítsák az „országban ismeretlen megszálló hatóság” máskülönben „elkerülhetetlen” gazdaság- és pénzügy-

politikai hibáit. Ehhez a mértéktartó, de céltudatos felügyelethez tartozott a bankszakma egyéb szereplőinek ellenőrzése is.²⁸² Persze az egyes országok valutájának használata előnyösebbnek bizonyult az RKK-jegyekénél:

Megszűnik a pénzfogadás megtagadásának valamennyi pszichológiai oka – így Holzhauer –, mert a fizetőeszköz ismert, és eloszlát minden gyanakvást.²⁸³

Az ország megszokott fizetőeszközének ekképpen módosított használata azonban alapvetően megváltoztatta jellegét is. Míg addig olyan valutákról volt szó, amelyekkel kereskedtek, amelyeket jegyeztek a külföldi devizatőzsdéken, és árfolyamukat védhette a jegybankok és a nemzeti gazdasági minisztériumok célirányos politikája, most olyan fizetőeszközzé degenerálódtak, amelyek csak egy adott területen voltak érvényesek. Megfosztották őket „saját népgazdaságukon kívüli valamennyi feladatuk[tól], főként a más nemzetgazdaságokkal való kapcsolat[tól]”. A német bankbiztosok által bevezetett devizarendszabályok kifejezetten megtiltották a megszállt országok nemzeti bankjainak, hogy saját valutájukkal forgalmat bonyolítsanak le Németországban vagy más (megszállt vagy a Birodalommal szövetséges) országban.²⁸⁴

A Franciaország, Hollandia, Luxemburg és Belgium elleni háborúktól kezdve a Birodalmi Hitelpénztárak jogkörébe tartozott az értéktárgyak és értékpapírok őrzése és kezelése.²⁸⁵ Közvetlenül a harcok befejezte után a Franciaországi *Devisenschutzkommando* [Devizavédelmi Különítmény, DSK] körlevélben utasítást küldött valamennyi banknak. Ebben előírták, hogy kötelező bejelenteni minden devizát, aranyat, drágakövet, külföldi és (külföldi valutában fekvő) belföldi értékpapírt, amelyek fölött „további intézkedésig nem rendelkezhetnek”. Ennek megfelelően a megszálló erők lezárták a bankok valamennyi ügyfelének széfjét, melyeket ettől kezdve csak egy DSK-tisztviselő jelenlétében nyithattak ki.²⁸⁶ A *Devisenschutzkommando*kban rendszerint a német vámha-

tóság, s ezáltal a Birodalmi Pénzügyi Igazgatóság emberei szolgáltak.

A „birodalom ellenségeitől” a DSK-sok saját hatáskörben foglalták le a székekben tárolt vagyont. A párizsi Birodalmi Hitelpénztár adatai szerint a *Devisenschutzkommandók* 1940. augusztus végéig félmilliárd birodalmi márka értékben zsákmányoltak aranyat, devizát, értékpapírokat és a külföldi hitelezőkkel szemben még nyitott követeléseket – volt ebben majdnem egy tonna arany, 389 000 svájci frank, 850 000 dollár és 800 000 darab értékpapír. A bordeaux-i *Devisenschutzkommando* 1940. június 30-i listája alapján az áldozatok leginkább zsidó tulajdonosok voltak. Többek között Lichtensternnek, Leibowitznak, Gutwerthnek, Leiblnak, Becknek hívták őket, vagy egyszerűen „ismeretlenként” szerepeltek. Az értékeket a párizsi Birodalmi Hitelpénztárba szállították be.²⁸⁷ A franciaországi *Devisenschutzkommandók* 1941. április 30-ig vezetett „sikerbeszámolója” szerint a zsákmány ekkor már a korábbi többszörösére rúgott. Időközben 2,4 tonna aranyat „helyeztek biztonságba és koboztak el”, s emellett nagy mennyiségű aranyérmét és gyémántot. Összértékként 2,85 milliárd birodalmi márkát adtak meg.²⁸⁸ Ehhez jött még jelentős értékű külföldi értékpapír. Ily módon a *Devisenschutzkommandók* segítségével egyedül Belgiumban, Franciaországban és Hollandiában összesen 53,6 tonna aranyat zsákmányoltak, amelyet a „különböző Birodalmi Hitelpénztárak Berlinbe szállítottak”.²⁸⁹

A Birodalmi Hitelpénztárak olykor kisajátított zsidó tulajdont is kezeltek. 1942-ben például a *Reichskommissariat Ostland*ban [Ostlandi Birodalmi Biztosságban, RKO] utasítást adtak ki „a zsidók és az állam ellenségeinek tulajdonát képező vagy gazdátlan vagyon nem iparszerű, ingó értéktárgyainak továbbítására”. Ennek értelmében a vagyontárgyakat a rigai Birodalmi Hitelpénztárnak kellett átadni, és ott az RKO pénzügyi osztályának javára létbe helyezni.²⁹⁰ Hasonló háttérrel árulkodnak azok a brüsszeli, antwerpeni és stanislai (ma: ivano-frankivszki) Birodalmi Hitelpénztárakból érkező szállítmányok,

amelyeket a Reichsbank aranyat tároló pincéjének leltárkönyvében tüntettek fel. Jonathan Steinberg tévesen gondolja, hogy az a feltételezés, mely szerint a Birodalmi Hitelpénztárak „a nemzetiszocialista üldözés áldozatainak aranyát” szállították, „se nem igazolható, se nem tagadható”.²⁹¹

A Németországból a haláltáborokba tartó zsidótranszportok vezetőinek sem értékes birodalmi márkát adtak, hogy abból vegyenek útközben élelmiszert a deportáltaknak, visszafelé pedig vasútjegyeket a kísérő legénységnek. Egy táviratban, amely 941 düsseldorfi és környékbeli zsidó elszállítását igazolta Kelet-Lengyelországba, a következő részlet olvasható:

Fizetőeszközként a transzportparancsnok összesen 4703,- RM-t kapott birodalmi hitelpénztárjegyben.²⁹²

A Német Birodalom az efféle kiadásokat is a megszállt országokra hárította.

1941 augusztusáig a Birodalmi Nyomda összesen 5,4 milliárd RM értékben bocsátott ki RKK-jegyeket.²⁹³ Hogy az ezt követő időkben mennyit nyomtak még, nem állapítható meg. Mivel a rendszer igencsak bevált, Kretschmann 1941 októberében részletesen tájékoztatta a japán szövetségeseket a megszállt területeken alkalmazott német pénzügyi technikáról. Röviddel utána a japán katonák is „a birodalmi hitelpénztárjegy mintájára Military Yen[ben]” kapták zsoldjukat. Tokióban megalapították a déli területek fejlesztési bankját, amely a megszállt kínai területek, Korea és Indokína, valamint a Fülöp-szigetek valutaügyeivel foglalkozott, és feladata volt, hogy „megindítsa a gazdaság kiaknázását”.²⁹⁴ A japán delegáció után néhány héttel indiaiak egy csoportja is érdeklődött ez ügyben,

mert bizonyos fokig ígéretesnek látták ezt a dinamikus valutaeszközt India felszabadításának előkészítéséhez és egy független indiai nagytértség megteremtéséhez.²⁹⁵

Miután Puhl Reichsbank-alelnök 1941 tavaszán a Birodalmi Hitelpénztárakat „a Deutsche Reichsbank gyors reagálású alakulataiként”²⁹⁶ dicsőítette, egy évvel később „az előző évben nyert tapasztalatok[on]” fellelkesülve a következő irányt jelölte ki:

Az idegen területre történő bevonulás alkalmával önmagában a birodalmi hitelpénztárjegyek kibocsátása azonnal kikényszeríti a német csapatok pénzzükségletének finanszírozását ott helyben, a megszállt területen. Ezenkívül a Birodalmi Hitelpénztárak azonnal belekezdenek a Birodalom és a megszállt ország közötti klíringforgalom kiegészítő finanszírozásába. Valutáját tekintve így kerül szorongatott helyzetbe az ország jegybankja mindaddig, amíg nem engedelmeskedik, és a maga részéről nem bocsátja rendelkezésre saját valutájában a német csapatok pénzzükségletét és a klíringelőlegeket. Amennyiben az ország jegybankja ellenáll, vagy működésképtelen marad, akkor új kibocsátó bankot kell alapítani, amely a helyébe lép.

Ahol a jegybanki alkalmazottak elmenekültek, az aranytartalékokat külföldre menekítették, vagy a pénznyomó kliséket megsemmisítették, ott – mint Lengyelországban vagy Belgiumban – rövid úton új kibocsátó bankot alapítottak.²⁹⁷

Puhl összegzésében továbbá ez áll:

Mivel a Birodalmi Hitelpénztárak a német szükséglet említett finanszírozását a megszállt területekre helyezik át, egyúttal megkímélik a birodalmi márkát az adott pénzigény okozta tehertől, és segítik a német valutát. A zajtalan bankügyleti eszközök és módszerek, melyekkel behatolnak egy országba, és azt hadigazdasági szempontból is kiaknázzák a javunkra, a gyakorlatban igen hatékonynak bizonyultak.²⁹⁸

A háború után Puhl rendre apolitikus szakhivatalnokként állította be magát, lelkes ellenállóként, aki elejét vette a legrosszabbnak.²⁹⁹

Mindent egybevetve az RKK-jegyek „a győzelem gazdasági kiaknázására” szolgáltak. A Reichsbank vezetéséig a valutakezelés olyan eszközeiként dicsérte a Birodalmi Hitelpénztárakat, amelyeket „a szigorú célszerűség és a korlátlan mozgástér szellemében szerveződő intézményekként még sohasem vetettek be háborúban”.³⁰⁰ Ezzel

a Reichsbank igazgatósága olyan egyéni fizetéstechnikát fejlesztett ki, amellyel lehetővé vált a rejtett, kollektív kisajátítás. A Reichsbank azáltal garantálta a birodalmi márka stabilitását, hogy felpuhította a valutákat a megszállt Európában.

A francia szakemberek igen hamar felismerték, hova vezet a németek gyakorlata: „gazdasági állagunk kimerüléséhez és valutánk összeomlásához”.³⁰¹ Carl Friedrich Goerdeler az RKK-jegyek hatásmódját elemezve a következőre jutott 1940 júliusában:

A gátlástalan pénzgazdálkodás által történő gátlástalan kizsákmányolás ezen rendszere kényszerítő szükségszerűséggel vezet nélkülözéshez és éhséghez, először a Németországot körülvevő európai államokban, majd magában Németországban.

Felhívta honfitársai figyelmét, hogy

hiszékenységüket egy nap még megbánják és megfizetik.

Valamivel több, mint egy évvel később ugyanez a szerző a szövetséges és megszállt Európa kíméletlen „gazdasági kiszípolozásáról” panaszkodott, ahol már teljesen tönkretették az összes nemzetgazdaságot („talán Dánia kivételével”). Goerdeler szerint a motiváció a következő volt:

A mohó vágy a hatalom megtartására és arra, hogy a nép előtt a háborús nyereségszerzés lehetőségének látszatát keltsék, nyilvánvalóan csírájában fojtott el bármiféle értelmes megfontolást. Nem működött egyetlen olyan fék sem, amelyet az erkölcsi felelősség tudata, a morális alapelvekhez való hűség biztosított volna.³⁰²

HÁBORÚS NYERESÉGEK A NÉP JAVÁRA

Hitler elégedett fosztogatói

1939. szeptember 3-án a kölni német szakos hallgató és katona Heinrich Böll alig tudta elképzelni, mit kezdjen „25 márkás fantasztikus zsoldjával”. Rotterdamban hamarosan fél font* kávé³⁰³t szerzett be otthon maradt szeretteinek „ötven egész pfennigért”. Ekkoriban katonánk sánálátára csak „500 grammot” küldhetett csomagonként, és azt is csak hetente egyszer.

Anya kávéval kapcsolatos reménységeit illetően igen sötéten látok

– írta valamivel később a Csatorna francia partvidékéről, s így folytatta:

Küldjétek el, kérlek, ami pénzetek még van; így talán sikerül ráerősítenem a kávékeresésre; nyugodtan lehet német is; át fogom váltani itt a kávéházban.³⁰⁴

Akkoriban hivatalosan minden német katona a zsoldja mellett még havi 50, hamarosan pedig 100 birodalmi márkát kérhetett átutalással a tábori postán keresztül. Karácsonyra 200 birodalmi márkát lehetett küldeni, hogy

legalább lehetőséget kapjanak a katonák a szokásos karácsonyi ajándékok bevásárlására.

Itt mindazonáltal meg kell említeni

– jelentette az illetékes belgiumi Wehrmacht-hadbiztos –, hogy ezen intézkedések roppant mód elősegítették az ország kiárítását.³⁰⁴

A Hollandiában szolgálók havonta 1000 birodalmi márka (ma 10 000 euró) kiegészítő járulékot kaptak, amelyet

* 1 font (Pfund) kb. fél kilónak felel meg.

minden katona közvetlenül az után, hogy a rendelkezésére bocsátottak, maga után küldethetett. A német bankbiztos így panaszzkodott: „kétségtelen”, hogy a Wehrmachtban szolgálók révén Hollandiába folyik a német pénz „legnagyobb része”, ami szükségképp „ártalmas valutapolitikai hatásokhoz” vezet.³⁰⁵ Belgiumban azon háborodtak fel a német pénzügyekért felelős hivatalnokok, hogy a megszállás első évében közel 34 millió birodalmi márkát utaltak át otthonról a katonáknak (a 15. és 16. hadsereg pénzátutalásait nem is tudták nyilvántartásba venni). „Elképesztő következményekről” panaszkodtak, amelyekkel akkor is szembe kellene nézni, ha ezeket a pusztán magáncélokot szolgáló tábori postaátutalásokat „a megszállási költségek terhére fizet[nék] ki”. A Birodalmi Pénzügyminisztérium azonban süketnek tette magát.³⁰⁶

Ennyit a hivatalos szabályozásról. Nem hivatalosan a beutazásnál vagy a gyakori szabadságolásokról visszatérve minden katona annyi pénzt vitt magával, amennyit akart. 1940 őszén a Reichsbank igazgatósága így számolt be azokról az állapotokról, amelyek az (Aachentől nyugatra fekvő) herzogenrathi pályaudvar pénzváltójánál uralkodtak: a pénztárt „az átutazó Wehrmachtosok rendkívüli mértékben leterhelik”, a hivatalnokokat pedig „utasítják bármely követelt összeg beváltására”.³⁰⁷ 1941 januárjától a vámhatóságok hivatalosan is eltekintettek a „Wehrmachtosok devizavizsgálatától”. Ez korábban – legalábbis néhány esetben – késleltette a beutazást, és „boszszantotta” a katonákat.³⁰⁸

1941-ben Belgiumban a beutazáskor minden katona számára (legálisan) átváltható összeget 300 birodalmi márkára emelték. Ez jóval több volt, mint egy német munkás átlagos havibére. Azok a tiszték, akiknek nem a csapatok jólétét, hanem a pénzügyeket kellett biztosítani, nemsokára nyomatékosan követelni kezdték az átváltási határérték leszállítását fejenként 50 birodalmi márkára. „Valutavédelmi” okokból tették ezt, hogy „visszafogják az inflációgerjesztő pénzkiáramlást”.³⁰⁹ Ez ellen emelt óvást a főszállásmester [*Generalquartiermeister*], amikor

„a gondoskodásra különösen rászoruló keleti alakulatokra utalt”, melyeket felfrissülés céljából helyeztek át Belgiumba.³¹⁰ A Wehrmacht-főparancsnokság [OKW] pedig „általános csapatellátási okokból” utasította el a javaslatot.³¹¹ A hadsereg tábori postamestere [*Armeefeldpostmeister*] rendszeresen jelentett a „körletben meglehetősen nagy számban hazaküldött tábori postacsomagokról”.³¹²

A német katonák a szó szoros értelmében üresre vásárolták Európát. A tábori postával csomagok millióit küldték haza a frontról. A címzettek főleg nők voltak. Ha ezekről a csomagokról kérdezzünk éltes kortanúkat, szemük még ma is felragyog: Észak-Afrikából cipők, Franciaországból selyem és bársony, likőr és kávé, Görögországból dohány, Oroszországból méz és szalonna, Norvégiából herring tömegével, hogy ne említsük a Romániából, Magyarországról és végül Olaszországból küldött ajándékokat.³¹³

A boldogságban persze nem részesült mindenki egyenlően.

Sok szép dologra emlékszem

– írta 2003-ban egy kortanú a szerzőnek –,

a rokonok és barát nők büszkén mutogatták a „kintről” érkezett kisebb-nagyobb csomagokat. [...] A feladók szemlátomást egyre nagyobb tekintélynek örvendtek, és azokkal vetették össze őket, akik semmit sem hoztak magukkal.

Az értékes dolgokkal „dicsekedtek, és felvágtak azok előtt, akik »csak« tábori postát kaptak”.³¹⁴ (Egy sor, a következőkben idézett levélhez hasonlóan ennek a levélnek az írója is a szerző azon felhívására válaszolt, melyet a *Die Zeit* hetilap idősebb olvasóihoz intézett, kérve, hogy idézzék fel, milyen emlékeik maradtak a front és az otthon közötti tábori postacsomag-forgalomról. Míg a nők valóság-hű dolgokról meséltek, a férfiak kivétel nélkül tagadták, hogy akár egyetlen csomagot is küldtek volna valaha.)

Miután a Birodalom és a Cseh-Morva Protektorátus között 1940. október 1-jén megszűntették a vámhatárt, a bi-

rodalmi protektor [*Reichsprotektor*] a németek „féktelen” vásárlási örületére panaszkodott.

A Birodalomba indított gyorsvonatok csomagtartói állandóan plafonig vannak tömve nehéz kofferekkel, formátlan csomagokkal és degeszre tömött táskákkal

– tudósított egy német hivatalnok. Még a tisztek és magas rangú hivatalnokok poggyászaiban is megtalálhatók a „legmeglepőbb kereskedelmi cikkek – szőrmék, órák, gyógyszerek, cipők – valósággal elképzelhetetlen mennyiségben”.³¹⁵

Wolf Goette, aki akkoriban a prágai Deutsches Theater társulatának fiatal tagja volt, majd az NDK-ban lett sikeres színész, ezt írta:

Kedveseim, kérlek titeket, írjátok meg, mit hozzak még alkalmasint. Megteszek minden tőlem telhetőt.

Tegnap egy remek írásztalt szereztünk be. Wiesner kolléga, aki valódi régiségkereskedővé vált, unos-untalan letámadja az embert. Tegnap egy nagyszerű empire kori metszetet vett, ma egy spanyol gótikus madonnát. Végére is nem a legrosszabb a pénzt ilyen kézzelfogható értékekbe fektetni.

Egy barátjának versikét is írt Goette:

Karácsonykor nagy örömet
könyvszákmánnyal szerzek neked,
hadd mondja el egyszersmind,
batátságod mint érint.*

És megint csak a családnak:

Előjegyeztem a különböző kívánságokat. Tegnap vettem nektek négy kiló kakaót (7,- RM kilója).

„Rolli” „egy rakás parfümöt és kölnivizet” kapott, „valamint világos bőrkesztyűket a szíve hölgyének”. Egy bizonyos Jürgen Müllert – megfelelő pénzküldemény ellenében – Goette „edényen, serpenyőn és villanyforralón

* Bringe drum als Weinachtsfreude / Für dich neue Bücherbeute / Möcht' sie sagen – so anbei – / Was mir deine Freundschaft sei.

Franciaországból hazautazó német katonák. 1941. december.
(BA, Bild 183/L 24567)

Német szabadságos katona. 1941. december. (BA, Bild 183/B 14051)

kívül főzőlap[al]” látott el, majd ismét a családdal váltott megrendelő és visszaigazoló leveleket:

Hány ív japánpapírt kell beszerezni? Egy ív –,50 RM-be kerül. Megérkezett a csomagom a vetőmaggal? Ma feladtam az 5. könyvcsomagot, amiről szó volt. Az egy maradékot a legutolsó szállítmánnyal kell küldenem.³¹⁶

Fritz Boas altiszt így tudósított volna Franciaországból egy kicenzúrázott cikkben a *Wormser Tageszeitung*-ban:

Először az áruházakat „rohamozzák meg” [...]. Mindenkinnek van valami vásárolnivalója otthoni szereteteinek. Hisz épp ma érkezett levél „anyutól”, amelyben az áll, hogy ruhaanyagot, kosztümananyagot (lehetőleg barnát vékony csíkokkal), takaros hálóruhát és 2-3 pár harisnyát kér beszerezni, ablaktörlő rongyot bőrből és – ha lehet – még egy pár darab pipereszappant is, meg egy kis babkávét. Ennyi elég is mára, drágám. Nemsokára megírom, mit szeretnék még. Várj, majd nem elfelejtettem. Van még nálatok mandula és fehér fűzőgumi?³¹⁷ Még gyorsan be akarom csomagolni a vaját és a szappant is (4 nagy darab), hogy elmelessen a déli postával

– írta Böll, aki ebből a szempontból átlagkatona volt. Majd a hivatalosan tiltott, rejtett pénzküldeményre vonatkozó szokásos kérés következik („... legjobb egy jól bebugyolált süteményes csomagban”), néhány nappal később pedig az aktuális időközi egyenleg:

Tegnap megint küldtem egy font vaját, most összesen négy vajcsomag van úton, és egy csomag egy 400 grammos óriási szappandarabbal anyának névnapra. Most ugyan 40 márka adósságom van, de várom a csomagot a meglepetésekkel.

Nem várattak sokáig magukra:

Megkaptam a „Barbara Naderer” könyvet a melléklettel. Ez most összesen 60 márka (10 tőled, 50 a szülőktől). [...] Ha folyamatosan szervezitek az utánpótlást, ahogy most, nem szalasztok el semmit a „feke-tepiac” nagyszerű dolgaiból... tényleg boldog vagyok, ha küldhetek valamit.³¹⁸

Egyszer „szép párizsi metszetet” küldött Böll, máskor kozmetikai szereket, majd három font hagymát az anyjának, olykor egy pár női cipőt, körömollót. Időnként be-

jelentette, hogy másnapra „megerőltető vajtúrát” tervez abban a reményben, hogy „közben leesik valami” Annemarie-nak is, „és egyáltalán magunknak...”³¹⁹ Néhány héttel később:

Evés után visszavonultam, és orcám veritékével csak csomagoltam, csomagoltam, tizenegy csomagot, tényleg 11 csomagot: 2-t egy katonatársamnak, egyet az őrmesternek és 8-at magamnak, igen, kettőt neked, egyet vajjal és egyet sok írólappal, 2-t Alois családjának és 4-et haza; a tojásokat a héten egyetlen csomagba pakoltam, mert kettő nem jött volna ki belőlük, majd kapsz otthonról.

Alig intézte el ezeket, katonánk ismét a boldogság útját járja:

Párizsban vehetnék majd aztán mindenféle szépet, neked egészen biztosan egy cipőt és anyagot is.³²⁰

A francia köznyelv az ilyen katonákat, akik Heinrich Böll-höz hasonlóan tízezrével vonultak át az országon, „doryphore”-oknak (krumplibogaraknak) nevezte. A történész Henri Michel ekképp írt erről:

Nehéz csomagokkal felpakolva utaztak haza szabadságra a német katonák a Gare de l'Estről, csomagjaik tömve női fehérneművel, mindenféle párizsi különlegességekkel és luxuscikkekkel. Bár kis bevásárlásokról volt szó, a francia gazdaságnak mégis hatalmas kárt okoztak. Ezért indult meg a feketepiac és az infláció, és ez okozta, hogy az egyszerű francia ember egyre nehezebben tudta megvenni a betevőjét.³²¹

Liselotte S., akinek az apja szanitécként szolgált Franciaországban, így számolt be erről 2003-ban:

Tudom, hogy anyám minden hónapban küldött pénzt apámnak. Ebből vásárolta be mindazt, amiből otthon szűkében voltunk: kávét, kakaót, sajtot, különböző fajta csokoládékat, valamint anyámnak, nekem és a tanoncainknak cipőt, bélelt és béleletlen bőrkesztyűket, egyszer még motoros kesztyűt is. [...] A posta majdnem naponta hozott házhöz franciaországi csomagokat. Anya ugyanis apa olyan katonatársainak is küldött pénzt, akiknek felesége nem tudta kimezíteni az engedélyezett keretösszeget. Apa is kivette a részét ebből az „üzletből”. Csomagokkal megrakodva jött haza szabadságra, többel, mint amennyit egymaga cipelni tudott. Egyszer szőrmekabátot kap-

tunk anyám meg én is, aki időközben tizenkét éves lettem, és még bele kellett nőjek. A mennyiségi korlátozást úgy játszotta ki, hogy a szomszédos Wehrmacht-egységeknél adott fel küldeményeket. Az egyik főtörzsorvos sofőrjeként kihasználta ezeket a lehetőségeket. Így történt, hogy egyszer a posta tíz csomagot hozott egymásba kötve. Amire kétszemélyes háztartásunkban nem volt szükség, vagy amit nem használtunk fel, jól jött cseretárgyként. Hasznot húztak belőle a házban és a kertben javításokat végző mesteremberek is.³²²

Franciaországhoz hasonlóan ügyködtek a német katonák az összes többi megszállt országban, még ha néhol nehezebben elégíthették is ki kívánságaikat. Példaként álljanak itt azok a levelek, amelyeket egy katona küldött a háború első felében Lengyelországból feleségének és gyermekének, s amelyekből a német vámnyomozás a vonatkozó passzusokat jegyzőkönyvezte:

Tegnapelőtt feladtam a csomagjaidat Apának és Friedának címezve. Légy résen, ha megjönnek. [...] A cipők már úton vannak. [...] Ottónak kaptam néhány nadragra való anyagot.

És a hazautazás előtti elmaradhatatlan bejelentések:

Ilse húsvéti kosara miatt ne aggódj. Televásároltam magam, és hozom húsvétkor. Nagyon szép dolgok, amilyeneket ti Németországban már biztos nem kaptok meg. Én mindenre gondolok, mindent beszerzek nektek, és Te hálaképpen még csak nem is írsz. Lelked rajta! A kávét, amit küldtem, nyugodtan megihatjátok, hozok húsvétrá. A kakaóból, ami otthon van, ígérhetsz Idának. Abból is van nálam még elég nektek.³²³

A Baltikumba – Lohse birodalmi biztos [*Reichskommissar*] megfigyelései szerint – jelentős mennyiségű pénzt vittek átváltani. Ezen vásároltak be mindent, amit csak lehetett, és „a felvásárolt árut aztán kivitték a térségből”.³²⁴ Az alapot ehhez a német megszállók számára végtelenül kedvező, kizárólag a rablás céljait szolgáló rubelátváltási árfolyam teremtette meg, amely több mint 400 százalékkal emelte a birodalmi márka vásárlóerejét. A Szovjetunió megszállt területeire még a megszállt nyugat-európai országoknál is könnyebben lehetett minden „formanyomtatványos papírmunka” nélkül készpénzt bevinni, átvál-

tani, és ott elkölteni: RKK-jegyeket, rubelt és 1100 RM értékig birodalmi márkát, emellett 600 zlotyt (= 300 RM) a Főköormányzóságon való átutazásra. A Birodalmi Gazdasági Minisztériumban tartott megbeszélésen, ahol mindezt eldöntötték, csak Hoffmann, a *Wirtschaftsstab Ost* [Keleti Gazdasági Parancsnokság] kormányfőtanácsosa ellenezte „ezt a szabályozást, mert az Ostland kiárúsításához vezet.”³²⁵ Később aztán a megszálló hatóságok nyomatékos kérésére korlátozni kellett a német pénz bevitelét.³²⁶

Otto Bräutigam, a Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériumának [*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*] egykori osztályvezetője a következőt írta 1954-ben:

A német katonaság és az utánuk érkező német polgári személyek számára a balti államok a hihetetlen alacsony árak miatt valóságos eldorado[nak]

számítottak.

Ezért hatalmas kiárúsítás kezdődött.

Bräutigam tudta, miről beszél.

Néhány bevásárlás a „Kaufhaus der Wehrmacht”-ban [a Wehrmacht Áruháza]

- jegyezte föl naplójába 1941. augusztus 6-án, az első napon, miután Rigába érkezett, s így folytatta:

Sok dolog nem volt. De a sofőröm beszerzett 25 kg vaját, melyen becsületesen megosztottunk.³²⁷

Az egyik katona 1934-ben született lánya meséli:

Az öröndetes dolgok közé tartoztak a csomagok, melyeket apám küldött olykor Keletről, amikor ott voltak: útközben megálltak a szazdával Rigában, a remek vajjal teli pléhdobozok, a finom fekete tea. Különösen jól emlékszem a bumfordi és még túl nagy kék cipőre és fűzős csizmára, amely a háború után is jó szolgálatot tett, és szárazon tartotta a lábam. Egy csodálatos bagariabőr aktatáskát büszkén hordtam iskolatáskaként. Apám mindenféle apró bőrtárgyat is „or-

ganizált” – általában így nevezték az ilyen ügyleteket. Egy vastag zöld gyapjútakaró elkísért sok KLV-tábori állomásra,* ugyanígy egy kék-fehér galléros kis sötétkék kötött kabát is.³²⁸

1943 októberében Heinrich Böllt Franciaországból a Krimbe vezényelték, s még egyszer, „utolsó alkalommal a »douce France« előtt hódolva vaját” küldött haza. December elején a legsúlyosabb harcok közepette könnyű és az életét valószínűleg megmentő fejsérülést szenvedett. Az odesszai katonai kórházban kötött ki („a bazárban megvehetsz mindent, amit akarsz...”), majd lábadozóként áthelyezték a kelet-galíciai Stanislauba. Azon nyomban útra kelt egy újabb csokoládéscsomag, egy másik pedig szappannal. Majd röviddel az otthoni szabadsága előtt:

Azon gondolkodom folyton, mi szépet vihetnék neked innen. Ál-mom a rövid szárú csizmáról, ezekről a tényleg csinos és meleg lengyel női csizmácsról szertefoszlott, mert túl magasak az árak...³²⁹

Az illetékes tábori postahivatal statisztikája szerint a 18. hadsereg katonái még 1943 januárjában, februárjában és márciusában, az év legzordabb időszakában is képesek voltak több mint hárommillió tábori postacsomagot hazaküldeni a leningrádi frontról – tele zsákmányolt, filléres áron szerzett holmival és fölös élelmiszeradagokkal. Minden várakozás dacára jóval kevesebbet küldtek otthonról a téli frontra, de bizonyosan azért is, mert ebbe az irányba mindig is korlátozták a csomagszámot. Lehetőleg titokban akarták tartani, mekkora méreteket öltött a mértéktelen gazdagodás. Karl Ziegler, a Heer postames-terének [*Heeresfeldpostmeister*] állítása szerint „a tábori posta egészét felölelő”, a szolgálati helyén

folyamatosan vezetett statisztikai kimutatásokat végül tűz által kellett megsemmisíteni.³³⁰

Annak ellenére, hogy Norvégia rendszeres élelmiszer-importra szorult, a német katonák – amennyire erejük-ből tellett – üresre vásárolták ezt az országot is. Noha itt korlátozták a tábori postával küldött csomagok számát,

* KLV = Kinderlandverschickung, gyermekek vidéki üdültetése

hamarosan mégiscsak havi 2,5 kilogrammot küldhettek törvényesen haza a német megszálló apparátus emberei.³³¹ A csomagok főleg halat tartalmaztak. Emellett beindult a lendületes ezüstrókaszörme-kereskedelem, és a szörmek küldözgetése.³³² 1942 karácsonyára az OKW ismét lazított a hivatalos megszorításokon, és a halküldemények szállítására létrehozta a „Heringtovábbítási Hivaltalt” [„*Heringsweiterleitungsstelle*”], hogy a „szabadságosok magáncélra vásárolt heringes hordóit” leplombált gyorstehervagonokban szállítsák Güstrowba, és innen küldhessék tovább őket.³³³

Csak a fenyegető katonai vereség és a norvég lakosság rendkívüli elégedetlenségének hatására tett arra kísérletet 1944-ben Josef Terboven birodalmi biztos, hogy az ország magánúton történő kirablását hivatalosan is katonánként évi hét-nyolc kiló heringre korlátozza. Mintha bosszantani akarta volna őt a főhadbiztos 1944 áprilisában, amikor jelentést tett abbéli igyekezetéről, hogy felalkudja a kontingenst 10-12 kilogrammra. Sajnálatos módon „még nem jutottunk egyezsége”.³³⁴

Ha arra gondolunk, hogy akkoriban 350 gramm volt a német átlagfogyasztó heti hús- és halporciója, akkor kitűnik, hogy a német katonák menyasszonyai 50 százalékkal javítottak fejadagjukon. Itt csak a hivatalosan engedélyezett mennyiségekről van szó, nem pedig az ezen felül érkező – hivatalosan tiltott, nem hivatalosan pedig túrt – küldeményekről, illetve a szabadságos katonákat szállító vonatok tekintélyes rakományairól. 1944 nyarán a felelősök végül fegyelmi eljárást indítottak néhány német katona ellen „illegális heringkivitel” miatt.³³⁵ A főhadbiztos még 1943 decemberében is hűvösen kommentálta jegyzőkönyvben a birodalmi biztos javaslatát, hogy legalább az eltitkolt kivitelnek vessenek gátat: „elutasításra került”.³³⁶ Ugyanakkor a megszálló csapatok illetékesei már 1942 nyara óta tisztában voltak azzal, hogy a norvégok „többnyire alultápláltak”.³³⁷

A kapzsiság hamarosan a német katonák habitusává vált, amelyet a csapatok jólétéért felelős tisztek még akkor is

támogattak, amikor a katonai helyzetet csakis kilátástalannak lehetett nevezni. A dolog végül még virtuális formát is öltött, mint arról a német bélyegkatalogusok tanúskodnak. A Kubánynál elvágott hadsereg 1943 áprilisában – írd és mondd – egymillió csomagküldésre szánt bélyeget állíttatott elő, melyen ez állt:

1 kiscsomag/ front – haza.*

Hasonló filatelistai kincset nyomtattak a teljesen elzárt Krímben 1944 januárjában:

1 kiscsomag a hazába**.³³⁸

1944–1945 telén Rodosz szigetén, melyet ekkor már körülzárt a brit túlerő, a parancsnok 25 000 bélyeget osztott ki 6000 katonájának a hazaküldendő csomagokra.³³⁹ Az OKW még 1944 októberében is megengedte az akkor még megszállt Észak-Olaszországba utazó németeknek, hogy 100 birodalmi márkát váltsanak át hivatalosan RKK-jegyekre, és ezeket Olaszországban költsék el. A Birodalmi Pénzügyminisztérium a labilis valutahelyzetre és ellátási állapotokra hivatkozva erőteljes tiltakozásának adott hangot, és hat héttel később elérte, hogy visszavonják a rendelkezést.³⁴⁰

A megszállt Franciaországban 1943 júliusára a magán-célú bevásárlások összesen 125 millió birodalmi márkát tettek ki, ami ma – beszámítva a frank értékromlását – több mint félmilliárd euró lenne.³⁴¹ Ez felpörgette az inflációt, megzavarta a megszállási politika által kialakított rendet, és mindenben aláásta a nemzetgazdaság stabilitását, amely pedig szükséges lett volna az ország rendszerszerű és tartós kizsákmányolásához. Ezért azok a tisztségviselők, akik a megszállt országok nemzetgazdaságáért voltak felelősek, újra meg újra megkísérelték korlátozni a tábori postacsomagok küldését, s a német katonákat vám- és devizaellenőrzés alá vetni. A határon szolgáló tisztviselők az ilyen ellenőrzéseket „fölöttébb

* 1 Päckchen/ Front – Heimat.

** 1 Päckchen Richtung Heimat.

kényesnek” tartották.³⁴² „Kellemetlen incidensekhez”, „ellenszegüléshez és sértegetésekhez” vezettek, s ha kivételesen lefoglaltak árut, az „a csapatnál általános elkeseredettséget” keltett.³⁴³

Ilyen okok mozgatták Göringet, hogy 1940 októberében teljesen feloldja az egyre lazábban kezelt beszerzési korlátozásokat.³⁴⁴ Úgy tartotta,

nem érdemelnek figyelmet a megszállt területek kiárusítására vonatkozó, többek által kinyilvánított aggodalmak.

Egyúttal elítélte a „bevásárlást és postai küldeményeket korlátozó ellenőrzésekre vonatkozó szabályozásokat”, mondván, ezek „lélektanilag tarthatatlanok”. Helyette rendeletbe adta, hogy a német katonák „az ellenséges országban annyit vásárolhassanak, amennyit meg tudnak fizetni, ugyanolyan módon és ugyanazokkal a megszorításokkal, mint az ott lakók”. A „szőrmére, ékszerre, szőnyegre, selyemanyagra és luxustárgyra vonatkozó vásárlási tilalmat” Göring „azonnal” megszüntetendőnek ítélte, hasonlóképpen a frontról hazaküldött tábori postacsomagok számának addigi korlátozását. (Ellenkező irányban a kereteket mindig szűken szabták meg.)

Ezzel kapcsolatban fogalmazta meg Göring azt is, ami hamarosan „cipekedési rendelet”^{*} néven vált ismertté:

A szabadságon lévők stb. által vásárolt tárgyak elvitelére vonatkozó megszorításokat alapvetően hatályon kívül kell helyezni. A katona vihesse magával, amit magával tud vinni, és amit személyes használatra vagy hozzátartozóinak szán.

Emellett Göring elérte, hogy az amúgy is díjmentes tábori postacsomagokat ezer grammig (amit 200 grammal túl lehetett lépni) „[darab]szám-korlátozás nélkül” küldhessék haza.³⁴⁵ 1942. július 12-én a vámellenőrző szervek hallgatólagosan beszüntették még azoknak a csomagoknak az ellenőrzését is, amelyek átlépték a megengedett súlyeltérést.³⁴⁶

^{*} Schlepperlass.

Bakáival egyetértve dicsőítette Hitler a Wehrmachtot mint „a legtermészetesebb közvetítőapparátust, amely akkor működik, ha minden katona küld valamit feleségének és gyerekeinek”. 1942 nyarán pedig Raeder főtengernagy lelkére kötötte:

Ha a katona magával hoz valamit a keleti frontról, [akkor ez] olyan adomány, amely nagyban szolgálja a haza javát.³⁴⁷

Ha egy-egy tiszt és vámhivatalnok szembehelyezkedett a gátlástalan felvásárlással, Hitler dühbe gurulva állt ki az egészséges katonaöszön mellett:

Most barbár leszek. Mit hozhatok magammal Keletről? Műkincseket? Az nincs! Tehát csak az a kis zabálnivaló marad! Nem történhet jobb, mint hogy ezt megkapja a katona családja a hazában.³⁴⁸

Ezzel egy időben Hitler egy esti társaságban kijelentette:

a szabadságolt a legegyszerűbb és ideális szállítóeszköznek tekintendő, és annyi élelmiszert kell vele küldeni a hozzátartozóknak, amennyit csak magával tud cipelni.³⁴⁹

Ezt Keitel* azon nyomban Führer-parancsá [*Führerbe-fehl*] emelte, amely kimondta, hogy

azok az élelmiszerek és élvezeti cikkek, valamint dohányáruk, melyeket a Wehrmacht kötelékébe tartozók és a Wehrmacht-kísérő-személyzet szabadságoltként vagy szolgálati úton a megszállt területekről magukkal hoznak a Birodalomba, mindaddig, míg ezeket képesek maguk szállítani, azonnali hatállyal mentesülnek minden ellenőrzés és elkobzás alól.³⁵⁰

Egy 1942 augusztusában folytatott nagy megbeszélésen, melynek középpontjában az élelmezési helyzet állt, Göring visszatért a témára. A jegyzőkönyv szerint minden átmenet nélkül felordított a teremben:

* Wilhelm Keitel (1882–1946) vezértábornagy, 1935-től a Birodalmi Védelmi Minisztérium Wehrmacht-hivatalának főnöke, 1938-tól az OKW főparancsnoka. Hitler „minden idők legnagyobb hadvezérének” titulálta. A nürnbergi perben halálra ítélték, és kivégezték.

Mellesleg van itt valaki a birodalmi gazdasági miniszter képviselőjében? – (Bekiabálás: Igenis, Reinhardt!) – Reinhardt úr, töröljék el a vámjaikat! Nem érdekelnék már. [...] Jobb szeretem, ha örületes meny-nyiségű csempészárú jön be, mintha elvámolva semmi sem jön be.

Ugyanezen az ülésen Göring még drasztikusabb kijelentéseket tett a német népjólét nevében. Haragja azok ellen a megszálló politikusok ellen fordult, akik mindössze stabilan akarták tartani a francia valutát, hogy az országot középtávon is ki lehessen zsákmányolni. Velük szemben a meggazdagodás elvét hangoztatta:

Azt is mondták, hogy az isten mentsen attól, hogy a katonáknak ki-fizessék a zsoldot stb., különben infláció lesz Franciaországban. Semmi mást nem kívánok. Legyen, hogy kő kövön ne maradjon! A franknak ne legyen nagyobb értéke, mint egy bizonyos célra való bizonyos papírnak. Csak ekkor találjuk telibe Franciaországot úgy, ahogy telibe akarjuk találni.³⁵¹

Ennek következménye így csapódott le egy akkoriban Hamburgban dolgozó könyvtáros emlékirataiban:

Még nem voltak megélhetési gondjaink. [...] Még rendesen beváltották élelmiszerjegyeinket, ruhajegyeinket, cipőutalványainkat. A szabadságolt férfiak még hoztak haza húst, bort, textíliát, dohányt a megszállt területekről.

Amikor ugyanez a kortanú 1943 nyarán a szétbombázott szülői háznál mentette a menthetőt, meglátta a pályaudvaron a keleti frontról hazaérkező katonákat, akiket lakásuk lerombolása miatt szabadságoltak:

Éjjel-nappal utaztak, és most íme, itt álltak zsákokkal és csomagokkal megrakodva.

Az emlékirat szerzőjének bátyja még 1944 karácsonyán is „egy teljes libát, egy fél malacot és egy nagy oldalszalonnát” varázsolt elő a bőröndjéből. Volt még nála – állítólag a Wehrmacht-élelmezéstől – „kávé, tea, pálinka, cigaretta” is.³⁵²

Miután Keitel kihirdette a parancsot, az ellenőrzés Hitler által elrendelt teljes beszüntetésének hatásairól ezt írták

nagy nyomatékkaal a kielí vámnyomozó hivatal alkalma-
zottaí:

Nem merülhet fel kétség afelől, hogy a „bajtársosmag” [*Kameradengepäck*] álcája alatt a Wehrmacht kötelékébe tartozók által a német gazdasági térségbe bevitt áruk legnagyobb része iparszerűen a zugkereskedelembé jutva rendkívül magas áron kerül eladásra. Az is kétséget kizáróan bizonyos, hogy a Wehrmacht kötelékébe tartozók, legfőképpen a Kriegsmarinénél vagy a Luftwaffénél [a német légierőnél] szolgálók a maguk számlájára nagyban üzik ezt az orgazdaságot.³⁵³

Hogy elejét vegyék az efféle panaszoknak, Reinhardt a következőképpen rendelkezett egy vitatott, a keletporosz határon megesett ügyben:

A Führer akarata az, hogy a lehető legtöbb élelmiszert hozzák a megszállt keleti területekről a hazába, és hogy a vámhatóságok eljárása nagyvonalú legyen.³⁵⁴

Így bátorított Hitler és Göring a szervezett, élvezetes és fölöttébb kedvelt magán-ralóhadjáratra keresztül-kasul Európán. És ezzel le is söpörték az asztalról a Wehrmacht-hadbiztosok korlátozásait, akik még a háború kezdetén – viszonylag visszafogottan – előírták, hogy a Németországban hiánycikknek számító termékekből „5 kg nettósúlyú mennyiség” hozható be vámmentesen.³⁵⁵ Valamennyi illetékes hatóság jelentései azt igazolják, hogy ezt a határt állandóan túllépték, bár érvényben volt a korlátozás. Politikai nyomásra az OKH 1940 nyarán kétszeresére emelte az engedélyezett súlymennyiséget.³⁵⁶

Göring cipekedési rendelete viszont politikai megfontolásból a szinte korlátozatlan kivitelt legalizálta. A Franciaországból Németországba küldött tábori postacsomagok száma 1940 szeptemberéhez képest egy csapásra megötszöröződött, s mintegy 3,1 millió darabra állt be havonta.³⁵⁷ Egyúttal, 1940. november 1-jétől, emelték a zsoldot: a Főkörmányzóságban, Norvégiában és Hollandiában 50 százalékkal, Franciaországban és Dániában 20 százalékkal, Belgiumban pedig 25 százalékkal. Ily módon akartak „a Wehrmacht kötelékébe tartozóknak le-

hetőséget adni arra, hogy megnövekedett mértékben elégíthessék ki vásárlási szükségleteiket”.³⁵⁸ A cipekedési rendeletre a tábornoki kar nevében Wagner főszállásmester, von Brauchitsch vezértábornagy és Reinecke altábornagy mondott igent.

Az új, jócskán kibővült beszerzési lehetőségek korrumpáló hatása kiolvasható Böll leveleiből. A cipekedési rendelet hatályba lépése előtt még félig-meddig önkritikusan írta:

A boltokat persze most üresre vásárolják a katonák [...]; de hogy én is készleteket halmozak fel, arra nehezen veszem rá magam; olyan ez számomra, még ha kifizetnek is mindent, mint a hullarablás; az egyetlen, amire még figyelek, az a kávé.

Igazából Böll vásárolt egy kétmárkás pólóinget és egy 80 pfenniges frottírtörülközőt is. De még visszafogta magát, és a filléres árukra vadászó katonatársai kapcsán meg is jegyezte, hogy mindez „lassan pánikszerű felhalmozássá fajul”. Máskor viszont önnön leküzdhetetlen vásárlókedvén zsörtölődött:

Az ördög valóban ördög, jelen van mindenütt!

S Böll meglehetősen hamar engedett is a kísértésnek: „Ah” – adta hírül kölni látogatását megelőzően –,

vettem nektek egy fél disznót.

Később melankolikusan emlékezett vissza erre az örömteli napra:

Ah, olyan szívesen vinnék megint egy disznót vagy valami hasonlót.³⁵⁹

A Levél egy ifjú katolikushoz című, 1958-as írásában Böll érzékeltett valamennyit franciaországi tapasztalataiból. Például a tisztas „tanítónéről, aki a teraszon fényképezette le magát, hadd lássa hadnagy-férjura, milyen szép blúzt varratott francia selyemből”. Undorodó hangon mutatta be Böll, miként rabolták el az egységében szolgálók az üresen álló házakból az ágyneműt, takarót, játékot,

hogy csomagokba válogatva hazaküldjék. A leírtak szerint ő maga katedrálisokba látogatott el, vitákat folytatott a katolicizmus gyakorlásáról, Párizsban vett egy németgyűlölő által írt könyvet, és tirádáit szembeállította családjá éjszakánkénti halálfélelmével a kölni óvóhelyen.³⁶⁰

Göring cipekedési rendelete után nem sokkal vita bontakozott ki arról, hogy „mennyit tud egy katona magával vinni”. Az OKW hivatalos értelmezése szerint a katona

csak annyi csomagot vihet magával, amennyit heveder vagy szállítóeszközök nélkül a két kezében elbír.³⁶¹

Ez sértette a Birodalmi Gazdasági Minisztérium vámigazgatásért felelős hivatalnokainak igazságérzetét. A vámhivatali gyakorlatot érintő útmutatójuk szerint a

személyes csomagként engedélyezett árumennyiség nem változhat a beutazó személyek fizikai ereje szerint,

hanem egy „körülbelüli, általános érvényű, az egyes utazók teherbírásától független mértéket” kell alkalmazni. A kérdés, hogy „Mennyit bír magával vinni az egyén?”, végül a *Reichszollblatt*ban [a *Birodalmi Vámközlöny*ben] is megjelent, ami ismét kihozta a sodrából a politikai vezetést.³⁶²

1942 augusztusában Göring azon a „sületlenségen” mérgelődött, hogy a katonai vezetők korlátozták a cipekedési rendeletet, és utasításba adták, a katonák csak annyit vihetnek magukkal, hogy bármikor képesek legyenek eleget tenni a katonai tisztelgés kötelezettségének. Ezzel keresztbe tettek „többször” kinyilvánított akaratának, mely szerint

a katonák vásárolhatnak, amennyit csak akarnak, amit akarnak, amit magukkal tudnak vinni.

Göring munkatársa, Fritz Klare, aki a Négyéves Terv Hatóságánál a németek élelmiszer-ellátásának illetékese volt, a vita összefoglalójában nem tágitott: minden egyes Wehrmacht-kötélékbe tartozónak

továbbra is lehetővé kell tenni, hogy a megszállt területekről annyi élelmiszert és használati tárgyat hozzon magával a hazába, amennyit ki tud fizetni és elbír. A megszállt területeken esetlegesen fellépő inflációs kísérőjelenségekre itt nem kell tekintettel lenni.

Amúgy pedig az ezt „akadályozó” német vámelőírásokat hatályon kívül kell helyezni.³⁶³ Amikor az 1942. augusztusi ülés után röviddel a berlini vámhatóságok mégis razizáltak egy Luftwaffe-ezredesnél, és jelentős mennyiségű vámolatlan nemes bort és égetett szeszt találtak, ekképpen méltatlankodott Göring:

Bort, konyakot és hasonlókat, de akár utalványköteles dolgokat korlátozott mennyiségben beszerezni nemcsak hogy megengedett, hanem személyes kívánságom, és támogatom – tehát nem vámcsalás.³⁶⁴

Két hónap és Hitler dühkitörése is kellett ahhoz, hogy Fritz Reinhardt pénzügyi államtitkár – a fennálló előírásokkal szöges ellentétben – ukázt küldjön a Birodalom vámhatóságainak:

A Wehrmacht kötelékébe tartozó igenis használhat hevedert és szállítóeszközöket. A határ átlépésekor nem köteles felvenni a „katonai testtartást”.

A katonákat és a katonák csomagjait „a lehető legnagyobbvalószínűséggel” kell kezelni, s főleg:

el kell tekinteni minden olyan élelmiszercsomag lefoglalásától, amelyet a katonák magukkal visznek.

Azok a vám- és pénzügyőrségi főparancsnokok

– fűzte hozzá Reinhardt fenyegetően –,

akiknek körzetében a beosztottak bármiképpen megsértik ezt a tilalmat, azt kockáztatják a jövőben, hogy közvetlenül a Führer vonja őket felelősségre.

Indoklásképpen Reinhardt az 1934-es adóreform-törvény* első paragrafusára hivatkozott, amely kimondta: azok a pénzügyi tisztviselők, akik adóügyi tényálláso-

* Steueranpassungsgesetz.

kat véleményeznek, kötelesek „figyelembe venni a viszonyok alakulását és a nép véleményét”, továbbá kötelesek a törvény minden egyes passzusát a „nemzetiszocialista világnézet alapján értelmezni”.³⁶⁵

Amikor a franciaországi megszállók közigazgatása az akut inflációs veszélyre való tekintettel 1943 végén leállította sok százmillió birodalmi márka értékű RKK-jegy illegális, ám régóta sürgetett bevitelét, Göring ezt követelte:

Továbbá kérem gondoskodni arról, hogy a vonatkozó intézkedések véletlenül se a Nyugatra áthelyezett alakulatok, különösen a keleti frontról érkező katonák érvényben lévő legális beszerzési lehetőségeit csorbítsák.³⁶⁶

Csak a fenyegető vereség jeleivel szembesülve kényszerült Göring arra, hogy ne részesítse tovább kedvezményekben a privát zsákmányvadászatot. 1944. május 15-én – a Pénzügy- és az Élelmezésügyi Minisztérium nyomására – elhatározta, hogy megtiltja a „liszt, zsír és hús [magánúton történő] behozatalát a megszállt területekről”. Az utasítás soha nem lépett érvénybe, mégpedig a nép kedélyállapotától való félelemből. Októberben a Birodalmi Pénzügyminisztérium megjegyezte, hogy a megváltozott katonai helyzet következtében

nem léptek hatályba a tilalmi rendelet vonatkozó kiviteli szabályai.³⁶⁷

Aki Böll tábori postáját történelmi forrásként olvassa, érzí a sorok között azt a konfliktust, amely a megszálló politika minimális ésszerűsége, illetve a Hitler és Göring által folytonosan gerjesztett tarolás között feszült. Persze Böll is gyalázatos módon kihasználta az RKK-jegyek adta lehetőségeket, s kérte családját, hogy

ha bele tudtok csempészni még néhány hitelpénztárjegyet a levélbe, az jó lenne, akkor ki tudnám fizetni a tartozásaimat.

Máshol feleségét felszólítja:

És mondd meg az otthoniaknak, gyűjtsenek hiteljegyeket, mert bajtársaimnak és nekem is sok átváltandó pénzünk van...

Nem fordult elő gyakran, de Böll olykor kudarcot vallott a pénzcsempészéssel vagy a filléres vásárlással -

A hiteljegyekkel tényleg pech volt; küldhettem volna nektek még egy kis csokoládét és szappant.

Összességében azonban - és a keresztapák, Göring meg Hitler jóindulatú védelme alatt - Böll katona céltudatosan és lendületesen vásárolt, és exportált Kölnbe. Egy újabb szabadságolás előtt arra kérte az otthoniakat:

Küldjetek pénzt levélben, ha lehet, hogy vihessek még valamit az ország kincseiből; hogy kicsit ünnepelhessünk, ah, minden egyes nap ünnep lesz...

A filléresáru-vadász hadosztályok, a gondoskodó családapák és a másokat megkopsasztó, telhetetlen katonák üzletelése jelentősen enyhítettek a háború zordságán. Az érzékekre építve erősítették a front és a haza közötti kapcsolatokat. A más népek kárára történő, pontosan kiszámított és nagyon is egyéni meggazdagodás a magasabb fokú gondoskodás érzetét keltette, kis boldogságérzetet a nagy háborúban.

Ah - írta Böll feleségének -, elhiszed, hogy boldog vagyok, ha küldhettek neked valamit?

Vagy:

Ah, tényleg kimondhatatlan örömet szerzett, hogy elláthattalak titeket vajjal.³⁶⁸

Így jött létre a több millió ember részéről tanúsított, Böll esetében kétségtelenül passzív lojalitás. Politikai működőképességéhez a diktatúrának nem volt többre szüksége. A katolikus, a náciaktól politikailag távol álló Böll-család elégedettnek tűnt. Pénzük nem hevert parlagon - még ha egyre emelkedő árakon is, kellemes és hasznos dolgokká változott Franciaországban.

A Birodalom ócskapiaca

Az idegen országok magánúton történő kifosztása mellett kialakultak a szervezett, olykor inkább kollegiális, máskor főleg nyereségorientált rablási formák. Az 1940–1941-es évben a nürnbergi vasúti posta hivatalnokai a metzi határállomáson rendszeresen átadták postavagonjaikat német kollégáiknak, akik továbbutattatták azokat Párizsba. Ilyenkor több tízezer birodalmi márka értékű RKK-jegyet csúsztattak oda nekik, hogy „Párizsban olyan hiánycikkeket” szerezzenek be számukra, mint például „kávét, teát, kakaót, csokoládét, konyakot, pezsgőt, bort, likört, ruhát, harisnyát stb.”. A rakomány ugyanezzel a vonattal érkezett vissza Metzbe. Itt

a nürnbergi vasúti posta hivatalnokai átvették az árut, vasúti postavagonokban Nürnbergbe vitték, s ott főképp postahivatalnokoknak adták le.³⁶⁹

„Visszaélve a tábori posta használatával” a katonák kicsiben 600–800 szál cigarettát küldtek haza Romániából, Bulgáriából vagy Görögországból, nagyban pedig egész kocsirakományokat csatoltak a visszafelé tartó Wehrmacht-vonatokhoz. Ily módon irányítottak német katonák például egy tehervagont 13 070 kg narancssal Rosenheimba, és küldték onnan tovább „szeretetadományként” hozzátartozóiknak. Az auschwitzi koncentrációs táborban szolgáló egyik fogorvost nagy mennyiségű fogarannyal kapták el a Protektorátusban, de – a titoktartási kötelezettségre hivatkozva – nem volt hajlandó elárulni, honnan való a kincs.

A kölni vám- és pénzügyőrségi főparancsnok rezignáltan a háború velejárójának tartotta a korrupciós járványt, amely ellen nem lehet hathatósan küzdeni:

A testileg és lelkileg erősen megviselt embereknél érthető módon nagy vágy ébred az élvezeti szerek után, amely a dohányárutól eltekintve tudvalevőleg nem elégíthető ki szerény mennyiségekkel. [...] Különösen az egyszerű rétegekből származó néptársak fizetnek

meg ma minden árat azon cikkekért, melyek birtoklására törekszenek.

A Frankfurt am Main-i vámnyomozó hivatal illetékességi területén a Luftwaffénál szolgáló egyik katona francia szeszes italt kínált megvételre egy kasseli vendéglősnek, egy másik pedig 170 kg élelmiszert küldött Ukrajnából a feleségének, emellett szőnyeget és olajfestményeket, s mindezért, miután kiderült a dolog, három hét szigorított szobafogságot kapott. Baden-Badenban „nagy mennyiségben” adtak el francia parfümöt rendkívül magas áron. A magáncélra összevásárolt dolgokat a cégek „hadifontosságú raktári áruként”, a katonák pedig „Wehrmacht-teheráruként” jelentették be. Volt olyan Luftwaffe-ellenőr, aki csalással szerzett magának 16 000 birodalmi márka értékű RKK-jegyet, hogy azzal menjen Franciaországba bevásárolni, egy másik katona 155 800 birodalmi márkányi ékszert csempészett Franciaországból.³⁷⁰

Az egyre nagyobb szabású nyerészkedő rablóhadjáratok arra készítették a belgiumi katonai közigazgatást [*Militärverwaltung*, MV], hogy különbíróóságok felállítását követelje a járványszerű korrupció megfékezésére. Ám a javaslat már azon megbukott, hogy kiötlői éppen Göringnek terjesztették elő. A belgiumi megszállásról 1945 tavaszán készített zárójelentésben a következő olvasható erről: „Az MV ismételten benyújtott kérvényei”, hogy állítsanak fel különbíróóságot azoknak a katonáknak az elítélésére, akiket orgazdaságon értek, Belgium elhagyásáig „nem nyertek pozitív elbírálást”. Azért követelték a különbíróóságot,

mert az egyes Wehrmacht-alakulatok ismételten készek voltak elnézni a Wehrmacht-alakulatukban szolgálók vétségeit, sőt akár egyet is értettek velük. Leginkább a Luftwaffe állományán belül volt ez a helyzet.³⁷¹

Ennek a fegyvernemnek a főparancsnoka Göring volt.

Beszédes mivolta miatt idézünk részletesen a következő oldalakon egy ügyiratot, amely a német levélcenzúra-hi-

vatalból, pontosabban az *Abwehr* [katonai hírszerzés és elhárítás] Ukrajnában működő, postai leveleket ellenőrző részlegéből [*Abwehrstelle Briefpost*, A. B. P.] származik. Az itt dolgozó tisztviselők ezrével értékelték ki a megszállt területekről Németországba küldött, illetve onnan érkező leveleket. Az elemzés pontos bepillantást enged a legkülönbözőbb foglalkozású és társadalmi réteghez tartozó német férfiak és nők egyre szélesedő tevékenységi körébe. A címe kissé barokkosan dagályos:

A [jelzetül] jelentés az ukrainai állapotokról az ukrainai „Német Szolgálati Posta”, vagyis a Birodalmi Biztosságban működtetett német cégeknek és ezek alkalmazottainak Ukrajnából a Birodalom területére irányuló magánpostájának ellenőrzése alapján.*

A szolgálati posta nemcsak azokat a leveleket szállította, amelyeket az Ukrainai Birodalmi Biztosság [*Reichskommissariat Ukraine*] polgári közigazgatásának férfi és nő munkatársai küldtek és kaptak, hanem „az ukrán kiegészítő gazdasági térség feltárásán” dolgozó magáncégek alkalmazottainak postáját is. A következő dokumentum korabeli tehát, de dátálatlan. Az itt nem idézett részek tartalma alapján arra lehet következtetni, hogy a sztálingrádi csata után írták, vélhetően 1943 nyarán, mivel egy helyütt „az év eleji válság[ról]”, valamint „beteges kételkedés[ről] és csüggedés[ről]” tudósít. Az aláhúzások az eredetiből valók.

Az A. B. P. az utóbbi fél évben az Ukrajnában szolgáló birodalmi németek leveleinek ezreit vizsgálta át. A levelek egyfelől azt mutatják, hogy Ukrajnában a birodalmi németek jó része ügybuzgalommal és építő szándékkal veszi ki részét a nagy feladatokból, és visszatükröződik bennük az európai Keleten folyó hatalmas építőmunka. Azonban igen komoly és elgondolkodtató bomlási tüneteket is mutatnak. A levelekből kiolvasható kritika és negatív beállítottság adott esetben különösen szembeötlő, s ezért túlzottnak tűnhet fel az Ukrajnában keletkezett kár. Mindazonáltal ezeknek a leveleknek a tartalma

* Bericht A über Zustände in der Ukraine auf Grund der Prüfung der „Deutschen Dienstpost“ Ukraine, d.h. der Privatpost der im Reichskommissariat eingesetzten deutschen Firmen und ihrer Angestellten aus der Ukraine nach dem Reichsgebiet.

nem hagy kétséget afelől, hogy léteznek olyan ártalmas jelenségek, melyek alkalmasak a legkomolyabban veszélyeztetni a Birodalom érdekeit, és a nagy építőmunkát aláásni.

Az Ukrajnában tapasztalható bomlási tünetek között első helyen a csere- és feketekezelkedelem áll. A levelek nagy részének tárgya a csere; a csereüzlet az egyetlen, ami miatt Ukrajna egyáltalán számot tarthat a levélírók többségének érdeklődésére. Minden lehetséges és lehetetlen dolgot becserélnek helyi ukrán termékekre (tojásra, olajra, szalonnára, sonkára és egyebekre). A levelekben cseretárgyként említenek többek között: sót, gyufát, tűzkövet, élesztőt, régi ruhákat, háztartási tárgyakat, női alsóneműt, kézitáskát, reszelőt, uborkagyalut, harisnyatartót, szacharint, bőrkrémet, sziksót, körömlakkot, sütőport, rúzszt, fogkefét. Az a benyomás támad, mint azt sok levélíró kifejti, hogy Ukrajna „a Birodalom ócskapiacává” lett, és Németország minden selejtes áruját Ukrajnára üríti. Itt mindent „el lehet sózni”, írják az egyik levélben. A legolcsóbb ékszerutánszatokat, medalionokat, értéktelen láncocskákat adják el az ukrán parasztasszonyoknak. Rikító színű, ósdi és divatból kiment ruhák káprázatos árakon kelnek el. Egy esetben „egészen olcsó üvegékszert” rendelt valaki, mellyel a tervek szerint egy 2000 tojásos szállítmány kiürített, visszaküldendő ládáit töltötték tele. Az egész, írja egy ukrainai megfigyelő, a néger törzsekkel való „kereskedésre” és az üveggyöngyök elefántcsontra való „cserejére” emlékeztet.

Az Ukrajnából haza írt összes levél vezérmotívuma tehát: kaparjatok össze, amit csak bírtok. „Vásároljatok fel mindent”, áll így vagy hasonlóképpen a levelekben, „pénz nem számít”. „Ne törődjete a pénzzel, vásároljatok, amit csak tudtok.” Az asszonyokat otthon arra buzdítják, hogy lomtalanítsák az egész házat. Ez odáig megy, hogy a feleségeknek megparancsolják, semmilyen körülmények között ne adjanak le semmit a ruhaanyag-gyűjtőhelyeken. „Itt nekem is kell minden.” A címzetteket felszólítják, „járják végig a rokonokat és ismerősöket”, és „szedjék össze a régi holmikat”, ruhákat, háztartási eszközöket stb. Pénzt kölcsönöznek a szükséges bevásárlásokhoz. Vásárlói közösségek alakulnak. Egész atyafiságok verődnek össze, hogy megszervezzék a csereáruk Ukrajnába küldését. 1942-es ruhautalványok értékesíthetetlen pontjait gyűjtik össze. „Nagyon is megértem, hogy a rokonok nem akarják ingyen odaadni neked a pontokat, de nincs is rájuk szükséged.” Tetemes összegű „beszerzési pénzeket” ajánlanak cseretárgyak felkutatásáért. Lánc- és cserekezelkedelmet folytatnak. A nagyapa – ahogy egy levélben drasztikusan leírják – küldje csak Ukrajnába az új csizmáját. Kap érte 8 liter olajat, és ezt cserélje be egy új kabátra. „Azt talán majd újra értékesíthetjük.” Egy másik esetben a levélíró egyik cipész barátjától szerzett be olajért divatjamúlt női cipőket, hogy ezekkel „jól feltornássa” a csereüzletet. Végső soron így „szervezik” a csereét Ukrajnában és a Birodalomban.

Cserét folytatnak minden nagyságrendben és bármi módon. Van, aki sót küldet magának fontszámra, és tizennégy naponként 5-10 tojást küld otthonra családjának élelmiszer támogatásként. Mások egyszerre vagy gyors egymásutánban 10, 20, 30, 40 csomagot küldenek haza. Megint mások képesek akár 10 félmásza sót (!) hozatni Ukrajnába. (Egy félmásza só átváltási értéke Ukrajnában 1000,- RM; egy font sóért egy tyúkot adnak, 10 font sóért egy ürüt.) Nem mennek ritkaságszámba a 2-3000 tojásos küldemények a Birodalomban élő különböző családoknak. Egy levélíró büszkeséggel tervezi, hogy feleségének karácsonyra 1 félmásza ürüt küldött haza. Más esetben megemlítik, hogy az egyik Ukrajnában működő keleti kereskedelmi társaság alkalmazottja megvesztegetésként több vajot osztott szét, mint amennyi az egész éves birodalmi vajfejadag. Többek között a következő küldeményekről adtak hírt az Ukrajnából küldött levelekben: „Egy láda szeszes itallal és perzsaprémmeel, 2300 tojás” (egy küldemény). „1. sz. csomag”: két tyúk és méz; 3-4. sz.: tyúkok; 5. sz.: tojás; 6. sz.: metélt tészta; 7. sz.: gríz; 8. sz.: borsó; 9. sz.: árpa; 10. sz.: szalonna; 11. és 12. sz.: bab; 15-16. sz.: hús és szalonna; 17-19. sz.: tojás, szalonna, liszt; 20-22. sz.: tojás, cukor, vaj; 23. sz.: kolbász és ca-kes. (A 23 csomagot 2 egymás utáni napon adták fel!)

De nem maradnak az egyszerű cserénél. Nagystilű cserekereskedelem csak vesztegetés, korrupció és durva szabálysértések árán lehetséges. A „nagy küldeményeket” a szolgálati szállítmányok közé csempészik. Egész vagonokat sítolnak a Birodalomba a szállítmányozási társaságok és korrump vasúti alkalmazottak segítségével. Kedvelt „kapcsolatok” a szállítmánykísérők, és nagyvonalúan „kenik” őket. (Erről a levelek időközben teljes nyíltsággal adnak számot.) Igen sok mindent repülővel – részben a repülőszemélyzet támogatásával – szállítanak. A csempészklikkek saját postaszolgálatot szerveznek. Leveleket és csomagokat visznek nagy mennyiségben magukkal a szabadságoltak. Tudatják például, hogy egy „aranyfácán”, vagyis egy barna egyenruhás férfi szabadságra utazva „egy egész zsák levelet” vitt magával. Valószínű tehát, hogy sok súlyos korrupciós ügyről nem is értesülhet az itteni postaszolgálat. A Birodalomba induló „csereáru” és a küldemények igen gyakran sikkasztásból származnak. Szóba hozzák az egyik ismerős „segítségét” az [élelmiszerjegyeket osztó] „jegyhivatalnál”, az egyik hentesüzem vezetője pedig egész naivan arról számol be, hogy még túl kicsi a forgalma ahhoz, „hogy sokat tehessen félre”. A Birodalomból az ukrainai német közigazgatás ellátására küldött szállítmányok (berendezési tárgyak, bor stb.) visszaáramlanak a Birodalomba, ahova becsempészik őket. Elfordul, hogy jóvátehetetlenül avatkoznak be Ukrajna gazdaságába. Jelentették például, hogy pótolhatatlan karakül tenyészjuhokat vág-
tak le, és azok gyapját a Birodalomba csempészték.

A csere nem marad csupán a személyes családi szükségletek kielégítésének eszköze. A csere „üzletté” válik, és végül kereskedelmi

alapon üzik. Az emberek spekulálni és keresni akarnak. A levelek bizonygatják, hogy Ukrajnában a pénz az utcán hever, és hogy az ember a legrövidebb időn belül vagyont lehet szerezni. „Egyik napról a másikra gazdag nő lehetsz.” Egyszerű emberek írhatják haza, hogy már ezreket „kerestek”. Mások ukrainai bevételeikből autót és telkeket akarnak vásárolni otthon. Újgazdag módra ékszereket és értékes szőrméket vesznek asszonyaiknak. A levélírók az Ukrajnában szerzett hatalmas profitokról mesélnek. Az ékszerutánzatokat 1000%-os nyereséggel adják el. A gyufáért, állítják, 6 métert (= márkát) kapnak, és a régi öltönyöktől 600,- RM fölött szabadulnak meg. A levelekben olykor romlott csempészsargon figyelhető meg. Azt bizonygatják, hogy képesek „jól szervezni”. Elmesélik, hogy „ültöttek nyélbe” egy üzletet, és dicsérik a „sütnivalójukat” a kétes üzletek megkötésénél. A mindezekről nyert benyomást a következőképpen adja vissza az egyik levél:

„A legfontosabb feladatnak azonban mindenki számára az tűnik, hogy miként teheti kényelmessé életét, és miként tud minél több élelmiszert összeharócsolni és hazaküldeni. Ami azt illeti, ezen a területen valóban hatalmasat teljesítenek. A csere és a zugkereskedelem a maga teljében virágzik, és amit korábban a zsidók csináltak, azt ma az »árják« művelik egyértelműen tökéletesebb formában.”

A korrupció Ukrajnából átsugárzik a Birodalomba is. Az Ukrajnából érkező áruszállítmányokra épül a Birodalmon belüli újabb zugkereskedelem. Mint számos levélben megírják, az egyes családok számára gyakran már felhasználhatatlan tojásküldeményeket becserélik más, fejadagban osztott árukra vagy hiánycikkekre. Ukrajnából származó olajjal indulnak vidéki beszerzőutakra. Ukrán csempészáruval tesznek szert törvénytelen úton öltönyanyagra. Még a megvesztegetésekhez is felhasználják ezeket a ritka kincseket. Egy 500 darabos tojásküldeménynél arra emlékeztették a nyilvánvalóan munkaköteles női címzettet, hogy adjon le 100 darabot a munkaügyi hivatal egyik alkalmazottjának.

Mindezzel megegyezik az az általánosan kemény vélekedés, amelynek gyakran adnak hangot a levelekben: Ukrajna csempészsparadicsom. Az ukrainai gazdaságban és polgári közigazgatásban dolgozó németeket „keleti hiénáknak” nevezik.³⁷²

A jelentés részletei közvetlen módon vezetnek be mind ezen németek Führerjének gyarmatpolitikai képzeletvilágába. Asztali beszélgetései során Hitler több ízben lefestette, hogyan kell bánni a keleti „bennszülöttekkel”:

Az ukránoknak fejkendőt, ékszerként üveggyöngyöt szállítunk, és mindazt, ami ilyen gyarmati népeknek még tetszik.³⁷³

A Németországgal szövetséges fejlődő Horvátország követének kifejtette, hogy az iparban termelt bővlik miként értékesíthetők a szovjet területeken: az emberek ott „még a legegyszerűbb konyhaedényekkel sem rendelkeznek, a legegyszerűbb szerszámokkal sem”.³⁷⁴ 1942 nyarán Hitler a jövőről alkotott vízióként festette le azt, amit emberei, még ha nagyrészt saját hasznukra is, már serényen gyakoroltak:

Aratáskor minden nagyobb településen piac nyílik, ahová elvisszük ócskaságainkat. Ugyanazon a piacon gabonát és gyümölcsöt adnak el. Amint eladott valaki valamit, rögtön bevásárolhat. [...] Itt a legolcsóbb és legtarkább pamut is tökéletesen megfelel.³⁷⁵

Egy Hitlerrel folytatott beszélgetése után Ukrajna birodalmi biztosa, Koch *Gauleiter* ezt jelentette ki a német kereskedelmi politikáról:

... ennek a lakosságnak a legközönségesebb giccs is épp elég jó.³⁷⁶

Ilyen kinyilatkoztatásokban sűrítette össze Hitler rablóvezér módjára kicsapongó katonái és megszálló funkcionáriusai alig titkolt vágyait.

Bürokráciamentes gyorssegély

Míg az emberek Keleten csere- és vásárelődorádóról álmodoztak, a Birodalom északnyugati városaiiban a német polgári lakosság napról napra kíméletlenebbül tapasztalta meg a brit légi fölényt. A belpolitikában heteken belül igen fontos lett a bombakárosultaknak nyújtandó gyors segítség. Visszapillantva így büszkélkedett Hamburg *Gauleitere*, Karl Kaufmann: 1941 szeptemberében

egy súlyos bombatámadás után azzal a kéréssel fordultam a Führerhez, hogy a zsidók kitelepítésével tegyék lehetővé, hogy a bombakárosultak legalább egy részének új lakást lehessen kiutalni.

Nem utolsósorban ilyen érvek miatt határozta el Hitler 1941 őszén, hogy a német zsidókat már a háború alatt, és nem csak a győzelem után deportálja, ahogy eredetileg tervezte. Kaufmann szavaival:

A Führer haladéktalanul azonosult javaslatommal, és kiadta a zsidók elszállítására vonatkozó parancsokat.³⁷⁷

A wannsee-i konferencián 1942. január 20-án Reinhard Heydrich kifejezetten az elsődleges fontosságú deportálásokkal összefüggésben hozta szóba a „lakáskérdést és az egyéb szociálpolitikai szükségszerűségeket”.

1941. november 4-én a kölni vám- és pénzügyőrség főparancsnoka megállapította, hogy az ő körletében

október 21-én megkezdődött a zsidók kitelepítése,

éspedig

abból a célból, hogy lakásokat ürítsenek ki Köln és Trier légítámadást elszenvedő károsultjai számára.

Az akció „fokozatosan épül ki”.³⁷⁸ A lakóhely valóban meghatározó tényezője volt a német zsidók 1941 októberében megkezdett sorozatos és nagyszabású deportálásának. Legelőször azokat szállították el, akik a légitámadásoktól leginkább sújtott észak- és nyugat-német városokban éltek. Ekkor 8000 zsidót hurcoltak el Berlinből, Kölnből, Frankfurt am Mainból, Hamburgból és Düsseldorfból a lódzi (litzmannstadti) gettóba. Tíz nappal később következett a második hullám, amelynek érintette ismét és leginkább a bombatámadás sújtotta vagy attól veszélyeztetett városokban élő zsidók voltak – összesen 13 000 ember Brémából, Hamburgból, Berlinből, Bielefeldből, Münsterből, Hannoverból, Düsseldorfból, Kölnből, Kasselből és Frankfurt am Mainból. Őket Rigába, Kownóba (ma: Kaunas) és Minszkbe szállították.³⁷⁹

Közvetlenül az első kölni deportálások után a vám- és pénzügyőrség főparancsnoka úgy rendelkezett, hogy nemcsak a lakóhelyiségek, hanem

a kitelepített zsidók háztartási felszerelése is elsősorban a légítámadások károsultjainak juttatandók.³⁸⁰

A vesztfáliai vám- és pénzügyőrség főparancsnoka, akinek a székhelye az erős bombatámadásoknak kitett Münsterben volt, ugyancsak megkövetelte tisztviselőitől, ügyeljenek arra,

hogy a dolgok, különösen a textíliák és lakberendezési tárgyak megfelelő kezekbe, vagyis a bombakárosultakhoz, ifjú házasságokhoz, a háborúban elesettek hozzátartozóihoz stb. kerüljenek.³⁸¹

A berlini *Gauleiter* tisztét másodállásban betöltő Joseph Goebbels kifejezett kívánságára a birodalmi főváros kerületi hivatalai begyűjtötték a deportáltak teljes lakberendezését, hogy „felszereljék a bombakárosult néptársakat, és tartalékot képezzenek esetleges későbbi károokra”.³⁸²

Míg a birodalmi pénzügyminiszter 1941. november elején még a „zsidótulajdon” azonnali, lehető legkedvezőbb eladását rendelte el, s a légi háború problémáiról csak érintőlegesen beszélt, és egyébként is gyors pótvételre spekulált, úgy 1942 nyarán megváltozott a helyzet. Ettől kezdve az volt érvényben, hogy a deportált zsidók

lakberendezéseinek értékesítésénél [...] a légítámadások károsultjai részesüljenek kitüntetett figyelemben.

Felszólították a főpolgármestereket, hogy a kisajátított háztartási felszereléseket raktározzák el minden eshetőségre, miután átutalták a becsült értéket a birodalmi kincstárnak.³⁸³ A bombakárosultak mellett a legkülönbözőbb intézmények fáradoztak azon, hogy megszerezzenek valamit a zsákmányból: a kölni városi árvaház 1860,50 birodalmi márkáért megvette a zsidó gyermekotthon ingóságait, hasonlóképpen ügködött a diakonisszaotthon, a Szent Mária Kórház [*St.-Marien-Hospital*], a Zeneművészeti Főiskola [*Musikhochschule*] vagy éppen a Népkönyvtár [*Volksbücherei*]. Magánemberek társadalmi hovatartozástól függően vásároltak Rilke-kö-

teteket, Mozart *Requiem*jének partitúráit vagy egyszerűen egy pár cipőt, iskolatáskát vagy ágyneműt.³⁸⁴

1941 decemberében a párt ideológusa, Alfred Rosenberg azzal a javaslattal állt elő, hogy foglalják le a párizsi és „egyáltalán a megszállt nyugati területeken” élő, „elmenekült vagy elutazni készülő zsidók” háztartási felszereléseit. A franciaországi, belgiumi, hollandiai és luxemburgi zsidók lakberendezésére gondolt. Az újonnan meghódított keleti területeken uralkodó „borzalmas lakáskörülmények” között ezeknek az ingóságoknak kellett volna megfelelő kényelmet biztosítani a német tisztviselők számára. Rosenberg a tervezett bútorrablás érdekében kihasználta kettős funkcionáriusi tisztségét. Egyrészt Hitler ekkor már kinevezte a megszállt keleti területek birodalmi miniszterévé, másrészt régóta az úgynevezett *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* [Rosenberg Reichsleiter Bevetési Törzs, ERR] vezetője volt. Ennek a törzsnek a tagjai lopták össze a műtárgyakat a megszállt Európában, és szemlézték rutin-szerűen a letartóztatott vagy elmenekült zsidók lakásait „a zsidó kulturális tulajdon biztonságba helyezése” céljából.

Hitler néhány héttel később egyetértően nyilatkozott a javaslatról. Mindazonáltal – valószínűleg a birodalmi pénzügyminiszterrel folytatott megbeszélés után – felhívta a figyelmet,

hogy a lefoglalt tárgyak birodalmi tulajdonba kerülnek.

Főképp azonban megváltoztatta a nagyszabású kisajátítási akció célját, mondván, hogy mivel az elsőrendű fontosságú katonai szállítmányok miatt jelenleg lehetetlen az ingóságokat a Szovjetunióba utaztatni, legyenek azok „a Birodalom” hasznára.³⁸⁵ Ezen a németországi bombakárosultaknak juttatandó bürokráciamentes gyorssegélyt értette. Hiszen – a brit légierő nap mint nap érezhető fölényének következtében – félő volt, hogy az itteniek szükségleteit már nem lehet kielégíteni a deportált német zsidók hagyatékával.

1942. január 14-én Rosenberg feljogosította *Einsatz-*

stabját, hogy rendelkezzen „a nyugati megszállt területekről elmenekült és elutazni készülő zsidók teljes lakberendezéséről”, és kinevezte a Német Vöröskereszt korábban műkincsrablásban tevékenykedő legfelső vezetőjét, Kurt von Behrt a *Dienststelle Westen* [Nyugati Hivatal] vezetőjének. Von Behr később azzal dicsekedett, hogy ő volt a „bútorakció” tulajdonképpeni kiötlője, amit aztán Rosenberg adott elő Hitlernek, aki meg rábólintott.³⁸⁶ Túllépve azon a kérdésen, hogy végül is kinek az ötlete volt az elmenekült és deportált zsidók bútorainak ez a praktikus hasznosítása, annyi mindenképpen bizonyos, hogy ki adott parancsokat a rablásra. Nem Hitler, se nem Rosenberg, hanem a Heer Főparancsnoksága. Mint azt a Birodalmi Pénzügyminisztérium illetékes előadója megállapította: Hitler „helybenhagyta az intézkedést”, az OKH pedig „elrendelte”.³⁸⁷

Behr nemsokára hiánycikkekkel szállított a német kereskedőknek: ágy-, asztal- és fehérneműt, porcelánt, konyhaedényeket, evőeszközöket és háztartási gépeket. Már az első körben ellátták háztartási cikkekkel a következő városokat: Oberhausen, Bottrop, Recklinghausen, Münster, Düsseldorf, Köln, Osnabrück, Hamburg, Lübeck és Karlsruhe.³⁸⁸ A segélyakció sikeres volt, s ezért von Behr nemsokára felmentését kérte az *Einsatzstabban* főtolvajként ellátott feladatai elvégzése, pontosabban a „Louvre munkacsoport” [*Arbeitsgruppe Louvre*] vezetése alól. A vöröskeresztes férfi – hiszen az volt – teljes egészében „a zsidó lakberendezések bombakárosultak javára történő regisztrálásának” kívánta szentelni magát.³⁸⁹

A párizsi német követ azt ajánlotta, ne értesítsék előre a francia kormányt az ingóságok elrablásról, végtére is

formai-jogi szempontból az akciónak nincs semmilyen alapja.

Szükség esetén hivatkozzanak inkább „az intézkedés történelmi jogosultságára”.³⁹⁰ Ezen a Németország vezetésével a bolsevizmus ellen vívott összeurópai harcot értették. Elképzelhető, hogy – legalábbis néhányan – azért hangoztatták kezdet kezdetétől azt az állítólagos szándék-

Zsidó kényszermunkások villanykörtéket, gyermekjátékokat, ágyneműket és asztalterítőket, mindenféle bútort és berendezési tárgyat válogatnak szét és készítenek elő a bombázott német városoknak szánt küldeményekbe; Párizs, 1943. szeptember. (BA B 323/311/66, 50, 73, 75, 21 és 24)

kot, hogy a bútort a megszállt Szovjetunióba szállítják, mert leplezni akarták a nemzetközi jogba ütköző kisajátítási akciót. Göringet mindenestre nem gyötörték effajta gondolatok. Számára kézenfekvő volt, hogy a

lakberendezéseket a megszállt területekről [kell] a birodalombeli bombakárosultak rendelkezésére bocsátani.³⁹¹

A Vichy-kormány többször is követelte „az ellentételezést” az állítólag „Oroszországba elvitt berendezési tárgyakért”, mert a kisajátított zsidók ingóságait a „francia nemzeti vagyonhoz” számította.³⁹² Számára nem a visszaadásuk volt fontos, hanem hogy az ellenértéket jóváírják Franciaország javára a megszállási költségszámlán.

1943. november 17-én Rosenberg beszámolóra jelent meg Hitlernél. Ehhez készült jegyzeteiben a következő olvasható az „M-akció” állásáról – ahogy a bútorrablást gyakorlati okokból rövidítették:

A Führer engedélyével Franciaországban eddig 250 000 zsidó lakást [vagyis lakberendezést] foglaltak le, ebből 47 000-t már a Birodalomba szállítottak, és a Gauleiterek rendelkezésére bocsátottak a bombakárosultak számára. Folytatódik a szállítás a Birodalomba. Franciaországban tovább folytatódnak a lefoglalások.³⁹³

Két hónappal később Behr önkéntes és nem önkéntes segítői – pontosabban: francia szállítmányozók és zsidó kényszermunkások – 10 000 további lakás berendezését küldték el Németországba. A kényszermunkások – valójában – „alacsony, 5 frankos napidíjat” kaptak fejéenként.³⁹⁴ 1943 végéig összesen majdnem egymillió köbméter bútort raboltak, mellyel több mint 24 000 tehervagont raktak tele. (A belvízi utakon szállított tonnatartalmakról mindössze annyi állítható, hogy tetemesnek kellett lennie.)

Hogy mennyire jól működött az utánpótlás, az kivehető a kölni vám- és pénzügyőrségi főparancsnok és alárendeltje, a trieri pénzügyigazgatóság vezetője közötti vitából. A főparancsnok a folyamatosan bombázott Kölnből sürgette, hogy küldjék oda a még megkímélt vidék-

* A „Möbel-Aktion” – bútorakció – rövidítése.

ról a deportált zsidók bútorait. Ám a trieri illetékesek városuk érdekében húzták-halasztották az ügyet. Négy hét múltán a főparancsnok felhagyott kérésével, mégpedig „a külföldről érkezett, háztartási felszereléseket tartalmazó, bőséges szállítmányok miatt”, ráadásul ezeknél még a szállítási költségeket is megspórolta.³⁹⁵ Az 1942. május 31-i kölni „1000 bombázóval végrehajtott támadás” [1000-Bomber-Angriff] következményeiről írt zárójelentésben a helyi *Gauleiter*, Josef Grohé ködösen fogalmaz:

Érintkezésbe lépve a Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnoksággal, sikerült nagy mennyiségű, a közellátási kiutalás alól mentesített textilárut küldetni Kölnbe. Megfelelő intézkedéseket hoztunk a lakosság bútorral, háztartási cikkekkel és használati tárgyakkal történő ellátására.³⁹⁶

Belgiumban a *Dienststelle Westen* a bútorrablás első évében 3868 lakást ürített ki. A zsákmány bizonyos százaléka egyenesen a katonai szervekhez került, a legnagyobb rész pedig a düsseldorfi, mainzi, holzmindeni, oberhauseni, kölni, münsteri, wanne-eickeli, Königs Wusterhausen-i, berlini, recklinghauseni, gelsenkircheni, gladbecki, bottropi, aacheni, brémai, hamburgi, soltaui, uelzeni, winseni és cellei bombakárosultakhoz. 1943 nyarán a *Dienststelle Westen* három hét leforgása alatt 28 tehervagont irányított Aachenbe. A „külföldi zsidók korábbi tulajdonából származó háztartási cikkek és fehérneműt” kibombázott családoknak osztották ki, amit ők „hálásan megköszöntek”. A kedvezményezettek közé tartozott számos olyan sokgyermekes család és háborús sebesült, akik kérelmeit már korábban elfogadták, de még nem teljesítették.

Egy 1944 nyaráról származó lista szerint a kisajátított nyugat-európai zsidók bútoraival addig – csak a nagy mennyiségek célállomásait említve – 481 vagont küldtek Karlsruhebe, 508-at Mannheimba, 528-at Berlinbe, 488-at Düsseldorfba, 518-at Essenbe, 693-at Duisburgba, 605-öt Oberhausenbe, 2699-et Hamburgba, 1269-et Kölnbe, 703-at Rostockba, 884-et Oldenburgba, 1269-et Osnabrückbe, 441-et Wilhelmshavenbe, 3260-at Delmenhorstba, 523-at

Münsterbe, 555-öt Bochumba, 310-et Klevébe. Ezzel egy időben 8191 vagon szállítmányt irányítottak a központi raktárházakba, ahonnan a bűtort szükség esetén a lehető leggyorsabban lehetett továbbszállítani a bombatámadások károsultjainak. 1576 vagon ment a Birodalmi Vasútnál dolgozók családjainak, akik a vasúti területek közelében álló különösen veszélyeztetett szolgálati lakásokban éltek. Jó 500 vagonra az SS tartott igényt.³⁹⁷

Számos egyéni kérés kielégítésére egy-egy – válogatott kincsekkel megrakott – vagon indult útnak, hogy a lakást a társadalmi helyzetnek megfelelően rendezhessék be, vagy helyreállíthassák a régit. Ilyen személyes címzetek voltak például „Tychsen Obersturmführer (a Tölgyfalombos Lovagkereszt kitüntetésűje)”, „Ninnemann szds.”, „Adamy szds.”, „Brehmer Sturmbannf. (a Lovagkereszt kitüntetésűje)”, „Birodalmi Posta (postautalvány-részleg) vezető, Berlin, Guillaume”; von Ingram párttárs is kapott „juttatást az M-akcióból, akárcsak a Lovagkereszt minden más kitüntetésűje”.³⁹⁸ Ebben az összefüggésben kell említést tenni arról, hogy „néhány különösképp érdemekben bővelkedő és arra méltó hadviselt személy és párttárs” „korábban zsidó tulajdonban” lévő otthont és vállalkozást kapott annak érdekében, hogy „támogatást nyújtson neki gazdasági egzisztenciája felépítéséhez”.³⁹⁹

A bűtorbeszerzők szoros kapcsolatban álltak azokkal a hatóságokkal, amelyek a zsidók kitoloncolását készítették elő. A *Sicherheitspolizei* [Biztonsági Rendőrség] embereinek olykor vissza kellett tartaniuk a türelmetlenkedő bűtorrablókat, hogy ne keltsenek nyugtalanságot a deportálásra kijelölt zsidók között. 1943 végén a *Dienststelle Westen* vezetője arról panaszkodott, hogy Lüttichben (ma: Liège) az SD már alig tartóztat le zsidókat, és úgy gondolta:

Mivel a Birodalomban bekövetkezett utolsó nagy bombakárok miatt lényegesen emelkedtek a hivatalommal szemben támasztott követelmények, kérem mérlegelés tárgyává tenni, hogy esetleg a lehető leg hamarabb folytatódjanak a zsidóakciók Lüttichben, hogy megtörténhessen a zsidóbűtorok lefoglalása és elszállítása a Birodalomba.

Amikor fél évvel később, 1944. június 13-án még mindig nem történt semmi, a néptársak jólétéért felelős férfi ismételten a *Sicherchetspolizei*-hoz fordult. „A német bombakárosultak érdekében” követelte az akkor még Lüttichben élő hatvan zsidó család sürgős letartóztatását.⁴⁰⁰

A bútorakcióhoz tartozott azoknak a nagy konténereknek – úgynevezett liftvaneknek, röviden: lifteknek – a lefoglalása, melyekben az emigrált zsidók költözködéshez összecsomagolt tulajdona volt, de a háború kitörése miatt az antwerpeni, rotterdami vagy marseille-i kikötőkben ragadtak. A Kölnre mért egyik súlyos bombatámadás után, 1942 nyarán a Birodalmi Pénzügyminisztérium, amely a rakományt állami tulajdonnak tekintette, 1000 antwerpeni liftet engedett át a kölni városigazgatásnak.⁴⁰¹ Ezzel párhuzamosan Rotterdamból is érkeztek ilyen liftek a kölni kikötőbe; innen látták el hasonlóképpen Münstert, Mannheimot és Lübecket; s ahol nem volt rájuk azonnal szükség, a Birodalmi Pénzügyminisztériummal egyeztetve „katasztrófatartalékot” képeztek.⁴⁰² Főképp Berlinbe kerültek azok a liftek, amelyek Olaszország átállása után Triesztben és Genovában jutottak német kézre.⁴⁰³ A hamburgi szabad kikötőben tárolt liftek egy részét már 1941 tavaszán elárverezték, többségüket a szociális igazgatás vásárolta fel, amely a készletet különböző tározókban helyezte el a város egész területén mint „jó tartalékot katasztrófa esetére”.⁴⁰⁴ Hasonlóképpen jártak el egész Németországban a kivándorlók azon rakományaival, melyeket még a szállítmányozóknál tároltak.⁴⁰⁵

Mindezen segélyrakományok hivatalos címzettei az illetékes vám- és pénzügyőrségi főparancsnokok voltak. Az ő dolguk volt, hogy mindazt, amit az állam megbízásából raboltak, reprivatizálják. Ez mindig ugyanazon minta szerint történt: a helyi közigazgatás pénzzel és vásárlási utalvánnyal kártalanította a kibombázottakat a megsemmisült háztartási tárgyakért, ruházatért stb., és pedig a Birodalom pénzén. A kérvényezők emellett speciális bom-

bakárosult-igazolványt kaptak, amely előnyös vásárlási lehetőségeket biztosított számukra. Ezzel fölszerelve tudtak új bútorokat venni vagy árverésen beszerezni. A befolyt összeg ekkor visszakerült a birodalmi pénztárba. A költségvetés technikai oldalát tekintve a pénzügyi igazgatás nulla végösszegű játékot talált ki, amelyet a ki-sajátított – és nagyrészt legyilkolt – korábbi tulajdonosok kárára játszottak. Az *Oldenburger Staatszeitung* „hivatalos közlemények” rovatában 1943. július 24-én megjelent hirdetmény mutatja, miként zajlott ez:

Porcelánok, zománcozott edények, ágyak és ágyneműk vásárolhatók készpénz ellenében a hatterwüstringi Strangmann vendéglőben 1943. július 25-én, vasárnap, 16 órakor bombakárosultaknak, amennyiben még nem kártalanították őket, 16.30-kor sokgyermekeseknek és ifjú házasoknak, és 17 órakor mindenkinek. A polgármester: Schnitker.

Ilyen eladásokból 1942 és 1944 között pontosan 466 617,39 birodalmi márka folyt be Oldenburg városához. A városi kincstárnok folyamatosan utalta át a bevételeket a birodalmi pénztárba – hogy elkönyveljék az „általános közigazgatási bevételek” alatt.¹⁰⁶

Mivel a legtöbb tétel a holland zsidók felszámolt háztartásából származott, Oldenburgban általában „holland-bútorokról” beszéltek. 1944 nyaráig a katasztrófában segédkező németek a Spedition A. Plus nevű amszterdami cég közreműködésével szállították 29 000 lakás berendezését a Birodalomba. Az M-akció Hollandiában a *Sicherheitsdienst* által felállított Központi Zsidó Kivándorlási Hivatal [*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*] 1942. március 20-i formális rendeletével vette kezdetét, amelyet a *Joodsche Weekblad*-ban kellett közzétenni:

A biztonsági ügyek általános főbiztosa 1941. szeptember 15-i rendeletének 3. paragrafusa szerint minden zsidó, aki saját, bérelt vagy más módon rendelkezésére álló lakásban él, a bútorok, a lakás berendezéséhez tartozó tárgyak, háztartási eszközök vagy más vagyontárgyak eltávolítása esetén köteles írásos engedélyt kérni az amszterdami Zsidó Tanácsnál [*Jüdischer Rat*].

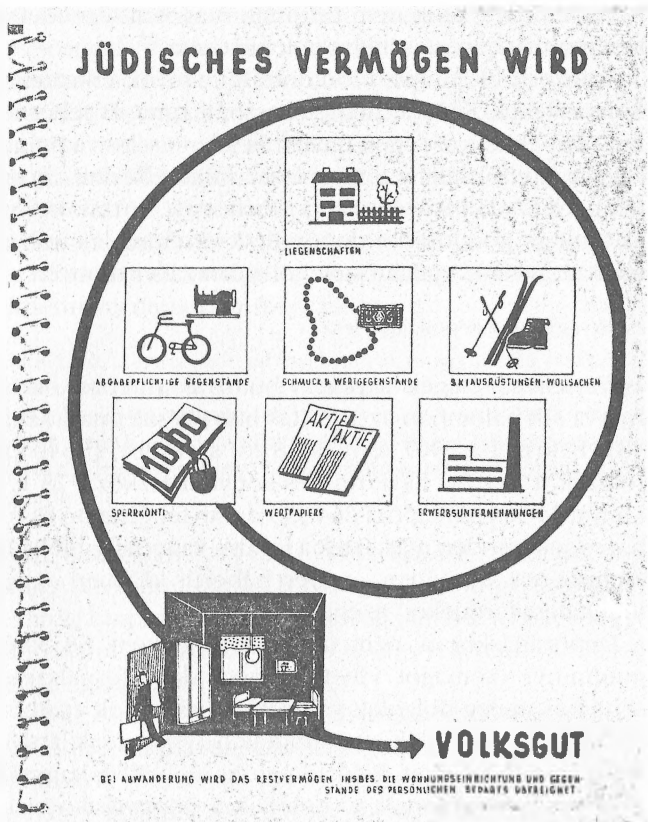
Azok számára, akik nem tartották magukat a rendelet-hez, szigorú büntetést helyeztek kilátásba.⁴⁰⁷

Prágából 1943 nyarán bútorszállítmányok érkeztek a Ruhr-vidékre, Kölnbe pedig „használt ruha és fehérnemű”. Képekkel gazdagon illusztrált jelentésében a prágai vagyonügynökség vezetője azzal büszkélkedett, hogy felügyelete alatt miként csoportosították, hozták helyre és tárolták gondosan a deportáltak ezreinek lakásában talált tárgyakat. A jelentéstevőtől származik a mottó:

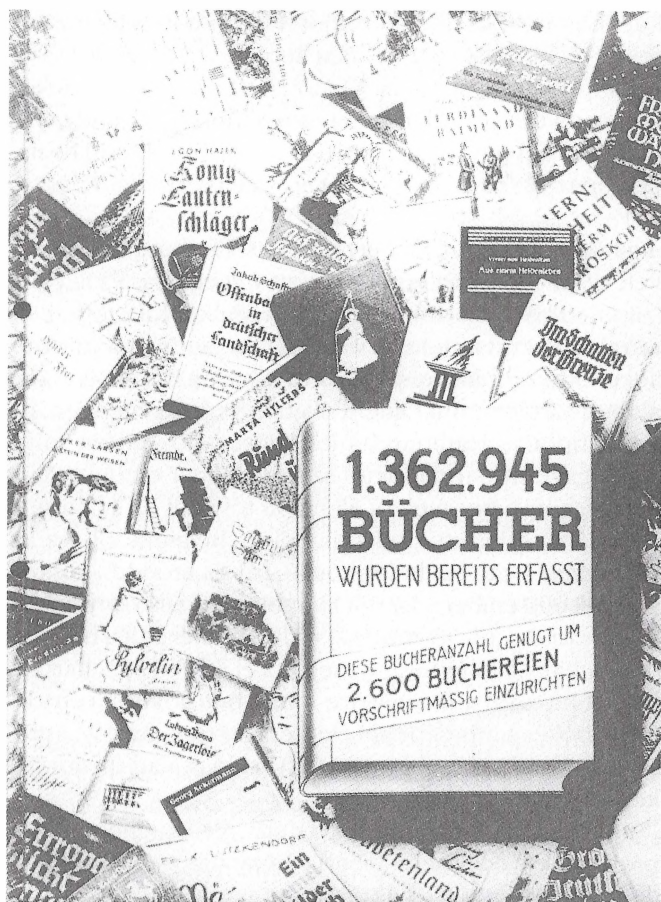
zsidó vagyonból néptulajdon lesz.

1943. február végén a prágai bútorraktárakban osztályozva állt halomban az árjásítás helyi készletmaradéka: 4817 hálószoba, 3907 konyha, 18 267 szekrény, 25 640 karosszék, 1 321 741 háztartási és konyhai eszköz, 778 195 könyv, 34 568 pár cipő, 1 264 999 darab fehérnemű és ruha, és sok minden más. Ezek a javak a vagyonügynökség embereinek szemében - éppen háborús időkben - „pótolhatatlan tartalékot” jelentettek.⁴⁰⁸

Deportáláskor a német zsidók fejenként 50 kilogramnyi csomagot vihetek magukkal. Természetesen jó és meleg dolgokat válogattak össze. Sok esetben a bőröndök és a ládák ott maradtak helyben, csak látszólag rakodták fel őket. Például egyszerűen állva hagyták a pályaudvaron annak a vonatnak a poggyászkocsiját, amely 1942. június 24-én szállította a königsbergi zsidókat a Minszk melletti Malij Trosztyenyec halálállomására. Hasonló játszódott le 1942. április 22-én Düsseldorfban, ahol a szétválogatott poggyászt - melegítőpalackokat, gyapjúholmit, harisnyákat, kabátokat, öltönyöket, cipőket - öt nappal később átadták a Nemzetiszocialista Népjóléti Egyesületnek [*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*]. A deportáltak csomagjaiból rabolt dolgok egy részét - kötözőpólyát és kötszert, szappanport, szilárd és folyékony szappant, borotvapengét, borotvakrémet, sampont, hajvizet, száraz spirituszt, gyufát, kölnivizet, kenőcsöt, cipőkrémet, varróeszközt, fogkefét, dohányt és bagót, cigarettát, szivart, teát, kávé, kakaót, édességet,

A Prágai Vagyonügynökségi Hivatal egyik jelentésének fedőlapja 1942-ből. (Landesarchiv Berlin B rep. 039-01/314)

Cseh zsidók magánkönyvtárai a német művelődés szolgálatában hasznosulnak; Prágai Vagyongyűjtő Hivatal, 1942. (Landesarchiv Berlin B Rep. 039-016317)

kolbászt, narancsot és citromot, valamint más élelmiszereket – a következő címzettek kapták: a Német Vöröskeleszt körzeti hivatala, egy katonaoththon, egy tartalékos katonai kórház, valamint a düsseldorfi pályaudvaron működő úgynevezett Csapatfelfrissítő és -ellátó Hivatal [*Truppen-Erfrischungs- und Verpflegungsstelle*].⁴⁰⁹

A gyakran és nagy erővel támadott Hamburg külön eset volt. 1941 februárjában a *Gauleiter* megbízásából a Gestapo 3000–4000 liftet foglalt le a szabad kikötőben, és tartalmukat azonnal elárvereztette a Hanzához tartozó aukciós házakon keresztül. Ez itt is hasonló rászorultsági alapon történt, mint Oldenburgban vagy Aachenben, de az utánpótlás Hamburgba különösen bőségesen folyt. A nyugat-európai zsidóktól származó már említett 2699 tehervagon bútor mellett 45 hajón további 27 227 tonna „zsidóáru” érkezett Hollandiából és Belgiumból. Az árveréseken a rablott holmikból – írd és mondd – összesen 100 000 ember vásárolt Hamburgból és környékéről. Pontosabban: túlnyomórészt nő, mert a férfiak a háborúban voltak. A hamburgi térség közel 100 000 háztartása húzott hasznat a megvételre kínált bútorokból, ruhadarabokból és a mindennapi életben hasznos ezernyi apróságból. Mindez korábban 30 000 zsidó család tulajdonát képezte.⁴¹⁰

Hogy miként folytak ezek az árverések – mégpedig a proletárnegyedekben –, arról a könyvtáros Gertrud Seydelmann tudósított a háború után:

Az egyszerű veddeli* háziasszonyok egyszeriben szőrmekabátot hordtak, kávéval és ékszerrel kereskedtek, régi bútorokat szereztek a kikötőből, Hollandiából, Franciaországból. [...] Néhány olvasó engem is biztatott, hogy a kikötőben bőségesen lássam el magam szőnyegekkel, bútorokkal, ékszerrel és szőrmével. Ez a holland zsidók elrabolt tulajdona volt, akiket – mint a háború után megtudtam – már a gázkamrákba szállítottak. Nem akartam részese lenni ennek. De miközben elutasítottam, óvatosnak kellett lennem ezekkel a kapzsi módon meggazdagodó emberekkel, főleg nőkkel. Valódi gondolataimnak nem adhattam hangot. Óvatosan befolyásolni csak néhány

* Munkásnegyed Hamburg központjában.

kevésbé lelkes asszonyt voltam képes, akiről tudtam, hogy férjük hű szociáldemokrata; őket felvilágosítottam, honnan érkeznek ezek a hajórakományok, tele a legjobb háztartási tárgyakkal, és a régi közmondást idéztem nekik: „Ebül szerzett jószág ebül vész el.” És eszerint is cselekedtek.⁴¹¹

Az M-akció első évében egyedül Franciaországban – szerény becslés szerint – 100 millió birodalmi márka értéket loptak össze, ez ma egymilliárd euró lenne. Hasonló értéket tett ki a holland bútorszármány.⁴¹² Az árakat viszont jóval alacsonyabban szabták meg a németországi vásárlóknak, mivel az M-akciónak csak másodlagos célja volt a kincstári előnyszerzés. Jelentésükben a szervezők ekképp kérkedtek:

A Dienststelle Westen által végrehajtott M-akció teljes mértékben a bombatámadások súlyos károsultjainak szolgálatában áll. Ez nagymértékben tehermentesíti a német bútorkereskedelmet. Emellett nem alábecsülendő az érintett néptársakra kifejtett tisztán lélektani hatás, amelyet a lakberendezési tárgyakkal történő lehető leggyorsabb ellátás gyakorol. Ha példának okáért a súlyosan károsult családokat az egyik nagy támadás után néhány órával már újra el lehet helyezni egy hiánytalanul berendezett lakásban, akkor ezt háborús erkölcsiségünk mértékadó tényezőjének kell tekinteni.

A köszönőlevelek, amelyeket a „valamennyi szakmai réteget” képviselő kedvezményezettek küldtek, „mindig a lehető legnyomatékosabban” bizonyították „a gyors segítség” társadalom-lélektani hatékonyságát. Ha hihetünk a különleges segélynyújtóknak, „a *Dienststelle Westen* a lakosság minden körében nagy népszerűsége” tett szert. Tevékenységéthamarosan nemcsak „hadifontosságúnak” tartották, hanem „a szükségét szenvedő néptársakért végzett, a győzelem szempontjából is fontos munkának”. A közlekedésben jelentkező egyre nagyobb nehézségek ellenére a rabolt háztartási tárgyakkal teletömött tehervonatokat és uszályokat mindig az „első helyre rangsorolták”, ha fontos volt a szállítókapacitás és a gyors áthatalás.⁴¹³

Az M-akció kiegészítéseként a politikai vezetés külön pótlékokkal próbálta kiengesztelni a leégett városok lakosságát. Goebbelszel és Erich Koch ukrainai birodalmi biztossal közösen szervezte meg Rosenberg és Göring az „élelmiszervonatok vagy -vagonok eljuttatását birodalmi területre különleges okból és különleges célra”. A szállítmány Ukrajnából jött, ahol éhezett a városi lakosság. A segélyakciót hivatalosan így nevezték: „Élelmiszerradomány Keletről” [*Lebensmittelspende aus dem Osten*].⁴¹⁴

Ezzel párhuzamosan Hencke alezredes, Göring személyes barátja megalapította az *Außenstelle Westent* [Nyugati Kirendeltség, A. W.]. Munkatársai ruhadarabokat és -anyagokat vásároltak, illetve megbízásokat adtak holland, belga és francia ruházati cégeknek. E célra utalt át 1942 őszétől a Katonai Parancsnokság havonta mintegy nyolcmillió birodalmi márkát, amelyből textíliát vásároltak a francia feketepiacon. Ezt a megszállítás költségeinek keretéből fizették, az áruk pedig a „német lakosság különösen rászoruló részének, leginkább a bombakárosultaknak” a javát szolgálta.⁴¹⁵ A készre szabott, összevásárolt és a zsidók háztartásából megkaparintott textíliákat „az A. W.-n keresztül, legnagyobbbrészt segélyvonatokon (teherautókat szállító szerelvényeken)” juttatták el „közvetlenül az érintett városokba”. Az illetékesek akarata szerint a teherautó-konvojoknak készenlétben kellett állniuk, „hogymeg bombatámadáskor késedelem nélkül a helyszínen lehessenek”. A ruhadarabok mellett megrakták őket „erősítőkkal, azaz borral és konyakkal” is.⁴¹⁶

Ezzel egy időben Göring kiötlötte a „karácsonyi akciót” [*Weihnachtsaktion*], vagyis a német karácsonyfák alá ajándékként szánt játékok és egyéb áruk felvásárlását, amelyet már 1942 nyarán megkezdtek a megszállt Nyugat-Európában. Göring elrendelte, hogy december 20-ig szerezzenek be Franciaországból „kozmetikumokat, játékszert és mindenféle ajándéktárgyat”. 2306 teherkocsira és néhány belvízi hajóra rakva jutott a zsákmány „elsősorban a bombakárosult területekre”. Másodszorban pedig olyan városokba és térségekbe kerültek az adományok,

ahol vésszesen lankadt a háborús lelkesedés: Bécsbe, Breslauba/Wrocławba, Königsbergbe/Kalinyingrádba és a sziléziai iparvidékre.⁴¹⁷ Ugyanez a szándék vezette Göringet, amikor Hollandiában 176 millió birodalmi márkáért vásárolt be.⁴¹⁸

Bár többen és többször igyekeztek elérni, hogy legalább csökkentsék az ilyen jellegű, a megszállástól független kiadásokat, a Wehrmacht-főparancsnokság már 1942 júniusában megparancsolta, hogy a birodalmi beszerzők számára tartsanak készenlétben 200 millió birodalmi márkát frankban. Augusztusban 100 milliós részfolyósítást kaptak, szeptember 9-én még 200 milliót követeltek, októberben pedig újabb 200 milliót. November 20-án az OKW utasítást adott „244 500 000 RM FF-ban” történő készenlétbe helyezésére, hogy – mint Göring sürgette –

ne akadjon el a Fekete Piacon szervezett beszerzési akció.⁴¹⁹

1942 második félévében a német állami harácsolók 18,5 milliárd frankot adhattak ki a karácsonyi akcióra, amelyet az OKW utalt át nekik. A Birodalmi Pénzügyminisztérium hivatalnokai „S-áru akcióról”^{*} beszéltek, rábólintottak, és tiszta lelkiismerettel tájékoztatták a Német Birodalom Számvevőszékét [*Rechnungshof des Deutschen Reiches*].⁴²⁰ A Reichsbank adatai szerint az 1942-es évben Franciaországban „mintegy 3 milliárd RM értékben költöttek a megszállás költségeiből” a „hiánycikkek németországi behozatala”.⁴²¹

A karácsonyi akciót Göring 1942. augusztus 6-án jelentette be belső körökben. A Birodalmi Légiközlekedési Minisztérium [*Reichsluftfahrtministerium*] Hermann Göring Termében azt követelte az illetékes minisztériumokból és a megszállt területekről összehívott vezetők-től, hogy a megszállt Európából „hozzák ki a végsőket, hogy a német nép élni tudjon”. Miután arról panaszkodott, hogy a fosztogatás már nem tartozik a háború ma-

^{*} S = Schwarzmarkt: feketepiac.

gától értetődő dolgai közé, kijelentette az összegyűlteknél:

Én mégis fosztogatásban gondolkodom, még hozzá kiadásban, olyan formában, hogy elküldök egy sereg, teljhatalommal felruházott felvásárlót Hollandiába és Belgiumba és Franciaországba is, akiknek karácsonyig lesz idejük, hogy bevásároljanak többé-kevésbé mindent, ami csak fellelhető a legjobb üzletekben és raktárakban, és azt kiakasztom a német népnek karácsonyra ide, a kirakatboltokba [bolttí kirakatokba], aztán vásárolhat a német nép.

Göring elképzelései szerint a beszerzők kötelessége volt előteremteni „ruhát, cipőt stb., mindent, ami csak van”.⁴²²

Az élelmiszer-ellátási hivatalok [*Ernährungsämter*] már 1942. november elején kiadtak karácsonyi póttjegyeket. A betartott ígéretet a megajándékozottak azonnali nagyra értékelték.

Különösképpen üdvözölték, hogy bejelentették szeszes italok kiutalását is, és hogy a hosszú műszakban és nehéz fizikai munkát végzőknek bort osztanak. [...] Mindent egybevetve éppen a karácsonyi külön kiutalások feledtették sok néptársal a mindennapos gondolat.⁴²³

Az adományok beszerzésére a pénz szokás szerint a szállási költségvetésből érkezett. A kedvezményezett németek másodjára is fizettek, mindegy, hogy bizonyos csoportoknak nyújtott különleges természetbeni juttatásokról vagy jutalmakról volt szó, vagy a boltokban kínált, összerabolt áruk felvásárlásáról. Könnyű szívvel tették ezt az emberek, boldogan, hogy a sok pénzüket ajándékokra, borra, pálinkára, kávéra, vajra vagy cukorra válthatták. Ez – a pénzügypolitika szándéka szerint – leszívta a belső vásárlóerőt, és új „általános közigazgatási bevételeket” szerzett a birodalmi költségvetésnek.

Az „előbb a has jön” alaptétel átütő sikeréről a következőt jegyezte fel Goebbels 1942 karácsonyának első ünnepnapján:

A külön élelmiszer-kiutalások továbbra is jótékony hatást gyakorolnak. Emellett valóságos csodát műveltek az öregeknek és sokgyermekes családoknak juttatott külön adományaim.⁴²⁴

Ugyanezen a napon Hitler már a következő csodáról álmodozott. Kirajzolódni látszott ugyanis, hogy a hatalom-megragadás [*Machtergreifung*] tizedik évfordulójára tervezett január 30-i ünnepségek egybe fognak esni azzal, hogy köztudomásra jut a tovább már nem titkolható sztálingrádi vereség. Bizalmasa, Bormann jegyezte föl:

A Führer ismételten nyomatékosította, a leghatásosabb az lenne, ha ezen a napon a német népnek megint emelnénk az élelmiszeradagját, és újabb kiutalásokat jelenthetnénk be.

A szó szoros értelmében ismét be akarta etetni a népet, azonban csalódottan kellett belátnia, hogy ez – ennyire röviddel a pompás karácsonyi akció után – „sajnos nem lehetséges”.⁴²⁵ Persze azért megkövetelte a fejadagok „megtartását eddigi szintjükön”, mégpedig „a megszállt területek intenzívebb bevonása révén”.⁴²⁶

A következő karácsonyi akciót már 1943 nyarán előkészítették. Addigra a zsidókat már kisajátították, a megszállt országok valutáit az összeomlásig terhelték. Ebben a helyzetben határozta el Göring, hogy megkaparintja az ellenséges vagyont, hogy elégséges eszköz álljon rendelkezésre olyan „különleges célokra”, mint a „szabad deviza és kávé felvásárlása a franciaországi és belgiumi feketepiacon”.⁴²⁷ Mindeddig ellenezték ezt a lépést, mert el akarták kerülni, hogy válaszképp úgyszintén kisajátítsák a németek külföldi vagyonállagát. De most, 1943 nyarán immár nem voltak tekintettel azokra a néptársakra, akiknek külföldön volt a vagyonuk, mert előnyt élvezett a tömeglélek anyagi gondozása.

NYUGAT: A FŐ TÁMPILLÉR

Belgiumi luxuséttermek

1941 őszén Heinrich Böllt Franciaországból átmenetileg Köln mellé vezényelték. Itt szovjet hadifoglyokat őrzött, s látványuktól mélabús lett. Az őt úgy érezte, a rabok sorában saját életének tompultsága tükröződik, életének, amely először a munkaszolgálat, majd a Wehrmacht szabályai szerint folyt. Böll Belgiumról ábrándozott, amelyet 1940-ben átutazóban, egy katonai menet tagjaként ismert meg:

Az egyetlen dolog, ami miatt egyelőre igazán aggódom, hogy eljuttok-e Antwerpenbe, vagy sem; mindazok a szép dolgok, amiket magammal kell hoznom, és magammal akarok hozni, kávé, szivar és kendők, ah, bárcsak valósággá válnának!

Azzá váltak, és menyasszonya, Annemarie Czech kapott „egy ujjatlan rövid pulóvert”.⁴²⁸

Annak érdekében, hogy a katonák, feleségeik és barát-nőik továbbra is részesülhessenek mindezen élvezetekben, 1943 tavaszán Göring elrendelte, hogy

Belgiumban a kiskereskedések és szórakozóhelyek kinézetét úgyszólván békebeli szinten kell megőrizni.⁴²⁹

Megtiltotta, hogy a „luxuséttermeket, bárokat és más szórakozóhelyeket” a megszállt Nyugat-Európában bezárják, „ha kikapcsolódás és felfrissülés céljából a német katonák felkeresik vagy felkereshetik”. Ugyanez vonatkozott azokra az üzletekre, „amelyekben nem a megélhetéshez szükséges árukat adtak el”. Maradjanak nyitva,

hogy a német katonák a raktárkészletek teljes felvásárlásáig [...] megvehessenek mindent, amit megkívánnak. Az árakat megfelelő szinten kell tartani.

Hollandiában azokat a boltokat és szórakozóhelyeket, amelyeket – lévén „nem hadifontosságúak” – Göring elképzeléseivel ellentétben már bezártak, „feltűnés nélkül újra ki [kellett] nyitni”.⁴³⁰ Ahol aztán a katonák a hollandok és a belgák pénzén dőzsöltek.

Hogy milyen kitevételek alapján döntöttek a németek a belgiumi hadisarcok mértékéről, azt a felelős Wehrmacht-hadbiztos foglalta össze 1940 végén:

Mivel politikai és gazdasági okokból a belga állam pénzgazdaságát legalábbis nagyjából rendben kellett tartani, megállapodás született arról, hogy a megszállás költségeinek részletekben való fizetésére a belga államtól akkora összeget kell követelni, amennyit nagy áldozatok árán még elő tud teremteni.⁴³¹

Ezenfelül mind Franciaországnak, mind Belgiumnak még az elszállásolásért is magára kellett vállalnia egy bizonyos összeget a hadisarcon túl.⁴³² Az ekképp meghatározott havi részlet jóval több mint 100 százalékkal haladta meg a belgiumi rendes adóbevételeket.⁴³³ Kezdetben mintegy 80 millió birodalmi márkát tett ki, 1941 első negyedévében már havi 120 milliót.⁴³⁴ Emiatt a németek valutastabilitási okokból formálisan havi 80 millió birodalmi márkára csökkentették a járandóságot,⁴³⁵ valójában a Wehrmacht 20-30 millióval többet igényelt. Már 1941 szeptemberében ismét 120 millióra rúgtak a havi követelések.

Ezt a terhet olyan országnak kellett kigazdálkodni, amely 8,3 millió lakost számlált. A belga adó- és járulékbévétele 1938-ban közel tizenegy milliárd belga frank volt, s a világgazdasági válság miatt még gyenge ország éves hitel-felvétele hárommilliárd frankot tett ki. És most a megszálló hatalom még körülbelül 18 milliárdot követelt, majd csakhamar még többet.⁴³⁶ Jól értesült, ismeretlen szerzők tollából származó belgiumi röplapon ez állt 1941 januárjában:

Ha a befolyt 11 milliárd [belga frank] adót és vámot 16 milliárdra kell emelni, ahogy azt Németország követeli, akkor az 1941-es évben még mindig 25½ milliárd fr-t kell kölcsönöznünk – vajon kitől? –,

hogy eleget tegyünk Németország diktátumának. Ha az előbbi pontos számadatokhoz hozzátesszük, amit a németek nyersanyagkészleteinkből és élelmiszer-tartalékainkból elvettek (körülbelül két évre való élelmiszertartalékunk volt), úgy meglehetősen pontos képet nyerünk a 3. Birodalom országunkkal szembeni kizsákmányoló és kiéheztető politikájáról. Igen, Németország teljesen feláldozza országunkat a maga imperialista céljainak. Olyan rabszolgánépként kezel bennünket, amely mindössze arra jó, hogy hasznot hozzon a Birodalomnak.⁴³⁷

1941 nyarán sok német seregestest kapott menetparancsot a keleti frontra, de ez nem csökkentette a megszállási költségeket, mert a katonai parancsnokság ezzel egyidejűleg repülőterek és nagy védvonalak építését sürgette az Atlanti-óceánnál. Számára egyértelmű volt,

hogy mindent, amire itt, az országban van szükség az Anglia elleni háborúhoz, azt itt, az országban kell előteremteni.⁴³⁸

1941. október végén Hans von Becker német bankbiztos rámutatott a belga valuta sebezhetőségére. A főhadbiztos is „a megszállási költségeknek az ország teljesítőképességéhez való igazítását” követelte, mert úgy vélte, Belgium-ra „szokatlanul magas háborús terheket róttak”, és

teljes mértékben kifosztják tekintet nélkül arra, fenn tudja-e tartani valutáját.⁴³⁹

Már 1942 augusztusában, tehát az előtt, hogy Göring és nem sokkal utána Albert Speer fegyverkezési miniszter felvásárlásai jócskán próbára tették az országot, a brüsszeli Birodalmi Hitelpénztár nyugtalanító beszámolójában az állt, hogy a megszállás költségeinek közel egyharmadát olyan „Belgiumon kívüli szállítmány[okra]” költik, amelyek magáncélokot szolgálnak, vagy hadigazdasági okokkal indokolják szükségszerűségüket.⁴⁴⁰

A Katonai Parancsnokság 1941-es felmérése szerint Belgiumban a németek egyedül ebben az évben 18 500 gépjárművet „vettek” – belga pénzen. A Birodalmi Vasút ezzel egy időben 1086 mozdonyt és 22 120 tehervagont szerzett be ugyanitt. Ehhez jött a temérdek mennyiségű szén, cement, hengeracél, hulladékfém, réz, ólom, textília

és az ipari termékeknek szinte minden fajtája. Összesen 2,6 milliárd birodalmi márkának felelt meg az az érték, amelyet a megszállás kezdetétől 1942. február 28-ig Belgium a Birodalom számára előteremtett. A katonai igazgatásban dolgozók rablóbüszkeségtől duzzadva számoltak be, mennyire hatékonyan kényszerítették Belgiumot „utolsó tartalékai kimerítésé[re]”, s így – a lakosok számára viszonyítva – sokkal eredményesebb munkát végeztek, mint franciaországi és hollandiai kollégáik.⁺⁴¹

De ez csupán a kezdet volt. Amikor a háború 1942-ben a németek számára is fenyegetővé kezdett válni, a végső-kig elmentek a kizsákmányolásban. 1942 első felében a havi elszállásolási terhek nyolcmillió birodalmi márkára rúgtak, a megszállási költségek 120 millióra, és 72 millió klíring-„előleget” számoltak fel a Németországba irányuló exportra. Ez évi mintegy 2,4 milliárd birodalmi márkát jelentett.⁺⁴² 1943-ban a klíringköltségek felülmúlták még a megszállási költségeket is.⁺⁴³

Magánúton érkező vásárlók, illetve a német cégek és hatóságok által megbízott beszerzők egyaránt vásároltak a belga piacon. Az 1942-es évre úgy számolt a katonai közigazgatás, hogy csak a feketepiaci beszerzések a németek által belga pénzen felvásárolt áruk összértékének 30 százalékát tették ki. Ez részben „vad-”, részben engedélyezett kereskedés formájában történt. Utóbbi azt jelentette, hogy a katonai parancsnokság úgynevezett felügyeleti hatósága [*Überwachungsstelle*] egyes kijelölt érdeklődőknek engedélyt adott a feketepiaci vásárlásra. Megjelent például egy bizonyos „Schmidt munkaközösség” [*Arbeitsgemeinschaft Schmidt*], amely üzleti célja megjelöléséül „mindenféle áru felvásárlását” adta meg; de kiszolgáltatta magát a Birodalmi Fegyverkezési és Hadi-termelési Minisztérium [*Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*], a Reichsführer SS, a Heer gépjármű szolgálatfőnöksége [*Zentralkraft West*] és katonai egészségügyi raktárbázisa [*Heeressanitätspark*] is.⁺⁴⁴

Mindezeken túl elrabolták a belga aranyat is. A kollaboráló francia kormány 1941-ben kapható volt arra, hogy

azt a 41 tonna aranyat, amelyet a legitim belga kormány az északnyugat-afrikai Dakarba mentett, visszaszállítsa Marseille-be, és ott átadja a Reichsbank megbízottjának.⁴⁴⁵ Ekkor felvetődött a kérdés, hogyan lehetne az aranyat német tulajdonba juttatni. Miután megbeszélést tartottak Göring államtitkárával, Neumann-nal, 1941 februárjában kifundálták, hogy a „megszállás külső költségeit” Belgium ezzel az arannyal „fizetheti ki”. A lépést ezzel indokolták,

hogy jobb nyíltan elvenni, mint álcázva.⁴⁴⁶

1941. július 3-án a Birodalmi Hitelpénztárak igazgatótanácsa így határozott:

A megszállás külső költségeinek részletekben történő fizetésére Belgiumnak át kell ruháznia aranytartálékának Berlinben fekvő részét. Ez a követelés azonban csak egy későbbi időpontban juttatandó a belgák tudomására.⁴⁴⁷

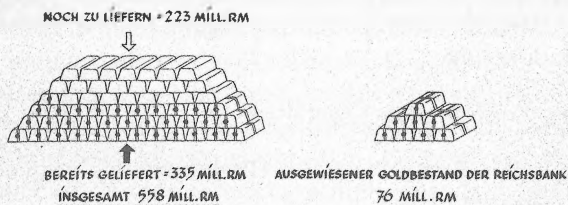
A 41 tonna arany több mint félmilliárd birodalmi márkának felelt meg. Haszonértéke a német hadigazdaságban azonban jóval magasabb volt, mert csak így tudtak megvásárolni bizonyos hiánycikkekét Spanyolországból és Portugáliából (wolframot), vagy Svédországból (acélt, golyóscsapágyat), Svájcból (fegyvert, teherautót), vagy Törökországból (krómot).

Amikor egy évvel később a belga aranyat hivatalosan is német tulajdonná kívánták átváltoztatni, ezt a Reichsbank valutapolitikai okokból ellenezte. Meg akarta őrizni a látszatát, hogy a belga frank aranyfedezettel rendelkezik. A Külügyi Hivatal viszont támogatta a lopást.⁴⁴⁸ Mint majdnem minden megszállt országban, itt is abból indultak ki, hogy a háború után fogják érvényesíteni a megszállás külső költségeit, ahová többek között a németországi fegyvergyártás és a katonacsatládok ellátása tartozott. Belgium esetében ezt az arany jóváírásával és Németország klíringadósságának leírásával akarták „elszámolni”.⁴⁴⁹ Ennyire körülményes diktátumra nem került sor. Helyette a berlin-brandenburgi vám- és pénzügyőrsé-

GOLDLIEFERUNG BELGIENS

ZUR VERWAHUNG BEI DER REICHSBANK
IM VERGLEICH MIT DEM AUSGEWIESENEN GOLDBESTAND DER REICHSBANK

1 BARREN = 10 MILLIONEN RM

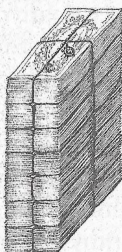

WERT DER FEIND- UND JUDENVERMÖGEN

DIE INNERHALB DES BEFEHLSBEREICHES ÜBERWACHT WERDEN
UND MINDESTENS DEN WERT EINES FAUSTPFANDES HABEN

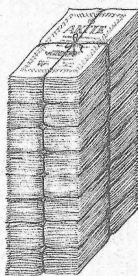
IM VERGLEICH ZUM AKTIENKAPITAL DER I.G. FARBENINDUSTRIE AG

ca. 700 MILL. RM

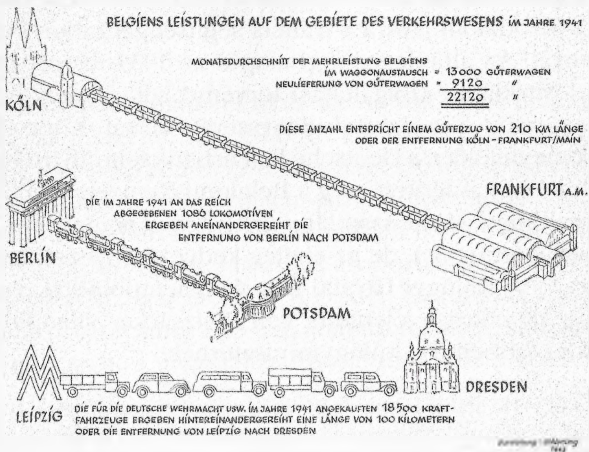
FEIND- U. JUDENVERMÖGEN

ca. 800 MILL. RM

AKTIENKAPITAL DER I.G.
FARBENINDUSTRIE A.G.

A belgiumi német katonai igazgatás főnökének titkos jelentéséből való grafikák. „Belgiumnak a német hadigazdálkodás számára nyújtott teljesítései”, 1942. március 1-i állapot. (BA-MA RW 36/250)

VERHÄLTNISS DES VERZEHRS VON NACHRUHGSMITTELN IN BELGIEN JE KOPF DER BEVÖLKERUNG IN 28 TAGEN

I VERBRAUCH IM JAHRE 1938

II " " " " 1941 NACH DEN BELGISCHEN RATIONEN
OHNE BERÜCKSICHTIGUNG DER NICHTERFÜLLUNG FISTOBESETZTER RATIONEN

I II
BROT

I II
KARTOFFELN

I II
FLEISCH

I II
FETTE

I II
BIER

I II
KAFFEE

I II
TABAK

gi főparancsnok 1942. október 9-én rövid úton bevonta a Birodalom javára a francia segítséggel rabolt belga aranyat. Az állítólagos jogi alapot az 1939. szeptember 1-jei birodalmi szolgáltatási törvény* adta, amely előírta az arany és a devizák kényszerátváltását. A törvénynek megfelelően a Deutsche Reichsbank félmilliárd birodalmi márkát térített meg a Belgiumi Nemzeti Banknak – csak hogy zárolt számlán, amelyhez a német fél hozzáférhetett ugyan, de az elvileg kedvezményezett belga nem.⁴⁵⁰ A Külügyi Hivatal kereskedelempolitikai osztálya a következőt jelentette von Weizsäcker államtitkárnak és Ribbentrop külügyminiszternek:

A Külügyi Hivatal és Hemmen követ [Gesandter] erőfeszítései következtében ezennel véglegesen birodalmi tulajdonba került át az 550 millió birodalmi márka értékű arany.⁴⁵¹

Eközben Franciaország a készleteit védte. Az országban maradt aranytartálékokból a Banque de France több részletet utalt át Svájcba, hogy ne tehessék rá a kezüket a németek.⁴⁵² Ezt Göring berlini illetékes munkatársai szenvtelenül figyelték: „szükség esetén” a svájci banki készletekhez „viszonylag könnyen hozzá lehet nyúlni a Birodalom céljai érdekében”.⁴⁵³

Német számítások szerint Belgium a német megszállás alatt 83,3 milliárd belga frankot adott ki a civilek szükségleteinek kielégítésére. Ebben az időszakban a megszállók 133,6 milliárdot sajátítottak el – beleértve az úgynevezett kereskedelmi klíringelőlegeket. Ehhez jött még az arany és a zsidó tulajdon elrablása, és minden egyéb, pontosabban nem számszerűsített zsákmány. Végül a németek egy gazdaságilag szétzilált országot hagytak maguk után.⁴⁵⁴

* Reichsleistungsgesetz; hivatalosan: Gesetz über Sachleistungen für Reichsaufgaben [A Birodalom feladatainak ellátását szolgáló természetbeni szolgáltatásokról szóló törvény].

Hollandia határok nélkül

Hollandiának valamivel több lakosa volt, mint Belgiumnak, szám szerint 8,8 millió. Itt a megszállási költségek 1940-ben, 1941-ben és 1942-ben havi 100 millió guldenre rúgtak, melyet a Wehrmacht-parancsnokságnak kellett átutalni. Emellett hárommillió gulden ment a birodalmi biztosnak, aki munkatársai kis csoportjával felügyelte a hollandiai közigazgatást.⁴⁵⁵ A gulden és a márka közötti átváltási árfolyamot 1,33-ban állapították meg. Valójában a Wehrmacht a megszállás hivatalosan közölt költségeit olykor több mint 20 százalékkal is túllépte.⁴⁵⁶ A holland állami kiadások 1939-ben 1,4 milliárd guldent tettek ki;⁴⁵⁷ az államadósság 1941 végén már 4,46 milliárd gulden volt,⁴⁵⁸ egy évvel később pedig nyolc milliárd.⁴⁵⁹

A hódítók az 1940. májusi bevonulástól kezdve a számukra előnyös gazdasági unió gondolatát követve cselekedtek. Fennkölt nácinémetséggel: szándékukban állt a „Németországgal való gazdasági összeolvadás előidézése”. Már 1941. április 1-jével megszüntették a gazdasági határokat. Mivel Németország a beszerzéseivel ki akarta fosztani a hollandiai piacokat, az illetékesek belekezdték ezek erőszakos megnyitásába. Tették ezt annak ellenére, hogy a beszerzések mindjárt a megszállás első felévében akkora méreteket öltöttek, hogy a hollandiai jegybank kénytelen volt „tchermentesítésre több mint 500 mill. fl. értékben államkötvényt kibocsátani”, ami 665 millió birodalmi márkának felelt meg.⁴⁶⁰ A jegybankosok nem tehettek mást, mert a megszálló hatalom kényszerítette őket, hogy a német felvásárlóknak váltsák be a „nagy összegű birodalmi márkát”.

A gazdasági kérdésekben illetékes hivatalnokok megpróbálták elérni, hogy ne az összes feketepiaci vásárlást terheljék a holland államra egyszerűen a megszállás költségeként. Nem jártak sikerrel. „Ismeretes – írta a hágai német vám- és pénzügyőrség főparancsnoka –, hogy a korábban még bőséges készleteket” a németek „minden-

re kiterjedően” felvásárolják „birodalmi hitelpénztárjegyekkel”. Az áruk

aztán a megszokott módon valamely egyenruhás védelme alatt jutottak át a határon.⁴⁶¹

Ahelyett, hogy ezekért a harácsolásokért kártalanították volna a leigázott országot, a Birodalom háborús pénzügyeinek felelősei az ellenkezőjét tették. 1941 tavaszán a hollandiai klíringkövetelést a megszállítás külső költségeinek fiktív címén számolták el. A holland pénzügyigazgatásnak így 400 millió birodalmi márka értékű német adósságot kellett törölnie, és 100 millió birodalmi márka értékben aranyat szállítania.⁴⁶² Csak 1944-ben zárták le ismét a devizahatárt, hogy legalább elodázzák a gulden összeomlását.⁴⁶³

A Birodalmi Gazdasági Minisztérium 1944. márciusi összefoglalója szerint Hollandia mindaddig összesen 8,3 milliárd birodalmi márka megszállási költséget fizetett.⁴⁶⁴ Ha emellett figyelembe vesszük, hogy az előző év márciusáig német magánszemélyek, hatóságok és vállalkozások 4,5 milliárd birodalmi márkát adtak ki mindenféle beszerzésekre,⁴⁶⁵ akkor végeredményként a következőt kapjuk: a hollandiai megszállítás állítólagos költségeinek kérek háromötöde szolgálta közvetlenül a németek meggazdagodását. A milliárdos fogás részletei a források alapján színesre festhetők. De erről itt lemondunk.

Az eddig bemutatott példák lehetővé teszik, hogy a számokból kirajzolódó száraz vázat gondolatban kiegészítsük, és elképzeljük, miként viselkedhettek a Böllök és Goették, Luftwaffe-őrnagyok, Göring-meghízottak és a szolgálati úton lévő magánszemélyek a közmondásosan gazdag Hollandiában. (Aki erről pontosabbat akar tudni, az az északnyugat-németországi vámnyomozó hivatalok jelentéseiben ezernyi elszállított szőnyeg, régiség, sajt-henger és minden jó és kíváncsú dolog nyomára bukkan. Mivel a vámőrség hivatalnokainak rendszerint a háborús korrupció ellen is fel kellett lépniük, még akkor is

figyelték a német-holland határvidéket, amikor már rég eltörölték a vámot.)

A vállalati, társasági és vagyonadót egyre inkább a német rendszerhez igazította a megszálló igazgatás. Már az első napokban bevezettek egy tízszázalékos háborús nyereségadót [*Kriegsgewinnsteuer*], amelyet aztán 25 százalékosra, majd három hónappal később 35 százalékosra emeltek.⁴⁶⁶ Az egyik holland újság modellszámítása szerint mindez oda vezetett,

hogy legkedvezőtlenebb esetben a nyereség 83 $\frac{1}{3}$ %-a a kincstárhoz kerül.⁴⁶⁷

Németországgal ellentétben 1942. július 1-jétől tíz százalékkal megemelték a jövedelemadót. A megszállási igazgatás a forgalmi adó emelését is tervbe vette, hogy refinanszírozhasson egy különleges, „a bolsevizmus elleni harcot” támogató, s még említésre kerülő hollandiai háborúsköltség-hozzájárulást. 1942 tavaszán a szociális egyensúly szellemében gondoltak kivetni „egy egyszerű, fájdalmas vagyonadót, főleg a nagy vagyonokra (ipar, »plutokraták«)”. Utóbbiról úgy vélték, hogy „bizonyára nagyon népszerű” lenne a hollandiai náci Mussert-mozgalma körében.⁴⁶⁸ Miután az új adók életbe léptek, a *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hollandiai napilap kiszámolta, hogy egyes vállalkozásoknak 112 százalékos, elkobzás-jellegű adót kell fizetni.⁴⁶⁹

1942. február 9-én a Hollandia kizsákmányolásáért felelős Hans Fischböck kidolgozott a birodalmi gazdasági miniszternek egy

tervet, hogy az eddigi teljesítések mellett követeljenek a hollandoktól 1941. július 1-jéig visszamenőleg egy állandó összeget a „megszállás külső költségeire”, méghozzá 50 millió birodalmi márkát havonta, ebből 10 millió birodalmi márkát aranyban.

Fischböck már régebben beszélt erről a szélsőséges náci barát, a megszálló hatalom által az állami bank vezetőjévé kinevezett M. M. Rost van Tonningennel. Esze-

rint Hollandiának elő kellett teremtenie „a megkövetelt »hozzájárulást a közös hadviseléshez«” a bolsevizmus ellen. A terv a birodalmi pénzügyminiszternél nyitott fülekre talált („semmilyen tárgyi kifogás”). 1942. május 2-án Seyß-Inquart birodalmi biztos megkérte van Tonníngent, utalja át az összeget a Birodalmi Főpénztárba, az aranyat pedig a Reichsbank berlini lerakataiba. Göring „különösen hálásnak” mutatkozott „arany- és devizagondjaink enyhítéséért”.⁴⁷⁰

Franciaország iga alatt

Az 1940. júniusi vereség után Franciaországot a német megszálló hatalom öt zónára osztotta: Elzász-Lotaringiát gyakorlatilag bekebelezte a Birodalom, formálisan azonban nem annektálta, a két északi *departement*-t [megyét] a Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság alá helyezték, az olaszok kaptak egy kis, a közös határ mentén fekvő felségterületet, az ország legnagyobb részét pedig egy megszállt és egy nem megszállt zónára osztották, utóbbit 1942 novemberében ugyancsak elfoglalták. A nem megszállt részen megalakult a vichyi kollaborációs kormány, a megszállt részen a németek párizsi székhellyel felállították a Katonai Parancsnokság Igazgatási Hivatalát [*Verwaltungsstab*]. Ennek két osztálya volt, a közigazgatási és a gazdasági. Előbbit 1942 közepéig Werner Best vezette.⁴⁷¹

A gazdasági osztályt, ahová a pénzügyek is tartoztak, a megszállás kezdetétől a végéig dr. Elmar Michel, a Birodalmi Gazdasági Minisztérium karrierhivatalnoka irányította.⁴⁷² Ezenkívül 1940 őszén megkapta a német külkereskedelmi biztos [Deutscher Kommissar für den Außenhandel] és a német devizabiztosi [Deutscher Devisenkommissar] tisztséget is, így illetékességi köre kiterjedt a francia állam egész területére.⁴⁷³ Michel osztályán a „valuta-, hitel-, biztosítási” csoportot eleinte Leopold

Scheffler Reichsbank-igazgató irányította. Az ő feladata volt a francia Pénzügyminisztérium ellenőrzése, illetve a bank- és biztosítás-felügyelet.⁴⁷⁴ A Banque de France-t Carl Schaefer felügyelte, aki addig a Bank von Danzig elnöke volt, majd részt vett a lengyelországi Birodalmi Hitelpénztár felállításában.

A katonai közigazgatás apparátusa mellett második hatalmi központként működött a wiesbadeni Fegyverszüneti Bizottság [*Waffenstillstandskommission*], melyet Hans Richard Hemmen követ vezetett. A megszállás legvégéig ez az intézmény tárgyalta a Vichy-kormánnyal egész Franciaországról. Heinrich Hartlieb igazgató személyében a Reichsbank is berendezkedett Wiesbadenben. Mellettük tovább működött a párizsi német követtség, amely bizonyos fokig jelképesen szavatolta, hogy fennmarad Franciaország önállósága, s egyúttal vészjelzőként is szolgált. Hivatalnokai Hitler hasznos intézőiként és közvetítőiként tevékenykedtek. Ám a megszálló intézmények hatalmi struktúrájában nem volt fajsúlyos szerepe.

A fegyverszüneti szerződésben a győztesek napi 20 millió birodalmi márka sarcot róttak ki a vesztesekre – az akkori fogalmak szerint hihetetlen összeget a Birodalmi Pénzügyminisztérium túl alacsonynak tartotta, és emelése ösztönzött. A minisztériumi elit ezt így indokolta a rá jellemző elegáns hangvétellel: mindenképpen el kell kerülni, hogy egy későbbi békeszerződést „fölösleges módon pénzügyi és transzferpolitikai kitételek terheljenek”.⁴⁷⁵ 1943 januárjában és februárjában a Wehrmacht napi követelése 29 millió birodalmi márka volt. Ehhez jöttek Göring és Speer megbízottjainak beszerzőúttjai. Ahogy a Hitelpénztárak igazgatótanácsa megállapította, mindez összesen „napi 35 millió RM-nyi frankot igényelt, vagyis körülbelül havi 1 milliárd RM-ot” tett ki.⁴⁷⁶

A megszállók féktelen kapzsisága következtében hamarosan magasba szökött a forgalomban lévő pénz mennyisége. 1941 és 1943 között a civil lakosságra fordított francia állami kiadások mintegy 130 milliárd frankot tettek ki. A megszállási költségek egy ideig nagyjából

ugyanezen a szinten maradtak, vagyis megkétszerezték az államháztartási kiadásokat, ám az utolsó két évben rohamosan emelkedtek. Az 1943-as erős növekedés a keleti fronton elszenvedett vereségeknek és a fegyvergyártás fokozásának közvetlen következményeként magyarázható. Ez így volt akkor a németek által megszállt valamennyi országban. Göring egy 1943. április 28-i berchtesgadeni találkozón hiányérzetének adott hangot:

Franciaország pénzügyi teljesítései nem elégségesek.

Szükség lenne egy „használható adóapparátusra a közvetlen adók beszedésére”. Itt változtatásra van szükség, vélte.⁴⁷⁷

A megszállással kapcsolatos napi teljesítések mellett Franciaország hamarosan kénytelen volt hatalmas áruforgalmi hitelek (klíringelőlegeket) nyújtani Németországnak. Ezek 1941 és 1943 között 20-ról 45 milliárd frankra nőttek, az 1944-es költségvetési tervzetben pedig 90 milliárdra irányozták elő őket. Emellett Franciaország fizette még az elszállásolásokat, valamint a délkelet-franciaországi olasz megszálló csapatok folyó kiadásait is. De ez sem volt elég: a Wehrmacht még azzal is szerzett pénzt, hogy egyes városokra kollektív büntetést rótt ki. Nantes-nak például már a megszállás első kilenc hónapjában tíz-, Cherbourg-nak hat-, Bordeaux-nak kétmillió frankot kellett fizetnie.⁴⁷⁸ Az összképhez tartozik az a zsákmány is, amely a váratlanul gyors hadjárat során jutott a Wehrmacht kezére.

1941 és 1943 között német nyomásra jelentősen emelkedtek a francia adóbevételek – 68,2-ről 101 milliárd frankra. A hiány mégis gyorsan, évi 160-ról 220 milliárd frankra nőtt, és 1944-re 317 milliárdra becsülték. A németek mohósága miatt a kiadások végül több mint háromszorosával lépték túl a rendes állami bevételeket.⁴⁷⁹

A Reichsbank 1944. tavaszi hivatalos jelentése szerint a megszállási költségek mindaddig összesen 680 milliárd frankot tettek ki. Ehhez jött még az áruk és szolgáltatások exportja Németországba, melynek ellenértéke

120 milliárd frank volt – ennek fele hitelalapon.⁴⁸⁰ Mint-hogy a megszállás még több mint négy hónapig tartott, erre az időszakra legalább újabb tíz százalékot számíthatunk. Franciaország felszabadítása után az új pénzügyminiszter, Aimé Lepercq megállapította, hogy Németország összesen 900 milliárd frankot szedett ki az országból.⁴⁸¹ A francia állami adósságok a megszállás ideje alatt 1050 milliárd frankkal nőttek.⁴⁸² 1944-ben a Bank for International Settlements [Nemzetközi Fizetések Bankja] a megszállás Franciaországra kirótt költségeit 35,25 milliárd birodalmi márkára becsülte, ami 705 milliárd franknak felelt meg, ehhez jött a klíringadósság. Ez a szám nem tartalmazta sem a bekebelezett Elzász-Lotaringia teljesítéseit, sem a Délkelet-Franciaországot megszálló olaszoknak fizetett költségeket.

A viszonylag egybehangzó adatok alapján kijelenthető, hogy a közvetlen német forráskivonás Franciaországból bizonyosan meghaladta a 800 milliárd frankot vagy 40 milliárd birodalmi márkát. Hartlieb Reichsbank-igazgató józan megítélése szerint a kifosztás összességében „a birodalmi költségvetés hatékony tehermentesítését, és így végeredményben a [németországi] jegybanki hitel csökkentett igénybevételét, Franciaország számára viszont a költségvetés és a valuta erős megterhelését” jelentette.⁴⁸³ Pierre Arnoult 1959-ben így foglalta össze a rablók kívülről oly korrektnek tűnő német technikáját, amely azt jelentette, hogy mindig minden kifizetésre kerül – csakhogy a leigázott ország pénzén:

*[Les Allemands] ne nous ont rien enlevé de vive force; ils nous ont tout acheté correctement; mais ils ont tout payé avec l'argent qu'ils nous avaient pris.*⁴⁸⁴

A francia pénzügyminiszternek a megszállási költségeket mindig a párizsi Birodalmi Hitelpénztár számlájára kellett utalnia. A már említett magánrablás mellett meghonosodott a – Göring karácsonyi beszerzéseivel összefüggésben már említett – magas fokra fejlesztett állami rablás is. Példának okáért a Katonai Parancsnokság az

1942. január és október közötti időszakban 6,5 milliárd birodalmi márkát követelt, vagyis napi 21,3 milliót. Ebből az összegből az adott periódusban a Német Birodalom hatóságai 720 millió birodalmi márkát költöttek arra, hogy „a keleti alakulatok r[észére] lovakat, élelmiszert és élvezeti cikkeket” szerezzenek be, vagyis a szovjetunióbeli német hadseregre fordították. 840 millió birodalmi márkát pedig (hivatalos) „feketepiaci vásárlásokra, érték-papírokra és műalkotásokra” adtak ki.⁴⁸⁵

Ezek a praktikák már a párizsi bevonulás utáni első hetekben bejáratódtak. Míg a „franciaországi megszállás költségei B” [*Besatzungskosten Frankreich B*] elnevezésű bankszámla a Wehrmachtnak és katonáinak a jelentősen túlméretezett folyó kiadásait fedezte, a „franciaországi megszállás költségei A” [*Besatzungskosten Frankreich A*] számlát eleve a németek önkiszolgálására szánták. Erről már az első félévben a következő összegeket – szó szerinti megfogalmazásban – „különítették el”: 536 millió birodalmi márkát a „Németországban beosztott francia munkások” családjai számára (ld. 205–215. o.), 250 millió birodalmi márkát a Birodalmi Gazdasági Minisztériumnak „bocsátottak rendelkezésre nyersanyagbeszerzésre és részesedések vásárlására”, kilencmilliót kapott a Birodalmi Élelmezésügyi Minisztérium „jóságvásárlásra”, ötmilliót a Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium [*Reichsverkehrsministerium*] a brüsszeli Compagnie Internationale des Wagons-Lits [Nemzetközi Vasúti Hálókocsi Társaság] Franciaországban letétkezelt nagy részvény-csomagjának megszerzésére.⁴⁸⁶ A Birodalmi Pénzügyminisztérium úgynevezett alapelvekkel foglalkozó stratégiai osztálya [*Grundsatzabteilung*] a Franciaországban szerzett bevételeket egyértelműen a „RfinMin rendelkezésére” álló anyagi eszközökként vezette át az „A” számlára.⁴⁸⁷

Emellett a német felvásárlók érdekét szolgáló lehető legkedvezőbb átváltási árfolyam is megkönnyítette a rablás különböző formáit: egy birodalmi марка 20 frank volt, ami 25 százalékos leértékelést jelentett. A régebbi német kinnlevőségek esetében viszont megtartották

a háború előtti kedvezőbb árfolyamot. A megszállt Lengyelországhoz hasonlóan a Birodalmi Pénzügyminisztérium minden Elzászból vagy Lotaringiából elüldözött franciával is megkötötte a maga üzletét a német állam-pénztár javára, miáltal kerek ötmillió birodalmi márkát szedett be. Amennyiben nem volt elég pénz az „A” megszállási költség számlán, akkor gyorsan átraktak a „B”-ről. A zsonglörködés jó példája az a 600 és 900 millió frank, amelyet 1941. március 3-én és október 9-én könyveltek át a Birodalmi Gazdasági Minisztérium kívánságára.⁴⁸⁸

A nyersanyagbeszerzésre alapított Roges cégnek (Rohstoff-Handels-gesellschaft m. b. H.) egyedül 1942. május 16. és október 14. között 700 milliót utaltak ki franciaországi árubeszerzésekre. Mindazonáltal nem az „A” számláról, hanem a „B”-ről, amely állítólag a megszállás folyó kiadásait fedezte.⁴⁸⁹ Emellett az állami és magánbeszerzők 2,5 milliárd birodalmi márka értékben váltottak be RKK-jegyeket, ebből 1,3 milliárdot 1943-ban, amelyet el sem könyveltek az „A” megszállási költség számlán.⁴⁹⁰ De az RKK-jegyek sem az égből pottyantak a vásárlók kezébe: ezeket előbb ki kellett fizetni birodalmi márkában, s így bevételt jelentettek a birodalmi költségvetésben.

1943 szeptemberében Albert Speer fegyverkezési miniszter az újonnan alapított Primetex cégen keresztül német gyáraknak szánt szerszámgépek felvásárlásába kezdett Franciaországban. Az üzletet titokban a megszállási költségvetésből kivett 300 millió frankkal indította.⁴⁹¹ Emellett a már említett Roges is tette a dolgát.⁴⁹² Ezt Göring alapította 1940 decemberében, és 100 százalékos birodalmi tulajdonban volt. Az igazgatótanács elnöke Bender minisztériumi osztályvezető volt a Birodalmi Pénzügyminisztériumból. Az ekképp felügyelt társaság üzleti célját így jelölték meg:

minden megszállt területről szerzett zsákmány felmérése és értékesítése, valamint hadifontosságú nyersanyagok beszerzése, tárolása és viszonteladása.⁴⁹³

Ha valaki az 1940 és 1943 közötti bizonylatokban lapozgat, amelyek a megszállási költségek „A” számlájáról ma-

radtak fenn a párizsi Nemzeti Levéltárban, akkor azonnal szembetűnik, mi jellemezte az elkönyvelt tranzakciókat: mind a német hatóságok, mind a németországi vállalkozások és magánszemélyek, akik franciaországi nagybani bevásárlásaikhoz az ország valutájával látták el magukat, az ellenértéket birodalmi márkában fizették be a Birodalmi Főpénztárba.

Az eljárást azonban álcázták. Közbeiktatták az úgynevezett berlini Allgemeine Warenhandelsgesellschaftot [Általános Árukereskedelmi Társaságot], amely – akár csak a később szóba kerülő Német Elszámolási Pénztár [*Deutsche Verrechnungskasse*] vagy az Ukrán Központi Gazdasági Bank Berlini Irodája [*Berliner Büro der Zentralwirtschaftsbank Ukraine*] elnevezésű postafiókék – kizárólag a Birodalmi Pénzügyminisztérium pénzmosásának körforgását szolgálta fedőcímként. A német vállalkozásoknak innen kellett intézni az átutalásokat a Birodalmi Főpénztárba, melyeket „a rendkívüli költségvetés XVII. részköltségvetésének XV. részében mint költségvetési bevételt kell[jett] elkönyvelni”. A zsidók kisajátításával összefüggésben már megismert XVII. részköltségvetés a Német Birodalom rendkívüli háborús költségvetésének volt része.

Az a német vállalkozó, aki haszon reményében francia nyersanyagokat és termékeket vásárolt, vagy beszállítói megbízásokat kötött Franciaországban, az előírásoknak megfelelően birodalmi márkában fizette beszerzéseit. Ugyanez vonatkozott azokra, akik franciaországi vállalkozásokban akartak részesedést szerezni. A német befektetők, vállalkozók és bankok ezekben az esetekben is a napi márkaárfolyamon fizettek a francia részvényekért. A pénz tehát minden alkalommal a Birodalom költségvetésében landolt, miközben a francia eladók a megszállítás költségvetéséből jutottak pénzükhöz.¹⁹⁴

A berlin-oberschöneweidei AEG [*Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft*, Általános Elektromossági Társaság] 1940. november 9-én és 13-án összesen 4,3 millió birodalmi márkányi frankkal látta el magát franciaországi beszerzéseihez. Novemberben a Deutsche Bank 20,25 mil-

lióért biztosított magának frankot. 1940. október 23-án a berlini Cautio Treuhandgesellschaft [Cautio Vagyonügynökség] is kérvényezett frankot hárommillió birodalmi márka értékben, november 20-án újabb egymillió márkáért kért frankot, december 5-én 1,5 millióért, december 27-én kétmillióért. December 11-én a Dresdner Bank kétmillió birodalmi márkával szállt be a franciaországi üzletelésekbe, s 1941. január 23-án következett egy újabb hárommillió részlet. 1941. január 20-án a Berliner Handels-Gesellschaft 1,3 millióval állt be a sorba, amit február 11-én megtoldott még egy millióval.

A nagyobb vállalatok és egyes kereskedelmi cégek franciaországi beszerzésekből fedezték folyó szükségleteiket, alkalmasint ottani részvénytársaságokra akartak szert tenni. A bankok és vagyonügynökségek pedig értékpapírokat vásároltak névtelen megbízóik számára. Ehhez a zárgondnokság alá helyezett párizsi Westminster Foreign-Bank, a Banque de Paris et des Pays-Bas, a Crédit Lyonnais és a Lloyds & National Provincial Foreign Bank Ltd. szolgálatait vették igénybe. Kezdetben leginkább a Westminster Foreign-Bank-hez fordultak.⁴⁹⁵ Jelentékeny összeget áldozott a Preußische Staatsbank arra, hogy a Mines de Bor megszerezhető részvényei német tulajdonba kerüljenek.⁴⁹⁶ A kérvényeket a Banque de France német biztosán keresztül a Westminster Foreign-Bank német biztosához kellett irányítani. A franciaországi *Devisenschutzkommando*, illetve a Katonai Parancsnokság gazdasági osztálya minden alkalommal engedélyezte ezeket a bevásárlásokat, és följegyezték azt is, hogy „francia, részben zsidó kézről származó” részvényekről van szó.⁴⁹⁷

Ugyanígy „fizették ki” a francia cégek Birodalomba küldött szállítmányait. 1940. november 11-én például 720 000 birodalmi márkát utaltak át Dortmundban francia hulladékfémért, amelyet a Ruhr-vidék nagyolvasztóiba öntöttek. Mindegy, hogy a Carl Zeiss Jena, az Allianz, Friedrich Krupp, a Kurt Herrmann-féle berlini Deutsche Goldschmiedekunstwerkstätten [Német Aranyművesműhelyek] vagy a Meisterräume elnevezésű, luxusmi-

nősséggel kecsegtető lakberendező cég [*Gesellschaft für repräsentative Wohnkultur*, Társaság az igényes lakáskultúráért] vásárolt árut, nyersanyagot vagy cégrészesedést Franciaországban – minden mindenütt egy kaptafára ment: a címzettek fizettek, a Birodalom kasszírozott, és a franciák állami úton még egyszer fizettek.

A Heer főparancsnoksága 1940. december 5-én 20 millió birodalmi márkát vett ki az „A” megszállási költség-számláról a Wehrmacht általános szükségleteit fedezendő. A Népfelvilágosító és Propagandaminisztérium [*Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda*] vezető tisztviselői röviddel 1940 karácsonya előtt 750 000 birodalmi márkányi frankkal indultak útra, a berlini Unter den Lindenen székelő Deutsche Goldschmiedekunstwerkstätten cég pedig 500 000 márka értékben vett magához frankot.⁴⁹⁸ 1940. december 17-én Düsseldorf, Essen és Wuppertal főpolgármestere is felbukkant mint érdeklődő vásárló. 1941. január 20-án a frankfurti főpolgármester következett, január 21-én a Rajna menti porosz tartomány igazgatásának vezetője. 1941. február 12-én a berlini főpolgármester küldte Franciaországba beszerzőit 701 000 birodalmi márkával a zsebükben.⁴⁹⁹ A Riensch & Held vagy a berlini Emil Köster AG nagykereskedés csemegeárúkat vásárolt be az előkelőbb háborús minden napokra. 1940. október 17-én Karl Haberstock, aki Hitler megbízásából szerzett be műtárgyakat, 1,5 millió frankot kapott az „A” számla terhére. Előtte a Birodalmi Gazdasági Minisztérium az ennek megfelelő 75 000 birodalmi márkát átutalta a Birodalmi Hitelpénztárnak (alias Allgemeine Warenhandels-gesellschaft [Általános Árukereskedelmi Társaság]).⁵⁰⁰

Nem áll tehát az, ami a Hadtörténeti Kutatóhivatal összességében kritikus hivatalos hadtörténetében olvasható:

Az összefonódott üzleteket mindenestül a megszállás költségeiből vett hitelek-ből fizették.⁵⁰¹

Eltekintve attól, hogy a hitel a finanszírozást, és nem a fizetést fedezi, a megbízók igenis kiegyenlítették a számlákat, csak éppen a Birodalmi Pénzügyminisztérium megakadályozta, hogy a pénz továbbjusson. Ez az „elszámolási szabályozás” volt érvényes a fegyverszüneti szerződés egész idejére, és a megszállt ország részéről nem volt felmondható.

A diktátum gazdasági következményeivel kapcsolatosan jegyezte meg a franciaországi pénzügyi megbízott a fegyverszüneti bizottság előtt:

A Franciaországból Németországba vitt áruk mennyiségének, valamint a Német Elszámolási Pénztárba és ezzel a Reichsbankba visszafolyatott, ennek megfelelő vásárlóerő ráfordításának mértékében volt kénytelen a francia Pénzügyminisztérium az állandó árukivonás miatt a megfelelő frank-ellenértéket a francia hitelezőknek állami hitelekbe [értsd: államkötvényben] rendelkezésre bocsátani. A birodalmi márkára gyakorolt kedvező hatás tehát a másik oldalon a francia frank értékére nézve kedvezőtlen hatást jelentett.⁵⁰²

A Német Elszámolási Pénztárnak közös címe, telefonszáma és nyomtatványai voltak a Reichsbankkal. Egész egyszerűen az egyik osztálya volt.

Olaszország: a számla kifizetetlen marad

Miután 1943 szeptemberében a német csapatok bevonultak a szakadár Olaszországba, a Külügyi Hivatal írásban tette egyértelművé, miként kell együtt kezelni a megszállás költségeit és a klíringelszámolást. Terveiket maguk a diplomaták is nyilvánvalóan nemzetközi jogba ütközőnek találták, s úgy rendelkeztek, hogy írásbeli közlésük „semmilyen körülmények között sem adható tovább eredeti formájában”. Ez állt benne:

A katonai helyzet arra kényszerít minket, hogy az olaszországi térségből olyan nagy mennyiségben vigyünk ki vagy helyezzünk át készárut és nyersanyagot Németországba, hogy annak klíringel-

számolása gyakorlatilag lehetetlen. Ezek az áruk tehát lényegében az olasz kormány által folyamatosan rendelkezésre bocsátott háborús költség-hozzájárulásból kerülnek kifizetésre, így a klíring újra-felvétele [ahogy a tengelyhatalmi időkben történt] a kiegyenlítés és az álcázás járulékos gazdasági rendszerének jellegét ölti, így cáfolva befelé és kifelé is Olaszország „kifosztásának” az ellenséges propaganda által hangoztatott tézisé.

Hogy a fontos beszállító cégeknek ne szegjék kedvét, először azokat a régi adósságokat kellett kifizetni, amelyek még a német-olasz szövetség idejéből maradtak vissza. Itt „nagy összegű egyenlegről” volt szó, mégpedig „az olaszok javára”. Ennek kiegyenlítésére – így a Külügyi Hivatal – „mintegy 100 millió lírás állandó havi összeget” kell „leágasztatni” a megszállás olaszok által fizetett költségeiből, amelyet lehetőség szerint „esetenként emelni” kell. Így fizették ki az olaszok teljes egészében azokat az adósságokat, amelyeket évekkel korábban német megrendelők halmoztak fel különböző szállítóknál. (A német magáncégek birodalmi márkában fizettek.) Pontosan ugyanezt a technikát kívánták alkalmazni az imént idézett írás szerzői, hogy hozzáférjenek a kényszermunkások és kényszermunkára fogott olasz hadifoglyok hazautalandó megtakarításaihoz is. Itt kezdettől fogva „havi 200–250 millió lírás összeggel” számoltak az ország „háborús költség-hozzájárulásából”.⁵⁰³

A németek összesen 10 milliárd birodalmi márka értéket vittek el az országból. Eleinte havi hétmilliárd lírát kellett fizetni. Bár a következő 18 hónapban a szövetségesek csapatai az ország egyre nagyobb területeit szabadították fel, a gazdag észak mégis majdnem végig német ellenőrzés alatt maradt. Mivel az ország formálisan csakhamar megint a Birodalom szövetségesének számított, és a merész csapással kiszabadított Mussolini megalapította a Garda-tó melletti Salban az Olasz Szociális Köztársaságot [*Repubblica Sociale Italiana*], Olaszország már nem a megszállás költségeit, hanem – eufemisztikus nevén – háborús költség-hozzájárulást fizetett.⁵⁰⁴

Mint máshol, a megszállási költségeket a németek itt sem a Wehrmacht valós kiadásai szerint állapították meg,

hanem leginkább az utolsó államháztartás keretszámai alapján. Olaszország megszállási költség-hozzájárulását az 1942–1943-as előirányzat mintegy 81 milliárd lírában állapította meg.⁵⁰⁵ A régi költségvetés-tervezet még a bevételek nagy arányával számolt, amelyet a fasiszta Olaszország a megszállt területekről akart behajtani 1943 augusztusáig; a fennmaradó rész az ország olyan területeiről származó bevételeket tartalmazott, amelyeket a szövetségesek lépésről lépésre elfoglaltak. Ennek ellenére a németek bizonyos fokig az 1942–1943-as nagyolaszországi költségvetést vették alapul a háborús költség-hozzájárulás megállapításához.

1944 márciusában az olaszországi meghatalmazott tábornok [*Bevollmächtigter General in Italien*] pénzügyi referense pontosabb tételekben elemezte a nemzetgazdasági helyzetet. Eszerint a 130 milliárd lírás éves nemzeti jövedelemmel állt szemben a németeknek fizetendő 84 milliárd háborús költség-hozzájárulás. 46 milliárd maradt tehát a közsféra és a háztartások fogyasztására. Így nézett ki a kép tisztán számtanilag. A valóság viszont még nyomasztóbb volt:

Itt figyelembe kell venni

- áll a továbbiakban -,

hogy Olaszországnak a háborús költség-hozzájárulás mellett még az elszállásolást, a rekvirálást, a Wehrmacht okozta károkat és a németeket ért háborús károkat is meg kell fizetnie előlegként, és bizonyos mértékben előlegeznie kell az elszámolási forgalomban is. Ehhez jönnek Olaszország saját háborús terhei (háborús károk, nyugdíjak stb.).⁵⁰⁶

Ráadásul az 1943. október 23-i diktátumszerű szerződés után már semmi sem állt útjában a „járulékok” folyamatos emelkedésének. A döntő passzus szerint a Nagynémet Birodalom számára Olaszország köteles volt „rendelkezésre bocsátani a háborús terhekhez való, a német szervezetek gazdasági igényeinek megfelelő hozzájárulást”. Míg 1940-ben Franciaországban még „A” és „B”

számlával körülményeskedtek, hogy elkülönítve könyveljék el a megszállástól független kiadásokat, most eképp vélekedett a Birodalmi Pénzügyminisztérium: hogy mi történik a pénzzel német oldalon, az „egyedül a mi dolgunk”; „amennyiben Olaszországon kívül költjük el a lírát a szükségletek kielégítését szolgáló beszerzésekre”, akkor „birodalmi márkában befolyó ellenérték formájában” teljesíti „Olaszország a megszállás külső költségeihez való hozzájárulását”.⁵⁰⁷ Mint várható volt, a Birodalmi Élelmezésügyi Minisztérium, Göring, a Roges valamint Speer Fegyverkezési Minisztériumának általános megbízottja magas líraösszegeket kért készenlétben tartani az észak-olaszországi beszerzésekhez. A hadisarcok egyharmadát fegyverkezési célokra, a maradékot pedig a katonák és a Wehrmacht-állomány zsoldjára és egyéb beszerzésekre költötték, valamint hatalmas összegeket fordítottak védvonalak kiépítésére.⁵⁰⁸

Az effajta politika növelte az inflációt, szűkítette az árukészletet, és nélkülözésre kényszerítette az embereket. Ez arra sarkallt – amit a szövetségesek katonai sikerei csak fokoztak –, hogy egyre többen csatlakozzanak a partizánokhoz és a polgári ellenálláshoz. Amikor Milánóban 70 000 és Torinóban 50 000 munkás lépett sztrájkba, eképp morfondírozott 1944 júniusában a Birodalmi Pénzügyminisztérium küldötte, dr. Hubert Schmidt:

Ennek a kérdésnek a megoldása csakis oly módon lesz lehetséges, hogy nagyobb számú sztrájkolót viszünk el német koncentrációs táborokba.

Ugyanennek a pénzügyi hivatalnoknak, aki könnyedén javasolt efféle megoldásokat, valódi feladatköre kapcsán semmi sem jutott eszébe:

Az ol[asz] állam eladósodása feltartóztathatatlanul növekszik – foglalta össze 1944 augusztusában –, az 1943–44-es költségvetési év rendes bevételei 30 százalékkal csökkentek az előző évhez képest, és a kiadások épphogy 14 százalékát fedezik.⁵⁰⁹

KELET: A KIEGÉSZÍTŐ TÉRSÉG

Rabszolgamunka a Birodalomnak

A Birodalmi Pénzügyminisztérium 1940-től minden egyes alkalmat megragadott, hogy a Németországban dolgoztatott külföldi munkások bérének jelentős részét besöpörje az államkasszába. Így vándorolt a német állam gyűjtőszámlájára mintegy 250 000 belga munkás bérének az a része, amelyet a német cégek a családok megélhetésére fizettek ki. Innen az összegek birodalmi márkában folytak a Birodalmi Főpénztárba, míg a munkások hozzátartozói a pénzüket belga frankban kapták meg a megszállási költségvetésből. Vagyis a német vállalkozók kifizették a szerződésben rögzített összes bérköltséget, majd a birodalmi állampénztár – a jövedelemadó mellett – bevételezte azt a részt, amelyet a hozzátartozók megélhetésére utaltak át, ezt a pénzt azonban – teljes egészében a belga nemzetgazdaság terhére – belga frankban fizettette ki a munkáscsaládoknak.⁵¹⁰

A külföldi munkások bérének állami elsikkasztását Hollandiával, Franciaországgal, Horvátországgal, Szerbiával, Cseh- és Morvaországgal, illetve Szlovákiával, később pedig Olaszországgal szemben is gyakorolták. Hogy a munkás saját akaratából vagy kényszerből dolgozott Németországban, semmilyen szerepet nem játszott. A német pénzügyigazgatás számára ez és a sok hasonló – már bemutatott – ügylet számottevő birodalmi többletbevételt jelentett. A pénzözönt a hamarosan több szempontból is hírhedtté vált „általános közigazgatási bevételek” tárgymegjelölés alatt könyvelték el. Erről jegyezte meg találónan Rafael Lemkin már 1944-ben:

*Thus the occupied countries not only finance the exports to Germany, but also pay their own people working in Germany.*⁵¹¹

Franciaországban is hamar gyakorlattá vált a nagybani rablás ezen formája. Már az első félévben több mint fél-milliárd birodalmi márkát hívtak le a „Németországban beosztott francia munkások” családjai részére, és fizették ki frankban a jogosultaknak.⁵¹² Később azonban jelentősen csökkent a francia (kényszer)munkások száma. Belgiumnak – akárcsak a szövetséges államoknak – jóváírták ugyan a klíring számlán a családoknak szánt bérrészt, de végeredményben ez semmi különbséget nem jelentett. Ezeknek a klíringadósságoknak a kiegyenlítését sohasem vették komolyan fontolóra.⁵¹³

Amikor végül 1943 szeptemberében elfoglalták a korábban szövetséges Olaszországot, a németek több mint fél-millió hadifoglyot hurcoltak el kényszerszolgálatára. A pénz ismét német kézben maradt. Mivel időközben bejáratódott az állami bércsalás módszere, az olasz családtagoknak – mint szó volt róla – kezdettől fogva előirányoztak egy összeget, amelyet az ország „háborús terhekhez való hozzájárulásából” kellett fedezni. Azoknak a cégeknek, amelyek olasz kényszerszolgálatosokat alkalmaztak, a pénzt a Deutsche Bankban vezetett számlára kellett utalniuk. Onnan, mint a többi külföldi munkás esetében is, a Német Elszámolási Pénztár „bérmegettarítási számlájára” került. A beérkezett pénzt viszont nem utalták át Olaszországba. Ehelyett következőképpen rendelkezett a birodalmi gazdasági miniszter:

Itt marad Berlinben, hogy az olasz kormány rendelkezésére álljon. A felmerülő birodalmi márka összegek felhasználásáról később hozandó döntés.

Magyarán ez azt jelentette, hogy a bevételeket folyamatosan kincstárjegyekre váltották. Győzelem esetén az összeget elvileg a megszállás külső költségeinek kiegyenlítéseként számolták volna el. A Banca del Lavoro a családoknak azon bizonylatok alapján fizetett, amelyek igazolták, hogy az olasz munkások bér részét átutalták a Deutsche Bank gyűjtőszámlájára. E célra kellett az olasz pénzügyminiszternek „megfelelő hitelt nyújtania” a banknak.⁵¹⁴

Sokkal keményebb eljárást alkalmaztak a lengyel és szovjet kényszermunkások esetében. Ha 1942-ben valamelyik német különítmény mondjuk Ukrajnából elhurcolt egy munkást vagy egy fiatalasszonyt, akkor a deportált szerény tulajdonával – legalábbis a vonatkozó rendelet szerint – a következő történt: „Valamennyi viszsamaradt tulajdont, valamint készpénzt” a falugazdára kellett bízni, akinek el kellett adnia a tárgyi értékeket. „Az élő jószágot (lovakat, teheneket, disznókat, juhokat, tyúkokat, libákat stb.), szénát, szalmát és mezei terményeket” pedig köteles volt „azonnal [...] felkínálni vásárlásra” a Wehrmacht helyi *Wirtschaftskommandó*jának [gazdasági különítményének]. Az eladásokból származó bevételt és a készpénzt a falugazdának a Birodalmi Hitelpénztár egy állítólagosan zárolt számlájára kellett leadnia. Ezt később, amikor „a földmunkás visszakerül hazájába” – így a hitegető szólam –, a Birodalmi Hitelpénztár kézbesíteni fogja neki, hogy „ekkor a pénzt a jószág és vetőanyag újbóli beszerzésére fordítsa”. Bármi történt volna is egy szovjet kényszermunkással a német győzelem után, egy biztos: minden tulajdonát pénzre váltva rövid úton bekebelezte a Birodalom háborús költségvetése.⁵¹⁵

Németországba érkezvén a férfi és női kényszermunkásokat különböző üzemekbe irányították, melyeknek bért kellett fizetniük a Kelet-Európából elhurcolt munkásoknak is, általában a szakképesítés nélküliek alacsony bérkategóriájában. 1940. augusztus 5-én a Birodalmi Védelmi Tanács rendeletet adott ki, mely szerint a Németországban foglalkoztatott lengyelek „a jövedelemadó pótlékaként” kötelesek „társadalomszolidaritási járulékot [*Sozialausgleichsabgabe*] leróni”. (A rendelet első tervezetei még 1936-ban születtek, amikor a Birodalmi Pénzügyminisztériumban az ötletes „teljesítménykülönbözeti adó” [*Leistungsausgleichsteuer*] elnevezést emlegetve gondolkodtak a német zsidók állandó munkából származó bevételeinek rendkívüli megadóztatásáról.)⁵¹⁶ Az 1940-es, kezdetben csak a lengyelekre kirótt társadalomszolidaritási járulék kizárólag a Birodalmat gazdagította. Ezzel egy időben a birodalmi pénzügyminiszter kijár-

ta, hogy olyan felhatalmazást kapjon, amellyel az előírást kiterjeszthette más, különösen diszkriminált kényszer-munkás-csoportokra. Hamarosan a zsidóknak és cigányoknak is le kellett róniuk a pótilletéket.⁵¹⁷

Az első végrehajtási utasítás szerint a különadót kivétel nélkül az összes birodalombeli lengyelnek fizetnie kellett, tehát azoknak is, akik önszántukból dolgoztak Németországban, és azoknak is, akik a Németország által bekebelezett területeken éltek. Az utasítás nem vonatkozott a mezőgazdaságban dolgozó lengyel (kényszer) munkásokra, akik számára – az átlagos német bérekhez képest – különösen kedvezőtlen tarifarendeletet bocsátottak ki. Ők lakást és ellátást, valamint havi 8,50 és 26,50 birodalmi márka közötti zsebpénzt kaptak.⁵¹⁸ Ez jelentős adókiesést jelentett a Birodalomnak, és közvetetten szubvencionálta a parasztokat, a nagybirtokosokat és az élelmiszerárakat.

A társadalomszolidaritási járulék a bruttó kereset 15 százaléka volt, és azzal indokolták, hogy a lengyel munkások nem teljesítenek sem munka-, sem katonai szolgálatot, valamint nem fizetnek díjat a Német Munkafrontnak, sem kényszeradományt a Téli Segélyszervezetnek [*Winterhilfswerk*].⁵¹⁹ Ezenkívül a kényszermunkásokat (és a szabadon dolgozó lengyeleket) kivétel nélkül a legkedvezőtlenebb I. vagy II. adófizetési kategóriába kényszerítették. A családpolitikai okokból bevezetett III. és IV. adósávot „eleve nem vehették figyelembe a lengyel adóköteleseknél”. Ugyanígy diszkriminálta a jövedelemadó-jog már korábban – 1939. február 17-től – a zsidókat. Őket is a legrosszabb I. adósávba sorolták az után, hogy egy évvel korábban a birodalmi pénzügyminiszter már megvonta tőlük a gyermekek után járó adókedvezményt.⁵²⁰ A szovjet munkások számára később többször módosították a törvényt anélkül, hogy pénzügyileg említésre méltó módon érintette volna a munkaadókat vagy a kényszermunkásokat.

Egy nő, egygyermekes zsidó férfi, aki 1942-ben kényszermunkásként dolgozott a Daimler-Benznél, 234 birodalmi márkát keresett havonta (műszakpótlékkal együtt),

s ebből 108 birodalmi márkát rótt le adóként és társadalombiztosítási járulékként, amelyért semmiféle jogosultságra nem számíthatott. Árja munkatársa adott esetben ugyanezt a bért kapta, de ebből csupán 9,62 birodalmi márka adót és 20,59 márka társadalombiztosítási járulékot vontak le. A zsidók, cigányok és kelet-európai kényszermunkások tehát több mint háromszoros adót és társadalombiztosítási járulékot fizettek.⁵²¹ Ez volt tehát az oka, hogy a háború második felében – kizárólag a német iparban dolgoztatott kényszermunkások és a megszállt lengyel területeken dolgozó szabad munkások terhére – megkétszereződtek a jövedelemadókból származó bevételek. Ami ezután a lengyeleknek még megmaradt, azt gyakorlatilag a Főkormányzóságba kellett utalniuk családellátásként. E célból a munkaadóknak a bér bizonyos részét egy birodalmi gyűjtőszámlára kellett utalniuk, ahol ezt egyszerűen rendkívüli bevételként könyvelték el. A családellátást aztán a Főkormányzóság kormánya Lengyelország terhére fizette ki.

A csalásnak ez a formája lényegében a birodalmi pénzügyminiszter kezdeményezésére vezethető vissza. Ez ellen emeltek már 1940 őszén panaszt mindazok, akik – pusztá önérdekből – valamelyest elviselhető viszonyokról akartak gondoskodni a Főkormányzóságban. Hans Frank főkormányzó hevesen bírálta, hogy a Birodalomban dolgozó lengyel vendégmunkásoknak

levonnak a béréből, és ha valós többlet keletkezik, a Birodalom költségvetése még ezt a többletet is magának követeli társadalombiztosítási járulékként.

Következésképpen, így Frank, a Főkormányzóság kénytelen „állami pénzből magára vállalni azon családok segélyezését, akiknek az eltartói a Birodalomban dolgoznak”.

Hitler állítólag „igen csodálkozott ezen a fejleményen”, s így nyilatkozott:

Ha például a Birodalom pénzügyigazgatási hatóságai az összegeket, amelyeket a lengyel munkások a Birodalomban keresnek, nem juttatják el a Főkormányzóságba, hanem valamilyen álnéven a Birodalomban használják fel, úgy ez teljességgel tarthatatlan állapot.⁵²²

A lengyel munkások túlzott pénzügyi megkárosítása ellen egy sor cég, de például a kelet-poroszországi *Gau* vezetése is tiltakozott. Végére is, mondták, ily módon meddővé válik minden ösztönzés az intenzív és lelkiismeretes munkára.⁵²³ 1943-ban a Birodalmi Biztonsági Főhivatal is követelte:

jelenleg kerülendő, hogy a lengyelek bármi módon rosszabb helyzetbe kerüljenek, mert a lengyelországi ellenállási mozgalom szerfölött megszilárdította a vonalait.⁵²⁴

Az összes adójellegű levonás után a Lengyelországból és a Szovjetunióból származó munkások béréből még napi 1,50 birodalmi márkát vettek el a tábori megélhetési költségekre. Egy korabeli modellszámítás szerint a végeredmény ekképpen nézett ki: 40 birodalmi márkás heti jövedelem mellett az orosz vagy lengyel kényszermunkásoknál a megemelt jövedelemadó, a különadó (társadalomszolidaritási járulék), a társadalombiztosítási járulékok és a tábori megélhetési költségek levonása után tíz márka körüli összeg maradt. Azonban az illetékesek jobbnak látták, ha ezt „lehetőleg nem költik el egészében, tekintettel a Birodalom fogyasztási cikkekkel való szűkös ellátottságára”.⁵²⁵

Ekkor vette kezdetét az úgynevezett „keletimunkás-takarék” [*Ostarbeiter-Sparen*], amely a Birodalmi Gazdasági Minisztérium által kidolgozott „lehető legegyszerűbb takarékbélyeg-rendszer” volt. Minden egyes üzem bérkönyvelése úgynevezett „keletimunkás-takaréklapot” [*Ostarbeiter-Sparkarte*] kapott, erre ragasztotta rá a külön e célra kiadott „keletimunkás-takarékbelýegeket”, amelyek „száraz dombornyomással” készültek, s „az adott érték arab számokkal” volt rajtuk feltüntetve. Az ellenértéket az üzemek egyenesen a Birodalmi Főpénztárba fizették be. Az állítólagos megtakarítás teljes összegét a hazájukba visszatérő munkások kétszázalékos kamattal kapták volna kézhez. A *Reichsgesetzblatt* kétértelmű megfogalmazásában: „A megtakarított összeget” át kell adni „a megtakarítónak vagy családtagjainak a megszállt keleti területek birodalmi minisztere

vagy a Wehrmacht-főparancsnokság részletesebb előírásai szerint.”⁵²⁶

Névlegesen a Zentralwirtschaftsbank Ukraine [Ukrán Központi Gazdasági Bank] bocsátotta ki az összes szovjet kényszermunkás takaréklapját. A pénzeket átalányként kellett beszolgáltatni az üzemeknek a bank úgynevezett Berlini Irodájába [*Berliner Büro*], amely fiktív volt. A beérkezett pénzeket bevallottan nem egyénekre lebontva könyvelték el. Azzal hitegettek, hogy a későbbi kifizetés majd a „megtakarító hazai valutájában történik”. Németországban a pénzt nem lehetett felvenni, a pénzhez jutás legkorábbi időpontját pedig a kényszermunkás hazatéréséhez kötötték.

Mindezek után világos, mit kell érteni a Zentralwirtschaftsbank Ukraine Berlini Irodáján: a Birodalmi Főpénztár sok fedőnévének egyikét.⁵²⁷ Ha meggondoljuk, hogyan képzelték el a németek egy nyertes háború után az úgynevezett idegen népiekkel való bánásmódot, és világos számunkra, hogy az elhurcolt, lehetőleg gyermektelen, rabszolga-körülmények között robotoló kelet-európai munkásokat és munkásnőket „kiselejtezésre” szánták, úgy a hatóságok „keletimunkás-takarékról” szóló fecsegése nem jelentett mást, mint az idegen tulajdon egyfajta államosítását.

A németországi lengyel és szovjet munkaerő kényszermunkájából származó minden adó, járulék és „megtakarítás” végső soron a sarc egyedi formája volt,

amely a Német Birodalom hadipénztárába került.⁵²⁸ Ugyanez áll a nyugat-európai és olasz munkások hazatalt bérrezére.

Az előzőekből megmagyarázható, milyen pénzügyi és gazdasági előnnyel járt a kényszermunka. Lehetővé tette, hogy az állampénztár javára teljes mértékben lefölözzék a bért. Mindez stabilizálta a háborús pénzügyeket, kímélte a német adófizetőket, és – nagyon is szívesen látott mellékhatásként – megóvta a fogyasztási cikkek szűkös piacát a járulékos vásárlóerő-rohamtól. Ha kényszer-

munkások helyett több német nőt köteleznek munkára, és növelik a németek munkaidejét, több milliárd birodalmi márka kerül forgalomba, amelyből a nők semmilyen árut sem tudtak volna beszerezni, s ily módon kielégítetlenül marad a vásárlókedv. Ez megingatta volna a birodalmi márkát, és bizonyára erősen rontotta volna a közhangulatot.

Megvizsgálva az 1941 és 1945 közötti belföldi jövedelemadó-bevételeket, látható, hogy jelentős része külföldi eredetű. A Daimler-Benz vagy Krupp egyetlen kényszer-munkáson szerzett haszna sem lehetett csekély – mégis csak 15–40 százalékkal alacsonyabb bérezésben részesültek, mint a német munkások. Az a nyereség azonban, amelyet a német népi közösség az államon keresztül húzott egyetlen kelet-európai kényszer-munkásból, jelentősen magasabb volt: a cégek által kifizetett bér 60-70 százalékát tulajdonította el.

Hozzávetőleges és visszafogott számítások szerint (lásd alább) 6,5 milliárd birodalmi márka jövedelemadóról volt szó. A mezőgazdaság esetében viszont a bért, mint említettük, igen alacsonyan tartották: így szubvencionálták a gazdákat és az élelmiszertermelést. Itt legalább 3,5 milliárd birodalmi márkából indulhatunk ki. Ha a családi átutalások állami sikkasztásából származó bevételeket átlagosan évi félmilliárddal számoljuk, akkor mindehhez további 2,5 milliárd jön, amelyet a Birodalom az „általános közigazgatási bevételek” alatt könyvelt el.⁵²⁹ Abból kiindulva, hogy az úgynevezett „keletimunkás-takarék” talán félmilliárdot hozott, a német állam kényszer-munkából húzott pénzügyi haszna legalább 13 milliárd birodalmi márka volt – ami ma mintegy 130 milliárd eurónak felel meg. Ekkora nagyságú összegnél állami és társadalmi, nem pedig magángazdasági kizsákmányolásról és előnyyszerzésről kell beszélni. A kényszer-munkából származó milliárdos bevételek lényegesen csökkentették a németekre eső terheket, de csak egy részét képezték azoknak az előnyöknek, melyeket minden egyes német húzott az emiatt népszerű rablőháborúból.

A németországi Szövetségi Levéltárban csak kevés dokumentum található a kényszermunkások bérének elrablásáról és szociális kisemmizéséről, valamint arról, milyen előnyöket nyert ezekből szép csöndben a német népi közösség. Érdekesnek mutatkoznak a háború miatt különlegesen leterhelt társadalombiztosítási pénztáraknak juttatott birodalmi támogatások. Itt – a számításoknál Albert Müller (Bécs) segítségét igénybe véve – a következő kép rajzolódik ki:

	<i>Támogatások (millió RM-ban)</i>	<i>Index</i>	<i>Változás (százalékban)</i>
1938	640,4	100	
1939	748,6	116	16
1940	940,4	146	26
1941	1395,3	217	48
1942	963,1	150	-31
1943	1119,2	174	16

Különösen figyelemre méltó a támogatás visszaesése az 1942-es évben. Ez minden további nélkül magyarázható a kényszermunka-gazdálkodás beindításával, amely jelentősen csökkentette a társadalombiztosítók birodalmi támogatásának szükségességét. A táblázatból látható, hogy – 1938-tól számítva – éppen három költségvetési év elteltével kellett nagyjából megkétszerezni a társadalombiztosítóknak juttatott támogatást (a szorzó 2,17). Ha ezt a növekedést lineárisan továbbvisszük, akkor további három költségvetési év elteltével (1944-re) elérnénk az évi 2,14 milliárd birodalmi márkát. 1945. április végéig pedig kb. 2,35 milliárd birodalmi márkára emelkedett volna.

A feltételezett (átlagos) lineáris növekedés évi 37,5 indexpontból indul ki (amely így 1942-re 250 indexpontot ért volna el, 1943-ban 287,5-et, 1944-ben 325-öt és 1945-ben 362,5-et). Figyelembe véve a 150 indexpontra történt 1942-es valós visszaesést, majd ezt követően ugyanekora további emelkedéssel számolva 1943-ban 187,5 indexponthoz érünk, 1944-ben 225-höz és 1945-ben 262,5-hez. Amennyiben a két feltételezett lineáris folyamatot

egymás mellé helyezzük, és a különbséget pénzre „fordítjuk”, úgy 1942 és 1945 májusa között durván becsülve 2,2 milliárd birodalmi márka „megtakarításról” beszélhetünk, amely a kényszermunkások szociális juttatásaiból és a zsidó igényjogosultak legyilkolásából származott.

Magától értetődik, hogy a tömeges kényszermunkára fogás 1942-től a Birodalom jövedelemadó-bevételeiben is tükröződött.

	<i>Jövedelemadó (millió RM-ban)</i>	<i>Index</i>	<i>Emelkedés (százalékban)</i>
1938	2090,8	100	
1939	2645,7	126	26
1940	2979,3	142	11
1941	4223,4	209	42
1942	4539,2	217	7
1943	5001,2	239	10

Az adatok mindenekelőtt azt mutatják, hogy az 1938 és 1943 közötti jövedelemadóból származó bevételek csaknem két és félszeresre nőttek. Az emelkedési ráták két figyelemreméltó ugrást mutatnak: 1938-ról 1939-re 26 százalékosat és 1940-ről 1941-re 42 százalékosat. Az első ugrásban Ausztria és a Szudéta-vidék betagolása, valamint főleg a háború kezdetétől meghosszabbított munkaidő mutatkozik meg, a másodikban a kényszermunkások tömeges ipari alkalmazásának számbeli tükröződését látjuk. Itt abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az 1940-ről 1941-re történt ugrás nélkül az emelkedési ráták 1940-től (inkább) enyhébb, átlagosan nem több, mint évi ötszázalékos növekedést mutattak volna. Pénzre átszámítva ez valószínűsíthetően 17,3 milliárd birodalmi márkás adóbevételt jelent az 1940 és 1945 első negyedéve közötti időszakra. A valós adatok alapján 1944-re és 1945-re ismét 10 százalékos növekedést feltételezünk, mivel egyre intenzívebben foglalkoztattak kényszermunkásokat. Mindezek alapján 1940 és 1945 első negyedéve között 23,8 milliárd birodalmi márka feltételezett jövedelem-

adó-befizetést számíthatunk. Eszerint 6,5 milliárd birodalmi márka – a teljes jövedelemadó-bevétel több mint egynegyede – lenne az a legkisebb nyereség, amelyet a német adófizetők közössége az ipari kényszermunka utáni jövedelemadó-befizetésekből nyert [forrás: Statistische Übersichten zu den Reichshaushaltsrechnungen 1938–1943, Anlagen 1 und 2, erstellt vom Statistischen Büro des RFM (Statisztikai áttekintés a birodalmi költségvetési számításokhoz 1939–1943, 1. és 2. sz. melléklet, készítette az RFM Statisztikai irodája), 1944. november, BA R 2/24250].

A moszkvai bankjegykibocsátó bank

Eltekintve a háború legutolsó, visszavonulási szakaszának kaotikus heteitől a Wehrmacht Észak-, Nyugat- és Dél-Európában gyakorlatilag mindent a bemutatott eljárás szerint „fizetett ki” birodalmi hitelpénztárjegyekkel vagy helyi valutával. Következésképpen az ezekben a térségekben elkövetett nagybani rablás mértéke hozzávetőlegesen megállapítható az elköltött pénzmennyiség alapján. A Szovjetunió megszállt területeire ez nem érvényes. Ott a németek csak részben használtak pénzt, a rablás jelentős részben gyanús „nyugtákkal” történt, vagy éppen minden formalitás nélkül. A Wehrmacht-hadbiztosság parancsai alapján

1000,- RM-ig minden nem katonai és magántulajdonért készpénzben kellett fizetni.

Magasabb érték esetében viszont előre nyomtatott átvételi elismervény kiállítása volt kötelező csakúgy, mint az élelmiszer és a takarmány esetében, amely „semmi esetre sem fizetendő készpénzben”.⁵³⁰ Vajon milyen „magántulajdon” lehetett a kolhozokban és az állami üzemekben? A többi megszállt országtól eltérően a Szovjetunió

esetében a kifosztás mértéke megközelítőleg sem tükröződik a forgalomba került pénzmennyiségben.⁵³¹ Ezt kell szem előtt tartani a következő fejezetben.

1941. június 9-én Max Kretschmann Reichsbank-igazgató a legszigorúbb titoktartás mellett értesítette a Birodalmi Hitelpénztárak igazgatótanácsát a küszöbön álló feladatokról. A Reichsbank néhány munkatársa már készenléthe állított hat mobil hitelpénztárt a csapatok közvetlen szükségleteit kielégítendő.⁵³² 1941. június 12-én utasítás érkezett, hogy a „tervezett keleti katonai hadművelethez” a Birodalmi Nyomdának már kiadott megrendelést „1 milliárddal”, vagyis „1¹/₂ milliárdra kell emelni”, még hozzá „a lehető legsürgősebben”.⁵³³ Tíz nappal később megindult a Barbarossa-hadművelet. Amikor július végén az előretörés veszített lendületéből, a Birodalmi Nyomda – biztos, ami biztos – hamis bankjegyeket állított elő tízmilliárd rubel értékben, de ezeket mégsem használták fel.⁵³⁴ Amint a harcoló kötelékek keresztüljutottak valamely területen, az RKK emberei „az európai fémbegyűjtés [*europäische Metallmobilisierung*] keretében” azonnal bevonatták a kopejkaérméket.⁵³⁵

Az igazgatótanács már a június 9-i ülésen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan lehetne mintegy három hónapra belül „egy új kibocsátó bankot – a »Moszkvai Bankjegykibocsátó Bankot« [*Emissionsbank in Moskau*] – ráerőltetni” az orosz bankapparátusra. Arra az esetre, ha a kijelölt helyszínen nem zsákmányolható rubel vagy legalább klisé, azt tervezték, hogy nagyon gyorsan új rubel bankjegyeket állítanak elő, kezdetben könyvnyomtatásos eljárással. Emellett Kretschmann még a lerohanás előtt gondolt rá, hogy a közeljövőben eltérő valutákat vezethetnek be:

Amennyiben Oroszország megszállt területe különböző, államjogi szempontból különálló területekre tagolódna, úgy több bankjegykibocsátó bankról kell gondoskodni.⁵³⁶

Egy nappal később, 1941. június 10-én a Birodalmi Pénzügyminisztériumban hasonlóképp szigorúan titkos tár-

gyalásra került sor. A „küszöbön álló keleti bevetésről” volt szó. Az összegyűlték azokról a hitelekéről tárgyaltak, melyeket német cégeknek nyújtanának, hogy ezek azonnal üzembe helyezzenek néhány, német szempontból fontos gyártóberendezést és mezőgazdasági üzemet, és ehhez persze pénzre lesz szükségük. A még fiktív vitában – tizenkét nappal a bevonulás előtt – a megbeszélés résztvevői feltételezték, hogy a termelőeszközök „nagymértékben megrongálódott állapotban kerülnek német kézre”. Ez ahhoz a kérdéshez vezetett, hogy a hiteleket miként lehetne a „rendes körülmények között megkívt” biztosítékokhoz kötni, ha egyszer a berendezések tönkrementek, vagy szétszedték őket, másrészt a tartalékokat sem lehet jelzáloggal terhelni,

mert a kőolajat, különböző bányaiipari termékeket és mezőgazdasági terményeket a parancs értelmében azonnal Németországba kell szállítani.

Így kapták a leendő szovjetunióbeli Birodalmi Hitelpénztárak már ekkor kinevezett vezetői azt az utasítást, hogy nyújtsanak közvetlen, biztosíték nélküli hiteleket. Végére is ott csak így módon lehetett „a lehető legtöbbet kihozni”.⁵³⁷ Ezeket a hiteleket a helyi pénztárak végül sok tízmillió birodalmi márka értékben bocsátották rendelkezésre.

1941 késő őszén a Birodalmi Hitelpénztárak igazgatótanácsa „az ostlandi korona [*Ostlandkrone*] bevezetése mellett” döntött, mégpedig „2 ostlandi korona = 1 RM arányban”. Az új központi bank felépítésére már kiszemelték Maximilian Bernhuber Reichsbank-igazgatót. De a terv elbukott. Először is a baltikumi német polgári igazgatás tiltakozott, mert nem akart nyugtalanságot kelteni a lakosság körében. Később a front közeledte határozta meg a fontossági sorrendet.⁵³⁸

Sikerült viszont megvalósítani egy másik tervet, melybe ezzel párhuzamosan kezdtek: az önálló ukrán valuta, a karbovanyec bevezetését. A Zentralnotenbank Ukrainéről [Ukrajnai Központi Jegybankról, ZNU] szóló törvény

1942. június 1-jén lépett életbe. Jogilag messzemenőkéig úgy működött, mint a főkormányzóságbeli bankjegykibocsátó bank. A megszálló hatalom valutapolitikai befollyása „azáltal [volt] biztosított, hogy a jegybank mindkét vezetőjét a Reichsbank jelöl[te]”.⁵³⁹ Mint az összes többi regionális valutareformnál, a birodalmi pénzügyminiszter itt is azt követelte, hogy az új ukrán pénzre váltott rubelt „kártalanítás nélkül szolgáltatassák be a Birodalom javára a Birodalmi Hitelpénztárak főigazgatóságának”. Hasonló módon tulajdonította el a Pénzügyminisztérium a francia frankot Elzász-Lotaringiában, és 1941-ben azt a rubelt, „amelyet Kelet-Galícia bekebelezése után a Főkormányzóságban zlotyra kellett váltani”.⁵⁴⁰ Ez utóbbi esetben 340 millió rubelről volt szó, amelyet a lengyelországi bankjegykibocsátó bank adott át a Reichsbanknak „hasznosításra”.⁵⁴¹ Kretzschmann Reichsbank-igazgató jelentése szerint ugyanígy jártak el a német állami bank tisztviselői annak a 660 millió zlotynak az esetében, amelyet 1940-ben váltottak át birodalmi márkára a Németország által annektált egykori lengyel területeken. A pénz „teljes egészében a lengyelországi Birodalmi Hitelpénztárak és a krakkói bankjegykibocsátó bank révén hasznosították”. Nem minden büszkeség nélkül tette hozzá a Reichsbank képviselője:

Tehát 300 millió RM összeget szereztünk a Birodalomnak, amelyet a Birodalom a betagozott keleti Gauban eleinte à fond perdu* a lengyel bankjegyek beváltására fordított, és amelyet át lehetett helyezni a maradék lengyel területre egyfajta hozzájárulásként a keleti háborús költségekhez.⁵⁴²

Amikor 1940 áprilisában a Birodalmi Hitelpénztárak a megszállt Lengyelországban átadták az ügyeket az újonnan alapított bankjegykibocsátó banknak, 306 millió el nem költött zlotyt (153 millió birodalmi márka = 1,5 milliárd euró) vittek magukkal. A következő évekre jellemző gyakorlatot a maga módján kommentálta Schwerin von Krosigk:

* Tudatos veszteségként elkönyvelve.

Nem kerüli el figyelmemet, hogy a zloty-aktíva általam kívánt hasznosítása olyan hadisarcot jelent, amelyet csak szakértő ismerhet fel mint olyat, és a lengyel gazdaság számára viszonylag kevésbé érzékelhető.⁵⁴³

Ezt követően ilyen összegekből szereztek be árukat a Német Birodalom megbízottai a még meglévő frank-, zloty- és rubelzónákban anélkül, hogy a vásárlásokat valaha is elkönyvelték volna bármely megszállási költségszámlán.

Az új ukrán valuta anélkül gyarapította a helyi fizetőeszköz-mennyiséget a Szovjetunió megszállt területein, hogy hamis pénzzel kellett volna dolgozni. Ezenfelül egy csapásra elértéktelenítette az Ukrajnában felhalmozott rubelt. Az intézkedés célja állítólag az volt, hogy „egészséges ár- és valutaviszonyokat” teremtsenek.⁵⁴⁴ Az ország mindenestre nem az eldugott pénztől szenvedett, hanem a megszállók harácsolásától. Az új pénz bevezetésével lényegesen nagyobb esélyeik voltak a kizsákmányolásra, de emiatt sokasodtak azok a problémák is, melyeket állítólag le kellett volna küzdeni. Amikor az ukránok magas értékű rubelbankjegyeket akartak beváltani karbovanyecre, a Zentralnotenbank nem adott értük készpénzt. Helyette az összeget egyéni számlán írták jóvá, amelyet azonban zároltak a tulajdonos elől.

Ennek célja, mint állították, „a helyi lakosság felesleges vásárlóerejének lefölözése” volt.⁵⁴⁵ A beszedett összegek valójában a Birodalmi Hitelpénztárakon és a Wehrmacht-hadbiztosokon keresztül a megszállt szovjet területek rubelzónájában állomásozó német katonák és az ott tevékenykedő üzérek zsebébe folytak. Ugyanakkor a németek hatalmas mennyiségben vásároltak fel élelmiszert, melynek csak kis része került 1942-ben és 1943-ban Németországba; a nagyobb részt a Wehrmacht Ukrajnán kívüli hadművelleti területeire szállították. A Megszállt Keleti Területek Minisztériumának a Birodalmi Pénzügyminisztériumhoz intézett felhívása, hogy amit elszállítottak, azt fizessék is ki, süket fülekre talált.⁵⁴⁶

Így állandóan pénzt kellett nyomni. Az új valuta éppen hét hónapja volt forgalomban, amikor 1943 februárjában a *Reichskommissariat Ukraine* [Ukrajnai Birodalmi Biztosság] pénzügyi osztálya felhívta a figyelmet, hogy a helyzet „roppant kritikus”, mivel néhány hónap alatt 80 százalékkal nőtt a bankjegyforgalom. Az elértéktelenedő pénz nagy mennyiségben „legfőképp a Wehrmacht kötelekeibe tartozók zsebéből” jutott „a helyi lakosság” kezébe.⁵⁴⁷ Az 1942-es évben

a szállási költségek 90%-át ZNU-kincstárjegyek kibocsátásával kellett előteremteni

- vagyis bankjegynyomással.⁵⁴⁸

*Az átlagfogyasztó**

A német mezőgazdasági termelés sem az első, sem a második világháború alatt nem elégítette ki a fogyasztói igényeket. A nemzetiszocialista vezetés a legnagyobb erőfeszítéssel is csak a szükséges élelmiszer 83 százalékát tudta belföldön megtermeltetni. Ahhoz, hogy a lakosságot megfelelőképpen ellássák, állandó behozatalra volt szükség, különösen növényi zsiradékból és takarmánygabonából. Ugyanez az alapvető helyzet határozta meg a legtöbb nyugat- és közép-európai ország élelmiszermérlegét is. A brit hadiflotta ezért szorongathatta meg a tengeri blokáddal Németországot egzisztenciálisan is, annál is inkább, mert a háború következtében csökkent a termés, s ezzel együtt szűkült az önellátás lehetősége. A fegyveres erők mozgósítása szükségszerűen vezetett műtrágyahiányhoz, amelyhez ugyanaz a nitrogén kellett, mint a lőporgyártáshoz; továbbá hamarosan túl kevés

* Otto Normalverbraucher (a. m. Átlagfogyasztó Ottó): a magyarul nem létező kifejezés átlagembert, átlagfogyasztót jelent (a magyar „Gipsz Jakab” kifejezéshez hasonló nyelvi fordulat).

munkás, ló, traktor, új gép és üzemanyag állt rendelkezésre. Nehezen lehetett idejében beszerezni a vetőmagot, és gyorsan, kellő időben aratni. Ezért a háború kitörése után igen gyorsan úgy döntött a nemzetiszocialista vezetés, hogy lengyel munkásokat vetnek be, különösen a mezőgazdaságban.

A Birodalmi Élelmezésügyi Minisztérium ettől függetlenül is készült az előre látható nehézségekre. Az illetékesek 1936-tól dolgoztak a Birodalom gabonatartalékának felhalmozásán, és – szubvenciókkal, adókedvezményekkel való ösztönzéssel – mindenütt silókat és csarnokokat építettek.⁵⁴⁹ Ezekre Göring a „közvetett fegyverkezés részeként” tekintett. Az ügy felgyorsítására 1938 nyarán kinevezte a tette kész élelmezési minisztériumbeli államtitkárt, Herbert Backét „a gabonaraktárak építésének különmegbízottjává”.⁵⁵⁰ A készletek 1939. június 30-án már elérték az 5,5 millió tonnát, s egy évvel később majdnem ugyanekkorak voltak. 1941. június 30-ára a tartalékok kétféle millió tonnára, 1942. június 30-ára pedig szűkössé 670 000-re csökkentek. Egy Göringnél tartott 1942. augusztusi drámai megbeszélésen azt a döntést hozták, hogy minden addiginál kíméletlenebbül szerzik meg a megszállt országok élelmiszereit. Ennek alapján tudta Backe a birodalmi gabonatartalékot 1943 nyaráig ismét 1,2 millió tonnára, sőt 1944. június 30-ig 1,7 millió tonnára növelni.⁵⁵¹

1914-gyel ellentétben az Élelmezési Minisztérium már a mozgósítás időszakában – 1939. augusztus végén – életbe léptetett egy fölöttebb összetett jegyrendszert, és néhány nappal a lengyelországi bevonulás előtt kiadatta az élelmiszerjegyeket. Sartre helyzetelemzésére támaszkodva, békére szomjazva írta Simone de Beauvoir 1939. augusztus 28-án a német háborús előkészületekről:

Az ember nem indít háborút kenyérjegyekkel.⁵⁵²

Így vette kezdetét szeptember 1-jén egy jól kidolgozott, hosszasan és alaposan előkészített elosztási politika, amely majdnem a háború utolsó napjáig működött.

Backe munkatársai és tanácsadói 1939-ben az élelmé-
zésgazdasági szempontból rossz hatékonyságú hús- és
tojástermelést olyan minimális mértékre csökkentették,
amely a közhangulat és az emberek fizikuma számára
még épp elviselhető volt. Mivel egy kilogramm hús meg-
termeléséhez mintegy öt kilogramm gabonának megfe-
lelő takarmány kellett, sokkal hatékonyabban ki lehe-
tett használni az agrárforrásokat. Messzemenőig stabil
árak, valamint a feketekereskedelemért és feketevágá-
sért kiszabott drákói büntetések tették teljessé az elein-
te nagyvonalú élelmiszergazdálkodást. A jegyrendszert
igazságosnak találták, mivel kezdettől fogva többféle ki-
utalási kategóriát különböztetett meg: a nehéz, illetve
a legnehezebb fizikai munkát végzőkét, a várandós és
szoptatós anyákét, gyermekeket, betegeket és persze az
átlagfogyasztókat. Természetesen figyelembe vették a
helyi táplálkozási szokásokat is.

Bár az élelmiszer-fejadagokat célirányosan állapították
meg, és az étkezési szokásokat a háborúhoz igazították,
mégis maradt rés az élelmiszer-ellátásban. De a tény-
szerűen létező hiányt – az első világháborúban követett
gyakorlattal ellentétben – a német vezetés ezúttal áthá-
rította a megszállt országokban élő emberekre, az üldö-
zött kisebbségekre és a szovjet hadifoglyokra. Ez éhínsé-
get jelentett Lengyelországban vagy Görögországban, de
leginkább a Szovjetunióban; az éhhalál átkerült a pszi-
chiátriai klinikákhoz, a gettókba, koncentrációs és hadi-
fogolytáborokba. E politika szellemében Göring több-
ször is kijelentette:

Ha éheznek, akkor ne a németek éhezzenek, hanem mások.⁵⁵³

Ebből az alapelgondolásból vezették le a Szovjetunió fő-
lötti uralom egyik központi irányelvét:

Tehát semmilyen körülmények között sem lehet szó az eddigi gya-
korlat megtartásáról, hanem tudatosan el kell fordulni a kialakult
helyzettől, és Oroszország élelmézőgazdaságát be kell vonni az eu-

rópai keretek közé. Ebből szükségszerűen következik úgy az ipar, mint az emberek nagy részének megsemmisülése.

Ugyanebben a dokumentumban más helyütt ez áll:

Sok 10 millió ember válik fölöslegessé ezeken a [z orosz] területeken, és meg kell halniuk, vagy kénytelenek lesznek kivándorolni Szibériába.

Ezen a gyalogmeneteket értették.⁵⁵⁴

Bár a Heer főszállásmestere, Eduard Wagner még 1943. november 13-án úgy nyilatkozott, hogy

a nem dolgozó hadifoglyoknak éhen kell halniuk a fogolytáborokban,

decemberre megváltoztak a politikai előírások. Ekkortól a cél „minél több hadifogoly újbóli munkaképessé tétele és megtartása” lett. Ez a fordulat a Moszkvánál elszenvedett német vereségből következett, és abból, hogy egy hosszabb, teljesen bizonytalan kimenetelű háborúra készülve a németek átszabták a stratégiát és a hadigazdaságot. Ettől kezdve minden arra alkalmas hadifoglyot lehetőleg kényszermunkára kellett fogni. Ám sok, ekkora már teljesen elkínzott ember számára a döntés túl későn jött, s ráadásul lassan is ültették át a gyakorlatba.

Ez nem jelentette az általános, különösen a városiakok ellen folytatott éhségpolitika végét. Wagner megtiltotta „a csapatellátási eszközök bárminemű átadását a megszállt területek lakosságának”. A hárommillió Heernek a hazát kímélendő „a vidékből” kellett táplálkoznia, az ellátásért felelő tiszteket [*Versorgungs-offiziere*] könyörtelen rekvirálásra kötelezték. Ez a gyakorlat összekapcsolódott azzal, hogy tudatosan leállították a Szovjetunió déli agrárterületeiről származó élelmiszerek északi területekre és városi központokba való szállítását. Amerre nyomultak, a német katonák és a mezőgazdasági vezetők [*Landwirtschaftsführer*] egész vidékeket hagytak maguk után úgy, hogy minden ehetőt elraboltak. 1942 decemberében a dél-oroszországi német agrárigazgatás

vezetői „800–1000 km széles, tarra zabált zónáról” beszéltek, ahonnan mindent meg kell kaparintani.⁵⁵⁵

Gazdasági okokból

– ahogy a német vezetés idejekorán leszögezte –

nem kívánatos a nagy városok elfoglalása. Előnyösebb a bekerítésük.

A Wehrmacht főparancsnokságának élelmezési szakértője, Wilhelm Ziegelmeier professzor 1941. szeptember 10-én jegyezte föl naplójába:

A jövőben sem fogjuk terhelni magunkat Leningrád kapitulációjának követelésével. Tudományosan megalapozott módszerrel kell megsemmisíteni.

November 27-én a hamburgi főpolgármester, Carl Vincent Krogmann ezt írta beszámolójába az után, hogy a főigazgatóság egyik tagja jelentést tett a Leningrád körüli fronton tett szolgálati útjáról:

Feltételezik, hogy Leningrádban az emberek legnagyobb része, kb. 5 mill. éhen fog halni.

A megszállt keleti területek minisztere „szigorú szükség-szerűségről” beszélt, amely „minden érzelmet kizár”.⁵⁵⁶ Ezzel egy időben jövendőlte Göring, hogy ez lesz „a legnagyobb halálozás a harmincéves háború óta”.

Eduard Wagner kihirdette,

hogy kiváltképp Leningrádnak kell éhen halnia.

Már két hónappal korábban ezt írta feleségének:

Először Péterváron kell saját levükben megfőzni őket.

Végtére is nem lehet több millió emberrel megterhelni „az ellátási pénztárcánkat”.

Szentszocializmusnak itt nincs helye.⁵⁵⁷

Leningrádban a két és fél éves német ostrom alatt legalább egymillió ember halt éhen.

A harkovi katonai parancsnok rendelkezésében ez állt:

A német Wehrmachtnak nem érdeke a harkovi városi lakosság eltartása.

A várost a 6. hadsereg foglalta el, melynek főparancsnoka, von Reichenau vezértábornagy „a csapatnak a keleti térségben” tanúsítandó „viselkedése” kapcsán ezt adta parancsba:

Az ország lakosságának ellátása [...] éppoly félreértelmezett emberesség, mint cigaretta vagy kenyér ajándékozása.

A Krím-félszigeten fekvő Kercsből jelentették:

A város veszélyeztetett élelmezési helyzete miatt a zsidók likvidálása gyorsított ütemben zajlik.⁵⁵⁸

Az OKW egyik utasítása tükrözi az azért való aggodást, hogy a hazában jól terített asztalokhoz ülhessenek. 1942 májusában a keleti fronton szolgálatot teljesítő katonák – a rendes tábori csomagok mellett – még 20 kilogrammnyi csomagot küldhettek haza fejenként. Ez hivatalosan a „csapat főlegesen csomagoktól való tehermentesítését” volt hivatott szolgálni, mindazonáltal a Heer főparancsnoksága igencsak szorgalmazta, hogy

vegyék elejét annak, hogy a vámnyomozó szolgálat ezen csomagok miatt utólagos vizsgálatokat tartson a hazai címzetteknél.⁵⁵⁹

Ha mégis ellenőriztek egy ilyen „fehérműcsomagot”, annak tartalma „kizárólag füstölt disznóhús” volt.⁵⁶⁰ 1942 decemberében a Wehrmacht Göringgel egyetértésben a „szabadságos frontszolgálatosoknak” pótlólagos „csomagakciót” szervezett az Afrikában, tengeralattjárókon és a keleti fronton szolgálatot teljesítő katonák javára.⁵⁶¹ Az ukrajnai Birodalmi Biztosságban külön e célból vásároltak fel 37 millió birodalmi márka értékben élelmiszert.⁵⁶²

Az 1942. augusztus 6-i megbeszélésen az összegyűlt birodalmi biztosoktól és katonai parancsnokoktól Göring drasztikusan megnövelt beszerzéseket követelt a megszállt területekről.

Közömbös számomra

- fürmedt rá a vonakodókra -,

ha azt mondják, hogy az emberek összeesnek az éhségtől. Essenek, csak egyetlen német se essen össze az éhségtől.⁵⁶³

A kis Szerbiát, ahonnan a legtermékenyebb területeket vették el, 100 000 tonna búza és kukorica pótlólagos szállítására kötelezték.⁵⁶⁴ Ugyanez történt példának okáért Franciaországban és Belgiumban arra a bolsevizmus elleni háborúra hivatkozva, amelyben Németország Európáért vérzik. Ezért nőtt meg az 1942-es év és 1943 vége között 50 százalékkal a Franciaországból érkező élelmiszerimport.⁵⁶⁵ Ugyancsak 1942 augusztusában, egy Hitlerrel folytatott megbeszélés után hirdette ki Erich Koch, az Ukrajnáért felelős birodalmi biztos az élelmezéspolitikai irányelveket. Egy összefoglaló jegyzőkönyv szerint kijelentette:

Ukrajnának azt kell szállítania, ami Németországnak hiányzik. Ezt a feladatot veszteségekre való tekintet nélkül kell teljesíteni [...]. A kenyérfejadag növelése politikailag szükségszerű a háború győzelmes folytatásához. A hiányzó gabonamennyiségeket Ukrajnából kell beszerezni. Tekintettel erre a feladatra teljesen közömbös a polgári lakosság élelmezése.⁵⁶⁶

Mint Christian Gerlach kimutatta, az európai zsidók legyilkolását gyorsították az abból adódó nehézségek, hogy magas színvonalú élelmiszer-ellátást kívántak biztosítani a németek számára. Amikor Backe az éhező Fő-kormányzóságot, amely egyelőre kapott még némi élelmiszert Németországból, 1942 nyarán nagyarányú gabona- és húsbeszolgáltatásra kötelezte, energikusan tiltakozott az ottani élelmezési főosztály vezetője, Karl Nau-

mann. Felhívta a figyelmet a lengyelek elégtelen élelmezésére. Erre Backe sokatmondóan így válaszolt:

A G. G.-ben még 3,5 mill. zsidó található. Lengyelországot még az idén rendbe kell hozni.⁵⁶⁷

A szám erősen túlzó volt, vagy téves becslésen alapult, de az összefüggés stimmel. 1942. augusztus 24-én ugyanez a Naumann a Főkörmányzóság kormányülésén az összegyűlt igazgatási elit előtt leszögezte:

Feleslegessé válik az eddig 1,5 millió zsidóra becsült népességmennyiség ellátása, mégpedig azon 300 000 zsidóra becsült mennyiséget leszámítva, amely iparosként vagy másképp, német érdekeket szolgálva dolgozik. [...] A többi zsidó, összesen 1,2 millió nem részesül többé élelmiszer-ellátásban.⁵⁶⁸

S valóban, 1942. december 31-ig jóval több mint egymillió zsidót gyilkoltak le a Főkörmányzóság gázkamráiban.⁵⁶⁹

Christian Gerlach azt is kimutatta, hogy hasonló helyzetről volt szó, amikor a német vezetés szigorított a szovjet hadifoglyokkal szembeni éhségpolitikán háromnegyed évvel korábban, vagyis 1941 szeptemberében. Ekkor vált az illetékesek előtt világossá, hogy a tél beállta előtt nem sikerül legyőzni Oroszországot. Szeptember 4-én Backe elutasította a Wehrmacht 2,1 millió tonna gabonára és 652 000 tonna húsról bejelentett igényét, és elvárta, hogy a katonák élelmezését a megszállt szovjet területeken oldják meg. Külön utalva az 1918-as németországi éhséglázadásra, illetve arra, hogy nem csökkenthetők a német fejadagok, Göring a következő utasítást adta ki 1941. szeptember 16-án:

A megszállt területeken alapvetően csak azoknak biztosítandó megfelelő élelmezés, akik nekünk dolgoznak.

A Németországba érkező élelmiszer-utánpótlás érdekében Göring parancsba adta „kíméletlen takarékosági intézkedések” meghozatalát. Kevéssel később Goebbels

egy Backével folytatott megbeszélés után ezt jegyezte föl a Vörös Hadsereg katonáinak helyzetéről a táborokban:

Olyan éhségkatasztrófák játszódnak le ott, melyek leírhatatlanok.

A rigai kaszinóban Wehrmacht-tisztek arról a „megbízatásukról” beszélgettek, hogy „az orosz hadifoglyok éhen haljanak és megfagyjanak”.⁵⁷⁰

1942. február 1-jéig már kétmillióan haltak meg a Vörös Hadsereg 3,3 millió fogságba esett katonái közül német táborokban és a transzportok során: 60 százalék tehát. Ez, ha nem számoljuk az első háborús heteket, amikor az első foglyok még felélhették testi tartalékaikat, napi átlagban tízezer férfi elhalálozását jelenti. Amikor az első világháborúban Németország éhségtől szenvedett, az 1,4 millió orosz hadifogoly 5,4 százaléka halt meg. Ha meggondoljuk, hogy a férfiak egy része sebesülten vagy már ereje fogytán került fogságba, akkor a halálozási arány bizonyítja, mily kínos pontossággal tartotta magát az első világháborúban a birodalmi vezetés a szárazföldi háború szabályait rendező hágai egyezményhez.

Miután átültették a gyakorlatba a szovjet hadifoglyokkal, zsidókkal és a szovjet városok lakosságával szembeni szigorú éhségpolitikát, 1942. október 4-én, egy vasárnapon Göring beszédet tartott a berlini Sportpalotában [*Sportpalast*] az „aratási hálaadó ünnep alkalmából”. Mindenekelőtt a nem német parasztok betakarításairól beszélt. Tudtul adta, hogy

valamennyi alakulatunkat a megszállt területekről tápláljuk.

„Apró fauxpas” – vélte erről Goebbels. Legfőképp pedig azt jelentette be Göring, hogy még a hónap folyamán emelik az élelmiszer-fejadagokat, különösen a légítámadásoktól veszélyeztetett vidékeken. Karácsonyra „külön kiutalást” ígért. A meghódított keleti térségről szó szerint ezt mondta:

Mától fogva egyre javul a helyzet; ugyanis ezeken a területeken a legtermékenyebb földeket birtokoljuk. Tojás, vaj, liszt, mindez akkora mennyiségben van ott, hogy elképzelni sem tudják.

Néhány nappal korábban Hitler a Téli Segélyszervezet éves megnyitóján beszélt. Ő is abba a reménybe ringatta milliós hallgatóságát, hogy a „keleti térség” általa hirdett „kiaknázása” hamarosan ismét „békebeli állapotokhoz” vezet. Mi több, lehetővé teszi, hogy „a háborúban nagyobb megszorítások nélkül” mindenki „kitarthasson annak diadalmas lezárásáig”.

Miután a Führer ekképp előkészítette a terepet, Göring néhány nappal később tett konkrét bejelentései növelték csak igazán a bizalmat. Az SD lakossági jelentéseiben ilyesfajta észrevételekről tudósított:

Göring egyaránt beszélt testhez és lélekhez.

vagy:

a Birodalom egyre javuló élelmezési helyzetének részletes leírása [...] megerősítette azt az általános vélekedést, hogy élelmezési nehézségeinket illetően „túljutottunk a nehezén”,

annál is inkább, mert a munkások a beszédben „valami kézzelfoghatót” találtak. Ezenkívül az emberek szélesebb körben sem „aggódnak már annyira a katonai helyzet, pl. a sztálingrádi harcok elhúzódása miatt”. Az 1942. október 12-i SD-jelentés szerint

lényegesen javult a hangulat a nők körében, ahol természetszerűleg az élelmezési és ellátási helyzet állandó javítására tett ígéret játssza a legnagyobb szerepet.

Goebbels pedig úgy látta, „a német nép körében egyenesen hangulati hossz” tapasztalható.⁵⁷¹

A Birodalmi Statisztikai Hivatal [*Statistisches Reichsamt*] adatai szerint a Szovjetunió meghódított területeiről a megszálló hatalom az 1941-1942-es és az 1942-1943-as élelmezési évben a következő fontos mezőgazdasági ter-

ményeket vitte ki (az élelmezési év egyik aratástól a következőig tart; a táblázatban a takarmány- és kenyérgabona egy rovatban található; az olajos magvak, kenhető zsiradékok és étolajak együttesen az „étolajak és zsiradékok” rubrikába kerültek).⁵⁷²

	<i>Szovjet élelmiszer</i>		
	<i>A Wehrmacht-nak (t)</i>	<i>Németországba (t)</i>	<i>Összesen (t)</i>
Gabona	3 385 021	988 318	4 373 339
Hús	435 058	60 585	495 643
Étolaj és zsiradék	90 732	632 618	723 450
Burgonya	1 880 240	15 535	1 895 775

A korabeli statisztikusok nézete szerint ezekhez a számokhoz hozzá kellett még adni „az alakulatok által közvetlenül megszerzett vagy zsákmányolt termékeket”,

amelyek ugyan kisebb, mégis igen tekintélyes mennyiségek, egyedül a gabona esetében több százezer tonna. Végül megemlítendő még a Birodalomból érkezett, Keleten munkába állított németeknek (hivatalnokoknak, keleti cégek kísérszemélyzetének) az ellátása.

A két év alatt ehhez jött még sok millió német katona magánjellegű bevásárló útja, amelyet a birodalmi statisztikusok nem vettek figyelembe. Mindamellet arra a következtetésre jutottak, hogy az „élelmiszer-elvétel” nem dokumentált része „kisebb ugyan” a nyilvántartott tételeknél, „mégis igen tekintélyes”. Ezért a következő számításokban 15 százalékkal megnövelem a Wehrmachtra eső fogyasztást, ami bizonyosan kevesebb a valóságosnál.

Ha a végeredményt összevetjük a német gabonatermeléssel, akkor a szovjet területek kifosztása jó 10 százalék többletet jelentett, a növényi olaj esetében 60 százalék többlethozamot, a húsnál mintegy 12 százalékot.⁵⁷³

Ha a teljes hozamot lebontjuk egy németországi lakosra, aki épp csak a legszükségesebbeket – vagyis az akkori előírás szerinti 2,5 gabonaegységet [*Getreideeinheit*, GE] – fogyaszt, akkor világossá válik, miért kellett

éhínségnek uralkodnia a megszállt szovjet területeken. A különböző élelmiszerek átszámítására az 1940-ben kifejlesztett GE-kulcsot használtam, ahogy a Birodalmi Élelmezésügyi Minisztérium is. Egy gabonaegység duplafélmázsa (= 1 mázsa) gabonának felel meg. Minden más mezőgazdasági termény értékét Backe tudós végzettségű tanácsadói, a két nagy hírű agrárszakértő, Emil Woermann és Georg Blohm a tápanyagtartalom alapján állapították meg. Ezzel helyezték természettudományos alapokra a háborús élelmiszerfejadag-számítást; manapság hasonló számítások alapján az éhségkatasztrófák ellen veszik fel a harcot. Eszerint a burgonyát 0,20 energiaszorzóval számították át, a hüvelyeseket 1-gyel, a tehén élősúlyát 5,7-del, a disznóét 4,2-del, a tojást 4,2-del, a zsiradékot 3,4-del. (A következőkben a húst 5-tel súlyozom, amely a disznó- és a marhahús értéke között van.)

A rablás katasztrofális következményeinek megítéléséhez szükség van egy további számítási lépésre: az említett viszonyszámok segítségével a gabonaegység közös nevezőjére hozhatjuk azt az élelmiszer-mennyiséget, amelyet a németek két év alatt raboltak el a Szovjetunióból. A legfontosabb élelmiszereket véve, a Birodalmi Statisztikai Hivatal adatai alapján a következő eredményre jutunk:

	<i>Wehrmacht</i>	<i>Németország</i>
	<i>GE</i>	<i>GE</i>
Gabona	33 850 210	9 883 180
Hús	21 752 900	3 029 250
Étolaj és zsiradék	3 084 890	21 509 010
Burgonya	3 760 480	31 070
Összesen	62 448 480	34 452 510
+ 15% Wehrmacht-fogyasztás	9 367 272	
	71 815 752	
Mindösszesen		106 268 262

Mint szó volt róla, egy embernek átlagosan évi 2,5 gabonaegységre volt szüksége, hogy még éppen életben ma-

radjon. Következésképpen a német Wehrmacht és a német polgári személyek ellátására két éven át „Keleten” rabolt élelmiszer-mennyiséget öttel kell elosztani, hogy megkapjuk, hány ember élelmiszer-alapszükségletét vonták el. Hogy itt valóban a lehető legkevesebbbről volt szó, kiolvasható a „táplálkozás európai teréről” szolgáltatott német adatokból. Eszerint a Szovjetunió önellátási hányada békeidőben 101 százalékos volt. Ennek tehát a háborúban – már csak a rombolás és a káosz következtében is – a német fosztogatás nélkül is a minimális 100% alá kellett esnie.⁵⁷⁴ Mindezek után a német élelmiszer-rablás sok tízmillió ember számára hozott katasztrofális éhínséget, vagyis – számtanilag kifejezve 106 268 262 osztva 5-tel – 21,2 millió embertől vonta meg teljes mértékben a táplálkozás lehetőségét.

Még e gondolatban megelőlegezett és feltehetően még radikálisabban értelmezett forgatókönyv alkalmazása előtt ezt a határozatot hozta az 1941. május 21-i államtitkári konferencia:

A háborút csak akkor lehet folytatni, ha a háború harmadik évében a teljes Wehrmachtot Oroszországból élelmezik. Kétségtelen, hogy több tízmillió ember fog éhen halni, ha kivisszük a számunkra szükségességet az országból.⁵⁷⁵

Az élelmiszer-fosztogatás gyakorlatáról az ukrajnai Kirovográdban (ma: Kirovohrád) dolgozó egyik német alkalmazott levele ad felvilágosítást. A férfi az SZSZKSZ megszállt területein működő Birodalmi Monopoltársaságnak [*Reichsmonopolgesellschaft*] dolgozott, és az volt a feladata, hogy

valamennyi terméket, mégpedig úgy a mezőgazdaságban, mint az iparban, azonnal nyilvántartásba vegyen és lefoglaljon, és elsősorban délkeleti frontunkat lássa el mindenféle élelmiszerrel és élvezeti cikkel.

Miután a levélíró mellékesen odavetette, hogy „zsidók, nem rólatok van szó!”, megnevezte munkájának fő célját, vagyis hogy „a hazát, amennyire csak lehet”, tehermentesítse „az utánpótlás” biztosításától. Ám maradt egy s más,

amivel „a Wehrmachtot pillanatnyilag nem [kellett] ellátni”, ezeket következképpen Németországba irányította:

A Birodalomba hatalmas mennyiségben fuvarozunk búzát, napraforgómagot, napraforgóolajat és tojást. Ha tehát az élelmezés elkövetkező tíz napjában a Birodalomban, ahogy a feleségem írja, napraforgóolaj kerül kiosztásra, úgy némi büszkeséggel elmondhatom, hogy mértékadó részese vagyok ennek az akciónak.⁵⁷⁶

A megszállt országokból származó élelmiszer elsősorban a német katonák javát szolgáltatta. Ennek nem kis részét küldték haza. Egy másik részét – amely 1942-ben egyre nagyobb lett – Németországba szállították, mégpedig nehez fizikai munkát végzőknek, terheseknek, árja időskorúaknak és csecsemőknek, s nem utolsósorban az azóta közmondásos „átlagfogyasztók” legnagyobb meglepésére. Ezen azokat értették, akik olyan átlagfogyasztói élelmiszerjeggyel rendelkeztek, amely semmiféle pótlékra nem jogosított.

A magasabb ellátási fejadag és a németek közötti viszonylag igazságos elosztás napról napra növelte a népnek a vezetésbe vetett bizalmát. 1945 februárjában arról panaszkodtak az anyák Berlinben, hogy – első ízben – „nem kaptak rendszeresen zsíros tejet”.⁵⁷⁷ Hasonlóképpen emlékeztek vissza 1945 után még évtizedekig a német nők szemrehányással a hangjukban:

A háborúban nem éhezünk, akkor minden működött! Rossz csak utána lett.

Álljon itt kiegészítésképpen egy visszaemlékezés a körbezárt Leningrádról. Itt 1942 januárjában naponta 3500-4000 ember halt meg:

Szinte lehetetlen volt felhajtani egy koporsót. Holttestek százait hagyták egyszerűen ott a temetőkben vagy a környékükön, mindössze egyetlen kendőbe csavarva. A hatóságok a kirakott tetemekeket közös sírba temették, melyeket a polgári védekezés alakulatai robantással vájtak ki. Senkinek sem volt ereje rendes sírt ásni a megfagyott földbe.⁵⁷⁸

III.

A ZSIDÓK KISAJÁTÍTÁSA

Infláció és árjásítás

Az árjásítást gyakran kötik konszernek menedzsereihez és bankigazgatókhoz. Az 1990-es évek vége felé sok európai állam és nagyvállalat bízott meg szaktörténészekből álló vizsgálóbizottságokat a nemzetiszocialista korszak feltárására, s ezek tovább erősítették az összességében hamis képet. A különbségtételekre valamivel érzékenyebb szakirodalom az említetteken kívül előszeretettel sorol alacsonyabb-magasabb rangú nemzeti-szocialista funkcionáriusokat is azok közé, akik hasznot húztak az árjásításból. Az utóbbi években az elemzések középpontjába kerültek az átlagos német szomszédok, valamint a lengyel, cseh vagy magyar haszonélvezők is – olyan emberek, akik a megszálló hatalomnak nyújtott piszkos szolgálataikat nemritkán „zsidótlantított” tulajdonnal fizettették meg. Mindamellettvé útra vezet minden olyan koncepció, amely kizárólag a magánúton tevékenykedő haszonszerzőkre összpontosít. Nem ragadja meg a dolog lényegét, amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy hová került a kisajátított és legyilkolt zsidók tulajdona.

Aki ezt szeretné megtudni, először tisztában kell lennie azzal, miként finanszírozták a németek a második világháborút. Bárhol árjásítottak is Európában, szinte mindenütt a helyi állami vagy a megszálló apparátus tette pénzzé a zsidók vagyonértékeit. Ezenközben persze – mint a tulajdonviszonyok szociálforradalmi átalakulása során mindig – a legváltozatosabb formákban virágzott a korrupció, a sikkasztás és az egyéni nyerészkedés. Magától értetődő, hogy az árjásítás Berlinben poroszosabban történt, mint Bukarestben a zsidó tulajdon romanizálása.

De itt is, ott is szinte kivétel nélkül magánszemélyként fellépő vásárlók fizettek a zsidók kisajátított részvénye-
iért vagy házáiért, bútoraiért vagy ruhadarabjaiért, még
ha alacsonyabb áron jutottak is hozzájuk, mint amekko-
rát a háború miatt túlfűtött piac diktált volna. A tulajdont,
mielőtt magánosították volna, mindenhol államosított-
ták: az államra „szállt”* – ahogy a német pénzügyi hiva-
taltok szokták volt mondani.

Bár ezt-azt potom áron adtak, az értékesítésből tete-
mes bevételek kerültek az európai állampénztárakba.
A zsidó tulajdon kisajátítása és értékesítése nem csak
Németországban jelentett olyan költségvetési kényszer-
intézkedést 1938-ban, mely révén megvalósulhattak a
fiskális politikai célkitűzések – az eljárás modellé vált,
melyet később exportáltak a leigázott Európa országai-
ba és térségeibe. Csak ennek figyelembevételével értel-
mezhető megfelelő módon az árjásítás. Ábrázolni kell
tudnunk azt a Németország javára történt nagyszabású,
összeurópai pénzmosási folyamatot, amely országon-
ként némileg más és más formát öltött. A következőkben
néhány kisajátítási eljárást mutatok be – és az eljárások
mindig is azonos célját: a német háborús költségvetést.
Ily módon találtak fedezetet bizonyos kiugróan magas
tételekre. Pontos számadatokat nehéz közölni, mert a né-
metek a zsidó tulajdon államosítását sok helyütt kötötték
össze átfogó, más embercsoportok ellen folytatott kisajá-
títási akciókkal.

A kisajátítás bevett technikája jól szemléltethető Len-
gyelországnak azon a területén, amelyet a németek Fő-
kormányzóságnak neveztek. Itt mintegy kétmillió zsidó
élt. A németek már röviddel a megszállás után zároltak
minden olyan bankszámlát, bankfiókot és letétet, me-
lyet zsidó névre nyitottak. Tulajdonosaikat rendelet út-
ján kényszerítették, hogy egyetlen bankba helyezték át
valamennyi bankbetétjüket és széfjeik tartalmát. A 2000
zlotyt meghaladó készpénzösszegeket be kellett fizetni-

* „Verfiel” dem Staat.

ük a folyószámlára, megélhetésre heti 250 zlotyt vehettek föl. Amennyiben vagyonügynökség felügyelete alá kerültek, annak megfelelően kellett eljárni.⁵⁷⁹ A Főkörmányzóság kormányának Vagyonügynökségi Hivatalát [*Treuhandstelle*] 1939 novemberében alapították. Feladata az egykori állami tulajdon biztosítása, a háború következtében gazdátlanná vált vagyon lefoglalása, valamint az állam ellenségeinek és a zsidók vagyonának bevonása volt.⁵⁸⁰ A hozam – ahogy azt a krakkói pénzügyi osztály fáradhatatlanul követelte, és el is érte – a „Főkörmányzóság főpénztárába” folyt.⁵⁸¹

A Főkörmányzóságban a vagyonügynökség körülbelül 3600 üzemet vett át, melyek többsége zsidó tulajdonból származott. Ezek közül jó ezer számított „híresnek”. A városi ingatlanvagyon 50 000 objektumból állt, melynek értéke legalább kétmilliárd zloty volt. Az ingatlanokat eladásra kellett bocsátani, „mihelyst valamilyen lehetőség nyíl[t] rá”. Az óriási mennyiségű ingó vagyon értékesítésére Plodeck, a vagyonügynökség vezetője megalapította a *Treuhand-Verwertungs-GmbH-t* [Vagyonügynökségi Értékesítési Kft.-t]. Ez bocsátotta áruba a gettósított zsidók, valamint az elmenekült és az állam ellenségeinek nyilvánított keresztény lengyelek háztartási eszközeit és ruhadarabjait. A magánjogilag szervezett cég működését Plodeck már az 1942. év folyamán beszüntethette, 50 millió zlotys eredményt felmutatva.⁵⁸²

Még ha a kivétel erősíti is a szabályt, elmondható, hogy kifejezetten tiltott volt minden helybéli előnyszerzés. Az ügymond vagyonügynökségi igazgatás alatt álló telkek, vagyonelemek és üzemek utáni haszon általában a Főkörmányzóság főpénztárába folyt. Eleinte korlátozott mértékben még futotta ebből a vagyonból az egykori tulajdonosok támogatására, s az ügynökség maga is hangoztatta: a „tulajdonjog egyelőre érintetlen marad”. Csak a zsidók deportálása és megölése után kerültek az ekkor már az állam javára működtetett és *de facto* rég kizajátított értékek „gazdátlan vagyontárgyakként” *de jure* is „a Főkörmányzóság tulajdonába”.⁵⁸³

A Birodalmi Pénzügyminisztérium 1941. októberi közlése szerint a megszállási költségek Belgiumban a rendes állami bevételek 125 százalékát tették ki, Hollandiában 131 százalékot, Szerbiában pedig 100 százalékot.⁵⁸⁴ A Reichsbank más időszakra vonatkozó és módszertanilag valamelyest eltérő vizsgálata arra jutott, hogy ezek a költségek a megszállás első évében Franciaországban a rendes állami bevételek 211 százalékára rúgtak, Belgiumban 200 százalékra, Hollandiában a megszállás külső költségeit is beleszámítva körülbelül 180 százalékra. Norvégiában ekkoriban 242 százalékot tettek ki.⁵⁸⁵ 1942 végén „a Wehrmacht kb. 240 mill. norvég korona értékű követelése az adóbevételek 339%-át és a nemzeti jövedelem 95%-át” jelentették.⁵⁸⁶

A megszálló közigazgatás és a kollaboráló kormányok elfogadhatónak láttak ugyan egy kézben tartott inflációt, szabadjára azonban nem engedhették. Ezt a németek is el akarták kerülni, mert az elszabaduló infláció, amely hamar jelentkezett például a megszállt Görögországban, a megszálló közigazgatás számára egy csapásra megnehezítette – vagy akár ellehetetlenítette – volna az alapos kiszákmányolást és az együttműködést. A helyi valutának mindenképpen meg kellett tartania fizetőeszköz-szerepét. Ez volt az a pont, amikor a háború finanszírozásának politikájába – a legnagyobb titoktartás közepette – bekevert az európai zsidók vagyona.

A vagyonfelszámolás azon rendelkezések közé tartozott, amelyek a megszállt és szövetséges európai országok inflációjának csökkentését célozták. Másként fogalmazva: a németek a zsidó tulajdon eladásából származó árbevételeket a nemzetek államkasszáiba irányították. Onnan – a főként pénznyomásból származó pénzözönnel együtt – a megszállási költségvetésbe folyt. A következő fejezetekben egy-egy példán mutatom be a zsidó tulajdon állami tulajdonná való alakításának rendszerét, mely – a politikai kiinduló helyzettől függően – minden országban valamelyest eltérő formát öltött.

A történelmi rekonstrukció fő nehézségét a rendkívül magas fokú titoktartási szint jelenti. Ez a belgiumi

zsidók példáján válik láthatóvá, akiket a belföldi igazgatás együttműködésének hiányában kivételesen a német Katonai Parancsnokságnak kellett kisajátítani. Az erre vonatkozó határozatokat a megszállás vezető tisztjei minden bizonnyal 1941. május 16-án hozták meg Brüsszelben Göring államtitkárával, Neumann-nal és a Birodalmi Pénzügyminisztérium magas rangú hivatalnokai-val közösen. A napirend szerint kizárólag „a megszállás költségeinek kérdései” képezték a megbeszélés tárgyát. A költségeket „valutastabilitási okokból” csökkenteni kellett.⁵⁸⁷ Ezért adta parancsba 14 nappal később a katonai parancsnok, hogy a zsidók kötelesek bejelenteni vagyonukat. A május 16-i megbeszélésen vélhetően a Pénzügyminisztérium egyik Brüsszelbe küldött hivatalnoka sürgette, hogy állítsanak fel külön kisajátítási hivaltalt. A jegyzőkönyv így tudósít erről:

Kiegészítésképpen kérjük egy különmegbízott kinevezését. (Neumann államtitkár közbeszól: „Ezt nem is szükséges magyarázni.”)⁵⁸⁸

Miután a megszállt Észak-Olaszországban a németek nem tapasztaltak kellő együttműködést az olaszok részéről, a Banca d'Italia német biztosa azt írta 1944 novemberében, hogy Venetóban és Friuliban mostantól

az egyes zsidók lefoglalt bankbetétjeinek bevonásával kapcsolatos utasításokat közvetlenül az illetékes bankok kapják.

A kisajátítási művelet végrehajtásával Maximilian Bernhuber bankbiztos a *Sicherheitspolizei* és az SD parancsnokát bízta meg.⁵⁸⁹

Az idegen állampolgárok tulajdonának a háborús költségvetés javára történő kisajátítása semmi esetre sem kerülhetett dokumentálásra, csak a lehető legszűkebb körben tárgyaltak róla. A német tisztségviselők nyilvánvaló szándéka volt, hogy a zsidók vagyonának nemzetközi jogba ütköző kisajátítását az egyes országokban, amennyire lehet, az adott ország intézkedéseként, vagyis a megszállt ország belügyeként tüntessék föl. Hasonló eljárási módot fedett föl Gerhard Aalders Hollandia ese-

tében is. A megszálló hatalom „átkönyvelt”, gyűjtőszámlákra „utalt át” stb., és „a valós indítékok leplezését magas színvonalon tökéletesítette”.⁵⁹⁰

Pénzsegély Szerbiának

A döntési folyamatot csak a szerbiai katonai igazgatás területére vonatkozóan tudtam kellő egyértelműséggel rekonstruálni. Ott a németek szokatlanul gyorsan gyilkolták le a zsidókat. A lerohanás után már egy évvel, 1942. április közepén ezt írta összegzően a katonai igazgatás főnöke:

Már hónapokkal ezelőtt lelővettettem az ebben az országban fellelhető összes zsidót, és minden zsidó nőt és gyereket egy táborba gyűjtettem, és egyúttal beszereztem az SD segítségével egy „tetvetlenítő kocsit”, amely most körülbelül 14 napon vagy 4 héten belül elvégzi a tábor végleges kiürítését is.

(„Tetvetlenítő kocsin” a katonai igazgatás főnöke olyan gázteherautót értett, amelyben a zsidó asszonyok, gyerekek és öregek a beáramló kipufogógáztól fulladtak meg.) Néhány héttel később a mintegy 22 000 szerb zsidó legtöbbje halott volt. Május 23-án a Külügyi Hivatal zsidóreferense megállapította:

A zsidókérdés Szerbiában már nem akut. Itt már csak a vagyoni jogi kérdések rendezése maradt hátra.⁵⁹¹

A vagyoneklozás illetékese a szerbiai gazdaságért felelős általános megbízott [*Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft in Serbien*] hivatalának 17. (később 12.) ügyosztálya volt. Ezt Hans Gurski, a Reichsbank hivatalnokja vezette, aki korábban abban a bukaresti csoportban dolgozott, amely a következő fejezetekben még fontos szerepet játszó Hermann Neubacher vezetése alatt működött. Alighogy 1942 tavaszán a Wehrmacht és az SS egységei legyilkolták a szerbiai zsidókat, a megszálló igazgatás és

a Négyéves Terv Hatóságának szakemberei tanácskozás-
ra gyűltek össze a tárgyi hagyatékok végleges felhasználá-
sának ügyében.⁵⁹² 1942. május 23-án a Külügyi Hivatal
még abból indult ki, hogy a vagyont – miután kielégítet-
ték a külhoni és birodalmi németek igényeit – „valami-
lyen alapítványi formában fogja kezelni a Birodalom”.⁵⁹³
A zsidó ház- és telektulajdont kezelő Biztosi Igazgatás
[*Kommissarische Verwaltung*] is „azzal a lehetőséggel”
számolt, hogy a

szerbiai zsidótulajdon később átszáll a Birodalom javára.⁵⁹⁴

A legtöbb tisztviselő úgy tekintett az árjásítás potenciá-
lis hozamára, mintha előleg lett volna arra a „háborús jó-
vátételre”, amelyet később részleteiben is meghatározva
Szerbia lett volna köteles fizetni az agresszor Németor-
szágnak.

1942. március 21-én még „a Birodalom javára történő
értékesítés” mellett foglalt állást a Négyéves Terv Ható-
sága is.⁵⁹⁵ Ez ellen tiltakozott a Pénzügyminisztérium,
melynek képviselőjében Christian Breyhan 1942 májusá-
ban azt indítványozta, hogy a bevételek „a rend kedvéért
folyjanak a szerb költségvetésen keresztül”. Ezt követően
természetesen a katonai parancsnok

hatáskörébe tartozik, hogy megállapítsa a felhasználás célját, és en-
nek megfelelően utasítsa a szerb közigazgatást.⁵⁹⁶

Egy hónappal később újabb találkozóra került sor ugyan-
ebben a kérdésben. Erről így írt jelentésében a Külügyi
Hivatal képviselője:

A szerb zsidóvagyon felszámolásáról június 19-én a Négyéves Terv
Hatóságának épületében tartott tanácskozáson a különböző előze-
tes megbeszélések alapján a következő határozat született: a szerbiai
zsidók vagyonát Szerbia javára kell elkobozni. [...] A zsidó vagyon
elkobzásának Szerbia javára kell történnie, mert a Birodalom javá-
ra történő elkobzás ellentmondana a szárazföldi háborút szabályozó
hágai egyezménynek. A bevétel azonban közvetetten a mi javunkat
[a németek javát] szolgálja [...].⁵⁹⁷

A szárazföldi háború szabályait lefektető hágai egyez-
mény 46. cikke világosan kimondja:

A magántulajdon nem elkobozható.

Az előírás mindazonáltal csak a megszálló hatalomra vonatkozik, nem pedig a megszállt ország nemzeti közigazgatására.

A berlini találkozó után néhány nappal Göring csatlakozott a pénzügyi szakemberek fenntartásaihoz, és eképp rendelkezett: mostantól

a szerbiai zsidó vagyont [...] Szerbia javára kell elkobozni,

hogyan – indoklása szerint – ezzel

lehetőség nyílik a megszállás költségterhei miatt amúgy is erősen igénybe vett szerb államháztartás pénzügyi megsegítésére.⁵⁹⁸

Ekkor kapta feladatul az általános gazdasági megbízott, hogy

felgyorsítsa az általa kezelt, Dunától délre fellelhető zsidóvagyon átadását annak érdekében, hogy Szerbia a lehető leghamarabb bekezdhesse értékesítésébe.

(A Dunától északra, a Bácskában élő németek erőszakos módszerekhez folyamodtak.) Emellett leszögezték:

A szerb kormánynak Szerbia javát szolgáló rendeletet kell hoznia azoknak a zsidóknak a Szerbiában található vagyonáról, akik 1941. április 15-én jugoszláv állampolgárok voltak.⁵⁹⁹

Ezt a szerb minisztertanács 1942. augusztus 26-án bocsátotta ki. A döntés már említett fő okai – a dinár erősítése és a szárazföldi háborút szabályozó hágai egyezmény látszólagos betartása – mellett azt is célnak tekintette a megszálló hatalom, hogy

a zsidóvagyon Szerbia rendelkezésére bocsátásával [...] stabilizálódjon a szerb Nedić-kormány tekintélye.⁶⁰⁰

1941 második felében ténylegesen

a háborús terhek körülbelül a kétszeresét tették ki a szerb állami költségvetés már ekkor is fedezetlen rendszeres kiadásainak,

amiben a németek egyszeriben „a valuta legnagyobb fokú veszélyeztetettségét” látták.⁶⁰¹ Ekkor a megszállási költségek mintegy havi 500 millió dinárra rúgtak. A szerb zsidók összvagyonát 1944 decemberében három-négy milliárd dinárra becsülték.⁶⁰² Tehát a berlini döntés időpontjában ez elegendő volt arra, hogy a megszállás költségeit jó félévre fedezzék, illetve hosszabb távon csökkentsék a szerb valutára nehezedő inflációs nyomást.⁶⁰³ Így jelenthette 1942 szeptemberében a Külügyi Hivatal képviselője a havi beszámolóokban a „megszállási költségek korlátozása” címszó alatt rendszeresen tárgyalt kérdéskörben, hogy ezt a témát „jelenleg nem szükséges taglalni”.⁶⁰⁴

Az efféle mondatok, amelyek Szerbia esetét dokumentálják, rámutatnak arra az általánosan alkalmazott, meszszenenően titokban tartott kisajátítási módszerre, amelylyel a németek a teljes uralmuk alá tepert Európában lefoglalták a zsidó tulajdont. Csakhogy máshol körülteintően eltűntették a nyomokat – egyrészt ők maguk, később pedig a leigázott országok kollaboráns pénzügyigazgatásai és (nemzeti) bankjai is. A német megszállók oly módon tették cinkosaikká a nemzeti intézményeket, hogy ezek lehetőleg maguk hozzák meg nemzeti törvényeiket. Így folytatták a németek a pénzt az állami költségvetés gyűjtőmedencéjébe, hogy aztán onnan a maguk számára sajátítsák ki – ekkor már eredetét tekintve megtisztított formában.

Magyarországgal szembeni követelések

Még ha a viszony Magyarország kormányzója, Horthy Miklós és Hitler között végig feszült maradt is, a két állam szövetségre lépett, amely 1938 és 1941 között egyre szorosabbá vált. Németországnak azért volt szüksége az országra, hogy Délkeleten érvényesítse geostratégiai

ai érdekeit, Magyarországnak pedig azért volt szüksége Németországra, hogy revízió alá vonhassa a trianoni békediktátum területi következményeit: 1938-ban az első bécsi döntés értelmében szlovák területeket szerzett vissza, néhány hónappal később megkapta Kárpátalját, 1940-ben a második bécsi döntéskor Észak-Erdélyt, 1941-ben a Bácskát, Baranyát és a Stájerországgal határos Muravidéket. Akárcsak a Németországgal szövetséges szlovák és román állam, 1941 nyarán Magyarország is hadba vonult a Szovjetunió ellen.

1943-tól a kormány megpróbálta a Németország által bekerített országot kivezetni a háborúból, és különbéket kötni a nyugati szövetségesekkel. Ezért vonult be a Wehrmacht 1944. március 19-én. Teljhatalmú birodalmi megbízottat [*Reichsbevollmächtigter*] neveztek ki, és együttműködő magyar kormányt állítottak fel, melynek hagytak némi játékteret. Ezenközben a Vörös Hadsereg már majdnem elérte az ország keleti határát, és előrelátható volt, mikor válik a Kárpátok harci övezetté. Bár a németek megszállva tartották Magyarországot, mégis egyetértés uralkodott a reakciós-konzervatív vezetői réteggel abban, hogy az országot együttesen védik meg a „sztyeppe rohamától”. A szovjetek esetleges hatalomra kerüléséhez képest a náci Németország tűnt a kisebbik rossznak.⁶⁰⁵

A magyar kormány 1938-tól kezdve bocsátott ki olyan törvényeket, amelyek diszkriminálták és részben kizárították a zsidókat. A magyar hadifinanszírozás szempontjából különösen fontos volt egy 1942. júliusi törvény, amely érvénytelennek nyilvánította az összes első világháborús hadikölcsönt, amennyiben azt zsidó jegyezte. Ezzel az állam játékteret nyert újabb adósságokhoz az immár hosszúra nyúlt Oroszország elleni háborúban. Az elkobzás formálisan egy „zsidó kivándorlási alap” javára történt.⁶⁰⁶ Valójában a háborús finanszírozás egyik formájáról volt szó, amelyet hasonló ürüggyel alkalmaztak a Cseh-Morva Protektorátusban, Szlovákiában és Németországban is.

A másik oldalon a Német Birodalom 1943–1944-ben kifizette klíringadósságának kis részét, mégpedig a magyar

vállalkozások értékpapírjainak a magyarok által erőlyesen követelt „repatriálásával” 100 millió birodalmi márka értékben.⁶⁰⁷ Az ehhez szükséges részvények is nagyrészt a kisajátított zsidók letéteiből származtak. Így például az állam 1941 szeptemberében bekebelezte Julius Zwicker brünni zsidó értékpapírjait. Ezek között voltak magyar jelzáloglevelek, melyek hét százalékkal kamatoztak, és – mivel dollárkötvények voltak – 96 000 dollárt értek. Az értékpapírokért a Német Birodalom kincstára 1944 februárjában pontosan 182 898,75 birodalmi márkát fizetett a Prágai Kivándorlási Alapnak [*Auswanderungsfonds Prag*], amely állítólagosan a zsidók emigrációját támogatta. Itt a befizetett összeget hosszú lejáratú birodalmi hadikölcsönkötvényekbe fektették. Mivel a tulajdonost már legyilkolták, vagy külföldre menekült, a birodalmi kincstár abból indulhatott ki, hogy ezeket a kötvényeket soha nem kell visszafizetni (ld. 250. o. skk., 265. o. skk. o.). Semmi másról nem volt szó tehát, mint az egyetlen német háborús kasszában történő átkönyvelésről. Valójában Zwicker jelzáloglevél-csomagjával a Német Birodalom Magyarországgal szemben felhalmozódott adósságokat törlesztett, melyek ellenértékeként már régebben kölcsont és élelmiszert szállítottak Németországba.⁶⁰⁸ (Magyarország akkoriban Románia után a német hatalmi övezet második legnagyobb kölcsönjelszállítója volt.)

1944. március 20-án, egy nappal a magyarországi bevonulás után a Wehrmacht vezetése baráti-együttműködési egyezményt kötött a magyar tábornoki kar képviselőivel a Berlinton délre fekvő helyőrségi városban, Jüterbogban. Eszerint a megszállás magyarországi költségeit a németeknek kellett fedezni.⁶⁰⁹ Németország indítéka kézenfekvő volt: a szorult katonai helyzetben megpróbálták alacsonyan tartani a frissen megszállt ország ember- és anyagfelhasználását, valamint a lehető legjobb viszonyt kialakítani a tábornokokkal és a jobboldali nacionalista erővel. S valóban, Magyarország már néhány nap múltán részleges szuverenitást kapott, és Németország a szövetségesének tekintette mind az új állami vezetést, mind a hadsereget.

De Schwerin von Krosigk azonnal szót emelt a jüterbogi megállapodás ellen. Végül is ő lenne a felelős azért,

hogy az államadósság ne nőjön feleslegesen, és a Birodalom később ne szembesüljön teljesíthetetlen követelésekkel.

Emellett „a nagy európai harchan” egyenletesen kell elosztani terheket és áldozatokat. Továbbá, fejtette ki a miniszter, ha

Magyarország magára vállalja a költségeket, az a legbiztosabb eszköz arra, hogy Magyarország a csapatok bevonulása következtében fellépő kiadásokat saját pótlólagos pénzügyi politikai rendelkezéseivel egyensúlyozza ki, és így már a háború alatt – Magyarország saját, de a Birodalom érdekében is – erélyesen fellépjen a kiadásokkal szükségyszerűen együtt járó inflációs veszéllyel szemben.⁶¹⁰

Ezen rendelkezések közé tartozott általában a zsidó tulajdon felszámolása. Ahelyett, hogy a németek tartották volna magukat az eredetileg megbeszélt pénzügyi tapintathoz, a Pénzügyminisztérium Magyarországra küldött képviselője a megszállás szokásos, drasztikus költségeinek fizetésére kötelezte az országot.

1944 áprilisában és májusában az új magyar kormány elkobozta a zsidók tulajdonát. Deportálásukat a magyar csendőrség segédletével Adolf Eichmann szervezte. A március 19. után rögtön Magyarországra érkező német tisztviselők egyike Leopold Scheffler volt a Deutsche Reichsbanktól. Ő vezette Párizsban a pénzügyigazgatás felügyeletét, majd később – a megszállt Lengyelországban teljesített szakmai gyakorlat után – egyik alapítója lett a Zentralnotenbank Ukrainének. Most Budapesten lépett szolgálatba. Elsőként, április 23-án, elbocsátotta a Nemzeti Bank hivatalban lévő elnökét, s helyére az együttműködésre kész Belatiny Istvánt helyezte („mindig is jól együtt dolgozott velünk”). Az újonnan kinevezett Belatiny április 26-án indítványozta, hogy a bankszékekben fekvő összes zsidó tulajdonú értéktárgy és -papír kerüljön a Nemzeti Bank rendelkezési jogosultsága alá. Scheffler már április 28-án tudakozódott az arany- és devizatartalékok állása felől, valamint jelentések és szakvé-

lemények érdekelték – különösképpen azok, amelyek a nemzetgazdasági osztályról származtak.⁶¹¹ [Ezen a ponton – alighogy munkához láttam – a Magyar Országos Levéltár egy vezető alkalmazottja megtiltotta a további betekintést a „Magyar Nemzeti Bank” elnevezésű állományba. Ez 2004 januárjában történt.]

Más forrásokból legalábbis felvázolható, hogyan folytatódott a történet. 1944. május 23-án a Birodalmi Gazdasági Minisztérium hivatalnokai egy Magyarországgal foglalkozó tanácskozás alkalmával elégedetten állapították meg:

A magyarországi zsidótörvénykezést időközben tovább tökéletesítették. A magyar kormány arra számít, hogy a nagy pénzügyi erőfeszítések, melyekre a közös hadviselés miatt lesz szükség, messzemenőig fedezhetők a zsidóvagyon kisajátításából. Ez a vagyon a teljes nemzeti vagyon legalább 1/3-a. Azzal számolnak, hogy a zsidóvagyon jelentős mértékben pénzzé tehető.⁶¹²

A magyarországi tudósító és egyúttal az ülés jegyzőkönyvvezetője júniusban kifejtette: előrelépések történtek a „zsidókérdés radikális megoldásában”. A zsidók elvesztik „a magyar állampolgárságot a magyar államterület elhagyásakor; vagyonuk a magyar államra száll”. Így

a magyar állammal szemben támasztott, megnövekedett pénzügyi követelések eddig fedezhetők voltak a lefoglalt zsidópénzekből,

minek következtében a bankjegyforgalom „nem növekedett lényegesen”, és egyelőre elkerülhetővé vált az infláció. Mindazonáltal a helyzetet veszélyeztetik „a Wehrmacht nagyszabású beszerzései”.⁶¹³

A zsidók kisajátítását ugyanaz a vezető hivatalnok végezte, aki a szeszegyedárúság igazgatója volt. A monopóliumot 1941-ben vezették be, és a szesz adóját egyre emelték, hogy pénzeszközökhöz jussanak a magyar csapatok számára, amelyek német csapatokkal együtt harcoltak a Szovjetunió ellen. A monopoligazgatás vezetője által 1944-től betöltött kettős funkció alapján a káderpolitika szempontjából is érthetővé válik a zsidó tulajdon

hungarizálásának szerepe a magyarországi háborús finanszírozásban.

A gyakorlatban az elkobzás sikere röviddel a háború vége előtt kérdésessé vált. A budapesti helyzetet október elején Göring pénzügyi tanácsadója, Otto Donner véleményezte. Középtávon jelentős esélyt látott arra, hogy a magyar háborús költségvetés hasznosítsa a zsidók vagyonát. Mivel azonban a rövid távú költségvetési egyensúly elérésére „csak a könnyen értékesíthető vagyonrészek [vehetők] tekintetbe”, az azonnali haszon „jóval csekélyebb”.⁶¹⁴ Mindazonáltal ez bizonyosan több százmillió pengőt jelentett a német megszállás végéig. Az erre felhasznált „zsidóárut” magyarok adták el magyaroknak. De a bevétel a pénz absztrakt formájában a magyar államkasszából a megszállás költségeinek német pénztárába folyt, s onnan került tovább a Wehrmacht-katonákhoz. Ezenfelül részben ebből fizették a Németországba irányuló nagy mennyiségű élelmiszer-, kőolaj- és bauxitexportot.

Emil és Henny Uhlmann

Az úgynevezett zsidóbírsággal a nemzetiszocialista állam 1938-1939-ben a német és osztrák zsidók még megkaparintható vagyonának mintegy egynegyedét sajátította ki. A maradék – színleg – érintetlen maradt. Ám mivel ezt a maradékot vagyonügynöki felügyelet alá helyezték, nemritkán eladtak belőle, a befolyó összeget pedig – pusztán formálisan – a régi tulajdonos nevére szóló birodalmi kincstárjegyekbe fektették. A vagyon német állampapírokká alakítása érezhetően tehermentesítette a háborús költségvetést. Ezeknek a kényszerkölcsönöknek a pontos mennyiségéről nem találtam okiratokat, viszont tény, hogy a birodalmi sajtófőnök [*Reichspressechef*] 1941. augusztus 28-án nyomtatékosan felhívta a figyelmet, hogy

ne kerüljön említésre a zsidó tulajdonból származó részvények átváltása 3 %-os birodalmi kincstárjegyekre.⁶¹⁵

Ez a különböző megszállt országokban – így Hollandiában és Franciaországban – is alkalmazott technika, melynek során diszkrét vagyonügynökök telekingatlanokat, részvényeket, aranyat, ezüstöt és más értékeket változtattak likvid pénzzé, amelyet aztán az állam elkötött, majd hadikölcsön formájában ismét jóváírt, nem jelentett mást, mint a formális jogi aktust mellőző teljes kisajátítást: később vagy végrehajtották a jogi kisajátítást, vagy államcsőd úsztatta el a vagyont. Ezért volt közömbös a háborús finanszírozással foglalkozó hivatalnokoknak, hogy csupán a vagyon befektetési módjáról döntenek-e, vagy annak rendje s módja szerint kisajátítanak.

Utóbbi a birodalmi polgárságról szóló törvény 1941. november 25-én kibocsátott tizenegyedik kiegészítő rendelete* alapján hajtották végre. Ennek egyik tervezetében – melyről a szakreferensek 1941. március 15-én tárgyaltak – az áll meglehetősen szikár formában, hogy a vagyon elkobzása „a zsidókivándorlás támogatását” szolgálja. Az értelmező mellékletben azonban megjegyezték, hogy a megfogalmazás a Külügyi Hivatal közbenjárására vezethető vissza:

elkerülendő az a látszat, hogy a vagyonlefoglalás a háború finanszírozását szolgáló intézkedés lenne.⁶¹⁶

A rendelet alapján immár véglegesen kisajátítottként szolgáltathatták be a Birodalmi Adósságkezelőnek [*Reichsschuldenverwaltung*] a német zsidók teljes vagy részben állampapírokká alakított vagyonát, és így kifizetettként törölhették a birodalmi adósságok könyvében [*Reichsschuldbuch*] szereplő megfelelő tételt. Az illetékes hivatalnokok a lehető legkevesebb nyomot hagyhatták maguk után. Az adott tételt „azon zsidó nevének megjelölése nélkül [kellett törölniük], aki a papírokat becserélte”.⁶¹⁷

Akkoriban a német költségvetést a szerint a háborús

* Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

időkben meglehetősen kedvező képlet szerint kezelték, hogy a háborúhoz szükséges anyagi eszközöknek nem több mint 50 százalékát biztosítsák hitelalapon. Így teremtetett a háborúhoz újabb hitelfelvételi mozgásteret a régebbi adósságok kártalanítás nélküli törlése. A rablásnak ebből a formájából beszédett összeg – egyedül Németországban – legalább kétmilliárd birodalmi márkára becsülhető.

Egyes esetekben a Német Birodalom nem az üldözöttek és legyilkoltak pénzzé alakított hagyatékát kebelezte be, hanem az ingatlanokat eredeti formájukban társadalmasította. Hitler egyik 1941. májusi rendelete alapján leginkább azok a „értékek és értékhányadok” jöttek szóba, amelyek „jellegükből adódóan a területi önkormányzati testületek feladatainak ellátásához hasznosíthatók” voltak. A végrehajtási utasításokból kitűnik, hogy ezeken olyan telektulajdonokat értettek, amelyekre útnyomvonalak kiszélesítéséhez vagy tervezett útépitésekhez volt szükség, illetve „terek, zöldterületek és sportlétesítmények” kiépítésére vagy hasonló közhasznú célokra kellettek. Az arra alkalmas házakat „például községi hivatalok, iskolák, HJ-otthonok, gyermekotthonok, öregotthonok, Vöröskereszt-intézmények” létesítésére kellett használni, később a beépítetlen telkekre húzták fel a „szükséglakásokat a légi háború érintettjeinek”. A csehországi Hammer am See-ben (Hamr na Jezeř) például „Ginzkey zsidó nő birtokait” hadirokkant-szanatórium építéséhez használták fel. Az ingó vagyonból szerezték be azokat a berendezési és használati tárgyakat, amelyek hasznosak lehetnek a „hatóságok, intézmények, otthonok, kórházak stb. számára”.⁶¹⁸

1942. szeptember 16-án Walter Bayrhoffer felszólította a tartományok pénzügyi hatóságait, hogy „haladéktalanul szolgáltatassák be a berlini Birodalmi Főpénztárnak” az összes értékpapírt vagy az értékesítésükből befolyt bevételt. Hasonlóképpen jártak el a telektulajdonnal. 1942 májusában a Birodalmi Pénzügyminisztérium megállá-

pította, hogy a tizenegyedik kiegészítő rendelet 3. paragrafusa alapján

nagyon sok zsidó földbirtok került a Birodalom tulajdonába.⁶¹⁹

A beérkező tételeket a különleges költségvetés XVII. részköltségvetésében tüntették fel, melyet a „rendkívüli háborús bevételek és kiadások” nyilvántartására nyitottak. Itt könyvelték el a 7. fejezet 1. jogcíme alatt a német zsidók vagyonának értékesítéséből befolyó tételeket. Idekerültek a zsidó tulajdonból származó értékpapírok is. Amennyiben értékpapírokat „más okból koboztak el a Birodalom javára”, a fejezet 2. jogcíme alatt kellett feltüntetni őket. A 3. jogcím általában „az igazgatásból és értékesítésből származó bevételek” rögzítésére szolgált.⁶²⁰ 1944. január elején Schwerin von Krosigk arról rendelkezett, hogy a birodalmi költségvetés egyensúlyának megteremtése érdekében „kerüljenek értékesítésre a Birodalmi Főpénztárnál lévő zsákmányolt tárgyak”.⁶²¹

Az 1942-es évben Funk Reichsbank-elnök és Himmler megegyezett, hogy Európa legyilkolt zsidóinak aranya, drágaköve és készpénze a Reichsbankhoz kerül. A Reichsbank az arany, aranyérmék és deviza ellenértékét a Birodalmi Főpénztár elkülönített számlájára fizette, mely a pénzügyi hivatalnokoktól becsmérően a „Max Heiliger” [Szent Max] fedőnevet kapta. Ily módon államosították a belzeci (belžeci), sobibori (sobibóri), treblinkai, maidaneki (majdaneki) és auschwitzi (oświęcim) haláltáborokban legyilkolt zsidók után még fellelhető maradék tulajdont. Ezek között volt a halottak fogából kiszedett arany is. „A tulajdon értékesítése a zsidók le- és kitelepítése során” címet viselő 1942. szeptember 22-i körlevélben az áll, hogy az SS-táborvezetésnek a Reichsbank berlin-schönebergi kirendeltségén vezetett számlájára fizetendő be minden készpénzösszeg. A devizát, nemesfémeket, ékszert, drágakövet, gyöngyöt, fogaranyat és tört aranyat be kellett gyűjteni. A koncentrációs táborok berlini igazgatása volt „felelős a Reichsbankhoz történő azonnali továbbításért”. Órákat, zsebkéseket, töltőtollakat, tárcákat stb. szabott áron kellett eladni a frontkato-

náknak a kantinokban. A sorozat végén ismét ott állt a ki-tétel:

A teljes árbevétel a Birodalomhoz kerül.

A jó állapotban lévő ruhadarabokat és cipőket a népi né-met áttelepülők [*volksdeutsche Umsiedler*] vehették meg. És itt is ugyanaz:

Az árbevételnek minden esetben a Birodalomhoz kell kerülnie.⁶²²

Az arany, a drágakövek, a fogarany és az értékpapírok közvetlen beszolgáltatásáról nyilatkozott Albert Thoms, a Reichsbank egyik hivatalnok a egy 1946-ban felvett jegy-zőkönyvben. Azt állította, hogy Puhl, a Reichsbank ügyve-zető alelnöke 1942 nyarán tájékoztatta őt az SS күszőbőn álló szállítmányairól. Ezeket 1944 végéig legtöbbször Bru-no Melmer SS-tag fuvarozta ládaszámra a Reichsbankba, s Thoms állította ki az elismervényt rőluk. Ezt követően ő válogatta szét és továbbította a leadott árut „ügyintézésre a Reichsbank megfelelő osztályainak”.

A részvények, értékpapírok és kötvények az értékpapírosztályhoz kerültek. Az érméket és aranyat megtartottam a nemesfémosztá-lyon.

A drágaköveket a Berlińi Városi Zálogházba [*Städtisches Berliner Pfandhaus*] küldte „azzal a kérésseł, hogy a lehe-tő legkedvezőbben értékesítsék”. Az ezeeből az üzletek-ből birodalmi márkában befolyt árbevétel a „Max Heili-ger” álcaszámlára folyt. Innen az összegek „időről időre” a háborús költségvetés már említett XVII. részköltségve-tésébe kerültek.⁶²³

Ugyanerre a mintára jártak el azokkal az értékekkel, me-lyeket a Keleti Vagyonügynökségi Főhivatal [*Haupttreu-handstelle Ost*] szállított. Ezt a vagyont az annectált Len-gyelországban élő zsidóktól vették el az utolsó darabig, valamint attól a több százezer lengyeltől, akiket az ál-lam ellenségeinek nyilvánítottak vagy erőszakosan kite-

lepítettek.⁶²⁴ Az eljárás nagyjában-egészében működött. Ennyiben igaza volt Himmlernek, amikor 1943. október 4-én Posenben (Poznań) kijelentette, hogy a zsidók „vagyonát [...] természetesen maradéktalanul beszolgáltat-ták a Birodalomnak”.

A kivétel – a személyes meggazdagodásra való törekvés csakúgy, mint a gyilkos apparátus bőkezű önfinanszírozása – csak a szabályt erősítette. A Birodalmi Pénzügyminisztérium például nem sokkal a varsói gettó lerombolása után meg akarta tudni, mi történt az ott talált értékekkel. Míg az SS azt állította, hogy annak rendje s módja szerint minden a Birodalmi Főpénztárba került, itt egyetlen „értéktárgyat” sem találtak, amelyen „származási helyként »Varsó«” lett volna feltüntetve.⁶²⁵ Másként történt a szimferopoli zsidók legyilkolása esetében. A *Sicherheitspolizei* főnöke a következőt jelentette az illetékes hadsereg-főparancsnokságnak 1942 februárjában:

A zsidóakció során lefoglalt órákat [...] az utasítás értelmében beszolgáltat-ták a berlini állami pénztárba.⁶²⁶

A mindennemű zsidó vagyon értékesítésének leírt technikája a zsidó vagyonról szóló, 1939 januárjában kibocsátott illetékességi rendeletre* vezethető vissza. Ekkor Göring arra kötelezte a német zsidókat, hogy az aranyat, drágakövet, platinát és gyöngyöt „ajánlják fel megvásárlásra” az államnak. E célból állított fel a Birodalmi Gazdasági Minisztérium egy Központi Hivatal [*Zentralstelle*] elnevezésű hatóságot a drágakövek és a nemesfém-tárgyak felvásárlására és hasznosítására. A szükséges ügyintéző apparátust Berlin városa biztosította, amennyiben rendelkezésre bocsátotta a Berlini Városi Zálogintézet [*Städtische Pfandleihanstalt Berlin*] III. részlegének alkalmazottait, akik ekképpen a Gazdasági Minisztérium szakmai felügyelete alatt vagyonügynökökként dolgoztak a Birodalomnak. Az adminisztratív erőforrás biztosításának fejében Berlin városához került az erősen nyomott áron értékesített, elkobzott drágakő, ék-

* Zuständigkeits-Verordnung für jüdisches Vermögen.

szer és nemesfém utáni bevétel tíz százaléka, miközben az alkuszdíjat az eladásra kényszerítetteknek kellett kifizetniük. A Központi Hivatal célja az volt, hogy „a zsidótulajdonból származó drágaköveket, valamint arany-, platina- és ezüstitárgyakat megszerezze, és értékesítésük révén hozzájáruljon az állampolitikai és hadifontosságú feladatokhoz szükséges deviza és aranytartalék beszerzéséhez”.

Míg például az aranyórákat főleg belföldön adták el, és a kevésbé értékes nemesfém ékszereket olvasztókba küldték, a különösen nagy értékű ékszereket, drágaköveket és gyöngyöket külföldi eladásra szánták, hogy így szerezzenek háborús célokra devizát. Azokban az esetekben, amikor – a jobb eladás reményében – a köveket ki kellett venni a foglalatjaikból, hogy átcsiszolják őket, a Berlinben és Idar-Obersteinban székelő Diamanten-Kontor GmbH-t [Gyémántkereskedelmi Kft.-t] bízta meg a munkával. A Birodalmi Pénzügyminisztérium a következő pótlólagos érveléssel indokolta eljárását 1941-ben:

A megmunkálás azért is szükséges és fontos, mert általa a drágaköcsiszolók biztosíthatják szakmunkásaik meghatározott foglalkoztatási hányadát.

Az átcsiszolás után a Diamanten-Kontor GmbH a köveket nagyságuk és értékük szerint rendezve „eladásra kész »latokban«”^{*} adta le, rajtuk a becsült devizaértékkel.

Előszeretettel tettek ajánlatokat Svájcnak. De a számba jövő vásárlóknak a kétes eredetű drágakövekkel szembeni nyilvánvaló idegenkedése miatt

a Központi Hivatalban leadott gyémántok és gyöngyök csak kis részét [sikerült] értékesíteni külföldön devizáért.

A beszolgáltatásra kötelezett zsidóknak 1939-től 1941 végéig a belföldi ár tíz százalékát térítették meg, s ebből levontak tíz százalék eljárási költséget.⁶²⁷ Hogy meny-

^{*} Lat: régi súlymérték; arany és ezüst mérésénél a 11. sz. óta használatos márka $\frac{1}{16}$ -od része, ahol 1 (kölni) márkát 24 aranykaráttal, ill. 8 ezüstunciával számolnak.

nyire fontos volt a fizetőeszközök beszerzésének ez a fajtája, Göring egyik 1943 nyarán kiadott rendelete mutatja, amely az „ellenségek” és zsidók bélyeggyűjteményeinek megszerzését célozta meg, hogy „eladásukból a lehető legnagyobb mennyiségben folyjon be deviza”. A felvevő indoklás így szólt:

A devizahelyzet szükségessé teszi, hogy a devizabeszerzés minden lehetőségét kihasználjuk, még ha egyes esetekben az eredmény nem is nyom sokat a latban.⁶²⁸

1941 márciusában egy Göringgel folytatott megbeszélés után Schwerin von Krosigk a párizsi Rothschild család tulajdonából származó két láda aranyat és drágakövet vett át. A miniszter vonakodott, és kibúvókat keresett, mondván, az ékszereket, drágaköveket, nemesfém tárgyakat megpróbálná inkább egy „különleges alap” javára eladni. Göring válasza az volt, hogy „a zsidódrágakövek” nyereséges eladása szempontjából a Birodalmi Pénzügyminisztériumnak már „van tapasztalata a legcélszerűbb értékesítési módokban”.⁶²⁹

A központi illetékességű Berlini Városi Zálogintézet mellett helyi zálogházak is foglalkoztak a zsidók ékszereinek elherdálásával. Így maradt fenn a Dortmundi Városi Zálogintézet [*Städtische Leihanstalt Dortmund*] vezetőjének egyik 1941. augusztusi jelentése:

A zsidóknak tilos volt bármiféle kifogást emelniük az eladási árat illetően. Meg kellett elégedniük azzal, amit kaptak.

A hivatalnok szerénykedve fejtegette a német nemzeti történelemben elfoglalandó helye kapcsán:

Ha az eljövendő években egyszer egy kutató, aki már csak hallomásból tud a zsidókról, keresztülrágja magát a Dortmundi Városi Levéltár [*Stadtarchiv Dortmund*] aktáin, arra a felismerésre fog jutni, hogy a német városi zálogházak is kivették csekély részüket a zsidókérdés megoldásának munkájából.⁶³⁰

A dortmundi zálogházat jelölték ki a vesztfáliai zsidók ékszereinek központi felvásárlóhelyéül.

Münster város példáját véve szemléletesen írja le Gisela Möllenhoff és Rita Schlautmann-Overmeyer, hogyan államosították a zsidók vagyonát. A két történész nő a jómódú házaspár, Emil és Henny Uhlmann esetén mutatja be, hogy az állampénztár hasznát szolgálva miként fonódott össze a birodalmi menekültadó, a zsidóvagyon-dézsmá [*Judenvermögensabgabe*] és a vagyoni helyzetről szóló teljes elszámolási kötelezettség:

Részvényeik és bankban fekvő vagyonuk 12 500 birodalmi márka volt, a háztelket 34 700 birodalmi márka értékben számították fel. A „birodalmi menekültadó” és a „jótétemeli teljesítés” levonása után a 47 200 birodalmi márkából 21 350 maradt még, amelyből fejenként csak a megengedett 10 márkát vihették magukkal menekülésükkor Luxemburgba. Mivel egy államilag kinevezett vagyonügynök Münsterben elkobozta a bérbeadásból kapott bevételeiket, egy fiútestvér támogatására szorultak. A házat a telekkönyvben 1941. február 18-án átírták a Német Birodalom nevére. A vagyon utolsó maradványát vagy az emigránsok kivándorlásakor, vagy az otthon maradtak [rokonok] deportálásakor szedte be az állam „a birodalmi polgárságról szóló törvény” 1941. november 25-i tizenegyedik kiegészítő rendelete alapján.⁶³¹

Ily módon takarított meg a német népi közösség 47 180 birodalmi márka adót. Egy ilyen összegnek köszönhetően elkerülhették azt, amire pénzgazdasági okokból égető szükség lett volna: 800 (kétgyermekes) munkás éves jövedelemadójának 50 százalékos emelését. Egyúttal a háború közepén leköthető lett a fölös vásárlóerő egy része is, és Uhlmannék tulajdonának egyes darabjait eladhatták akár a legtöbbet kínáló vevőnek, akár szabott áron másnak.

1940 áprilisában az Uhlmann-házaspár Luxemburgba menekült, ahol néhány héttel később utolérték őket a német katonák. Az időközben elfoglalt és germanizálásra kiszemelt Luxemburgból Henny és Emil Uhlmann 1941. október 16-án a litzmannstadti (lódzi) gettóba hurcolták. Itt halt meg 1942. november 7-én Emil Uhlmann végelgyengülésben. Henny Uhlmann 1942. szeptember 17-én átszállították a kulmhofi (chelmnoi) haláltáborba. Még aznap megölték gázteherautóban.⁶³²

PÉNZMOSÁS A WEHRMACHT JAVÁRA

Quisling itt, alkotmány ott...

Bár Norvégiában alig több mint 2000 zsidó élt, még itt is elvesztették minden tulajdonukat, mely ezúttal is a Wehrmachthoz került. Néhány nappal a norvég kabinet árjásítási határozatát követően, 1942 októberében kibocsátották Vidkun Quisling miniszterelnök államtitoknak nyilvánított rendeletét:

1. A zsidó vagyonnak az 1942. október 26-i törvény értelmében történő elkobzása során lefoglalt zseb- és karórák háborús célokra a Wehrmachtra ruháztatnak, és közvetlenül a német *Sicherheitspolizei*-nek kerülnek átadásra. 2. A lefoglalt arany-, ezüst- és ékszertárgyak szolgáljanak hozzájárulásként a háborús költségek fedezetéhez, és a német *Sicherheitspolizei*-on keresztül közvetlenül a német kormány rendelkezésére bocsáttatnak.⁶³³

Az irat értelmében adták ki a Felszámolási Hivatal [*Liquidationsamt*] elkobzott zsidó vagyona vonatkozó 2. sz. utasítását.* Quisling hivatala szám szerint 2173 zsidó polgár vagyontárgyait értékesítette, amelyek összértéke 23 millió norvég koronára becsülhető. Az értékpapírokat és hasonlókat a hivatal a norvég állampénztár javára kobozta el.⁶³⁴

Bármennyire jelentéktelen lehetett is a befolyt összeg, a bevétel a norvég állami költségvetésbe került, majd a szállási költségek számlájára, ahonnan közvetlenül a német katonák zsebébe, az ellátási tisztek beszerzési pénztárába vagy az erődítményeket építő norvég munkások fizetési borítékjaiba vándorolt. Mindezeket, még ha parányi részben is, a kisajátított vagyonból fizették.⁶³⁵

* Instruktion Nr. 2 des Liquidationsamts für eingezogene jüdische Vermögen.

1943 novemberében a Birodalmi Számvevőszék revizorai az oslói polgári közigazgatás egyik „arany- és ezüst-áru-lerakatát” ellenőrizték. Itt leginkább a Felszámolási Hivatal által átadott értéktárgyakat tárolták. Ezekből már 1942 karácsonyán 337 arany- és más órát juttattak ingyenesen a Norvégiában állomásozó Wehrmacht-egységek vezénylő tábornokainak (Windisch-Graetznek, Dietlnek és Schoernernek). Az órákat az előjáróktól származó kis figyelmességként találták december 24-én a karácsonyfa alatt azok a férfiak, akik különösen bővelkedtek érdemekben.⁶³⁶ Egy később kiadott rendelkezés értelmében „mindenfajta játékot”, valamint „zongorákat és pianókat” is le kellett szállítani a mulatozó német csapatellátóknak.⁶³⁷ A német haza számára mindenféle textilárut is felvásároltak, amelyet a Felszámolási Hivatalnak fizettek ki (norvég koronában).⁶³⁸

Teljesen más volt a helyzet Belgiumban. Itt a zsidóellenes politika kizárólag a német katonai közigazgatás kezében volt. Ez – és nem a belga adminisztráció – bocsátotta ki az összes diszkriminatív előírást. Az ország megszállása után néhány hónappal, 1940. október 28-án a katonai parancsnok „olyan intézkedéseket” foganatosított a zsidók ellen, „amelyek az ő számára biztonságrendészeti szempontból abszolút szükségesnek tűntek”. Ezek közé tartozott egy zsidójegyzék összeállítása és a zsidó befolyás alatt álló üzemek listája; ezenkívül a Wehrmacht bevezette, hogy engedélyeztetni kell a zsidó vállalkozásokról és telkekről kiadott rendelkezéseket, és előírta „a zsidók tisztségekből és állásokból való kiiktatását”.

Három héttel később a következő lépésről határozott a katonaság: 1940. november 16-i rendeletében a Heer főparancsnoka, von Brauchitsch vezértábornagy leszögezte, hogy

a legnagyobb súlyt kell fektetni arra, hogy a zsidók gazdaságból való teljes kiiktatása Belgiumban is gyorsuló ütemben kerüljön végrehajtásra; a zsidó üzletek meglévő árukészleteit a csapat vagy a Birodalom javára kell értékesíteni.

Ámde az arra irányuló kísérlet, hogy „Franciaországhoz hasonlóan az ország saját törvénykezésén keresztül szabályozzák a gazdaság zsidótlanítását”, kudarcba fulladt. Az egyes minisztériumok belga főtitkárai, akik az elmenekült kormány helyett közigazgatási kabinetként irányították az országot, „alkotmányos nehézségekre való tekintettel” megtagadták „az együttműködést”.⁶³⁹ Magatartásuk a szinte minden európai országot jellemző kollaboráláshoz képest egyértelműen kivételesnek tekinthető.

Belgiummal összehasonlítva Norvégiában különösen szembeeszkő a katonaság „zsidótlanításhoz kapcsolódó” többé-kevésbé rejtett érdeke. Az is megmutatkozik, hogyan csökkent a német kisajátítási politika sikeressége ott, ahol hiányzott az ország köztisztviselőiből és bankhivatalnokaiból az antiszemitizmussal szembeni elnézés. Míg Oslóban minden olajozottan és kívánság szerint működött, Brüsszelben a német tábornokok a „belga igazságszolgáltatás” felettébb akadékoskodó „köreiről” panaszkodtak. A legfőbb ügyész [*Procureur du Roi*] például egyszerűen megtiltotta a jegyzőknek, hogy hitelessítsenek olyan szerződéseket, amelyekben zsidók ingatlanait idegenítik el. Ezt az embert a megszálló hatalom emberei – kizárólag a Wehrmacht tisztjei, s nem az SS – lemondásra kényszerítették. „Rendelete azonban hatályban maradt”, mert nem akadt a belga igazságszolgáltatásban olyan, aki kész lett volna semmisnek nyilvánítani.

Így 1943. december 21-én a katonai parancsnok kénytelen volt kiadni egy rendeletet, melynek értelmében a belga szerződéseket német jegyző is jogerőre emelhetette. De 1944-ben nem akadt ügyfél: vagy az üldözöttek melletti szolidaritásból, vagy a németek háborús kudarcai láttán. Hasonló obstrukciót gyakoroltak az ország azon törvényszékei, ahol a jegyzékeket vezették. Kitartóan és legvégig megtagadták, hogy töröljék a cégjegyzékből azt a 6057 zsidó vállalkozást, amelyet a németek felszámoltak. Erre aztán a belga Igazságügyi Minisztériumnak kellett volna hivatalból törölnie őket. De kudarcba fulladt ez is.⁶⁴⁰

1941. május 31-én a katonai igazgatás kiadta a zsidók elleni gazdasági intézkedésekről szóló rendeletet,* amely kötelezővé tette a telekingatlanok bejelentését, az értékpapírok letétét és a készpénz bankszámlákra történő befizetését. A belgiumi zsidók összesen 28 100 vagyonnyilatkozatot adtak le: 7700-at vállalkozásokról, 3000-et üzletszerűen használt telekingatlanokról és 17 400-at magánvagyonról.⁶⁴¹ 1941 februárjában a katonai parancsnok a „zsidóvagyon” szóhoz ezt a megállapítást fűzte:

Felmértük.⁶⁴²

Mégis sok belgiumi zsidó elkerülte, hogy kiszolgáltatassák likvid vagyonát, bankfiókját, számláját és részvényportfólióját, mert a belga bankok igazgatói illetve alkalmazottai nem foglalkoztak a zsidó betétesek azonosításával. Még azokhoz a számlákhoz sem nyúltak, melyekről első pillantásra felismerhető volt, hogy zsidó néven fut. Jegyzékbe általában csak azokat vették, amelyeknek tulajdonosai a vonatkozó német katonai rendelet értelmében „spontán” jelentkeztek.⁶⁴³

1942. április 2-án a Katonai Parancsnokság kiadta rendeletét a zsidók vagyonának a Birodalom javára történő átruházásáról.** Ez törvényesítette, amit a Brüsseler Treuhandgesellschaft m.b.H [Brüsszeli Vagyonügynökségi Kft., B. T.] már az 1940. októberi alapítása óta gyakorolt. A B. T. kezelte és számolta fel a zsidó, valamint az elkobzott ellenséges vagyont. Cégjegyzékbe vételéről a katonai közigazgatás két tagja gondoskodott, akik a katonai közigazgatás [*Militärverwaltung*, MV] vezetőjének vagyonügynökeiként ténykedtek. A két üzlettárs egyike egyben az ügyvezető is volt.

E szoros kapcsolat következtében biztosítható volt, hogy az MV különleges célkitűzései érvényesüljenek a B. T.-ben. A B. T. később felállított felügyelő bizottsága túlnyomórészt szintén az MV tagjaiból állt, akik között az elnök a gazdasági osztály vezetője volt.

* Verordnung über wirtschaftliche Maßnahmen gegen die Juden.

** Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden zugunsten des Deutschen Reiches.

A B. T. kezelte azt a „készpénzt, gyémántot, ékszert stb.” is, amelyet a deportálásra kijelölt zsidóktól vett el a német *Sicherheitspolizei* a mechelni (malines-i) lakatnyában berendezett gyűjtőtáborban. A százszázalékos Wehrmacht-tulajdonban lévő B. T. az egyszerűség kedvéért állandó munkatársat állomásoztatott a táborban. A részvénycsomagokat és letéteket, akárcsak az árszítási eladásokból származó bevételeket legnagyobbreszt a Société Française de Banque et de Dépôts-hoz [Francia Bank- és Betéti Társasághoz] továbbították, amely a B. T. végrehajtási zárgondnoksága alatt állt.⁶⁴⁴

Valutáról és pénzügyekről szóló zárójelentésüket a német katonai tisztviselők 1944–1945 telén írták, miután – látván a közeli vereséget – már elhagyták Belgiumot. Ez természetesen azt vonta maga után, hogy átsiklottak egyes tényeken. Az itt taglalt összefüggés szempontjából fontos az egyik ilyen mellőzött tény. A megszállítás hivatalosan átutalt költségei mellett

közigazgatási bevételeként további belga frank összegek [jutottak el] a megszálló hatalomhoz

– áll a jelentésben. Itt „leginkább pénzbeli jóvátételekről [...], rendbírságokról, lefoglalt csempész- és zugáru értékesítéséből származó bevételekről és hasonlókról” volt szó. Erről azonban csak az 1943. október 1. és 1944. március 31. közötti időszakból maradtak fenn iratok, teszi hozzá a referens. Ebben a periódusban mindössze néhány millió birodalmi márka bevétel keletkezett, mellyel kapcsolatban mindazonáltal megjegyezték:

végeredményben mérsékeltek a megszállás valós költségeinek felhasználását.⁶⁴⁵

A katonai közigazgatás zárójelentésében nagyrészt elhallgatott közigazgatási bevételi tételek között bújik meg a belgiumi zsidók kisajátított vagyona. Hogy itt mennyi pénzről van szó, nem megállapítható. Mindenesetre nem lehetett különösen sok, már csak a belgiumi zsidók viszonylag kis összvagya miatt sem. A fennmaradt

dokumentumok szerint hol három, hol tizenkettő, hol tízmillió birodalmi márkányi nagyságrendben sajátítottak ki.⁶⁴⁶ 1944 őszén a Birodalmi Pénzügyminisztérium egyik hivatalnoka a következőket jegyezte föl a munkanapló egyik oldalára a „belgiumi birodalmi biztos fennmaradó feladatai” címszó alatt: „vagyonkezelőség (a zsidóvagyon miatt)”, „ellenséges és zsidóvagyon (az átküldött értékpapírok)”, „a Birodalom követelései a Keleti Ügyek Minisztériuma [*Ostministerium*] felé a zsidó ingóságok kiárúsítása miatt”, „az *Einsatzstab Rosenberg* által elszállított műalkotások”.⁶⁴⁷ A hivatalnok azért avatkozott bele ezekbe az ügyekbe, mert olyan pénzekről volt szó, amelyeket a háborús költségvetés javára kellett elkönyvelni vagy még behajtani. Arról, hogy milyen eredménnyel végeztek a fennmaradó feladatokkal, nincsenek dokumentumok.

Kisajátítási eljárás nélküli kisajátítás

Hollandiában a németek felállítottak egy kis polgári felügyelő igazgatóságot. Belgiumtól vagy Norvégiától eltérően soha nem bocsátottak ki holland vagy német törvényt a zsidók kisajátítására – s mégis, a zsákmány itt különösen nagy volt. A birodalmi biztos elsőként 1940. október 22-én adta parancsba bizonyos vállalkozások bejelentését, majd 1941. március 12-én pontosította az eljárást a „bejelentésköteles vállalkozásokra vonatkozó bánásmódról szóló rendelet”^{*} kibocsátásával. Amennyire semleges hangzik a cím, annyira egyértelmű volt az utolsó paragrafus:

Ez a rendelet a kihirdetés napján lép hatályba. „Zsidótlanítási gazdasági rendeletként”^{***} hivatkozandó.

^{*} Verordnung über die Behandlung anmeldepflichtiger Unternehmen.

^{**} Wirtschaftsentjudungsverordnung.

Már 1941. január 10-én kiszabtak a zsidókra „bírságot” [*Buße*], amely szinte mindenütt része volt a német intézkedéseknek. Ezt követően március 26-án a deviza- és pénzforgalmat helyezték ellenőrzés alá, május 27-én arról rendelkeztek, hogy a zsidóknak be kell jelenteniük mezőgazdasági célra használt telekingatlanaikat; augusztus 8-án a tőkevagyon került sorra, három nappal később pedig a teljes zsidó földbirtokállomány.

A döntő jelentőségű augusztus 8-i rendelet célja mindazonáltal nem a kisajátítás vagy a „beszolgáltatásra kötelezett” zsidók vagyonának a német vagy holland állampénztár javára történő „átruházása” volt, hanem – jobbra általánosan – a „zsidó vagyonra vonatkozó eljárás” szabályozása. Mint az SD feljegyzésében áll: „a teljes zsidó vagyon begyűjtéséről” volt szó, amelyből állítólag a későbbi emigrációt fizették volna. Akárcsak Németországban, Szlovákiában, Magyarországon vagy a Cseh-Morva Protektorátusban, a „kivándorlási alap képzésének” üres szövege mögé rejtették a háborús költségvetés közvetlen hasznát szolgáló összegeket.⁶⁴⁸

A rendelet alapján minden készpénzben tartott vagyont és csekket az árjásítási központtá alakított Lippmann, Rosenthal & Co bankház számlájára volt kötelező befizetni. Itt kellett elhelyezni az értékpapírokat, illetve bejelentést tenni róluk az ezeket kezelő bankoknak. Szintén itt kellett „beszolgáltatni” „mindennemű gyűjteményt, műtárgyat, aranyból, platinából vagy ezüstből készült tárgyakat, valamint megmunkált és megmunkálatlan drágaköveket, féldrágaköveket és gyöngyöket”.⁶⁴⁹ Emellett 1942. május 21-én arra kényszerítették a zsidókat, hogy tegyenek jelentést minden magánkövetelésükről és mással szemben támasztott pénzbeli igényükről.⁶⁵⁰ A bankház zsidó neve mögött a zsidó vagyont felszámoló német főnökök rejtőztek.⁶⁵¹

A hollandok által igazgatott amszterdami tőzsde segítségével a korábban zsidó tulajdont képező részvények 80 százalékát tudták eladni. Hasonló módon idegenítették el a vagyon többi részét. Vita kezdődött, hogy ezek a va-

gyoni ügyletek megfelelnek-e a szárazföldi háborút szabályozó hágai egyezménynek. Első pillantásra minden szabályszerűnek tűnt, mert formálisan nem kisajátításról, hanem a vagyon átrendezéséről volt szó. A felszámolási értékesítésekből származó bevételeket kezdetben állam- és ipari kötvényekbe vagy jelzáloglevelekbe fektették, ám igen rövid idő múltán már csak holland állampapírokba. A hollandiai sajátosságok közé tartozott, hogy a zsidó tulajdonból nyert pénz egy részét közvetlenül német birodalmi kincstárjegyekre váltották. Ám mivel a holland államkötvényeket is kizárólag a megszálló hatalom pénzsükségletének fedezésére bocsátották ki, maradhattak úgy, ahogy voltak. A holland kincstár vagy éppenséggel a Német Birodalom kifizette a Lippmann, Rosenthal & Co bankháznak az előírt kamatot, amelyet azonmód állampapírokba fektettek, vagyis visszafolyt az állami, illetve a megszállási költségvetésbe. Az üzleteket gyűjtőszámlán bonyolították. Ennek következtében a kisajátított összértékhez mérten az egyes emberek tulajdona legjobb esetben is ezrelékekben lett volna kimutatható.

Az itt alkalmazott módszer nem kívánt formális kisajátítási eljárást. Ezt be lehetett pótolni öt, tíz vagy húsz évvel később is. Így aztán a hollandiai birodalmi biztos az állampapírokká transzformált zsidó tulajdont elkülönített vagyontömeggé változtatta, melyet átadott az ennek kezelésére létrehozott hágai Vagyon- és Járadékinstítútnak [*Vermögens- und Rentenanstalt*]. A dolgot így elintézettnak lehetett tekinteni, és annak is tekintették. Mert abban az esetben, ha az államkötvény esedékességének időpontjában a felgyülemlett kamatért senki sem jelentkezett, az adósságot nem kellett törleszteni – utána pedig szép csendben megszűnt a jogosultság. (Ha így vesszük szemügyre a német – leginkább zsidók elleni – kisajátítási politikát, akkor tévútra visz, ha egyszerűen az eladott „értékpapírok” mennyiségét vesszük az árjásítás mértékéül. Mindenekelőtt különbséget kell tenni a kényszer hatására és ezt megelőzően önkéntes alapon megszerzett államkötvények, illetve a magánvállalkozások részvényei között. Míg a részvényeket el kellett adni ahhoz,

hogy az állami pénzügypolitika hasznára legyenek, az államkötvények esetében nem volt szükség további művelésre, mivel már az állam rendelkezett a pénz fölött. A valutapolitika sikerességét sem befolyásolta az, hogy az államkötvényekké változtatott vagyon továbbra is a zárgondnokság alá helyezett tulajdonos nevéen futott, vagy anonim alapok részévé vált.⁶⁵²⁾

Az ellenséges külföldiek vagy az elmenekült hollandok vagyonát is így – a nemzetközi jog szerint nem kifogásolható eljárással – helyezték zárgondnokság alá. Nagy-Britanniában és az USA-ban is ugyanez volt a gyakorlat. Ám abban az esetben, ha zsidóé volt a vagyon, ezt 1942–1943-ban az Ellenséges Vagyon Kezelősege [*Feindvermögensverwaltung*] teljes egészében elidegenítette, és ellenértékét befizette az amszterdami Deutsche Revisions- und Treuhandgesellschaft AG [Német Felülvizsgálati és Vagyonügynökségi Rt.] számlájára. Ott – ebben az esetben az ellenséges állam polgáraként nyilvántartott, távol lévő zsidó tulajdonos nevére szólóan – ez a pénz is holland államkötvénnyé változott, s ezzel százszázalékosan a német hadifinanszírozást szolgálta.⁶⁵³

Közvetlenül a vagyontranszfer lezárása után jelentette ki a hágai felsőbb SS- és rendőrségi vezető [*Höherer SS- und Polizeiführer*]:

[1942.] október 15-én a hollandiai zsidóság törvényen kívül helyezték, azaz nagyszabású rendőrségi akció kezdődik, amelybe nemcsak német és holland rendőri szervek, hanem rajtuk kívül az NSDAP helyi pártszervezete,* a párttal együttműködő tömegszervezetek, az NSB** [...], a Wehrmacht stb. is bevonásra kerül. [...] Együttal megkezdem olyan közlemények kiadását, melyek szerint vagyonelkobzás sújtja azokat az árjakat, akik zsidókat bűjtattak, vagy zsidókat juttattak át a határon, vagy igazolványokat hamisítottak, és a tetteseket koncentrációs táborba szállítjuk annak érdekében, hogy megakadályozzuk a zsidók szökését, amely nagy méreteket öltve elkezdődött.⁶⁵⁴

* Arbeitsbereich der NSDAP; szó szerint: az NSDAP munkaterülete.

** Nationaal-Socialistische Beweging; a holland náci párt hivatalos neve.

A zsidóktól rabolt likvid vagyon – nyilvánosan végzett, óvatos becslések szerint – 150 millió gulden volt. Ehhez jött még „jóval több, mint 200 millió” az árjásított vállalkozásokból, és mintegy 150 millió a zsidó ház- és telektulajdonból. Mindent egybevetve a teljes vagyon – korabeli holland vélemény szerint – „hozzávetőlegesen félmilliárd gulden fölötti összeget” tett ki, vagyis „olyan summát” – így a közvéleményt agitáló megszálló hatalom –, amely „mégiscsak érdekes lehet a holland lakosság számára”.⁶⁵⁵ A német rabló hatóság hivatalnokai 1943 végén 600-700 milliós összértékből indultak ki. A Hollandiában élő német zsidók tulajdonának átalányösszeggel történő megváltására a teljes összeg tíz százalékát kellett átutalni a birodalmi pénzügyminiszternek.⁶⁵⁶

Ezek korabeli becslések. Háború utáni holland adatok szerint a hollandiai zsidóktól összesen 1,1 és 1,5 milliárd gulden között raboltak el értékeket. Itt figyelembe kell venni, hogy a német hatóságok a zsidó vagyon közvetlen korrupció miatt történő apadását nem vették be számításukba, és egy bizonyos részt mint ellenséges – tehát nem kimondottan zsidó – vagyont holland állampapírokra váltottak. Visszafogott számítások szerint a megszálló hatalom a holland állami bankkal együttműködve legalább 1,5 milliárd birodalmi márka értékben cserélte be a zsidó tulajdont holland államkötvényekre. Mivel a németek a háború alatt a nyolcmillió hollandtól körülbelül 14,5 milliárd birodalmi márka értékben vontak el árut és szolgáltatást, a 140 000 zsidóra tíz százalék esik.⁶⁵⁷

Egységbe forrt rablás Franciaországban

Hogy érthetőbbé váljon az árjásítás Franciaországban alkalmazott és felettébb álcázott rendszere, melyben a zsidók vagyonának elidegenített része francia államkötvényekké és ezzel a német megszállási költségvetés

számára készpénzzé alakult át, ajánlatos először szemügyre venni az ellenséges vagyon kevésbé titkosított kezelését. A szárazföldi háborúról szóló hágai egyezmény 46. cikke általánosságban szabályozta, hogy mit lehetett tenni azokkal az üzemekkel, házakkal és részvényekkel, amelyek ellenséges tulajdonban voltak, és a második világháború alatt – akár Németországban, akár a háborús ellenségek országaiban – az ellenséges vagyon kezelősége alá kerültek. Az úgynevezett ellenséges államok polgárainak tulajdonához a németek hozzászámították az elmenekült franciák után hátramaradt vagyont csakúgy, mint a semleges államok azon polgárainak tulajdonát is, akik ellenséges országokban éltek. („Tartózkodási ellenségeknek” [*Aufenthaltsfeinde*] nevezték őket, s példának okáért olyan svájci állampolgárt értettek rajta, akinek gyára volt Franciaországban, de Angliában élt.)

Általánosan elfogadott felfogás szerint a készleteket és a bevételeket a hadviselő Németország köteles volt „vagyonkezelés útján a jogosult számára megőrizni”.⁶⁵⁸ Az illetékes német biztos látszólag kínos pontossággal ügyelt ennek a jogi elvnek a betartására, a gyakorlatban viszont a vagyonérték tetemes részét átcsúsztotta a háborút finanszírozó alapokba. A kulcsot ehhez a vagyonkezelők teljhatalommal való felruházása adta, melynek köszönhetően a vagyon „biztosítása és megőrzése érdekében bizonyos ügykezelési eljárásokat foganatosíthattak”.

Franciaországban összességében 2,5 milliárd birodalmi márkányi értékről volt szó.⁶⁵⁹ Az „ügykezelési eljárásoknak” két kitételnek kellett megfelelniük: egyrészt a birodalmi kormány egyértelműen fenntartotta magának a jogot, hogy a kérdéses vagyont később majd bevonja, másrészt a hivatalnokok – legalábbis átmenetileg – kötelesek voltak „megőrizni” a készleteket.⁶⁶⁰ Ezenkívül az ellenséges vagyonra vonatkozóan érvényben volt az összes devizajogi szabályozás. Vagyis be kellett szolgáltatni az aranyat, a devizát és a külföldi értékpapírokat. A párizsi Birodalmi Hitelpénztárnak kellett felajánlani őket megvásárlásra. Ez megvette, és az ellenértéket – a francia frankban vezetett megszállási költség számláról – átutalta

a vagyonügynökségnek. Hasonló volt a helyzet a gépjárművek kényszereladásával.⁶⁶¹ Mindezekért az értékekért az ellenséges vagyon kezelői névleg megfelelő ellentételezést kaptak, vagyis a francia állam kincstárjegyeit. Így a tranzakció a németeknek kettős hasznot hozott: egyrészt arannyal, devizával és részvényekkel bonyolíthatták beszerzéseiket a semleges külföldi államokban, ezután pedig azonnal zárolhatták az állampapírokat, amelyeket az ellenséges vagyon kezelői kaptak cserébe. Ily módon segítették elő a francia frank stabilizálását. Ugyanígyen átalakuláson mentek keresztül az ellenséges üzemekből származó likvid eszközök. A „vagyonügynökségnek szolgáltatott be” őket, ahol kincstárjegyekbe „fektették”, s pont ugyanez történt az osztalékokkal és más tőkehozzamokkal vagy bevételekkel, ha az ellenséges tulajdonban lévő cégeket a vagyonügynökök kivételes esetekben eladták.⁶⁶²

A megszálló hatalom által gerjesztett infláció miatt a Banque de France-hoz (BdF) kirendelt német biztos kezdetől fogva intézkedéseket tett a pénzkörforgás megfékezésére, ahogy ez jellemző volt más megszállt országokban is. Ezek közé tartozott az a készpénz nélküli fizetési forgalom, amelyről a Birodalmi Hitelpénztárak főigazgatósága és a BdF állapodott meg 1940 novemberében. Ettől kezdve a francia vállalkozók a megszálló hatalom részére szóló szállítmányok és szolgáltatások után rendszerint átutalással kapták meg pénzüket, melyet a párizsi Birodalmi Hitelpénztár megbízásából a BdF teljesített.⁶⁶³ A németek szorgalmazták a csekkfizetést is, csökkentették a nagy címletű bankjegyek forgalmát, kilenc hónapos futamidejű kereskedelmi váltót bocsátottak ki, illetve arra ösztönöztek, hogy az állami támogatásokat kincstári váltóval fizessék, melyeket csak négy év múltán lehetett beváltani. Így akarták korlátozni a megszállás hatalmas költségei miatt felduzzadt pénzmennyiséget.⁶⁶⁴ Ezzel egyidejűleg a megszálló hatalom folytatta a kamatok alacsonyan tartására irányuló politikáját, amelybe Franciaország csakúgy, mint Németország 1939 őszén kezdett a

költségvetés tehermentesítésére. Az efféle valutapolitikai intézkedéscsomagba tartozott – mint Európa sok országában – a zsidók vagyonának elkobzása.

1941 novemberében a franciaországi *Devisenschutzkommando* úgy rendelkezett, hogy azok a kötvények, melyeket Franciaország a korábbi években bocsátott ki, és ekkor váltak esedékessé, csak abban az esetben fizetendők ki, ha a rendelkezésre jogosult kívánja. A végrehajtási zárgondnokság alá helyezett állampapírok – s ezek között voltak a zsidó tulajdonból származó kincstárjegyek is – zárolva maradtak, s ugyanez történt az ellenséges tulajdon esetében is.⁶⁶⁵ Az intézkedés azonmód enyhített a pénznyomda terhein.

A háború finanszírozására kitalált fenti eljárást a megszállt országok jegybankjaihoz küldött valamennyi német biztos valószínűleg megpróbálta alkalmazni. Németországban, Magyarországon és Romániában azokat az államkötvényeket, amelyeket a korábbi években zsidók vásároltak, vagy – később – vásárolniuk kellett, 1941–1942-ben hivatalosan inkasszálták, vagyis kártérítés nélkül kisajátították. Mindazonáltal a jogi aktusnak alig volt jelentősége. Kisajátítással vagy anélkül: az esedékes kötvények zárolása mindenképpen és azonnal szélesítette a hadviselő hatalmak játékterét az adósságok növeléséhez.

A gyors pénzhez jutás más technikáját alkalmazta a Wehrmacht Tunéziában. Amikor 1942. november elején a nyugati szövetségesek partra szálltak Marokkóban és Algériában, Németország és Olaszország válaszul bevonult a Vichy-kormány által irányított Franciaországba és a francia gyarmati Tunéziába. Néhány héttel később a németek havi hárommilliárd frankot követeltek „Tunézia védelmére”.⁶⁶⁶ De ehhez a francia állampénztár pénze messze nem volt elegendő.

Amint partra szálltak, letartóztattak néhány prominens zsidó személyt, köztük a tuniszi zsidó közösség vezetőjét, Moïse Borgelt. Miután a foglyokat nem sokkal később szabadon engedték, a zsidó közösség vezetőségét

egyfajta zsidó tanácssá alakították, amelyet arra köteleztek, hogy bocsásson rendelkezésre kényszermunkaerőt a Luftwaffe-támaszpontokon zajló építkezésekhez. A közösségnek több mint 31 millió frankot kellett haladéktalanul előteremtenie a munkások ellátására. Michael Laskier szerint igen hamar kialakult a következő, nem csak Tunéziára jellemző helyzet:

In order to meet the various German demands, the Jewish leadership was compelled to mortgage real estate and use the property of affluent Jews as guarantee for bank loans. Thus, the terror organized against the Jews had a significant financial aspect.⁶⁶⁷

Az idézetben említett gyakorlat nyilvánvalóan hozzátartozott a német hadbiztosok rablási eszköztárához: zsidókat kényszerítettek arra, hogy jelzálogot vegyenek fel házukra, a jelzálogot vagyonügynökök bejegyezzék, vagy hogy a zsidók egyéb tulajdonukat bocsássák rendelkezésre bankgaranciaként a háborús kölcsönökhöz. Most nem elemzem részletesen, mindez hová vezetett, mindenesetre hasonló ötletei támadtak a megszállt Belgium vezető hadbiztosának a Birodalmi Pénzügyminisztérium zsidóreferensével folytatott megbeszélése során. Mivel Belgiumban a zsidó földingatlan eladása megghiúsult – egyrészt a közigazgatás ellenállása miatt, de amiatt is, hogy a helyi lakosok „idegenkedést” tanúsítottak az- zal szemben, hogy az „egykori zsidó telektulajdont a Katonai Parancsnokságtól megvásárolják” –, a Wehrmacht tisztje a következőt tanácsolta: a pénzhez jutás érdekében meg kell próbálni ráíratni a telkekre a „lehető legmagasabb, a zsidó tulajdonost terhelő jelzálogot”. Végül is – vélte – finanszírozó van elég, és

a felvett pénzeket le lehet foglalni. A Birodalom ily módon hamar értékesíthetné az ingatlanérték egy részét anélkül, hogy kénytelen lenne áron alul eladni.⁶⁶⁸

Németországban is vita tárgyát képezte, hogy a zsidók zálogkölcsönként használható ingatlanvagyonát beves- sék-e a „hadifinanszírozás érdekében”.⁶⁶⁹

Mint a megszállt Európában szinte mindenütt, a zsidók kisajátítása Franciaországban is egymásra épülő egyedi intézkedések során történt, melyek célja az értékek pontos felmérése, a tulajdonos rendelkezési lehetőségeinek szűkítése és biztosi intézők [*kommissarische Verwalter*] kinevezése volt, akiknek aztán a lehető leggyorsabban kellett lebonyolítani az eladást. 1940. október 16-án ez ügyben tartott tanácskozást a Heer akkori főparancsnoka, von Brauchitsch, a Katonai Parancsnokság gazdasági osztályának vezetője, Michel, az igazgatási osztály főnöke, Werner Best és az egykori osztrák miniszter, Guido Schmidt. A találkozót a párizsi Ritz Hotelben tartották, s a jegyzőkönyv szerint a résztvevők a következő eljárásban állapodtak meg:

Michel minisztériumi osztályvezető a már kidolgozott rendelettervezet alapján tájékoztat a megszállt fr. területeken lévő zsidó üzletekkel szemben tervezett intézkedéseink állásáról.

Von Brauchitsch „az egész vonalon” üdvözölte a javaslatokat, mindazonáltal kérte

az intézkedések felgyorsítását, mert nem lehet tudni, hogy mi, németek néhány hónap múlva még abban a helyzetben leszünk-e, hogy fogyanatosíthatjuk vagy erőszakkal végrehajthatjuk az itteni, franciaországi zsidók ellen hozott és általunk helyesnek tartott intézkedéseket.

Úgy vélte továbbá,

hogy már most lehetőséget kell találni arra, hogy a bezárt és eddig nem újranyitott zsidó üzletekhez vagyonügynököket jelöljenek ki és alkalmazzanak.

Egy közbevetett kérdésre válaszolva

azt nyilatkoz[ta], hogy kifejezetten egyetért azzal, hogy a vagyonügynököket alapvetően a franciák közül nevezzék ki.

A Wehrmacht tábornoki karának és a katonai igazgatás vezető gazdasági szakemberének ekkora elkötelezettsége láttán a tapasztalt SS-tiszt Werner Best nyilvánvalóan

fölöslegesnek tartotta, hogy szót vesztegessen a zsidókérdésre. A jegyzőkönyv szerint rövid tájékoztatást adott a francia gépjárműforgalomról.⁶⁷⁰ Mindazonáltal Best már ezt megelőzően, a párizsi követtel folytatott megbeszélése alkalmával előterjesztett „javaslatokat” ez ügyben, többek között azt, hogy

vizsgálják meg, kisajátítható-e a zsidó tulajdon a megszállt területeken.⁶⁷¹

Tizenegy nappal a Ritz Hotelben tartott találkozó után, 1940. október 27-én a katonai parancsnok kötelezővé tette a zsidók által birtokolt vállalkozások bejelentését és megkülönböztető jellel való ellátását. A von Brauchitsch-csal folytatott beszélgetés során meghirdetett, Michel által megírt rendelettervezet valamennyi zsidó üzlet, bank, kereskedelmi és ipari vállalkozás nyilvántartásba vételét irányozta elő, az esetleges zsidó tulajdonhányadokat is beleértve. A jegyzékbe vett cégeket aztán, amilyen hamar lehetett, biztosítási intézők irányítása alá helyezték. A német katonai közigazgatás vezetőinek célja az volt, hogy „Franciaországot megtisztítsák a zsidó befolyástól”, s „az üzletekben fellelhető tartalékokat a haza, a Wehrmacht és a francia lakosság” rendelkezésére bocsássák. A „haza” szó emlegetésével Michel a rabolt áruk Németországba való szállítására utalt.

Kifelé ekkoriban csak „bejelentési kötelezettségről” beszéltek. De az illetékesek „összeírást” értettek ezen, és az ugyanekkor kinevezett intézőkre úgy tekintettek, mint akik kellően rugalmas alapot teremtenek „az írást gyors lebonyolításá[hoz]”.⁶⁷² A zsidó vagyon végleges kisajátításához azonban – német tervek szerint – francia törvényekre és végrehajtó szervekre volt szükség. Ez kezdetben nem tűnt egyszerűnek. Csak „lépésről lépésre” s persze némi nyomásgyakorlással tudták a francia kormányt „saját országos törvények kibocsátására ösztönözni”.⁶⁷³ A francia zsidók elleni retorziókat a német tiszték és a Wehrmacht kötelékébe tartozó hadiigazgatási tanácsok azért alkalmazták, hogy a lehető legtöbb fizetőesz-

köz kerüljön hozzájuk. A Katonai Parancsnokság olykor megkérte a *Sicherheitspolizei*-t, tartóztasson le bizonyos zsidókat, hogy könnyebben rátehessék a kezüket egyes üzemekre. Sőt 1942 júniusától Heinz Röthke hadiigazgatási tanácsos [*Kriegsverwaltungsrat*] lett Eichmann Párizsban felelős munkatársának, Theodor Danneckernek az állandó helyettese. Őt nevezte ki a katonai parancsnok a franciaországi *Sicherheitspolizei* és az SD parancsnokává. Miután Dannecker 1942 augusztusában ismét elhagyta Párizst, utódja a katonai igazgatási hivataltalnok Röthke lett.⁶⁷⁴

1940 októberében a következőt jelentette Michel:

A megszállt területeken megkezdődött a zsidók francia gazdaságból való kiiktatása. [...] A főleg zsidó üzemek felszámolásra kerülnek, és készleteik más cégek rendelkezésére bocsáttatnak. A gazdaságilag fontos üzemeket a biztosítók fogják átvállalni.

Úgy kell alakítani a szabályozást, hogy „abban elsősorban maguk a franciák legyenek érdekelték”, miáltal azzal lehet számolni, hogy a francia kormány hasonló intézkedéseket hoz a nem megszállt területeken is.⁶⁷⁵ Német intézőket csak kivételes esetekben alkalmaztak, vagyis olyankor, ha nem sikerült befolyást szerezni valamely vállalkozásban.⁶⁷⁶ Göring is elrendelte, hogy

előtérbe kell állítani a franciaországi felvásárlók gazdasági érdekeltiségét.⁶⁷⁷

A franciák részvétele a politikai koncepció része volt. A párizsi német követ szavai szerint ezzel akarták „Franciaországot elválasztani a zsidó világtól”; a követ a liberalizmushoz és nyugati demokráciához való kötődésre gondolt.⁶⁷⁸ Kezdetől fogva „a francia kincstárba [kellett] folynia” a zsidó üzemek átvállalásából származó bevételnek is, ami kiváltotta néhány német megszálló funkcionárius „idegenkedését”.⁶⁷⁹ Ám ameddig a kisajátítás franciák között zajlott, legalább látszólag eleget tettek a szárazföldi háborút szabályozó hágai egyezménynek. 1940 augusztusában végül a Katonai Parancsnokság jogi

osztálya megfontolandónak tartotta, hogy a tervezett ársítás „látszólag feleljen meg a tulajdon magánjogi átruházási formájának”.⁶⁸⁰

Hogy a „zsidótlanítás” folyamán miként fonódtak össze a német és francia érdekek, azt szemléltesse két példa. 1941. március 6-án bizonyos A. Labbé, a Hamburg–Amerika-Linie nevű hajózási vállalat egykori – most azonban munkanélküli – cherbourg-i üzletkötője az igen tisztelt Gerstner úrhoz fordult a párizsi német követségen. Megköszönte Gerstner közbenjárását „bizt[os]i” intézként vagy hasonló tevékenységi körben való alkalmazásért”. Mint az a Katonai Parancsnokság felé eljuttatott követségi ajánlásból kiderül, Labbé a „zsidó vagy ellenséges vagyon kezelésének igazgatását [akarta] átvenni”. Kis sürgetés után sikerült is: 1941 szeptemberében Labbé – Gerstner gondoskodásának köszönhetően – megkapta a boulogne-sur-seine-i Ayoun Mireille Szálló biztosi intézői posztját.

1941. augusztus 9-én ugyanez a dr. Karl-Heinz Gerstner rákérdezett a Katonai Parancsnokságon, hogy a francia Lucien Léontard gazdaságban való jártassága, jó beszédkészsége és németbarátsága okán „alkalmazható lenne-e egy zsidó vállalkozás biztosaként”. A kollaboráns irataira azonnal rákerült a következő széljegyzet:

a német követség által ajánlott.⁶⁸¹

A másik példát arra, hogy a franciák egy részét miként tették érdekeltté a zsidó tulajdon elrablásában, a zsidóbírság párizsi változata szolgáltatja. 1941. december 14-én a német Katonai Parancsnokság egymilliárd franknyi kollektív büntetést rótt ki a párizsi zsidókra.⁶⁸² A behajtással megbízott francia államapparátus nagyrészt a tehetős és Amerikába menekült de Gunzburg és Javal családok részvényvagyonára tette rá a kezét.⁶⁸³ Így okafogyottá vált a Birodalmi Pénzügyminisztérium „szakmunkaerő küldésére” tett ajánlata „a rendelkezés fizetésmegtagadás esetén történő végrehajtásához”.

A német-francia hangulat javítása érdekében a Katonai Parancsnokság a kényszerbefizetések 25 százalékát többek között a Nemzeti Segély [*Secours national*] nevű jótékonyági szervezetnek akarta juttatni, de a Birodalmi Pénzügyminisztérium ragaszkodott ahhoz, hogy a teljes összeget birodalmi bevételként könyveljék el. Végül tízszázalékos részesedésben egyeztek ki. Így került a zsidóbírságból 100 millió frank azokhoz a franciákhoz, akik kárt szenvedtek a Párizst sújtó brit légitámadásokban. A pénzt a Közvetlen Segélynyújtás Munkásbizottsága [*Comité ouvrier du secours immédiat*] osztotta szét, amelyet külön erre a célra alapítottak.⁶⁸⁴

Hasonlóképpen járt el a német megszálló közigazgatás Tunéziában, mely francia gyarmat volt a rövid afrikai háború idején. A Tuniszban uralkodó kaotikus állapotokról 1942 decemberében számolt be a Külügyi Hivatal különleges megbízatású nagykövete, Rudolf Rahn. A várost és a kikötőt súlyos brit bombatámadások érték. Rahn tájékoztatást adott tunéziai rendőri egységek és olyan polgári bizottságok felállításáról, amelyek az akut szükséghelyzet enyhítésére és az elsősegély megszervezésére alakultak. Majd így folytatta táviratát:

Mivel nemzetközi zsidóság felelős angolszász támadásért Észak-Afrika ellen, *Sicherheitspolizei* és SD *Sonderkommandó*i zsidó vagyonból húszmilliós összeget hajtottak be és adtak át bombakárosultak gyorssegélyezésére arab-olasz-francia vegyes bizottságnak. Ha civil lakosság ellenséges bombázása folytatódik, további összegeket hajtanak be.⁶⁸⁵

Jó három hónappal később azt táviratozta Rahn, hogy az ő szorgalmazására alapított segélybizottság

a tunéziai zsidókra kiszabott vagyondézmából eddig ötvenmillió francia frankot fizetett ki bombakárosult családoknak – főleg muzulmánoknak.⁶⁸⁶

A németek a háború utolsó hónapjaiban a bombázások áldozatainak juttatott gyorssegélyeket Olaszországban és Magyarországon is részben zsidó vagyonból teremtettkék elő.⁶⁸⁷ Az ukrajnai Krivoj Rogban (ma: Krivij Rih)

a helyi parancsnok a legyilkolt zsidók lakásait szociálpolitikai szempontok alapján utalta ki. Jelentése szerint a városigazgatás

lefoglalta a zsidók által elhagyott lakásokat, és eladta az arra rászoruló lakosoknak.⁶⁸⁸

Bár a Franciaországi Katonai Parancsnokság 1942-ben éjszakai kijárási tilalmat is elrendelt a zsidók számára, s kötelezővé tette a sárga csillag viselését, legfontosabb zsidópolitikai célját már 1941-ben elérte: a Vichy-kormány felvállalta egy sor zsidóellenes törvény kihirdetését. Ki-bocsátotta a zsidórendeletet. Felállította az intézkedések végrehajtásáért felelős Zsidóbiztosságot [*Commissariat général aux questions juifs*].* Az 1938–1939-es német példát követve alkották meg az 1941. november 29-i törvényt az Izraeliták Általános Egyesületének [*Union générale des Israélites*] alapításáról, amelybe minden zsidónak be kellett lépnie. Ezzel egyidejűleg Franciaország felosztotta az összes többi zsidó egyesületet.⁶⁸⁹

Így tudták a németek csekély személyi ráfordítással felügyelni a rablást. A Katonai Parancsnokság ez ügyben illetékes gazdasági osztályán (Wi I/1) öt katonai igazgatási tanácsost [*Militärverwaltungsrat*], egy főfelügyelőt [*Oberinspektor*], egy titkárt és három női segédmunkaerőt alkalmaztak. Ebből három tanácsos, egy főfelügyelő, egy női segédmunkaerő és három, a vagyonügynökségtől rendelkezésre bocsátott gép- és gyorsíró dolgozott azon a külön alosztályon, melynek neve a „katonai parancsnok megbízottja a [franciaországi] Zsidókérdések Főbiztosságában” volt [*der Beauftragte des Militärbefehlshabers beim Generalkommissariat für Judenfragen*].⁶⁹⁰ Ez a néhány ember és egy maroknyi, nem csupán az árjásítással foglalkozó revizor irányította a „zsidótlanítást” Franciaországban.

A végrehajtást a Főbiztosság végezte, amely a kisajátítást a Gazdasági Árjásítás Főigazgatósága nevű, IX. számú

* Zsidókérdések Főbiztossága; németül: Generalkommissariat für Judenfragen.

részleg illetékességi körébe utalta [*Section IX, Direction générale de l'aryanisation économique*]. Az elkobzott részvényeket a francia Pénzügyminisztérium kezelte, melyben segítségére volt az 1941 májusában alapított Átutalások és Betétek Központi Pénztára [*Caisse centrale de dépôts et de virement de titres*]. Itt igyekeztek túladni a részvényeken, hogy aztán a francia állam kincstárjegyeire és kötvényeire váltsák át. A Pénztár a német háborús és fosztogató gépezet készpénzzel való olajozását szolgálta.

A legtöbb üldözött zsidónak úgy tűnhetett, hogy a franciák és a francia szakhatóságok felelnek a mindennapos árjásításért. Kivételt képezett viszont a Németországból és Ausztriából emigrált zsidók, illetve az 1942 őszétől bevándorolt, de még nem honosított lengyel, cseh és morva zsidók vagyona, valamint azoké, akik ellenséges államok polgárai voltak, vagy ellenséges államokban tartózkodtak⁶⁹¹ – ők legalább 50 000-en voltak a Franciaországban élő 330 000 zsidó között. Biztosi főintézőjüknek [*kommissarischer Generalverwalter*] Ferdinand Niedermeyert nevezte ki a Franciaországi Katonai Parancsnokság Wi I/2-es ügyosztálya. Ő számolta fel vagy adta el a vállalkozásokat, és gondoskodott arról, hogy az árbevételeket „biztosítsák a Birodalom javára”.⁶⁹² Niedermeyer 1941 augusztusában lépett hivatalba, „egyrészt mint főbiztos [*Generalkommissar*], másrészt mint a párt különmegbízottja abból a célból, hogy németeket helyezzen el életképes [zsidó] üzemekben”.⁶⁹³

A hivatal levélfejlécén „Franciaországi Katonai Parancsnokság, Pénzügyi Osztály, Német zsidók” állt,⁶⁹⁴ a Birodalmi Pénzügyminisztérium pedig úgy rendelkezett, „hogy az árbevételeket a Birodalmi Főpénztárba kell eljuttatni”.⁶⁹⁵ Niedermeyer még Franciaország felszabadítása után is 60 millió birodalmi márka értékben szállított elkobzott értékpapírokat, ékszereket és bélyegeket a Birodalmi Főpénztárnak.⁶⁹⁶

Az ellenséges vagyon hasznosítására, amelyhez hozzászámították a nagy zsidó vagyonokat is, a katonai köz-

igazgatás már 1940 decemberében szervezetet állított fel, amely a „Vagyonkezelő és Revíziós Hivatal a Franciaországi Katonai Parancsnokság Hatáskörében” [*Treuhand- und Revisionsstelle im Bereich des Militärbefehlshabers in Frankreich*] nevet kapta. A gyorsan bővülő hatóság kiépítését egy bizonyos Kadelbach hadnagyra bízta, aki 1941 februárjában azt javasolta, hogy az ellenséges és zsidó vagyont teljes egészében kezelje a Treuverkehr Deutsche Treuhand AG [Vagyonforgalmi és Német Vagyonügynökségi Rt.] nevű berlini könyvvizsgáló társaság. Kadelbach ennek az – egyébként a Deutsche Bankhoz közel álló – vállalkozásnak volt vezetőségi tagja.⁶⁹⁷ Egy ilyen cég közfeladattal történő megbízása jól példázza a nemzetiszocialista államra jellemző magángazdasági ki- szervezéseket.

A Treuverkehr adta egy pontosan meg nem határozott és hivatalosan soha meg nem alapított vagyonügynökségi hivatal személyzetét is. Az itt ténykedők „fiskális intézménynek”, „időkorlátos jelleggel” és „szigorú jogi forma nélkül” működő pénzügyűjtő helynek tekintették.⁶⁹⁸ Valójában semmi másról nem volt szó, mint egy újabb pénzmosó postafiókcégről. A magángazdaságilag szervezett, állami megbízatású vagyonügynökségi hivatal a „zsidó részleghez” [*Sektor Juden*] tartozott, s mint ilyen a következő feladatokat kapta Michel utasítására 1942 májusában:

- a) Kartoték vezetése, melyben a zsidó vállalkozásokat és ezek biztonsági intézőit valamint egyéb részleteket tartanak nyilván, és állandóan frissítik.
- b) Annak a zsidódézmának a behajtása, melyet a Zsidókérdések Főbiztosságán működő, az általam a gazdaság zsidótlanítására kinevezett megbízott szab ki, folyamatos jelentés a bevételekről és a behajtandó követelések állandó egyeztetése a Zsidókérdések Főbiztosságában működő, az általam a gazdaság zsidótlanítására kinevezett megbízottal.
- c) Az előterjesztett árszámítási ügyek engedélyeztetési eljárásaiban való részvétel oly módon, hogy rövid véleményező állásfoglalást (ügynevezett „ügyiratvizsgálatot”) származtat át az általam megbízott szerveknek.⁶⁹⁹

A Katonai Parancsnokság azért viselte szívéen „hadifontosságú” szervezetként a Treuverkehr, mert „több milliárd frank értékben kezel[t] zsidó- és ellenséges vagyont”.⁷⁰⁰ Bár a Zsidókérdések Főbiztosságát francia kútfők és kezek irányították, hivatalt működtetett itt a Wehrmacht is, amelyet a katonai parancsnoknak a gazdaság zsidótlanítására kinevezett megbízottja vezetett, akit az [Ideiglenes Igazgatás] Ellenőrzési Szolgálat[ának] [*Service du contrôle (des administrateurs provisoires)*, S. d. C.] képviselőjeként álcáztak. A katonai parancsnoknak ezt a megbízottját is a Treuverkehr adta, és fel-felbukkan a zárójelentésekben mint közelebből meg nem határozott, színleg francia „Service du contrôle”.⁷⁰¹ Michel rendelkezése értelmében a Treuverkehr nyilvántartást vezetett a francia gazdaság árjásításáról, mely a párizsi Majestic Hotel 649-es és 649a szobájában volt található. A hivatal munkahelyeit folyamatosan „egy úrral és két-három hölgygel töltötték be”. A Treuverkehr jelentése szerint itt több mint 10 000 cégről, illetve több mint 1500 intézőről vezettek kartotékot, folyamatosan frissítve ezeket. („A Franciaország megszállt területén működő zsidó vállalkozások mennyiségét mintegy 22 000-ben” számszerűsítette a Főbiztosság.)

A Katonai Parancsnokság gazdasági osztálya, a Treuverkehr és a Főbiztosság közötti munkamegosztás szigorú szabályok szerint működött: a francia fél az árjásítási tervezeteket a Treuverkehr által küldött német zsidótlanítási megbízottnak (az Ellenőrzési Szolgálatnak) terjesztette elő, aki hivatali úton továbbította a Treuverkehr egyik vállalkozás-ellenőrének, majd engedélyezte – adott esetben kikötésekkel – az eladást.⁷⁰² Eközben a katonai közigazgatás ügyelt arra,

hogyan a francia hatóságok a német rendeletek foganatosítása közben a számukra adott megbízatás keretei között önállóan és saját felelősségükre dolgozzanak.

Ezért igazolták a német ellenőrök az árjásítást a „rendelkezés kiadva”, és nem az „engedélyezve” feliratú pecsétel.⁷⁰³

1941. június 21-én rendeletbe adták, hogy a zsidók kizárólag az Ellenőrzési Szolgálat, vagyis a német megszálló igazgatás engedélyével férhetnek hozzá letéti fiókjaikhoz. A katonai igazgatásnál a francia pénz- és hitelügy felügyeletével megbízott férfi, Scheffler Reichsbank-igazgató így fenyegetőzött:

Személyesen fogom felelősségre vonni az érintett bankvezetőket, amennyiben megállapítást nyer, hogy bármi módon megsértették ezt a rendeletet.⁷⁰⁴

Belga kollégáiktól eltérően a francia bankok igazgatói

túlnyomó többségben aggályosan [tartották magukat] a német előírásokhoz.⁷⁰⁵

Egy hónappal később, 1941. július 22-én a Vichy-kormány kiadta a „zsidó tulajdonban lévő vállalkozásokról, javakról és értékekről”^{*} szóló 3086. számú törvényt,⁷⁰⁶ amely augusztus 26-án lépett életbe, és lényegében az 1938 és 1941 közötti német kisajátítási gyakorlatot követte. Vagyis a zsidók minden értékét vagyonkezelőre (ideiglenes kezelőre, [*administrateur provisoire*]) ruházták, eladták, és készpénzre vagy állampapírokra váltották. A zsidók formális kisajátítására Franciaországban tehát nem került sor. Az 1. cikkely 1. bekezdése szerint a hivatalos cél az volt, hogy

felszámolják a zsidók nemzetgazdaságra gyakorolt mindennemű befolyását.

Ily módon sikerült mégis a francia zsidók majdhogynem teljes vagyonát a német háborús költségvetés javára hasznosítani. Mivel az állam a Vichy-Franciaországban és Franciaország észak-afrikai gyarmatain élő zsidókat is megfosztotta vagyonuktól, végül ezek a pénzek is – mivel egységes valuta volt forgalomban, melyet az árjásítással támogattak – német zsebekben kötöttek ki.

Már az 1. cikkely kizárta a vagyonkezelésből az öz-

^{*} No. 3086 „aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux juifs”.

szes francia állampapírt és a francia községek vagy állami üzemek kötvényeit. Ez logikus volt, hiszen – hűen a német példához – a törvény célja az volt, hogy a zsidó vagyon lehető legnagyobb része alakuljon át államkötvénnyé. Hogy eleget tegyenek ennek a törvényben nem említett célnak, a kinevezett vagyonügynökök a 12. cikkely értelmében átfogó jogkörrel rendelkeztek a rájuk bízott értékek eladásánál. Ez olyan vagyonra is vonatkozott, amelyet egy harmadik fél zálogjoga terhelt. Hogy a fő cél a vagyon felszámolása volt, az kiolvasható a 18. cikkelyből: ha a vagyonügynök nem sietett az eladással, úgy az illetékes cégbíróság elnöke felszámolót nevezhetett ki a törvény szerint feltétlenül szükséges értékesítés végrehajtására.

A törvényhozó szándékának ez a megalkuvás nélküli egyértelműsége első pillantásra furcsa ellentétben áll a 7. cikkelybe foglalt alapelvvel, mely szerint a vagyonkezelők kötelessége az, hogy jó családapa módjára kezeljék a rájuk bízott vagyont:

*L'administrateur provisoire doit gérer en bon père de famille**

– áll ebben szó szerint. Az atyai gondoskodás mindazonáltal nem a zsidók javát, hanem egyedül a francia pénzügyminiszter érdekeit szolgálta.

Itt döntő volt, mi történik a tömeges vagyonfelszámolásból befolyó árbevétellel. Ezt a törvény 24. cikkelye szabályozta, mely szerint az eladásból származó valamennyi bevételt az állítólagos vagyonügynökség alá kényszerített zsidó nevére kellett befizetni az állami letéti pénztárba (vagyis a Központi Letéti és Betéti Pénztárba [*Caisse centrale des dépôts et consignation*]). Itt az összeg azon nyomban francia állampapírokká változott, s ezzel a német háborús költségvetés része lett.

Ha tisztázzuk a pénzgazdasági összefüggéseket, megtaláljuk a lehetséges okát annak is, hogy a Zsidóbiztosság

* Az ideiglenes vagyonkezelőnek a jó családfő gondosságával kell eljárnia. (Utalás a latin „bonus ac/et diligens pater familias” kifejezésre.)

miért székel a Place de Petits-Pères 1. szám alatt: 50 méterre volt a Banque de France bejáratától. Minthogy a 17. cikkely értelmében a vevőknek – hasonlóan a németországi és később a magyarországi árszabályozási gyakorlathoz – lehetőleg készpénzben kellett fizetni, rövid úton viheték át a pénzt a Banque de France-ba, és ott – tulajdonjoggal látszatra kifogástalan módon – állampapírokká alakíthatták át.⁷⁰⁷

A zsidó vagyon felszámolása Franciaországban 1942-ben érte el tetőpontját, és 1943-ban több mint felére visszaesett.⁷⁰⁸ A (német) Treuverkehr tekintélyes díjakat számolt fel ellenőrző tevékenységéért, emellett kisajátította a vagyonügynökök által irányított üzemek nyereségeit, meghatározta, mekkora bevétel származzon az eladásokból stb. Ezeket jellemző módon szintén francia kincstári váltókba [*bons du Trésor*] forgatta. Az ellenséges vagyon német kezelősége később így nyilatkozott erről:

Az összegeket [a Treuverkehr] ezért – a katonai közigazgatás utasításainak megfelelően – közleplejáratú pénzként fektette be az ellenséges nagybankok német igazgatás alatt álló kirendeltségein, és amennyiben nagyobb összegek gyűlemlettek fel, rendszeresen francia kincstári váltókat vásárolt.

Ugyanez történt az ellenséges hitelezők követeléseivel. Ezek is kincstári váltókká alakultak.⁷⁰⁹ A befektetés módja kétségkívül a Banque de France-hoz kirendelt német biztos sürgetésére vezethető vissza, aki ily módon kívánta ápolni a bank elnökével [*gouverneur*] fenntartandó bizalmi kapcsolatot.

Ha tehát a zsidó tulajdon értékesítéséből származó bevételek a Treuverkehr számlájára kerültek, *grosso modo* Franciaországban maradtak. A német illetékesek olyan befektetési formákat választottak, melyek enyhítették a franciaországi inflációs nyomást, és megkönnyítették a megszállás horribilis költségeinek kifizetését. (A vagyonkezelés során befolyt bevételből 1943-ban viszonylag kis összeget, 22,5 millió birodalmi márkát utaltak át közvetlenül a berlini Birodalmi Főpénztárba.)⁷¹⁰

TÁMOGATÁS A SZÖVETSÉGESEKTŐL

Igazságosság szlovák módra

Szlovákiának 2,65 millió lakosa volt, és önálló államiságát Hitler Németországának köszönhette, amely 1938–1939-ben elérte, hogy az ország kiváljon Csehszlovákiából. A hangadó szlovák néppárt osztályharcos antiszemita propagandáját példaértékűen mutatja Alexander Mach egyik beszéde. A későbbi belügyminiszter, aki mindig fenntartotta kapcsolatait a kommunista funkcionáriusokkal, az új állam alapításakor kijelentette:

Mindenütt felszámolták a zsidókat, akik aranyat, drágakövet és vagyont birtokolnak, és mi is ezt fogjuk tenni. Szlovákia ereje a munka, és aki itt nem dolgozik, nem is fog itt enni. Aki itt összeopta a vagyonát, attól elveszük! Ebben áll az egész zsidókérdés gyakorlati megoldása.⁷¹¹

Hasonlóan érvelt a *Slovenska Politika* című újság 1940 júliusában:

Mindenekelőtt a zsidókérdésről van itt szó. Ennek radikális megoldása nélkül nem javulhatnak alapvetően társadalmi viszonyaink.⁷¹²

Az 1939. április 18-i kormányrendelet rögzítette, kit kell zsidónak tekinteni, ám ez – Németországtól eltérően – jelentős kivételeket tett. A zsidóként meghatározottakat általánosan kizárta a közhivatalokból, és részben vagy teljesen eltiltotta őket bizonyos felsőfokú végzettséghez kötött szakmák gyakorlásától.⁷¹³ Mivel a szlovák kormány célul tűzte ki, hogy javítson az agrárproletariátus nyomorúságos helyzetén, szintén még 1939-ben elrendelte a zsidók mező- és erdőgazdaságban hasznosított vagyonának bejelentését. Néhány hónappal később törvényt bocsátottak ki, amely előírta ezeknek a földterületeknek a

nemzeti tulajdonba vételét, és megszabta, miként parcelálazzák és osszák föl őket társadalmilag „igazságos” módon. A törvény alapján valójában szinte kizárólag azt a 101 423 hektár földet sajátították ki, amely zsidó tulajdonban volt. (Még ha a terület kicsinek tűnik is, számtanilag elegendő volt ahhoz, hogy 20 000 öthektáros gazdaságot hozzanak létre a föld nélküli családoknak. Gyermekeikkel együtt ez 120 000 embert érinthetett, a szlovák lakosság mintegy öt százalékát.) 1940. április 25-én aztán kibocsátották a zsidó vállalkozások szlovákosítását szabályzó törvényt, amelynek kifejezetten az volt a célja, hogy megteremtse „egy erős szlovák középosztályt”.⁷¹⁴

A zsidó földtulajdonosok, iparúzők és kereskedők kisajátításáról szóló törvényeket 1940 nyarán a szlovák zsidók madagaszkári deportálásának terve követte.* Németország szövetségesei között a pozsonyi kormány volt az egyetlen, amely csatlakozott a programhoz. Ez bizonyára összefügg Dieter Wisliceny ténykedésével, akit Eichmann 1940 augusztusában küldött zsidó tanácsadóként Pozsonyba. Kezdetben a zsidóknak a szlovák gazdaságból történő kirekesztésére törekedtek, ezért Wislicenyt olykor az árjásítási kérdések tanácsadójaként emlegették. Mindenesetre azon nyomban hozzáfogott a német mintájú kisajátítási törvények hatékonyabbá tételéhez. A bécsi és prágai rabló és kitoloncoló ügynökségek példájára Pozsonyban is felállítottak egy különleges szlovákosítási hatóságot, a Központi Gazdasági Hivatalt [*Ústredný hospodársky úrad*, németül: *Zentralwirtschaftsamtsamt*], és vele együtt alapot hoztak létre állítólagosan annak érdekében, hogy támogassák a zsidók kivándorlását. Ez a német bürokraták által is előszeretettel használt eufémizmus annak a számlának a körülírása volt, amelyre a zsidók tulajdonának tömeges eladásá-

* A rövid életű Madagaszkár-terv először 1938-ban került szóba, majd 1940-ben az AA-ban és az RSHA-ban dolgozták ki, de még ugyanebben az évben, az angliai légi csata után lekerült a napirendről. Eszerint a „területi Endlösung”, vagyis Európa „zsidótlanítását” úgy oldották volna meg, hogy az európai zsidókat a francia gyarmat, Madagaszkár szigetére deportálják.

ból származó bevételeket fizették be. Az alap neve eleget tett az álcázás kívánalmainak, a benne elhelyezett pénz fölött egyes-egyedül a szlovák pénzügyminiszter rendelkezett. Ő 1940. szeptember 2-án – kimondottan a „nyilvántartás” [*Fixierung*] szándékából – úgy rendelkezett, hogy a zsidók kötelesek vagyonbevallást tenni.

1942 elejéig a szlovák kormány az összesen bejelentett mintegy 12 000 zsidó üzemből 9987-et számolt fel, és 1910-et árjásított.⁷¹⁵ Persze nem csak a vagyon közvetlen átruházása szolgálta a szlovák középosztály érdekeit. A konkurens vállalkozások eltűnése és a tőkekoncentráció ehhez kapcsolódó, rasszista eszközökkel fékezett folyamata is előnyére vált egyes szlovák nemzeti vállalkozóknak.⁷¹⁶

A rablás egyenlegével egyaránt foglalkozott a Statisztikai Hivatal és a Zsidóközpont [*Ústredna Židov*, németül: *Judenzentrale*], ahogy a szlovákiai zsidók kényszerszövetségét nevezték. A szlovák antiszemita Anton Vašek, aki a Belügyminisztérium zsidóügyosztályát vezette, a zsidó vagyont 4,5 milliárd koronára becsülte. A Statisztikai Hivatal és a Zsidóközpont felmérései szerint viszont a nettó vagyon lényegesen alacsonyabb értéket képviselt: 2,5 és 3 milliárd korona között volt.⁷¹⁷ Ám az óvatosabb becslés is akkora összeget mutatott, amely érdekesnek tűnhetett a pozsonyi pénzügyminiszter szemében. Tudni kell, hogy a rendes szlovák állami költségvetés 1941-ben szűk hárommilliárd korona (mintegy 250 millió bírodalmi márka) volt, ebből a hadügyi költségvetés jó félmilliárdot tett ki.⁷¹⁸

Amikor Szlovákia 1941. június végén Németország oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba, ez azonnal jelentős anyagi tehertételt okozott. Hogy miként birkóztak meg vele, arról Ladislav Lipschernél olvashatunk:

A kormányfő által augusztus 25-én egybehívott, a legmagasabb kormányképviselők jelenlétében tartott tanácskozáson aggályok merültek fel az állam további pénzügyi helyzetét illetően, amely rohamosan romlott a Szovjetunió elleni háborúba való belépés óta. A pénzügyminiszter kifejtette, hogy a költségvetésben tervezett deficit 1941 végéig majdnem 600 millió koronára rúg. Az inflációt meg-

előzendő elhatározták, hogy a hiányzó pénzeszközöket – 500 millió koronát – a zsidó vagyona kivett tizenöt százalékos illetékből teremtik elő.

Néhány nappal később, 1941. szeptember 9-én a kormány kibocsátotta a vonatkozó törvényt. A kényszerjárulékot a vagyon 20 százalékára emelték, s ez – mint Németországban már 1938–1939-ben – az országban élő valamennyi zsidót terhelte. A hivatalos indoklás így szólt: „égbekiáltó igazságtalanság” lenne 500 millió koronára terhet róni a nem zsidó lakosságra, hiszen az semmi-
ben sem felelős a háborúért. (Abból, hogy az 500 millió szlovák koronát a zsidóvagyon 15 százalékának feleltették meg, arra következtethetünk, hogy a Pénzügyminisztérium időközben mintegy 3,3 milliárdos vagyonból indult ki.) Lipscher szerint a vagyondézsmá gyakorlatilag elbukott, mert a zsidók már nem rendelkeztek a szükséges értékek felett. Valójában a járulékot a már zárolt, de még nem elkobzott megtakarításokból, részvényekből és portfóliókból minden további nélkül át lehetett irányítani az állampénztárba.⁷¹⁹

1942-es évi jelentésében a Szlovák Nemzeti Bank elnöke tett egy homályos, mégis kellően érthető megjegyzést: a német követelések miatt a bankjegyforgalom kedvezőtlen mértékben fokozódott, mindazonáltal a növekedés még érezhetőbb lett volna, ha

a Szlovák Nemzeti Bank nem fogantatosít semlegesítő intézkedéseket.⁷²⁰

Ezek közé tartozott első helyen a zsidók kisajátítása, mert használati tárgyaik eladása pénzt hozott a költségvetés számára, s ezzel egy időre el tudták kerülni, hogy még több bankjegy kerüljön forgalomba.

Mivel túl kevés volt a lakás, 1941–1942 telén a 11 518 pozsonyi zsidó kitelepítési utasítást kapott. 1942 márciusáig 6720 embernek kellett elhagyni a várost, és kijelölt helyekre költözni. Közvetlenül ez után, március 26-án megkezdődtek a deportálások Auschwitzba és

Lublin-Majdanekbe. 13 hét alatt a 89 000 zsidóból 53 000-t deportáltak a szlovák kormány, amely ebben az időszakban, 1942. május 25-én hirdette ki a zsidók kitoloncolásáról és vagyonuk államosításáról szóló törvényt. Később a katolikus egyház közbenjárására a szlovák kormány nem volt hajlandó folytatni a deportálásokat.

Szlovákiának minden deportált zsidóért 500 birodalmi márka illetéket kellett kifizetnie a Birodalom részére, összesen 26,1 milliót. Az összeget a német-szlovák klíringben számolták el, így egyből megnőtt a német érdekelték mozgástere, amikor beszerzésekről és hitelfelvételekről volt szó. A birodalmi márkában számolt ellenértéket a Birodalmi Pénzügyminisztérium „a Reichsführer SS rendelkezésére” bocsátotta.⁷²¹

Szlovák becslések szerint a második világháború folyamán a németek legalább hétmilliárd korona értékű árut és szolgáltatást csikartak ki a szövetséges Szlovákiából.⁷²² Ennek majdnem 40 százalékát tudták kiegyenlíteni árjásítási bevételekből. A Szovjetunió elleni háború és a német követelések okozta infláció megfékezésére a Szlovák Nemzeti Bank kezdetben úgy stabilizálta a koronát, hogy az állam önmaga javára számolta fel a zsidó vagyont. De ez nem volt elegendő.⁷²³ A Birodalom a Szlovák Nemzeti Banknak már 1942-ben átadott (rabolt) aranyat és (rabolt) devizát egymillió, 1944-ben pedig újabb tízmillió birodalmi márka értékben. Végül pedig a birodalmi kormány pozsonyi szövetségeseinek „drágakövet és gyémántot [bocsátott] rendelkezésre lefoglalási célokra”, melyek legalábbis részben holland zsidóktól származtak.⁷²⁴

Hasonlóképpen járt el az 1941-ben alakult Független Horvát Állam [*Nezavisna Država Hrvatska*, németül: *Unabhängiger Staat Kroatien*] kormánya. 1941. április 10-én a Wehrmacht elfoglalta Zágrábot, és a németek által erőteljesen támogatott usztasák még aznap kikiáltották az új államot, amelynek része volt Bosznia-Hercegovina is. Négy nappal később a horvát kormány zárta a mintegy 30 000 zsidó bankszámláit és letéteit. További 16 nap múlva külön törvényben kötelezték az ország zsi-

dó kisebbségét, hogy jelentse be tulajdonát, és készítsen aprólékos bevallást vagyoni helyzetéről. Amint ez megtörtént, a horvát zsidókból kipréseltek egy „zsidó járulékot az állam szükségleteit fedezendő”.⁷²⁵

A zsidók nagy részét ezután horvát táborokba zárták, ahol halálra kínozták őket. Kisebb részük illegalitásba vonult, vagy 1942 nyarán Auschwitzba deportálták őket. Csak ezt követően, 1942. október 30-án kobozta el végleg az usztasa állam a zsidó tulajdont.⁷²⁶ Az 1943-as államháztartás 1,25 milliárd kuna fedezetlen kiadással számolt. Ebből – a *Frankfurter Zeitung* tudósítása szerint – a nagyobbik részt „kötvénykibocsátások[ból akarják] fedezni, valamint az államosított zsidó vagyonból származó bevételekből, melyeket mintegy 1,25 milliárdra becsülnek”.⁷²⁷ Mindazonáltal egy kisebb összeget itt is – akár Szlovákiában – a németek javára kellett jóváírni. A németek az 1942-ben Auschwitzba deportált összesen 4927 ember után fejenként 30 birodalmi márkát követeltek jóváírásként a kliringszámlán.⁷²⁸

Bulgária háborús költségvetése

Német szakértők már a balkáni hadjáratot megelőzően sok jó tanácsot adtak a bolgár kormánynak. 1941. január 23-tól február 1-jéig – szigorúan titkosan – szakértői bizottság tartózkodott Szófiában, hogy pénzügyileg előkészítsék a küszöbön álló Görögország elleni háborút. A civil és katonai gazdasági és pénzügyi szakértőkből álló delegációt Hitler különleges felhatalmazású követe, Neubacher vezette.⁷²⁹ Az utolsó tárgyalási napon Németország és Bulgária megállapodást kötött, amely 500 millió leva készpénz – névlegesen hitelként való – folyósítását irányozta elő a Deutsche Wehrmacht javára.⁷³⁰ Ezzel egy időben Bulgária fegyverkezni kezdett.

A Reichsbank már március 3-án előre jelezte:

Úgy tűnik, szükséges lesz a hitel 900 mill. levára való emelése.⁷³¹

Ez március 25-én meg is történt. Áprilisban, a Jugoszlávia és Görögország elleni háború alatt a szófiai Birodalmi Hitelpénztár további 500 millió levát préselt ki a szövetséges országból – összesen tehát 1,4 milliárdot.⁷³² A következő 500 milliós emelési ráta jó két hónappal később következett, és így ment ez folyamatosan 1944 augusztusáig.⁷³³ Miután a Wehrmacht 1941 áprilisában és májusában lerohanta Jugoszláviát és Görögországot, a tengelyhatalmakkal szövetséges Bulgária annektálta Macedóniát és Trákia egyes részeit. Ennek fejében az országnak magára kellett vállalnia minden olyan háborús költséget, amely Bulgária egész területén a németeket terhelte vagy a jövőben terhelte volna.

Az ország 1940-es államháztartásának kiadási oldala 8,4 milliárd levát tett ki, tíz százalékkal többet, mint az előző évben. A többletkiadást általános adóemeléssel, egyszeri biztonsági járulékkal [*Sicherheitsabgabe*] és főként „a nagyobb jövedelmek, valamint a nagyobb tőke és forgalom lényegesen erőteljesebb megadóztatásából” fedezték. Az ebből származó tétel már 1941-ben 10,1 milliárd levára rúgott, vagyis 20 százalékkal lépte túl az előző évi előirányzatot. A költségvetés parlamenti vitájában Bozsilov pénzügyminiszter a hatalmas emelkedést az európai háborúval magyarázta, és megígérte, hogy az állami bevételek elengedhetetlenül szükséges növelése nem fogja az ország „kevésbé tehetős” polgárait érinteni.⁷³⁴

Az egykori jugoszláv és görög területek bekebelezése valamint a német követelések következtében *de facto* 17 milliárdra emelkedtek az állam 1941-es kiadásai. 1940-hez képest megkétszereződtek, míg a gazdaság ereje jóval kisebb mértékben nőtt. Ezért az 1942-es évben a bolgár állam kiadásait érezhetően csökkenteni kellett volna. Ez azonban nem sikerült, sőt hamarosan pótköltségvetést kellett készíteni a különféle német kívánságok teljesítésére. Idetartozott, hogy kifizessék „a harcoló német csapatok által” újonnan annektált („felszabadított”) területeken végrehajtott rekvirálást, az út- és vasútépítést a

Wehrmacht számára Görögországba és vissza, valamint onnan az észak-afrikai frontra, s ide tartoztak a szerb katonai közigazgatási területre szállított ingyenes exportok is. A németek a más – igaz, megszállt – országokban már sikeresen működő módszert alkalmazták, és megegyeztek a bolgár kormánnyal, hogy a szófiai Nemzeti Bank köteles a Wehrmacht által forgalomba hozott „birodalmi hitelpénztárjegyeket a szófiai Birodalmi Hitelpénztárban kártalanítás nélkül” leadni. A berlini illetékesek jegyzőkönyve szerint:

A módszer bejáratódott, és bevált.⁷³⁵

Ehhez jöttek még a Birodalomba irányított jelentős élelmiszer- és dohányszállítmányok. A más országokban alkalmazott eljárástól eltérően Németország „fizetett” az áruk egy részéért, mindazonáltal oly módon, amely a szokásos csalástól csak formájában különbözött. A Birodalom 1941-től klíringadósságait (1945 darab értéktelen) német háborús kötvényre cserélte. A Népbankok [szövetkezeti bankok] Szövetségének [*Szajuz na populjarnite banki*, németül: *Verband der Volksbanken*] elnöke a lopásnak ezt a magasabb rendű formáját „a birodalmi márkának a bolgár valuta fedezeti alapjába történő bevonása[ként]” stilizálta. Ily módon – jelentette ki büszkén –

első európai országgént nagyban hozzájárultunk egy egységes európai valutarendszer megteremtéséhez.

Csakugyan, 1944 nyaráig a szófiai Nemzeti Bank 710 millió birodalmi márka értékben vett át háborús kötvényeket.⁷³⁶ Ez 22,4 milliárd levának felelt meg, amelyet Németország pusztán ezen az úton kényszerített ki a hozzá képest apró, gazdaságilag végletesen gyenge szövetségésétől.

Hogy milyen mértékben szolgálta ki a bolgár politika a Birodalom kívánságait, kiolvasható a pénzügyminiszter Dobri Bozsilov karrierjéből. 1942 szeptemberében lett miniszterelnök, és az maradt 1944 májusáig. A Wolfschanchéban tett egyik látogatásakor, 1943 őszén Hitler közölte vele, mit kell továbbra is Bulgáriának hitelre szál-

lítania Németországnak – mégpedig „a közös sorsdöntő harc érdekében”, és nem számítva a „teljes külgazdasági egyensúly” megteremtésére. Ezt Hitler – mint Finnország, Románia és Magyarország esetében – a győzelem utáni időkre tolta ki. Akkor majd „mindent megad a barátoknak, amit csak kérnek”.⁷³⁷ A valóságban a németek csak elvettek és elvettek, a keserű bukásig.

Egy német-bolgár egyezmény megtiltotta, hogy az átutazó Wehrmachtosok degeszre vásárolják magukat áruval. Ez azonban a gyakorlatban következmények nélkül maradt. Csak a legnagyobb katonai szükséghelyzet láttán, 1944. január 6-án kegyeskedett a német vezetés olyan megállapodást kötni, amely megengedte a bolgár vámnak, hogy ellenőrizze a poggyászokat, valamint a kis és nagy tábori postacsomagokat. Ezt megelőzően a bolgár hivatalok rendszeresen panaszkodtak a „tömeges vásárlásokra”, amelyek az érintett régiókban „áruszükéhez, áremelkedéshez és ennek következtében a bulgáriai lakosság német katonákkal szembeni növekvő elkeseredettségéhez” vezettek.⁷³⁸

Ezzel magyarázható, hogy az 1942-es államháztartás tervezete első ízben irányzott elő a zsidók vagyonára kivetendő különadót. 1,5 milliárd leva bevétellel számoltak, míg a közvetlen adókból származó egyéb emelések mindössze 628 milliót hoztak volna a valuta stabilizálására.⁷³⁹ Már 1941. január 21-én kihirdették az antiszemita „törvényt a nemzet védelmében”.^{*} Ettől fogva a zsidók – egyes kivételektől eltekintve – idegeneknek számítottak, nem űzhettek tovább bizonyos foglalkozásokat, és a 26. paragrafus értelmében be kellett jelenteniük teljes vagyonukat a Bolgár Nemzeti Banknál. Amint ez megtörtént, 1941. július 14-én a kormány elrendelte a „zsidó származású személyek” egyszeri vagyondezsmáját a bolgár állampénztár javára. Ezt 200 000 leványi (bő 6000 bírodalmi márkányi) vagyon felett 20 százalékbán, hárommillió vagyon felett pedig 25 százalékbán állapították

^{*} Zakon za zascsita na nacijata, németül: Gesetz zum Schutz der Nation.

meg. Nyilvánosságra hozott adatok szerint „legalább 1,8 Mrd leva” eredményt vártak.⁷⁴⁰

Ehhez társultak más zsidóellenes gazdasági önkényintézkedések. 1941 nyarán például a bolgár kormány az annektált macedón és trákiai országrészekben a bolgár levát vezette be egyedüli törvényes fizetőeszközként. A görög drachmát és a jugoszláv dinárt beváltó zsidó polgárok számára 30–50 százalékkal rosszabb átváltási árfolyamot állapítottak meg, mint az „összes többi letétes” számára.⁷⁴¹ A zsidóellenes törvényhozással párhuzamosan Bulgária törvényeket bocsátott ki a görögök kisajátításáról is a megszállt trákiai és macedón területeken.⁷⁴²

A bulgáriai zsidók 1942-es különadójából *de facto* befolyó állami bevétel a felénél is kevesebb volt, mint amennyire számítottak, nevezetesen 709 millió leva. Az 1943-as évben ugyanilyen módon még 400 millió levát szándékoztak kigazdálkodni, az „ingatlanok és más értéktárgyak eladásából” pedig több mint 1,5 milliárdot.

Itt

- jegyezte meg a német követ a rendszeresen készített pénzügyi összefoglalóinak egyikében -

valószínűleg a zsidó tulajdonból származó, lefoglalt ingatlanokról és értékpapírokról van szó.

A szóban forgó értékek azoké a macedón és trák zsidóké voltak, akiket 1943 tavaszán deportáltak.⁷⁴³ Tekintettel a bulgáriai zsidók kivándorlására és deportálására, a bolgár kormány már 1942. március 2-án elrendelte, hogy szálljon az államra az összes emigrált zsidó vagyona.⁷⁴⁴ Németországhoz hasonlóan az állami rablásból befolyt összegeket „egyéb bevételekként” tartották nyilván.

1942. augusztus 29-én bocsátották ki a törvényt, mely „A zsidókérdés és az ezzel összefüggő ügyek szabályozására hozott összes intézkedés”* nevet kapta. 59 cik-

* Zakon za vazlagane na Miniszherszkija shveta da vzeme vszhicki merki za urezhdane na evrejszkija vapros i shvarzanite sh nego vap-

kelyben foglalta össze a már kibocsátott rendeleteket, és megteremtette az alapokat a Zsidóbiztoság felállításához. A Zsidóbiztosághoz fűződő pénzgazdasági érdeket mutatja, hogy az igazgatótanácsban helyet kapott úgy a Pénzügyminisztérium, mint a Nemzeti Bank egy-egy képviselője is. A 43. cikkely előírta a „részcvények és más értékpapírok lefoglalását” a bolgár állam javára. A 45. cikkely arra kötelezte az összes zsidót, hogy az ezeken felül birtokukban lévő összes likvid eszközt és esetleges követelést helyezték letétbe a Nemzeti Banknál: idetartoztak a biztosítások, a végrendeletek, az adóslevelek, az értékpapírok stb. A 47. cikkely a zsidó tulajdon eladását szabályozta „nyilvános árverés útján”. A bolgár hivatalnokok az eladásból befolyó összeget formálisan jóváírták a kisajátított zsidók nevére – mindazonáltal csak a bevallott értékben. Amennyiben magasabb volt az eladási ár – s ez a felpörgött háborús infláció miatt rendszeresen megese – , úgy „a fennmaradó többlet az államra” szállt.⁷⁴⁵

1943 elején a bolgár zsidóbiztos, Alekszandar Belev azal a kéréssel fordult a németekhez, hogy „deportálják a gazdaságilag jobb helyzetben lévő zsidókat”.⁷⁴⁶ Igaz, hogy ezt a próbálkozást a bolgár kormány külpolitikai megfontolásokból leállította, és a régóta Bulgáriában élő zsidókat megmentette a német gázkamrákba való deportálástól, ez mégsem jelentette a kisajátítások végét.⁷⁴⁷ A szófiai német hadigazdasági tiszt [*Wehrwirtschaftsoffizier*] 1943. júniusi tudósítása szerint

a szófiai zsidók nagyobbik részét vidékre toloncolták.⁷⁴⁸

A bolgár zsidóbiztos összesen mintegy 4,5 milliárd leva értékben számolt fel zsidó tulajdont.⁷⁴⁹ Jócskán került német kézbe ebből a pénzből is, melyet támogatások formájában préseltek ki folyamatosan Bulgáriából.

1943. február 22-én Belev és Theodor Dannecker, Eichmann megbízottja megkötötte azt a megállapodást, ame-

roszi, németül: *Sämtliche Maßnahmen zur Regelung der Judenfrage und der damit in Zusammenhang stehenden Angelegenheiten.*

lyet a bolgár kormány már jóváhagyott, és amely szerint a zsidókat „az új trákiai és macedóniai vidékekről a keletnémet területekre” kellett deportálni.⁷⁵⁰ A valódi cél Treblinka volt, ahol a 11 343 elhurcoltat azonnal és kivétel nélkül legyilkolták. A zsidók üresen maradt lakásaiba ekkor bolgár betelepülők költöztek, hogy bulgarizálják a területet. Szinte egyidejűleg az ezekből a térségekből elűldözött görögök közül sokan Macedónia görögországi részébe menekültek, ahol viszont a Szalonikiból és környékéről nemrég deportált zsidók lakásai álltak rendelkezésükre. Így hellenizálták Görögország északi részét, amelyért hosszú harcok folytak – és így akarták bulgarizálni a macedón és trák területeket.

Román aranypolitika

1940 decemberében Bukarest állítólagos kívánságára küldték a román fővárosba Hermann Neubachert. A Külügyi Hivatal különmegbízottjaként arról kellett gondoskodnia,

hogy a Német Birodalom technikai tanácsadókat bocsát a román kormány rendelkezésére.

Ezek közé tartozott Wolf, a külkereskedelmi és devizagazdálkodási hatáskörrel felruházott Reichsbank-igazgató, s mellé beosztva dr. Krebs és Gurski kormánytanácsosok. Utóbbi, mint már szó volt róla, nem sokkal később Szerbia „zsidótlanítását” irányította.⁷⁵¹ Hogy mekkora hordereje volt Neubacher hivatalba lépésének, kiviláglik egy 1940. októberi megbeszélésről írt feljegyzésből:

Mindenekelőtt a kőolaj-gazdálkodásban akarunk befolyást szerezni. A birodalmi marsall [*Reichsmarschall*] [Göring] jelezte, hogy a 3 mill. t (300 mill. RM) kőolajfelesleg a Német Birodalom számára biztosítandó. Csereszállítmány útján történő kiegyenlítés jelenleg nem lehetséges. A Nemzeti Banknak kell előlegeznie. Ennek inflációs je-

lenségek lehetnek következményei. Kezelésük érdekében a román kormányt német tanácsadói testületnek kell támogatnia.

A megbeszélésen Neubacheren kívül a Gazdasági és a Pénzügyminisztérium vezető hivatalnokai vettek részt; végül kerek perec leszögezték:

Egy nap, ahogy nálunk is, terítékre kerül a zsidókérdés (árjásítás) is.⁷⁵²

Az 1939. augusztusi német-szovjet megegyezés következtében 1940 nyarán Romániától a Szovjetunióhoz került Észak-Bukovina és Besszarábia. Kevéssel később német és olasz nyomásra Észak-Erdélyt Magyarországnak, Dél-Dobrudzsát pedig Bulgáriának engedték át. A területi veszteségek menekülthullámot gerjesztettek; mintegy 260 000 ember ellátásáról *ad hoc* kellett gondoskodni. A helyzet enyhítésére a birodalmi kormány a megmaradt román államterületről áttelepítette a német származásúak egy részét, és pedig az úgynevezett szórványnémeteket [*Streudeutsche*], valamint a Dél-Bukovinában és Észak-Dobrudzsában összefüggő településeket alkotó német kisebbségeket – összesen 77 000 embert. Ezzel egyidejűleg, 1940. október és 1942. június között Románia kibocsátott egy sor, az ország zsidó kisebbségét sújtó kisajátítási törvényt. Ezek kezdetben a menekültek közvetlen segélyezését voltak hivatottak szolgálni, később pedig, amikor Románia tevékeny részt vállalt az Oroszország elleni háborúban, egyre inkább a háború finanszírozását.

1940. október 4-én kisajátították az ország zsidó kézen lévő teljes földtulajdonát, október 10-én került sor a zsidók által vásárolt jelzáloglevelek, zsidó kórházak és jóléti intézmények lefoglalására. A törvények egyik hatása volt, hogy rövid távon érezhetően csökkent az állam adósságterhe. Mivel az államnak hitelekkel kellett segíteni a menekültek egzisztenciájának megteremtését, így módon újabb adósságokat vehetett fel anélkül, hogy veszélyeztette volna az államháztartás egyensúlyát. Hasonlóképpen tudta – Berlin követelésére – a németországi szállítmányokat finanszírozni. Emiatt államosították ek-

kor a zsidó hitközségi és jóléti intézményeket annak érdekében, hogy gyűjtőtáborrá alakíthassák át őket a menekülteknek.

1940. november 12-én a román kormány kártalanítás nélkül elvette a zsidó hitű állampolgárok erdőtulajdonát, valamint mező- és erdőgazdasági feldolgozóüzemeit. Ezt követte 1941. március 27-én a városi ingatlantulajdon lefoglalása, majd május 2-án a központi románosítási hivatal alapítása. Későbbi megfogalmazás szerint a román kitelepítettek elhelyezéséhez szükséges „anyagi alapot” „egyelőre 260 000 ha szántóföld” szolgáltatta, „amely a népi németek áttelepítése és a zsidók kisajátítása során került állami fennhatóság alá”. Ugyanebbe az összefüggésbe helyezhetők azok a törvények, melyek eltiltották a zsidókat hivatásuk gyakorlásától, hogy így teremtsenek munkahelyet a „vér”-román [*„bluts”-rumänisch*] menekülteknek.⁷⁵³

A birodalmi kormány persze nem ingyen engedte át az új tulajdonosoknak a romániai németek után maradt ingatlan- és üzemi vagyont. Mint bármelyik más állam, ahonnan német származásúakat a „haza a Birodalomba” jelszóval a Birodalomba telepítettek, Románia is átalány-kártérítést fizetett a birodalmi pénztárnak. Közös becslőbizottságok állapították meg az alkalmakként fizetendő summát. Ezek végösszege 7,7 milliárd lej lett, amely 130 millió birodalmi márkának felelt meg. A pénzt részletekben kellett kifizetni, melynek nagyobb része 1942 nyarától a romániai Wehrmacht-hadbiztos pénztárába folyt.⁷⁵⁴ Innen a pénz a szokásos utat járta be: élelmiszer-beszerzés az alakulatnak, zsold a katonáknak, magánbeszerzések az ország piacain.

A pénz tulajdonképpen az áttelepített népi németeket illette volna, hogy ismét berendezkedhessenek Németországban. Ehelyett azonban megfelelő értékű természetbeni kártalanítást kaptak a kisajátított lengyel tulajdonból. Az ehhez szükséges parasztgazdaságokat megszerzendő Eichmann emberei – valamivel később – 62 000 lengyelt üldöztek el Warthegauból szélsőséges

brutalitással. Az elűzötteknek a Főköormányzóságban, Varsótól nyugatra kellett letelepedniük, mégpedig olyan lakásokban, amelyekben addig zsidók éltek. Ezeknek pedig – összesen 72 000 embernek, vagyis 10 000-rel többnek, mint ahányan az odatelepített lengyelek voltak – gyalog és mindenükből kifosztva kellett 1940–1941 telén a már éhség sújtotta varsói gettóba költözni.

1942 végén Himmler biztosai büszkén jelentették az addig át- és letelepített 500 000 külföldi németről:

Az áttelepülők újbóli letelepítése lényegében az idegen népiek egykori vagyonának kártalanítás nélküli felhasználásával – vagyis birodalmi ráfordítások igénybevétele nélkül – került finanszírozásra.

Ez túlzás volt. A Pénzügyminisztérium ugyanis 1941-ben több mint 300 millió birodalmi márkát költött áttelepítési célokra.⁷⁵⁵ Azonban a volt német tulajdonért Románia – vagy a Szovjetunió, Olaszország, Horvátország – részéről adott átalány-kártérítések mégiscsak növelték a birodalmi költségvetés „általános közigazgatási bevételek” tételét, és indokoltak tüntették fel az árubeszerzésekre támasztott igényeket azokban az országokban, ahonnan a kitelepítettek érkeztek. Közvetlenül azután, hogy a romániai németeket a Dunán át a Német Birodalomba szállították, Himmler Reichsbankban dolgozó bizalmi embere, Hermann Waldhecker indítványozta, hogy a Romániával szemben fennálló tartozásokat részben „az áttelepítésből” fizessék.⁷⁵⁶

Az ekképp konstruált eljárást természetbeni jóvátételnek [*Naturalrestitution*] nevezték. Az áttelepülési lánc végén a számlát a zsidók fizették, miközben a német katonák néhány hét vagy hónap alatt elverték a Birodalomba hazahozott németek vagyonát. Mivel azonban őket lengyel tulajdonnal, az elűldözött lengyeleket pedig zsidó tulajdonnal kárpótolták, a Wehrmacht Romániában végső soron azon zsidók életének anyagi alapjait élte föl, akiket a varsói gettóba hajtottak. Ők itt haltak éhen vagy fagytak meg; amennyiben pedig életben maradtak 1942 nyaráig, Treblinka gázkamráiban érte őket utol a halál.⁷⁵⁷

Miután 1941 nyarán Románia Németországgal együtt háborúba vonult a Szovjetunió ellen, új hangsúlyokat kaptak azok a bukaresti törvények, melyeket a zsidók tulajdonának megkaparintására bocsátottak ki. 1941. július végén a román pénzügyminiszter arra kényszerítette a bukaresti zsidó hitközséget, hogy tízmilliárd lej értékben jegyezzen háborús kötvényeket. Szeptemberben a hadsereg vaságyakat, matracokat és ágyneműt követelt a zsidóktól a tábori kórházak felszereléséhez. Októberben egy törvény semmisnek nyilvánította a zsidó hitelezők valamennyi jelzálog-követelését. Az állam azért lépett a zsidók örökébe, hogy ekképp növelje bevételeit. Ugyanakkor a romániai zsidók kényszerből aranyat, ezüstöt, ékszert és érték tárgyakat adtak le az állampénztárba, a legkülönbözőbb pénzbüntetésekért rótták le, és az átlagosnál négyszer magasabb különadót fizettek. 1942. január 3-án adták ki a ruhák és fehérneműk beszolgáltatásáról, május 16-án pedig egy négymilliárd lejes kollektív hadisarc fizetéséről szóló rendeletet, 1942 júniusában pedig átírták a zsidó temetők tulajdonjogát a helybeli községekre. A zsidó tulajdon kisajátítása bevételeket biztosított a román államnak, a románok többsége számára pedig enyhítette a háború okozta terheket. Az országban élő zsidóknak kellett jegyezni a romániai hadikölcsönök 25–33 százalékát.⁷⁵⁸

Mint már utaltunk rá, a németek Hermann Neubacher bukaresti hivatalba lépésével kezdtek Románia kifosztásához. Egyidejűleg bevonultak a német csapatok. Mindazonáltal, ahogy a Birodalmi Pénzügyminisztérium egyik hivatalnoka megjegyezte, a németek úgy vélték, „nem megszállásról”, hanem „kiképző alakulatokról” [szó szerint: tanalakulatokról, *Lehrtruppen*] volt szó.⁷⁵⁹ Bárhogy nevezték is a német ezredeket, pénz mindenképpen kellett nekik. Ezért repült Rudolf Sattler Reichsbank-igazgató 1940. december 31-én „a Külügyi Hivatal sürgető kérésére” Bukarestbe, hogy támogassa „Neubacher követet a román kormánnyal folytatott, a német csapatok pénzellátásáról szóló tárgyalásokon”. Sattler Oslóban székel, ahonnan egyaránt felügyelte a norvég és a dán nemzeti bankot, s a megszállási pénzeszközök folya-

matos áramlását is szabályozta. Immár Romániában kellett kamatoztatnia „Oslóban és Koppenhágában szerzett tapasztalatait”.⁷⁶⁰ Szemmel láthatóan sikerrel járt, mert néhány hónappal később ekképp panaszkodott Antonescu, a román államfő:

Mit hisznek, meddig maradhatok államfő, ha 10 naponként 1 milliárd lejt követelnek a német csapatok számára?!⁷⁶¹

Carl Friedrich Goerdeler már korábban megjegyezte, hogy amint a német Wehrmacht kötelékébe tartozók megkezdték az állomásozást az országban,

az állami pénzügyek teljesen bomlásnak indultak, mivel a megszállás olyan magas költségeit róják Romániára, amelyeket az állam képtelen elviselni.⁷⁶²

A gazdasági tárgyalásokkal megbízott követ, Carl Clodius is nyomban előre jelezte „a valuta veszélyeztetettségét”, ugyanis szerinte a Wehrmachtnak a –későbbi felhasználáshoz képest túl alacsonyra becsült – évi hét-nyolcmilliárdos igényét kell viszonyítani a „mindössze kb. 30 milliárd lejes” állami költségvetéshez.⁷⁶³

Neubacher megbízásából Karl Blessing 1941. szeptember végén megvizsgálta a román valuta állapotát. Szakvéleménye szerint 1937 óta a pénzforgalom és az árszint közel a háromszorosára nőtt. Ennek oka „kizárólag az állami célokra, különösen a háborús és gazdasági előkészületek céljaira engedélyezett hitelekre [volt] visszavezethető”. Románia belépése a Szovjetunió elleni háborúba „a Nemzeti Bank fokozottabb bevonását tette szükségessé”. Ezenkívül

a Romániában jelen lévő szövetséges német csapatoknak is olyan lejártszegekre volt szükségük dologi és személyi kiadásaiikat fedezendő, melyeket a Nemzeti Bank bocsátott rendelkezésükre [a] berlini klíringszámlán megjelenő, megfelelő jóváírás ellenében.

1941. szeptember 13-án Románia berlini aktívája már elérte a 15,5 milliárd lejt. Blessing 41,4 százalékra becsül-

te az 1941 első kilenc hónapjában bekövetkezett román államadósság-növekedésnek azt a részét, amely a német követeléseknek volt köszönhető. A német Wehrmacht további követelései „1942 februárjáig mintegy 16 Mrd lej” tettek ki. Mivel ekkoriban az államadósság-növekedés lassítására a zsidók tulajdonának románosításából befolyt valamennyi bevételt a romániai háborús költségvetésbe irányították, levonható a következtetés, hogy ezeknek a bevételeknek a 41,4 százaléka végül német zsebekben kötött ki. A román állam 1942 tavaszán a zsidókra négymilliárd lej hadisarcot rótt ki, amely egy hónapra át volt elegendő a Wehrmacht kívánságainak teljesítésére anélkül, hogy pénzt kellett volna nyomni.

Szakvéleményében Blessing különböző hiányosságok miatt bírálta a román államapparátust, és a gyorsan emelkedő árakkal kapcsolatban külön megemlítette „a zsidókat” mint részben vétkeseket. Ha a pénz leértékelődése továbbra is „majdnem akadálytalanul” folytatódik, akkor – figyelmeztetett – vészhelyzet áll elő, amelyet azért kell igen komolyan venni, „mert esetleg nemcsak társadalmi feszültségekhez, hanem a román termelés visszaeséséhez is” vezet. A véleményező végül előállt javaslataival: magasabb adók, bankszámlák megnyitásának ösztönzése és Románia valamennyi nem hadiszükségletű kiadásának csökkentése.⁷⁶⁻ⁱ

A román kormány pedig épp ellenkezőleg, a német követeléseket akarta kordában tartani. Így a Wehrmacht-hadbiztosoknak tíznaponta kellett alkudozni a román pénzügyi hatóságokkal újabb és újabb pénzutánpótlásról. Voltak egységek, amelyek számláikat csak azért nem tudták kiegyenlíteni, mert a román oldal – Neubacher támogatásával – azt állította, hogy a fokozott pénzfelhasználás „veszélyezteti a valutát, sőt inflációt gerjeszt”. A német katonai attasé helyesen ismerte fel, hogy az Antonescu-kormány „a lej megvonásával akarta kikényszeríteni a német csapatok csökkentését”. Ez ellen szólt Hitler szemében, hogy – Antonescunak írt levele szerint – Románia a Szovjetunió elleni háborúval nemcsak Észak-Bukovinát és Besszarábiát kapta vissza, hanem Transzniszt-

riát is irányíthatta és kizsákmányolhatta. Besszarábiában és Észak-Bukovinában a zsidók azonnali kisajátítását tervezték. A német és román haderő közötti megállapodásban ez olvasható:

Zsidók kitoloncolása Transznisztríából. Kitoloncolás a Bugon jelenleg nem lehetséges. Őket ezért koncentrációs táborokba kell összegyűjteni, és munkára fogni addig, amíg a hadműveletek végeztével lehetőségessé válik a kitoloncolás Keletre.⁷⁶⁵

A romániai német csapatkontingens élelmezési létszáma 1941 nyarán átlagosan 50 000–60 000 fő volt. Emellett a németek újra meg újra megkísérelték azt, ami elvileg tilos volt: „a Romániában található készletfölöslegeket” hajókon és hosszú tehervonatokon „Wehrmacht-rakomány[ként]” csempészték ki az országból. A szállítmányoknak vagy Oroszországba, vagy Németországba kellett volna kerülniük. Ez azonban nem mindig sikerült.

A románok napokig, sőt hetekig feltartóztattak egyes élelmiszer-küldeményeket vagy egész vonatokat, melyeket az OKH parancsára kellett volna visszajuttatni a hazába. Minden kezdeményezés, hogy a szállítmányokat, melyek Wehrmacht-rakományt tartalmaznak, akadálytalanul továbbengedjék, mindössze annyi következménnyel járt, hogy átengedtek néhány, hetek óta várakozó szállítmányt.

Ennek oka kézenfekvő volt. Még a német hadbiztos is megállapította „egyes élelmiszerek kétségtelen csökkenését” Romániában.⁷⁶⁶

Ebben a helyzetben szánta el magát a nemzetiszocialista vezetés, hogy ideiglenesen aranyszállítmányokkal stabilizálja a saját politikájának köszönhetően nagy veszélybe került valutát. A román kormány 1941 júliusától kezdve, és később egyre nyomatékosabban követelte, hogy Berlin a szállítmányok legalább egy részét aranyban fizesse ki, hogy a Nemzeti Bank „kimutat[hassa] a pénz aranyfedezetének javulását”. A kívánságot Hitler néhány tanácsadója jogosnak tartotta, ugyanis veszélyét látták annak,

hogy ha nem sikerül enyhíteni a valutanehezőségeket, akkor végül Németországnak saját valutájával kell bemennie Romániába.⁷⁶⁷

Neubacher is ezért támogatta a román követeléseket. S valóban, 1942 elején – mint már egyszer 1940 júniusában – nagyobb mennyiségű aranyat szállítottak a Román Nemzeti Bankba a lej stabilizálására. A két folyósítás együttesen 18 tonnát tett ki.⁷⁶⁸

A Wehrmacht messze nem minden kívánságát teljesítette a jókora öntudattal eltelt Antonescu, ellenkezőleg, a román tárgyalásvezetők minden egyes lejen vitát kezdtek a Wehrmacht illetékes hadbiztosával. Így történt, hogy 1943. január 1-jén a Wehrmacht-főparancsnokság német tábornoka kénytelen volt nyilatkozni a tartós „lejszűke” kapcsán:

Célunk mindenképpen az, hogy megkíméljük a német katonákat a zsold esetleges újbóli csökkentésétől, hogy minden eszközzel tovább csökkentsük a dologi kiadásokat, és hogy ne rázkódtassuk meg a román valutát.⁷⁶⁹

Ugyanakkor a kedvezőtlen háborús fejlemények arra kényszerítették a német felet, hogy további csapatköteleket helyezzen át Romániába, és tábori kórházakat, valamint utánpótlási bázisokat tartson fenn. 1943. január 11-én ebben a helyzetben kötött titkos megállapodást a wolfsschanzei főhadiszálláson Ribbentrop és a román külügyminiszter, Mihai Antonescu 30 tonna arany szállításáról (mintegy 84 millió birodalmi márka értékben). Az alkalomra odautazott Funk gazdasági miniszter és Reichsbank-elnök is. Emellett a birodalmi kormány kötelezettséget vállalt, hogy hat hónapon belül 43 millió svájci frankot fizet Romániának. A tranzakció célja „a Németország számára hadifontosságú román exportárúk Svájcban való értékesítésének elkerülése” volt. A román kormány így tudta legalábbis rövid időre stabilizálni a valutahelyzetet, és Svájcban frankért fegyvert és anyagot szerezhetett be saját hadseregének, amely a keleti fronton komoly veszteségeket szenvedett, és amelyet újra fel kellett állítani.⁷⁷⁰

Antonescu jókora kísérettel utazott Hitler Rastenburg melletti, mocsaras erdei rejtékére. A bukaresti illetékes német tiszt még a vonatút alatt jelentést tett telefonon

„a lej-beszerzés nehézségeiről” a bukaresti Német Hadi-misszió [*Deutsche Heeresmission*] főnökének, aki a román delegációt kísérte. Ezzel egy időben Reinecke tábornok a Wehrmacht-vezetés képviselőjeként kifejtette a „lejhelyzettel” kapcsolatos álláspontot:

A románok fokozott bevonása a közös hadvezetés érdekében.

Amikor a román állami vendégek hazaindultak, az őket kísérő német tisztek „meglehetősen elégedettnek tűntek”.⁷⁷¹

De Bukarestbe érkezvén gyorsan elszállt az elégedettség. Február 2-án Antonescu ismét elutasította, hogy fizesse a Wehrmachtnak, mégpedig azzal, hogy ez „állandó román előlegfizetés” lenne, és ezt követelte:

Csak akkor indulhat meg román részről a csapatok ígért pénzellátás[a], ha a német hivatalos szervek benyújtják kötelező ígéretüket az átruházott arany ütemtervről [és] szállításáról, és ha az első szállítmányok valóban beérkeztek.

Ezért követelték a bukaresti német hivatalos szervek, hogy

a lehető leghamarabb valóban indítsanak útnak legalább egy korlátozott arany-részszállítmányt.

Így hagyta el 1943. február 15-én az első szállítmány a Reichsbank aranyraktárát bukaresti úti céllal. Az utolsó percben, mint az a jegyzőkönyvbeli javításból kitűnik, a küldeményt megkurtították a harmadával, 19 998 820,57 RM értékre – ez körülbelül az ígért mennyiség negyede volt. Következésképpen a román pénzügyminiszter egy hónappal később ismét megtagadta a kívánt mértékű kifizetést a német Wehrmachtnak. Csak ezután – április 15-én, április 18-án és május 2-án – szállította a Reichsbank a maradékot.⁷⁷²

Puhl Reichsbank-alelnök már a tárgyalások előtt megpróbálta megghiúsítani a román igényeket (melyek újabban „arannyal való fizetés követelésében csúcsosodnak ki”). Később méltatlankodva jegyezte meg, hogy Antonescunak

sikerült engedményeket elérni a német félnél.

Goebbels feljegyezte: tekintettel a katonai vereségre, Románia

a legbuzgóbban igyekszik beszerezni bizonyos aranytartalékot.⁷⁷³

Az arannyal a Román Nemzeti Bank stabilizálta a megtépázott valutát. A zsidók tekintélyes értékű vagyonának romanizálása mellett emiatt jelenthette ki a román pénzügyminiszter 1943 májusában, hogy az állam „1942. október 1. óta nem támaszkodott a Nemzeti Bankra”, vagyis nem nyomtatott pénzt.⁷⁷⁴ A Romániának juttatott aranyért és svájci frank összegekért a Birodalom kőolajat és élelmiszert kapott; a román pénzügyminiszter lej-bankjegyeket bocsátott rendelkezésre, hogy ezekkel fizessék és élelmezzék a Romániában állomásozó német katonákat. Az aranytranzakció célja az volt, hogy a román valutát – miként a szerződés jegyzőkönyvében áll – stabilizálják „a német érdekeket szolgáló pótlólagos bankjegykibocsátáshoz”. Ellenszolgáltatásként a Német- és Olaszországba irányuló román kőolajkivitelt 1943-ban négymillió tonnára kellett emelni német tanácsadók közreműködésével, egyúttal a német háziasszonyok étolajellátására „legalább 15 000 t olajpogácsát, valamint 90 000 t olajos magvat kell[ett] szállítani”, s a Romániában állomásozó német Wehrmacht céljaira 1942. október 1-jéig visszamenőleg havi 525 millió lejt fizetni a német katonák zsoldjának emelésére.⁷⁷⁵

1944. február 9-én Hitler sürgetésére („a Führernek nyilván megvannak a politikai indítékai”) a németek megígérték, hogy „a gabonaszállítmányokat arany átadásával fizetik” a jövőben is. 10,3 tonna aranyat kellett szállítani a Román Nemzeti Banknak a Svájci Nemzeti Banknál lévő lerakatába. A bukaresti illetékesek még röviddel az 1944. augusztusi átállás előtt is „ellenértékként devizát vagy aranyat” követeltek arra az esetre, ha a németek újabb kifizetésekre tartanának igényt az országban ekkor igen nagy számban állomásozó katonáik számára.

Ezt akarta elkerülni a német tárgyalásvezető, mégis késznek mutatkozott „további 20 mill. svájci frank értékű devizarészletet küldetni aranyban Romániába”, amennyiben az ország cserébe gabonát és hüvelyeseket szállít a német lakosságnak.⁷⁷⁶

Bár a romániai aranytranzakciókat szigorúan titokban tartották, Horthy Miklós kormányzó tudott róluk a szomszédos Magyarországon. Amikor a németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, még aznap így panaszkodott a koronatanácsban:

Mindent fognak követelni, de nem arannyal fizetnek, mint a románoknak, hanem márkával.⁷⁷⁷

Így is történt – de csak majdnem, mert a németek Magyarországon nem márkával fizettek, hanem pengővel. Ezenkívül – mint már bemutattuk – a magyar pénzügyigazgatást segítették abban, hogy a zsidók vagyonából refinanszírozzák a megszállás terheinek egy részét. Ez ellen Horthynak nem volt ellenvetése.

Görögországi infláció

1944 elején megghiúsult az arra irányuló kísérlet, hogy a megközelítőleg 8000 asszimilált zsidót Athénből Auschwitzba hurcolják. A gyöngye német egységek önerőből mintegy 1200 embert tudtak letartóztatni. Ezzel szemben az 1943-as év kezdetén a lényegesen nagyobb számú szaloniki zsidóságot szinte teljes egészében sikerült deportálni. Itt a görög tisztek együttműködtek a német megszállókkal.

Szaloniki évszázadokon keresztül török-bolgár-görög-zsidó város volt, ahol még a XX. század első évtizedében is a szefárd zsidók ladino nyelvét használták lingua francaként. A zsidó hitközség már 1912 és 1941 között elvesztette néhány tízezer tagját, akik a fokozódó nacionalizmus és a gazdasági nehézségek miatt döntöttek a kivándorlás mellett. Az 1927-es *Jüdisches Lexikon*ban ez áll:

Amikor Szaloniki Görögországhoz került, mozgalom indult a zsidók pozíciókból való elmozdítására. [...] A Törökországgal lebonyolított menekültcsere szintén számos zsidó elvándorlásához vezetett, nekik kellett helyet biztosítani a Törökországból érkező görög menekültek számára.

A helyi zsidók úgy látták, mintha az „újonnan érkezettek hozták [volna] magukkal az antiszemitizmust”. Az új görög városigazgatás már 1912-ben megpróbálta kisajátítani a központban fekvő zsidó temetőket. Akkor ez nem sikerült, hanem csak 1942–1943-ban, a német megszállás alatt került rá sor. Helyén ma az egyetem áll.

Hogy a görög hivatalnokok a mai napig mennyire ódzkodnak az emlékezéstől, bizonyítja a zsidó polgártár-

sak sorsáról készített több száz oldalas áldokumentáció, amelyet a görög Külügyminisztérium adott ki 1998-ban angol nyelven. A bevezetésben a Venizelosz-kormány „zsidóbarát mivoltát” dicsérik, merthogy 1917-ben első európai kormányként követelte külön zsidó állam létrehozását. Az idézett *Jüdisches Lexikon* 1927-ben világosan kimondta ennek okait. Éppen Venizelosz volt az a görög miniszterelnök, aki

arra törekedett, hogy Szalonikit zsidótlanítsa és hellenizálja.⁷⁷⁸

A német–görög együttműködésnek erről az oldaláról, vagyis a szaloniki zsidók deportálásáról a következőkben nem esik szó. Az eset ismert. Egy másik mozzanaton viszont mind a mai napig átsiklik mind a népszerűsítő, mind a tudományos holokauszt-irodalom: a deportáltak tulajdonának közös értékesítésén. Itt ismét ugyanarról az összefüggésről van szó: a németek roppant nagy megszállási költségeket róttak a legyőzött Görögországra, s a nagymértékben inflálódó drachmát az árfjásítás segítségével kívánták stabilizálni. Erre a célra használták föl a szaloniki zsidók aranyát, összesen 12 tonnát. A háború után a német és a görög résztvevők mélyen hallgattak a rabolt dolgok egyetértésen alapuló értékesítéséről. Hamis nyomokat hagytak hátra, és eltüntették a valósakat. Ezért kényszerültem a következőkben arra, hogy történeti–kriminalisztikai aprómunkát végezzek, és ennek megfelelően nagy jegyzetapparátussal dolgozzak.

1941-ben Görögországnak jó hétmillió lakosa volt. A megélhetési költségek 1930 és 1940 között folyamatosan nőttek, de az emelkedés az elviselhető évi öt százalékon belül maradt.⁷⁷⁹ A nemzeti jövedelem a német bevonulás előtt 60 milliárd drachma volt, ez mindössze egymilliárd körüli birodalmi márkának felelt meg. Az ország szegény volt, és még erősen magán viselte a görög–török háború következményeinek, valamint az ebből származó elűzéseknek és tömeges áttelepítéseknek a nyomait. Rövid hadjáratot követően a németek 1941. április 27-én elfoglalták Athént. Olasz és bolgár szövetségeseikkel az orszá-

got három megszállási övezetre osztották: a messze legnagyobb olasz fennhatóság alá került, több északi részt bulgáriai csapatok szálltak meg, kisebb, de fontos területeket – a Szaloniki körüli északi vidéket, Attikát és Krétát – a németek foglalták el. Ugyanakkor az olasz zónában csak 13 000 zsidó lakott, míg a németben 55 000, a legtöbben Szalonikiben. Csak miután Olaszország 1943 szeptemberében fegyverszünetet kötött a szövetségesekkel, és az országot megszállta a Wehrmacht, került egész Görögország – a bolgár zónát leszámítva – német uralom alá.⁷⁸⁰

1943 novemberéig a karrierdiplomata Günther Altenburg töltötte be a görögországi birodalmi megbízott tisztségét. 1942. október 5-én Hitler délkeleti különmegbízottja [*Sonderbevollmächtigter Südosst*], Hermann Neubacher további, főleg gazdasági és pénzügypolitikai – Altenburggal párhuzamos – hatásköröket kapott. Ebbéli funkciójában a Führer görögországi különmegbízottja [*Sonderbevollmächtigter des Führers für Griechenland*] címet viselte. A két hatóságot végül összevonták, és az Altenburgot 1943 őszén leváltó diplomata, Hans Graevenitz vezetése alá helyezték, mindazonáltal Neubacher különleges ellenőrzése mellett.

Görögország jelentősége geostratégiai pozíciójában rejlett. Innen lehetőség nyílt arra, hogy érzékeny veszteséget okozzanak a Royal Navynek [a brit Királyi Haditengerészetnek]. Miután a német ejtőernyős vadászcsapatok 1941. május utolsó napjaiban elfoglalták Krétát, lehetségesnek tűnt Ciprus bevétele, mely által a brit tengeri és légi haderők elvesztették volna támaszpontjukat a Földközi-tenger keleti részén. Ez nem sikerült ugyan, de Krétát tartani tudta a Wehrmacht, amely a háború fordulópontja után, 1942-től arra koncentrált, hogy görög drachmából finanszírozva, rendkívül költségesen erőddé építse ki a szárazföldről távoli szigetet.

Gazdasági szempontból a görög dohány a német háborús morál serkentőjeként tett szert jelentőségre. 1942 tavaszára már 270 000 tonna dohányt sikerült Németországba juttatni, s további 600 000 tonnát jeleztek előre a Külügyi Hivatal dohánybeszerzői. A mennyiség jelentő-

sen túllépte a német dohányosok éves szükségletét, és a birodalmi kincstár számára majdnem 2,5 milliárd birodalmi márka dohányadó-bevétellel kecsegtetett.⁷⁸¹ Emellett Németországba szállítottak mindenféle ércet, főleg krómot, ezenkívül olívaolajat és feketeszemű mazsolát, valamint selymet az ejtőernyőgyártáshoz. Az áruk fuvarozását a Spedition Schenker [Schenker szállítmányozási vállalat] szervezte, amely monopóliumot kapott a görögországi szállításokra, és amelynek szaloniki képviselője, Pfann – praktikus módon – mellékállásban SD-spicliként dolgozott.⁷⁸²

Görögország már a békeidőkben élelmiszerimportra szorult, a háború pedig elvágta minden behozatali forrástól. Miután a németek az ország különlegesen termékeny északi területeit Bulgáriához csapták, a Wehrmachtot pedig „a vidékből” élelmezték, azonnal megrendült a piac. A valuta már néhány hónap elteltével ingadozni kezdett.⁷⁸³ Ez pedig 1942 közepén riadalmat keltett a Birodalmi Gazdasági Minisztériumban.

A birodalmi pénzügyminiszter, Schwerin von Krosigk a hadigazdaságban érintett miniszterkollegáihoz írt tiszol-dalas, a „Németországon kívüli területekkel ápol-t pénzgazdasági kapcsolatok célszerűbb alakítása a hadigazdasági optimum biztosítása érdekében” című levelében Görögország példáján fejtette ki a veszélyeket. Lefestette annak a pénzügyi és megszálló politikának fenyegető következményeit, amely túl sokáig számolt a sikeres vilámháborúval:

Az infláció a nemzetgazdaság totális szétesése. Egyik oldalon a termelés legerősebb visszaesése a következménye, a másikon a dologi értékek és áruk lehetőség szerinti visszatartásában jelentkezik (mint a román parasztnál a gabonában), végül az érintett ország számára lehetetlenné tesz minden gazdasági tervezést.⁷⁸⁴

Júliusban Mussolini a feletti aggodalmának adott hangot Hitlernek, hogy Görögország „pénzügyi, s ezzel gazdasági és politikai katasztrófa szélén” áll.⁷⁸⁵ Szeptemberben a Birodalmi Pénzügyminisztérium ismételten

felhívta a figyelmet a valuta közelgő összeomlására. Ha nem változtatnak a helyzeten, „nemcsak a görög gazdaságot hagyják romba dőlni”, hanem a megszálló hatalmaktól is elvesznek minden „normális lehetőséget áruk beszerzésére vagy szolgáltatások igénybevételére”, és ezáltal „lényegesen megnehezítik a háborúval járó ottani feladatok teljesítését”.⁷⁸⁶ Végül a görög munkások, állami hivatalnokok és alkalmazottak kiterjedt sztrájkjai bírták belátásra Rómát és Berlint, hogy valaminek történnie kell. Szeptember első felében a görögországi „vásárlóerő csökkenésének elviselhetetlen következményei” miatt Hitler elrendelte, „hogy ennek mérvadó okait azonnal meg kell szüntetni”.⁷⁸⁷ Az odavetett Führer-parancs semmit sem követelt azon kívül, hogy az alárendelt szakemberek mozgassák meg fantáziájukat.

A különösen magas infláció többek között az ország általános gazdasági gyengeségéből, a rutinos pénzügyi igazgatás hiányából, valamint abból adódott, hogy stagnálni kezdett a legfontosabb bevételi forrás, a kereskedelmi hajózás. A legfőbb ok azonban az ország kettős, alig összehangolt kifosztása volt a német és (kisebb mértékben) az olasz csapatok részéről. A Görögországi Hadigazdasági Törzs [*Wehrwirtschaftsstab Griechenland*] adatai szerint 1941-ben „a görög reáljövedelem mintegy 40%-ára” volt szükségük, egy évvel később

a megszállás költségei és az állami kiadások a nemzeti reáljövedelem közel 90%-át igényelték.⁷⁸⁸

Az erősödő pénzleértékelődéssel a mezőgazdasági termékek eltűntek a szabályozott, árellenőrzés alatt tartott kereskedelemről, hogy a feketepiacon bukkanjanak fel ismét. Ez visszafogta a mezőgazdasági termelést; már 1941-1942 telén éhínség ütötte fel fejét a görögországi városi lakosság szegényebb rétegeiben. Göring ezt így kommentálta:

Nem vihetjük túlzásba az éhező görögökkel való törődést. Ez olyan balszerencse, amely sok más népet fog érinteni.⁷⁸⁹

A demonstratív közönyösségre az alábbihoz hasonló újságtudósítások adtak okot:

A gyerekek ezrével haltak meg, az útszéli árkok lettek sírjaik. A gyerekek az utcai hulladékkupacokban kutattak ételmaradékok után, a szülők pedig eltitkolták a hivatalok elől gyermekük halálát, és az anyák éjszakánként titkon átdobták a temető falán gyermekük tetejét, csak hogy továbbra is megkaphassák az élelmiszerjegyet a túlélők számára.⁷⁹⁰

Még ha a német politika nem óhajtott is tudomást venni a háború ezen oldaláról, saját csapatai „szükségállapotával” kénytelen volt szembenézni. A drachmában fizetett zsold hamarosan „semekkora vásárlóerővel” sem rendelkezett. A katonák morogtak, többen hadifelszerelést kezdtek eladogatni, hogy áruhoz jussanak a feketepiacon.⁷⁹¹ 1942 januárjában a katonai posta átvizsgálása során kiderült, hogy megközelítőleg „az összes levél 60%-a” azzal foglalkozott, miként tudnak árut és pénzeszközt beszerezni,

hogy a cserével, ill. eladással nyereségre tegyenek szert, mely a beszerzési ár többszörösére rúgott.⁷⁹²

A megszállókat fenyegető gazdasági helyzet miatt Hitler 1942. október elején Hermann Neubachert nevezte ki görögországi birodalmi különmegbízottá [*Reichssonderbeauftragter für Griechenland*]. A beavatkozásnak a német vezetés jellemző módon csak rövid távú jelentőséget tulajdonított, „mivel az 1943-as évre új katonai és politikai helyzettel számoltak a földközi-tengeri térségben”, vagyis jóval előnyösebbel.⁷⁹³ Mussolini az olaszok által megszállt területre szintén különmegbízottat rendelt, d'Agostino követet, a jó képességű bankigazgatót és szanálási ügyek szakértőjét. 1942. október 24-én, egy Rómában tartott előzetes megbeszélést követően d'Agostino és Neubacher egyszerre érkezett Athénbe. A következő napokban garantálták „a tengelycsapatok görög piacokon történő beszerzéseinek korlátozását”, „a Görögországból származó valamennyi élelmiszer-export időleges szüneteltetését” és „a Görögországba érkező élelmiszer-szállít-

mányok aktivizálását”. Bejelentették továbbá „a lakossági étolajellátás lehető leggyorsabb javítását”, valamint a megszálló alakulatok részére történő kifizetések – nem-sokára jelentős – időleges beszüntetését.⁷⁹⁴

Neubacher ígéretet tett, hogy kielégítik a „lakosság létfontosságú szükségleteit”, és pedig „minden réteg számára elérhető áron”.⁷⁹⁵ A deflációs politika szellemében hitelkorlátozásokat vezettek be, és eltörölték az amúgy sem hatékony árszabályozó rendeleteket, hogy valame-lyest ismét helyreigazítsák a szabadpiaci árakat. Emellett egy görög törvény 20 százalékos „tőkeemelésre” kötelezte a részvénytársaságokat – a vagyonos polgárok ily módon mobilizált pénze teljes egészében az állampénztárba vándorolt. A munka mint termelési tényező kapcsán pedig bevezették az általános munkakötelezettséget.⁷⁹⁶

Hogy beváltsa ígéretét, Neubacher a legkülönbözőbb, igencsak szokatlan műveletekhez folyamodott. Élelmszer-utánpótlást hozatott a megszállt Szerbiából, és képes volt Bulgáriából és Romániából is szállítmányokat kicsikarni. Fontos, a német uralmat megszilárdító fogás sikerült az új különmegbízottnak, amikor rábírta a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy brit jóváhagyással, illetve svéd és svájci támogatással segélyárukat küldjön Görögországba. Nemsokára rendszeresen futottak be a görög kikötőkbe kanadai búzával megrakott svéd hajók.⁷⁹⁷ Neubacher Görögország részére még Németországban is vásároltatott cukrot és burgonyát nyolcmillió birodalmi márka értékben; a drachmában befolyt bevételt átengedte a Wehrmachtnak. Az összeget a Birodalmi Pénzügyminisztérium kevéssel később 3,2 millió birodalmi márkával emelte.⁷⁹⁸ Továbbá még 4,3 millió birodalmi márkát hagyott jóvá Schwerin von Krosigk gazdaságstratégiailag fontos utak kiépítésére, amelyeket tehát nem az országnak kellett finanszírozni.⁷⁹⁹ Neubacher nem csökkentette ugyan a katonák zsoldját, viszont nem küldethettek többé pénzt otthonról; kevéssel később pedig járandóságuk felét drachmában, a másik felét úgynevezett kantinpénzben [*Kantinengeld*], vagyis piacképtelen, csak a kantinokban beváltható kuponokban kapták kézhez.⁸⁰⁰

Mivel Neubacher görögországi ténykedésének egyik célja az volt, hogy a csapatok szükségleteit „amennyire lehetséges, Németországból, Olaszországból vagy harmadik országokból” származó szállítmányokkal elégítsék ki, a Szalonikiben élő zsidók hamarosan megkezdett deportálásával összefüggésben le kell szögezni: akkoriban Görögország felé megrakodva gurultak a tehervonatok, és – az alkalomadtán küldött krómérc- és dohányrakományoktól eltekintve – üresen indultak vissza. A szállítmányozási helyzet tehát nem állta útját a görög zsidók deportálásának.⁸⁰¹

A szaloniki zsidók

Neubacher beavatkozásai összességükben viszonylag stabilizálták a drachmát. De ehhez az intézkedéscsomaghoz tartozott a zsidók gettósítása, kisajátítása és deportálása is, melyek a különmegbízott görögországi közbelépésével vették kezdetüket. Bár a görögországi német megszálló közigazgatás aktái igen gyér számban maradtak fenn,⁸⁰² mégis kellő megalapozottsággal támasztható alá a zsidódeportálás és az infláció elleni harc közötti összefüggés. Az első erre utaló jel annak az Eberhard von Thadden követségi tanácsosnak az útiköltség-elszámolásaiiban található, aki a Külügyi Hivatalban foglalkozott a „zsidókérdésekkel”. Miután Neubacher megkapta „a Führer külön megbízását a görögországi gazdasági viszonyok stabilizálásának tárgyában”, von Thadden „néhány hétre” Athénba utazott. A Reichsbank eléggé titokzatos megfogalmazásban közölte a Külügyi Hivatallal,

hogy egy követségi tanácsos el fogja kísérni Neubacher követet.⁸⁰³

A „zsidókérdés” ügyintézőjéről volt szó.

A következő hónapokban von Thadden többször repült ide-oda Athén, Bukarest, Róma, Bécs és Berlin között:

- áll útiköltség-elszámolásában -

tárgyalások folytak a görögországi birodalmi különmegbízott akciójának érdekében, aki mellé beosztottak.⁸⁰⁴

Koncepció szempontjából tehát a különmegbízott és a zsidóreferens tevékenysége az első naptól kezdve összekapcsolódott.

Különösen sokatmondók von Thadden utazásainak időpontjai. 1942. október 19-től 21-ig Neubacher Rómában tárgyalt az olasz külügyminiszterrel, 23-án érkezett Athénba, ahol 24-én tette első nyilvános bejelentését. Von Thadden október 18-án indult Berlinből, Rómába repült, és úgyszintén 23-án érkezett repülővel Athénba. Ezt követően november 30-ig Görögországban maradt, ezt egy rövid római tartózkodás szakította félbe. December 11-én von Thadden Berlinből Bukarestbe repült, Neubacher rendes hivatali székhelyére, innen Athénba és 22-én vissza Berlinbe. 1943. február 4-től 8-ig hálókocsiban utazott a „főhadiszállásra”. A Wolfsschanzéről volt szó.

Az ottani megbeszélések eredményét Felix Hartlaub rögzítette az OKW hadinaplójában. A találkozón a Wehrmacht görögországi pénzzükségletéről tárgyaltak, illetve az ebből fakadó konfliktusokról a tábornoki kar és Neubacher, valamint Altenburg között:

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázására II. 5-én az 1. sz. zárt körzetben [*Sperrkreis 1*] [ahol Hitler a főhadiszálláson belül székelt] megbeszélésre került sor a Kül. Hiv. és a Wehrmacht képviselőivel. Megállapításra került, hogy biztosított a havi 20,3 milliárd drachma, és fedezhetők a 18 milliárd értékű Wehrmacht-adósságok, továbbá hogy ezekből az összegekből kivitelezhetők az építkezési tervek.⁸⁰⁵

Vagyis Neubacher, aki von Thadden mellett részt vett az ülésen, beleegyezett, hogy drachmában fizessék a részéről mérsékelten csökkentett Wehrmacht-kiadásokat.⁸⁰⁶ Néhány héttel korábban még arról biztosította a görög kormányt, hogy „szüneteltetik” a megszállás költségeinek behajtását. A Neubacher két ígérete közötti nyilván-

való ellentmondás feloldható, ha világossá tesszük, hogy a fontos megbeszéléseken miért volt jelen a Külügyi Hivatal zsidóreferense.

A Wehrmachtnak ígért havi 20 milliárd drachma akkoriban mintegy 140 000 angol aranyfontnak felelt meg. A Szalonikiben élő zsidóktól – mint látni fogjuk – összesen 1,7 millió aranyfont értékű aranyat raboltak. Amikor Neubacher 1942 októberében hozzáfogott görögországi navigáló tevékenységéhez, a németek sürgetni kezdték a szaloniki zsidók tulajdonának tömeges kisajátítását. 1943. január 3-án Eichmann helyettese, Rolf Günther Szalonikibe repült, s ezzel egy időben a Külügyi Hivatal helyettes államtitkára, Luther levelet írt Altenburgnak Athénba, „hogy Günther természetesen együttműködik vele”. 1943. január 26-án Altenburg hivatalosan értesítette Konsztantinosz Logotethópulosz görög miniszterelnököt a deportálás tervéről, akinek a reakciójából a tapasztalt karrierdiplomata arra következtetett, „hogy nem várhatók nehézségek”.⁸⁰⁷

1943. január elején Eichmann közölte munkatársával, Dieter Wislicenyvel a rá váró feladatot, nevezetesen, hogy

a macedóniai német katonai közigazgatással együtt oldja meg a theszaloniki zsidókérelmét.

Egy hónappal később Eichmann küldötteként Szalonikibe érkezett Wisliceny és Alois Brunner. 1943. február 6-án Max Merten, a helyi katonai igazgatásért felelős Wehrmacht-tiszt kiadta a parancsot a zsidócsillag viselésére, elrendelte a gettósítást, ezt követően pedig kijárási tilalomra és a kommunikációt érintő embargóra adott utasítást.⁸⁰⁸ A szaloniki zsidók deportálása 1943. március 15-én kezdődött, és a tervek szerint „az egész akció[nak]” „mintegy hat héten belül le [kellett] zárulnia”, ami csak kis híján sikerült.⁸⁰⁹ Szalonikiból ekkor összesen 43 850 zsidót szállítottak el, a környező, németek által megszállt vidékekről további 2134-et; néhány ezren az

olasz zónába menekültek.⁸¹⁰ Március 16-án Altenburg kívánságára Wislicenynek „áttekintést [kellett] nyújtani a zsidóellenes intézkedésekről” a görög miniszterelnök, Logotethópulosz számára. A megbeszélés a miniszterelnököt – legalábbis a németek változata szerint – „teljesen meggyőzte, és eloszlatta kételyeit”.⁸¹¹ Von Thadden ebben a március 2-től április 4-ig tartó döntő időszakban is Görögországban tartózkodott.⁸¹²

Március 1-jén felszólították az összes zsidó családot, hogy – állítólag statisztikai célokból – jelentsék be teljes vagyonukat. Az érintetteknek német és görög nyelvű nyomtatványokat kellett kitölteni, és a tárgyi értékeken túl az f) rovatban fel kellett sorolniuk az „aranyat, nemesfémeket, devizát és ékszert”. Március 8-án a görög kormány felállította az Izraelita Vagyonkezelő Hivatalt, az IDIP-et [*Ipireszía Diahiríszeosz Iszrailitikísz Periusziasz*, IDIP; németül: *Dienststelle zur Verwaltung des Judenvermögens*], melynek vezetője a jogász Íliasz Dúrosz volt. A hivatal kezdetben a német katonai közigazgatás, később a görög Pénzügyminisztérium alá tartozott, ahol Mavrajánnisz minisztériumi igazgató felügyelte.⁸¹³ A zsidó tulajdon megszerzéséért fizetett vételárat az újdonsült görög tulajdonosoknak a Görögország Bankja* szaloniki kirendeltségén a 707. számú számlára kellett befizetni. A németek részéről az egészet Eberhard Kuhn tisztviselő felügyelte, aki gondoskodott arról,

hogy előnyben részesüljenek azok a görög férfiak és nők, akik valamilyen barátsággal viseltettek a németek iránt, vagy különböző szolgálatokat tettek a németeknek.⁸¹⁴

A lakásokat és a felszerelésük egy részét a hivatal azoknak a görögöknek utalta ki, akik a Görögország bolgárok megszállta északi részéről menekültek el, vagy akiket onnan elűztek.⁸¹⁵ A zsidók tulajdonának, egyesületeinek és vallási intézményeinek általános kisajátításához tartozott az ősrégi, központi fekvésű zsidó temető lerombolása

* Trápeza tiszt Elládosz; németül: Griechische Staatsbank, tulajdonképpen Görögország bankjegykibocsátó bankja.

Szalonikiben. A 357 796 négyzetméteres telket a legrövidebb időn belül építkezési területté változtatták, felparcellázták és kiárusították. Eladták a sírköveket is.⁸¹⁶

A hitleri Németország által megszállt vagy vele szövetséges többi országhoz hasonlóan a Wehrmacht itt felvázolt tulajdonjogi önkényeskedései is egyetlen célt szolgáltak: az eladásból származó árbevételeknek a jegybanknál vezetett központi számlára történő jóváírásával sikerült megvédeni a német pénzhátság miatt inflálódó hazai valutát. A külön bevételek enyhítettek a pénznyomási kényszeren. A zsidók tulajdonának eladásával leköttették az áruhiány miatt felgyülemlett többlet-vásárlóerő egy részét. A vagyonátrendezésnek ez a formája azonban rövid távon kevés hasznot hajtott mind a vevők, mind az állam számára. Túl nehézkes volt az eljárás. Neubachernek viszont gyors sikerre volt szüksége, s ezt el is érte. Csak arany kellett hozzá. Ezen a ponton válik világossá az összefüggés Neubachernek a görög pénzügyek stabilizálásának érdekében tett lépései és 46 000 ember Auschwitzba való deportálása között.

Az egykor a városban történt végzetes eseményekért felelős Wehrmacht-tisztról, Max Mertenről így nyilatkozott Heinz Kounio, a szaloniki zsidó gyülekezet elnöke 2000-ben:

Merten volt a város legnagyobb hatalmú embere. Ezt mondta nekünk: „Aranyrúd a tarifa!” Auschwitzba transzportálásuk előtt néhány nappal a zsidókat táborba gyűjtötték. Itt le kellett adni mindent, ékszert és az összes aranytárgyat. Az ékszer egy pillanat alatt eltűnt. Merten és munkatársai zsákokba gyűjtötték őket.⁸¹⁷

Hasonlóról számolt be szintén 2000-ben a szaloniki zsidó hitközség vezetője, Andreasz Szeфіhasz:

Csak nekem ezer angol aranyfontot kellett fizetnem, abban a reményben, hogy így kiszabadíthatom apámat a Wehrmacht egyik munkatáborából.⁸¹⁸

Merten összesen 10 000 aranyfontot követelt már 1942. október 17-én a zsidó hitközségtől annak fejében, hogy szabadon bocsássa a kényszermunkára fogott zsidó férfi-

akat.⁸¹⁹ Az aranyra támasztott igényt néhány nappal Neubacher Görögországba érkezése előtt jelentették be, aki pedig október 21-én Rómában – amikor a görög pénzügyminiszter a megszállási költségek csökkentését próbálta elérni – kijelentette, „hogymár be is indított bizonyos intézkedéseket”. Ténylegesen már október 15-én kiadták azt az általa szorgalmazott parancsot, melynek célja a Wehrmacht kiadásainak drasztikus csökkentése volt.⁸²⁰ Két nappal korábban Neubacher az OKW-vel tárgyalt.⁸²¹

Merten csak júliusban sorozott be néhány ezer zsidó kényszermunkást, akiket út- és repülőtér-építésre, a tábori vasút működtetésére, valamint érctermelésre fogtak. A munkákat a Todt-szervezet [*Organisation Todt*] vezette, amelynek azért volt szüksége kényszerbesorozott zsidókra, mert az infláció miatt nem tudta megfizetni a rendes görög munkásokat. Szálláshiány következtében a férfiak kénytelenek voltak „nagyreszt szabad ég alatt aludni”, ráadásul nem volt elegendő élelem, minek következtében „magasabb százalékarányuk kapott tüdőgyuladást és halt meg”. Mivel a munkavégzés egyáltalán nem volt hatékony, Merten már 1942. október 17-én megszüntette a kényszermunka-kötelezettséget. Helyette váltságdíjat hajtott be, mégpedig aranyban. Ezt inflációmentesen raktározhatta el, s csak aznap vitte folyó árfolyamon a tőzsdére, amikor ki kellett fizetnie bér munkásait.⁸²²

Miután egyszer már sikerült aranyat kikényszerítenie, Merten november elején ultimátumszerűen 3,5 milliárd drachmát követelt a zsidó hitközség vezetőjétől, melyet közvetlenül a Deutsche Wehrmacht-nak kellett volna fizetni. Később az összeget 2,5 milliárdra csökkentette; viszont megint követelte, hogy aranyban teremtsék elő. A Merten által aláírt diktátumszerű szerződés megengedte, hogy 1942. december 15-ig a zsidó hitközség 5000 angol aranyfontos részletekben szolgáltatassa be az aranyat.

A Wehrmacht, hogy tartani tudja küszöbön álló, 1942. novemberi és decemberi fizetési határidejét, összesen 25 000 aranyfontot zsarolt ki a szaloniki zsidóktól, amely a Görögország Bankjához kirendelt német biztos, Paul

Hahn adatai szerint 500 000 birodalmi márkának felelt meg.⁸²³ Az aranydarabokat – mint szó volt róla – eladták a tőzsdén, vagyis papírpénzre váltották, hogy aztán zsoldként fizessék ki a német katonáknak vagy bérként a Wehrmacht szolgálatában álló görög munkásoknak. A Todt-szervezet egyik 1943. január 11-i építési naplójában ez áll:

Mint már közöltem, a Szaloniki-Égei-tengeri Katonai Parancsnokság [*Militärbefehlshaber Saloniki-Ägäis*] milliárd drachmát ígért, ha az összeget előteremti az izraelita hitközség, mindazonáltal dátumot megadni nem tudott.⁸²⁴

Saját elmondása szerint Merten a szaloniki temető eladásából befolyt összeget is a német szolgálatban álló munkások kifizetésére fordította.⁸²⁵ 1942 végén az észak-görögországi krómérchányák körüli utak építésénél a bérre kifizetendő pénzeket – mint az a Birodalmi Gazdasági Minisztérium 1943-as feljegyzésében áll –

akkor még ismeretlen fél bocsátotta rendelkezésre. Mint később ismertté vált, itt olyan pénzeszközökről volt szó, melyeket görög zsidók teremtettek elő.⁸²⁶

Ha visszaemlékszünk, hogy Neubacher október 24-én, érkezése után közvetlenül ígéretet tett a görög kormánynak a hadisarcok drasztikus csökkentésére, akkor érthető, miért követelt Merten aranyat a szaloniki zsidóktól. Ily módon elérhetővé vált mindkét cél: a görög állam a megszállás terheinek már csak töredékét fizette, a hiányzó pénzt pedig a Wehrmacht a zsidóktól szerezte be. A kényszerjárulék megfelelt a németországi (1938), franciaországi (1941) vagy romániai (1942) zsidóhadisarcnak, a szlovákiai (1941) vagy bulgáriai (1942) zsidódézmának vagy annak az álcázott fizetségnek, amikor a még Németországgal szövetséges Magyarországon 1942-ben egyszeriben minden első világháborús kötvényt érvénytelenítettek, amennyiben az zsidóé volt. A különleges valutahelyzet miatt Görögországban a hadisarcot aranyban kellett előteremteni.

Az első zsákmányszerző menet után az 1943. márciusi gettósítással megkezdődött a nagyszabású rablás. Eichmann munkatársai – Brunner, Wisliceny és emberei – besúgók segítségével és módszeres kínzással szedték ki a védtelenekből ékszereik és aranyaik rejtékhelyét. Így

telt meg Ali baba minden kincsével a Veliszáriosz utca kincseskamrája

– áll Michael Molho beszámolójában. –

Az asztalokon szép rendben és külön kupacokban feküdtek a különböző színezetű és nagyságú gyémánt- és drágakő gyűrűk, brossok, medalionok, karperecek, aranyláncok, jegygyűrűk, mindenféle formájú órák, kép és évszám szerint válogatva az érmék, amerikai és kanadai dollár, font sterling, svájci frank stb. A földön gyűltek a vázák, a kínai porcelánedények, a ritkaságok, és hatalmas halomban a szőnyegek. Ebben a helyiségben viszonylag kis helyre összezsúfolva olyan bőségben voltak a kincsek, hogy azt még egy Alexander Dumas túláradó képzelete sem lett volna képes visszatükrözni Monte Christójának szemében.⁸²⁷

A szaloniki zsidó hitközség 1950-es években felállított becslése szerint a városban élő zsidóktól így módon 130 millió márka értékben raboltak aranyat és ékszertárgyakat. Ez aranyban számítva mintegy 46 tonna lenne. Joseph Nehama 1946. április 2-i óvatosabb és gondosan megalapozott számításai szerint a németek a görög zsidóktól összesen „impozáns mennyiségű, több mint 12 t-t kitevő színaranyat” zsákmányoltak.⁸²⁸ Pontosan ugyanerre jutott a Zsidó Világkongresszus [*World Jewish Congress*] 1948-ban, amely a rabolt arany értékét óvatosan („*most moderate calculation*”)* 1,7 millió angol aranyfontra becsülte.⁸²⁹

Mivel a Veliszáriosz utca kincseskamrájában nemcsak arany, hanem más értéktárgyak is voltak, a teljes hozamnak magasabbnak kellett lennie. Valószínűnek látszik, hogy aranyért ezt-azt eladtak a görögöknek. Én azonban tartani fogom magam az esetleg túl alacsonyan számolt tizenkét tonnához, amelyet – mint később látni fogjuk –

* A legvisszafogottabb számítások (szerint).

egy német számítás is alátámaszt. A Görögország Bankja 1944-es jegyzéke szerint a megszállási költségek 1942 júniusában aranyfontra átszámítva 250 000-et tettek ki. Ha ezt az összeget vesszük a következő tizenkét hónap átlagos Wehrmacht-szükségletének, akkor Görögországnak ebben az időben pontosan hárommillió aranyfont megszállási költséget kellett fizetnie. Viszont Görögország Bankja szerint a németeknek valójában csak 1,26 millió aranyfont értékű drachmát szolgáltatottak be. Ez azt jelenti, hogy még 1,74 millió aranyfontra volt szükség a görögországi folyó Wehrmacht-költségek kiegyenlítésére. Ez pedig majdnem pontosan ugyanaz az összeg, amelyet a Zsidó Világkongresszus állapított meg 1948-ban.⁸³⁰

Csak hetekkel a deportálások után, 1943. június 15-én adták ki Merten parancsát, hogy

a szaloniki-égei-tengeri parancsnoki körzetben fellelt vagy még fellelhető teljes zsidó vagyon a macedóniai főkormányzó által képviselt görög államra ruházandó át.⁸³¹

Mindazonáltal az arany – Merten 1964-es vallomása szerint – német kézben maradt, ugyanis Altenburg birodalmi megbízott elrendelte, hogy szállítsák az aranyat Athénba, ott pedig a német követségre.⁸³² Wisliceny általában igen pontos közlései is Athén irányába mutatnak. Ő azt állította, Merten „pénzt, ékköveket és ékszertárgyakat helyezett letétbe Görögország Bankjában”. Tanúsította, hogy a készpénz is – mintegy 280 millió drachma – először „a Görögország Bankja egyik gyűjtőszámlájára”, majd a Katonai Parancsnokságra került.⁸³³ Mindkét háború utáni nyilatkozattal egybecseng Eichmann munkatársának, Hunschének egy korabeli kijelentése. A vitában, amely 46 000 ember deportálása után a Szaloniki és Auschwitz közti szállítás költségtérítéséről pattant ki – 1 938 488 birodalmi márkáról volt szó –, Hunsche ragaszkodott ahhoz, hogy a „zsidók elkobzott vagyona” véletlenül sem az SS, hanem „a Szalonikiben székelő Égei-tengeri Katonai Parancsnokság (Katonai Közigazgatás) rendelkezésére álljon”.⁸³⁴

Mindazonáltal lehetséges – s az árnyalatok kedvéért erről szólnunk kell –, hogy a német illetékesek a nemesfémzsákmány kis részét Bécsbe szállították. Elképzelhető, hogy platináról volt szó, amelyből nagy szükség volt ipari célokra; lehet, hogy ezüstről, amelyre roppant nagy igény jelentkezett a virágzó német filmgyártásban. Erről szóló német dokumentumokat nem találtam, de Jacques Stroumsa, akinek 1943. április 30-án családjával együtt Auschwitzba kellett mennie, a következőképpen tudósít önéletrajzában: egyszer megálltak útközben, s „valószínűleg egy Bécs környéki kis pályaudvaron hirtelen feltépték az ajtókat”. Alois Brunner odaintett Stroumsának és testvérének, hogy szálljanak ki.

Egy közönséges vagonban lévő vasúti fülkéjéhez érkezvén parancsot adott, hogy vigyünk egy nehéz faládát a pályaudvar főbejáratához, majd egy második ládát, amely éppolyan nehéz volt, mint az első.

Ezt követően a vonat azonnal továbbindult.⁸³⁵

Magyarázatra szorul, miért szállították az arany nagyobb részét Szalonikiból Athénbe. Ez, tézisem szerint, azért történt, hogy az inflálódó drachmát – a görög Pénzügyminisztériummal és Görögország Bankjával egyetértésben – stabilizálják 1943 augusztusáig. Emellett szól három személyi intézkedés: a valutapolitikai beavatkozás kezdetén, 1942 októberétől 1943 februárjáig a Banque de France-hoz kirendelt biztost, Carl Schaefert Athénbe küldték, hogy segítse Hahnt.⁸³⁶ Franciaországban Schaefer jól hasznosítható tapasztalatokat szerzett arra vonatkozóan, miként lehet visszafogni az inflációt. Januárban Görögország Bankja elnökét [*Gouverneur*] visszalépésre kényszerítették; helyére együttműködőbb embereket helyeztek, akik között különösen Hadzikiriakósz alelnök játszott fontos szerepet.⁸³⁷ Neubacher egy ízlésének megfelelő pénzügy- és szuperminisztert is kiválasztott: Ektor Tszirónikoszt, akinek „németbarátsága minden kétségen felül állt”. Hamarosán rábízta még a Szociális, Egészségügyi, Gazdasági, Munkaügyi és Mezőgazdasági Miniszté-

riumot is. Ez az ember „a különmegbízott teljes bizalmát élvezte”.⁸³⁸

Ezenkívül – tételem szerint – Tszirónikosz és Hadziki-riakosz egyetértésével a görög kereskedők az athéni tőzsdén eladták a Szalonikiben élő zsidóktól rabolt aranyat. Itt nagy mennyiségben kaptak érte papírpénzt drachmában, melyből aztán a Wehrmacht a kiadásait fedezte. Így néhány hónapra megállították vagy legalább is lassítani tudták az inflációt, és képesek voltak szinten tartani az árakat is.⁸³⁹ A tranzakciónak köszönhetően a legyilkolt szaloniki zsidók aranyának legnagyobb része a görög kereskedők és tőzsdespekulánsok kezébe került, s a németek ebből fizették napi árfolyamon szerzett drachmával a görög árut és szolgáltatásokat, valamint saját katonáikat. Ennek a tézisnek az alátámasztására be kell mutatni az erre utaló jelek láncolatát. Az 1943. év második felének vitáival és határozataival kezdem, melyek annak az aranynak a felhasználásához vezettek, amelyet a Reichsbank szállított Görögországnak.

Arany az athéni tőzsdén

1943. június közepén egy „Görögország ügykörében” tartott megbeszélésen a Göringet képviselő Gramsch minisztériumi osztályvezető kijelentette, hogy szerinte az arany- és devizafelhasználás „jelenleg nem célravezető görögországi eredmények elérésére”. Az ülésen részt vevő Neubacher azonban fenntartotta, hogy

további, ma még lezárulatlan fejlemények esetén szükség szerint vissza kell térni erre a kérdésre.⁸⁴⁰

Miután az előző év decembere óta többé-kevésbé stabil valutahelyzet 1943 szeptemberében rohamos romlásnak indult, Graevenitz október 5-én sürgőnyt küldött Neubachernek, melyben egyértelmű utalást tett az aranyra:

Hogy a beavatkozás hatásos legyen, átmenetileg további eszközök átadására lenne szükség.⁸⁴¹

Figyelem: *további* eszközök, holott ekkor még – későbbi, védekezésül előadott vallomások szerint – semmiféle aranyat nem fordítottak e célra. A drachma stabilitását támogató átmeneti intézkedésként a „katonai parancsnok a Külügyi Hivatal délkeleti különmegbízottjával egyetértésben” lefoglaltatta a 8000 athéni zsidó teljes vagyonát, és átutalta „kezelésre a görög államnak”.⁸⁴²

Ám Berlin ekkor mégsem küldött aranyat, s az infláció mind jobban felpörgött. Mindez leginkább a német katonák hangulatán volt mérhető, akiknek a zsoldból már nem tellett a kívánt bevásárlásokra. 1943. november 13-án a Délkeleti Luftwaffe-parancsnokság [*Luftwaffenkommando Südost*] táviratot küldött Göring segédtiszti hivatalának:

A német katona látja, hogy itt azzal az élelmiszerral uzsoráskodnak, amelyet ő maga képtelen megvásárolni, ill. visszatartják a vásárláshoz szükséges pénzt. Az alkalmankénti zsoldemelést, mint a november 11-ét, teljesen értelmetlennek érzi. Keresetének lehetőségein belül folyamatosan, de legalább karácsonykor szeretne az élelmiszerral hozzátartozói segítségére lenni, akik a háború miatt a hazában többet szenvednek, mint a görög lakosság. Mivel vásárolni nem tud, a legromlottabb feketézés a szükségszerű következmény.

Az illetékes tábornok „energikus intézkedéseket” követelt a célból, hogy emberei legalább „karácsonyi ajándékokat küldhessenek haza”.⁸⁴³

Már 1943. november 8-án, néhány nappal azelőtt, hogy a katonapanaszok Göringhez érkeztek volna, szóba kerültek a fejlemények egy Görögország ügykörében tartott legfelsőbb szintű megbeszélésen. Itt Neubacheren kívül jelen volt a birodalmi gazdasági miniszter, a birodalmi pénzügyminiszter, az ügyvezető Reichsbank-elnök, Göring pedig elküldte bizalmasát, Gramschot. Ismét számos stabilizációs intézkedésről született döntés. Ezek között volt az 1943 januárja óta Romániában alkalmazott módszer: a „birodalmi arany felhasználása”. Ettől kezdve hécsi kirendeltségén keresztül a Deutsche

Reichsbank valóban rendszeresen szállított futárrepülőgépen aranyat Athénba, összesen több mint nyolc tonná. Az illetékesek az arany célirányos eladásával támogatták az inflálódó drachmát, amelyet így hozzávetőleg stabilizálhattak.⁸⁴⁴

Az aranyszállítás tíz nappal a november 8-i megbeszélés után vette kezdetét. Már bejelentett áremeléseket vontak vissza, a Wehrmacht-hadbiztosokat pedig utasították, hogy „átmenetileg halasszák el a nem feltétlenül szükséges beszerzéseket”.⁸⁴⁵ A megtakarított anyagi eszközök egy részéből még decemberben jelentősen emelték az elégedetlen katonák zsoldját.⁸⁴⁶ Ezzel nem lehetett megállítani az inflációt, de lassítani tudták. Neubacher álszent ígéretet tett, hogy Görögországnak ugyan meg kell előlegeznie bizonyos kiugró összegeket, de ezek végül majd „a megszálló hatalmat terhelik”. Majd nem sokkal később azzal kérkedett, hogy ígérete „olyan általános volt (sem visszafizetési határidő, sem kamatok)”, hogy a Birodalomnak nem kell tartania semmiféle „túlzott kötelezettségtől”.⁸⁴⁷ A német uralom végén az inflációs ráta – írdd és mondd – 550 millió százalék volt.⁸⁴⁸

A hiperinfláció ellenére, amely 1944 nyarán a drachma összeomlásához vezetett, a görög jegybankot felügyelő biztos, Paul Hahn Reichsbank-igazgató zárójelentésében megállapította, hogy sikerült neki „a drachma fizetőeszköz-szerepének lehető leghosszabb idejű megőrzése”, amely „a német Wehrmacht létfontosságú érdekében állt”.⁸⁴⁹

Aranyakciójukkal az illetékesek szemérmetlenül kérkedtek 1945 után, igazi emberbarátnak adták ki magukat.

[1943.] november közepén kezdtem az aranyakcióba az athéni tőzsdén

– írta Neubacher. –

[...] A görögök meglepetése óriási volt, senki sem tartotta lehetségesnek, hogy Németország aranyat dob a piacra.⁸⁵⁰

Hasonlóképpen dicsőítette magát Hahn: a görögök „a német megszálló hatalom aranyának beáramlását” politikai tettként éltek meg, amely „a külföld korábbi pénzügyi segélyintézkedéseinek formájától” – ezen Nagy-Britanniát értette – kedvező módon tért el. Ez „figyelmet keltett és méltatásra talált görög gazdasági és pénzügyi körökben”.

A pénzügyi körök együtt profitáltak a németekkel. Ők közvetítettek, és ők adták el az aranszállítmányokat a tőzsdén Athénban és Szalonikiben, kis részét Patraszban. Az aranyat – Hahn állítása szerint – kiszemelt görög bizalmi alkuszokhoz vitték, az üzleteket pedig „Görögország Bankján keresztül” bonyolították le.⁸⁵¹

1944–1945 telén Paul Hahn mint a Görögország Bankjához rendelt német bankbiztos zárójelentést írt jó háromévnnyi tevékenységéről. Ezt, kissé módosított formában, megjelentette 1957-ben. A jelentés egy része kimerítően taglalta az aranyakciót. Ha megnézzük Hahn 332. sk. oldalán látható táblázatát az arany beérkezésének dátumairól, akkor feltűnik a következő: a beérkezések nem 1943. november 18-án kezdődnek, mint azt magyarázó szövegében Hahn – s nyomában egy sereg apologéta – állítja, hanem 1943. február 4-én. Ezenkívül Hahn jelentésében az arany beérkezését kétfelé osztotta. Az oldal alsó felének számoszlopai azokat a teljesítéseket tartalmazzák, amelyekre leginkább novembertől került sor. Itt kimondottan arról az aranyról volt szó, amelyet a Reichsbank „küldött” Athénba. (A Reichsbank ebben az időpontban kizárólag rabolt arannyal dolgozott.)

Hahn első számoszlopának kimutatatása szerint az arannyal történő, rendszeres árfolyam-támogató vásárlások 1943. február 4-én kezdődtek, és 1943. szeptember 21-ig tartottak – ebben a szakaszban a havi összegek májustól csökkentek. Az első oszloppárossal kapcsolatban Hahn homályosan megjegyzi, hogy megfelel a Berlinben és Bécsben megadott „lista szerinti feladatoknak”, és az aranszállítmányok „beérkeztek” Athénba. Nem az áll itt tehát – mint a második rovat fölött –, hogy a szállítmányokat a „Reichshauptbank Berlin [Berlini Birodalmi Fő-

bank]* [küldte] Athénba”. A „honnan” homályban marad. A Hahn-jelentés első változatának egyik olvasója figyelmes lett ezekre a látszólagos pontatlanságokra. Bekarikázta az 1943. február-szeptember időszakra vonatkozó számoszlopot, és kérdőleg „1944”-et írt a lapszélre.⁸⁵²

De Hahn a későbbi változatokban sem módosított ezen. Különös adatai, valamint a november 18. előtti aranyeladások általános elhallgatása azt az erős gyanút kelti, hogy a Hahn első táblázatában dokumentált arany a szaloniki zsidók tulajdonából származik. Míg a Reichsbank 1943. november utáni aranyszállítmányai 324 000 aranyfontra és 5 112 570 aranyfrankra összegződtek, az ezt megelőzően felhasznált arany mennyiség jóval nagyobb volt. Itt – az ismertetett kimutatás szerint – arról a 455 000 aranyfontról és 9 340 290 aranyfrankról volt szó, amelyet Hahn 1943. február és szeptember között könyvelt el.⁸⁵³ A zárójelentés szerint a Reichsbank „összesen mintegy 24 millió”⁸⁵⁴ birodalmi márka értékben szállított aranyat. Tonnánkénti 2,8 millió birodalmi márkás aranyárnál ez körülbelül 8,6 tonnát jelent. Ha ezeket az adatokat átszámítjuk az 1943. február és szeptember között felhasznált arany mennyiségre, arra jutunk, hogy a német pénzügyi szakemberek korábban jó 12 tonna aranyat fordítottak a drachma támogatására. Az aranyat Szalonikiben zsákmányolták, s a mennyiség feltűnően közel áll Nehama már említett becsléséhez. Emellett a Reichsbank számításai szerint 1943 novemberétől a megszállási költségek mintegy 66–75 százalékát fizették aranyban. Ez az arany Németországból származott. Az a nagyobb mennyiségű arany viszont nem, amelyet az 1943-as év első hat hónapjában Szalonikiből szállítottak.⁸⁵⁵

A zsidó tulajdonból megkaparintott arany segítségével végrehajtott Neubacher- és Hahn-féle gazdasági beavatkozások közvetlen valutastabilizáló hatást mutattak. A Reichsbank közgazdászai elégedetten jegyezték meg:

Lényegében meg lehetett fogni az árak felfelé mozgását.

* Vagyis a Reichsbank.

Egy aranyfont 1943. május 19-én még csak 249 000 drachmába került, az egyre visszafogottabb beavatkozások végére 380 000-ba. Egy rövid idejű, magasba ugró árfolyamkilengéstől eltekintve a drachma csak 1943. augusztus végén lépte túl azt a legmagasabb értéket, amelyet 1942 októberében ért el.⁸⁵⁶ Ezekről a hónapokról jelenthette a Wehrmacht-hadbiztos, hogy a gazdasági helyzet „meszszenenően megnyugodott”, és hogy már 1942 végén jelentős árzuhanás következett be. Ezzel párhuzamosan Neubacher a Wehrmacht aranykövetelését rendszeresen csökkentette, összesen mintegy harmadával. Amikor azonban 1943. szeptember 21-én a szaloniki zsidóktól rabolt arany utolsó maradékát is felhasználták, illetve eladták a tőzsdéken a görögöknek, valamint drachmára váltott értékét a Wehrmacht a szó szoros értelmében felémésztette, akkor – 1943. szeptember 21. és november 17. között – az aranyárfolyam 474 000-ről 1 900 000 drachmára emelkedett. Ezt követően, a Reichsbank első aranyszállítmánya után az árfolyam november 24-én rövid időre 900 000 drachmára csökkent.⁸⁵⁷

Miközben Hahn egy táblázathban mégiscsak tudósított az 1943. február és szeptember közötti rendszeres aranyintervenciókról, amelyeket aztán az összesített jelentésben elhallgatott, ezeket Neubacher teljesen eltitkolta a visszaemlékezéseiben, sőt már az események idején is súlyt fektetett a végletes diszkrécióra. Ezt bizonyítja egy gyorspostával küldött levél, melyet a Birodalmi Pénzügminisztérium illetékes, de nyilvánvalóan értesületlen minisztériumi osztályvezetője, Fritz Berger írt 1943 áprilisának végén a „Wehrmacht görögországi finanszírozása” témájában. Felháborodottan kifogásolta, hogy Neubacher 1942. szeptember 1. óta több mint hathetedeivel csökkentette a görög hadisarcokat. Berger szerint mindez szükségképp „zsákutcába vezet”, és a költségek végül a Birodalomra hárulnak. Érdekesebb a levélnél a válasz, amelyet a konfliktus egyik résztvevője, a délkeleti főparancsnokság főhadbiztosa [*Chefintendant beim Oberbefehlshaber Südost*] kapott telefonon, s amelyről ezt jegyezte fel:

Anweislich der Bücher des Bankkommissars, dessen Buchungen mit den listenmässigen Aufgaben der Reichshauptstadt Berlin und der Reichsbankhauptstelle Wien übereinstimmen, sind in Athen folgende Goldtransporte eingegangen:

	<u>Goldpfund</u>	<u>Goldfrancs</u>
4. 2. 1943	48.000	1.250.000
28. 2. "	63.000	—
2. 3. "	33.000	800.000
3. 3. "	—	1.700.000
3. 4. "	50.000	—
13. 4. "	33.000	480.000
14. 4. "	33.000	480.000
8. 5. "	50.000	800.000
9. 6. "	50.000	700.000
3. 7. "	50.000	560.000
5. 7. "	—	640.000
31. 7. "	45.000	640.000
2. 8. "	—	510.290
29. 8. "	—	480.000
21. 9. "	—	300.000
	<u>455.000</u>	<u>9.340.290</u>

Ferner sind nach Aufgabe der Reichshauptbank Berlin folgende Sendungen nach Athen abgegangen, deren Einkünfte im einzelnen mangels vorhandener Unterlagen von der Dienststelle nicht mehr geprüft werden können

x Von Berlin nur im	5. 2. 1943	4.000	22.570
RM-Beträge v. 1 Mio.	15. 11. "	6.000	140.000
angegeben	17. 11. "	50.000 x	1.200.000
x1 Von Berlin nur im	2. 12. "	50.000	—
RM-Beträge v. 1,4 Mio	9. 12. "	70.000 x1	—
angegeben	29. 12. "	48.000	1.250.000
	3. 1. 1944	48.000	1.250.000
	20. 1. "	<u>48.000</u>	<u>1.250.000</u>

Mithin sind für die Dienststelle Athen insgesamt eingegangen: 779.000 Fr. 14.452.860

Im Ablauf der Aktion sind noch L 5.934 Fr. 11.700 durch Interventionskäufe am Athener Markt dem Bestand zugeführt worden

Kivonat Paul Hahn beszámolójából négyéves görögországi német bankbiztosi tevékenységéről, 1945. április 12. (PA-AA R 27320)

A bankbiztos könyvelése szerint a következő aranyszállítmányok érkeztek Athénba, Berlin, a birodalmi főváros és a bécsi Reichsbank-főhivatal lista szerinti feladatainak megfelelően.

		<u>Aranyfont</u>	<u>Aranyfrank</u>
1943	2. 4.	48 000	1 250 000
"	2. 28.	63 000	---
"	3. 2.	33 000	800 000
"	3. 3.	-	1 700 000
"	4. 3.	50 000	---
"	4. 13.	33 000	480 000
"	4. 14.	33 000	480 000
"	5. 8.	50 000	800 000
"	6. 9.	50 000	700 000
"	7. 3.	50 000	560 000
"	7. 5.	-	640 000
"	7. 31.	45 000	640 000
"	8. 2.	-	510 000
"	8. 29.	-	480 000
"	9. 21.	-	300 000
		<u>455 000</u>	<u>9 340 290</u>

Továbbá a berlini Reichshauptbank feladatának megfelelően a következő szállítmányokat küldték Athénba, melyek beérkezését meglévő dokumentáció hiányában a Hivatal részleteiben nem ellenőrizhet.

	1943	2. 5.	4 000	22 570
x Berlin csak 1	"	11. 15.	6 000	140 000
millió RM-összeget	"	11. 17.	50 000 x	1 200 000
adott meg	"	12. 2.	50 000	-
X1 Berlin csak 1,4	"	12. 9.	70 000 x1	-
millió RM-összeget	"	12. 29.	48 000	1 250 000
adott meg	1944	1. 3.	48 000	1 250 000
	"	1. 20.	<u>48 000</u>	<u>1 250 000</u>

Az athéni Hivatalba összesen

beérkezett L 779 000 Fr. 14 452 860

Az akció során az athéni piacon L 5 934 Fr. 11 700

eszközölt intervenciók beszerzések révén a készlet gyarapodott

A távirat tartalma túlhaladott a különmegbízottnak az illetékes berlini hivatalokkal távolsági beszélgetésként folytatott tárgyalása következtében.⁸⁵⁸

A Birodalmi Pénzügyminisztérium időközben nyilvánvalóan értesült Neubacher görög költségvetéssel szemben tanúsított átmeneti óvatosságának háttéréről, és tudomást szerzett ennek – igen titkos és bizonyára csak szóban vázolt – technikájáról is, vagyis hogy a Wehrmachtot a szaloniki zsidók pénzén finanszírozzák. Egy bizonyos: Berger 1943. július 15-én kifejezetten elismerte,

hogy Neubacher követ eddig [a Wehrmacht] minden fontos követelését kielégítette, és az ez ügyben hangoztatott panaszok nem helytálló feltevéseken alapultak, és jogosulatlanok voltak.⁸⁵⁹

Neubacher pontosan ezt a szükségletet fedezte az athéni tőzsdén történő aranyeladásokkal. 1943 júliusában az athéni *Wirtschaftskommando* tisztjei megfigyelték:

Június végéig az [arany]font árfolyamát a spekulációk 540 000 drachmáig hajtották fel. Már maga a tény, hogy Neubacher követ rövid időre Athénba érkezett, az árfolyam 400 000 drachmára való visszaesését eredményezte. Csekély arany mennyiség eladása az árfolyamot tovább nyomta 340 000 drachmára.⁸⁶⁰

Önmagában a megfogalmazás, hogy az árfolyamok attól estek, mert megérkezett Hitler megbízottja, mutatja, hogy 1943 júliusában mennyire várta a tőzsde az ilyen beavatkozást. Addigra valójában már kilencszer interveniáltak arannyal. Visszaemlékezéseiben Neubacher maga is elmondja a történetet, mindössze eltolja az időpontot a hivatalos „aranyakció” idejére.⁸⁶¹

Német–görög hallgatás

A közvetett bizonyítékokra épített érvelés után az események következő menetét valószínűsíthetjük: 1942 októberétől 1943 szeptemberéig a németek – a görögországi

pénzügyminiszter és jegybank, valamint bizonyos „bizalmi alkuszok” segítségével – titokban azzal az arannyal támogatták a drachmát, amelyet a Szalonikiben élő zsidóktól raboltak. Ezzel közvetlenül a német Wehrmachtot pénzelték.⁸⁶²

Az aranyakció értelme a következő volt

– emlékszük vissza Neubacher: –

A felvásárolt bankjegymennyiségeket a megszállás költségeinek fedezésére használták, ezáltal tehermentesítették a pénznyomdát.

Neubachernek így, minden infláció ellenére, sikerült fizetőeszközként megtartani a görög valutát,⁸⁶³ s közvetett úton tehermentesítette a görög költségvetést a megszállás költségei alól.⁸⁶⁴

A zsidók kisajátítása Szalonikiben is a Wehrmacht közvetlen pénzügyi érdekeinek szolgálatában állt. Mint a német bankbiztos Hahn megállapította, az „aranyakció fő célja” a „Wehrmacht finanszírozásához szükséges készpénzeszközök beszerzése” volt. A német és görög felelősök részéről máig elhallgatott akció legalábbis háromötöd részben a görög zsidók aranyát használta forrásként, vagyis itt egy megszállt ország polgárainak a megszállók hasznára történő közvetlen, egyszerű tőzsdei tranzakcióval leplezett kisajátítását hajtották végre.

Hahn 1957-es önigazoló írása megerősíti a kirívó jog sértést. A záró megjegyzések között ez áll:

Az egész aranyintervenció a bankbiztos kezében volt, aki maga kezelte az általa zár alatt tartott aranykészleteket

– tehát a szaloniki zsidóké is.⁸⁶⁵ A német katonaság adatai szerint a hivatalos aranyakció alatt a megszállási költségek „kétharmadát-háromnegyedét az aranybevételekből fedezhették”.⁸⁶⁶ Nem volt ez másképp az aranyakció első, nem hivatalos felében sem – csakhogy ekkor annak a 46 000 észak-görögországi zsidónak a közvetlenül aranyba fektetett megtakarítását használták, akiket szinte kivétel nélkül legyilkoltak Auschwitzban.

A német és görög közreműködők később sem kényserültek arra, hogy letagadják kölcsönös hasznót hozó ügyleteiket, mert annyira titokban maradtak, hogy a háború után senki sem érdeklődött irántuk. Ehelyett a nemzetközi közvélemény még évtizedekig abban a rablótörténetben hitt, melyet Max Merten mesélt be egy fogolytársának 1957-ben, amikor rövid ideig egy athéni börtönben ült. Merten később is a szaloniki zsidók „Nibelung-kincséről” fecsegett, amely szerinte a tenger mélyén feküdt. Megtévesztő meséje – amely Neubacher, Hahn és Altenburg védekező stratégiáját követte – nyilvánvalóan megnyerte Simon Wiesenthalt is. Ő 1971-ben egy bécsi híroságon 100 000 DM előleget követelt „egy arany- és platinakincs megtalálásában nyújtott segítségért, amelyet a második világháborúban a németek vittek el Görögországból”. A görög állam heperelt és vélhetően jobban értesült képviselői azonban érvényt szereztek állításuknak, miszerint

Wiesenthal információi ebben az ügyben értéktelenek voltak.⁸⁶⁷

Még 2000-ben is komolyan vették a Merten-féle hamis nyomot. Ekkor hivatásos bűvárok kutattak Peloponnészosz délnyugati csücskénél egy állítólag Merten által szándékosan elsüllyesztett halászhajó után, amely a „szaloniki zsidókincset” szállította fedélzetén. Nyomban ki is tört a vita, hogy kié a vagyon, ha nemzeti vagy nemzetközi vizeken találják meg. Akárcsak a történet, a 2000 augusztusában emlegetett értékek is légből kapottak voltak: „több mint kétmilliárd dollár” – terjesztette a BBC és a CNN.⁸⁶⁸

Még jóval a háború után is bizonyára jól tudták athéni pénzügyi körökben, hova tűnt 1942-ben és 1943-ban a görög zsidók aranya. Nem süllyesztették el, és nem juttatták el Németországba sem. Legnagyobbbrészt az országban maradt, és – készpénz ellenében – tulajdonost cserélt. A görög Külügyminisztérium 1998-ban kiadta a már említett *Documents on the History of the Greek Jews* [Dokumentumok a görögországi zsidók történetéről] című

forráskiadványt. A dokumentumok a Külügyminisztérium archívumából származnak, és nagyrészt 1944-es dátummal kezdődnek.

Mi lenne, ha megjelentetnék a Pénzügyminisztérium, a Nemzeti Bank és a legfontosabb kollaboráns hivatalok papírjait? Mi lenne, ha végre dokumentálnák a zsidók 1942–1943-as kisajátítására vonatkozó központi határozatokat, beleértve a görög kormánytagok és vezető hivatalnokok Hahnnal, Schaefferrel, Neubachherrel és Altenburggal kötött megállapodásait a drachma stabilizálásáról?

Hermann Neubacher halálának alkalmából a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1960. július 18-án megjelentette Percy Ernst Schramm történész olvasói levelét. Ebben az *Emlékezés dr. Neubachherre* címmel az áll,

hogy a világ ma szegényebb lett, mert olyan ember távozott tőlünk, aki összeállt a „nációkkal”, de személyiségét nem adta fel, aki képes volt megőrizni azt a legszörnyűbb körülmények között, és végül még alkalmat is talált arra, hogy bebizonyítsa, valóban értette a dolgát.

Rodoszról Auschwitzba

Néhány héttel azelőtt, hogy a legtöbb német csapatot kivonták Görögországból, még hajóra kényszerítettek Rodoszról 1673 zsidót és 94-et a szomszédos Kosz-szigetről, hogy Pireuszon keresztül deportálják őket. Az iszonyatos utazás 1944. július 24-én kezdődött, és augusztus 16-án ért véget Auschwitz-Birkenauban. Aki a holokausztról szóló alapművekben erről a kálváriáról olvas, Raul Hilberg írásait leszámítva rendszeresen találkozik azzal az általánosító megjegyzéssel, mely szerint éppen ez a tett bizonyítja a dühödt faji fanatizmust, amely önpusztító módon még azt az elemi érdeket is felülírta, hogy a német katonák biztonságban legyenek, és visszavonulhassanak.

Egy olyan időpontban

- írja például Hagen Fleischer a Wolfgang Benz szerkesztésében megjelent *Dimension des Völkermords* [*A népirítás dimenziója*] című kötetben -,

amikor a Vörös Hadsereg elkezd dominóként sorra dönteni a tengely délkeleti csatlósait, miközben a *Heeresgruppe E* [E hadseregcsoporthoz] már megteszi első előkészületeit a kiűritésre, melynek során szükségszerűen értékes hadifelszerelés marad hátra a [görög] félszigeten, egy ilyen időpontban minden stratégiai mérlegelést megcsúfol, hogy a roppant szűkös szállítótérrel ennyire tékozlón bántak az egyetlen, amúgy is túlterhelt visszavonulási útvonalon.⁸⁶⁹

Lea Rosh és Eberhard Jäckel úgy véli, „a náci teljes örülete” mutatkozott meg 1944 júliusában a német hatalmi övezetnek ezen a legtávolabbi pontján.⁸⁷⁰

Az idézett megítélések uralkodó felfogást tükröznek, ám ezekhez a háborús tények és döntések nem szolgáltatnak alapot. A több mint 1750 ember deportálása, akiket kezdetben csak néhány kis teherhajóra, majd egyetlen tehervonatra raktak, egyáltalán nem veszélyeztette a Wehrmacht számára szükséges más szállítmányokat. Sokkal inkább katonai érdek fűződött a deportáláshoz. A következő oldalakon erről lesz szó.

Rodosz államjogilag az ekkor még Olaszországhoz tartozó Dodekanézsosz-szigetcsoporthoz tartozott, 45 000 ember lakta, és a németek csak Olaszország 1943. szeptemberi átállása után szállták meg. Meghagyták a helyi olasz közigazgatást; a német alakulatok pénzügyi pótlását a Banca d'Italia ottani kirendeltségének kellett szereznie.⁸⁷¹ 1944. május 10-én Wilhelm Keitel, a Wehrmacht vezérkari főnöke a már meglehetősen elszigetelt Rodosz-rohamhadosztály [*Sturmdivision Rhodos*] parancsnokát hivatalosan kinevezte kelet-égytengeri parancsnoknak [*Kommandant Ost-Ägäis*], ami a körülményeket tekintve szélhámoskodásnak is nevezhető. A csatolt szolgálati utasításban a következők állnak a sziget hadbiztonságának tevékenységi köréről:

Ő kezeskedik a Wehrmachtnak megfelelő közigazgatásért, különösképpen pedig azért, hogy irányítsa az országnak a három Wehrmacht-haderőnem szükségletei szerinti kihasználását, beleértve a pénzeszközök igénylését és elosztását. A hadbiztos szakmai ügyekben a Görögországi Kat. Parancsn. Wehrmacht-hadbiztosának alárendeltje.⁸⁷²

A krétai parancsnok június elején közölte Hitlerrel, hogy a szigeterőd „négy hónapra el van látva készletekkel”, és mindössze havi 1500 tonna utánpótlásra van szükség. Mivel Hitler hat hónapra elegendő tartalékot óhajtott, havonta 6000 tonnát kellett Pireuszból Krétára szállítani.⁸⁷³ Hasonló volt a helyzet Rodoszon: ezt a szigetet is „megerősített helységnek” szemelték ki. Egyidejűleg a legtöbb német köteléket kivonták az Égei-tengerről (ideiglenesen – áltatta önmagát a német vezetés).

Már június második felében kirajzolódott, hogy a Kréta és Rodosz szigetén állomásozó csapatok – összesen 70 000 ember – hamarosan elszakadnak az utánpótlástól. Katonai megbízatásuk az volt, hogy

elvágasuk esetén is a lehető legnagyobb ellenállást fejtsék ki az ellenséggel szemben, hogy önmaguk feláldozásával biztosítsák az időnyerést és az ellenséges erő lekötését.⁸⁷⁴

Természetesen több héten keresztül próbáltak még hajóval élelmiszer-, gépjármű-, fegyver- és lőszerutánpótlást küldeni. Amikor ez sikerült, a hajók jóformán üresen tértek vissza Pireuszba – augusztus 28-ig. De az üzemanyaghiány, a brit vadászbombázó- és tengeralattjáró-főlény, s a Pireusz és Szaloniki kikötői ellen intézett súlyos légitámadások egyre nehezítették a szállítást. A rövid, gyakran holdfényes éjszakák sem tették egyszerűbbé a próbálkozásokat.⁸⁷⁵ A mintegy 300 krétai zsidót június 8-án deportálták Pireusz felé, ők a 200 fős fogolycsoporttal együtt a tengerbe fulladtak, mert a hajó ellenséges tűz alá került.⁸⁷⁶

Az Égei-tengeri Szállítmányozás főnöke [*Seetransportchef Ägäis*] július első heteiben még hajókat helyezett át a nyugat-görögországi tengeri utakról, hogy Dodeka-

nészoszra „szállíthassák a sürgős utánpótlást”.⁸⁷⁷ S június közepétől július 10-ig mégiscsak sikerült 4000 tonnát Krétára és 5000-t Rodoszra hajózni, és kisebb-nagyobb rendszerességgel ezután is érkeztek szállítmányok az előőrsökre.⁸⁷⁸ A július 16. és 31. közötti időszakról, amikor a zsidókat Rodoszról és Koszról Pireuszba szállították, a (szomszédos Lerosz-szigeten található) illetékes Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal [*Seetransporthauptstelle Portolago*] főnöke „összforgalom” című szó alatt a következőket jelentette:

- (1) Szárazföldi utánpótlás: 1599 t, 4 tkg., 14,7 cm Pak., 2 katona és
(2) Szárazföldre: 216 t, 1750 zsidó.⁸⁷⁹

(Itt és a későbbiekben idézett dokumentumokban a deportáltak pontos számára vonatkozó adatokat illetően több helyütt kisebb eltérések mutatkoznak, ami részben a szállítás alatt bekövetkezett halálesetekkel, részben pedig az egyes számlálások pontatlanságával magyarázható.)

Július 31-én még azt követelte a görögországi főhadbizos, dr. Werner Kersten, hogy szükségprogram keretében javítsák meg a „szigetellátás számára nélkülözhetetlen hajókat”.⁸⁸⁰ Augusztusban 3626 tonna utánpótlást küldtek a Dodekanészosz-szigetcsoportra,⁸⁸¹ vagyis leginkább Rodoszra, s Rodosz város kikötőjébe még 1944. szeptember 6-án is befutott Pireuszból az utánpótlással érkező „Pelikan”.⁸⁸² Mindegyik hajó szinte teljesen üresen indult vissza.

Csak néhány nappal Románia és Bulgária átállását követően, 1944. augusztus végén és több mint egy hónappal a rodoszi zsidók deportálása után parancsolta meg Hitler a görög szárazföldet megszállt német csapatok visszavonását. Ki kellett üríteni a déli térségeket, hogy tartsák a Korfu-Joannina-Kalambaka-Olümposz vonalat.⁸⁸³ Mindaddig – Hagen Fleischer szerint – nem jelentett gondot, hogy a lehető legtöbb fegyvert és hadianyagot szállítsák el Görögországból. Ellenkezőleg: az északról délre irányuló utánpótlásban a görög szárazföldön is súlyos

nehézségek jelentkeztek az északról délre tartó gyöngé vasúti és közúti összeköttetés miatt, amelyet ráadásul állandóan támadtak a partizánok, és érzékeny pontjain robbantgattak. A visszavonulás csak azután kezdődött, hogy Hitler kiadta parancsát, és ezt augusztus 27-én „Titkos kommandó-ügyirat – vezetői ügyirat” címmel továbbították a különböző görögországi Wehrmacht-egységekhez. Csak most, a rodoszi zsidók deportálása után több mint egy hónappal vált érvényessé:

Északra tartó üres vonatokat kihasználni az 1. sz. kiürítési fokozat rakományaival.

Figyelem: üres vonatokat. A görögországi különmegbízottnak a „Németországba irányuló szállítmányokról” írt zárójelentésében a következő áll: viszonylag csekély mennyiségük miatt „nehézségek sohasem” adódtak.⁸⁸⁴ Szállítási helyszűke, amelyről nem kevés történész beszélt később, sohasem állt fenn.

A rodoszi és krétai helyzetre való tekintettel augusztus 28-án egyértelmű parancsot adott ki az égei-tengeri tengernagy [*Admiral Ägäis*]:

Folyamatos szigetellátás folytatódik.

A parancs azonban gyakorlatilag csak egy papírdarab maradt, legalábbis ezt igazolják a dokumentumok. Eltartott még néhány napig, amíg Hitler szeptember elején engedélyt adott a rodoszi és krétai erőd helyőrségeinek részleges kivonására. Ezt biztonsági okokból leginkább repülőgépekkel hajtották végre, és október első napja-ig folyt. Odafelé a gépek utánpótlást szállítottak a még ott állomásozó megszállóknak, a mintegy 12 000 krétai és 6300 rodoszi katonának.⁸⁸⁵ Megbízatásuk – a katonai staccato stílusban írt távirat szerint – továbbra is így hangzott: ha „elvitel már nem lehetséges, harc az utolsó töltényig”, hogy

ne terheljék a szárazföldi hadműveleteket és a haza védelmét.⁸⁸⁶

Rodosz 1943. szeptemberi megszállását követően a németek nem rendeltek el semmilyen különleges zsidóellenes intézkedést. Csak 1944. július 13-án adta parancsba a zsidók elfogását Ulrich Kleemann altábornagy, a Rodoszon állomásozó kelet-égy-tengeri parancsnok. Négy napot adott rá.⁸⁸⁷ A Lerosz szigetén található Portolagóból, amelyet Rodosztól egy éjszakányi hajót választott el, szintén július 13-án futott ki az a három hajó, melyeken a gettósítottakat akarták elszállítani. Ám „az ellenség elhelyezkedése miatt” vissza kellett fordulniuk, míg aztán július 20-ról 21-re virradó éjszaka sikerült áthajózniuk hadi utánpótlást szállító rakományukkal.⁸⁸⁸ A július 13-i parancs kiváltotta a német katonák határozott tiltakozását. Hogy ez pontosan miben nyilvánult meg, nem ismert, de Kleemann július 16-án magyarázkodó parancsot adott ki a „kételyek” elosztatására. Ebben csapatát „a zsidókérdés radikális megoldásának” szükségességéről kívánta meggyőzni, amelynek megítélése nem okvetlenül lehetséges a katonaságra jellemző szűk nézőpontból.⁸⁸⁹ S valóban, néhány napon belül fogságba ejtették a szigeten lakó szinte valamennyi zsidót. Július 24-én megkezdődött a deportálás.

Elszállításukról jelentést tett a köztes állomásul szolgáló és a hajókonvojt megszervező Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal. Eszerint július 24-én a közeli Kosz-szigetről 96 zsidó érkezett, a következő éjszakán a rodoszi zsidókat hajózták be. A hadinaplóban ez áll:

VII. 25.: ÉNy-i szél, erősség: 6; hullámmás: 4-5.

Második harcészültségi fokozat volt érvényben, míg végül

04 óra 00-kor zsidószállítmány az M. S. „Störtebeker”, „Horst”, „Merkur” fedélzetén Rodoszról befutott.

Továbbá:

1750 zsidó szükséges étellel és vízzel történő ellátása a küszöbönálló útra azonnal megtörtént.

Az időjárás miatt az indulást elhalasztották július 28-ig, amikor is útnak indult a két szállítóhajóval megerősített és fegyveres kísérettel fedezett konvoj:

20 óra 30 M. S. „Horst”, „Störtebeker”, „Merkur”, „Seeadler”, „Seestern” Pireusz felé kifutott. Rk. [rakomány] 51 t fémhulladék, gazd. göngyöleg és 1700 zsidó.⁸⁹⁰

Útközben megálltak Számoszon.

Michael Molho leírásában a deportáltak szemszögéből olvashatunk ugyanerről az eseményről:

Július 24-én a foglyokat három teherbarkába zsúfolják, melyeket egy szkúner húz. A dantei pokolhoz hasonlatos út végén Pireuszba érnek, ahol a legdurvábban bántanak velük. Aki az örök szerint nem elég gyorsan hagyja el a hajót, azt kegyetlenül bántalmazzák. Egy öregasszonyt pisztollyal leütnek, szétzúzott agya a körötte állókra fröccsen. Hét fogoly hal meg a transzport alatt, további tizenkettő haldoklik – a többi kiéhezett, szomjas, alélt és halálosan kimerült. Pireuszban teljesen kifosztják őket. Átkutatják öveiket és cipőtalpaikat, és amit eldugtak, elveszik. A durva fickók attól sem riadnak vissza, hogy a tehetetlen, zavarodott asszonyokat megalázó módon átkutassák. A műfogsorokat, hidakat és koronákat kegyetlenül kitépik a szájakból. Mindezt zsákmányként négy ládába dobják, melyeket rendszeren petróleumkannák szállítására használnak. A ládák, amelyek egyszeriben ékszerdobozként szolgálnak, színültig tele vannak ékszerekkel, aranyrudakkal, aranyérmekkel és mindenféle értéktárggyal.⁸⁹¹

A Pireuszi Szállítmányozási Főhivatal főnöke tizennégy napos áttekintésében 14 motoros hajó érkezését jelentette a következő (végletesen kis mennyiségű) rakománnyal:

8 t feketeszemű mazsola, 37 t tenyészbika, 82 t szén, 37 t szerszám, 14 t g. á. [itt: árurakomány], 298 t göngyöleg és fémhulladék, 33 katoná és 1733 zsidó.

Augusztus 1-jén még „1 zsidó nőt” deportáltak a „Pelián” nevű hajón.⁸⁹² Kevéssel később a meghurcoltaknak vonatra kellett szállniuk Auschwitz felé. A túlélők kutatásai szerint Rodoszról összesen 1673 zsidót, Koszról 94-et deportáltak. A transzport alatt 21-en haltak meg, Auschwitzban 1145-en, 437-en munkatáborokban. A deportáltak közül 151 rodoszi és 12 koszi maradt életben.

Rodoszon 54, Koszon 6 zsidó menekült meg a deportálás elől.⁸⁹³ 1947-ben Rodoszon még 60, Koszon egy zsidó élt.⁸⁹⁴

Amikor a rodoszi zsidók megérkeztek Pireuszba, a Wehrmacht már nem tudott a Rodoszon forgalomban lévő olasz lírával említésre méltó beszerzéseket eszközölni. Ugyanez volt a helyzet a szomszédos területen a drachmával. Ez magyarázza a németek akkora aranyéhségét, hogy élő emberek szájából rángatták ki az aranykoronákat. Görögországban, akárcsak Rodoszon a csereáruk mellett az arany volt akkoriban az egyetlen használható fizetőeszköz. Július elején az égei-tengeri vezénylő tengernagy [*Kommandierender Admiral*] „a [megszállás költségeihez képest jelentkező] különbözet kiegyenlítését aranyban” követelte, máskülönben „a védelmi erőkre nézve katasztrofális kihatással” kell számolni.⁸⁹⁵ 1944 októberében a Birodalmi Hitelpénztárak központja viszszafelelően megállapította: összességében

a Wehrmacht-hatóságok a [Görögországból való] elvonulásuk előtti utolsó időszakban kifizetéseiket sikeresen, közvetlenül aranyban eszközölték.⁸⁹⁶

Azok az értéktárgyak, amelyeket a német megszálló hatalom július 31-én Pireuszban erőszakkal elsajátított, a rodoszi zsidók tulajdonának csak kis részét képezték. Jóval nagyobb rész maradt az utánpótlástól szinte teljesen elvágtott szigeten, amelyet 1945. május 8-ig nem vettek be – jobban mondva: amellyel nem foglalkoztak – a brit fegyveres erők.

A gettósítás kezdetekor az SD görög-zsidó bizalmi embere, a Szalonikiből származó Recanati rábeszélte a zsidókat, hogy

bőven szerelkezzenek fel, és vigyék magukkal összes értéktárgyukat: ékszert, aranyat, értékpapírt stb.

Ezt követően a Wehrmacht lefoglalt minden zsidó tulajdont.

A biztonsági rendőrök tapasztalt besúgók kíséretében fésültek át minden elhagyott házat, hogy felkutassák az eldugott kincseket. Ami mozgatható volt, árut, ruhaneműt, bútort, üvegtárgyat, könyvet, mindent gondosan becsomagoltak...⁸⁹⁷

A zsidók elszállítása után Kleemann azonnal felállított egy „zsidóhagyaték-felmérő bizottságot” [*Erfassungskommission für den Judennachlaß*].⁸⁹⁸ A rodoszi repülőter területén berendezett gyűjtőtáborban, ahová a zsidókat szállították, július 20-án reggel egy fehér inges német tiszt elvette tőlük a könnyen átadható értéktárgyakat. Violetta Fintz elbeszélése szerint volt vele egy tolmács, aki beszélt a szefárd zsidók ladino nyelvét (minden valószínűség szerint Recanati). Ez alkalommal a németek négy zsákot töltöttek meg ékszerrel.⁸⁹⁹ A művelet állítólagos célja az volt, hogy „gondoskodjanak a zsidó lakosság élelmezéséről”.⁹⁰⁰ (A rodoszi aranyrablás párhuzamba állítható a tunéziai Dzserbával, ahol 4500 zsidó élt két ósrégi gettóban. Itt a roppant katonai nyomás alatt álló Wehrmacht parancsnoka 50 kilogramm aranyat követelt a helyi főrabbitól. A zsidó lakónegyed bombázásával fenyegetett, s végül 47 kilogramm aranyat tudott szerezni.⁹⁰¹)

A zsidók kisajátításáról szóló döntés nem spontán született, ennek lehetőségéről már hosszabb ideje tárgyaltak a háború finanszírozásáért felelős tiszték. Miután mindaz, amit elraboltak, a szigetet megszállók kezébe került, Kersten főhadbiztos 1944. július 31-én összefoglalta a megbeszéléteket. A Wehrmacht görögországi szükségleteiről írt titkos kommandó-ügyiratában ez áll:

Az OKM [a haditengerészet főparancsnoksága] 44. június végén értesített, utánpótlás-forgalom Krétára és égei-tengeri szigetekre vészesen akadozik, és szigetek megvédése érdekében követelte az arany és a devizák kimeríthetetlen felhasználását, valamint a valuta alapvető újraszabályozását.⁹⁰²

Még ha ebben nincs is szó kimondottan zsidókról, az összefüggésből mégiscsak egyértelműen kitűnik, hogy az ő vagyonukra is gondoltak. Szalonikiben a Wehrmacht

már 1942-1943-ban lefoglalta a deportált zsidók aranyát, hogy teljesíteni tudja folyó fizetési kötelezettségeit. Ehhez a bevált módszerhez nyúltak 1944 nyarán a hadbiztosok.

Az egyre gyorsuló infláció miatt javasolta ekkortájt a Rodoszon is illetékes görögországi Wehrmacht-parancsnok, hogy „az országban lefoglalt készletekből (zsidóvagyonból stb.) származó csercikkeket” hasznosítsák a Wehrmacht ellátására.⁹⁰³ E javaslat idején még csak a korfui, joanninai, krétai és rodoszi zsidók tulajdona jött szóba. Ugyanebbe az irányba mutat Kleemann már idézett július 16-i titkos parancsa, amely a rodoszi zsidók deportálását kimondottan „a parancsnoklási körzet politikai és gazdasági viszonyaival” indokolta a katonák előtt.⁹⁰⁴

A deportáltak ingatlanvagyonát átruházták a sziget olasz közigazgatására,⁹⁰⁵ bizonyára annak érdekében, hogy eladásával papírpénzt szerezzenek be a Wehrmacht-katonáknak. A lopott holmik könnyen mozgatható része azonban német kézben maradt. Az egyik rodoszi büntetőzászlóaljban szolgáló katona, Erwin Lenz tanúvallomása szerint 1944 őszén éhínség ütötte fel a fejét. Ez „a szigeten még hátramaradt német csapatokat” is érintette. Egysége NS- vezetőtisztjének, (a jénai) Prunsch főhadnagynak a szobájában Lenz meglátta Wagner vezérőrnagy, az újonnan kinevezett szigetparancsnok titkos leiratát:

Ebben a levélben Wagner többek között közölte, hogy parancsot adott Günther sorhajóhadnagynak, hogy a néhány hónappal korábban elszállított zsidók elkobzott és biztonságba helyezett tulajdonát cserélje be élelmiszerre a helyi üzletembereknél.

A levél szerint ugyanakkor mindezt „nagyon leleményesen kell lebonyolítani”, különben féltő, hogy nehézségeket támaszt a Nemzetközi Vöröskereszt, amely segítség-szállítmányokat küldött a sziget lakosainak. „Ezenkívül” - zárta vallomását Lenz - Wagner

ebben az utasításában minden résztvevőt a legszigorúbb titoktartás[ra kötelezett] a cserecikkék eredetét illetően. Német katonák beszámolóiból mégis megtudtam, hogy létrejöttek ilyen üzletek.⁹⁰⁶

A rodoszi zsidók deportálását csak első pillantásra lehet kizárólag a kiirtásra irányuló fanatizmus vezérelte bűncselekménynek tekinteni. Ha elővesszük a forrásokat, akkor kiderül: a Wehrmacht azért szervezte meg a deportálást, mert ez haditerveibe illett, és közvetlen hasznot húzott belőle. Arra a kérdésre, hogy mi lett az elhurcoltak és meggyilkoltak vagyonával, a válasz a következő: ékszereik, óráik, aranyuk és értékpapírjaik, ruházatuk, lakásfelszerelésük, műhely- és boltberendezésük csere útján szinte kivétel nélkül a rodoszi helyi lakosság kezébe került – a becserélt ellenérték pedig a német katonák gyomrába.

IV.

NÉPBOLDOGÍTÓ
BŰNCSELEKMÉNYEK

A zsidókkal szemben elkövetett rablógyilkosság

Első látásra helyénvalónak tűnik a szerbiai vagyonkezelő [*Treuhandverwaltung in Serbien*] zárójelentésének megállapítása, mely szerint a zsidó vagyon eladását „hatékony árszabályzóként”⁹⁰⁷ használták. Lényegét tekintve azonban gyalázatos az állítás. Azáltal, hogy Európa-szerre piacra dobták a zsidók otthonaiban talált tárgyakat és a zsidó üzletemberektől elkobzott árukat, semmiképp sem lehetett megszüntetni az ellátási hiányt, amely a háború és a németek jól fejlett rablóhajlama következtében keletkezett, viszont rövid időszakokra és egyes térségekben érezhetően csökkenthető volt. Vagyis: az árak lejjebb mentek, de legalábbis stabilak maradtak egy ideig. Itt a piacgazdaság egyik alapvető működési mechanizmusa mutatkozott meg, amelyet a németek rendszeresen visszajára fordítottak abban a propagandaszólamban, mely szerint a gettósítással és még inkább a deportálással gátat vetettek a „zsidó csempész- és feketekereskedelemnek”.

A gyilkolás piacgazdaságra gyakorolt hatásai egyrészt az áldozatok teljes kisajátításából adódtak. Kínálatot eredményezett azokból a fogyasztási cikkekből – főképp ruhákból, bútorokból és konyhaeszközökből –, amelyekre égető szükség volt. A kínálati oldal hirtelen elmozdulása – s nem az állítólag visszaszorított feketekereskedelem – stabilizálta az árakat. Ezt egészítette ki egy másik, szintén mindennapos gazdasági mechanizmus: a városi lakosság gyakran jelentős részének eltávolítása szűkítette a vásárlói kört; ezért a növekvő kínálattal párhuzamosan kereslet-visszaesés is jelentkezett.

A csempész- és feketekereskedelmet valójában nem a zsidók, hanem a német katonák, valamint a német katonai és polgári hatóságok beszerzéssel megbízott ügynökei űzték. Európa-szerte ők tették tönkre az árrendszert. Önös érdekből pedig mások nyakába varrták a bűnt.

Az előző fejezetekben számtalanszor esett szó a német katonai közigazgatás tisztjeiről és hivatalnokairól. Sok helyütt közvetlenül ők szervezték a rablóhadjáratokat, például Belgiumban, Szalonikiben, Tunéziában vagy Rodoszon. Más megszállt térségekben a helyi hatóságokra gyakoroltak nyomást, hogy ezek sajátítsák ki a zsidókat a Wehrmacht javára. Ezt láthattuk Szerbia, Franciaország és Olaszország esetében. Kleemann tábornoknak, Merten hadigazgatási tanácsosnak vagy a Heer főparancsnokának, von Brauchitsch vezértábornagynak a színre lépése, aki 1940-ben „a legnagyobb súlyt” fektette „a zsidók kiiktatására”, eloszlát minden ez irányú kételyt. Az említett férfiak mindenütt a zsidóellenes mottó szellemében cselekedtek: „aranyrúd a tarifa”.

Ahhoz, hogy a kirabolt embereket később deportálják a megszállt országokból, a katonaság egyetértésére volt szükség, és rendszerint neki kellett rendelkezésre bocsátani a szállítási eszközöket is. Ezt minden ellenkezés nélkül megtette. De nem egyszerűen azért, mert utálták a zsidókat, vagy az állítólagosan német vakfegyelem elfojtotta volna lelkiismeretük utolsó rezdülését. Szakmai érdekük fűződött a deportáláshoz.

Az arról folyó vita, hogy mennyire sok vagy kevés katonát vett részt a gyilkos akciókban, vagy közülük hányan tudtak ezekről, csak részben tudja tisztázni azt a kérdést, hogy a Wehrmacht milyen mértékig működött közre a holokausztban. Tanulságosabb felidézni azokat a strukturális mozzanatokat, amelyek az általános, fajokban való, „*völkisch*” gondolkodáson túl erősítették a zsidók eltüntetésének gondolatát a Wehrmachton belül. Bizonyított, hogy az „etnikai felosztás” [*ethnische Entflechtung*] és az élelmiszerrablás politikája felgyorsította az „*Endlösung*”-ot. Emellett az a propaganda által sulykolt elkép-

zelés, mely szerint a zsidók az ellenség ötödik hadoszlopa, legalábbis növelte a tömeggyilkosságokkal szemben tanúsított passzivitást. A megsemmisítésnek ehhez a három, a szakirodalomban már leírt indítékához hozzátehetünk egy negyediket: a tábori hadbiztosok érdekeltek volt abban, hogy a lehető legmagasabb hadisarcot szedjék be. Ez az érdek nem egyéni kapzsiságból fakadt, hanem a katonai értelmiségnek abból a – szakmailag megalapozott – céljából, hogy pénzügyi nehézségek a lehető legkevesébé befolyásolják a stratégiai terveket és a csapatok morálját a háború során.

Első pillantásra csekélynek tűnhet az anyagi segédesszközök „zsidótlantításból” nyert hányada. Nem lehetett több a német háborús költségvetésbe 1939 és 1945 között folyt összbevétel öt százalékánál. De egy ilyen mennyiségi meghatározás könnyen vezet oda, hogy alábecsüljük az árjásításból szerzett hozamok valós súlyát. Először is minden költségvetési vitában – akár egy demokráciában, egy sportegyletben, akár egy diktatúrában folyik a hatalmat gyakorlók között – mindig is a legnagyobb terhekről van szó. A kérdés mindig az, hogy pénzgazdaságilag melyik az a legszélő határ, ameddig még éppen el lehet menni. Mivel a német háborús pénzügyi szakemberek a folyó hadikiadások legfeljebb 50 százalékát akarták hitelből fizetni, a hitelkeretet minden egyes bevétel növelte a maga összegével. A hatásuk tehát megduplázódott. Innen nézve az alacsony százalékpontok is sokat jelentettek. Nagymértékben enyhítettek a szakadatlan pénzügyi válsághelyzeten, és többek között azt eredményezték, hogy nem kellett megemelni a németországi italadót, vagy eltekinthettek a zsold csökkentésétől.

Fontosabb azonban ennél egy második szempont. A felszámolt zsidó vagyonból származó pénz legnagyobb része 1942–1943-ban, a válság éveiben áramlott a német háborús gépezetbe: vagyis az 1942-es nyári offenzíva kezdete és a kurszki kiszögellésnél vívott 1943-as csata közötti időszakban. Az offenzívák során elsőként, 1942-ben a Kaukázuson keresztül Irakba eljutva akarták elvág-

ni Angliát a Szezei-csatornától, 1943-ban pedig a Szovjetuniót gondolták döntően meggyöngíteni, és ezzel ismét jobbra fordítani a már meglehetősen kilátástalan katonai helyzetet. Ehhez minden tartalékot mozgósítani kellett. Szerbiában, Görögországban, Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban, Lengyelországban és nem utolsósorban Németországban akkoriban a zsidó vagyonból jelentős összegeket lehetett hasznosítani a német hadifinanszírozás javára. Görögországban néhány hónapon keresztül ily módon sikerült fedezni a megszállási költségek 70 százalékát. Hasonló történt 1941-ben és 1942-ben a szövetséges szlovák, horvát, bolgár és román államokban. Ha ebből a szempontból nézzük az árjásítást, úgy egy gigantikus mobilizáció alkotóelemeként minősíthető.

Az 1942-1943-as háborús költségvetési évben a német háztulajdonosok - mint kimutattuk - a belföldi háborús bevételek 18 százalékát fizették; ugyanebben az államháztartási évben valószínűleg hasonlóan magas részarányt tettek ki a „zsidótlanításból” nyert külföldi hadisarcok. Ezek a pótlólagos pénzforrások lehetővé tették, hogy kíméljék a német adófizetők többségét, s megengedték azt is, hogy időnként visszafogják a megszállt országok mindenre kiterjedő kizsákmányolását (mint Görögországban), és mégis rendesen fizessék a német katonákat, a katonai építkezéseket és a fegyverbeszerzéseket. A háború kritikus szakaszában az európai zsidók kisajátítása jelentős pénzösszegeket hozott a német pénztárakba, melyekkel el lehetett kerülni a kiugró megterheléseket, erősítve Németország belső stabilitását és a megszállt országok együttműködési hajlandóságát. Ily módon lehetett enyhíteni a katonai válsághelyzet hatásait.

Amikor német és nem német pénzügyi szakemberek hadiköltvényekké változtatták a zsidók vagyonértékeit, formálisan nem szegték meg például a francia alkotmányban vagy a szárazföldi háborút szabályozó hágai egyezményben rögzített kisajátítási tilalmakat. Látszólag egyszerűen átcsoportosították a vagyont, és a zsidókat megtették a háborút viselő és megszállt államok hitelezőivé. Csakhogy ezeket a hitelezőket a németek le-

gyilkolták gázkamráikban. Bármit értettek is a pénzügyi szakemberek azon, hogy a zsidókat „munkavégzésre a keleti térségbe” deportálják, mindenképpen úgy számoltak, hogy a hitelnyújtásra kényszerített emberek egyszer s mindenkorra eltűnnek. Érdeükké vált a gyilkolás, hasznot húztak belőle. Ha megvizsgáljuk, milyen volt konkrétan a „zsidótlanítási” politika Európa különböző térségeiben, akkor – mint Franciaország, Románia vagy Bulgária példája mutatja – azt látjuk, hogy a következetes kisajátítás nem szükségszerűen járt együtt emberek legyilkolásával. Politikai megfontolások, a katonai helyzet, a nemzeti vagy helyi társadalmaknak, vagy akár csak az egyéneknek az üldözöttekkel szemben tanúsított segítőkézsége is viszonylag könnyen megtörte a megsemmisítés logikai láncát.

A háború finanszírozásának Németországban már 1938-ban alkalmazott technikáját, vagyis a magánvagyon államkötvényekké való, államilag elrendelt átalakítását figyelmen kívül hagyták mindazok, akik az árjásítás jogi, morális vagy historiográfiai vetületeivel foglalkoztak. Ez megfelelt a német vezetés szándékainak is, amely el akarta hallgatni a rablás anyagi hasznát. A zsidó vagyonértékek hadikölcsönökké való kényszerű átalakításáról tilos volt tudósítani, a bevételekkel kapcsolatos tényleges számadatok titkosak maradtak. Inkább merő ideológiai kérdésként tüntették föl a zsidóüldözést. Az aljas, tömeges rablógyilkosság védtelen áldozatait hitvány ellenfelekként láttatták. A Wehrmacht-főparancsnokság egy 1943-as listája 19 olyan politikai és katonai problémát sorolt fel, amely nyugtalanságot keltett a katonák között, és amelyekre a tiszteknek lehetőleg egységes recept szerint kellett válaszolniuk. Ebben olvasható ez a felvetés is:

Nem merészkedtünk túl messzire a zsidókérdésben?

Az erre adandó válasz:

Rossz a kérdésfeltevés! Ez nemzetiszocialista és világnézeti alapelv – erről nincs vita!⁹⁰⁸

Semmi ok arra, hogy összekeverjük a náci befolyásolás érvelési segédeszközeit a történelmi tényekkel.

Mint kimutatható, a rabolt dolgok nagy részét helyben és anyagi valójában ruházták át. Ellenértékük – immár pénz formájában – csak ezután került kisebb-nagyobb kerülőutakon a német háborús költségvetésbe. Így egyszerre helyes és hamis a német jóvátételi kamarák [*Wiedergutmachungskammer*] aktáiban vezérfonalként végighúzódnó érvelés, mely szerint nem a német megszálló hatalom, hanem az egyes megszállt vagy szövetséges országok kormányai, illetve közigazgatásai sajátították ki a zsidókat. E szinte minden esetben helytálló tény alapján hozták meg sok tízezer ügyben rendszeresen ezt a bírósági döntést:

A visszaszolgáltatási igény elutasításra kerül. A döntés eljárási illeték- és költségmentes. Peren kívüli kiadások nem kerülnek megtérítésre.

Amikor a zsidó vagyont eladták, az eljárással két legyet ütöttek egy csapásra. Egyrészt pótlólagos áru kerülhetett a tőke-, ingatlan- és ócskapiacokra csakúgy, mint a kiskereskedelembe, és ezzel kielégülhetett a mindennapi élethez szükséges dolgok és anyagi javak iránt mindenütt erősen megnövekedett igény. Másrészt az így keletkezett bevételek javították a megszállt és csatlós államok költségvetési helyzetét. Később aztán a pénzek különböző kerülőutakon részben vagy teljesen a német háborús költségvetésbe folytak. A vagyon átalakítása sokak hasznára volt: az árukat gyakran adták áron alul, de még ha piaci értékükön váltottak is tulajdonost, a vásárló akkor is tudta, mennyire meghatározó anyagi jövője szempontjából, ha bizonytalan időkben az infláció fenyegette pénzéből a lehető legtöbbet költ hasznos hétköznapi dolgokra és tartós fogyasztási cikkekre.

A megszállt országokban az eladásból az állami költségvetésbe folyó hozam teljes egészében a németekhez vándorolt. Ez azért állítható megkötések nélkül,

mert ezeknek az államoknak minden pótlólagos bevétele a megszállási költségek pénztárába került. Mindez a szövetséges országokban, amelyek maguk is részt vettek a háborúban, csak az új hitelfelvételek azon hányadát tette ki, amelyet a németek által kikényszerített háborús költség-hozzájárulás szükségessé tett: az idézett Blessing-szakvélemény feltárása szerint 1941 szeptemberében Romániában ez 41 százalék volt (ld. 301. o. sk.). A Romániában kisajátított zsidó tulajdonnak ez a része a német kasszákba és zsebekbe folyt.

Mindazonáltal a megszállt országok – így Görögország, Franciaország vagy végül Magyarország – politikusai számára is vonzónak bizonyult az eljárás. A németek súlyos és voltaképpen végzetes megszállási költségeket követeltek. Ellentételezésképpen felajánlották, hogy a terhek mérséklésére közös erővel egy harmadikat – vagyis a zsidókat – rabolják ki és tüntetik el. Ezen az összefüggésen még az árjásításról utóbbi időben írt irodalom és a nemzeti történelemszabványoknak a zsidótulajdon kisajátításáról közreadott, igen részletes beszámolói is rendszeresen átsiklanak. Akkoriban viszont közismert volt. A *Neue Zürcher Zeitung* például a következő elemzést adta 1944. augusztus 3-án:

A zsidó vállalkozások árjásításakor [Magyarországon] a hatóságilag meghatározott vételárat azonnal készpénzben kell kifizetni, ami azt mutatja, hogy az akció, mint annak idején Németországban, bizonyos jelentőséggel bír a kincstár (a háború finanszírozásának megkönnyítése) szempontjából.⁹⁰⁹

A kérdésre, hogy a második világháború alatt összesen mekkora hozama származott a németeknek a zsidó vagyon felszámolásából, válaszképp csak pontatlan, durva becsléseket lehet megadni. Ajánlatos lenne erről később pontosabb számításokat végezni azon módszertan alapján, amelyet Helen B. Junz dolgozott ki (*Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry* [*Hová került mind az a pénz? Az európai zsidóság vagyona a náci korszakot megelőzően*]). Az általa elvégzett, az árjásítással kapcsolatos és néhány európai or-

szágra kiterjedő kalkulációkat össze kellene vetni jelen vizsgálódások eredményeivel, és megfelelőképpen kibővíteni. Egyelőre annyi mondható el, hogy a Német Birodalomban 1939. szeptember 1. után megszerzett bevételeket is beszámítva 15 és 20 milliárd birodalmi márka között kellett lennie annak az összegnek, amely az európai zsidók tulajdonából származott, és amelyet pénz formájában a német háborús költségvetésbe irányítottak.

Mivel a megszállt országokban az áruba bocsátott zsidó vagyonból kisebb-nagyobb összegek a német katonák zsoldjába vándoroltak, a Kölnbe küldött vaját vagy az Antwerpenben vásárolt ujjatlan pulóvert és minden szál cigarettát valamilyen mértékben a kisajátított és legyilkolt zsidók vagyonából fizették. Ugyanez vonatkozik a megszállt, függőségben tartott országokból küldött élelmiszer-szállítmányokra. Részben ezeket is olyan pénzből fizették, amelyet a zsidó vagyon értékesítéséből gazdálkodtak ki a származási országban, legyen az Franciaország, Hollandia, Románia, Szerbia vagy Lengyelország. Ha a német családok Svájcban kaptak vaját, ennek töredékét is a haláltáborokból származó arany- és devizasákmányból fizették. Ha megvizsgáljuk a kényszermunkára fogott zsidó férfiak és nők kizsigerelését, azt látjuk, hogy 1940-től kezdve bérük mintegy 50 százaléka az átlampénztárba folyt, így részben ebből fizették a német asszonyok és gyermekek ellátását, és persze a fegyvergyártást is. A rendszert úgy alakították, hogy általában előnyös legyen a németek számára. Végül minden uralkodásra született ember – és ez nem a különböző nemzetiszocialista funkcionáriusokat, hanem a németek 95 százalékát jelentette – részesedett a rabolt dolgokból: pénz formájában vagy a zsebükbe jutott, vagy a tányérjukra a megszállt országokban lopott pénzzel, illetve arannyal fizetett, importált élelmiszer formájában. A bombatámadások károsultjai a legyilkoltak ruháit viselték, és az ő ágyaikban lélegeztek föl hálásan, hogy ez egyszer megúszták a dolgot, s hálásan azért is, hogy az állam és a párt ilyen gyorsan segített.

A holokauszt értelmezhetetlen, ha nem a modern történelem legkövetkezetesebb tömeges rablógyilkosságaként elemezzük.

1939–1945 közötti háborús bevételek

Az előző fejezetekben szükségszerű volt, hogy ismertessem a költségvetéssel kapcsolatos számokat, a kizsákmányolás egyes lépéseit szemléltető összegeket, valamint egyenlegeket, hányadokat, adókulcsokat és hasonlókat. Mindezek után érdekes megnéznünk a végeredményt. A következő oldalakon megkísérlem felvázolni a német háborús bevételek szerkezetét, illetve választ próbálok adni két kérdésre: (1) Hogyan aránylott a rendszeres háborús bevételeknek az a része, melyet a németek maguk teremtettek elő, ahhoz a részhez, melyet a megszállt és szövetséges Európából préseltek ki? (2) Hogyan oszlott meg a különböző adófizetői kategóriák között a terhek németek által fedezett része?

Az alábbi hozzávetőleges összesítő kimutatás azokról a hadisarcokról, melyeket a németek az európai országokból kényszerítettek ki, lényegében négy, a Reichsbank és a Birodalmi Pénzügyminisztérium hivatalnokai által viszonylag későn elkészített dokumentumra támaszkodik. Ezek szolgáltatták a legfontosabb adatokat, melyeket aztán kiegészítettem más forrásokkal vagy valószínűsítő becslésekkel, például az utolsó háborús hónapokra vonatkozóan. A külső forrásokból szerzett háborús bevételekről kapott összegzés messzemenően fedi Willi Boelcke számításainak alapvető adatait.

Mivel a német félnek nem állt szándékában visszafizetni a megszállt (és szövetséges) országok úgynevezett klíringelőlegét, hanem a megszállás fiktív külső költségeiként akarta elszámolni, a háborús adósságoknak ezt

a részét Göring tanácsadói minden köntörfalazás nélkül bevételként könyvelték el. Ez reálisnak is volt tekinthető annyiban, hogy a Német Birodalom az adott országokból már beszerezte a klíring-„előlegek” értékének megfelelő árut és szolgáltatást. Emellett a Birodalom költségvetésével foglalkozók nem tettek különbséget a leigázott országok hadisarcai és a szövetségesek háborús költség-hozzájárulása között, hanem általánosságban mindent a megszállás költségeiből származó bevételként könyvelték el. Ezt az irányelvet követi az alábbi táblázat. A szükséges magyarázatok, illetve a forrásmegjelölések a 910. végjegyzetben találhatók az 544. skk. oldalon.⁹¹⁰

A túlzó adatok elkerülésére az egyes tételeknél mindig a legkisebb összeget vettem alapul. A következő táblázat olvasásakor gondolni kell arra, hogy a pénzügyi kizsákmányolás számai csak egy részét fedik azoknak a háborús károknak, amelyeket a Német Birodalom a megszállt és függőségben tartott Európának okozott.

*Megszállt és csatlós országoktól származó bevételek,
1939–1945
(milliárd birodalmi márka)*

	<i>Megszállási költségek 1944. március 31. – augusztus 31.</i>	<i>Klíring 1944. augusztus 31.</i>	<i>Összesen kb. 1945. április 30.</i>
Belgium	5,31	4,99	11,00
Bulgária	0,35	0,82	1,17
Dánia	2,40	1,41	3,50
Főkörmányzóság	1,49	4,12	5,50
Franciaország	31,60	8,54	40,14
Görögország	0,50	0,24	1,00
Hollandia	9,29	5,59	14,50
Horvátország	0,19	1,05	1,20
Magyarország	1,00	1,35	2,50
Norvégia	5,04	0,14	7,00
Olaszország	5,19	0,15	10,00
Protektorátus	2,31	2,43	5,00
Románia		1,13	3,00

	<i>Megszállási költségek 1944. március 31. – augusztus 31.</i>	<i>Kliring 1944. augusztus 31.</i>	<i>Összesen kb. 1945. április 30.</i>
Spanyolország		0,11	0,11
Svájc		0,65	0,65
Szerbia	0,31	0,51	1,00
Szlovákia	0,03	0,80	0,80
Szovjetunió	4,50	0,54	5,40
Zsákmány	1,00		1,00
Részösszeg			114,47
+ Donner-tényező			17,16
Összteljesítmény			131,63

A táblázat utolsó előtti sorában olvasható „Donner-tényező” kifejezés magyarázatra szorul. A kimutatást vizsgálva első pillantásra látszik, hogy a „Szovjetunió” és a „zsákmány” tétel jócskán alacsonyabb a vártnál. Ezt így látta 1944-ben Otto Donner, Göring pénzügypolitikai tanácsadója is. Ezért javasolt a „statisztikailag nem mérhető teljesítésekre” egy szorzót, amelyet a teljes összeg 9–18 százalékára becsült. Figyelembe véve az előző fejezetekben kifejtetteket, a számolt összeg 15 százalékában határozom meg a nyilvántartásba nem vett szállítmányokat és szolgáltatásokat a németek uralma alatt álló Európában. Ez az 1944-es becslés keretei között marad, még ha annak felső harmadában is. Ezért használtam fel a – véleményem szerint alacsonyan kalkulált – Donner-tényezőt.

Az ekképp kiszámolt teljes összeg még így is kilencszer nagyobb a Nagynémet Birodalom háború előtti utolsó évének rendes adóbevételénél. De még ez is csak egy – igaz, nagyobbik – részét képezi a rablásból származó, 1939 és 1945 közötti külső bevételeknek. A felsorolaton kívül ide kell számítani a kényszermunkások jövedelemadó-fizetését és társadalombiztosítási járulékait, valamint azt is, hogy kényszermunkával szubvencionálták a mezőgazdaságot. Az idegen országok terhére szerzett költségvetési forrásokhoz szintén hozzá kell adni a „keletimunkás-takarékból” és a családtagoknak színleg

átutalt bérekből nyert „általános közigazgatási bevételeket”, valamint számos hasonló pénzáramlást.⁹¹¹

Az „általános közigazgatási bevételek” nevű költségvetési tétel többé-kevésbé pontos felosztására sehol nem akadtam. Mégis tehetők erre vonatkozó hozzávetőleges kijelentések annak az egyenlegnek az alapján, melyet a Birodalmi Pénzügyminisztérium Statisztikai Hivatala állított fel az 1944-es évben. A nyers adatokból először is le kell vonni a Főköormányzóság és a Cseh-Morva Protektorátus itt elkönyvelt hadisarcait, minthogy külföldi hadisarcaként már feltüntettem őket az előző táblázatban. (A nemzetiszocialista statisztikusok viszont belföldi bevételi forrásként kezelték a lengyel és cseh területeket.) Másodjára teljes egészében a belföldi bevételekhez soroltam a Birodalmi Postának, Birodalmi Vasútnak és Reichsbanknak a háborúban jelentősen megnövekedett nyereségeit is, melyeket szintén a Birodalomnak fizettek be.⁹¹² A német tartományoknak és településeknek a birodalmi költségvetésbe fizetett háborús hozzájárulásait nem értékeltem járulékos háborús bevételként. Ezek összesen valamivel több mint tízmilliárd birodalmi márkát tettek ki, s mivel a háború alatt tilos volt kommunális építkezésekbe pénzt fektetni, a hozzájárulások a birodalmi költségvetésbe kerültek. Pótlólagos, de a közhangulatot nem befolyásoló háborús teherként ez az összeg nem sokat nyomott a latban.

Ha a fenti tételeket levonjuk az „általános közigazgatási bevételekből”, megkapjuk azt a számot, melyet a Pénzügyminisztérium statisztikusai jócskán kódosítva „egyéb bevételekként” soroltak fel. Kérdés, hogy ennek mekkora része határozható meg olyanként, amelyet többé-kevésbé tisztességes módon szedtek be. Mivel erre vonatkozóan semmilyen adat nincs birtokomban, az 1938-as és 1939-es rendes költségvetés „egyéb bevételeiből” indulok ki. Az árjásítás, a „zsidóhírság” és az ausztriai, cseh, majd végül lengyelországi bevonulás következtében már ebben a két évben is viszonylag magas arányt tettek ki a tervszerű rablással szerzett többletbevételek. Legfeljebb évi 1,5 milliárd birodalmi márka származhatott tisztességesnek

minősíthető forrásból. Ha ezt az összeget továbbvezetjük a háború 5 és fél évére, akkor feltehető, hogy az „általános közigazgatási bevételek / egyéb bevételek” költségvetési tételekből mintegy 8,25 milliárd birodalmi márka származott rendes belső németországi hozamokból, a maradék pedig külső - vagyis erőszakos rablással szerzett - bevételekből. A következő táblázatban az 1944-1945-ös évekre számított becslés a területi veszteségek miatt visszafogott, s mint ilyen, feltehetően túl alacsony.

*Általános közigazgatási bevételek / egyéb bevételek
(millió birodalmi márka)*

	<i>Rendes bevételek</i>	<i>Rendkívüli bevételek</i>	<i>Összesen</i>
1938	2 927,5	-	2 927,5
1939	3 410,7	310,8	3 721,5
1940	2 980,1	1 480,2	4 460,3
1941	3 939,8	1 928,2	5 868,0
1942	4 169,5	2 443,0	6 612,5
1943	4 744,1	3 222,6	7 966,7
1944 és 1945			4 000,0
1938 nélkül összesen			32 629,0
„Tisztességes bevételek” 1939-1945			- 8 250,0
Rabolt bevétel			24 379,0

Tehát kerekítve mintegy 24,5 milliárd birodalmi márkára tehetők a külső, rabolt forrásból származó bevételek, melyeket a pénzügyminiszter „általános közigazgatási bevételekként” könyvelt el. Idetartoznak a külföldi kényszer-munkások családjainak átutalt bérek jóváírásai csakúgy, mint az a körülbelül négymilliárd birodalmi márka, melyet a német zsidóktól 1939 után vettek el, ezenkívül azok az összegek, melyeket a Belgiumi Katonai Parancsnokság az árjásításból szolgáltatott be, valamint a német cégek birodalmi márkában fizetett beszerzései a német uralom alatt álló Európában és sok minden más.

Ha a közvetlen hadisarcokból, klíring-„előlegekből” és a szövetségesek háborús költség-hozzájárulásaiból nyert

bevételekhez hozzáadjuk a kényszermunkából származó hozamokat és az „általános közigazgatási bevételeket”, a következő összképet kapjuk:

*Külső háborús bevételek
(milliárd birodalmi márka)*

Megszállási költségek és klíring (áthozatal)	131,50
Kényszermunkából szerzett hozamok, amennyiben nem szerepeltek az ált. közig. bevételek között (beleértve a társadalombiztosítást és a közvetett mezőgazdasági támogatást)	12,00
Általános közigazgatási bevételek (áthozatal)	24,50
Külső háborús bevételek összesen	168,00

A rablás egyenlege néhány milliárd birodalmi márka értékben kétszeresen könyvelt összegeket tartalmaz, ami a korabeli költségvetési kalkulációkra vezethető vissza. Azáltal kerültek a számításokba, hogy a gondosan szervezett állami rablás gyümölcseit bizonyos esetekben duplán fizették meg: vásárláskor az árut a megszállási költségvetésekből fedezték, amelyeket ennek megfelelően növelni kellett – vagyis adott esetben francia frank folyt a birodalmi kincstárba. Az így beszerzett termékek eladásakor újabb bevétel keletkezett, mivel a német fogyasztók és karácsonyi bevásárlók újfent fizettek értük. Ugyanez vonatkozik azokra a vállalkozókra, akik külföldön vettek nyersanyagot, gépet vagy félkész árut, hogy ágyút, repülőgépet vagy tehergépkocsit gyártsanak belőlük. Mivel a német vásárlót nem érte semmilyen kár, sőt haszonélvezője volt a szélhámos üzleteléseknek, az ebből befolyt pénzügyi hasznot teljes egészében a „külső bevételekhez” számítom.

Másrészt viszont a külső háborús bevételek itt kiszámolt egyenlegéből hiányoznak bizonyos tételek. Statisztikák hiányában nem különíthettem el a német vállalkozói adóbefizetéseknek azt a hányadát, amely olyan termelési tényezőkre vezethető vissza, mint a kényszermunka, vagy pedig rabolt gyárakból, nyersanyagokból és félkész árukból származik. Róluk és a fent közölt számokkal

és becslésekkel kapcsolatban felmerülő ellenvetésekről lehet vitatkozni, de ez az összképen nem változtat.

Vitathatatlan, hogy a Német Birodalom külföldi forrásokból beszédett folyamatos háborús bevételei visszafogott számítások szerint is mintegy 170 milliárd birodalmi márkát tettek ki. Ez az 1938-as birodalmi bevételek tízszeresére rúg, és ma körülbelül 1,7-2 billió eurónak felelne meg. A kifosztásnak ez a politikája szolgáltatta az alapot a németek jólétéhez és főképp anyagiakkal támogatott politikai lojalitásához. Nép és vezetés egysége elsősorban nem az agyafúrt ideologikus propagandából nyerte végzetes stabilitását; ezt a rablás eszközével és a zsákmánynak a német néptársak közötti, szociálpolitika-ilag „igazságos” újraelosztásával teremtették meg.

Amikor a belső és külső háborús bevételek arányát kutatjuk, természetesen figyelmen kívül kell hagyni azokat a kiadásokat, melyeket rendes körülmények között a polgárok fedeznek. Ezek semmiképp nem számíthatók az - itt kizárólagosan vizsgált - háborús terhek közé. A Nagynémet Birodalomban évi 20 milliárd birodalmi márkányi összeget tettek ki, amely fedezte az állam rendes működését, az alapvető szociálpolitikai kiadásokat és egy védelmi hadsereg fenntartását. Ezen az alapon 77 milliárd birodalmi márkányi, figyelemreméltóan alacsony összeghez jutunk, melyet a birodalmi kincstár belső háborús bevételnek tekintett, és közvetlen vagy közvetett adó formájában bevételezett a második világháború alatt. Ebből le kell vonni a már tárgyalt összegeket: a kényszermunka jövedelemadóit, a Főkormányzóság és a Cseh-Morva Protektorátus hadisarcait, valamint az „általános közigazgatási bevételek” rablásból szerzett részét. Így a következő eredményt kapjuk:

*A Birodalom teljes háborús bevétele
(milliárd birodalmi márka)*

Kényszermunkából származó jövedelemadó nélkül	70,50 ⁹¹³
Általános közigazgatási bevételek (tisztességes rész)	8,25
A Reichsbank, a Birodalmi Posta és Vasút nyeresége	4,25
összesen	84,00

A fenti kimutatásban a külföldön zsákmányolt és elkobzott értékekre mindig a legkisebb összeget számoltam, míg a háborús adóbevételek – ténylegesen a németekre eső – részére mindig a legmagasabbat. Következésképpen megállapítható, hogy a németek a folyamatos háborús kiadások legfeljebb egyharmadát, a külföldiek pedig legalább kétharmadát fedezték.

A rosszul és közepesen keresők (a jövedelemmel rendelkezők kétharmada) a belföldi háborús adóbevételeknek azt a részét fizették, amelyet a dohány, sör és habzóbor felára adott: ez összesen mintegy 12 milliárd birodalmi márka volt, vagyis a belföldi háborús adók 16 százaléka. Ehhez számítandók azok a hozamok, melyek a meghosszabbított bérmunkából származtak, és nem kényszermunkából adódó többletként jelentek meg a költségvetésben. Másrészt csökkent a bérből és jövedelemből élők jövedelemadója, mert a túlóra-, valamint az éjszakai és szünnapi munka pótlékait 1940 őszétől adómentessé tették. Drámaian nőtt viszont a jövedelem-, társasági és nyereségadó. 1939-ben a jövedelemadóból nyert állami bevételek 2,6 milliárd birodalmi márkát tettek ki, a magánvállalkozókra kivetett jövedelemadóból pedig 4,4 milliárd folyt be. Ha ezt az utolsó számot vesszük, és feltételezzük, hogy a jövedelemadóból származó bevételek 1939-ben – amennyiben teljes egészében békeév lett volna – mintegy négy milliárdot tettek volna ki, akkor a következőre jutunk: 1939 szeptemberétől 1945 elejéig a német háborús kasszába legalább 16 milliárd birodalmi márka jutott a magánvállalkozók személyes jövedelmeinek pótlólagos megadóztatásból. A társasági adó háborús pótlékát körülbelül 12 milliárd birodalmi

márkával számolhatjuk. Ehhez hozzá kell adni a háborús nyereségek megadóztatásából származó bevételeket, legalább négy milliárd birodalmi márkát, és a nyolcmilliárd birodalmi márkás házbéradót (ld. 91-94. o.). Mindent egybevéve 40 milliárdos összegről van szó, amelyet a második világháború alatt a tehetős németeknek kellett előteremteni.⁹¹⁴

A Birodalom folyamatos háborús bevételeiből a német kis- és átlagkeresők – családjukkal együtt mintegy 60 millió ember – legfeljebb 10 százalékot fizettek. A jobban kereső németek nagyjából a terhek 20 százalékát viselték, míg a külföldieknek, kényszermunkásoknak és zsidóknak a költségvetési bevételek 70 százalékát kellett előteremteni – amelyet a németek háborúja nap mint nap elnyelt. Ennek a kettős, egyszerre faji és osztálytudatossággal szervezett előnyszerzésnek a talaján lehetett jóval a háború második felén túl is megfelelő hangulatban tartani a németek tömegeit, akik sokáig nem voltak hajlandók tudomást venni a társadalmi és faji imperializmuson alapuló, s emellett a hadiszocializmus révén megédesített jólétük bűncselekményekben gazdag árnyoldaláról.

Legvégül egyértelművé válik két dolog: egyrészt a német háborús bevételek legalább kétharmada származott külföldi és „idegen fajú” [*fremdrassig*] forrásokból, másrészt a maradék egyharmad végletesen eltérően oszlott meg Németország társadalmi rétegei között: az adókötelesek egyharmada teremtette elő a német állampolgárok által fizetett rendes háborús bevételek kétharmadát, míg a maradék kis részről a nagy többség gondoskodott.

Ha a háborús adóterheket a szerint vetjük össze, hogy mennyi hárult a hagyományos bér munkára, illetve a másik oldalon a vállalkozókra, a különbség még sokkal szembeszökőbb. Mint az előző fejezetekben láttuk, egy átlagos német munkáscsaládnak 1945. május 8-ig semmilyen közvetlen háborús adót nem kellett fizetnie. A közvetett, sörre és dohányárura kivetett fogyasztási adókat szokatlanul bőkezű kifizetésekkel túlzott mértékben ellentételezték, mégpedig a katonák családjainak juttatott ellátással és a katonáknak fizetett zsolddal. A németek

akkoriban még szűkösebben élő túlnyomó többségének általában több pénze volt a háború alatt, mint az utolsó békeévekben.

Ebben a részben az állandó háborús bevételekről volt szó, amelyek augusztusig fedezték a tényleges hadikiadások felét. A maradékot lényegében hitelből finanszírozták. Hogy miként szerezték be ezeket a hiteleket a német tőkepiacon, és hogyan akarták ezeket az adósságokat a győztes béke [*Siegfrieden*] után a leigázott népekre hárítani, arra a következő fejezet ad választ.

Színleg és zajtalanul

Még ha a második világháborúban a bevételek és hitelevételek aránya jóval kedvezőbb volt is, mint az előbbben, a birodalmi pénzügyminiszternek mégis tetemes belföldi háborús kölcsönöket kellett felvennie. Ezt szakmai körökben „zajtalan” [*geräuschlos*], olykor „lát-hatatlan” [*unsichtbar*] finanszírozásnak nevezték. 1914–1918-tól eltérően tartózkodtak attól, hogy hosszú távú hadikölcsönöket kérjenek a néptől. Ehelyett közvetlenül a pénzintézetek segítségével kölcsönvették a rövid lejáratú megtakarításokat, mégpedig minden tényleges jogi aktus és hozzájárulás nélkül – a betétes háta mögött.

A takaré- és lakástakarék-pénztárak, a szövetkeze-ti bankok, az életbiztosítók és a kereskedelmi bankok észrevétlenül – egyébként már 1936-tól – az állam tőke-gyűjtő helyeivé váltak. Ugyanez vonatkozott a nyugdíj-biztosítókra, melyek akkoriban még jelentős megtakarí-tásokkal rendelkeztek. Minden látható ellenállás nélkül hagyták rávenni magukat a bankárok, hogy portfólió-ikba felvegyék a birodalom adóskötelezvényeit. Ezzel valójában hosszú távra fektették be betéteseik – legna-gyobb részt rövid távon esedékes – pénzét. A zajtalan fi-nanszírozás technikájának sikere az önkéntesség látsza-tától függött. Következésképpen már 1940 januárjában megtiltották a sajtónak, hogy a háborús és kényszer-meg-takarításokkal foglalkozzon.⁹¹⁵ Ezek törvényi szabályo-zását azért tartották „teljesen elhibázottnak és politika-ilag tarthatatlannak”, mert „a munkás előtt legalább azt a látszatot fenn [kell] tartani”, „hogyan bérből származó jö-vedelme felett korlátlan a rendelkezési joga”, és az állam-nak nem áll szándékában „semmilyen formában elvenni

tőle még valamit”.⁹¹⁶ Göring pénzpolitikai tanácsadója, Otto Donner a módszert zárt tőkekörforgásként ünnepelte, mely azon alapult, hogy

a jövedelemszerzők a legálisan nem felhasználható jövedelemértékeket* elviszik a bankba, és ezt a pénzt a hitelintézetek kincstári váltók ellenében továbbítják a pénzügyminiszterhez.⁹¹⁷

A mintegy 40 millió német takarékbetétkönyv és sok millió más típusú megtakarítás birodalmi adóskötelezvényre való, „zajtalan” átalakításával folyamatosan érkezett a pénz a Birodalmi Főpénztárba, ahol szó szerint lőttek vele.⁹¹⁸ Fentebb leírtam, miként váltották át a pénzt – leginkább a Wehrmacht-katonák – árura és anyagi javakra a megszállt területeken, ahol ekképp tudták részlegesen helyrebillenteni az árukínálat és likvid pénz Németországban megzavart egyensúlyát. Mindezek ellenére keményen kellett spórolni. Hogy fenntartsák a megtakarítási kedvet, szigorú bér- és árellenőrzésre volt szükség. Emellett a lehető leghatékonyabban vissza kellett fogni a belföldi feketepiacot.

Az eljárás egyébként nem csak a német kis- és nagybetéteseket érintette. A Birodalom bankbiztosai, ahol csak tudták, a megszállt országok hitelnyújtó gépezeteire is rákényszerítették a háború finanszírozását szolgáló német állampapírokat. A cseh pénzügyintézetek például megtakarításaik több mint 70 százalékát német hadikölcsönökbe fektették.⁹¹⁹ Franciaországban – mint láttuk – az ellenséges vagyonnak minősített bankbetéteket kincstárjegyekre váltották, melyeket a francia államnak kellett kibocsátani, hogy fedezni tudja a német megszállás költségeit.⁹²⁰ Mivel a megszállt országokra kivetett hatalmas hadisarcok tetemes részét az adott ország állampapíraiból voltak kénytelenek előteremteni, a központi bankok és pénzügyigazgatások arra kényszerültek, hogy a nemzeti pénzpiacot nagyrészt a német háborús finanszírozás

* Vagyis azt a pénzt, amelyet a lakosság a háború alatt legálisan nem beszerezhető árukra adott volna ki.

szolgáltatába állítsák. Ennek megszervezése volt az egyik legfontosabb feladata a nemzeti bankokhoz rendelt német bankbiztosoknak.

Ez a fajta pénzgazdálkodás 1939. szeptember 12-én vette kezdetét. Ekkor még csak az 1939-es költségvetési év pótköltségvetéséhez kiadott névleges rendelet formájában, amely felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy háborús célokra „szerezzen be hitelt 15 milliárd birodalmi márka erejéig”.⁹²¹ 1945-ben a Birodalom 110 milliárdtal tartozott a német bankoknak, emellett 54-gyel a takarékpénztáraknak és 25 milliárd birodalmi márkával a biztosítóknak.⁹²² A könyvelésben ezenkívül még 33 milliárd, szépítve klíringadósságnak nevezett kötelezettsége állt fenn. Valójában rég behajthatatlan szállítási hitelek-ről volt szó, melyeket német győzelem esetén a megszállt és szövetséges államokra hárítottak volna, német vereség esetén pedig amúgy is elveszettnek kellett tekinteni. A fennmaradó, s a háború vége felé gyorsan növekvő birodalmi tartozás a Reichsbanktól felvett fedezetlen adósság volt – szaknyelven így nevezik a fedezet nélküli pénznyomást.

A rendszer valóban hangtalanul működött, ez volt az előnye. De kényes helyzetbe hozta az állam pénzügyeit, mert egyre nőtt a „függő” – nem hosszú távú kötvényekben felvett – államadósság. Végül is – vázolta vészjóslóan egy pénzügyi szakember 1944-ben – „a lakosság széles rétegeinek” voltak „nap mint nap esedékes, milliárdos összegű követeléseik vagy akár bankjegyei, amelyeket úgymond bármikor ráereszt[hett]ek a piacra”.⁹²³

Ezzel szemben Anglia és az Egyesült Államok a háborút legnagyobbbrészt hosszú lejáratú hadikölcsönökkel finanszírozta. Ehhez népies, „robosztus propagandamódszereket” alkalmaztak, ilyen volt például a *Wings for Victory Weeks* [Szárnyak a győzelemhez hetek]* Nagy-Britanniában, vagy az USA-ban azok a parádés plakátakciók, me-

* Pénzgyűjtő hetek, amikor minden megye vagy kerület felajánlást tehetett hadicélú pénzzadakozásra.

lyek a hét nagy hadikölcsön jegyzésére szólítottak fel: „*And now all together*” [És most mindannyian együtt]. Megszólítottak mindenkit, népszerűsítették a szabadságért folytatott harcot, a katonák anyagi támogatására buzdítottak. A híres *War Bond Concert* [Hadikölcsön-hangverseny], melyet Arturo Toscanini, Vladimir Horowitz és az NBC Szimfonikus Zenekara adott 1943. április 25-én az utolsó állóhelyig megtöltve a New York-i Carnegie Hallt, két órán belül tizenegy millió dollárt hozott. Csajkovszkij 1. zongoraversenyét játszották.

Nagy-Britanniában 1942 végén abból a 4,6 milliárd fonthól, melyet kölcsönkampányok során gyűjtöttek, tekintélyes 1,7 milliárd származott kiskötvényesektől.⁹²⁴ Ha mindezt kivetítjük a németországi lakosság lélekszámára, a kiskeresetűeknek eddig az időpontig 23,5 milliárd birodalmi márka birodalmi hadikölcsönt kellett volna jegyezniük, és a nemzetiszocialista vezetőknek összesen 61 milliárd értékű hosszú lejáratú kötvényt kellett volna az értékpapírpiacra dobni. Ilyen – anyagi értelemben vett – tömegtámogatásról Hitler álmodni sem mert. Elképzelhetetlen lett volna, hogy Wilhelm Furtwängler, Edwin Fischer és a Berlini Filharmonikusok 1943 áprilisában Beethoven 5. zongoraversenyét előadják azért, hogy birodalmi kincstárjegyeket reklámozzanak éjszakai vadászgépek, rohamfegyverek és nehéztüzérség támogatására.

Nagy-Britanniában és az USA-ban a háború, valamint a győzelembé vetett hit alapjait a tudatosan aktivizált társadalom biztosította. Nem így volt ez Németországban. 1943 elején Bernhard Benning gazdasági szakember meglepődve tette fel a kérdést:

Miért maradtunk ennyire visszafogottak Németországban, ahol a propagandát illetően nem kell szégyenkeznünk?⁹²⁵

Ugyanez állapítható meg a széles rétegeket érintő adókról, melyek Nagy-Britanniában gyorsan és érezhetően nőttek, mégpedig párhuzamosan a kézben tartott, pénzügyi nehézségeket enyhítő háborús inflációval. Nagy-

Britanniában az adókból és járulékokból származó bevételek 336 százalékkal emelkedtek a második világháborúban, míg Németországban 196 százalékkal.

Ha belegondolunk, hogy a Birodalom gazdasági növekedése jelentős mértékben az annektált területeknek, a kényszermunkások kizsákmányolásának és az „általános közigazgatási bevételeknek” volt köszönhető, amelyeket kisajátítással, csaláson alapuló pénzügyi manipulációkkal és népiirtással gazdálkodtak ki, akkor minden további nélkül vélelmezhetjük, hogy az adóterhek nagybritanniai növekedése több mint kétszerese volt a németországinak. Idetartozik az is, hogy – éles ellentétben Németországgal – az adókból szerzett bevételek és járulékok Nagy-Britanniában 85 százalékból azoktól származtak, akik 500 font alatt kerestek évente.⁹²⁶

1942 októberében a Reichsbank egyik vezető tisztviselője a német kormány tétlenségén mérgelődött, ugyanis a birodalmi márka „reménytelen értékvesztésétől” tartott. Nem minden megbecsülés nélkül utalt az angolokra, akik

az adóprés fokozatos és következetes megszorításával figyelemreméltó sikerrel szálltak szembe az inflációs veszélyekkel anélkül, hogy ezáltal gazdaságuk károsult volna, vagy egyéb veszteségek keletkeztek volna.⁹²⁷

A villámháborús stratégia mutatkozott meg a német pénzügyi technikában, melynek eredményessége a gyors sikeren állt vagy bukott. Puhl Reichsbank-alelnök 1942-ben azt a következtetést vonta le, hogy összehasonlítva az első világháborúval a mostani eljárás igen komoly, „veszélyes ponthoz” vezet, mivel „a vásárlóerő-lefőlözés valutaproblémájának a háború végére történő elhalasztásával” a szó szoros értelmében mással kell majd „megfizettetni” ezt az eljárást.⁹²⁸ Amikor ezt a kijelentést tette, már előre látható volt a sztálingrádi verekedés. Ilyen eseménynek meg kellett rendítenie a háború zajtalan finanszírozásának módszerét. A nemzetiszocialista kormány – az állami és magánbankok teljes hitelmenedzsmentjének tevőleges segítségével – vezette be

ezt a csaláson alapuló szélhámosságot, amelyre csak akkor nem derült volna fény, ha időben fedezéket kap egy győztes béke révén. Győzelem esetén eleget lehetett volna tenni a belföldi fogyasztók kielégítetlen igényeinek, a háborús adósságokat pedig el lehetett volna törölni. Minél tovább tartott a háború, minél több pénzt emésztett föl, annál hatalmasabb zsákmányt kellett szerezni, s – e logika szerint – annál embertelenebbül kellett bánni a leigázottakkal.

Belpolitikai szemszögből a hatalom sajátos taktikája mutatkozik meg a háború zajtalan finanszírozásának technikájában. A nemzetiszocialista vezetők kerülték a nyílt szavazást a háborúról, hiszen ez nem jelentett volna mást, mint hosszú távú hadikölcsönök kibocsátását, melyeket valószínűleg csak vonakodva, sőt akadozva jegyezték volna.

Mivel Hitler nem óhajtott

– írta később egy tevékenyen együttműködő tudós –,

hogy a Birodalom finanszírozása nyilvánosan kerüljön megvitatásra, megtiltotta kölcsönök kibocsátását mind a felfegyverkezés időszakában, mind a háború alatt.

Nem az az egyéniség volt – mondta Ludwig Erhard 1944-ben óvatosan, ám mégis egyértelműen Hitlerre célozva –, aki tudatosította volna „a népben a szükséges áldozat súlyát”, és hiányzott belőle „a felelősségvállaláshoz szükséges bátorság”. Hitler hajlott a „bújócskára” és a „szándékos kendőzésre”.⁹²⁹ Ugyanúgy félt attól, hogy komoly anyagi elvárásokat támasszon népével szemben, akár csak szövetségese, Mussolini. Éppen a német megszállók ítélték úgy 1944-ben, hogy a Duce sem „tudta elszánni magát soha, hogy kölcsönökkel tegye próbára népe bizalmát”.⁹³⁰

A nemzetiszocialista kormány nem merte felvállalni azt a kockázatot, hogy a németeket akár megközelítőleg is felvilágosítsa a háború költségeiről. Ezt korán egy-

behangolta azzal az amúgy máshol sem szokatlan, de Németországban alkativá vált és alattvalókat jellemző hajlammal, hogy egy pénzügyileg szolid élet szép látszatában éljenek. Churchill-lel ellentétben Hitler soha nem kockáztatathatott meg egy „vért és gyötrelmet, könnyeket és verejtéket” ígérő beszédet. A körberajongott, látszólag mindenható diktátor egyszer sem volt olyan helyzetben, hogy nyíltan követelje népétől, bízza rá kölcsönként megtakarításait öt, tíz vagy akár húsz évre egy állítólag ragyogó jövő érdekében. Innen nézve nép és vezetés egysége nem volt más, mint hatékony illúzió, mely nélkülözött minden reálpolitikai alapot, és a gyakorlatban nem állt ki semmilyen teherpróbát. Ezért pontosítani kell a „mindenkor többségi támogatást élvező, közmegegyezéssel diktatúra” általam alkotott fogalmát: a támogatás nagyrészt nem ideológiai meggyőződésből fakadt, hanem újra és újra megvásárolták szociális jótéteményekre alapozó, folyamatos megvesztegetéssel. Ez nagyrészt az úgynevezett népidegenek [*Volksfremde*] számlájára történt, de végül a lekenyerezettek is megfizettek érte.

Megtakarítás és bizalom

Amint az élelmiszerkérdésben, úgy az adó- és valutapolitikában is az volt a cél, hogy megőrizték a németeknek vezetőikbe vetett, egyáltalán nem elnyúlhatetlenül szilárd bizalmát. Manapság ezt hitelességnek hívnánk. A bizalmat nap mint nap újra el kellett nyerni, amit Goebbels számos naplófeljegyzése és Hitler politikai döntéshozatalának mikéntje is tanúsít. A Harmadik Birodalomban uralkodó közhangulat ábrázolásánál a történészek általában az SD besúgóinak jelentéseire támaszkodnak (főleg a Birodalomról írottakra), valamint levéldokumentumokra, a nemzetiszocialista funkcionáriusok naplóiban olvasható megjegyzésekre és hasonló forrásokra.

Pontosabban lehetne mérni a lakosság hangulatát a megtakarítási hányad felfelé és lefelé irányuló mozgásán, példának okáért a megtakarítások meredek vagy lanya emelkedésén. Ilyen társadalomtörténeti paramétert soha nem használtak ennek a kérdésnek a megválaszolására. Az idevágó adatokat nem különösebben nehéz összegyűjteni, és segítségükkel könnyen juthatunk időben és területileg eltérő eredményekre. Csábítónak tűnik emellett az a lehetőség is, hogy rekonstruáljuk azt a társadalmi rétegek szerint körvonalazódó képet, amely a *public moral* [közmorál] nemzetiszocialista korszakban tapasztalható változásait ábrázolja. Ez a betéteseknek a posta-takarékpénztárak, Raiffeisen bankok, nagybancok és életbiztosítókkal szemben tanúsított különböző viselkedési formáinak figyelembevételével sikerülhet. Ha mindezeket történetileg összekapcsoljuk a Hitler-beszédekkel és politikai, illetve katonai eseményekkel, a politikai véleményalkotás olyan képe rajzolódhat ki, amely kellően összetett és módszertanilag megalapozott. (Például az általánosságban egyre csökkenő megtakarítási hányad 1944. július 20. után néhány napig szignifikánsan emelkedett, de már augusztus 1-jére megkopott a Wolfsschanze-beli csoda.)

Ahogy a nemzetiszocialista vezetés az egyházból való kilépések statisztikáját a kormánypolitikával való növekvő, stagnáló vagy részleges egyetértés mutatóiként kezelte, ugyanígy szolgált a megtakarítási hányad is közvélemény-kutatási pillanatképként. Erről az SD részletes vizsgálatot végzett 1943 decemberében, mindazonáltal a közvélemény alakítóira, és nem a tényleges megtakarításokat kimutató konkrét adatokra támaszkodva.⁹³¹ A második világháború alatti valós megtakarítási hányadokról készített pontosabb kutatás szétfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit. Néhány általános kijelentést mégis lehet tenni, és ki lehet mutatni, mely időpontban vesztette el Hitler kormánya a lakosság támogatását.

Mindent egybevetve a németországi megtakarítási ráta az 1940-es és 1941-es évben körülbelül havi egymilli-

árd birodalmi márka volt, 1942-ben valamivel több, mint 1,5 milliárd.⁹³² Ez a háború alatti fogyasztáscsökkenéssel magyarázható, de a Hitler vezetési képességébe vetett elemi bizalommal is. Néhány éven belül a németek megtakarításai több mint háromszorosra emelkedtek. Az állami és községi takarékpénztárakban az 1942-es évben 15,2 milliárddal nőttek a betétek, összesen 51,2 milliárd RM-ra. Ez volt „összecsúszva a messze legnagyobb növekedés, melyet a német takarékpénztárak történetük során valaha felmutattak”.⁹³³ Ha emellett megnézzük az újonnan kötött életbiztosításokat mint a jobban keresők jövőbe vetett bizalmának mutatóját, akkor párhuzamos tendenciával találkozunk: az éves befizetések 1,7 milliárdról (1939) 4,2 milliárdra (1941) emelkedtek.⁹³⁴

Az önkéntes megtakarításokat, melyekből a háborús terhek jelentős részét nap mint nap fizették, a győzelem után egy „jövőbeli kiegyensúlyozottabb vagyonszerkezet” szolgálatába szándékoztak állítani, hogy elősegítsék a „valódi szocialista vagyonrend megvalósítását”⁹³⁵ – legalábbis így látta némely náci stratégia. Itt is megmutatkozik a nemzetiszocialista állam törekvése a német társadalom szociális kiegyensúlyozására. Emellett nyilvánvalóan jelen volt a szándék – méghozzá nem kevés gazdasági szakember számára fő mozgatórugóként –, hogy a háború után ösztönözzék a vagyonképzést a munkavállalók körében, s így a lehető legnagyobb vásárlóerőt irányíthassák át a beruházásokhoz. Az emberek persze saját céljaikra fizették be pénzüket, akár lakás-előtakarékosági szerződésről, öregségi pótnyugdíjról vagy Volkswagen-takarékkönyvről volt szó. Sokan próbáltak meg ily módon elegendő pénzt félretenni, hogy a háború után valóra válthassák életük különféle álmait.

A jövőbe vetített elképzeléseken túl a megtakarítási hányad megmutatja, milyen mennyiségben rendelkeztek még a kisjövedelműek is szabad pénz fölött, melyet – legalábbis félig tudatosan – rábíztak a nemzetiszocialista államra. Fritz Reinhardt elégedetten mondta 1942-ben:

Mi sem bizonyítja egyértelműbben a néptársaknak és néptársnőknek a nemzetiszocialista vezetésbe és a valuta biztonságosságába vetett bizalmát, mint a megtakarítási hajlandóság e nagymértékű növekedése.⁹³⁶

A takarékpénztárak illetékesei milliók azon szándékáról beszéltek, hogy „a háborúban még többet takarítsanak meg, a győzelem érdekében takarékoskodjanak”.⁹³⁷ A német bankok kiadták a jelszót:

Harcolni, dolgozni és – megtakarítani!⁹³⁸

Az önkéntes megtakarítást reklámozó kampány nagy sikere annál figyelemreméltóbb, minthogy folyamatosan csökkentették a kamatokat az adósságszolgálat megkönnyítése érdekében.⁹³⁹ Aki így fektette be pénzét, annak – még ha nem látta is át teljes egészében megtakarításainak ágyúkra való zajtalan átváltását – legalábbis halványan reménykednie kellett a győzelemben.

Ám mégis felütötte fejét a bizalmatlanság. 1943 második naptári negyedévében első ízben esett vissza a takarékbetétek növekedése az előző év hasonló időszakához képest. A Birodalmi Pénzügyminisztérium a megcsappant bizalmat a légi háborúval magyarázta, mert a megtakarítási hányad az északnyugati városokban erősen csökkent, míg az ország keleti területein tartotta magát.⁹⁴⁰ A fordulat riadalmat keltett. Esés helyett a megtakarítási kedv akár meredekebben is nőhetett volna az előző évhez képest, mert a katonai kudarcok miatt szűkültek a pénzköltési lehetőségek.

Miközben a Pénzügyminisztérium a folyamatosan készített statisztikák alapján a bizalom megingását állapította meg 1943 decemberében, az SD is ugyanezzel a témakörrel foglalkozott – talán éppen a pénzügyminiszter kívánságára – „A lakosság bizalma és a dologi értékekhez való menekülés” címmel. Az SD emberei a bizalmatlanságot „csakúgy, mint korábban” és „elsősorban” a „lakosság anyagilag jó helyzetben lévő rétegeinél” lokalizálta. Besúgóok megfigyelték, hogy a tehetősebb néptársak

közül sokan „gátlások nélkül adnak hangot kapitalista meggyőződésüknek”. Minthogy ezt a magatartást pontosan érzékelik kevésbé jómódú körökben,

a *kapitalista* a pénz értékének bizalmi kérdésében „rossz példával” jár elől a széles tömegek előtt.

Végezetül az SD kijózanító mérleget vont:

A pénz értékébe vetett bizalom csökkenése félreismerhetetlenül megjelent egyes rétegekben, s szóban és tetteben észrevehetővé vált mindenfelé. Mégis, a megtakarítási kedv mint általánosságban a pénz értéke iránti bizalom kifejeződése még meglévőnek tekinthető; ugyanakkor az utolsó hónapokban elhelyezett takarékbetétek mennyisége semmiképp nem áll összhangban a teljes lakosság és különösen a lakosság egyes köreinek megnövekedett és egyre növekvő jövedelmével.⁹⁴¹

1944 márciusában Funk gazdasági miniszter kénytelen volt megnyugtatóni a német kisbetéteseket, és nyilvánosan biztosítani őket arról, hogy a Birodalom „a megtakarításokat soha nem fogja igénybe venni háborús adósságok törlesztésére”.⁹⁴² A feltámadó aggodalom ellenére a takarékbetétek növekedése 1944 első félévében – banktípusonként és területenként eltérően – továbbra is figyelemreméltó szinten maradt. Utána viszont „az év vége felé a növekedés üteme jelentősen” lelassult. 1944 augusztusától a német átlagkereső otthon tartotta a készpénzt. A tehetősök valamivel hamarabb léptek: az új életbiztosítások megkötése már 1944 márciusában drasztikusan visszaesett.

Szeptember 15-én a Reichsbank a „lakosság nagyobb összegű készpénzfelvétel[ére]” panaszkodott.⁹⁴³ Otto Ohlendorf, a Birodalmi Gazdasági Minisztérium akkori államtitkára ezzel kapcsolatban jegyezte meg 1945 januárjában, hogy „a népnél lévő készpénz” mennyisége „roppant megnőtt”, és a Birodalomnak „egyre inkább a bankjegynyomáshoz kell folyamodnia”. Csak 1944 szeptembere és decembere között 38,6-ról 48,5 milliárd birodalmi márkára nőtt a bankjegyforgalom. A növekedés az ezt megelőző tizenkét hónaphoz képest ugrásszerű-

en megháromszorozódott.⁹⁴⁴ Így kommentálta ezt egy pénzügyi szakértő a szakmájára jellemző szenvtelenséggel: „A politikai-katonai helyzet kiéleződéséből adódóan” „általános likviditási szükséglet” jelentkezett.⁹⁴⁵

Az ügyfelek magatartása közvetlenül befolyásolta a bankok üzleti politikáját. A birodalmi pénzügyminiszter ekképp panaszkodott:

A hitelintézeteknek a hosszú lejáratú birodalmi kincstárjegyek iránti fogadókészsége a várakozások ellenére visszaesett.

Ezért kellett 1944 augusztusától egyre inkább a Reichsbankot igénybe venni, és „jelentős összeget felhasználni a birodalmi kötvények árfolyamának támogatására”.⁹⁴⁶ S valóban, például a Salzburger Sparkasse igazgatóbizottsága, amely mindaddig eleget tett a kormányzati elvárásoknak, 1944. augusztus 3-án úgy határozott, hogy „a magasabb likviditás érdekében” egyelőre „elteking birodalmi kötvények vásárlásától”.⁹⁴⁷ Ez, mint a Reichsbank azonnal felismerte, a német állam adósleveleivel szemben tanúsított általános óvatosságot jelezte.⁹⁴⁸ A bankok ezzel az ügyfelek viselkedésére reagáltak, akik a pénztárlakoknál most – most először – teljesen egyértelműen a háború ellen szavaztak, és megvonták a hitelt az állami vezetéstől.

1944 augusztusában – miután Normandiában partra szálltak a szövetségesek, a keleti fronton a Vörös Hadsereg szétverte a *Heeresgruppe Mittét* [Középső Hadsereg-csoportot], és július 20-án megghiúsult a rendszer megdöntésének kísérlete – néhány napon belül megrendült a hatalomba és a márkába vetett bizalom. De ez – ha a megta- karítási hányadot vesszük mutatóul – már 1943 tavaszától kezdve fokozatosan csökkent. A folyamat összességében gyorsabban zajlott a nép vagyonosabb rétegeinél, mint a kevésbé tehetőseknél. Ami a politikai vezetéssel szemben megnyilvánuló általános fenntartásokat és a lehetséges visszhangot illeti, a Hitler elleni 1944. július 20-i puccskísérlet szemmel láthatóan nem volt annyira kilátástalan, mint azt olykor állítják.

Mint az előzőekben kifejtettem, a közkedveltség mindkét fél esetében illúziókon alapult, ám a nemzetiszocialista állam politikai osztályának mindig sikerült újraéleszteni a vezetési képességeibe vetett hitet. Ennek érdekében történelmileg példátlan módon vetette be a modern szociális állam eszközeit. Ettől elválaszthatatlan, de nem túlértékelendő az az elrettentő terror, amely – a háború második felében egyre fokozottabban – az egyes néptársak ellen irányult. A német polgári személyek ellen hozott 16 000 halálos ítéletből 15 000-t az 1941–1942-es téli válság után hoztak. Hasonló adatokat mutatnak a hadbíráskodás statisztikái. Például a 253. gyaloghadosztály katonái közül 18-at ítélték halálra: 1939 és 1942 között egyetlen kivégzés sem történt, míg 1943-ban nyolc, 1944-ben hat és 1945-ben négy. A háború alatt összesen mintegy 20 000 halálos ítéletet hajtottak végre német katonákon.⁹⁴⁹

Az általános gondoskodásnak és az úgynevezett népkártevők [*Volksschädling*] elleni elrettentő önkénynek a keverékétől a németek többsége nem vált ünneplő náciává, inkább megalkuvóvá, aki örült, hogy nap mint nap magával viheti, amit a rendszer kínált. Az így megteremtett passzív lojalitás végül mégis elégséges volt ahhoz, hogy 1944 nyaráig fenntartsa a nemzetiszocialista állam belső cselekvőképességét.

Virtuális háborús adósságok

A háború finanszírozásának spekulatív technikájából következett, hogy a győztes béke maradt az egyedüli út. A Hitler-kormány nem engedhetett meg magának kompromisszumot, vereség pedig szóba sem jöhetett. A vezetés ezért támaszkodott a háború első napjától azokra a „roppant kapacitásokra, melyeket Németország az általa elfoglalt területekből – tehát saját nemzeti vagyonának

felhasználása nélkül – pótlólagosan még kiaknázható”. Már Franciaország legyőzése után magabiztosan jelentették ki: „az Északi-foktól Vizcayáig elterülő hatalmi övezetben” a szerfelett eladósodott Németország „rendelkezésére áll majdnem egész Európa gazdagsága”.⁹⁵⁰

A hőséges állami gondoskodás hatására tehát a németek nyugodtak, sőt nemritkán kedélyesek maradtak. A jó hangulat fokozása érdekében emelték 1940 őszén a nyugdíjakat, és ajándékozták meg a német munkásokat adókedvezményekkel; s 1941 őszén ezért álltak el attól, hogy a következő évek folyamán sokakat érintő, közvetlen háborús adót vezessenek be. Amikor bevonultak a Szovjetunióba, végképp uralkodóvá vált az az olvasat, hogy csupán virtuálisak a felfegyverkezésből és a háborúból eredő, Németországon belüli adósságok. A köznép számára szövegezett *Was geschieht mit unserem Geld? [Mi történik a pénzünkkel?]* című, 1942-es írásában Fritz Reinhardt megnyugtatta a közvéleményt. Utalt „a dolgok új állás[ár]a Keleten”, és ecsetelte a végső győzelem gyümölcseit. A háborús adósságokkal szemben – ámította olvasóit –

a követel oldalon olyan értékek és hozamforrások állnak, melyek a megemelkedett birodalmi adósságok többszörösét teszik ki.⁹⁵¹

Hasonlóan vélekedtek a vezető német közgazdászok. A háborús finanszírozásról 1941 őszén tartott munkaértekezlet zárszavában Rudolf Stucken a következő költői kérdést tette föl:

Valóban problémát jelentenek még az adósságok a háború után? Nem akad majd olyan ellenség is, amely ténylegesen szállítóképes, hogy aztán lényeges területeken jóvátételi szolgáltatásokkal és hasonlókkal támogasson minket?⁹⁵²

(1945 után Stucken persze úgy tett, mintha mindig is a nemzetiszocialista pénzügypolitika ellensége lett volna.) Hero Moeller pénzügyi szakember a „járulékosan megszerzett, szabaddá vált földek és egyéb, ingyenesen az állam birtokába került új tulajdon eladás[ára]” utalt, mely „jelentős tehermentesítést biztosít[hat]”.⁹⁵³

Kollégája, Bernhard Benning 1942 nyarán szintén emellett emelt szót, hogy „pótlólagos törlesztési forrásként hasznosítsák” a „betagolt keleti területeken található birodalmi tulajdon reprivatizálását” és „többek között a megszállt keleti területekről behozott kedvezményes áru után keletkezett »zsilipnyereségekből« [*Schleusengewinne*] származó folyó birodalmi bevételeket”.⁹⁵⁴ Az előadásban, melynek alapján az idézett tanulmány íródott, még egyértelműbben fejtette ki a „külföldi nemzetgazdaságokra való támaszkodás” szellemiségét:

Ehhez adódnak azok a jelentős dologi értékkomplexumok, melyek a megszállt ellenséges országoktól – különösen a volt Lengyelországtól és Oroszországtól – kerültek át a Birodalom tulajdonába.⁹⁵⁵

Zsilipnyereségen – például – az orosz gabona beszerzési ára és németországi eladási ára közötti különbséget értették.

Ha például a rozs Oroszországon belüli tonnánkénti eladási ára – magyarázta Reinhardt a Birodalom legmagasabb rangú rablótechnokratáinak – jelenleg 80 birodalmi márkába lenne, akkor a 180 birodalmi márkás németországi eladási ár és a 80 birodalmi márkás oroszországi eladási ár közötti tonnánkénti különbség a szállítási és tárolási költségek levonása után zsilipnyereséggé válna a Birodalom költségvetésébe.

A jegyzőkönyv szerint Reinhardt hallgatói – a Wehrmacht, az Élelmezési, Gazdasági és Keleti Minisztérium vezetői osztályairól érkezett munkatársak – „egyhangúan úgy vélekedtek, hogy ekképp kell eljárni”.⁹⁵⁶

Heinrich Himmlerrel (a Birodalom telepítési biztosával [*Siedlungskommissar*]) szemben a Belügyminisztérium államtitkára sikerrel ragaszkodott hozzá, hogy az idegen vagyon kerüljön a birodalmi pénztárba, és ne tegyék félre például a népi németek betelepítésére. Végére is – vélekedett – a kérdéses „területeket a nép egésze karddal hódította meg e háború hadjárataiban [, tehát] ezeknek a győzelmeknek a gyümölcsét is az egész német nép javára kell fordítani”.⁹⁵⁷ Készséggel csatlakozott hozzá a Pénzügyminisztérium. Az ott munkálkodó hivatalnokok szemében

az ellenséges területek megszállásával a Birodalom eleve elnyerte ezen vagyontömegek tulajdonlását.⁹⁵⁸

Hasonló érvek alapján hagyták figyelmen kívül a Négy-éves Terv Hatóságánál dolgozó kollégáikkal közösen a megszállt Lengyelországban működő funkcionáriusok kívánalmait. Berlinben a költségvetés készítői számára egyértelmű volt,

hogy a megszerzett lengyel vagyon ellenértéke a Német Birodalmat illeti.⁹⁵⁹

A minisztériumbeli hivatalnokok a gazdasági realitásokat figyelembe véve szakadatlan hangsúlyozták, hogy a Birodalomnak hosszú távon nem a zsákmányolt gazdasági javakhoz van joga, hanem kizárólag az ellenértékükhöz. Tehát kezdettől fogva a nyereség (re)privatizálásáról volt szó. Egy olyan ember, mint Reinhardt már népi részvények eladásában gondolkodott, hogy a végső győzelem után gyorsan lekösse a németországi átlagemberek megtakarításait, és a fogyasztási cikkek piacát megvédje a vásárlók ellenőrizhetetlen rohamától. Szerinte innen nézve a fegyverkezési kiadások nem tekinthetők improduktívnak, hanem „szembe kell állítani a német kard által elnyert hatalmas anyagi vagyonnal”. Ezért kell „az új birodalmi tulajdon egy részét a betétesek rendelkezésére bocsátani – példa: a megszállt keleti térségben található iparművek vagy bányák részesedései”.⁹⁶⁰

Az „Általános alapelvek az újonnan megszállt keleti területek gazdaságpolitikájához”,* melyet Göring elnökletével fogadtak el 1941. november 8-án, és feltehetően Otto Donner pénzügyi szakember dolgozott ki, a végrehajtathóság érdekében így foglalta össze a teljes koncepciót:

Olcsó [mezőgazdasági] termeléssel, a helyi lakosság alacsony életszínvonalának megtartásával kell elérnünk a lehető legnagyobb termelési felesleget a Birodalom és a többi európai ország ellátása

* Allgemeine Grundsätze für die Wirtschaftspolitik in den neu besetzten Ostgebieten.

céljából. Ily módon az európai élelmiszer- és nyersanyagszükséglet lehető legmesszebbmenő fedezése mellett egyúttal bevételi forrást kell teremteni a Birodalom számára, mely lehetővé teszi a hadviseléshez felvett kölcsönök jelentős részének fedezését a német adófizető lehetőség szerinti kímélésével.⁹⁶¹

Néhány héttel később Göring államtitkára, Paul Körner kijelentette:

Az újonnan szerzett keleti területeknek hozzá kell járulniuk a háborús adósságok fedezetéhez. Ennélfogva a béreket és árakat Keleten a lehető legalacsonyabban kell tartani.

A szónok nyilvánvalóan nemigen leplezte feltalálói büszkeségét, mindenesetre a Birodalmi Pénzügyminisztérium hűvösen megjegyezte: Körner így Göring programjaként adta el azt, amit Reinhardt államtitkár már „mindig is képviselt”.⁹⁶²

Valójában Schwerin von Krosigk pénzügyminiszter is már jóval Göring előtt világosan kifejtette, miként képzei el a keleti terjeszkedés pénzgazdasági oldalát. 1941. szeptember elején elmagyarázta Oroszországgal foglalkozó munkatársainak, hogy „az egykori orosz államtulajdont” – a kommunizmusnak köszönhetően többé-kevésbé mindent – „a Birodalom tulajdonaként a Birodalom rendelkezésére kell bocsátani”. 1942-ben pedig sürgette, hogy

a Birodalom és a Kelet közötti árkülönbségek fedezzék a háborús terhek jelentős részét, különösen a Birodalom kamat- és törlesztési terheit.⁹⁶³

Reinhardt államtitkár nem sokkal később így szekundált:

A birodalmi adósság a fegyverkezés és hadviselés miatt keletkezett. Ennek az adósságnak a kamataival és törlesztésével, amennyiben fenn akarjuk tartani eddigi életszínvonalunkat, nem terhelhető a német nép. [...] Jaj annak, aki veszélyezteti az ezt szolgáló bér- és árpolitikát a keleti területeken!

A meghódított szovjetunióbeli földek és erdők, ásványkincsek és üzemek későbbi eladásából származó és a bi-

rodalmi költségvetés javára befolyó összebevételt „néhány százmilliárd birodalmi márká[ra]” becsülte.⁹⁶⁴

1942 januárjában Hanns Deetjen birodalmi mezőgazdasági tanácsos [*Reichslandwirtschaftsrat*], miután több hónapot töltött a megszállt Ukrajnában, a berlini Német Úri Klub [*Deutscher Herrenclub*] válogatott közönsége előtt kijelentette:

Ukrajnának, legfelső helyről származó vélemények szerint „meg kell fizetnie a háborút”. Ennek a célkitűzésnek a mentén kell kialakítani a népességgpolitikát. Ukrajnának olcsó munkaerőt kell rendelkezésre bocsátania mind a Birodalom céljaira, mind pedig Ukrajna mezőgazdasági és nyersanyag-gazdálkodási kiaknázása érdekében. [...] Az országot alacsony életszínvonalon kell tartani; mert csak ilyen körülmények között szállíthatja az Európa számára szükséges többletet.⁹⁶⁵

A *Gauleiter*ek előtt tartott beszédében 1941. december 12-én Hitler nemcsak az „*Endlösung*”-ról⁹⁶⁶ beszélt, hanem a háborús adósságokról és a szociális kérdéssel is. „Elszánt fellépést” hirdetett a győzelem utáni időkre, „egy egészen nagyvonalú és kimerítő szociális program megvalósítását, mégpedig olyan szociális programét, mely egyaránt kiterjed a német munkásra és a német parasztra”. Úgy gondolta, a kivitelezők szláv rabszolgák milliói lesznek. Csak ekképpen valósíthatók meg a szociálpolitikai célok – állította –, és törleszthetők a háborúra felvett hitelek. Amennyiben lemondanánk az „ilyen új utakról”, akkor az „infláció és vele együtt a gazdasági katasztrófa elkerülhetetlenül” megismétlődne.

1942 márciusában Hitler „roppant felfegyverkezésünkre” hivatkozott, amely „eddig teljesen fedezetlen összeget nyelt el”. Az adósságleépítésre két egymással ellentétes lehetőséget látott:

Idővel vagy a birodalombeli német néptársakra hárítjuk ezt az adótartozást, vagy pedig a megszállt keleti területek lehetséges nyeregségeiből kerül kifizetésre. Ez utóbbi szükségképp magától értődik.⁹⁶⁷

1942 augusztusában az ukrainai birodalmi biztos, Koch *Gauleiter* „közvetlenül” az egyik Hitler-főhadiszálláson tett látogatása után a munkatársai lelkére kötötte:

Ha ez a nép [az ukránok] napi 10 órát dolgozik, akkor 8 órát nekünk kell dolgoznia. Nincs helye semmiféle érzékenységnek.⁹⁶⁸

A Pénzügyminisztérium hivatalnokai, akik már igen hamar kidolgozták az adósságtörlesztésnek ezt a minden német javát szolgáló imperialista formáját, ekkor – autokratára megerősítéssel – „a Führer távlati pénzpolitikai céljáról” beszéltek, és úgy vélték, Ukrajna „ebben az értelemben »kizsákmányolási objektum«”.⁹⁶⁹

A német vezető tudósok és politikusok idézett kijelentéseiben újra meg újra felfedezhető egy központi motívum: a Szovjetunió elfoglalt területein a különösképpen embertelen – éhezést, szegénységet, kényszermunkát és halált hozó – megszálló hatalmi rendet a németek jövőbeli életszínvonala fölötti aggodalom határozta meg. Az ehhez kapcsolódó gyakorlat – hosszú távon – alkalmazhatatlannak bizonyult. A terméshozamok elmaradtak a vártaktól. A megtámadott népek napról napra keményebb ellenállást tanúsítottak, amelyet nem lehetett megtörni. 1943 januárjában Goebbels aggódva állapította meg, hogy

a szláv népiség alacsonyabbrendűségét és kiirtásának szükségességét hirdető, titkos német jelszavak jutottak az orosz közvélemény tudomására.

Ez Sztálint támogatja, amikor meghirdeti:

Jobb állva meghalni, mint térdén állva élni!⁹⁷⁰

A Kelet-Európa korlátlan és alapos kizsákmányolására irányuló német tervek a szovjet katonák és partizánok ellenállásán hiúsultak meg. A németek középtávon a háborút idegen pénzforrásokból akarták refinanszírozni, és az összes német életszínvonalát ugrásszerűen emelni. Rövid távon a háború alatti élelmiszerszükségletet kellett a lehető legteljesebb mértékben fedezni. Megvalósi-

tani mindössze ez utóbbi célt sikerült, és ezt is csak részlegesen. De mindez nem változtat a történelmi elemzés eredményén: a német nép jóléte iránti aggodalom volt az emberek terrorizálását, rabigába hajtását és kiirtását célzó politika meghatározó mozgatóereje.

NEMZETI SZOCIALIZMUS

Szakértelem és politika

A birodalmi kormány már jóval 1939. szeptember 1. előtt olyan váltóként kezelte az állam pénzügyeit, amely csak egy még megnyerésre váró imperialista rablőháborúban szerzett zsákmánnyal volt fedezhető. A szakmának, a Reichsbank és a minisztériumok hivatalnokainak jelentős része támogatta ezt a politikát. Szakadatlanul ola-jozták a német rablógépezetet. Politikai meggyőződéséből fakadóan a nemzeti-konzervatív pénzügyminiszter már 1935 végén úgy érezte, olyan ember ő, aki „bátran és hittel” dolgozik, és „e kor gigantikus nagyságára vetett pillantását” nem homályosíthatják el az apró hétköznapi kellemetlenségek.⁹⁷¹ Minden további nélkül megfelelkezhetünk arról a különbségről, melyet a korábbi irodalom tett a magukat gátlástalanul a zsidókra és tulajdonukra vető „pártideológusok”, illetve az állítólag a „védekezésre” ügyelő, nemes lelkű Schwerin von Krosigk és hivatalnokai között.⁹⁷²

A korábbi fejezetekben felvázolt kisajátítási praktikák bizonyára hiányosak, és részint csak elnagyoltan sikerült rekonstruálni őket. De összességében ez is elegendő ahhoz, hogy képet alkossunk az államilag szervezett, átfogó rablás technikáiról és politikai hozadékaról. A Pénzügyminisztérium számlák sokaságát vezette, hogy ide-oda tologassa a pénzeket, összekeverje más pénzekkel, s amennyire csak lehet, leplezze származásukat. Nemzetközi jogba ütköző módszerekkel űzött folyamatos pénzszerezés és pénzmosás egy bűnöző állam érdekében: ez a legkevesebb, ami Schwerin von Krosigk gróf és vezető hivatalnokai számlájára írható. Hasonlóképpen íté-kezhethetünk a Reichsbank, a Birodalmi Hitelpénztárak és

a Wehrmacht-hadbiztosságok vezetőiről és szakembereiről.

Németországban a kormány szigorú, igazságosnak érzett elosztási rendszert vezetett be, ideértve az árbefagyasztást is. De külföldön a német katonák meggazdagodhattak, s ezt nemcsak saját érdekük diktálta, hanem támogatták is őket ebben. A birodalmi pénzügyminiszter szemszögéből az volt a legjobb, ha a belföldi többlet-vásárlóerő egy részét más országokban idegen valutára váltva eltapsolják.

Küldjétek el, kérlek, ami pénzetek még van

– írta szüleinek Heinrich Böll a háború elején. Sok családban így volt ténylegesen csökkenthető, olykor teljes egészében felhasználható az a haszontalanul cirkuláló pénz, melyet a németországi elosztó gazdaságban nem lehetett árra váltani. Ez az eljárás utat nyitott a háborús pénzügypolitikuskok előtt, hogy a külföldi árukínálat segítségével fölőzzék le azt az „aránylag kevés milliárdot, amely különösen rosszindulatú” volt, vagyis elégedetlenséget szíthattott.⁹⁷³ A nemzetiszocialista kormány így nyerte el a birodalmi polgárok általános elégedettségét, függetlenül attól, hogy valaki a rezsimhez közelebb, vagy – mint Heinrich Böll és Wolf Goette – tőle távolabb állt.

A német háborús finanszírozás praktikái tükrözték a szakemberek és politikai vezetők közötti viszonyt. Ez abban a feszültséggel teli összjátékban nyilvánult meg, amelyben az egyik oldal radikalizált, önmagában következetes szakértelmének határt szabott a másik, a politikai oldal. Olykor a szereplők azonos szellemben dolgoztak egy közös cél érdekében. Elég, ha a zsidók kisajátítására gondolkunk Szalonikiben, Belgiumban, Franciaországban vagy máshol. A Wehrmacht-hadbiztosok és a Birodalmi Pénzügyminisztérium hivatalnokai örültek a pótlólagos bevételeknek, melyek így hozzájuk folytak be – akár közvetlenül, mint Belgiumban, akár teljes mértékben közvetetten,

a megszállási költségvetésen keresztül, mint Franciaországban. A Reichsbank igazgatóival együtt mindahányan arra számítottak, hogy rövid távon megfékezhetik a saját maguk által előidézett inflációt, s így – másodsorban – stabilizálhatják a birodalmi márkát.

A szakemberek és a politikai vezetés között teljes egyetértés uralkodott abban is, hogy a leigázott népekre terhelik a folyó háborús költségek jelentős részét. Egyesítette őket az a törekvés, hogy később a legyőzöttekkel fizetessék vissza a pótlólagosan szükséges háborús hiteleket. A német valutaőrök választékos szavaival:

A német valuta egészségének megőrzése érdekében a Reichsbank kitarzott azon alapelv mellett, [...] hogy a német szervek pénzsükségletét a megszállt területeken lehetőség szerint az érintett országok fizetőeszközeinek használatával [...] kell kielégíteni.⁹⁴

Míg 1941 ősztől a jövedelemadót és az általános fogyasztási adót terhelő háborús járulékokról folytatott vitákban az emelésükre tett valamennyi javaslat elbukott a politikai vezetésen, nem vonatkozott ez a tehetősek megadóztatására. A házbéradó esetében a pártközeli Birodalmi Árképzési Biztosság együttműködött a Német Munkafront nevű nemzetiszocialista tömegszervezettel, Hitler pártirodájával és a konzervatív vezetésű Poroszországi Pénzügyminisztériummal [*Preußisches Finanzministerium*],* hogy megkétszerezze a háztulajdonosok eredetileg tervezett, eleve magas terheit. A nemzetiszocialista funkcionáriusok részéről ez abból a megfontolásból történt, hogy megőrizze a tömegek lojalitását; a különböző szakemberek pedig azért voltak mellette, hogy legalább ezen a – politikailag mégiscsak járható – úton tartsák kordában a háborús adósságokat.

Más esetekben egyértelműen a szakemberek voltak a kezdeményezők, s így újra meg újra nyugvópontonra jutott

* A nemzetiszocialista kormányzat a gleichschaltolás során gyakorlatilag megszüntette a tartományok függetlenségét. Poroszországban 1945-ig csak a Pénzügyminisztérium, a levéltár, valamint néhány kisebb szövetségi hivatal maradt önálló.

a pszichológiai inga a nemzetiszocialista politikusok elvárásai és aközött, amit a szakmabeliek kívánatosnak tartottak. A Birodalmi Pénzügyminisztérium és a Reichsbank hivatalnokai például teljesen önállóan ötlötték ki a birodalmi hitelpénztárjegyek rendszerét. Híven Brechthez –

Mit számít egy bankrablás egy bankalapítással szemben?*

– a Birodalmi Hitelpénztárak alkották Európa figyelemreméltó eleganciával szervezett kifosztásának gerincét. Hivatalnokaik, akiket szinte kizárólag a Reichsbank törzsszemélyzetéből toboroztak, a milliárdos üzleteket alapvetően nem német pénzzel bonyolították. A rablás a valutapolitika diszkrét formájában történt. (Kivételt képeztek a Szovjetunió megszállt országrészei, ahol a pénz bár nem lényegtelen, ám mégiscsak másodlagos szerepet játszott az erőszak és terror módszereihez képest.)

A pénzügyminiszternek sem volt szüksége politikai utasításra ahhoz, hogy visszatartsa a kényszermunkások külföldön élő családjainak szóló átutalásait, és a kifizetendő összeget rendre az adott ország pénzében juttassa el a címzettekhez. Nem kellett neki parancs ahhoz, hogy ugyanezt az eljárást alkalmazza azoknál a pénzintézeteknél és vállalkozásoknál, melyek részvényt vagy árut vásároltak külföldön. A piaci áron birodalmi márkában kifizetett összegek eltűntek a Német Elszámolási Pénztárban, ahonnan a birodalmi költségvetésbe folytak a német közösség javára – miközben a piszkos állami üzletelést a megszállt országok közösségeinek kellett megfizetni. Ilyen konkrét Führer-utasításokat [*Führerweisung*] Hitler önmagától soha nem volt képes adni. Nem kellett mást tennie, csak szabad utat adni a szakértelemnek, s megfogalmazni az irányelvet: jó az, ami használ a németeknek; a módszer nem érdekli. A Reichsbank egyes levélpapírjait nem véletlenül díszítette egy decens horogkeresztes pecsét a megtisztelő címmel: „Nemzeti-

* Vö. Bertolt Brecht: „Koldusopera”, in: *Bertolt Brecht színművei*, Magyar Helikon, Budapest, 1964, 1. k., 275–373. o., itt 364. o. (ford. Vas István).

szocialista mintaüzem” [*Nationalsozialistischer Musterbetrieb*].⁹⁷⁵

Nézetkülönbségek abban a kérdésben merültek fel alkalomadtán, hogy mennyire gyorsan és miként kell ki-
rabolni Európát. A szakemberek inkább a középtávon
maximális zsákmányszerzésre hajlottak. Bizonyos fenn-
tarthatóság gondolatának elkötelezettjei voltak, egy ideig
még fejni akarták a tehenet, hagyni, hogy borjakat elljen,
mielőtt vágóhídra terelnék. Ebben a szellemben szor-
galmazta Schwerin von Krosigk azt, amit ő „hadigazda-
sági optimumnak” nevezett. Úgy tartotta, jobb „elkerül-
ni, hogy az országok, melyek teljesítőképességét igénybe
vesszük, idő előtt lecsússzanak”.⁹⁷⁶ Ám a nemzetiszoci-
alista vezetők – ideológiájuk látnoki mozzanataival éles
ellentétben – kizárólag a politikai túlélés kategóriáiban
gondolkodtak. Ők úgy hoztak döntéseket, hogy – kerül-
jön, amibe kerül – épp csak elég legyen a pénz a követke-
ző hetekben, netán a következő néhány hónapban.

A Hitler elégedett fosztogatóiról és a német polgári sze-
mélyek nagymérvű ukrainai korrupciójáról szóló fejeze-
tek világosan mutatják ezeket a szak- és aktuálpolitikai
prioritások között feszülő ellentéteket. Ugyanígy állan-
dó nézeteltérés állt fenn a németországi tömeges jövedel-
mek megadóztatását illetően. Mindezekben az esetek-
ben rendre a politikai oportunizmus kerekedett felül a
szakmai meggyőződésen.

Ha a kezdetben feltett kérdést vizsgáljuk – vagyis hogy
a nemzetiszocialista uralomnak miként sikerült ilyen so-
káig stabilizálnia magát belpolitikailag –, azt látjuk, hogy
végső soron hasznosnak bizonyult a magas szintű szak-
értelem és a népjólétre koncentráló, közhangulatra épí-
tő politika feszültséggel teli koalíciója. Ez azt eredmé-
nyezte, hogy miközben a nemzetiszocialista vezetők
különböző szívevégekkel kedveskedtek a németeknek,
vagyis valósággal beetették őket, addig a pénzgazdasá-
gi *know-how* szakemberei a politikát ellensúlyozandó el-
simították a hátrányos következményeket – már ameny-

nyire tudták. Nagyjobbreszt a gazdag németországiakat adóztatták meg, nem azért, mert ezt tartották helyesnek, hanem mert az ilyen adóemeléseket legalább keresztül tudták vinni. A megszállt országokban a pénzmennyiség gyarapodásának megfékezésére a készpénz nélküli fizetést erőltették, és új adókat vezettek be. Az európai zsidók kisajátítását is szakmai okokból, az inflációs nyomás visszaszorítása érdekében támogatták.

Hasonló, egymást kiegészítő döntési folyamatok határozták meg az élelmiszerjegyek rendszerének politikáját. A meghódított országokban, így Norvégiában vagy Görögországban, sőt még Hollandiában is hirtelen élelmiszerhiány lépett fel, hiszen már a tengeren túlról sem lehetett behozni árut. Egy harcoló hadsereg ellátásához lényegesen magasabb élelmiszer-felhozatal szükséges, mint ugyanakkora számú civil lakosság esetében. Máris kényszermunkások millióit kellett élelmezni, miközben a hozamok Európa-szerte visszaestek a háború – és hamarosan az infláció – hatására.

A hozzáértők fejadagokat állapítottak meg Németországban, és megváltoztatták az élelmiszerek összetételét. Emellett arról is döntöttek, mely embercsoportok ne, és melyek csak nagyon alacsony szinten kapjanak ellátást. Az első számú érintettek a zsidók, a fogságba esett szovjet katonák és a pszichiátriák ápolottjai voltak, őket követték bizonyos elzárt nagyvárosokba szorult emberek. A szakembereket pragmatikus módon az irányította, ami politikailag és katonailag kivitelezhető volt.

Hogy ez általában miként működött, azt egy – következményeit tekintve jelentéktelenebb – eset teheti világossá. 1940-ben a Birodalmi Élelmezésügyi Minisztérium polgári élelmiszer-ellátásért felelős hivatalnokai egész Németországban be akarták tiltani a háziállatok tartását – amennyiben ezekre, mint például a tanyasi macskákra, nem volt feltétlenül szükség – azért, hogy spóroljanak a gabonával és a hússal. Ezzel minden további nélkül felszabadult volna több százezer ember élelmiszer-szükségletének fedezete. A terv Hitleren bukott meg, aki úgy vél-

te, ilyen érzelmi áldozat nem várható el a németektől. De a zsidók esetében bevezethették a tilalmat. Így született meg a sokat idézett rendelet, mely megtiltotta a zsidóknak a kanárimadarak, macskák vagy tacsók tartását.

Az Élelmezésügyi Minisztérium hivatalnokai megakadályozták, hogy zsidó gyerekek tejet kaphassanak, s a zsidók számára külön – sokkal silányabb ellátást biztosító – élelmiszerjegyeket vezettek be, arra ellenben vigyáztak, hogy a fajnémetek [*Rassedutsche*] a lehető legmagasabb fejadagokhoz jussanak hozzá. A zsidók tömeges legyilkolásában alkalmat láttak arra, hogy növeljék a lengyelországi élelmiszerzsákmányt. 1942-ben Backe, a tényleges élelmezésügyi miniszter* a német polgári lakosságra és a háborúval szemben viseltetett érzelmekre való tekintettel nem volt hajlandó élelmiszer-utánpótlást küldeni az Oroszországban állomásozó német csapatoknak. Az élelmiszer-tartalékok kapcsán a keleti front és a hazai front [*Heimatfront*], vagyis a hátszág között kialakult érdekellentétet Backe a német polgári lakosság javára döntötte el – azzal a közvetlen következménnyel, hogy Göring a megszállt szovjet területeken tevékenykedő német mezőgazdasági biztosok [*Landwirtschaftskommissare*] fejébe verte:

A háború háborúból táplálkozik! Ezt most csupa nagybetűvel kell írni.⁹⁷⁷

Herbert Backe és munkatársai gátlástalanul viselkedtek; szóban és írásban propagálták a tömeges gyilkolást. Hogy Schwerin von Krosigk is hasonlóképpen viselkedett-e, nem tudjuk. Van, ami ez ellen szól. A modern, munkamegosztáson alapuló államszervezetben egy kiváló szakembernek nem kell ilyen ügyekkel foglalkoz-

* 1942 májusában Hitler az akkori élelmezésügyi és mezőgazdasági minisztert, Richard Walther Darrét – aki már több éve vitában állt Himmlerrel – „régóta megrendült egészségi állapotára” hivatkozva szabadságolta, s a minisztérium vezetését Herbert Ernst Backe államtitkárra bízta, akit hivatalosan csak két évvel később, 1944. április 1-jén nevezett ki miniszterré.

nia. Kétségtelen azonban, hogy a birodalmi pénzügyminiszter személyesen is különös gondossággal ügyelt arra, hogy államosítsanak mindent, amit a legyilkoltaktól elvettek – beleértve az aranyfogakat és a legutolsó inget. Ezt követően nemcsak a nagyobb értékek eladását rendelte el, hanem a már csupán rongybálába való, legszegényesebb hagyatékokét is. Az árbevételt aztán a birodalmi költségvetés „általános közigazgatási bevételeihez” sorolta.

Bármit gondolt is Schwerin von Krosigk a zsidókról általában, azzal számolt, hogy a kisajátítottak egyszer s mindenkorra eltűnnek. Mi több: jóval az előtt, hogy döntés született az európai zsidók legyilkolásáról, Schwerin von Krosigk, Fritz Reinhardt és a Pénzügyminisztérium vezető hivatalnokai újabb és újabb módozatokat ötlöttek ki, miként lehet kisajátítani a zsidókat addig a pontig, amíg végül nincstelenekké válnak, és így szükségszerűen „az állam terhére lesznek”. A Pénzügy- és a Gazdasági Minisztérium szakhivatalnokai voltak azok, akik állandóan szigorodó deviza-előírásaikkal és kisajátítási technikáikkal sokak előtt elzárták a menekülés útját. Ők tiltották meg – az SS akarata ellenében –, hogy a Főköormányzóságba toloncolt zsidók elegendő készpénzt vihessenek magukkal legalább ahhoz, hogy ott nyomorúságosan bár, de berendezkedhessenek.

A szakemberek az alapszerkezetét tekintve ingatag nemzetiszocialista uralmat meghatározó pontjain tartották egyensúlyban – mindig csak úgy-ahogy és improvizálva, de ahhoz elég jól, hogy tizenkét éven át lehessen fegyverkezni, rombolni és pusztítani. Tevékenységük még akkor is segített megőrizni a folytonosan veszélyeztetett egyensúlyt nép és vezetés között, amikor nyíltan elmentmondtak a politika óhajának, mint a cipekedési rendelet esetében. Ennyiben a nemzetiszocializmus a maga erejét nem kizárólag és nem mindenekelőtt az úgynevezett gleichschaltoláshól nyerte.

A tekintélyelvűre épülő Führer-államról kialakított kép hamis. Figyelemre méltó, hogy a politikailag és erőszakosan kijelölt határokon belül a nemzetiszocialista rend-

szer mennyire elevenen tudta tartani a különféle nézetek és politikai-szakmai indítványok ellentétét. Ez feszültséget és lélekjelenlélet igénylő, szellemdús légkört szült. A szakemberek által foganatosított kiigazítások nélkül a politikusok azonnal elsüllyedtek volna a valuta- és adósságkáoszban. Ámde ha nem fogták volna vissza a szakembereket, és esetről esetre nem érvényesítették volna a politika primátusát, hamar megrendült volna a tömegek lojalitása.

Csak e két erő ellentétes együttthatása biztosította a folytonosan veszélyeztetett egyensúlyt. A szakemberek racionális önmegvalósításra törekvő, politikailag nem elkötelezett tudása összefonódott a népi szociális állam kisembereket boldogító politikájával. A nemzeti szocializmus ennek a két, önmagában mérsékeltén veszélyes elemnek a kölcsönhatásából merítette pusztító erejét.

Éltek, mint a moziban

Belpolitikai támogatását a nemzetiszocialista kormány kezdetben komolytalan, később bűnös költségvetés-politikai módszerekkel vásárolta meg. Hitler már 1935-ben megtiltotta, hogy nyilvánosságra hozzák a költségvetést, éppen azért, mert mindig is – és 1936-tól egyre inkább – a jövő terhére politizált. Ebből csakis kényszerű háborúskodás és rablás következhetett. Amikor folyton a terület nélküli népről [*Volk ohne Raum*], gyarmatokról és az egész világra kiterjedő hatalomról [*Weltgeltung*], keleti terjeszkedésről [*Ostexpansion*], kiegészítő gazdasági térségekről [*wirtschaftlicher Ergänzungsraum*] és az úgynevezett zsidótlanításról beszéltek, mindig is egyetlen végcélról volt szó: a németek általános jólétének eléréséről, méghozzá rövid időn belül, de úgy, hogy ennek feltételeit nem az ország maga teremti meg.

A nemzetiszocialista vezetők propagandájukban azzal kérkedtek, hogy lefektetik az Ezeréves Birodalom [*Tausendjähriges Reich*] alapjait, míg a hétköznapiak során azt sem tudták, hogy másnap miből egyenlítsék ki számláikat. Miután elolvasta a Birodalmi Pénzügyminisztérium egyik írását, Goebbels 1938 januárjában könnyed hangnemben állapította meg:

Eszerint rosszabb a helyzet, mint gondoltam. De adósságok miatt még egy nép sem veszett oda. Annál inkább fegyverek hiányában.

Két hónappal később ezt jegyezte fel a birodalmi költségvetés tervezetéről:

Egyértelmű, van egy hiányzó összegünk. Viszont van egy Ausztriánk is.⁹⁷⁸

Hitler központi stratégiai irányvonalát így tolmácsolta 1939 decemberében egy fültanú:

A Führer látja, hogy hosszú távon nem háborúskodhatunk [...]. Mindezt erre az egyetlen kártyára kell feltenni.⁹⁷⁹

De az összes, kezdetben gyors és kevés veszteséggel járó győzelem után ugyanazok a pénzügyi és élelmiszer-ellátási nehézségek jelentkeztek. Bármekkora volt is a zsákmány és a meghódított terület, a siker mindig elmaradt a várakozásoktól. A nemzetiszocialista állam ezért nem szorítkozhatott soha a megszerzett dolgok megtartására és belső kiépítésére.⁹⁸⁰ A fedezetlen csekkek, a rövid lejáratú birodalmi kincstárjegyek és a „függő birodalmi adósság” politikája, tehát egy olyan pénzgazdaságé, amely csaláson alapuló hólabdarendszerként működött, struktúrájában tette lehetetlenné a német politikusoknak, hogy keressék a megegyezést. A nemzetiszocialista vezetőknek egyre nagyobb szüksége volt a terjeszkedésre. Minden megtorpanás rendszerük azonnali felbomlását jelentette volna. Nem engedhették meg maguknak az egy helyben állást, így azt sem, hogy 1940-ben megkössék a győztes békét, mellyel a Birodalomhoz csapták volna a „német népi földet” [*deutscher Volksboden*] Metztől Lódzsig, beleért-

ve a vitatott peremterületeket, szénlelőhelyeket és a nyugat-lengyelországi gabonatermő vidékeket.

Még egy ilyen győzelem is azt jelentette volna, hogy az ekképpen államilag egyesített német nemzetnek helyt kellett volna állnia legalább azokért a hitelekért, amelyek a munkahelyteremtés és fegyverkezés, hivalkodó építkezések és területi terjeszkedés következtében halmozódtak fel. A zsidók kisajátításával, az „ellenséges tulajdon” eladásával és végül a néhány százezer saját „haszontalan evő” [*nutzlose Esser*] legyilkolásával áthidalhatók lettek volna egyes pénzügyi nehézségek, de hatalmas adósságát képtelen lett volna törleszteni egy olyan Nagy-Németország, amely bár kultúrnemzetként jóllakott, ám változatlanul bizonyos korlátok közé szorult. Mint Carl Friedrich Goerdeler 1940 nyarán – a Franciaország fölötti diadalmas győzelem után – előre jelezte, a Birodalomnak még ilyen körülmények között is meg kell hajolnia a költségvetés konszolidációjának kérlelhetetlen törvényei előtt. Ez azonban – jövendölte Goerdeler – nem fog megtörténni, mert a német illetékesek – élükön a közhangulatra építő politikussal, Hitlerrel – eltökéltek abban, hogy „továbbra is az önámítás kényelmes útját járják”.⁹⁸¹

Az adott politikai körülmények között a háború nemcsak kényelmes út volt, hanem az egyetlen irány, amelyet 1940 nyarán a német kormány egyáltalán követhetett. Miután Churchill 1940 őszén megghiúsította a Közép-Afrikai Német Gyarmatbirodalom [*Deutsches Kolonialreich Mittelafrika*] tervét, csak a Szovjetunó lerochanása maradt. Néhány nappal e rablóhadjárat kezdete előtt jegyezte fel Goebbels nép, bűncselekmények és vezetés kapcsolatáról:

A Führer azt mondta: igazunk van-e vagy sem, győznünk kell. Ez az egyetlen lehetőség. És ez a lehetőség igaz, erkölcsös és szükséges. És ha győzünk, ki kérdezi majd, milyen eszközökkel? Egyébként is annyira van már a rovásunkon, hogy győznünk kell, különben egész népünket, elsősorban bennünket és mindazt, ami számunkra kedves, eltörlik a föld színéről. Munkára fel!⁹⁸²

1941–1942 telétől a politikai vezetésnek sikerült átplántálnia a néptársak többségébe azt az érzést, hogy nincs

visszaút. A néptársak pedig – akárhogy vélekedtek is az egyes intézkedésekről – egyre kevésbé láttak lehetőséget arra, hogy változtassanak a megkezdett irányon. Ez vezetett 1944–45-ben oda, hogy kapituláció helyett oly sokan tartották jobbnak a saját elhatározásból történő, aktív pusztulást.

Nem kérdéses, hogy Németországban tömegével voltak kétkedők. A legtöbben, akik elfogadták a nemzetiszocializmust, valamelyik homályos programpontra miatt tettek. Egyesek azért követték az NSDAP-t, mert nekiment az ősellenség Franciaországnak, mások pedig azért, mert az államilag szervezett ifjúság szakított az örökölt erkölcsi felfogásokkal; a katolikus papok megáldották az istentelen bolsevizmus elleni keresztes háború fegyvereit, és védekeztek a kolostorok lefoglalása és az eutanázia bűne ellen; a szocialista beállítottságú néptársakat viszont a nemzeti szocializmus egyház- és elitellenessége vonzotta. A németeknek ezt a csatlósságát, melynek némely indítékát itt felsoroltam, és amely oly súlyos következményekkel járt, később játszva lehetett – éppen azért, mert váltakozó részaffinitásokon alapult – történelmileg hatástalan „ellenállássá” stilizálni.

A „Hitler elégedett fosztogatói” című fejezetben említett színésztől, Wolf Goettétől éppoly távol állt a náci ideológia, mint Heinrich Bölltől. Goette mindig „hányingert kapott”, ha figyelme a német politikára terelődött, s „iszonyú szégyen érzete” öntötte el, amikor „sárgán megjelöltekkel” találkozott. Böll-lel ellentétben Goette az *Ich klage an [Vádolok]** című, eutanáziát propagáló filmet kezdetben a „tisztá és tisztességes szellemiség” dokumentumának, megrázó műalkotásnak érezte, melyben az eutanáziának a „reménytelen sínylődés bizonyos eseteiben elkerülhetetlen szükségességét [...] nagysze-

* Nemzetiszocialista játékfilm, melyben egy szklerózis multiplexben szenvedő asszonyt férje kérésére a kezelőorvos gyógyszer-túladagálással megöl, s ezért bíróság elé kerül. A film az ítélethirdetés előtt ér véget, mintegy nyitva hagyva az ítéletet.

rűen jelenítik meg a film nyelvén”. Később halvány kétségei támadtak amiatt, „ha egy önkényállam hirdeti ezt az eszmét”. Ám akárhogy viszonyult is Goette az egyes politikai akciókhoz, mindenképpen értékelte azokat a szakmai és fogyasztási lehetőségeket, amelyeket a német önkényuralom biztosított számára Prágában, a „henyék városában”.* Figyelmét a megadott kevéske előny kötötte le, és ezáltal politikailag semlegessé vált.⁹⁸³

Emellett Hitler mindig is a gyors cselekvéssel tartotta egyben a legkülönbözőbb érdekekből és politikai meggyőződésekből összeállt, hármikor könnyen felbomló keveréket. Ebben rejtett uralmának politikai alkímiája. A széthullást a döntések és események sűrű egymásutánjával akadályozta meg. Az NSDAP-t mozgalomként nevelte. Sokkal elkötelezettebben támogatta a régi harcos *Gauleiterek*et és *Reichsleiterek*et, mint a minisztereket. Uralmi szerkezetének 1933 utáni sikerét bizonyítja, hogy az egyeduralkodó párt nem lett az állam silány tartozékává. Sőt – a későbbi NSZEP** igyekezetével ellentétben – sikerült az államapparátust addig nem látott mértékben mozgósítani, a „nemzeti felemelkedés” érdekében kreativitásra ösztönöznie, az ország erőit az összeomlásig túlfeszíteni. A németek többsége először kábulatba esett, majd a történelmi vágatás mámorába, később pedig – Sztálingrád és a szőnyegbombázások, valamint az ekkorra érzékelhetővé vált, példát statuáló belső terror következtében – egy szintén kábító, megrázkódtatásos állapotba jutott. A légitámadások inkább közömbössé tettek, semmint félelmet keltettek, „egyfajta fatalista nemtörődömségre” hangoltak, a keleti frontról érkező halálhírek pedig arra készítették az otthon maradottakat, hogy még inkább a mindennapos gondokkal törődjenek, és várják az életjelet fiaiktól, férjeiktől vagy kedveseiktől.⁹⁸⁴

* Szójáték a „Schlaraffenstadt” szóval, amely a mesebeli csodaország-ra, Schlaraffenlandra, a tejjel-mézszel folyó Kánaánra utal, ahol nem kell dolgozni.

** Német Szocialista Egységpárt; 1946-tól az NDK kommunista pártjának neve.

Az 1933 és 1945 közötti tizenkét rövid évet a németek folyamatos rendkívüli állapotként éltek meg. Az események körforgásában elvesztették érzéküket az egyensúly és a mértékletesség iránt.

Mintha folytonosan moziban ülnék

- jegyezte meg Viktor Klemperer kereskedője, Vogel az 1938-as Szudéta-válság kellős közepén.⁹⁸⁵ Egy évvel később, a Lengyelország elleni hadjárat kezdete előtt kilenc nappal Göring arról biztosította a berlini Rheinmetall-Borsigwerke munkásait, hogy nyugodtan rábízhatják magukat egy olyan vezetésre, „amely maga is, mondhatni, tombol az energiától”.⁹⁸⁶ 1941-es naplójában Goebels így szekundált:

Egész nap remek tempó;
Most kezdődik újra a viharzó támadó élet,

vagy - angolelleses győzelmi mámorban -

az egész nap lázas boldogságban telik.⁹⁸⁷

Szűkebb körben Hitler többször utalt esetleges korai halálára, hogy ezzel is fenntartsa a politikai egyensúlyhoz szükséges túlfokozott tempót. Úgy mozgott, mint egy diletáns kötéltáncos, aki egyensúlyát csak újabb és újabb, egyre kapkodóbb, végül heves és értelmetlen balanszírozó gesztikulálással tudja megőrizni - és a végén szükségszerűen lezuhan. Ezért Hitler politikai és katonai döntéseit akkor lehet a leghelyesebben elemezni, ha ezeket - minden dörgedelmes jövőpropaganda ellenére - rövid távú indítékaik és a közeljövőre gyakorolt hatásaik szempontjából vizsgáljuk és osztályozzuk.

Faji és osztálytudatosság

A versailles-i békediktátumnak a bevezetésben felvázolt radikális revíziója mellett az biztosította az NSDAP sikerét, hogy a párt mindaddig ismeretlen, fiatalos nemtörődomséggel gyorsította fel a politikai döntéshozatalt, és hajtotta végre az akciókat. A háború meghatározta mindkét tényezőt, amennyiben katonailag lekerekítette a területi revíziókat, amelyek egy pillanatra visszafordíthatatlannak tűntek. Ezért gondolkodtak német történészek már 1941-ben a „Freigrafschaft Burgund”^{*} illetve a „Niedere Lande”^{**} „visszaszerzésében”, amelyek egykor „kicsúsztak a birodalmi szövetségből [Reichsverband]”. Az alig két évig tartó villámháborúk során képesek voltak minduntalan fokozni a már megkezdett sebességet is, s minden nagy katonai akcióval túlléphetek az előzőn: Varsót Narvik és Rotterdam követte, Franciaországot Kréta, a Kaukázus és Észak-Afrika.

A Hitlert erősítő harmadik fontos elem a „*völkisch*” egyenlőség ígérete volt. Az 1939. szeptember 1-jével elrendelt hadiszocializmusban sok német látta egy igazságosabb társadalmi rend hihető, előzetes és bizonyos értelemben negatív formáját. A háború elősegítette a németországi osztálykorlátok leépítését. A nemzetiszocialista vezetés szavatolni akarta, hogy „ezekben a szűkös időkben minden egyes néptárs létfontosságú javakkal történő ellátása helyzetétől és jövedelmétől függetlenül egyenlő” módon történjen. Kivételt csak a különösen megerőltető munkák vagy a rendkívüli rászorultság jelentett. A Szociáldemokrata Párt egyik berlini megfigyelője így tudósított 1940 elején:

A munkásság igenis üdvözli, hogy „a jobb módú emberek” gyakorlatilag megszűntek jobb módúak lenni.⁹⁸⁸

^{*} Franche-Comté: Franciaország egyik Németországgal határos régiója, székhelye Besançon.

^{**} A mai Hollandia és Belgium területének német neve a középkorban és a kora újkorban.

A jegyrendszer bevezetése növelte a kormányzat szimpátiámutatóit.⁹⁸⁹

Hitler újra meg újra azt propagálta, amit saját magáról is tartott: a tehetséges egyén társadalmi felemelkedését, bármily szegény és a művelődéstől idegen körülmények közé született is.

Meg kell akadályozni az állandó felfelé törekvés megfojtását

– hangzott hiszekegye. A Nemzetpolitikai Nevelőintézeteket [*Nationalpolitische Erziehungs-Anstalten*] és az Adolf Hitler Iskolákat [*Adolf-Hitler-Schulen*] olyan intézményekként támogatta, melyeknek anyagilag és pedagógiaiailag is le kellett dolgozni a társadalmi hátrányokat,

hogy még a legszegényebb fiú is bekerülhessen bármilyen állásba, amennyiben megfelelő képességekkel rendelkezik.⁹⁹⁰

A későbbi Szövetségi Köztársaság vezetői közül nem kevesen végeztek azokban a felsőfokú intézményekben, melyek – az akkori viszonyok között szokatlan módon – tandíjmentesek voltak. Lenin híres szakácsnője* szellemében ecsetelte Hitler 1938-ban:

Ebben az új Németországban szervezeteink jellegéből és segítségéből adódóan és a tudatos vezetőválogatásnak köszönhetően mostantól minden munkás- és parasztgyerek isten kegyelméből és áldásával felemelkedhet az egész nemzet legmagasabb vezetőjévé.⁹⁹¹

Amikor a keleti front tömeges embervesztései 1942 ok-

* Utalás Lenin szállóigévé vált mondására, mely szerint minden szakácsnőnek képesnek kell lennie arra, hogy gyakorolja az államhatalmat. (Lenin az *Állam és forradalomban* érvel ebben a szellemben. A „szakácsnőről” szóló sorok a Megtarthatják-e a bolsevikok az államhatalmat? című, szintén 1917-ben írt szövegében olvashatók:

„Tudjuk, hogy nem minden napszámos, nem minden szakácsnő képes máról holnapra az állam kormányzására.” „De [...] elvárjuk, hogy a fejlett munkások és katonák bevezessék [a többieket] az államügyekbe [...], s hogy ez nyomban minden dolgozónak, minden szegény embernek e képzésbe való bevonásával kezdődjön.” Lenin Összes Művei, XXIV. k., 71. o. sk. – *A szerk.*).

tóberében a Wehrmacht legfelsőbb vezetőit is arra készítették, hogy iskolai végzettségtől függetlenül megnyissák a tisztí pályafutás lehetőségét a fiatal emberek előtt, a németek ezt „lelkesedéssel” fogadták. A „pártprogram egyik lényeges pontjának megvalósítását” látták benne.⁹⁹² 1933-tól ugyanennek a programnak a szellemében tiltották az úgynevezett árjak kapcsolatát az úgynevezett zsidó nőkkel – de a német történelemben először vehetett feleségül egy tiszt munkáscsaládból származó lányt, feltéve, hogy örökléshigiéniailag mindkét fél házasságképesnek bizonyult.

Miután a szövetségesek csapatai végre legyőzték a Harmadik Birodalmat, és az romjaiba dőlt, 1945. január 16-án Fritz Reinhardt – még utoljára – a csaknem odavesztett jövő felé fordította tekintetét. A kormány jelenleg több mint egymilliárd birodalmi márkát költ gyermekgondozási segélyre és képzési támogatásra, magyarázta hallgatóságának. Akkori fogalmak szerint ez rendkívül magas összeg volt.

A család-tehermentesítés útján a következő lépés nem sokkal a háború végét követően abban fog állni

– folytatta –,

hogy a tandíjat, az iskolai illetéket és a taneszköz-költségeket minden iskolatípusban és minden gyerek számára eltörlik, s ugyanígy ingyenes lesz a szakiskolák és főiskolák látogatása.

Így születik meg „a Föld első szociális államaként az erős, politikailag, gazdaságilag és pénzügyileg egészséges Nagy-Németország”.⁹⁹³

A XX. századi politikai eszmék – bár módszereikben eltérően – nemritkán egy harmadik fél terhére képzelték el a tömegek társadalmi felemelkedésének előmozdítását. Az NSDAP nemzeti szocializmusa is ebbe a tendenciába sorolható. A faji alapon megfogalmazott egyenlőségesszme pervertáltnak mondható. Ám egyrészt az egalitarizmus többféle formáját is jellemezte az egyéni szabadság és a személyes integritás megvetése, másrészt a nemzeti-

szocialista mozgalom azt a nem csak Németországban sikeres felfogást képviselte, amely egybekötötte a szociális és nemzeti homogenizálást. Ebből látható, hogy Hitler népállama milyen bel- és társadalompolitikai konstellációból merítette bűnös energiáit.

Éppen azért, mert a németek nem akartak második alkalommal is merő hazafiságból háborúba vonulni, s mert 1939 őszén szkeptikusnak mutatkoztak, politikailag minden attól függött, hogy rögtön érezhetővé válik-e számukra az egyes rablóhadjáratok gazdasági hozadéka. A szociálpolitika és a faji politika egysége, a mai összehasonlításban példátlan szociálpolitikai megbékéltetés [*appeasement*] újból meg újból megszilárdította a tömegek bizalmát. Ezért volt képes a Harmadik Birodalom nevű politikai spekulációs buborék oly tartósan megmaradni; ezért voltak képesek szereplői oly sok ember boldogságát és életét tönkretenni.

A közéletet jellemző kapzsiságnak és nemzetiszocialista nyereszkesedésnek az előző oldalakon leírt, sokrétű megjelenése tette lehetővé, hogy a visszafogott adópolitika, a jó ellátás és a társadalom peremén lévők elleni célzatos terror keverékével legalábbis nyugton tartsák a néptömegeket. A legtöbb, amit a közhangulatra építő politikával elérhettek, s amire a nemzetiszocialista vezetés törekedett, a németek jókedvének fenntartása volt. Erről mondta gyakran Goebbels, hogy „háborús cikk, amely adott esetben nemcsak hadifontosságú, hanem a háború kimenetelében is döntő lehet”.⁹⁹ Az emelkedett németországi tömeghangulat anyagi javakkal és mások kárára történő stimulálása alkotta a kormányzás – mindig rövid távú – célját.

Innen nézve a nemzetiszocialista vezetőknek nem sikerült a németek többségét sem fanatikussá, sem meggyőződésesen uralkodásra született emberré változtatni. Inkább kisebb-nagyobb haszonélvezőkké. Nem kevesen hergelték magukat aranyásó-hangulatba, s hitették el magukkal, hogy a közeljövőben az utcán fog heverni a pénz. Ahogy az állam hatalmas rablógépezetté alakult,

úgy változtak át az átlagemberek előnyszerzőkké és tétlen megvesztegetettekké. Katonák váltak fegyveres vajfuvározókká.⁹⁹⁵

Egyszerű férfiak kerültek olyan dolgok birtokába, melyekről néhány évvel korábban azt sem tudták, hogy eszik-e vagy isszák. Részesei lettek a nagy harcnak, melyet állítólag egy olyan német jövő érdekében vívtak, amikor majd csak úgy folyik a tej és a méz. Ez önmagában nem volt meggyőző érv. De a háború ízelítőt adott abból, milyen kellemes lesz utána, és mekkora élvezeteket kínál majd az élet – a közmondás után szabadon: ki mint hódít, úgy arat. Mindez egyfajta tompa lelkiismeret-furdalást okozott, a „győzelem vagy bukás” megfoghatatlan érzését. 1943 végén az SD általánosítva így foglalta össze a németek véleményét, akik a más országokban élő több millió emberhez hasonlóan még mindig rendszeresen vitték pénzüket a takarékbba:

Ha megnyerjük a háborút, akkor jól jön majd a pénz [...]. Ha elveszítjük a háborút, akkor meg mindegy, hogy most takarékoskodtunk, vagy árut és telket vettünk, akkor odavész minden.⁹⁹⁶

1945 áprilisában Julius Posener angol tiszt visszatért német hazájába. Az Alsó-Rajna-vidékről érkezett a lerombolt Kölnbe. Előtte az olasz fronton harcolt,

ahol 1944–45 kemény telén a nápolyiak százával haltak éhen az utcákon,

s az emberek, „még a magasabb társadalmi rétegekbe tartozók is rongyosak, sápadtak és reményvesztettek” voltak. Franciaországban a háború nem volt ennyire pusztító hatással.

De mi volt mindez a csinos, fehérbe öltözött lányok csoportjaihoz képest

Németországban, „akik esténként a város romjai között sétáltak?!”

Posener, aki polgári foglalkozását tekintve építészmérnök volt, számított a lerombolt városokra, még ha a puszt-

títás mértéke felülmúlta is képzeletét. Az emberek látványra lepte meg:

Az emberek nem illettek a romboláshoz. Jól néztek ki, rózsásak, élénkek, ápoltak és igen jól öltözöttek voltak. Annak a gazdasági rendszernek a hatása mutatkozott meg itt, amelyet mindvégig milliányi idegen kéz és az egész földrész kifosztása tartott fenn.⁹⁹⁷

Aki az egyszerű németek millióinak biztosított előnyökről nem akar beszélni, annak a nemzetiszocializmusról és a holokausztról hallgatnia kell.

UTÓSZÓ

.

Elfelejtett normalitás

A *Hitler népállama* 2005-ben jelent meg először, és meglepően erős visszhangra talált. Ennek oka abban a nézőpontváltásban keresendő, amely az elit felelőssége helyett a haszonélvező népre összpontosít. Csak így módon lehetett a figyelmet arra a *missing link*re terelni, melynek segítségével a mindig törékeny, látszólag mégis nagymértékű belpolitikai megelégedettség kielégítőbben magyarázható az eddigi megközelítésekénél. Pontosan azért, mert oly sok német húzott hasznát a nemzetiszocialista Németország rabló-hadjárataiból, csak elhanyagolható mértékű ellenállás bontakozott ki. E politikai feszültségi viszonyt vizsgálva ismerhető fel, hogy a nemzetiszocialisták bűncselekményei az országon belül miért ütköztek kevés akadályba. A náci állam politikai dinamikájának ebből a nézőpontból történő vizsgálata nyilvánvalóan sok német olvasó számára tette lehetővé, hogy a népirodák politikájával összefüggésbe hozzák azokat a háborús időkből származó, ártatlannak tűnő történeteket és történetecskéket, melyeket családi elbeszélésekből ismernek, és hagyatékokban olvasnak.

Az 1933–1935-ös években a nemzetiszocialista vezetésnek a munkanélküliség ellen vívott látszólag eredményes harca megerősítette a hatalom belső bázisát – ezt felelőtlen állami eladósodás árán sikerült elérnie. Később a nem különösen népszerű háborúra is szüksége volt ah-

¹ Ez a szöveg a *Sozial.Geschichte. Zeitschrift für historische Analyse des 20. und 21. Jahrhunderts* című folyóirat 2006. évf. 1. számában megjelent *Antworten auf meine Kritiker [Válaszok kritikásaimnak]* című tanulmányom (79–103. o.) kissé módosított változata. Az itt idézett irodalom és személynevek nem kerültek be a bibliográfiába, illetve a névmutatóba.

hoz, hogy elodázza az államcsődöt. Harmadik lépésben Hitlernek sikerült stabilizálnia a közmorált, és pedig azáltal, hogy a háborút különféle, egymást kiegészítő rabló- és pusztító hadjáratok példátlan sorozatává alakította. Valamennyi megszállt és csatlós állam nemzetgazdaságának terhére, milliónyi kényszermunkás munkaerejével, a legyilkolt zsidók tulajdonának árjásításával és – nevezetesen a Szovjetunióban – emberek millióinak éhhalála árán teremtette meg a nemzetiszocialista vezetés az alapokat ahhoz, hogy a németek tömegei közvetlenül részesülhessenek a kiterjedt hadjáratok gyümölcseiből. Ez tette érdekeltté és engedelmessé a haszonélvezőket, túl minden ideologikus propagandán.

Jóllehet a nemzetiszocialista bűncselekmények példa nélküliek, mégsem igazolják azt a hipotézist, hogy felteteleiknek is szokatlanoknak kellett lenniük. Hogy az ilyen politikai rendszert abnormálisnak minősítik, sokkal inkább magyarázható azzal, hogy a később születettek és történészeik érthető módon igyekeznek távolságot tartani a történektől. Bizonyítékaim azonban kihúzzák a talajt a vétkességet redukálni próbáló, a nemzetiszocializmussal foglalkozó történetírásban népszerű gyakorlat alól, amelyhez különböző játékmódot űző kritikussaim is folyamodnak. Következésképpen semmivé foszlik az az optimista történelemszemléleti fikció, mely szerint a legtöbb ma élő ember a jó és bizonyos értelemben biztonságosabb oldalon áll. Gustav Seibt recenziójában néven nevezi a *Népállam* zavaró elemét:

Az Aly-németeket ismerjük ugyanis: szakasztott olyanok, mint mi. Jól akarnak élni, gyermekeiknek és öregkorukra anyagi biztonságot, zöldövezeti házat, saját autót akarnak, üdülni szeretnének. Hogy a szomszédoknak és utódoknak ez mibe kerül, alig érdekli őket.*

* Vö. Gustav Seibt: „Wohlstand für alle”, in: *Internationale Politik* 5. (2005), 90-91. o., itt 91. o. Gustav Seibt (szül. 1959) német történész, irodalomkritikus és újságíró, a göttingeni Georg-August-Universität professzora, cikkei többek között a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a *Berliner Zeitung*, a *Süddeutsche Zeitung*, valamint a *Die Zeit* című folyóiratokban jelennek meg. (Az *Utószó* csillagos lábjegyzetei a fordítótól valók. – *A szerk.*)

A Hitler népállamát nem tartom a nemzetiszocialista idők teljes körű magyarázatának. Inkább azt mondanám:

olyan nézőponthól vizsgálom a nemzetiszocialista uralmat, ahonnan mint szívességi diktatúra mutatkozik meg (42. o.).

Könyvem tehát nem olyan korábbi értelmezések cáfolatával foglalkozik, melyek a „karizmatikus vezér” állítólag csodás politikai erejét, a németek állítólag rendkívüli antiszemitizmusát vagy a felmentő okokból állandó jelleggel túlhangsúlyozott diktatórikus terrort helyezik a történelmi érvelés középpontjába. Az ezekhez hasonló, gyakorta leírt tényezők meggondolásra érdemesek ugyan, de a *Népállamban* nyert felismeréseknek köszönhetően veszítenek súlyukból.

A könyv oldalain bemutattam azokat a technikákat, melyekkel a nemzetiszocialista vezetés újra meg újra megszilárdította belső hatalmát. 1940-ben például különös feszültség vibrált Németországban. Carl Friedrich Goerdeler akkortájt roppant találóan állapította meg, hogy a hatalom nemzetiszocialista birtokosai még a Franciaország fölötti győzelem után sem voltak képesek békét kötni, és konszolidálni a pénzügyeket. Ehelyett folytatták a rendszer fenntartásához nélkülözhetetlen háborús terjeszkedést. Nem a propagandában bíztak elsősorban, inkább megajándékozták a német munkásokat azzal a jelentős béremeléssel, melyet az ünnepnapokon és éjszaka végzett munka adómentessége és társadalomszolidaritási járulékának eltörlése jelentett. Emellett a katonákat és családjaikat a „cipekedési rendelettel” kényeztették. Amikor a német hadsereg 1941 őszén kudarcot vallott Moszkvánál, és Németországban az idős emberek borúlátón az első világháborút emlegették, Hitler nyugdíjemelést rendelt el, hogy befogja ezeknek a szkeptikusoknak a száját. Végül pedig 1942 karácsonyára láthatóvá vált, hogy a hatalommegragadás tizedik évfordulójának ünnepe és a sztálingrádi végső vereség egybe fog esni. Erre a kedvetlen helyzetre tekintettel Hitler egyáltalán nem egy faji ideológiával átitatott, nagy beszédben gondolkozott, hanem bátortalanul így szólt Bormannhoz:

A leghatásosabb az lenne, ha ezen a napon a német népnek megint emelnénk az élelmiszeradagját, és újabb kiutalásokat jelenthetnénk be.

Igen jellemző, ahogy Goebbels reagált Olaszország átálására 1943 nyarán:

Még a korábbinál is szocialistább kapcsolatot kell kialakítanunk a néppel.

A dokumentumok a nemzetiszocialista vezetés nagyfokú és szociális ügyekben sikeresen taktikázó lélekjelenlétéről tanúskodnak. Ez nem jelenti a felelősség egyik társadalmi osztályról a másikra való áthárítását. És nincs szó semmilyen kollektív bűnösségről, amelytől egyes recenzensek tartanak,² vagy az egyének igen eltérő mértékű felelősségének ködösítéséről. Egy bűncselekmény közvetlen szervezőjére és végrehajtójára nagyobb rész hárul a tettből, mint arra, aki kevésbé átlátható módon – az állami költségvetés és a pénz körforgása révén közvetetten – hasznot húzott belőle, s akit biztosítottak arról, hogy szükségtelen töprengenie azon, honnan származnak kis előnyei. Ám ahhoz, hogy megértsük a németek tömeges bűncselekményeinek keletkezéstörténetét, szemügyre kell vennünk a milliókat érintő, messzemenőig passzív társtettességet is.

Hitler már 1933-ban megtiltotta az 1934-es állami költségvetés nyilvánosságra hozatalát. Ez így maradt a továbbiakban is. Amikor a totalitárius politika a „titkos birodalmi ügy” eszközéhez nyúlt, csak ritkán állt szándékában mindent elkendőzni. A diktatórikus titkolózás csalafintasága az egyszerű, de hatásos ajánlatban rejlett: amiről nektek, kedves néptársnők és néptársak, nem szabad

² Gondolkodásra ösztönzően ír erről Norbert Frei a *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen* [1945 és mi. A Harmadik Birodalom a németek tudatában] című könyvének „Von der deutschen Erfindungskraft. Oder: Die Kollektivschuldthese in der Nachkriegszeit” [A német találményság. Avagy a kollektív bűnösség tézise a háborút követő időszakban] fejezetében (C. H. Beck, München, 2005, 145–155. o.).

tudnotok, azt nem kell tudnotok! Így bújhatott ki a nemzetiszocialista népállam sok-sok haszonélvezője a bűnös politika által biztosított, sok kis személyes előny megszerzésének felelőssége alól, és így lett bevallatlanul, passzívan cinkosa az igazi gyilkosoknak. Ilyen egyszerűen lehetett tartósan narkotizálni oly sok német lelkiismeretét, tudásvágyát és később emlékezetét.

Mivel a *Hitler népállama* című könyv megkérdőjelezi a nemzetiszocializmussal kapcsolatban megszokott látásmód némelyikét, a kritikus reakciók is hevesek voltak. A *Sozial.Geschichte* című folyóirat 2005 októberében vitaforumot nyitott, és a *sehepunkte*, valamint a *hsozkult* internetes oldalak³ is teret biztosítottak a bírálatoknak. Jelen írásban figyelembe veszek más tudományos recenziókat is, amennyiben ezeket elküldték nekem, vagy a szöveg 2005. februári véglegesítéséig ismertté váltak. A kérdéses kritikák vagy esszék és az ezekre adott eddigi válaszaim a lábjegyzetben található ábécésorrendben.⁴

³ Ld. www.sehepunkte.historicum.net; www.hsozkult.geschichte.hu-berlin.de.

⁴ Götz Aly: „Nicht falsch, sondern anders gerechnet. Eine Antwort auf J. Adam Tooze”, in: *die tageszeitung*, 2005. március 15.; uő: „Wie die Nazis ihr Volk kauften”, in: *Die Zeit*, 2005. április 6.; uő: „Wohin floss das Geld. Ein Fall offensiver Unkenntnis. Wolfgang Seibels Kritik an »Hitlers Volksstaat«”, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2005. augusztus 3.; Johannes Bähr: „Die Legende von der »Wohlfühl-diktatur«”. Zu Götz Alys Deutung von Wirtschaft und Lebensstandard im »Dritten Reich«”, in: *sehepunkte*, 5 (2005); Frank Bajohr: „Die Beraubung der Juden”, in: *sehepunkte*, 5 (2005); Ralf Banken: „Hitlers Volksstaat? Zur kontroversen Diskussion um Götz Alys Thesen”, in: *Forschung Frankfurt*, 23 (2005) 3., 52–55. o.; „Barbarei aus Gefälligkeit? Götz Aly im Streitgespräch mit Hans-Ulrich Wehler, Hans Mommsen und Micha Brumlik”, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik* (2005) 7., 796–810. o.; Yehuda Bauer: „Volk und Vorteilsnahme. Erst raubten die Deutschen alle Juden aus, dann haben sie sie ermordet. Warum Götz Alys Forschung die Wissenschaft weiterbringt”, in: *Die Zeit*, 2005. augusztus 4.; Christoph Buchheim: „Die vielen Rechenfehler in der Abrechnung Götz Alys mit den Deutschen unter dem NS-Regime”, in: *Sozial.Geschichte* (2005) 3., 67–76. o.; Jane Caplan: „Cui bono?”, In: *Sozial.Geschichte* (2005) 3., 86–90. o.; Angelika Ebbinghaus: „Fakten oder Fiktionen: Wie ist Götz Aly zu seinen weitreichenden Schlussfolgerungen gekom-

Mivel nem túlzottan hosszúak, a következőkben a forrásokat csak a szerző nevével jelzem. Némely ellenvetés szükségszerűen többször ismétlődött, következésképpen elég, ha példászerű válaszokat adok, és nem minden recenziót említék meg.

Számomra a tényekkel kapcsolatos bírálatok érdekesek, mint amelyet például Wolfgang Seibel* írt. Amennyiben jogosnak tartottam csekély számú tárgyszerű

men?", in: *Sozial.Geschichte* (2005) 3., 29–45. o.; Rüdiger Hachtmann: „Eine klassenbewusste »Gefälligkeitsdiktatur«? In: *sehpunkte*, 5 (2005); uő: „Öffentlichkeitswirksame Knallfrösche – Anmerkungen zu Götz Alys »Volksstaat«”, in: *Sozial.Geschichte* (2005) 3., 46–66. o.; Thomas Kuczynski: „Die Legende vom nationalen Sozialismus”, in: *Sozial.Geschichte* (2005) 3., 77–85. o.; Per Leo: „Der Narr von eigenen Gnaden. Götz Aly und die deutsche Geschichtswissenschaft”, in: *Ästhetik & Kommunikation*, 36 (2005) 129/130., 185–193. o.; Armin Nolzen: „»Stimmungspolitiker in Aktion« – Zum Verhältnis von Regime und Bevölkerung”, in: *sehpunkte*, 5 (2005); Armin Nolzen: „Hitler und die Deutschen: Eine neue Interpretation zum Verhältnis zwischen NS-Regime und Bevölkerung?”, In: *Sozialwissenschaftliche Literatur Rundschau*, 28 (2005) 50., 15–24. o.; Kurt Pätzold: „Eine hochwillkommene Offerte zur »Lösung der Faschismusfrage«. Zu Götz Alys Buch »Hitlers Volksstaat«”, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 53 (2005), 637–640. o.; Wolfgang Seibel: „Rechnung ohne Belege. Götz Alys scheingenauer Bestseller”, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2005. július 25.; Gustav Seibt: „Wohlstand für alle”, in: *Internationale Politik* (2005) 5., 90–93. o.; Natan Sznaider: „National-Socialism as national socialism: A Dictatorship of Benefits. Book Review: Götz Aly »Hitlers Volksstaat«”, in: http://www.typoskript.net/english/english_0001/0001e_web.htm; Winfried Süß: „Ein nationalsozialistischer Sozialstaat?”, In: *sehpunkte*, 5 (2005); J. Adam Tooze: „Einfach verkalkuliert”, in: *die tageszeitung*, 2005. március 12–13.; uő: „Doch falsch gerechnet – weil falsch gedacht”, in: *die tageszeitung*, 2005. március 16.; uő: „Stramme junge Männer in braunen Uniformen”, in: *Die Zeit*, 2005. április 28.; Hans-Ulrich Wehler: „Engstirniger Materialismus”, in: *Der Spiegel*, 2005. április 4.; Michael Wildt: „Vertrautes Ressentiment. Der moderne Sozialstaat hat mit dem »Volksgemeinschafts«-Konzept des Nationalsozialismus nichts zu tun. Eine Antwort auf Götz Aly”, in: *Die Zeit*, 2005. május 4.; uő: „Alys Volksstaat. Hybris und Simplität einer Wissenschaft”, in: *Mittelweg* 36, 14 (2005) június-július, 69–80. o.; uő: „Alys Volksstaat. Hybris und Simplität einer Wissenschaft”, in: *Sozial.Geschichte* (2005) 3., 91–97. o.

* Wolfgang Seibel (szül. 1953) államigazgatás-tudományi szakember, az Universität Konstanz tanszékvezető tanára.

kifogását, a többi, általam korábban felfedezett tévedéssel együtt kijavítottam a *Népállam* jelen kiadásában, és Seibelnek írt válaszomban egyenként felsoroltam őket. A mostani kiadásban át kellett írnom egy számot a Bulgáriáról szóló részben, ahol – mint Thomas Kuczynski* észrevette – hiányzott három nulla. Köszönet illeti őt továbbá azért is, hogy felhívta figyelmem a szerkesztői munka során elkallódott egyik forrásra, amelyet az alábbi jegyzetben hivatkozott oldalon pótoltam.⁵ A német katonák általam 1943-ra megadott, franciaországi magáncélú beszerzései is átszámíthatók euróra a Christoph Buchheim** által javasolt, óvatosabb kalkulációk alapján. Ugyancsak az ő tanácsára húztam ki egy félreérthető mondatot a birodalmi hitelpénztárjegyekről szóló fejezethől.⁶ Több javításra az eddigi kritikák nem adnak okot.

A gondolatrendőrségi kifogások, melyek „szöveg mögötti szöveget” fantáziálnak, vagy a *Népállam*nak a szövegben nem előforduló fogalmakat tulajdonítanak, kivonják magukat a rendezett keretek között zajló vitából. Ugyanez vonatkozik azokra a morózus szemrehányásokra, melyek szerint a könyv eredetisége és többé-kevésbé gördülékeny stílusa „bárdolatlan” vagy „hivalkodó”. Amikor Michael Wildt*** a könyvet az „elharapózó medialiszáldás termékének” tekinti, amely „inkább üzleti sikerre, semmint tudományos érvekre” épít, az sokat elmond a szellemileg elkényelmesedett kritikusról, ám annál kevesebbet a bírált műről.

* Thomas Kuczynski (szül. 1944) statisztikus és közgazdász, 1972 és 1991 között a berlini Akademie der Wissenschaften tagja, ahol 1988-tól a Gazdaságtörténeti Intézet igazgatója, jelenleg a düsseldorfi és a zürichi Schauspielhaus munkatársa. A Harmadik Birodalom alatti kényszermunkáért járó jóvátételi követelésekről írt tanulmányával vált széles körben ismertté.

⁵ Ld. a szögletes zárójelben feltüntetett forrást a 215. oldalon.

** Christoph Buchheim (szül. 1954) német történész, az Universität Mannheim tanára, dékánja és szenátusi tagja.

⁶ A [német kiadás] 105. o. első bekezdésének utolsó mondatát.

*** Michael Wildt (szül. 1954) német történész, nemzetiszocializmus- és antiszemitizmus-kutató, az Universität Hamburg, majd a berlini Humboldt-Universität professzora.

Együtt lehet élni ugyanezen recenzens másik vádjával is, aki szerint a jegyzetekben nem vettem kielégítő módon figyelembe a „hálózatok” „kutatói csoportját”; Wildt a következő, mindenképpen meglepő ellenvetésig fokozza meglátását: Aly „[...] kivonja magát a tudományos vita alól”. Annyi igaz, hogy szívesen kerülöm a kitaposott ösvényeket. A Németországban több mint nagyvonalúan eltartott jelenkor-történeti hálózatok vádolhatók egy s mással, de gondolati frissességgel semmiképp. Önnön diskurzusuk rítusainak foglyaiként a saját tengelyük körüli forgást összetévesztik a történelmileg releváns kérdések megválaszolásával, és ezt még csak észre sem veszik – olyan sajnálatos dolog ez, amelynek önszántából senki nem kell hogy kitegye magát.⁷

Ugyanerre a magatartásra vezethető vissza, hogy a hálózathoz tartozók berzenkednek a vitaképes, tiszta fogalmak és tételek alkotásától. Efféle feddésben már régóta részesülnek írásaim: így a *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik* [Adalékok a nemzetiszocialista egészség- és szociálpolitikához] első nyolc kötete (1985 skk.), a Susanne Heimmal 1991-ben közösen

⁷ Sok hasonló kifogás mellett Ebbinghaus és – több változatban – Wildt is feltételezi, hogy „a K-csoportok [*K-Gruppen*] merev hagyományához” kötődöm. Szó sincs erről. 1969–1970-ben inkább a kései 68-as mozgalom – mai meglátásom szerint nem jobb, mindazonáltal szerencsés módon rövid életű – spontán módon szerveződő csoportjaihoz csatlakoztam, amelyekben „kényszeres” viselkedésük miatt megvetették a K-csoportok sztálinizált tagjait csakúgy, mint a DKP [*Deutsche Kommunistische Partei*, Német Kommunista Párt] „kispolgári” protestáló elvbarátait. Ez utóbbi magyarázhatja Wildt érzékenységét. A messze legmerevebb antiliberalis csoport, melyet valaha megismertem, az a szerkesztői egylet volt, mely a *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik* [Adalékok a nemzetiszocialista egészség- és szociálpolitikához] első két füzetének kiadásáért felelt. Ebből az egyletből néhány szerkesztőtársammal és az egész folyóirattal együtt, Angelika Ebbinghaus tevéleges segítségével – és Karl Heinz Roth által „konzervatív értékektől átitatottnak” minősítve – rúgtak ki 1985-ben, aminek még ma is örülök. (A K-csoportok az 1968-as németországi diáklázadások után alakult új baloldali, leginkább maoista irányultságú politikai csoportosulások voltak az 1970-es években. – *A ford.*)

írt könyvünk, a *Vordenker der Vernichtung* [A megsemmisítés kigondoló], az *Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* [Endlösung. A népek mozgatása és az európai zsidók legyilkolása] című könyvem 1995-ből, vagy a Werner Conze és Theodor Schieder történészek nemzetiszocialista múltjáról írt 1993-as tanulmányom. Ennek ellenére kutatási eredményeim idővel mindig elismerésre találnak, és a serény „hálózatiak” olykor többször, olykor ritkábban vagy egyáltalán nem idézik őket. Így lesz ez ezúttal is.

A téziseimmel szemben tanúsított ellenállás azzal függ össze, hogy a nemzetiszocialista adó- és szociálpolitika szerkezetében olyan alapmintázatot mutat ki, amely meghatározója volt a szociáldemokrata és keresztényszociális politikának is. A szociáldemokrácia programjától – de nem minden szocialista-forradalmi gyakorlattól – eltérően a nemzetiszocialista állam a belső újraelosztáshoz szükséges forrásait módszeres kisajátításból, az emberek rabigába hajtásából és milliók legyilkolásából nyerte. Időközben még Thomas Kuczynski is, aki bal szárny-tisztnak tekinthető a *Népállam*-kritikusok hadsorában, „nagy létszámú engedelmes személyzetről” beszél, melyet „külföldi hadisarcokra alapozva vásároltak meg”. A *Népállam* egyik feladata, hogy az itt részint csak felvázolt utak további kutatásokra ösztönözzenek.

Angelika Ebbinghaus a „szociálforradalmár” kifejezés elmarasztaló használatáért ró meg, minthogy úgy véli, a nemzetiszocialista vezetők nem szabad elhatározásukból, hanem 1918 novemberének traumája következtében, a lakosságtól való „félelmükben” osztogatták szociális jótéteményeiket. Na és? Akkor vesztegetnek meg és korrumpálnak embereket, ha szükségesnek tűnik, és sikerrel kecsegtet. Hogy félelemből, a változtatás szándékával vagy mindkettő keverékéből történik, egyre megy.

Az 1918-as novemberi forradalom gyökere a császári bürokraták tehetetlensége volt. Ezek a hivatalnokok képtelenek voltak megfelelni a modern tömegháború támasztotta társadalmi követelményeknek. Mindazonáltal mentségükre legyen mondva, hogy a hatalmas németor-

szági éhínség ellenére távol állt tőlük, hogy a nép jóléte érdekében hagyják éhen halni a mégiscsak 1,4 millió első világháborús orosz hadifoglyot. A második világháborúban a több mint kétmillió szovjet fogoly és az európai polgári lakosság szándékos kiéheztetése viszont tudatos döntés eredménye volt: így akartak a katonáknak, valamint a német városi lakosságnak olyan szintű ellátást biztosítani, hogy az megelégedésükre szolgáljon.

Kétségtelen, hogy 1939-ben a németek életszínvonala az első világháború, a versailles-i békeszerződés, a világgazdasági válság és Hitler fegyverkezési politikája következtében jóval alacsonyabb volt, mint nyugat-európai szomszédaiké vagy Nagy-Britanniáé. Számtalan mutató szól emellett. Ez megkönnyítette a tömeges megvesztegetést a második világháborúban. Ám ebből semmilyen, a *Népállam* ellen szóló érv nem vonható le, még ha erre kísérletet tesz is Christoph Buchheim Richard J. Overy* munkáira hivatkozva.

A nemzetiszocializmus kiszolgálta a németek közönséges egoizmusát és apró boldogságokra való törekvését, s ez még az olyan kivételes alakok gondolkodásában és tetteiben is lecsapódott, mint amilyen Sophie Scholl** és tiszt barátja, Fritz Hartnagel volt.

Ismét csak rövid, de hálás köszönetre futja

- írta Scholl 1940 decemberében Belgiumba -

a sok jó dologért, melyekkel engem és a többieket mindig ellátsz. A pralinécsomagok már külsőre is csodálatosak! És hogy mennyire jól jönnek a szappanok és harisnyák és a kakaó, magad is tudod. Krózusoknak érezzük magunkat.

Másnap Hartnagel, aki bevallottan nem volt valami szorgos csomagkészítő, a következő üzenetet küldte:

Múlt héten Gentben alkalmam volt cipőt vásárolni Anyádnak és Neked.

* Richard J. Overy (szül. 1947) leginkább a második világháborúval foglalkozó brit hadtörténész.

** Sophie Scholl a nemzetiszocializmus elleni belső ellenállás egyik legjelentősebb, 1943-ban kivégzett alakja.

Sophie Scholl úgy örült, mintha „aranyat kapott volna”. Pénz nem számított, mert Hartnagel „épp most a háborúban [...] több mint eleget” keresett.⁸

A kritikusok az efféle forrásokat olykor „színesnek”, máskor „impresszionisztikusnak” vagy „nyomasztónak” vélik. Példának okáért a Sophie Scholl használta „Krőzus” kifejezés cáfolatára Buchheim minden alapot nélkülöző statisztikai „gondolatjátékba” kezd. Ettől függetlenül: a jólét mindig relatív.

A *Népállam* megjelenését követő első évben sok visszajelzést kaptam, melyekben olvasóim, főleg idősebb hölgyek tetszésüknek és egyetértésüknek adtak hangot. Ezek fémjelzésére álljon itt kettő:

1930-ban születtem

– tudatta velem egy berlini nő –,

szüleim náciellenesnek neveltek, és a *Hitler népállama* elolvasásának köszönhetően tudtam elgondolkodni azon, hogy tinédzserként egy „zsákmánypulóvert” kaptam, és 1942-ben soha nem látott déli gyümölcsökhöz, például khakihoz jutottunk.

Az Odera menti Frankfurtban tartott egyik előadásom után megszólított egy nyugdíjas:

Heten voltunk gyerekek, és koldusszegények voltunk. A legeslegelső játékot akkor kaptuk, amikor apám 1940 karácsonyán visszatért Franciaországból.⁹

A Párizsból küldött tipikus katonalevél ekképp végződik:

⁸ Sophie Scholl-Fritz Hartnagel: *Damit wir uns nicht verlieren. Briefwechsel 1937–1943*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2005, 240. o. skk.

⁹ Cornelia S. levele G. Alynak, Berlin, 2005. április 8.; előadás, Frankfurt (an der Oder), 2005. május 4. Mindezekről a dolgokról semmi nem található a *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* [*A Német Birodalom és a második világháború*] című mű igencsak vaskos, kétrészes, 9. kötetében (Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 2005), mely elvileg a *Die Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945* [*A német háborús társadalom 1939-től 1945-ig*] témáját dolgozza fel. Bár erre a Hadtörténeti Kutatóhivatal milliós nagyságrendben költött el közpénzeket, a kétrészes kötetből éppen azok történelmileg fontos tények hiányoznak, melyek a *Népállamban* viszont megtalálhatók.

Zárom soraimat azzal a kívánsággal, hogy menjen jól a sora mindannyiótoknak, és hogy a következő levélben ismét legyen pénz!

Hogy a pénzzel a címzett mit kezdett, majdnem mindegyik levélből kiderül:

Ma volt időm arra, hogy elküldjem a csomagot. Hogy mi van benne, azt már megírtam nektek. Aztán készítettem ma még egy csomagot, amelyben 3,50 m anyag van, 8,20 a métere, ez 28,70 RM. Aztán vettem Karlnek egy aranyhegyű töltőtollat 14,40 RM-ért, egy nyakkendőt 1,25 RM-ért, gumiszalagot 75 [Pf]-ért, fésűt és fogkrémet összesen 80 Pf-ért. Ez összesen 45,90 RM. Aztán vásároltam még magamnak egy pár kesztyűt 14,00 RM-ért. Bőrből van, és gyapjával bélelt.¹⁰

A fiatal katonától megtudni tehát, hogy egy nap 59,90 RM-t adott ki. Akkoriban egy német munkás havi nettó bére átlagosan szűk 200 birodalmi márka volt. A katona tehát külföldön egy nap alatt váltotta árura és küldte haza szülei egyhavi többlet-vásárlóerejét, melyet Németországban a háború eredményezett. Minthogy a családtól származó, a katonának birodalmi márkában küldött összegek – miután ezeket átváltották a tábori pénztárban – a birodalmi költségvetésbe vándoroltak, a Birodalom jelentős többletbevételhez jutott, míg a katonák az adott ország valutájával felszerelve bevásárló-utakra mentek.

Egyetemi hálózatok

Gyakran várják el történészekről, hogy egyértelműen válasszák szét a történelmileg jót a történelmileg rossztól. A mai értékválasztás értelmében ajánlatosnak tűnik,

¹⁰ „Brief des Panzersoldaten Hermann P., 4. I. 1942”, in: *Feldpostbriefe von Hermann Pflüger. Panzersoldat aus Dransfeld, vermisst in Stalingrad, im Familiendruck ediert von Albert Pflüger*. Frankfurt am Main, 2000. Az előző jegyzetben említett kétkötetes *Die Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945* című műben a tábori postaleveleknek szentelt fejezet szerzője, Katrin A. Kilian kerül minden utalást az ilyen tartalmú, tömegével fellelhető levelekre.

hogy világos fejlődési vonalakat rajzoljunk fel. A koncentrációs és haláltáborok, az antiszemitizmus és a német háborús agresszió rossz volt. De a nemzetiszocializmus (és a kommunizmus) példáján ugyanennyire világosan felismerhető, hogy olyan állami és társadalmi célok, melyeket joggal tartanak haladóknak, milyen mértékben válnak bűnössé bizonyos történelmi körülmények között. Különösen világosan látható ez az igazságos társadalmi elosztás elvén.

Álljon itt pótlólag Göring azon beszédének egyik megvilágító erejű részlete, amelyet 1942. október 4-én délben, az aratási hálaadó ünnep alkalmából a berlini Sportpalotában, Európa-szerte sok tízmillió német rádióhallgató előtt tartott. Azért is tűnik különösen hasznos forrásnak, mert 1923-ban született édesanyám hallotta annak idején a beszédet, és arra a kérdésre, hogy miről volt szó benne, 2004-ben habozás nélkül így válaszolt:

Hogy többet kapunk enni, és karácsonyra megemelik a fejadagokat, és aztán meg is emelték.

A Német Rádió Archívumában [*Deutsches Rundfunkarchiv*] őrzött hangfelvétel szerint Göring főleg a következőket hirdette majdnem egy órán keresztül a néptársnőknek és néptársaknak:

Első helyen és legfontosabbként a német nép éhének csillapítása és élelmezése áll. [Tetszésnyilvánítás.] Nagyon is amellettt vagyok, hogy az oltalmunk alá vett területek és a meghódított területek, az ott élő lakosság ne szenvedjen az éhségtől. De ha az ellenség ténykedése folytán nehézségek lépnek fel az élelmezésben, úgy mindenkinek tudnia kell: ha éheznek, semmi esetre sem Németországban. [Tetszésnyilvánítás.] Mostantól megingathatatlanul bizonyossá kell tenni, és le kell szögezni, hogy a német munkás és az, aki Németországban dolgozik, az élelmezést illetően mind közül a legmagasabb szinten kerül ellátásra. Miután most tisztább rálátásom van a termésre, megkértem Backe államtitkárt, gondoskodjon a jövőben arról, hogy a légítámadásoknak kitétt területeken emeljék a húst további 50 grammal. [Tetszésnyilvánítás.] Már ma szorgosan munkálkodunk azon, hogy karácsony ünnepén a német nép rendkívüli külön adagot kapjon húsból, lisztből és remélhetőleg más jó dolgokból. [Tetszésnyilvánítás.]

Ám jön ehhez még egy apróság. Ha apróság is, mégis segítségére lesz némely háztartásnak. Mostantól minden olyan német katona, a közlegénytől a tábornokig, aki szabadságot kapott, a határ átlépésekor a Führer megbízásából ajándékba kap egy csomagot, melyben egy kiló liszt, egy kiló borsó vagy bab, egy kiló cukor, egy font vaj és egy nagy tartós kolbász lesz. [Tomboló tetszésnyilvánítás.] [...] Bárhol lépje át a határt, megkapja ezt a csomagot. Nem ő kapja, mert neki nincs rá szüksége. Efelől nyugodtak lehettek, német néptársaim. Harcosainkat odakint jóllakatjuk. [Tomboló tetszésnyilvánítás.] És a reménytől, hogy az átütő német harci és támadó erő azért omlik össze, mert a német katona – mint egykor 1918-ban – az éhségtől legyengül, ettől a reménytől elbúcsúzhat ellenségünk. [Tetszésnyilvánítás.] Ennek a csomagnak arra kell szolgálnia, hogy otthon, amikor ő szabadságra érkezik, és ezzel mindjárt egy örömteli nap kezdődik, a hason keresztül is örömet szerezzen az övéinek. [Tetszésnyilvánítás] [...] Mától egyre jobb lesz, hiszen mieink azok a térségek, mieink a termékeny földek. [...] És remélem, hogy a következő évben majd további jókora emelésre kerül sor, és akkor végre megkapják azokat a csomagokat. Íme, köszönjétek ezt német katonáitoknak! [Tetszésnyilvánítás.]¹¹

Az ilyen források kiértékelését Hans-Ulrich Wehler* „szűk látókörű materializmusként” bírálja, és felrója a *Népállamnak*, hogy nem törődik a „radikalizált antiszemitizmussal”. Nos, az antiszemitizmus nem témája a könyvnek. Azzal a problémával foglalkozik, hogy miért lehetett a németeket újra meg újra mobilizálni a náci politika mellett annak ellenére, hogy túlnyomó többségük nem volt aktív antiszemita. Ezt egyébként Ian Kershaw *The Hitler Myth [Hitler-mítosz]* című könyve mellett maga Wehler is találóan állapítja meg *Deutsche Gesellschaftsgeschichte [Német társadalomtörténet]* című munkájában. Hogy nem beszélhetünk kifejezetten tömeges antisze-

¹¹ A szöveg megegyezik a Großdeutscher Rundfunk [Nagy-németországi Rádió] hangfelvételével, és összevettem a *Völkischer Beobachter*ben megjelent, csekély mértékben módosított szöveggel (*Völkischer Beobachter*, 1942. október 6.); Deutsches Rundfunkarchiv Wiesbaden, 2733160. sz.; nyomtatásban teljes egészében ld. in: Götz Aly (szerk.): *Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2006.

* Hans-Ulrich Wehler (szül. 1931) német történész, ötkötetes *Deutsche Gesellschaftsgeschichte [Német társadalomtörténet]* című munkája a német historiográfia egyik alapműve.

mitizmusról, kimutatható a Stuttgarti Jelenkor-történeti Könyvtár [*Stuttgarter Bibliothek für Zeitgeschichte*] tábori levelezőlap gyűjteményéből vagy Walter Kempowski* levél- és naplóarchívumából is.¹²

Amikor az aktívan harcos antiszemitizmus helyett inkább a passzívat állítjuk előtérbe, megváltozik a kép. Paszszív antiszemitizmuson egyfajta látens érzéketlenséget értek, a zsidók sorsával kapcsolatos, széles körben elterjedt közömbösséget. Ennek előfeltétele ugyan a zsidók és keresztények közötti évszázados távolságtartás volt, de nem kellett hozzá individuális zsidógyűlölet, amely állítólag oly jellegzetesen németnek számított.

Ha tehát a nemzetiszocializmus integráló ereje túlnyomórészt nem a radikalizált antiszemitizmuson alapult, mire épült akkor, még ha csak második oszlopként is? Akit érdekel a válasz, a nemzetiszocialista zsidópolitika elemzése közben irányítsa figyelmét azokra a politikai tényezőkre, melyeket Wehler kihagy az általa írt társadalomtörténet nemzetiszocialista korszakkal foglalkozó részéből, amely mégiscsak 300 oldalt tesz ki. Minden különben sikeresen alkalmazott – ám a nemzetiszocializmus esetében elhanyagolt – társadalomtörténeti felismerés ellenére Wehler Hitler „karizmatikus uralmát” nyilvánítja a legfontosabb integrációs tényezőnek. Lehet, hogy ez így ivódott bele az egykori Hitler-Jugend-tag Wehlerbe; elemzésének viszont kevés köze van a valósághoz.

Mint eddig szinte valamennyi holokauszt-történész, ő sem akarja tudomásul venni, hogy az árjásításból származó 1938–1939-es állami többlethozam a folyó birodalmi bevételek szűk tíz százalékát tette ki. Mivel a divatnak

* Walter Kempowski (1929–2007) számtalan díjjal és elismeréssel kitüntetett, jelentős német író.

¹² Ian Kershaw: *The „Hitler Myth”. Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, Oxford–New York, 1987, itt: uő: *Der Hitler-Mythos. Führerkult und Volksmeinung*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1999, 287. o. skk. (ford. Boike Rehbein); Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, IV. k.: *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten. 1914–1949*, C. H. Beck, München, 2003, 652. o. sk.

megfelelően inkább ragaszkodik annak a – valóban bírálatra méltó – előnyszerzésnek a vizsgálatához, amelyet a Deutsche Bank az árjásításnak köszönhetett, elsiklik afelett, hogy 1938-ban a német pénzpiac milyen kevésbé volt hajlandó felvenni az állami fegyverkezési kötvények egyre növekvő özönét. 1939-től éppen ezért kellett részben fegyverkezési és hadikölcsönökké átalakulnia annak a vagyonnak, melyet 1938 nyarán a német zsidóknak be kellett jelenteni a német pénzügyi hivataloknál.¹³

Minderről nem olvashatunk sem Avram Barkainál,* sem Frank Bajohnál,** még ha több kritikus ezt állítja is. Ezért főleg idézni munkáikat csak úgy, mint Karl-Christian Führer rövidke, a *Népállamban* feltett kérdések szempontjából nem kielégítő és meglátásom szerint hiányos fejezetét a házbéradóról. Ugyanez vonatkozik arra a néhány mondatra, melyet Mark Spoerer*** a társasági adónak szentel, vagy Richard J. Overy szerintem hamis hadigazdasági mérlegeire.¹⁴ Időpocséklásnak tartom az olyan jegyzetkészítést, amely a szakirodalom negatív idézésé-

¹³ Jó példa az efféle tudatlanságra a nagyrészt Dieter Ziegler által írt „Die Enteignung privaten jüdischen Vermögens” [A zsidó magánvagyon kisajátítása] című rész a Dresdner Bankról 2006-ban megjelent tanulmány 2. kötetében (335. o. skk.) in: Klaus Dietmar Henke (szerk.): *Die Dresdner Bank im Dritten Reich*, 4 k., Oldenbourg, München, 2006; a kritikáról ld. Götz Aly: „Moderner Ablasshandel. Die Studie über die Dresdner Bank im Dritten Reich versackt im eigenen Fett”, in: *Berliner Zeitung*, 2006. február 27.

* Avram Barkai (tk. Avraham Barkai, szül. 1921) német származású izraeli történész és antiszemizmus-kutató, a Deutsche Bank történetbizottságának tagja és a berlini Freie Universität tiszteletheli doktora.

** Frank Bajohr (szül. 1961) a hamburgi Kortörténeti Kutatóintézet [*Forschungsstelle für Zeitgeschichte*] tudományos munkatársa.

*** Mark Spoerer (szül. 1963) az Universität Stuttgart-Hohenheim tudományos asszisztense, fő kutatási területe az első és második világháború alatti kényszermunka.

¹⁴ Karl-Christian Führer: *Mieter, Hausbesitzer, Staat und Wohnungsmarkt. Wohnungsmarkt und Wohnungszwangswirtschaft in Deutschland 1914–1960*, Steiner, Stuttgart, 1995; Mark Spoerer: *Von Scheingewinnen zum Rüstungsboom. Die Eigenkapitalrentabilität der deutschen Industrieaktiengesellschaften 1925–1941*, Steiner, Stuttgart, 1996; Richard J. Overy: „Blitzkriegswirtschaft». Finanzpo-

vel összekapcsolt önigazolásra törekszik. Csak ritka és kivételes esetekben van valóban szükség olyan szófordulatokkal kezdődő hivatkozásokra, mint „XY félreérti..., téved..., durván leegyszerűsít...”. Ehelyett főleg olyan szerzőket említek, akikre egyetértően hivatkozhatok. Közéjük tartozik példának okáért A. J. van der Leeuw holland tudós, aki gondolkozásában már korábban is azt az irányt követte, amelyet jómagam kidolgoztam.

Őt kellett volna olvasnia Bajohrnak ahelyett, hogy azt állítaná, az „árjásítás” kifejezés mind „történelmileg, mind a történészek mai szóhasználatában a »zsidók« és »árják« közötti tulajdonátadást” jelenti. Ez így hamis, hiszen Göring az 1938-as kisajátítási aktust többször is a következőképpen definiálta:

A zsidó kiválik a gazdaságból, és gazdasági javait az államra ruházza.

Ha történészek ma ezt a fogalmat – nem utolsósorban Bajohr és Wehler befolyására – ahistorikusan használják, és leegyszerűsítik a magánemberek közvetlen hasznára, úgy a *Népállam* eredményei tükrében átgondolhatnák ezt.

Az európai zsidók vagyonának és tárgyainak árjásítása a tulajdonviszonyok forradalmasításának évszázados láncolatába tartozik. Ha alaposabban szemügyre vesszük, látható lesz a rokonság olyan fogalmak között, mint az árjásítás, lengyelesítés [*Polonisierung*], hungarizálás [*Magyarisierung*], államosítás [*Nationalisierung*] vagy társadalmazás [*Sozialisierung*]. Felületesnek mondható, amikor a zsidók kisajátítását – akár Németországban, akár később Európa sok más országában – leginkább a résztvevők eredendően antiszemita beállítódására vezetik vissza. Meggondolásra készíthet egy történelmi párhuzam, amelyről az NDK-ban nem példa nélkül való jelenet kapcsán a következő olvasható Uwe Johnson *Jahrestage* [*Évfordulók*] című könyvében, az 1968. augusztus 15. dátum alatt:

litik. Lebensstandard und Arbeitseinsatz in Deutschland 1939–1942”, in: *VfZ* 36 (1988), 396–435. o.

S még azt is végig kellett nézmem, amint Gneezben elárverezték Elise Bock hálószebájának bútorait. Őssznépi tulajdonná váltak az után, hogy Elise Nyugat-Berlinbe költözött. Kis piszkos udvarban tolongtak az emberek Elise ablakának kitárt szárnyai előtt. Kopott öltönyös férfi lépett az ablakba, hajtókéjén az Egységpárt jelvényével, és képeket tartott az összegyűlték elé, egy karosszéket, lámpákat. Az ajánlattevők, élükön Alfred Fretwursttal, humoros megjegyzéseket kurjongattak, mintha fiatalok vagy ittasak lennének. Ekkor fogtam magam, és távoztam.¹⁵

Itt olyan kisajátítási aktus zajlott le, amely bár nem értelmezhető az antiszemitizmus kódja segítségével, mégis részletekbe menően megegyezik az árjásításkor uralkodó népnünnepi hangulattal. Általánosságban fogalmazva: a társadalom egy része jogot formál az idegen tulajdon államosítására, és ezt azzal az ideológiával indokolja, hogy ő maga nem más, mint a „nép” egyaránt homogén, nagy és mindaddig valamennyi kiváltságtól megfosztott része, s mint ilyen: „maga a nép”. Ebben az elmúlt évszázad erőszakos történetének egyik lényeges eleme mutatkozik meg. Angelika Ebbinghaus a történelemre vaknak bizonyul, amikor úgy véli, a tulajdonviszonyok szociálforradalmi átalakulása a múltban nem járt együtt rendszeresen „a korrupció minden elképzelhető válfajával”.

Ami Bajohrt illeti, már *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945* (2005, németül 2002) című, Christian Gerlachhal közösen írt könyvünkéből kiolvashatta volna, hogy az árjásítás fogalma mennyire összefonódott a rabolt értékek társadalmasításával. Ebben a könyvben egyébként leírjuk azt is, hogy a zsidó vagyonértékek hungarizálását miként követte közvetlenül a kisajátított magyarországi németek tulajdonának hungarizálása. Amikor Bajohr felveti, hogy a *Népállamban* nem említem „a tízezernyi zsidó vállalkozás felszámolását” és ennek következményeként „a konkurencia által az »árja« iparos és kereskedő középrétegre gyakorolt nyomás csökkenését”, akkor igaza van. Mind-

¹⁵ Uwe Johnson: *Jahrestage. Aus dem Leben von Gesine Cresspahl*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983, 1844. o.; köszönöm Silke Ros-sownak (Rostock), hogy felhívta rá figyelmem.

azonáltal az ezzel kapcsolatos meglátásokat kimerítően tárgyaltuk a Susanne Heimmal közösen írt *Vordenker der Vernichtung* című könyvünkben jóval az előtt, hogy erről Bajohr egyetlen mondatot leírt volna.

A *Népállamban* bemutattam, mekkora mértékben álamosították az európai zsidók tulajdonát a német többségi népesség javára. Ezt a nyilvánvaló rablógyilkosságot Wehler azzal intézi el, hogy mindez „másodlagos következmény”, „háthorzongató történet”, és „hiperrealizmusként”, illetve „anakronisztikus vulgármaterializmusként” utasítja vissza az empirikus eredményeket felmutató kutatásokat, hogy így tartsa fenn a Führer karizmájáról felállított egydimenziós paradigmáját. Wildt a „pozitivista” és „materialista” ítéleteket váltogatva tartja távol magát attól, hogy előrelépjen a felismerésben.

Kritikájában Wehler mellékesen kijelenti: olyan dolgokat derítettem ki, melyekhez „eddig még egyetlen történész sem merészelt hozzányúlni, és nem volt képes kideríteni”, ami pedig a forrásokat illeti, „Midasz-kezeccével” rendelkezem. De miért „merészelték” oly kevesen foglalkozni Európa módszeres kifosztásával és a zsidóüldözés anyagi oldalával? Pontosan azért, mert az olyan befolyásos emberek, mint Wehler, az efféle munkatervüket irrelevánsnak nyilvánították, Bajohr leegyszerűsítette a fogalmakat, Wildt pedig Eberhard Jäckel* utódként a világnézetet tüntette fel a megismerés legfontosabb kulcsaként. Mások olyan vállalkozás- és intézménytörténeteken dolgoznak végtelenül leszűkített kérdésfeltevések mentén, melyek a nemzetiszocialista Németország politikai dinamikájának megértése szempontjából alárendelt jelentőségűek. Megint mások kitartanak azok mellett az olykor kizárólagosként, olykor megengedőbben tált magyarázatok mellett, melyek végső soron a nemzetiszocializmus állammonopolista-kapitalista jellegének azon tételére nyúlnak vissza, melyet a *Hitler népállama* vég-

* Eberhard Jäckel (szül. 1929) főként a nemzetiszocializmus korát kutató német történész, a kiel Christian-Albrechts-Universität és az Universität Stuttgart professzora.

leg megcáfolt. Saját „hálózata” foglyaként senkinek nem jutott eszébe, hogy a nemzetiszocializmus esetében is vizsgálat tárgyává tegye minden modern állam központi elemét, nevezetesen költségvetését.

Csak ennek segítségével vált felismerhetővé, hogy nem csupán a német, hanem az európai zsidókat is közvetlenül a birodalmi állampénztár javára sajátították ki. Ehhez persze szükség volt arra a propagandára, amely a zsidókat parazitáknak, árulóknak és alsóbb rendű embereknek kiáltotta ki, és elkülönítette őket mint a társadalomtól idegeneket. A régi európai zsidópogromok egyike sem kizárólag vallási gyűlölködésen alapult, hanem rabló barbárságon is. Erről bárki, akit érdekel, sok oldalon keresztül olvashat Graetz *Geschichte der Juden* [A zsidók története] című könyvében, ahol például a XIV. század végi pogromokról a következő áll:

Nördlingenben agyonverték a teljes hitközséget asszonyostul és gyermekestül (1384). A sváb hercegségben mindenütt kínozták a zsidókat, és Augsburgban addig tartották őket börtönben, míg 20 000 guldent

nem fizettek. Vencel császár így rendelkezett akkortájt:

Hogy a zsidók keresztényekkel szembeni valamennyi adósságkövetelése eltöröltesse, nemcsak a kamatok, hanem a tőke is, és hogy valamennyi zálog kiszolgáltassék. [...] Minden szószékről úgy hirdették ki a császár (1390. szeptemberi) rendelkezését, mintha szentévi adósság-elengedés lenne.

A császár

mintegy saját tulajdonának nyilvánította a zsidók birtokállományát, és megtiltotta nekik, hogy átírják vagy elajándékozzák.

A rablást és a rablógyilkosságot kísérő ideológia akkoriiban keresztény-zsidóellenes mintákat követett: a zsidók kiérdemelték sorsukat, állították, „mert húsvét vasárnapján házukon kívül mutatkoztak”.¹⁶

¹⁶ Heinrich Graetz: *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leiner, Lipcse, 1890, 8,2 k., 49. o. skk.

Miután Göring 1942. október 4-én kimerítően beszélt „testhez és lélekhez”, röviden és tanulságosan a zsidókról is szólt. A kezdetben titokban elkövetett, a közvélemény előtt valamennyire mégis ismert tömeggyilkosságokat átforgatta a vereség esetén fenyegető veszéllyé:

Asszonyaink akkor a kéjsóvár, bosszúálló zsidók martalékává válnak. Német nép, tudnod kell, ha elveszítjük a háborút, megsemmisülsz. A megsemmisülés ezen gondolata mögött a zsidó áll a maga végtelen gyűlöletével.¹⁷

Ezek a mondatok már tartalmazták a később Himmler által zárt körben és egyértelműbben megfogalmazott gondolatokat: mivel az állam – nem utolsósorban a németek javára – belevágott a zsidók legyilkolásába, nincs visszaút; a megsemmisítő művet be kell végezni, már csak a bosszú lehetőségének kizárása érdekében is.¹⁸

Az antiszemitizmus – más tényezők mellett – hozzátartozik a náci korszak képéhez. De a korrall foglalkozó történetírást nem lehet akképp űzni, mint amikor világhosszú gyűjtünk egy panoptikumban. Minden érintett valamiképp cselekedett, és állandóan reagált másokra, mégpedig különböző, összetett és változó indítékokból. Ezért az 1942. év belső stabilitása szempontjából kevésbé érdekes, miként szavaztak a németek tíz évvel korábban. A Wehler-féle folyamatos, kizárólag ideológiai alapú, „önkéntes lojalitás” nem olvasható ki a forrásokból, viszont ennek ellentéte sem jelent terrorral kikényszerített engedelmességet. Inkább arról van szó, hogy a nemzetiszocialista vezetés, miközben folyamatosan a belpo-

¹⁷ Ld. a 11. jegyzetet.

¹⁸ A *Reichs-* és *Gauleiterek* előtt tartott poseni beszédében mondta Himmler 1943. október 6-án: „Felvetődött bennem a kérdés: mi a helyzet a [zsidó] nőkkel és gyerekekkel? – Elhatároztam, hogy itt is teljesen egyértelmű megoldást kell találni. Nem tartottam magam ugyanis feljogosítva arra, hogy a férfiakat kiirtsuk – azaz megöljük vagy megölessük őket –, és hagyjuk, hogy gyermekeik személyében fiainkon és unokáinkon bosszút álló emberek nőjenek fel.” Heinrich Himmler: *Geheimreden 1933 bis 1945*. Propyläen, Frankfurt am Main, 1974. 169. o. (szerk. Bradley F. Smith–Agnes Peterson).

litikai népszerűségi barométerre sandított, kénytelen volt újra meg újra megnyerni magának a társadalom többségét.¹⁹

A statisztika látszatvilága

Bizonyos értelemben megtévesztő lehet az is, ha a katonai vereség nyomán kialakult németországi helyzetből indulunk ki. *Népállam*-bírálataiban innen közelít a brit gazdaságtörténész J. Adam Tooze,* a többi recenziós pedig előszeretettel idézi. Tooze olyan perspektívát választ, melynek enyészpontja nem a legyilkoltak tömegsírhajánál, hanem – mint első kritikájában írja – a németek „véres áldozatvállalásában” található. Ízlésbeli kérdésekről itt ne vitatkozzunk; a tényeket érintő kifogásai a német háborús adósságokra vonatkoznak. Én azt állítom, hogy a Birodalom rendkívüli háborús költségvetésének folyamatos bevételeit – figyelem: bevételeit! – kétharmad részben a meghódított országokra kivetett hadisarcokból, a kényszermunkások elkobzott béréből és az európai zsidók tulajdonából fedezték. Ezzel szemben Tooze nem tágít a (vereség utáni) tényszerűen esedékes háborús kiadásoktól – figyelem: kiadásoktól! –, melynek mintegy 50 százalékat hitelalapon finanszírozták. Így számolva jócskán megnő az a rész, amely a németekre hárult.

A számokat illetően nincs nagy eltérés közöttünk. Mindenesetre Tooze hallgatólagosan visszavonja Overynek azt a régi, a háború utáni német érdekeknek megfelelő állítását, mely szerint a német háborús költségvetésben való külföldi részesedés mindössze tizenkét százalékot tett ki. Egyébként az újabb kutatások az én számításaimat fogják alátámasztani, és a német hábo-

¹⁹ Erről újabban ld. Aly (szerk.): *Volkes Stimme* (ld. 11. jegyzet).

* J. Adam Tooze (szül. 1967) a University of Cambridge és a Yale University tanára, a Birodalmi Pénzügyminisztérium nemzetiszocialista összefonódásait feltáró történészbizottság tagja.

rús bevételek külső kizsákmányolásból származó részarányát inkább magasabbra, mint alacsonyabbra teszik majd.²⁰ Ám amennyiben meg akarjuk magyarázni Hitler, a közhangulatra építő politikus sikereit, és nem a politikára vak könyvelői munkát óhajtunk űzni, úgy hiba a vereség következtében 1948-ban esedékessé vált birodalmi adósságokat is bevenni a számításba. Tooze – akárcsak Buchheim – azokhoz a történészekhez tartozik, akik a végeredmény felől nézik a német hadigazdaságot, s számításait is így végzik. Számsoraik matematikailag helyesek, de a történetírás szempontjából elhanyagolhatók, mert nem ragadják meg megfelelőképpen a politikai folyamatokat.

Ezzel szemben én azt kérdezem, hogy Hitlernek, minisztereinek, *Gauleiterek*nek és tanácsadóinak hogyan és milyen eszközökkel sikerült 1940-ben, 1941-ben, 1942-ben és 1943-ban megőrizni a minden irányból veszélyeztetett belső stabilitást. Akkoriban, akárcsak ma, az átlagpolgárt csak mellékesen érdekelték az államadósságok. Az emberek akkor tiltakoznak, ha a kincstár megemeli az adókat, csökkentik vagy megvonják a szociális juttatásokat és kiváltságokat. Fordított esetben, ha az állam adakozónak mutatkozik, jó érzésük támad – különösen, ha ezt nehéz időkben teszi. Ez az, amit lényegesnek tartok. Az én elemzésem a nép és vezetés spekulatív összjátéká-

²⁰ Pl. Filippo Occhino, Kim Oosterlinck és Eugene N. White még publikálatlan elemzése: „How Occupied France Financed its own Exploitation in World War II”, vitairat, 2005. október, in: http://emlab.berkeley.edu/users/webfac/eichengreen/e211_fa05/white.pdf; köszönöm Dorothea Hausernek (Párizs), hogy felhívta rá figyelmem. Az amerikai National Archives nemrég adta át a Bundesarchivnak egy sor igen terjedelmes dokumentum másolatát, melyeket a Birodalmi Pénzügyminisztériumban, a Reichsbankban, a Birodalmi Gazdasági Minisztériumban és néhány más nemzetiszocialista intézményben készítettek a háború finanszírozásának, a megszállás költségeinek és a zsidók kisajátításának kérdéseiről. A *Népállam*hoz ezeket még nem tudtam felhasználni, de kutatási eredményeimet igazolják, és nem tesznek szükségessé változtatásokat a szövegben. A jelzetek a következők: 2150-PS, 2151-PS, 2216-PS, 2265-PS, 2266-PS, 2267-PS, 2268-PS, 2287-PS, 2850-PS, 3562-PS, 3948-PS, 3949-PS, 3915-PS.

ról szól, és nem azokról a háborús kiadásokról, amelyek a vereség után lettek esedékesek.²¹

Amúgy Tooze ellenében jól lehet érvelni Wehlerrel, aki így ír társadalomtörténetében: a német politika 1939 óta „felelősségteljes kalkulációk nélkül ragaszkodott ahhoz a rögeszméhez”, hogy „később átháríthatja a terheket a legyőzött államokra”.²² A „Virtuális háborús adósságok” című fejezetben éppen ezért beszélek a Birodalom adósságairól, végtére is az állami vezetés folyamatosan hajtogatta a nép előtt, hogy a háborús hitelek mögött ott áll fedezetül az a „hatalmas dologi vagyon”, melyet Kelet-Európában megszereztek.

Miután bírálatát megválaszoltam, Tooze Hitler pénzügyminiszterére, Schwerin von Krosigk grófra támaszkodva azzal érvelt, hogy állami hitelek segítségével sem „elodázható” a háborús adósságokat halmozók terhe. Első látásra ez elfogadhatónak tűnik. Egy hitelt felvevő magánemberrel ellentétben, aki mondjuk autót vásárol alacsony kamatozású hitelre, és alig csökkentve tarthatja fenn megszokott életszínvonalát, a hadviselő államnak szűkítenie kell a magánszféra fogyasztását, hogy biztosíthassa a katonaság adósságalapon finanszírozott fogyasztását. De a háború okozta nehézségeket jelentősen enyhíteni lehetett a legyilkolt és kisajátított zsidók, a deportált lengyelek és franciák után maradt vagyonnal. Ugyanebbe az irányba hatott Göring 1940. októberi cipekedési és tábori postacsomag rendelete: amilyen mértékben a német katonák a belföldi többlet-vásárlóerőt árura váltották a megszállt külföldön, s ezt Németországba juttatták, ugyanannyira – mégpedig érzékelhetően – emelkedett a német családok életszínvonala.

Nem véletlenül írta a kortárs Siegfried Lenz 1966-ban *Ich zum Beispiel. Kennzeichen eines Jahrgangs* [Például én. Egy korosztály ismertetőjegyei] című esszéjében:

²¹ Buchheim sem tesz különbséget az általam említett folyamatos háborús bevételek és a háborús költségek között.

²² Wehler: *Gesellschaftsgeschichte*. 927. o. (ld. 12. jegyzet).

Mindenkinek megfordult az apja, bátyja, sógora a háborúban – Párizsból csomagok jöttek bódító szappanokkal. Lengyelországból zsírkonzervek érkeztek, Norvégiából sötétvörös rénszarvassonka és Görögországból feketeszemű mazsola; a háború messze volt, és jól alakult, és minden jel szerint kifizetődő volt. Kezdetben csomagokból ízlegettük a háborút.²³

Mindezt a német belgazdaságra összpontosító Tooze éppoly kevésbé veszi tudomásul, mint Overy. Németország második világháborús nemzetgazdasági adatait mindketten úgy kezelik, mintha többé-kevésbé normális, nem pedig kollektív rablásra épített nemzetgazdaságról lett volna szó.

A német közellátási ruhajegy évi 100 pontot ért, amiért egy pár cipőt és egy ruhát lehetett kapni. Ez nem volt sok, kétségtelenül kevesebb, mint Nagy-Britanniában. Viszont a *Népállamban* leírt katonák gyakran az évi fejadag többszörösét küldték haza szeretteiknek. Ezért megtévesztő, amikor Overy a németországi életszínvonalra vonatkozó meglátásainál kizárólag a papírforma szerinti elosztásra támaszkodik, amelyre Buchheim is hivatkozik. Overy a kiskereskedelmi statisztika alapján számolja ki, hogy a valós fejenkénti fogyasztás Németországban 1938-tól 1944-ig 30 ponttal csökkent, míg Nagy-Britanniában mindössze 12 ponttal. Ez igaz lehet, de egy felpakolt szabadságos Wehrmacht-katona, egy sor, a frontról hazaküldött tábori csomag, egy árjásított háztartás állami elherdálása több hétre kiegyenlítette ezt a különbséget, mi több, a német katonákat és családjaikat jobb helyzetbe juttatta, mint békeidőkben. Ezek a tényezők nem tűnnek fel a hivatalos statisztikákban.

A nemzetiszocialista nemzetgazdaság – extrém módon a rablásra alapuló – működésmódjának és kleptokratisz jellegének feltárása a lényeges. Történetileg csak így találhatunk magyarázatot arra, hogyan lehetett – tömeggyilkosságra, államilag szervezett rablásra és terrorra ala-

²³ Siegfried Lenz: *Essays I, 1955–1982* (Werkausgabe, 19. k.), Hoffmann und Campe, Hamburg, 1997, 23. o.; köszönöm Markus Barth-nak (Berlin), hogy felhívta rá a figyelmemet.

pozva – egyidejűleg stabilizálni az állami bevételeket, a Németországon belüli fogyasztást és a közhangulatot.

Azok a fogyasztási adatok, melyeket Overy közöl, nem fedik a nemzetiszocialista rablóközösség életének valóságát.²⁴ Alaptalanok azok az ellenvetések, melyek erre a munkára támaszkodnak. Minthogy Overyt, Tooze-t, Buchheimot és Spoerert is csak saját számaik érdeklik, nem pedig a német rablasközösség valós ellátási színvonala, statisztikáik zavaros képet adnak a háború alatti német életkörülményekről ahelyett, hogy megvilágítanák őket.

Hogy némely történész mennyire nem tud mit kezdeni a nemzetiszocialista állam közhangulatra építő politikai gyakorlatával, jól mutatja Buchheim egyik kifogása. Azt írja, nagyon meglepte, hogy

Svájc is felbukkan a Népállam azon táblázatában, amely a megszállt és függő helyzetben lévő országokból származó bevételeket mutatja be.

Ez ellen azt az érvet hozza föl, hogy Svájc volt 1952-ig az egyetlen ország, amely egyáltalán képes volt „jelentős visszatérítéseket kieszközölni”. Ez igaz, de csak azért, mert Németország elvesztette a háborút. Az 1939-től 1944-ig tartó időszakot tekintve Svájc klíringhitelei egyértelmű bevételeket jelentettek. Tehermentesítették a háború alatt a német lakosságot, és segítettek a hangulat stabilizálásában. Ezért könyvelték el a német háborús költségvetés illetékesei a svájci hiteleket „külföldi ország teljesítéseként”.

Egyik kritikusom, Johannes Bähr tanulmányt készített a Dresdner Bank aranykereskedelméről. Itt – akárcsak a Deutsche Bank esetében – a németek által zsákmányolt néhány tonna aranyról van szó, melyet a bank a semleges Törökországba helyezett át, hogy ott – a Birodalom megbízásából, és miután az arany ellenértékét korábban beszolgáltatták a birodalmi költségvetésbe – hadifontoságú árukat vásárolhassanak. Arról a mintegy 60 tonna zsákmányolt aranyról és a sok millió – szintén rabolt – svájci frankról, melyet a Német Birodalom a háború alatt

²⁴ Overy: „Blitzkriegswirtschaft...” (ld. 14. jegyzet).

kénytelen volt engedményként átadni a szövetséges Romániának, Bähr nem is akar tudomást venni. Ugyanez mondható el ennek a projektnek a tudományos szakértőjéről, Christoph Buchheimről. Továbbá egyikőjük sem veszi figyelembe azt a tizenkét tonna aranyat, melyet a tehetős szaloniki zsidóktól raboltak, hogy a Wehrmacht számára fontos drachma-papírpénzt vásároljanak rajta. Ezzel lehetett az inflációt Görögországban oly sikeresen visszafogni, hogy később a Reichsbank további nyolc tonna – máshol zsákmányolt – aranyat szállított Athénba lerakatából.

Összességében tehát már legalább 80 tonnáról van szó, amelyet a megszállt Görögországban és a szövetséges Romániában a német népi közösség javára hasznosítottak – akár élelmiszer- vagy nyersanyag-beszerzésre, akár tábori kórházak fenntartására, akár a német katonák zsoldjára vagy más háborús célokra.

Míg a Deutsche és a Dresdner Bank együttesen mintegy 2,5 millió birodalmi márkát keresett a törökországi tranzakciókon, a német adófizetők a rabolt arany Romániába, Görögországba és Törökországba irányuló szállítási mányaiból több mint negyedmilliárd birodalmi márka hasznot húztak.²⁵ A két bank profitjához mérten a németek aranytranzakciókból származó nyeresége százszoros volt. Ez utóbbi tény nem érdekli a banktörténészeket. A dolgos bankkutatók eredményei – önmagukban véve – nem tévesek. Ám mellékesek annak a kérdésnek a szempontjából, hogy tulajdonképpen ki volt ezeknek az aranyügyleteknek a fő haszonélvezője. Az ilyen kutatásoknak ugyanis egy adott kérdés megválaszolására kell összpontosítaniuk, nem pedig azokra a befolyó kutatási pénzekre, amelyek a nemzetiszocialista múltjuk miatti imázsvesztéstől tartó cégektől származnak. Bähr és mások serényen foglalkoznak azzal a banális ténnyel, hogy egy bank a szolgáltatásaiért pénzt kér, és amennyiben az üzlet sikeres, profitot is termel.

²⁵ Idetartoznak az isztambuli aranytranzakciókból származó bevételek a részt vevő bankok nyereségének levonásával.

A *Népállamban* a dimenziók helyreigazításáról van szó. Itt található első alkalommal jó 40 oldalnyi adat azokról az aranytranzakciókról, melyeknek a diktátor akarata szerint a többségi német népesség anyagi javát kellett szolgálnia, mégpedig nemcsak a folyó adóterhek-re való tekintettel, hanem arra is, hogy a „gabonaszállítványokat aranyátadással fizessék ki”.

Amikor saját munkájukról esik szó, Bähr és Buchheim általánosságokra terelik a szót. Bähr kijelenti:

Aly modellje azon a kérdésem áll vagy bukik, hogy a német „átlagfogyasztó” életszínvonalán lényegesen javított-e a nemzetiszocialista uralom.

Bírálóim rendszerint a weimari köztársaság 1928–29-es, gazdaságilag legjobb évét összehasonlítási alapul. Hachtmann* légből kapva állítja, hogy a *Népállamban* azt mondom, a német munkások jóléte azon mérhető le, hogy „a munkából szerzett összjövedelem” 1938-ban felülmúlta az 1929. évit. Ehelyett nálam a következő áll:

A bérek és nyugdíjak megrekedtek a világgazdasági válságot jellemző alacsony szinten. 1928-ban, a weimari köztársaság legjobb évében a munkából szerzett összjövedelem 42,6 milliárd birodalmi márkát tett ki, 1935-ben 31,8 milliárdot. Csak három évvel később emelkedett a bértömeg arra a szintre, amelyen már tíz évvel korábban állt, ám az órabérek, fizetések, járadékok és nyugdíjak még mindig jelentősen alacsonyabbak voltak. Az eladott mennyiséget alapul véve a mezőgazdaság bevételei 1945-ig jóval az 1928–1929-es szint alatt maradtak.

Ezt követi az állítás:

A gazdasági fellendülés érzete és az ellentmondást nem tűrő határozottság mégis elég volt ahhoz, hogy biztosítsa a nagy többség nemzetiszocialista állam iránti lojalitását. (57. o.)

Az olyan politikának, amely az egyfolytában ingatag tömeghangulatot a pozitív tartományban akarja tartani,

* Rüdiger Hachtmann (szül. 1953) a berlini Technische Universität professzora, fő kutatási területe a XIX. és a XX. századi német történelem (főképp az 1848–1849-es forradalom és a nemzetiszocializmus).

még manapság is közömbös, hogy adott esetben a szociális juttatások vagy a jövedelmek emelése a hosszú távú tendenciát nézve valóságos vagy csak viszonylagos többletet jelent-e. Ha például Németországban a következő parlamenti választások előtt a nyugdíjak csak öt százalékot emelkednének, ám emiatt – mint Hitler alatt a kényszermunkások millióinak köszönhetően – nem növekedne a német munkavállalók járulékterhe, egy ilyen ügyes fogás jelentősen növelné a kormányzó pártok választási esélyeit. A tényeket tekintve helytálló közbevetés, mely szerint egy ilyen nyugdíjas-kedvezmény távolról sem egyenlitené ki az idős németek háztartásának 1995 és 2008 között bekövetkezett vásárlóerő-csökkenését, a legkevésbé sem csökkentené a politikai hatást.

Ezért áll távol a valóságtól, amikor Winfried Süß* a *Népállam*nak az 1941. novemberi demonstratív nyugdíjemelésről szóló szakaszát azzal a vitathatatlan tényvel akarja cáfolni, hogy az 1941-es nyugdíjemelés „ezeknek az elvonásoknak csak egy részét” kompenzálta, és a kormányzat számára egyébként is ajánlatos lépés volt a „megélhetési költségek háború okozta emelkedése” miatt. Itt is a történelem szempontjából üres statisztika helyettesíti a politikai folyamatok elemzését. Süß mintha a *Népállamból* másolt volna, melyben ez áll az 1941. novemberi 15 százalékos nyugdíjemelésről:

Ezzel egyrészt ellentételezték a megélhetési költségek háború alatti csekély emelkedését, másrészt korrigáltak az 1930–1932-es időszak szükségrendeleteinek elvonásaiból adódó veszteségeken, még ha nem teljes mértékben is. (83. o.)

Érdekes viszont az, amivel bírálóm egyetlen szó erejéig sem foglalkozik: a nyugdíjak 1941-es nagyvonalúbb előirányzatával és a nyugdíjasok számára ugyanebben az évben törvényerővel bevezetett betegbiztosítással. Az

* Winfried Süß (szül. 1966) a potsdami Kortörténeti Kutatási Központ [*Zentrum für Zeithistorische Forschung*] tudományos munkatársa, Rüdiger Hachtmannal közösen adta ki a *Hitlers Kommissare* [*Hitler biztosai*] című könyvet.

elfogódott hallgatás okát nem kell soká kutatni, ugyanis Süß egy nemrégén megjelent lexikonban azt terjeszti a „társadalompolitika” szócikkben, hogy

csak kevés, arra kiszemelt társadalmi csoport [...] profitált a Harmadik Birodalom társadalompolitikájából.

Az olyan kifejezések, mint családi pótlék, házastársi adózás, adósávok és egyáltalán maga az adó nemcsak előtte, hanem az egész lexikon előtt ismeretlenek, s ez elmondható több más kritikusomról is.²⁶

Ha kézbe vesszük Rüdiger Hachtmann más ellenlábasmom által is idézett *Industriearbeit im „Dritten Reich”* [*Ipari munka a „Harmadik Birodalomban”*]²⁷ című monográfiáját, először is feltűnik, milyen részletesen szól Hachtmann a német munkásokra háruló terhekről. Egyetlen szóval sem említi, hogy 1940 decemberétől minden túlóra, illetve vasárnapi, szünnap és éjszakai munka utáni pótlékból származó jövedelmet mentesítettek az adó és a társadalombiztosítási járulék megfizetése alól. Ezzel jelentősen nőttek a bérek, annál is inkább, mert másrésről az alaphér adójára és társadalombiztosítási járulékára is fokozottabban alkalmazták a progresszív adózás elvét.

A nemzetiszocializmus bérpolitikáját tárgyaló, alapvető művének figyelemreméltó vakfoltja még kritikájában sem tűnik fel Hachtmann-nak. Hiányzik belőle a szuverenitás, hogy jelezzen egy hasznos felismerést legalább ott, ahol „Aly munkájának érdekes eredményeiről” beszél. Ráadásul Hachtmann-nak a bérek háború alatti alakulását bemutató statisztikái – mint az egyik rövid lábjegyzetből kiolvasható – alig mutatnak ki valamit. Az átlagos bérszintre vonatkozó adatai ugyanis 1940-től a „külföldi civil munkásokat” is magukban foglalják. Bár a

²⁶ Axel Schildt (szerk.): *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, C. H. Beck, München, 2005.

²⁷ Rüdiger Hachtmann: *Industriearbeit im „Dritten Reich”. Untersuchungen zu den Lohn- und Arbeitsbedingungen in Deutschland 1933–1945*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1989.

későbbi keleti munkásokat [*Ostarbeiter*] nyilvánvalóan nem számítja közéjük, a Lengyelországból, Nyugat-Európából és a Cseh-Morva Protektorátusból deportált és önkéntes alapon toborzódott sok millió ipari munkást annál inkább. Mivel őket sokkal rosszabbul fizették német kollégáiknál, bérük beszámítása jelentősen torzítja a bérstatisztikát. Továbbá a Birodalmi Statisztikai Hivatal 1940 decembere óta az úgynevezett betagozott keleti területeket, s ezzel a mintegy kétmillió ott lakó lengyel munkaerőt is figyelembe vette a hivatalos és Hachtmann által kritika nélkül átvett bérstatisztikában. Mivel az itteni munkaerő is lényegesen alacsonyabb bérezést kapott, hamis kép rajzolódik ki a birodalmi német munkás valós keresetéről. Emellett azt is számításba kell venni, hogy az annektált ausztriai,²⁸ Szudéta-vidéki, felső-sziléziai és nyugat-lengyelországi országrészek alacsony bérszintje milyen jelentős mértékben nyomta le a birodalmi statisztikában az 1937-es határokon belül élő birodalmi német munkások átlagbérét.²⁹

Hogy Hachtmann mennyire premisszái foglya marad, abból is látszik, hogy milyen aprólékos energiával, forráskritikát művelve szedi ízekre a nemzetiszocialista korszak általános megélhetési költségeinek a Birodalmi Statisztikai Hivatal által megállapított csökkenését. Az általa használt statisztika szerint ez impozáns 18 százalékra rúgott hivatalosan, amit Hachtmann kilenc százalékra helyesbít – kétségtelenül jogosan. A kor bérvizonyait nézve ez még mindig jelentős közvetett béremelést jelent. De amit az egyik oldalon, a megélhetési költségeknél for-

²⁸ Emmerich Tálos: „Sozialpolitik 1938 bis 1945”, in: uő–Ernst Hanisch–Wolfgang Neugebauer–Reinhard Sieder (szerk.): *NS-Herrschaft in Österreich 1938–1945*, Verlag für Gesellschaftskritik, Bécs, 1988, 115–140. o.

²⁹ Hachtmann: *Industriearbeit im „Dritten Reich”* (ld. 27. jegyzet), 108. o., megjegyzés a 6. táblázathoz. Itt ez áll minden részletezés és az utána következő számításokra kiható konklúziók nélkül: „1939 márciusától Ausztriát, 1941. dec.-tól a Szudéta-vidéket és a betagozott keleti területeket is ideszámítva. 1939-ig csak a német állampolgárságú munkások. 1940-től a külföldi civil munkások is, »keleti munkások« nélkül.”

ráskritikában nyújt, azt megspórolja a másik, a bérek alakulásának oldalán. A csökkenő megélhetési költségekkel ellentétben ugyanis a kényszermunka, a külföldi munkások és az irdatlan területi terjeszkedések következtében meglehetősen ellaposodott bruttóbér-görbe beleillik ideológiai koncepciójába.

Mindamellet Hachtmann-nak a bruttó bérekre vonatkozó kereseti statisztikája a fémfeldolgozó ipar egyes ágazatainál az 1936 és 1941 közötti időszakban erőteljes felfelé ívelést mutat. Ám az 1928-as bérszintre való hivatkozással ez sem mond el semmit a munkások viszonylagos elégedettségéről. Még Hachtmann adatai szerint is – melyeket az átlag birodalmi német munkásokra vonatkozóan mindenképpen felfelé kell módosítani – 1934 és 1944 között 30 százalékkal nőtt a munkások heti keresete. Ha hozzávesszük a megélhetési költségek csökkenését, úgy 40 százalékot kapunk.³⁰

Hachtmann továbbá tartózkodik attól is, hogy megvizsgálja az 1934-es családbarát adóreform hatásait. A német vezetés kétségtelen szándékai mellett – tehát a születések ösztönzésén és azon kívül, hogy a női munkaerő egy részének kedvet csináljanak az anyai és háziasszonyi léthez – ki kell térni arra, hogy az adóreform következtében mennyivel többet kapott a borítékban egy családapa. Ez nem mellékes tényező – végtére is a gyermekes családi élet jelentette az uralkodó életformát. Hachtmann ejtett volna szót arról a nettó bérről is, amelyet az 1937-es határokon belül élő két-három gyermekes, a statisztikusok úgynevezett „sarokszámaiban” megjele-

³⁰ Hachtmann: *Industriearbeit im „Dritten Reich”* (ld. 27. jegyzet). 127. és 159. o. Lehetséges, hogy a megélhetési költségek 1933 és 1944 között valamivel kevésbé kedvezően alakultak, mint Hachtmann véli. De ez nem változtat a viszonylagos, úgymond érezhető fellendülésen. A *Finanz- und wirtschaftsstatische Zahlen. Stand 31. Mai 1944* [Pénzügy- és gazdaságstatisztikai számok. 1944. május 31-i helyzet] című titkos dokumentum Hachtmann által nem idézett adatai szerint (15. o.) a megélhetési költségek indexe – az 1913-1914-es évet 100-nak véve – a következőképpen alakult: 151,7 (1928), 118,0 (1933), 126,2 (1939), 138 (1943). (BA R 2/24250).

nő munkás kapott az 1934–1945-ös években. Ugyanis az 1934-es pénzügyi reformtól kezdve a jövedelemadó-levonás egy nőtlen és gyermektelen, 230 birodalmi márka keresettel rendelkező fémmunkásnál kétszer akkora volt, mint egy nő, egygyermekes munkás esetében.

Ezekhez kell hozzászámítani azokat a szociális juttatásokat, amelyeket egy ilyen család a háború alatt kapott. A birodalmi költségvetés kimutatja, hogy a transzferfizetések 1939 és 1942 között 250 millióról egymilliárd birodalmi márkára nőttek. Miután 1945-ben befagyasztották ezeket a kifizetéseket, egy nyolcgyermekes frankföldi vidéki plébános már nem tudta bentlakásos középiskolába küldeni fiatalabb gyermekeit.³¹

Ideologikus abrakadabra a kritikában

A megszállt országok kirablása, állítja Thomas Kuczynski, a harmincéves háború óta van szokásban, és „nem olyan nagy” a különbség a náci hadvezetés és más háborúk gyakorlata között. Wildt hasonlóképpen érvel – ahogy nevezi – „episztemológiai kíváncsisága által vezette”, amikor szóba hozza, hogy a katonák mindig is „loptak, raboltak, zsákmányoltak és rekviráltak”. Lehet, hogy az ideológiailag acélszilárdságú abrakadabra közepette elkerülte ezeknek a bírálóknak a figyelmét, hogy ha a szövetségesek megszálló hadseregei 1945-ben csak megközelítőleg úgy viselkedtek volna, mint korábban a németek, nem sok maradt volna a legyőzöttekből. (Egykori NDK-s polgárként Kuczynski emlékezhet arra, mekkora elégedetlenséget keltettek a szovjet tisztek és feleségeik viszonylag ártalmatlan bevásárlóútjai.)

Kuczynski másik kritikai megjegyzése arra az általam felállított egyszerű szabályra vonatkozik, mely szerint a birodalmi márka összegek 1:10-es árfolyamon számítha-

³¹ Martin Schmidt közlése, Hamburg, 2005. december 12.

tók át mai euróra. Ehelyett 1:5-öt javasol. Mindazonáltal bírálatában eltitkolja, mit írt ő maga egy korábbi tanulmányában a volt kényszermunkások jóvátételi követeléseiről. Ebben az 1999-es német béreket az 1940–1944-es évekével összevetve (euróban kifejezve) tizenegyszeres szorzóval számolta.³² Hasonló mondható el az állami költségvetések alakulásáról, ami azonban nem jelent tizenegyszeresen emelkedő életszínvonalat. Ez a közheles igazság könnyen elfogadható, és említett munkájában Kuczynski ezért választott alacsonyabb szorzótényezőt.

A *Népállamban* azonban nem jóvátételről, hanem a történelmi különbségek és nagyságrendek szemléltetéséről van szó: egy átlagos német munkás akkoriban nem keresett többet havi bruttó 200 birodalmi márkánál; a birodalmi bevétel az 1938–1939-es költségvetési évben 17 milliárd birodalmi márka volt, ennek megfelelően a zsidók 1938-ban megszerzett és később államosított szűk nyolcmilliárd birodalmi márkás vagyona majdnem a felét tette ki az utolsó békeév költségvetési bevételeinek – ma az éves németországi szövetségi bevételek jó 200 milliárd euróra rúgnak. Ha az ilyen jellegű különbségeket mai pénzre akarjuk hozzávetőlegesen kivetíteni, célszerű azt a gyakorlatias szabályt alkalmazni, mely szerint egy birodalmi márka mintegy tíz eurónak felel meg.

Kuczynski feltételezése, mely szerint „a kényszermunkaerő gyakorlatilag ugyanazt a jövedelemadót [fizette], mint a német munkaerő”, légből kapott. A *Népállamban* példaként bemutatam, hogy a Daimler-Benznél kényszermunkásként dolgozó Ernst Samuel tekintélyes 234 birodalmi márkát keresett havonta. Ebből azonban 108 birodalmi márka adót és társadalombiztosítást kellett fizetnie – több mint háromszorosát annak, amit nős és

³² Thomas Kuczynski: *Brosamen vom Herrentisch. Hintergründe der Entschädigungszahlungen an die im Zweiten Weltkrieg nach Deutschland verschleppten Zwangsarbeitskräfte*, Verbrecher-Verlag, Berlin, 2004, 131. o. skk.

egygyermekes árja kollégájának. Samuel jövedelemadó-ját eleve több mint kétszeresre szabták. Az adóval és a társadalombiztosítási járulékkal együtt ezen felül levont 15 százalékos többlet, vagyis a „társadalomszolidaritási járulék”, melyet a kényszermunkásoknak és az annektált lengyelországi területeken élő lengyel civil munkásoknak egyaránt fizetnie kellett, nyilvánvalóan a német jóléti pénztárakba folyt. Csak ezzel magyarázható, miként növekedhetett a társadalombiztosítási rendszereknek juttatott birodalmi szubvenció az 1941. évben 42 százalékkal, az 1942. évben pedig 31 százalékkal. Még hozzá annak ellenére, hogy 1941 végén 15 százalékkal emelték a nyugdíjakat, és a nyugdíjasokra is kiterjesztették a betegbiztosítást anélkül, hogy növelték volna a társadalombiztosítási járulékot, miközben a háború is erősebben terhelte a pénztárakat.

Ebben az esetben is megvan az oka, miért hadakozik Kuczynski oly keményen az általam alkalmazott perspektíva-váltás ellen, amely az elit helyett a népre összpontosít. Ez az oka a *Brosamen vom Herrentisch* [Morzsák az uraság asztaláról] című monográfiájában található meg, amely Kuczynskinak abból az 1999-es szakvéleményéből terebélyesedett könyvvé, melyet egy kényszermunkás jóvátételi ügyéről írt – mégpedig a brémai XX. és XXI. Századi Társadalomtörténeti Alapítvány [Stiftung für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts] megbízásából.

Itt abból a túl alacsony becslésből indul ki, mely szerint a kényszermunkásoktól mindössze „átlagban 25% többletadót és juttatást vontak le”. Ez, ahogy a Daimler-Benz egyik munkásának példáján kiszámítja, 474,96 birodalmi márkát jelentett, amely a német állami és társadalombiztosítási kasszákba folyt. A megmaradó éves nettóbér átlag 1424,88 birodalmi márka volt. Kuczynski hihető számításai szerint egy árja munkásnak 942,36 birodalmi márkával több bruttó bért fizetett az üzem. Eszerint, állítja Kuczynski, a kényszermunkások kizsákmányolásából származó összeg kétharmada folyt állítólag a kapitalisták portfóliójába, és egyharmadot (474,96 birodalmi márkát)

társadalmasítottak az állampénztár s ezzel a német adófizetők javára.³³

Bár a számítás önmagában stimmel, mégis téves, mert Kuczynski nem szabadul attól a fikciótól, mely szerint a mintaként vett kényszermunkás valamennyire szabadon rendelkezhetett nettó bérével (persze miután levonták az étkezését és szállását fedező összegeket is). Valójában mind a szabad elhatározásukból dolgozó, mind a kényszermunkára fogott külföldi munkásoknak haza kellett utalniuk családjaiknak bérük lehető legnagyobb részét. Ilyenkor a Reichsbank Német Elszámolási Pénztárnak nevezett részlege eltulajdonította az átutalt összegeket, és milliárdos nagyságrendben váltotta át német birodalmi hadikölcsönökre, vagy – ami gyakorlatilag nem jelentett különbséget – egyenesen a Birodalmi Főpénztárba utalta. A külföldi munkások családjai vagy semmit nem kaptak, vagy az ország megszállási költségvetéséből fizettek nekik.³⁴

Ezzel a trükkel biztosította magának a Birodalom a kényszermunkából származó bevételek oroszlánrészét. Ha ennek a ténynek a fényében még egyszer utánaszámolunk, kik voltak a kényszermunka haszonélvezői, arra jutunk – még ha elfogadjuk is Kuczynski bizonyos szempontból szépítő előfeltevéseit –, hogy a német állam lényegesen többet tulajdonított el, mint a magántőke.

Ezért tehát egyértelműen túl alacsonyok azok a végösszegek, melyeket Kuczynski a külföldi munkások kizsebeléseként megad. Kisebbíti és bagatellizálja a külföldi

³³ Kuczynski: *Brosamen vom Herrentisch* (ld. 32. jegyzet), 131. o. skk. Rejtélyes továbbra is, miért nem használta Kuczynski K. H. Roth-nak, szakvéleménye egyik megrendelőjének korábbi dokumentációját. Ebben legalább említésre kerül az állítólagos bérátutalás során folytatott állami rablás, még ha a súlyozás hamis is. Karl Heinz Roth: „Dreifache Ausbeutung der Fremdarbeiter: Eine Dokumentation über Ökonomie und Politik des Lohntransfers in der »europäischen Großraumwirtschaft« 1940–1944”, in: *Mitteilungen der Dokumentationsstelle zur NS-Sozialpolitik*, 1 (1985), 7–8. füzet, 69–100. o.

³⁴ Jelen kötet, 205–215. o. Hasonlóképpen jártak el a szövetséges országokban, ahol a Birodalomban visszatartott béreket a háborús költség-hozzájárulásból fizették ki.

(kényszer)munkások kizsákmányolását, mert fél szemé-
re vak. Következésképpen hamis az a százalékos felbon-
tás is, melyben kimutatja, mekkora nyereséget húzott eb-
ből egyrészt az állam, másrészt a tőke. A *Népállamban* a
kényszerszermunkások közhasznú állami kirablásáról írot-
tak kihúzzák Kuczynski szakvéleménye alól a talajt.

A kutatásokban még nyitott kérdést érint Buchheim
egyik megjegyzése: „duplán számolt, tetemes összege-
ket” eredményez, ha a birodalmi költségvetésben az
„általános közigazgatási bevételek nagy részét hozzá-
ad[om]” a megszállt országokból származó bevételek-
hez. Az „általános közigazgatási bevételek” költségvetési
tétel alá sorolták be az elsikkasztott külföldi bérátutalá-
sokat is, és amennyiben ezt követően a megszállási költ-
ségvetésekből fizették ki ezeket, kétszer is bevételként
könyvelték el. Azonban nem siklottam el a probléma fe-
lett, mint azt Buchheim sugalmazza, hanem nagyon is
felhívtam rá a figyelmet:

A rablás egyenlege néhány milliárd birodalmi márka értékben két-
szeresen könyvelt összegeket tartalmaz, ami a korabeli költségvetési
kalkulációkra vezethető vissza. (364. o.)

Ezekkel a külső bevételekből befolyt, bizonyosan túl ma-
gasan kalkulált milliárdokkal szemben olyan összegek
állnak, melyek – ahogy a könyvben olvasható – „statisz-
tikák hiányában” nem kerültek be a külső bevételek ösz-
szegzésébe. Idetartoznak azok az adóbevételek, melye-
ket a német vállalatok és vállalkozók fizettek, melyek a
kényszerszermunkához hasonló termelési tényezőkből, ra-
bolt gyárakból, nyersanyagból és félkész áruból származ-
tak. Feltételezem, bizonyítani azonban nem tudom, hogy
az összességében csekélynek mondható dupla könyve-
lést mindez legalábbis kiegyenlíti; majd így folytatom:

Róluk és a fent közölt számokkal és becslésekkel kapcsolatban fel-
merülő ellenvetésekről lehet vitatkozni, de ez az összképen nem vál-
toztat.

A Német Birodalom háborús költségvetésének részle-
tes rekonstrukciója még nem készült el, de egy ilyen

vizsgálódás az általam nyert képet valószínűleg inkább élesíti, mintsem tompítja majd. A hatalom birtokosainak uralmuk szilárdan tartására nem több tízmillió „Heil”-üvöltőre volt szükségük. Elég volt számukra egy olyan nép, mely többségében némileg elégedetten a maga dolgával törődött, és ennek következtében békén maradt.

Örömmel töltött el Wehler egyik megjegyzése, amelyet könyveim kapcsán tett: Aly „tömeggyilkosságról adott értelmezése természetesen ingatag”. Magáról viszont azt állítja Wehler, hogy ő „megvilágító erővel rendelkező interpretációval” bír. Jó hír ez – számára. Az efféle bizonyosságon átlépve én inkább levéltárakba megyek, hagyom, hogy megleljenek a források, és – tárgytól függően – nézőpontot váltok. Egyszer a megsemmisítés kigondolóiira összpontosítok, aztán egy legyilkolt zsidó kislány sorsára, majd ismét az etnikai tisztogatás politikájára, a magyar zsidók deportálására vagy éppen séggel a szívességi diktatúrára, és következőként Julius Fromm zsidó vállalkozó kétszeres kisajátításával foglalkozom. Az ily módon kibontakozó összkép sokszínű. A perspektíva ismét változni fog, mert csak így közelíthető meg a történetek valós sokfélesége.

FÜGGELÉK

ÁTVÁLTÁSI ÁRFOLYAMOK

A Németország által megszabott átváltási árfolyamok 1939–1945¹

Albánia	100 albán frank	81,00 RM
Belgium	100 belga (= 500 belga frank)	40,00
1943-tól		25,00
Bulgária	100 leva	3,10
Cseh–Morva Protektorátus	100 korona	10,00
Dánia	100 korona	52,30 ²
Finnország	100 finn márka	5,10
Főkörmányszószág	100 złoty	50,00
Franciaország	100 frank	5,00
Görögország	100 drachma (folyamatosan emelkedő inflációs ráta)	1,67
Hollandia	100 gulden (holland forint/ florin)	132,70
Horvátország	100 kuna	5,00
Luxemburg	100 frank	10,00 ³
Magyarország	100 pengő	60,90
Nagy-Britannia	100 font	991,00
Norvégia	100 korona	56,90 ⁴
Olaszország	100 líra	13,20
1943 szeptemberétől		10,00

¹ Kretschmann: „Die Reichskreditkassen”, 116. o. sk.; *Reichszollblatt* 27 (1942), 32., A. kiad., 56. o.; Zahlungsregelungen für die Wehrmacht in den außerdeutschen Ländern von 1941 und 1944 [A Wehrmacht 1941. és 1944. évi fizetési szabályozásai a nem német országokban], BA R 2501/7101.

² A meg szállás kezdetekor 100 DKK 50 RM volt, majd egy ideig 49,00 és végül 52,30; az erről folyó vitákról ld. BA R 2/60244.

³ Időnként 12,50.

⁴ Eredetileg 60,00 RM, aztán 56,90 RM.

⁵ A Birodalmi Hitelpénztárak Főigazgatósága és a bukaresti Casa Autonomă de Finanțare și Amortizare [Független Finanszírozási és Amortizációs Ház] közti, 1941. januári megállapodásban 100 lej = 2 RM belső váltási árfolyamot határoztak meg, BA R 2/30703.

Románia	100 lej	1,67 ⁵
Svájc	100 frank	58,00
Szerbia	100 dinár	5,00
Szlovákia	100 korona	8,60
SZSZKSZ	100 rubel 47,20 RM (1941. VI. 22-ig)	10,00
Ukrajna	100 karbovanyec	10,00
USA	100 dollár	250,20

*A második világháború alatti
hivatalos aranyárfolyam*

Arany	35 \$ dolláros aranyár troy unciánként ⁶ = 1125,00 \$/1 kg tisztá (999 ezrelék finomságú) arany = 4869,80 SFr = 2784,00 RM
1 aranyfont	10 \$ = 25 RM (más átszámítási árfolyam szerint 20 RM)

⁶ Aranytranzakciók a második világháborúban. 4. o. (Az arany mérésének hagyományos egysége [leginkább angolszász területeken]: 1 troy uncia = 31,1034807 gramm tisztá [0,9999 % tisztaságú] 24 karátos arany. – *Aford.*).

RÖVIDÍTÉSEK

- AA vagy A. A. – Auswärtiges Amt: Külügyi Hivatal, Berlin
AAN – Archiwum Akt Nowych, Varsó
AB – Abschlussbericht: zárójelentés
ABdF – Archive de la Banque de France, Párizs
A. B. P. – Abwehrstelle Briefpost: elhárítási hivatal postai leveleket ellenőrző részlege
Abt. – Abteilung: részleg, osztály
Abt. (Wi.) – Abteilung (Wirtschaft): (gazdasági) osztály
Adm. – Admiral: tengernagy
AG vagy A. G. – Aktiengesellschaft: részvénytársaság (Rt.);
Arbeitsgemeinschaft: munkaközösség
AGR – Amtsgerichtsrat: alsófokú bírósági tanácsos
AN – Archives Nationales, Párizs
Anh. – Anhang: függelék
Anl. vagy Anlg. – Anlage: melléklet
AOK – Armeeoberkommando: hadsereg-főparancsnokság
Arch. – Archivio: levéltár
ASBI – Archivio Storico Banca d'Italia, Róma
Ausg. – Ausgabe: kiadás
A. W. – Außenstelle Westen: Nyugati Kirendeltség
AWA – Allgemeines Wehrmachtsamt: Általános Wehrmacht-hivatal
AWI – Arbeitswissenschaftliches Institut der DAF: Német
Munkafront Munkatudományi Intézete
- B – Belgien: Belgium
b. – bei: -nál, -nél
BA – Bundesarchiv (Berlin-Lichterfelde és Koblenz)
B-A – Bank-Archiv (ld. Irodalom- és forrásjegyzék, Periodikák)
BA-DH – Bundesarchiv, Dahlwitz-Hoppegarten
BA-MA – Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau
BA R – Bundesarchiv, Reich: Szövetségi Levéltár, Birodalom
(Berlin-Lichterfelde és Koblenz)
b. d. – bei dem/der: -nál/-nél
B/NF – Belgiumi és Észak-Franciaországi
(Wehrmacht-parancsnokság, Katonai Parancsnokság, Katonai
Igazgatás)
Bd. – Band: kötet (k.)
BdDA – Bank der Deutschen Arbeit
BdF – Banque de France
BdI – Banca d'Italia

BdS - Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD:
a *Sicherheitspolizei* és az SD parancsnoka
Befh. - Befehlshaber: parancsnok(ok)
Bespr. - Besprechung: megbeszélés
Bev. - Bevollmächtigter: meghatalmazott, megbízott
B. T. - Brüsseler Treuhandgesellschaft m. b. H.: Brüsszeli
Vagyonügynökség Kft.
Bulg. - bulgárisch: bolgár, bulgáriai
BW - Bankwirtschaft (ld. Irodalom- és forrásjegyzék, Periodikák)

CAEF - Centre des Archives Économiques et Financières
(Savigny-le-Temple)
Chefbespr. - Chefbesprechung: vezetői megbeszélés
Chefint. - Chefintendant: vezető hadbiztos(ság)
corr. - correspondenza: levelezés

DAF - Deutsche Arbeitsfront: Német Munkafront
dän. - dänisch: dán
DHM - Deutsche Heeresmission: Német Hadimisszió
Dir. - Direktor, Direktorium: igazgató, igazgatóság
Div. - Division: hadosztály
DKK - dán korona
DNK - Dokumente der Nürnberger Kriegsverbrecherprozesse:
a háborús bűnösök nürnbergi pereinek dokumentumai
DSK - Devisenschutzkommando: devizavédelmi különítmény
dt. - deutsch: német
DVO - Durchführungsverordnung: végrehajtási rendelet,
végrehajtási utasítás
DW - Dienststelle Westen des RMfbdO: a Megszállt Keleti Területek
Birodalmi Minisztériumának Nyugati Hivatala

EFUG - Einsatz-Familienunterhalts-Gesetz: bevetési
családellátásról szóló törvény
EK - Eisernes Kreuz: Vaskereszt
ERR - Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg: Rosenberg Reichsleiter
Bebetési Törzs
ET - Eichmann Trial: Eichmann-per

F - film
F-A - Finanzarchiv (ld. Irodalom- és forrásjegyzék, Periodikák)
FA, FÄ - Finanzamt, Finanzämter: pénzügyi hivatal(ok)
Fährbhf. - Fährbahnhof: vasúti kompátkelő
FAZ - Frankfurter Allgemeine Zeitung (ld. Irodalom- és
forrásjegyzék, Periodikák)
FF - francia frank
ffrs - francia frank

FfW – Forschungsstelle für Wehrwirtschaft: Hadigazdasági
 Kutatóhivatal
 Finanzabt. – Finanzabteilung: pénzügyi osztály
 Finanzverwalt. – Finanzverwaltung(en): pénzügyigazgatás(ok)
 F. H. Q. – Führerhauptquartier: Führer-főhadiszállás
 fl. – holland forint/florin/gulden
 Fr, fr – frank
 fr. – francia
 FrL. – Fräulein: kisasszony
 FS – Fernschreiben: telegráfküldemény

 Gauleitg. – Gauleitung: *Gau*-vezetés
 GBW – Generalbevollmächtigter für die Kriegswirtschaft: a
 hadigazdaság általános megbízottja (Németországban) *vagy*
 Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft: általános gazdasági
 megbízott (Szerbiában)
 GE – Getreideeinheit: gabonaegység
 Gebr. – Gebrüder: testvérek
 geh. – geheim: titkos
 geh. Kdosache – geheime Kommandosache: titkos
 kommandóügyirat
 geh. RS – geheime Reichssache: titkos birodalmi ügyirat
 Gen. – General: tábornok
 Gen. Gouvernement – Id. GG
 GenQu – Generalquartiermeister: főszállásmester
 Gen.St. – Generalstab: vezérkar
 Ges. – Gesandtschaft: követség
 Gestapo – Geheime Staatspolizei: Titkos Államrendőrség
 gez. – gezeichnet: saját kezűleg (s. k.)
 GG, G. G., Gen. Gouvernement – Generalgouvernement:
 Főkormányzóság
 GmbH vagy Ges. m. b. H. – Gesellschaft mit beschränkter Haftung:
 korlátolt felelősségű társaság (kft.)
 Gr. – Gruppe: csoport
 Gsta – Generalstaatsanwaltschaft: főügyészség
 GStA – Geheimes Preußisches Staatsarchiv, Berlin
 GV – Gerichtsvollzieher: bírósági végrehajtó

 H. – Heft: füzet
 HA (Fin.) – Hauptabteilung (Finanzen): (pénzügyi) főosztály
 HAdDB – Historisches Archiv der Deutschen Bundesbank,
 Frankfurt am Main
 HaPol – Handelspolitische Abteilung des AA: a Külügyi Hivatal
 Kereskedelempolitikai Osztálya
 hfl – holland florin/forint/gulden
 HfL – Hochschule für Lehrerbildung: tanárképző főiskola

H. Gr. – Heeresgruppe: hadseregcsoporth
HJ – Hitlerjugend
Hptm. – Hauptmann: százados (szds.)
HSSPF – Höhere SS- und Polizeiführer: felsőbb SS- és rendőrségi vezető(k)
HV – Hauptverwaltung (der Reichskreditkassen): Birodalmi Hitelpénztárak Főigazgatósága
H. V. Bl. – Heeresverordnungsblatt: a Heer Rendeleti Közlőnye
HZA, HZÄ – Hauptzollamt. Hauptzollämter: fővámhivatal(ok)

IDIP – Ipireszia Diahiriszeosz Iszrailitikisz Periusziasz: Izraelita Vagyonkezelő Hivatal
IDO – Institut für Deutsche Ostarbeit: Német Keleti Munka Intézete
IfZ – Institut für Zeitgeschichte: Kortörténeti Intézet, München
IMG – Internationaler Militärgerichtshof: Nemzetközi Katonai Törvényszék (ld. Irodalom- és forrásjegyzék)
Int. – Intendant: hadbiztos(ság)
IntendaturR – Intendaturrat: hadbiztossági tanács(os)
ital. – italienisch: olasz

JB – Jahresbericht: éves jelentés

Kapitänlt. – Kapitänleutnant: sorhajóhadnagy
Kdosache – Kommandosache: kommandóügyirat
KdS – Kommando der Sicherheitspolizei und des SD:
a *Sicherheitspolizei* és az SD kommandója
Kdt. – Kommandant: parancsnok
K. L., KZ – Konzentrationslager: koncentrációs tábor
KLV – Kinderlandverschickung: gyermekek vidéki üdültetése
Kom. – Kommandantur: parancsnokság
Kom. Adm. – Kommandierender Admiral: vezénylő admirális/
tengernagy
Kreiskom. – Kreiskommandantur: körzetparancsnokság
KTB – Kriegstagebuch: hadinapló
Kto. – Konto: (bank)számla
KVR – Kriegsverwaltungsrat: háborús igazgatási tanácsos
KVVChef – Kriegsverwaltungsvizechef: háborús igazgatás főnökének helyettese
KWVO – Kriegswirtschaftsverordnung: hadigazdasági rendelet
KZ – ld. K. L.

Landwirt. – Landwirtschaft: mezőgazdaság, Landwirtschafts-
mezőgazdasági
LArch – Landesarchiv: Tartományi Levéltár
LB – Lagebericht: helyzetjelentés
LG – Landesgericht: tartományi bíróság

Lt. – Leitender: vezető, Leutnant: hadnagy
 Lt. Int. vagy Ltr. Int. – Leitender Intendant: vezető hadbiztos(ság)
 Luftgaukom – Luftgaukommando
 LZB (Bayern) – Landeszentralbank (Bayern): (Bajorországi)
 Központi Tartományi Bank

 Mar.Gr. Süd – Marinegruppe Süd: Déli Haditengerészeti-csoport
 MB, MBfh., Mil.Befh. – Militärbefehlshaber: katonai
 parancsnok(ság)
 MBB/NF – Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich:
 Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnok(ság)
 m.b.H. – ld. GmbH
 MBiF – Militärbefehlshaber in Frankreich: Franciaországi Katonai
 Parancsnok(ság)
 MBIRKO – Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland:
 ostlandi birodalmi biztos közlönye
 Mefo – Metallurgische Forschungsgesellschaft: Kohászati
 Kutatótársaság
 Mil.Befh. – ld. MB
 MinDir – Ministerialdirektor: minisztériumi igazgató
 Min.Dirig. vagy MiniDirig – Ministerialdirigent: minisztériumi
 osztályvezető
 Mk – Mark: márka
 MoB – Monatsbericht: havi jelentés
 MOL – Magyar Országos Levéltár, Budapest
 MS – Manuskript: kézirat
 M. S. – Nemzetközi hajójelzés: motoros hajó
 MV – Militärverwaltung: katonai közigazgatás
 MVAChef – Militärverwaltung, Amtschef: katonai közigazgatás
 hivatalfőnöke
 MVB/NF – Militärverwaltung Belgien und Nordfrankreich:
 Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Igazgatás
 MVChef – Militärverwaltungschef: katonai igazgatás főnöke
 MVOR – Militärverwaltungsoberrat: katonai igazgatási főtanácsos
 MVR – Militärverwaltungsrat: katonai igazgatási tanács(os)

 NA – National Archives and Records Administration, College Park,
 Maryland
 Nachtr. – Nachtrag: toldalék, pótlás, kiegészítés
 NF – Nordfrankreich: Észak-Franciaország
 N. F. – neue Folge: új sorozat (folyóirat)
 NH – New Hampshire
 Niederl. – Niederlande/niederländisch: Hollandia/holland
 Nl – Nachlass: hagyaték
 No. – numero: számú (sz.)
 Nr. – Nummer: számú (sz.)

NS - nationalsozialistisch: nemzetiszocialista
NSB - Nationaal-Socialistische Beweging: (hollandiai)
Nemzeti-Szocialista Mozgalom
NSDAP - Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei:
Nemzetiszocialista Német Munkáspárt
NSV - Nationalsozialistische Volkswohlfahrt: Nemzetiszocialista
Népjóléti Egyesület
NSZEP - Német Szocialista Egységpárt (az NDK-t irányító párt)
N. V. - naamloze vennootschap: részvénytársaság (Rt.)
NZZ - Neue Zürcher Zeitung

OB, Oberbhf., OBH - Oberbefehlshaber: főparancsnok(ok)
Obergr.-Führer - Obergruppenführer: gyalogsági tábornoknak
vagy tengernagynak megfelelő rangfokozat az SS-ben és az
SA-ban
o. D. - ohne Datum: dátum nélkül (d. n.)
OFP - Oberfinanzpräsident: tartományi vám- és pénzügyőrség
főparancsnok(ság)a
Okdo - Oberkommando: főparancsnokság
OKH - Oberkommando des Heeres: a Heer főparancsnoksága
OKM - Oberkommando der Kriegsmarine: a Kriegsmarine
főparancsnoksága
OKVR - Oberkriegsverwaltungsrat: háborús igazgatási főtanácsos
OKW - Oberkommando der Wehrmacht:
Wehrmacht-főparancsnokság
OLG - Oberlandesgericht: tartományi felsőbíróság
OLGPräs. - Oberlandesgerichtspräsident: tartományi felsőbíróság
elnöke
OQu - Oberquartiermeister: főszállásmester
Org. - Organisation: szervezet (szerv.)
ORR - Oberregierungsrat: kormányfőtanácsos
Ortskom. - Ortskommandantur: helyi parancsnokság
OZI - Oberzollinspektor: vámfőfelügyelő

PA - Personalakte: személyi akta, személyi gyűjtő
PA AA - Politisches Archiv des Auswärtigen Amts: Külügyi Hivatal
(= Külügyminisztérium) Politikai Levéltára, Berlin
PA AA (BA) - a PA AA Bundesarchivból kölcsönzött állománya
Pf - Pfennig: a márka váltópénze
Pg. - Parteigenosse: párttárs
PK - Parteikanzlei Hitlers: Hitler pártirodája
poln. - polnisch: lengyel
priv. - privat: privát, magán
PrMI - Preußisches Ministerium des Inneren: Poroszországi
Belügyminisztérium

R vagy r – retro: hátlap; pl. 24R: a 24. lap hátoldala
 RAD – Reichsarbeitsdienst: birodalmi munkaszolgálat
 RAM – Reichsarbeitsministerium: Birodalmi Munkaügyi Minisztérium
 RB – (Deutsche) Reichsbank: (Német) Birodalmi Bank
 RBev. – Reichsbevollmächtigter: birodalmi megbízott
 RBDire. – Reichsbankdirektor: Reichsbank-igazgató
 RBDirektorium – Reichsbankdirektorium: a Reichsbank igazgatósága
 RBStelle – Reichsbankstelle: a Reichsbank kirendeltsége
 Rechnungsj. – Rechnungsjahr: költségvetési év
 Reg. – Regierung: kormány
 RfinMin, RFM – Reichsfinanzministerium: Birodalmi Pénzügyminisztérium vagy Reichsminister der Finanzen: birodalmi pénzügyminiszter
 RFSS – Reichsführer SS
 RGBl. – Reichsgesetzblatt: Birodalmi Közlöny
 RH – Rechnungshof des Deutschen Reiches: a Német Birodalom Számvevőszéke
 RHK – Reichshauptkasse: Birodalmi Főpénztár
 RK – Reichskanzlei: Birodalmi Kancellária, Reichskanzler: birodalmi kancellár, Reichskommissar: birodalmi biztos, Reichskommissariat: Birodalmi Biztosság
 RKG – Reichskredit Gesellschaft AG: Birodalmi Hiteltársaság Rt.
 RKK – Reichskreditkasse: Birodalmi Hitelpénztár
 RKK-Schein – Reichskreditkassenschein: RKK-jegy, birodalmi hitelpénztárjegy
 RKO – Reichskommissariat Ostland: Ostlandi Birodalmi Biztosság
 RKU – Reichskommissariat Ukraine: Ukrajnai Birodalmi Biztosság
 RL – Richtlinien: irányelvek
 RLR – Reichslandwirtschaftsrat: birodalmi mezőgazdasági tanácsos
 RM – Reichsmark: birodalmi márka
 RMEL – Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft: Birodalmi Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Minisztérium
 RMfbO, RMfdbO – Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete: Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma
 RMI – Reichsministerium des Innern: Birodalmi Belügyminisztérium vagy Reichsminister des Innern: birodalmi belügyminiszter
 Roges – Rohstoff-Handelsgesellschaft m.b.H.: Nyersanyag-Kereskedelmi Kft.
 Rpf. – Reichspfennig: birodalmi pfennig
 RS – Rundschreiben: körirat, körlevél
 RSHA – Reichssicherheitshauptamt: Birodalmi Biztonsági Főhivatal
 RStBl. – Reichssteuerblatt: Birodalmi Adóközlöny
 RTO – Reichstarifordnung: birodalmi tarifarendelet

rum. – rumánisch: román, romániai

RVM – Reichsverkehrsministerium: Birodalmi Közlekedésügyi
Minisztérium

RVR – Reichsverteidigungsrat: Birodalmi Védelmi Tanács

RWM – Reichswirtschaftsministerium: Birodalmi Gazdasági
Minisztérium

SA – Sturmabteilung: Rohamosztag

SadK – Stiftung Archiv der Akademie der Künste, Berlin

SAEF – Le Service des archives économiques et financières,
Savigny-le-Temple

SAP, SAPD – Sozialistische Arbeiter-Partei Deutschlands:
Németország Szocialista Munkás-Párt

SBev. – Sonderbevollmächtigter: különmegbízott

SD – Sicherheitsdienst: Biztonsági Szolgálat

S.d.C. – Service du contrôle (des administrateurs provisoires):
(Ideiglenes igazgatás) Ellenőrző szolgálat(a)

Seetra, Seetra./St. – Seetransport(stelle): Tengeri Szállítmányozási
Hivatal

Seetrachef – Seetransportchef: tengeri szállítványozás főnöke

Seetrahauptst. – Seetransporthauptstelle: Tengeri Szállítmányozási
Főhivatal

SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands: Német Szocialista
Egységpárt (NSZEP)

SEK – Sondereinsatzkommando: különleges bevetési különítmény

Sipo – Sicherheitspolizei: biztonsági rendőrség

SKL – Seekriegsleitung: tengeri hadvezetés

sogen. – sogenannt: úgynevezett (ún.)

Sopade – Sozialdemokratische Partei Deutschlands: Németország
Szociáldemokrata Pártja vagy Németországi Szociáldemokrata
Párt

SS – Schutzstaffel: Védosztag

SS-HA – SS-Hauptamt: SS-főhivatal

StS – Staatssekretär: államtitkár

Stubaf., Sturmbannf. – Sturmbannführer

Sturmdiv. – Sturmdivision: rohamhadosztály

SZSZKSZ – Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége
(Szovjetunió)

TB – Tätigkeitsbericht: tevékenységi jelentés

TDT – Treuverkehr Deutsche Treuhand AG: Vagyonforgalmi és
Német Vagyonügynökségi Rt., Berlin

Telegr. – Telegramm: távirat, sürgöny

URO - United Restitution Organization: Egyesült Restitúciós Szervezet

VB - Völkischer Beobachter (Id. Irodalom- és forrásjegyzék, Periodikák)

verw. - verwitwet: özvegy (özü)

VfZ - Vierteljahreshäfte für Zeitgeschichte (Id. Irodalom- és forrásjegyzék, Periodikák)

VJP - Vierjahresplan: négyéves terv, Négyéves Terv Hatósága

VO - Verordnung: rendelet, rendelkezés

VOBlF - Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich: a Franciaországi Katonai Parancsnokság rendeleti közlönye

VOBlRProt - Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren: Cseh- és Morvaország birodalmi protektorának rendeleti közlönye

Vowi (Abt.) - Volkswirtschaftliche (Abteilung): nemzetgazdasági (osztály)

VR - Verwaltungsrat: igazgatótanács

W - Wirtschafts-: gazdasági

WaKo - Waffenstillstandskommission: fegyverszüneti bizottság

WB, WBfh. - Wehrmachtbefehlshaber:

Wehrmacht-parancsnok(ság)

WB/NF - Wehrmachtbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich:

Belgiumi és Észak-Franciaországi Wehrmacht-parancsnok(ság)

Wehrm. - Wehrmacht

Wehrmachtang. - Wehrmachtangehörige(n): a Wehrmacht kötelékébe tartozó(k)

Westfr. - Westfrankreich: Nyugat-Franciaország

WFSt, WFStb - Wehrmachtführungsstab: Wehrmacht-vezérkar

Wi - Wirtschaft(s-): gazdaság(i)

Wirtschaftsorg. - Wirtschaftsorganisation: gazdasági szervezet

wirtschaftspol. - wirtschaftspolitisch: gazdaságpolitikai

WO - Wirtschaftsoffizier: gazdasági parancsnokság vagy gazdasági tiszt

WOGOs Briefe - Wolf Goette-levelek

WV, WVA - Wehrmachtverwaltungsamt: Wehrmacht Igazgatási Hivatal

WVHA - Wirtschafts-Verwaltungshauptamt der SS: az SS Gazdasági és Igazgatási Főhivatala

WwiStb - Wehrwirtschaftsstab: hadigazdasági törzs

z. b. V. - zur besonderen Verfügung: különleges használatra

Zeitungsausschnittslg. - Zeitungsausschnittsammlung:

újságkivonat-gyűjtemény

ZF, ZFA, ZFÄ - Zollfahndungsamt: vámnyomozó hivatal,
Zollfahndungsämter: vámnyomozó hivatalok
ZFS - Zollfahndungsstelle: vámnyomozó kirendeltség
ZgS - zeitgeschichtliche Sammlung: kortörténeti gyűjtemény
ZNU - Zentralnotenbank Ukraine: Ukrajnai Központi Jegybank
Ztg. - Zeitung: újság

SZÓSZEDETEK

A többször előforduló kifejezések, valamint törvény-
és rendeletelnevezések jegyzéke*

Idegen nyelvű – magyar szószedet

- Abfindung durch Sachleistung – dologi juttatások által történő
kártalanítás
Abgesandter – küldött
Ablösung der Hauszinssteuer (= Gebäudeentschuldungssteuer) –
házbéradó-megváltás (= épület-tehermentesítési adó)
Abwehr – katonai hírszerzés és elhárítás
Abwehrstelle Briefpost – az elhárítási hivatal postai leveleket
ellenőrző részlege
administrateur provisoire – ideiglenes kezelő
Admiral Ägäis – égei-tengeri tengernagy
allgemeine Beschlagnahmeverordnung – általános lefoglalási
rendelet
Allgemeine Warenhandelsgesellschaft – Általános
Árukereskedelmi Társaság
Arbeitsgemeinschaft Schmidt – Schmidt munkaközösség
Archives Nationales – Nemzeti Levéltár (Franciaország)
Arisierung – árjásítás
Armeefeldpostmeister – hadsereg tábori postamestere
Auslandsdeutsche – külhoni németek
Außenstelle Westen – Nyugati Kirendeltség
äußere Besatzungskosten – külső megszállási költségek
Auswanderungsfonds Prag – Prágai Kivándorlási Alap
Auswärtiges Amt – Külügyi Hivatal

Bankenkommission – bankbizottság
Beauftragter – megbízott
Beitrag des Generalgouvernements für seinen militärischen Schutz
(= Wehrbeitrag) – a Főkormányzóság hozzájárulása saját katonai
védelméhez (= védelmi hozzájárulás)

* A szerkesztő összeállítása.

Berliner Büro der Zentralwirtschaftsbank Ukraine – Ukrán
 Központi Gazdasági Bank Berlini Irodája
 Berliner Handels-Gesellschaft – Berlini Kereskedelmi Társaság
 Besatzungskosten – szállási költségek, a szállás költségei
 Bevollmächtigter General in Italien – olaszországi meghatalmazott
 tábornok
 bons du Trésor – kincstári váltók (Franciaország)
 Brüsseler Treuhandgesellschaft m.b.H. – Brüsszeli
 Vagyongyűnökségi Kft.
 Bundesfinanzministerium – Szövetségi Pénzügyminisztérium
 Buße – bírság

 Chefintendant – főhadbiztos
 Commissariat général aux questions juifs – Zsidóbiztosság
 (= Zsidókérdések Főbiztossága = Generalkommissariat für
 Judenfragen)
 Commissariat général aux questions juifs (= Generalkommissariat
 für Judenfragen) – Zsidókérdések Főbiztossága
 (= Zsidóbiztosság)

 Deutsche Arbeitsfront – Német Munkafront
 Deutsche Goldschmiedekunstwerkstätten – Német
 Aranyművesműhelyek
 Deutsche Verrechnungskasse – Német Elszámolási Pénztár
 Deutsches Historisches Institut – Német Történeti Intézet (Párizs)
 Devisenkommissar – devizabiztos
 Devisenschutzkommando – devizavédelmi különítmény
 Diamanten-Kontor GmbH – Gyémántkereskedelmi Kft.
 Dienststelle Westen – Nyugati Hivatal

 Einsatz-Familien-Unterhaltsgesetz (EFUG) – bevetési
 családellátásról szóló törvény
 Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – Rosenberg Reichsleiter
 Bevetési Törzs
 elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz – a birodalmi
 polgárságról szóló törvény tizenegyedik kiegészítő rendelete
 Endsieg – végső győzelem
 entjuden – zsidótlanít
 Entjudung – zsidótlanítás
 Erfassungskommission für den Judennachlaß –
 zsidóhagyaték-felmérő bizottság
 Ernährungsämter – élelmiszerellátási hivatalok
 erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz – a birodalmi
 polgárságról szóló törvény első kiegészítő rendelete

Feindvermögensverwaltung - Ellenséges Vagyon Kezelősege
Forschungsstelle für Wehrwirtschaft - Hadigazdasági Kutatóhivatal
Führerbefehl - Führer-parancs

Gebäudeentschuldungssteuer (= Ablösung der Hauszinssteuer) -
épület-tehermentesítési adó (= házbéradó-megváltás)
geheime Reichssache - titkos birodalmi ügyirat
Generalbeauftragter - általános megbízott
Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz -
munkaerő-gazdálkodás általános megbízottja
Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft - általános gazdasági
megbízott
Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft in Serbien - szerbiai
gazdaságért felelős általános megbízott
Generalbüro für Allgemeine Finanzierungs- und Kreditfragen -
Általános Pénzügyi és Hitelkérdések Irodája
Generalkommissar - főbiztos
Generalkommissariat für Judenfragen - Zsidókérdések
Főbiztossága (= Zsidóbiztosság = Commissariat général aux
questions juifs)
Generalquartiermeister - főszállásmester
Generalsiedlungsplan Ost - általános keleti telepítési terv
Gesandter - megbízott v. követ
Gesetz betr. die Unterstützung von Familien in den Dienst
eingetretener Mannschaften - a szolgálatba lépett legénység
családjainak támogatásáról szóló törvény
Gesetz über den Ausgleich von Schäden, die dem Deutschen
Reich durch Juden zugefügt werden - törvény azon károk
kiegyenlítéséről, amelyeket zsidók okoznak a Német
Birodalomnak
Gesetz über Sachleistungen für Reichsaufgaben
(= Reichsleistungsgesetz) - a Birodalom feladatainak ellátását
szolgáló természetbeni szolgáltatásokról szóló törvény
(= birodalmi szolgáltatási törvény)
Gesetz zum Schutz der Nation - törvény a nemzet védelmében
(= Zakon za zascita na nacijata)
Gesetz zur Bereinigung alter Schulden - régi adósságok
rendezéséről szóló törvény
Gesetz zur Verhütung mißbräuchlicher Ausnutzung von
Vollstreckungsmöglichkeiten - a végrehajtási lehetőségekkel
történő visszaélés megakadályozásáról szóló törvény
Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums -
a hivatásos tisztviselőség helyreállításáról szóló törvény
Getreideeinheit - gabonaegység
Gewinnabführungsdurchführungsverordnung -
nyereséglefölözési végrehajtási rendelet

Gewinnabführungsverordnung - nyereségfelfölözési rendelet
Goldfasan - aranyfácán (magas rangú náci vezetők korabeli
gúnyneve a hadseregben)
gouverneur - bankelnök (Banque de France)

Haupttreuhandstelle Ost - Keleti Vagyonügynökségi Főhivatal
Hauptverwaltung der Reichskreditkassen - Birodalmi
Hitelpénztárak Főigazgatósága
Heer - szárazföldi haderő (Németország)
Heeresfeldpostmeister - a Heer postamestere
Heeresgruppe E - E hadseregcsoport
Heeresgruppe Mitte - Középső Hadseregcsoport
Heeressanitätspark - a Heer katonai egészségügyi raktárbázisa
heim ins Reich - hazahozni a Birodalomba
höherer SS- und Polizeiführer - felsőbb SS- és rendőrségi vezető

Institut für Zeitgeschichte - Kortörténeti Intézet
Intendant - hadbiztos

Judenbuße - zsidóbírság
Judenvermögensabgabe - zsidóvagyon-dézsma
Judenzentrale (= Ústredna Židov) - Zsidóközpont

Kampfzeit - harcorkorszak
Kommandant Ost-Ägäis - kelet-égei-tengeri parancsnok
Kommandierender Admiral - vezénylő tengernagy
Kommissar für den Außenhandel - külkereskedelmi biztos
Kommissarische Verwaltung - Biztosi Igazgatás
kommissarischer Verwalter - biztosi intéző
Kontribution - hadisarc
Kriegsgewinnsteuer - háborús nyereségadó
Kriegskostenbeitrag - háborús költség-hozzájárulás
Kriegsmarine - haditengerészet (Németország)
Kriegsverwaltungsrat - hadiigazgatási tanácsos
Kriegswirtschaftsverordnung - hadigazdasági rendelet

Landwirtschaftsführer - mezőgazdasági vezető
Leistungsausgleichsteuer - teljesítménykülönbözeti adó
Leitender Heeresintendant - vezető hadbiztos
Liquidationsamt - Felszámolási Hivatal
Lohnpfändungsverordnung - bérletiltási rendelet
loi No. 3086 aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux juifs -
a zsidó tulajdonban lévő vállalkozásokról, javakról és értékekről
szóló 3086. számú törvény
Luftwaffe - légierő (Németország)
Luftwaffenkommando Südost - Délkeleti Luftwaffe-parancsnokság

M(öbel)-Aktion - bútor-akció
Machtergreifung - hatalommegragadás
Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich - Belgiumi és
Észak-Franciaországi Katonai Parancsnok(ság)
Militärbefehlshaber in Frankreich - Franciaországi Katonai
Parancsnok(ság)
Militärbefehlshaber Saloniki-Ägäis - Szaloniki-Égei-tengeri Katonai
Parancsnokság
Militärgeschichtliches Forschungsamt - Hadtörténeti Kutatóhivatal
Militärverwaltung - katonai igazgatás
Militärverwaltungsrat - katonai igazgatási tanácsos
Ministerialdirigent - minisztériumi osztályvezető
Ministerium für Staatssicherheit - Állambiztonsági Minisztérium
Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda -
Népfelvilágosító és Propagandaminisztérium
Ministerrat für die Reichsverteidigung (=Reichsverteidigungsrat)
- Birodalomvédelmi Minisztertanács (= Birodalmi Védelmi
Tanács)

nationaler Sozialismus - nemzeti szocializmus

Oberfinanzpräsident - vám- és pénzügyőrségi főparancsnok
Oberinspektor - főfelügyelő
Oberlandesgerichtspräsident - tartományi felsőbíróság elnöke
Organisation Todt - Todt-szervezet
Ostarbeiter - keletimunkás
Ostarbeiter-Sparen - keletimunkás-takarék
Ostarbeiter-Sparkarte - keletimunkás-takaréklap
Ostlandkrone - ostlandi korona
Ostministerium - Keleti Ügyek Minisztériuma

Paulskirchenparlament - Szent Pál-templomi parlament
Preiskommissariat - Árbiztosi Hivatal
Preußische Staatsbank - Poroszországi Állami Bank
Procureur du Roi - legfőbb ügyész (Belgium)

Rabattgesetz - árengedmény-törvény
Rationalisierungskuratorium der deutschen Wirtschaft - Német
Gazdaságcélszerűsítési Kuratórium
Rechnungshof des Deutschen Reiches - Német Birodalom
Számvevőszéke
Reichkommissariat für die Preisbildung - Birodalmi Árképzési
Biztosság
Reichsanstalt für Arbeit - Birodalmi Munkaügyi Hivatal

Reichsarbeitsministerium - Birodalmi Munkaügyi Minisztérium
 Reichsaufsichtsamt für das Kreditwesen - Birodalmi Hitelügyi
 Felügyelőség
 Reichsbahn - Birodalmi Vasút
 Reichsbank (= Reichshauptbank Berlin) - Birodalmi Bank (= Berlini
 Birodalmi Főbank)
 Reichsbeauftragter (= Reichsbevollmächtigter v. Bevollmächtigter
 des Reichs) - birodalmi megbízott
 Reichsbevollmächtigter - teljhatalmú birodalmi megbízott
 (Magyarország)
 Reichsbewertungsgesetz - birodalmi értékmérési törvény
 Reichsdruckerei - Birodalmi Nyomda
 Reichsfinanzministerium - Birodalmi Pénzügyminisztérium
 Reichsfinanzverwaltung - Birodalmi Pénzügyi Igazgatóság
 Reichsfluchtsteuer - birodalmi menekültadó
 Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei - SS birodalmi
 vezető és a német rendőrség főnöke
 Reichsgesetzblatt - Birodalmi Közlöny
 Reichshauptbank Berlin (= Reichsbank) - Berlini Birodalmi Főbank
 (= Birodalmi Bank)
 Reichshauptkasse - Birodalmi Főpénztár
 Reichskanzlei - Birodalmi Kancellária
 Reichskommissar - birodalmi biztos
 Reichskommissariat Ostland - Ostlandi Birodalmi Biztosság
 Reichskommissariat Ukraine - Ukrajnai Birodalmi Biztosság
 Reichs-Kredit-Gesellschaft AG - Birodalmi Hiteltársaság Rt.
 Reichskreditkasse - Birodalmi Hitelpénztár
 Reichskreditkassenschein - birodalmi hitelpénztárjegy
 Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit - Birodalmi Kuratórium a
 Gazdaságossáért
 Reichleistungsgesetz (= Gesetz über Sachleistungen für
 Reichsaufgaben) - birodalmi szolgáltatási törvény (= a Birodalom
 feladatainak ellátását szolgáló természetbeni szolgáltatásokról
 szóló törvény)
 Reichsluftfahrtministerium - Birodalmi Légi közlekedési
 Minisztérium
 Reichsmarschall - birodalmi marsall
 Reichsministerium des Innern - Birodalmi Belügyminisztérium
 Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete - Megszállt Keleti
 Területek Birodalmi Minisztériuma
 Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion - Birodalmi
 Fegyverkezési és Haditermelési Minisztérium
 Reichspost - Birodalmi Posta
 Reichspressechef - birodalmi sajtófőnök
 Reichsprotektor - birodalmi protektor
 Reichsschuldbuch - birodalmi adósságok könyve

Reichsschuldenverwaltung - Birodalmi Adósságkezelő
 Reichssicherheitshauptamt - Birodalmi Biztonsági Főhivatal
 Reichsstock für Arbeitseinsatz - birodalmi munkaerő-gazdálkodási
 alap
 Reichsverkehrsministerium - Birodalmi Közlekedésügyi
 Minisztérium
 Reichsverteidigungsrat (= Ministerrat für die Reichsverteidigung)
 - Birodalmi Védelmi Tanács (= Birodalomvédelmi
 Minisztertanács)
 Reichswirtschaftsministerium - Birodalmi Gazdasági Minisztérium
 Reichszollblatt - Birodalmi Vámközlöny

Sämtliche Maßnahmen zur Regelung der Judenfrage und der damit
 in Zusammenhang stehenden Angelegenheiten - a zsidókérdés
 és az ezzel összefüggő ügyek szabályozására hozott összes
 intézkedés (= zakon za vazlagane na Miniszterszkija szavet da
 vzeme vszicski merki za urezsdanc na evrejszkija vaprosz i
 szvarzanite sz nego vaproszi)

Schlepperlaß - cípekedési rendelet

Schleusengewinne - zsilipnyereségek

Seetransportchef Ägäis - Égei-tengeri Szállítmányozás főnöke

Seetransporthauptstelle Portolago - Portolagói Tengeri

Szállítványozási Főhivatal

Service du contrôle (des administrateurs provisoires) - Ellenőrzési

Szolgálat (= Ideiglenes Igazgatás Ellenőrzési Szolgálat)

Sicherheitspolizei - Biztonsági Rendőrség

Siegfrieden - győztes béke

Sonderbeauftragter v. Sonderbevollmächtigter - különmegbízott

Sonderbevollmächtigter des Führers für Griechenland - a Führer
 görögországi különmegbízottja

Sonderbotschafter - különleges megbízatású nagykövet

Sondergesandter - különleges felhatalmazású követ

Sozialausgleichsabgabe - társadalomszolidaritási járulék

Sozialistische Arbeiter-Partei - Szocialista Munkáspárt

spezielle Devisenverordnung - különleges devizarendelet

Sportpalast - Sportpalota

Städtische Pfandleihanstalt Berlin - Berlińi Városi Zálogintézet

Städtisches Berliner Pfandhaus - Berlińi Városi Zálogház

Statistisches Reichsamts - Birodalmi Statisztikai Hivatal

Steueränderungsverordnung - adóváltoztatási rendelet

Steueranpassungsgesetz - adóreform-törvény

Streudeutsche - szórványnémetek

Sühneleistung - jóvátételi teljesítés

Treuhandstelle - Vagyonügynökségi Hivatal

Treuhandverwaltung in Serbien - szerbiai vagyonkezelő

Überwachungsstelle - felügyeleti hatóság
Umsiedlungsstab - áttelepítési törzs

Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden zugunsten
des Deutschen Reiches - a zsidók vagyonának a Birodalom
javára történő átruházásáról szóló rendelet
Verordnung über die Behandlung anmeldepflichtiger
Unternehmen (= Wirtschaftsentjudungsverordnung) -
bejelentésköteles vállalkozásokra vonatkozó bánásmódról szóló
rendelet (= zsidótlanítási gazdasági rendelet)
Verordnung über Kriegszuschläge - háborús pótlékokról szóló
rendelet
Verordnung über wirtschaftliche Maßnahmen gegen die Juden -
a zsidók elleni gazdasági intézkedésekről szóló rendelet
Versorgungsoffizier - ellátásért felelő tiszt
Versorgungswerk des deutschen Volkes - német nép közellátása
(nyugdíjbiztosítási reform)
Verwaltungsstab - Igazgatási Hivatal
Vierjahresplanbehörde - Négyéves Terv Hatósága
völkisch - népi
volksdeutsche Umsiedler - népi német áttelepülők
Volksgemeinschaft - népi közösség
Volksgenosse - néptárs
Volksstaat - népállam
Volksvermögen - népvagyon

Waffenstillstandskommission - Fegyverszüneti Bizottság
Wehrbeitrag (= Beitrag des Generalgouvernements für seinen
militärischen Schutz) - védelmi hozzájárulás
(= a Főkörmányzóság hozzájárulása saját katonai védelméhez)
Wehrwirtschaftsführer - hadigazdasági vezető
Wehrwirtschaftsoffizier - hadigazdasági tiszt
Weihnachtsaktion - karácsonyi akció
Wiedergutmachungskammer - jóvátételi kamara
Winterhilfswerk - Téli Segélyszervezet
Wirtschaftsentjudungsverordnung (= Verordnung über die
Behandlung anmeldepflichtiger Unternehmen) - zsidótlanítási
gazdasági rendelet (= bejelentés-köteles vállalkozásokra
vonatkozó bánásmódról szóló rendelet)
Wirtschaftskommando - gazdasági különítmény
Wirtschaftsstab Ost - Keleti Gazdasági Parancsnokság
World Jewish Congress - Zsidó Világkongresszus

Zentralnotenbank Ukraine - Ukrajnai Központi Jegybank
Zentralstelle - Központi Hivatal

Zentralwirtschaftsbank Ukraine – Ukrán Központi Gazdasági Bank
Zuständigkeits-Verordnung für jüdisches Vermögen – zsidó
vagyonról szóló illetékességi rendelet
zweite Durchführungsverordnung zur Sühneleistung der Juden –
a zsidók jóvátételi teljesítésének második végrehajtási rendelete

Magyar – idegen nyelvű szöveget

adóreformtörvény – Steueranpassungsgesetz
adóváltoztatási rendelet – Steueränderungsverordnung
Állambiztonsági Minisztérium – Ministerium für Staatssicherheit
Általános Árukereskedelmi Társaság – Allgemeine
Warenhandelsgesellschaft
általános gazdasági megbízott – Generalbevollmächtigter für die
Wirtschaft
általános keleti telepítési terv – Generalsiedlungsplan Ost
általános lefoglalási rendelet – allgemeine
Beschlagnahmeverordnung
általános megbízott – Generalbeauftragter
Általános Pénzügyi és Hitelkérdések Irodája – Generalbüro für
Allgemeine Finanzierungs- und Kreditfragen
aranyfácán – Goldfasan (magas rangú náci vezetők korabeli
gúnyneve a hadseregben)
Árbiztosi Hivatal – Preiskommissariat
árendedménytörvény – Rabattgesetz
árjásítás – Arisierung
áttelepítési törzs – Umsiedlungsstab

bankbizottság – Bankenkommission
bankelnök (Banque de France) – gouverneur
bejelentésköteles vállalkozásokra vonatkozó bánásmódról szóló
rendelet (= zsidótlanítási gazdasági rendelet) – Verordnung über
die Behandlung anmeldepflichtiger Unternehmen
(= Wirtschaftsentjudungsverordnung)
Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnok(ság) –
Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich
bérletiltási rendelet – Lohnpfändungsverordnung
Berlini Birodalmi Főbank – Reichshauptbank Berlin (= Reichsbank)
Berlini Kereskedelmi Társaság – Berliner Handels-Gesellschaft
Berlini Városi Zálogház – Städtisches Berliner Pfandhaus
Berlini Városi Zálogintézet – Städtische Pfandleihanstalt Berlin

bevetési családe llátásról szóló törvény -
 Einsatz-Familien-Unterhaltsgesetz (EFUG)
 Birodalmi Adósságkezelő - Reichsschuldenverwaltung
 birodalmi adósságok könyve - Reichsschuldbuch
 Birodalmi Árképzési Biztosság - Reichkommissariat für die
 Preisbildung
 Birodalmi Bank (= Berli ni Birodalmi Főbank) - Reichsbank
 (= Reichshauptbank Berlin)
 Birodalmi Belügyminisztérium - Reichsministerium des Innern
 Birodalmi Biztonsági Főhivatal - Reichssicherheitshauptamt
 birodalmi biztos - Reichskommissar
 birodalmi értékelmérés i törvény - Reichsbewertungsgesetz
 Birodalmi Fegyverkezési és Haditermelési Minisztérium -
 Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion
 Birodalmi Főpénztár - Reichshauptkasse
 Birodalmi Gazdasági Minisztérium - Reichswirtschaftsministerium
 Birodalmi Hitelpénztár - Reichskreditkasse
 Birodalmi Hitelpénztárak Főigazgatósága - Hauptverwaltung der
 Reichskreditkassen
 birodalmi hitelpénztárjegy - Reichskreditkassenschein
 Birodalmi Hiteltársaság Rt. - Reichs-Kredit-Gesellschaft AG
 Birodalmi Hitelügyi Felügyelőség - Reichsaufsichtsamt für das
 Kreditwesen
 Birodalmi Kancellária - Reichskanzlei
 Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium -
 Reichsverkehrsministerium
 Birodalmi Közlöny - Reichsgesetzblatt
 Birodalmi Kuratórium a Gazdaságossá gért - Reichskuratorium für
 Wirtschaftlichkeit
 Birodalmi Légiközlekedési Minisztérium -
 Reichsluftfahrtministerium
 birodalmi marsall - Reichsmarschall
 birodalmi megbízott - Reichsbeauftragter
 (= Reichsbevollmächtigter v. Bevollmächtigter des Reichs)
 birodalmi menekültadó - Reichsfluchtsteuer
 birodalmi munkaerő-gazdálkodási alap - Reichsstock für
 Arbeitseinsatz
 Birodalmi Munkaügyi Hivatal - Reichsanstalt für Arbeit
 Birodalmi Munkaügyi Minisztérium - Reichsarbeitsministerium
 Birodalmi Nyomda - Reichsdruckerei
 Birodalmi Pénzügyi Igazgatóság - Reichsfinanzverwaltung
 Birodalmi Pénzügyminisztérium - Reichsfinanzministerium
 a birodalmi polgárságról szóló törvény első kiegészítő rendelete -
 erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz
 a birodalmi polgárságról szóló törvény tizenegyedik kiegészítő
 rendelete - elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz

Birodalmi Posta – Reichspost
 birodalmi protektor – Reichsprotektor
 birodalmi sajtófőnök – Reichspressechef
 Birodalmi Statisztikai Hivatal – Statistisches Reichsam
 birodalmi szolgáltatási törvény (= a Birodalom feladatainak
 ellátását szolgáló természetbeni szolgáltatásokról szóló törvény)
 – Reichsleistungsgesetz (= Gesetz über Sachleistungen für
 Reichsaufgaben)
 Birodalmi Vámközlöny – Reichszollblatt
 Birodalmi Vasút – Reichsbahn
 Birodalmi Védelmi Tanács (= Birodalomvédelmi Minisztertanács) –
 Reichsverteidigungsrat (= Ministerrat für die Reichsverteidigung)
 a Birodalom feladatainak ellátását szolgáló természetbeni
 szolgáltatásokról szóló törvény (= birodalmi szolgáltatási
 törvény) – Gesetz über Sachleistungen für Reichsaufgaben
 (= Reichsleistungsgesetz)
 Birodalomvédelmi Minisztertanács (= Birodalmi Védelmi Tanács) –
 Ministerrat für die Reichsverteidigung (=Reichsverteidigungsrat)
 bírság – Buße
 Biztonsági Rendőrség – Sicherheitspolizei
 Biztosi Igazgatás – Kommissarische Verwaltung
 biztosi intéző – kommissarischer Verwalter
 Brüsszeli Vagyonügynökségi Kft. – Brüsseler Treuhandgesellschaft
 m.b.H.
 bútorakció – M(öbel)-Aktion

cipekedési rendelet – Schlepperlaß

Délkeleti Luftwaffe-parancsnokság – Luftwaffenkommando Südost
 devizabiztos – Devisenkommissar
 devizavédelmi különítmény – Devisenschutzkommando
 dologi juttatások által történő kártalanítás – Abfindung durch
 Sachleistung

E hadseregcsoporth – Heeresgruppe E
 Égei-tengeri Szállítmányozás főnöke – Seetransportchef Ägäis
 égei-tengeri tengernagy – Admiral Ägäis
 élelmiszer-ellátási hivatalok – Ernährungsämter
 az elhárítási hivatal postai leveleket ellenőrző részlege –
 Abwehrstelle Briefpost
 ellátásért felelő tiszt – Versorgungsoffizier
 Ellenőrzési Szolgálat (= Ideiglenes Igazgatás Ellenőrzési Szolgálata)
 – Service du contrôle (des administrateurs provisoires)
 Ellenséges Vagyon Kezelősege – Feindvermögensverwaltung
 épület-tehermentesítési adó (= házbéradó-megváltás) –
 Gebäudeentschuldungssteuer (= Ablösung der Hauszinssteuer)

Fegyverszüneti Bizottság - Waffenstillstandskommission
 felsőbb SS- és rendőrségi vezető - höherer SS- und Polizeiführer
 Felszámolási Hivatal - Liquidationsamt
 felügyeleti hatóság - Überwachungsstelle
 főbiztos - Generalkommissar
 főfelügyelő - Oberinspektor
 főhadbiztos - Chefintendant
 a Főkörmányzóság hozzájárulása saját katonai védelméhez
 (= védelmi hozzájárulás) - Beitrag des Generalgouvernements
 für seinen militärischen Schutz (= Wehrbeitrag)
 főszállásmester - Generalquartiermeister
 Franciaországi Katonai Parancsnok(ság) - Militärbefehlshaber in
 Frankreich
 a Führer görögországi különmegbízottja - Sonderbevollmächtigter
 des Führers für Griechenland
 Führer-parancs - Führerbefehl

 gabonaegység - Getreideeinheit
 gazdasági különítmény - Wirtschaftskommando
 Zsidókérdések Főbiztossága (= Zsidóbiztosság = Commissariat
 général aux questions juifs) - Generalkommissariat für
 Judenfragen
 Gyémántkereskedelmi Kft. - Diamanten-Kontor GmbH
 győztes béke - Siegfrieden

 háborús költség-hozzájárulás - Kriegskostenbeitrag
 háborús nyereségadó - Kriegsgewinnsteuer
 háborús pótlékokról szóló rendelet - Verordnung über
 Kriegszuschläge
 hadbiztos - Intendant
 Hadigazdasági Kutatóhivatal - Forschungsstelle für Wehrwirtschaft
 hadigazdasági rendelet - Kriegswirtschaftsverordnung
 hadigazdasági tiszt - Wehrwirtschaftsoffizier
 hadigazdasági vezető - Wehrwirtschaftsführer
 hadigazgatási tanácsos - Kriegsverwaltungsrat
 hadisarc - Kontribution
 haditengerészet (Németország) - Kriegsmarine
 hadsereg tábori postamestere - Armeefeldpostmeister
 Hadtörténeti Kutatóhivatal - Militärgeschichtliches Forschungsamt
 harcorkorszak - Kampfzeit
 hatalommegragadás - Machtergreifung
 hazahozni a Birodalomba - heim ins Reich
 házberadó-megváltás (= épület-tehermentesítési adó) - Ablösung
 der Hauszinssteuer (= Gebäudeentschuldungssteuer)
 a Heer katonai egészségügyi raktárbázisa - Heeressanitätspark

a Heer postamestere – Heeresfeldpostmeister
a hivatásos tisztviselőség helyreállításáról szóló törvény – Gesetz
zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums

ideiglenes kezelő – administrateur provisoire
Igazgatási Hivatal – Verwaltungsstab

jóvátételi kamara – Wiedergutmachungskammer
jóvátételi teljesítés – Sühneleistung

karácsonyi akció – Weihnachtsaktion
katonai hírszerzés és elhárítás – Abwehr
katonai igazgatás – Militärverwaltung
katonai igazgatási tanácsos – Militärverwaltungsrat
kelet-égy-tengeri parancsnok – Kommandant Ost-Ägäis
Keleti Gazdasági Parancsnokság – Wirtschaftsstab Ost
keletimunkás – Ostarbeiter
keletimunkás-takarék – Ostarbeiter-Sparen
keletimunkás-takaréklap – Ostarbeiter-Sparkarte
Keleti Ügyek Minisztériuma – Ostministerium
Keleti Vagyonügynökségi Főhivatal – Haupttreuhandstelle Ost
kincstári váltók (Franciaország) – bons du Trésor
Kortörténeti Intézet – Institut für Zeitgeschichte
követ – Gesandter
Középső Hadseregcsoporthatár – Heeresgruppe Mitte
Központi Hivatal – Zentralstelle
küldött – Abgesandter
külhoni németek – Auslandsdeutsche
külkereskedelmi biztos – Kommissar für den Außenhandel
különleges devizarendeletről – spezielle Devisenverordnung
különleges felhatalmazású követ – Sondergesandter
különleges megbízatású nagykövet – Sonderbotschafter
különmegbízott – Sonderbeauftragter v. Sonderbevollmächtigter
külső meg szállási költségek – äußere Besatzungskosten
Külügyi Hivatal – Auswärtiges Amt

legfőbb ügyész (Belgium) – Procureur du Roi
légierő (Németország) – Luftwaffe

megbízott – Gesandter v. Beauftragter
meg szállási költségek, a meg szállás költségei – Besatzungskosten
Meg szállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma –
Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
mezőgazdasági vezető – Landwirtschaftsführer

minisztériumi osztályvezető – Ministerialdirigent
munkaerő-gazdálkodás általános megbízottja –
Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz

Négyéves Terv Hatósága – Vierjahresplanbehörde
Német Aranyművesműhelyek – Deutsche
Goldschmiedekunstwerkstätten
Német Birodalom Számvevőszéke – Rechnungshof des Deutschen
Reiches
Német Elszámolási Pénztár – Deutsche Verrechnungskasse
Német Gazdaságcélszerűsítési Kuratórium –
Rationalisierungskuratorium der deutschen Wirtschaft
Német Munkafront – Deutsche Arbeitsfront
német nép közellátása (nyugdíjbiztosítási reform) –
Versorgungswerk des deutschen Volkes
Német Történeti Intézet (Párizs) – Deutsches Historisches Institut
Nemzeti Levéltár (Franciaország) – Archives Nationales
nemzeti szocializmus – nationaler Sozialismus
népállam – Volksstaat
Népfelvilágosító és Propagandaminisztérium – Ministerium für
Volksaufklärung und Propaganda
népi – völkisch
népi közösség – Volksgemeinschaft
népi német áttelepülők – volksdeutsche Umsiedler
néptárs – Volksgenosse
népvagyon – Volksvermögen
nyereségförlőzési rendelet – Gewinnabführungsverordnung
nyereségförlőzési végrehajtási rendelet –
Gewinnabführungsdurchführungsverordnung
Nyugati Hivatal – Dienststelle Westen
Nyugati Kirendeltség – Außenstelle Westen

olaszországi meghatalmazott tábornok – Bevollmächtigter General
in Italien
Ostlandi Birodalmi Biztosság – Reichskommissariat Ostland
ostlandi korona – Ostlandkrone

Poroszországi Állami Bank – Preußische Staatsbank
Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal –
Seetransporthauptstelle Portolago
Prágai Kivándorlási Alap – Auswanderungsfonds Prag
régí adósságok rendezéséről szóló törvény – Gesetz zur
Bereinigung alter Schulden

Rosenberg Reichsleiter Bevetési Törzs – Einsatzstab Reichsleiter
Rosenberg

Schmidt munkaközösség – Arbeitsgemeinschaft Schmidt
Sportpalota – Sportpalast
SS birodalmi vezető és a német rendőrség főnöke –
Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei
Saloniki-Égei-tengeri Katonai Parancsnokság –
Militärbefehlshaber Saloniki-Ägäis
szárazföldi haderő (Németország) – Heer
Szent Pál-templomi parlament – Paulskirchenparlament
szerbiai gazdaságért felelős általános megbízott –
Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft in Serbien
szerbiai vagyonkezelő – Treuhandverwaltung in Serbien
Szocialista Munkáspárt – Sozialistische Arbeiter-Partei
a szolgálatba lépett legénység családjainak támogatásáról szóló
törvény – Gesetz betr. die Unterstützung von Familien in den
Dienst eingetretener Mannschaften
szórványnémetek – Streudeutsche
Szövetségi Pénzügyminisztérium – Bundesfinanzministerium

társadalomszolidaritási járulék – Sozialausgleichsabgabe
tartományi felsőbíróság elnöke – Oberlandesgerichtspräsident
Téli Segélyszervezet – Winterhilfswerk
teljesítménykülönbözeti adó – Leistungsausgleichsteuer
teljhatalmú birodalmi megbízott (Magyarország) –
Reichsbevollmächtigter
titkos birodalmi ügyirat – geheime Reichssache
Todt-szervezet – Organisation Todt
törvény a nemzet védelmében (= Zakon za zascita na nacijata) –
Gesetz zum Schutz der Nation
törvény azon károk kiegyenlítéséről, amelyeket zsidók okoznak a
Német Birodalomnak – Gesetz über den Ausgleich von Schäden,
die dem Deutschen Reich durch Juden zugefügt werden

Ukrajnai Birodalmi Biztosság – Reichskommissariat Ukraine
Ukrajnai Központi Jegybank – Zentralnotenbank Ukraine
Ukrán Központi Gazdasági Bank – Zentralwirtschaftsbank Ukraine
Ukrán Központi Gazdasági Bank Berlini Irodája – Berliner Büro der
Zentralwirtschaftsbank Ukraine

Vagyonügynökségi Hivatal – Treuhandstelle
vám- és pénzügyőrségi főparancsnok – Oberfinanzpräsident
védelmi hozzájárulás (= a Főkormányzóság hozzájárulása
saját katonai védelméhez) – Wehrbeitrag (= Beitrag des
Generalgouvernements für seinen militärischen Schutz)
a végrehajtási lehetőségekkel történő visszaélés
megakadályozásáról szóló törvény – Gesetz zur Verhütung
mißbräuchlicher Ausnutzung von Vollstreckungsmöglichkeiten

végső győzelem – Endsieg
vezénylő tengernagy – Kommandierender Admiral
vezető hadbiztos – Leitender Heeresintendant
a zsidó tulajdonban lévő vállalkozásokról, javakról és értékekről
szóló 3086. számú törvény – loi No. 3086 aux entreprises, biens et
valeurs appartenant aux juifs

zsidó vagyonról szóló illetékességi rendelet –
Zuständigkeits-Verordnung für jüdisches Vermögen
Zsidó Világkongresszus – World Jewish Congress
zsidóbírság – Judenbuße
Zsidóbiztosság (= Zsidókérdések Főbiztossága
= Generalkommissariat für Judenfragen) – Commissariat général
aux questions juifs
zsidóhagyaték-felmérő bizottság – Erfassungskommission für den
Judennachlaß
a zsidók elleni gazdasági intézkedésekről szóló rendeletet –
Verordnung über wirtschaftliche Maßnahmen gegen die Juden
a zsidók jóvátételi teljesítésének második végrehajtási rendelete –
Zweite Durchführungsverordnung zur Sühneleistung der Juden
a zsidók vagyonának a Birodalom javára történő átruházásáról
szóló rendelet – Verordnung über den Verfall des Vermögens von
Juden zugunsten des Deutschen Reiches
a zsidókérdés és az ezzel összefüggő ügyek szabályozására hozott
összes intézkedés (= zakon za vazlagane na Miniszerszkija
szavet da vzeme vszieski merki za urezsdane na evrejszkija
vaprosz i szvarzanite sz nego vaproszi) – Sämtliche Maßnahmen
zur Regelung der Judenfrage und der damit in Zusammenhang
stehenden Angelegenheiten
Zsidókérdések Főbiztossága (= Zsidóbiztosság) – Commissariat
général aux questions juifs (= Generalkommissariat für
Judenfragen)
Zsidóközpont – Judenzentrale (= Ústredna Židov)
zsidótlanít – entjuden
zsidótlanítás – Entjudung
zsidótlanítási gazdasági rendelet (= bejelentésköteles
vállalkozásokra vonatkozó bánásmódról szóló rendelet) –
Wirtschaftsentjudungsverordnung (= Verordnung über die
Behandlung anmeldepflichtiger Unternehmen)
zsidóvagyon-dézsma – Judenvermögensabgabe
zsidóipnyereségek – Schleusengewinne

A SZERZŐ JEGYZETEI

A népbirodalom álma

¹ N. n.: „Rede Hitlers vor den Arbeitern der Rheinmetall-Borsig-Werke in Berlin, 10.12.1940“, in: VB, 1940. október 11.; Adolf Hitler: „Rede am 10. Dezember 1940 in Berlin vor Rüstungsarbeitern“, in: uő: *Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers*, 2. k., Zentralverlag der NSDAP, München, 1941, 361. o. (szerk. Philipp Bouhler); Willi A. Boelcke (szerk.): *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939–43*, Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1967, 122. o.; Joseph Goebbels: *Die Tagebücher*, I/9. k., Saur, München, 1998, 45. o. (1940. december 11.) (szerk. Elke Fröhlich).

² Goebbels: *Die Tagebücher*, II/8. k., 131. o. (1943. április 19.).

³ Az Aly-nyaraló vendégkönyve (a Fekete-erdő déli része), Ernst Aly (*1912) és Hermann Aly (*1910) bejegyzései.

⁴ Rolf Bongs: *Harte herrliche Straße nach Westen*, Wiking-Verlag, Berlin, 1942, 7. o.

⁵ Ilse Prußmann, HfL Hamburg: Bericht über den Lehrereinsatz Sommer 1940 [Jelentés a tanári szolgálatról 1940 nyarán], BA R 49/Anh. I/20, 8–10. l.

⁶ Lutz Hachmeister: *Schleyer. Eine deutsche Geschichte*, C. H. Beck, München, 2004, 86. o.

⁷ Schuster Hellmut Beckernek, 1942. január 28. és 1943. március 23., NI Becker, priv. Teil, Nicolas Becker, Berlin; Schuster disszertációjáról ld. Götz Aly: *Rasse und Klasse. Nachforschungen zum deutschen Wesen*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003, 14. o.

⁸ Götz Aly: *Macht, Geist, Wahn. Kontinuitäten deutschen Denkens*, Argon, Berlin, 1997, 149. o.; Harald Hansen (Riederau) szóbeli közlése Götz Alynak 1983 augusztusában.

⁹ Goebbels: *Die Tagebücher*, I/9. k., 356. és 383. o. (1941. június 6. és 17.).

¹⁰ Aly: *Rasse und Klasse*, 141–151. o.

¹¹ Hillers: *Skizze meines Lebens* [Életem vázlatosan, 1935], BA R 55/20176.

¹² Az eredetileg szocialista beállítottságú értelmiségiek pálfordulásairól ld. Jens Bisky: „Wenn Jungen Weltgeschichte spielen, haben Mädchen stumme Rollen“, in: *Süddeutsche Zeitung*, 2003. szeptember 24.; Carl Zuckmayer: *Geheimreport*, Wallstein, Göttingen, 2002.

- ¹³ Hans-Peter Woitkowski: „Graf Schwerin von Krosigk“, in: Martin Friedenberger – Klaus-Dieter Gössel – Eberhard Schönknecht (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumente*, Ed. Temmen, Bremen, 2002, 246–252. o.
- ¹⁴ Reinhardt levele Bad Mergentheimből Schwerin v. Krosigknak, 1940. június 18., NA T 178/15, 041. felv.
- ¹⁵ Hitler a Wehrmacht főparancsnokainak, 1939. november 23., DNK PS-789 (NA Rg 238/case XI/F. 33).
- ¹⁶ Belgrádról ld. 242. o., 591. jegyzet; a westerborki és vughti tábor RH-ellenőrzéséről ld. BAR 2/30666.
- ¹⁷ Götz Aly–Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1991, 300–330., 383. o. és passim.
- ¹⁸ Jacob Grimm–Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, 1. k., Hirzel, Leipzig, 1854, LIII. o.
- ¹⁹ Ld. Dt. Arbeitsfront – NS-Gemeinschaft „Kraft und Freude“: Gau Berlin: *Dein Urlaub 1938* [Berlini Gau: A te üdülésed 1938-ban], Berlin [1938]; Hitler: „Rede am 10. Dezember 1940“, 343. o.
- ²⁰ DAF – AWI: Kriegsfinanzierung über die Altersversorgung? [A háború finanszírozása az öregkori ellátáson keresztül? 1939. november], NA T 178/15, 650–673. felv., itt 668. felv.
- ²¹ Hansen: „Nationalsozialistische Rechtsgestaltung in der Zwangsvollstreckung“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 55 (1935), 262–265. o.
- ²² N. n.: „Gedanken zur Neugestaltung des Vollstreckungsrechts“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 147–153. o.
- ²³ Ranetsberger: „Die Gerichtsvollzieher im Dritten Reich“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 115–117. o.
- ²⁴ N. n.: „Der »Fall Köppen« und seine Lehren“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 341–343. o.
- ²⁵ Clausen: „Deutsches Vollstreckungswesen im Dritten Reich“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 360–362. o.; Birthe Kundrus: *Kriegerfrauen. Familienpolitik und Geschlechterverhältnis im Ersten und Zweiten Weltkrieg*, Christians, Hamburg, 1995, 316. o. skk.
- ²⁶ R. Ziehe: „Das neue Zwangsvollstreckungsrecht seit Kriegsbeginn“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 60 (1940), 33–35. o.
- ²⁷ Edgar Bissinger (szerk., Zentralbüro der DAF): *Das musst du wissen! Arbeitsrecht, Sozialversicherung, Familienunterhalt usw. im Kriege*, DAF, Berlin 1941², 26. o.; N. n.: [c. n.], in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung* 60 (1940), 173. o. sk.; Dr. Sebode (AGR): „Einheitliche Regelung des Pfändungsschutzes für Arbeitseinkommen ab 1.12.1940 auf Grund der Lohnpfändungsverordnung vom 30.10.1940 (RGBl. I, S. 1451f)“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 60 (1940), 185–192. o.

²⁸ RFM: Ideensammlung zur steuerlichen Behandlung von Nichtariern [Ötlettár a nem árják adóztatására], 1935. augusztus 21., BA R 2/56009, 1. füz., 2–39. l. passim.

²⁹ RFM (Zülow, Kühne), 1938. április 25., in: Martin Friedenberger: „Die Rolle der Finanzverwaltung bei der Vertreibung, Verfolgung und Vernichtung der deutschen Juden“, in: uő é. m. (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus*, 10–94. o., itt 53. o. sk.

³⁰ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/9 k., 267. o. (1943. augusztus 10.); II/11. k., 581. o. (1944. március 30.).

³¹ RFM (Ludwig), 1939. március 18., BA R 2/9398, 308. l.

³² Woitkowski: *Graf Schwerin von Krosigk*.

³³ RAM (Zschimmer) a PK-nak, 1941. szeptember 11., BA R 2/31093, 60. l. skk.

³⁴ Andreas Schöpf: „Fritz Reinhardt“, in: Friedenberger é. m. (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus*, 253–259. o.; Eberhard Schönknecht: „Die Ausbildung in der Reichsfinanzverwaltung 1933 bis 1945“, in: Friedenberger é. m. (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus*, 186–243. o.

³⁵ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/3. k., 371. o. (1942. február 15.)

³⁶ Brigitte Hamann: *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*, Piper, München 1996⁴, 160–168. o.; N. n.: „Sturm des Jubels und der Freude. Die alte Kaiserstadt huldigt dem Gründer des neuen Reiches“, in: *VB*, 1938. április 2.; Rainer Zitellmann: *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*, Berg, Hamburg, 1987, 80. o.

³⁷ Adolf Hitler: *Mein Kampf*, Franz Eher, München, 1934, 712. o. (A magyar fordítás helytelenül „beteg Habsburg államról” beszél. Vö. Adolf Hitler: *Mein Kampf*, Harcom, W. Stoker Kft., [h. n.], [1997], 456. o. – *A ford.*)

³⁸ Hitler zu den Oberbefehlshabern der Wehrmacht [Hitler a Wehrmacht főparancsnokainak], 1939. november 23., DNK PS-789 (NA Rg 238/case XI/F. 33).

³⁹ Götz Aly: „Das Posener Tagebuch des Hermann Voss“, in: uő–Peter Chroust–Hans-Dieter Heilmann (szerk.): *Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täter-Biographie*, Rothbuch, Berlin, 1987, 15–66. o., itt 28. o.

⁴⁰ 1937–1938-ról ld. Werner Abelshauser: „Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder. Deutschlands wirtschaftliche Mobilisierung für den Zweiten Weltkrieg und die Folgen für die Nachkriegszeit“, in: *VfZ*, 47 (1999), 503–538. o., itt 526. o.

⁴¹ Wolfgang Aly: *Das Leben eines deutschen Professors 1881–19??* [1962]. *Erinnerungen und Erfahrungen*, kézirat, Freiburg im Breisgau, 1961.

⁴² Köppen feljegyzése, 1941. szeptember 18., BA R 6/34a.

⁴³ Aly–Heim: *Vordenker der Vernichtung*, 398–401. o.

⁴⁴ Fia, Wolf-Dieter Narr doktori témavezetőm volt; Heinrich Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 2001, 972. o. (szerk. Jochen Schubert).

⁴⁵ Haupt IDO-nak (Coblitz), 1944. június 27., Mau: Exposee „Vom neuen Land im Osten” [„Az új föld Keleten”, előterjesztés], 1944. január 13., National Anthropological Archives, Smithsonian Institution, Washington DC, Institut für Dt. Ostarbeit, I. doboz (köszönet Margit Bernernek).

⁴⁶ E. Roesle: „Die Geburts- und Sterblichkeitsverhältnisse”, in: Franz Bumm (szerk.): *Deutschlands Gesundheitsverhältnisse unter dem Einfluss des Weltkrieges*, 1. k., Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1928, 3–61. o., itt 28. o.

⁴⁷ Benning: Expansion und Kontraktion der Geldmenge, Vortrag [A pénzállomány expanziója és kontrakciója, előadás] (kézirat, 1943. március 25.), BA R 8136/3810, 32. o.; Walther Bayrhofer: „Die alte und die neue Reichsbank”, in: uő (szerk.): *Deutsche Geldpolitik*, Duncker & Humblot, Berlin, 1941, 88–102. o., itt 99. o.; Gerhard Hirschfeld-Gerd Krumeich-Irina Renz (szerk.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Schöningh, Paderborn, 2003, 579. o. skk.

⁴⁸ Alf Krüger: *Die Lösung der Judenfrage in der deutschen Wirtschaft. Kommentar zur Judengesetzgebung*, Limpert, Berlin, 1940, 30. o. skk.

⁴⁹ RFM (Hedding) Reinhardtnak, 1937. június 16., BA R 2/31097. (1939. december 4-én a törvénytervezetet *ad acta* tették „a zsidó vagyonlétszma miatt túlhaladott” megjegyzéssel.)

⁵⁰ N. n.: „Kampf dem Weltjudentum”, in: *Deutscher Wochendienst*, 1943. május 21.

⁵¹ Ralf Banken: „Die deutsche Goldreserven- und Devisenpolitik 1933–1939”, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1 (2001), 49–78. o., itt 51. o.

⁵² RKG: Die deutsche Inflation [A németországi infláció] (kézirat, 1937. július 28.), BA R 8136/3803; Bayrhofer: „Die alte und die neue Reichsbank”, 99. o.; Walter Hoffmann: „Probleme der englischen Kriegsfinanzierung”, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 51 (1940), 570–594. o., itt 574. o.; Harry Bark: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung im Weltkriege und heute*, doktori értekezés, Göttingen, 1941, 74. o. skk.

⁵³ Friedrich Lütge: „Die deutsche Kriegsfinanzierung im ersten und zweiten Weltkrieg”, in: Franz Voigt (szerk.): *Beiträge zur Finanzwissenschaft und Geldtheorie. Festschrift für Rolf Stucken*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1953, 243–257. o., itt 248. o.; Fritz Terhalle: „Geschichte der deutschen Finanzwissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Schlusse des Zweiten Weltkrieges”, in: Wilhelm Gerloff – Fritz Neumark (szerk.): *Handbuch der Finanzwissenschaft*, 1. k., Mohr, Tübingen, 1952², 273–326. o., itt 282. o.

⁵⁴ Ernst Epmeier: *Das finanzielle Kriegspotential Deutschlands und Englands. Ein Vergleich und seine Problematik*, doktori értekezés, Innsbruck, 1942, 49. o.; Horst Jecht: *Kriegsfinanzen*, G. Fischer, Jéna, 1938, 59. o.

⁵⁵ Bark: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung*, 37. o. sk.

Szempontok az olvasáshoz

⁵⁶ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/1. k., 475. o. (1941. szeptember 23.)

⁵⁷ Bundesarchiv (szerk.): *Der Verbleib der Unterlagen der Deutschen Reichsbank. Ein Recherchebericht*, kézirat, [Berlin], 1998. augusztus.

⁵⁸ Jó áttekintést nyújt Barbara Eggenkämper-Marian Rappel-Anna Reichel: „Der Bestand Reichswirtschaftsministerium im »Zentrum für die Aufbewahrung historisch-dokumentarischer Sammlungen« (»Sonderarchiv«) in Moskau”, in: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 43 (1998), 227–236. o.

⁵⁹ Jonathan Steinberg: *Die Deutsche Bank und ihre Goldtransaktionen während des Zweiten Weltkrieges*, C. H. Beck, München, 1999, 16. o. (ford. Karl Heinz Siber).

⁶⁰ Heinz Boberach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, 11. k., Pawlak, Herrsching, 1984, 4331. o.

A szívességi diktatúra

⁶¹ RKG, Vowi. Abt.: Die dt. Wirtschaft im ersten Quartal 1937 [A német gazdaság 1937 első negyedévében] (kézirat), BA R 8136/3802, 15. l.

⁶² Benning (RKG): Die öffentliche Finanzlage [Közpénzügyi helyzet], 16. o. sk. (kézirat, 1936. április 2.). BA R 8136/3804; RKG: Deutschlands wirtschaftliche Lage [Németország gazdasági helyzete], 23. o. (kézirat, 1939. július); DAF – AWI: „Die lohnpolitische Lage” (1939. október), in: Timothy W. Mason (szerk.): *Arbeiterklasse und Volksge-*

meinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1975, 1266. o.

⁶³ Finanz- und wirtschaftsstatistische Zahlen. Stand 31.5.1944 (Nur für den Dienstgebrauch!) [Pénzügy- és gazdaságstatisztikai számok. 1944. május 31-i állás (Csak hivatalos használatra!)], [Berlin], BA R 2/24250. 23. o.; erről általában ld. Christoph Buchheim: „Der Keim des Zusammenbruchs”, in: FAZ, 2003. február 8.

⁶⁴ Aly: „Das Posener Tagebuch des Hermann Voss”, 24. o. sk.

⁶⁵ Gregor Schöllgen: *Willy Brandt. Die Biographie*, Propyläen, Berlin, 2001, 54. o.

⁶⁶ Willi Prion: *Das deutsche Finanzwunder. Die Geldbeschaffung für den deutschen Wirtschaftsaufschwung*, Betriebswirt Franke, Berlin-Wilmersdorf, 1938, passim.

⁶⁷ B-A (1939); *Europäische Revue* (1940); Schmölders már 1933-ban belépett az NSDAP-be, az SS-ben tanfolyamvezető volt 1933 és 1937 között, BA PK/965, 1628. felv. skk.

⁶⁸ Benning: Die öffentliche Finanzlage [A közpénzügyi helyzet]. 4., 10. o. és 13. o. sk. (kézirat, 1936. április 2.), BA R 8136/3804.

⁶⁹ Fritz Reinhardt: *Was geschieht mit unserem Geld? Finanzen, Kaufkraft, Währung*, Willmy, Nürnberg, 1942, 27. o.; Rudolf Stucken: *Deutsche Geld- und Kreditpolitik 1914 bis 1963*, Mohr, Tübingen, 1964², 149. o. (az első kiadás *Deutsche Geld- und Kreditpolitik* címen jelent meg 1937-ben Hamburgban); RGBL I/1936, 701. o. és I/1938, 952. o. A társasági adó 1938-as emelése eredetileg 1940-ig maradt volna érvényben, ld. Reimer Voß: *Steuern im Dritten Reich. Vom Recht zum Unrecht unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*, Beck, München, 1995, 106. o.; Walter Blümich: *Körperschaftsteuer-Gesetz vom 16. Oktober 1934 in der Fassung der Änderungsgesetze von 1936 und 1938, mit Durchführungsverordnungen und Verwaltungsanweisungen*, Vahlen, Berlin, 1939, XVI. o.

⁷⁰ Johannes Hohrmann-Edgar Lenski: *Die Körperschaftsteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1941², 19. o.

⁷¹ Boherach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945*, 2. k., 193. o.

⁷² Fritz Reinhardt: „Gemeinschaftsbedarf und seine Finanzierung nach nationalsozialistischen Grundsätzen”, in: *Die Deutsche Volkswirtschaft*, 10 (1941), 985–992. o., itt 987. o.

⁷³ Fritz Reinhardt: *Die neuen Steuergesetze. Einführung in die neuen Steuergesetze, Übersichten über die wesentlichen Änderungen gegenüber dem bisherigen Recht. Wortlaut der neuen Gesetze*, Spaeth & Linde, Berlin, 1934, 92. o. sk.

⁷⁴ Ugyanekkorra háború előtti adósságot közzölt Reinhardt 1942-ben, Goebbels: *Die Tagebücher*, II/3. k., 370. o. (1942. február 25.); gyakran találkozunk azzal a túlzó adattal, mely szerint a háború kezdetéig 60 milliárd birodalmi márkát költöttek volna fegyverkezésre, vö. Benning (RKG): Reichsschuld [A birodalmi adósság] (kézirat,

1940. október 24.), BA R 8136/3795, 4. l.; a fegyverkezés költségeiről ld. Manfred Oertel: „Die Kriegsfinanzierung”, in: Dietrich Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. III. k.: 1943–1945. Saur, München, 1999, 681–737. o., itt 685. o.; Abelshauser: „Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder”, 515. o. sk.

⁷⁵ Goebbels: *Die Tagebücher*, I/5. k., 69. o. (1937. december 24.): uő: *Die Tagebücher*, I/6. k., 273. o. (1939. március 2.).

⁷⁶ RB (Direktorium), 1939. január 7., in: Heinrich-Karl Hansmeyer-Rolf Caesar: „Kriegswirtschaft und Inflation (1936 bis 1948)”, in: Deutsche Bundesbank (szerk.): *Währung und Wirtschaft in Deutschland 1876–1975*. Knapp, Frankfurt am Main, 1976, 380. o. skk.

⁷⁷ RFM, 1939. július 7., DNK NG-4062; Carl Friedrich Goerdeler: „Denkschrift vom 10.9.1938”, in: uő: *Politische Schriften und Briefe*, Saur, München, 2003, 755. o. (szerk. Sabine Gillmann–Hans Mommsen).

⁷⁸ Goerdeler: *Politische Schriften und Briefe*, 773. o. és 784. o. sk.

⁷⁹ VJP, Reinhardt Backénak, Rieckének, Schlotterernek, Meyernek és Hannekennek [1942], BA R 2/30675 (kiemelés az eredetiben).

⁸⁰ Goerdeler: *Politische Schriften und Briefe*. 789. o.

⁸¹ Ernennungsurkunde [Kinevezési okirat] (Frick, Göring), 1938. március 19.; Göring Kepplernek, 1938. március 19., DNK NG-2503.

⁸² A részletekről ld. Stucken: *Deutsche Geld- und Kreditpolitik 1914 bis 1963*, 149. o. skk.

⁸³ RFM (Schwerin v. K.): Richtlinien für die künftige Rüstungsfinanzierung [Irányelvek a fegyverkezés jövőbeni finanszírozásához], 1938. március 10., DNK NG-5553.

⁸⁴ Krüger: *Die Lösung der Judenfrage in der deutschen Wirtschaft*, 211. o.

⁸⁵ RWM AA-nak, 1938. november 21., PA AA Inland II A/B 26, A. J. van der Leeuw: „Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen”, in: Abraham H. Paape (szerk.): *Studies over Nederland in oorlogstijd*, 1. r., Nijhoff, 's-Gravenhage, 1972, 211–236. o., itt 221. o.; Krüger: *Die Lösung der Judenfrage in der deutschen Wirtschaft*, 70. o.

⁸⁶ VO über die Anmeldung des Vermögens von Juden [Rendelet a zsidók vagyonának bejelentéséről], 1938. április 26., RGBl. I/1938, 414. o.; VO auf Grund der VO über die Anmeldung des Vermögens von Juden [Rendelet a zsidók vagyonának bejelentéséről szóló rendelet alapján], 1938. április 26., RGBl. I/1938, 415. o. A cseh- és morvaországi protektor a Nagy-Németországban 1938-ban biztosított jogállásnak megfelelően hozott rendeletet a zsidó vagyonról, 1939. június 21., VBIRProt 1939, 45. o.; hasonló rendeleteket adtak ki szinte mindegyik megszállt országban.

⁸⁷ Erlass des RWM [A Birodalmi Gazdasági Minisztérium utasítása], 1938. május 14.

⁸⁸ Leeuw: „Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen”, 216. o. sk.

- ⁸⁹ RMI (Frick), 1938. június 14., DNK NG-3937; RWM (Brinkmann), 1938. december 27., BA R 2/3847, 188. l.
- ⁹⁰ Schwerin v. K. Hitlernek, 1938. szeptember 1., IMG, 36. k., 492. o. skk.
- ⁹¹ Besprechung über die Judenfrage (Vorsitz: Göring) [Megbeszélés a zsidókérdésről (ülésvezető: Göring)], 1938. november 12., IMG, 28. k., 501. o.; Besprechung im RMI zur Judenfrage [Megbeszélés a Birodalmi Belügyminisztériumban a zsidókérdésről], 1938. december 16., erről vö. Susanne Heim-Götz Aly (szerk.): *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945*, Rothbuch-Verlag, Berlin, 1991, 15–21. o.
- ⁹² AA (Schumburg), 1939. január 25., DNK PS-3358.
- ⁹³ Susanne Heim-Götz Aly: „Staatliche Ordnung und »organische Lösung«. Die Rede Hermann Görings »Über die Judenfrage« vom 6. Dezember 1938”, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* (1993), 2. k., 378–405. o., itt 392. és 398. o.; Heim-Aly (szerk.): *Bevölkerungsstruktur und Massenmord*, 15–21. o.
- ⁹⁴ „Erlass Görings, 10.12.1938”, in: Leeuw: „Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen”, 219. o.
- ⁹⁵ Besprechung über die Judenfrage [Megbeszélés a zsidókérdésről], 1938. november 12., IMG, 28. k., 539. o.
- ⁹⁶ RWM (III Jd. 29/38), 1938. július 25., PA AA Inland II A/B 26.
- ⁹⁷ PA Richard Buzzi, BA-DH ZA ZE 6175.
- ⁹⁸ RFM: RS (Schwerin v. K.), 1938. július 5., szeptember 1., december 8.; RBDirektorium RFM-nek (Bayrhofer), 1938. december 29., BA R 2/3847, 139. l. skk., 180. l. sk. és 190. l. skk.
- ⁹⁹ RWM: Statistik und Begleitbericht [Statisztika és kísérő jelentés] [1938 vége], BA R 7/4740, 36. l. skk.
- ¹⁰⁰ AA (Woermann), 1938. november 18., über die Rede Görings am Vortrag [Göring előző nap tartott beszédéről], IMG, 32. k., 411. o. skk.
- ¹⁰¹ VO über die Sühneleistung der dt. Juden [Rendelet a német zsidók jóvátételi teljesítéséről], 1938. november 12., RGBl. I/1938, 1579. o.; DVO, 1938. november 21., uo., 1638–1640. o.
- ¹⁰² Friedenberger: „Die Rolle der Finanzverwaltung...”, 30. o.
- ¹⁰³ Regierungsrat W. Donandt, Berlin, RFM: „Die Judenvermögensabgabe, 28.1.1939”, in: Friedenberger: „Die Rolle der Finanzverwaltung...”, 67. o. sk.
- ¹⁰⁴ „Gestapo Bielefeld an Gestapo Berlin, 26.11.1938”, in: Rudolf Stöber: *Die erfolgverführte Nation. Deutschlands öffentliche Stimmung 1866 bis 1945*, Steiner, Stuttgart, 1998, 209. o.
- ¹⁰⁵ Lutz Schwerin von Krosigk: *Staatsbankrott. Die Geschichte der Finanzpolitik des Deutschen Reiches von 1920 bis 1945, geschrieben vom letzten Reichsfinanzminister*, Musterschmidt, Göttingen, 1974, 279. o.
- ¹⁰⁶ RBGl. I/1939, 2059. o.; Friedenberger: „Die Rolle der Finanzverwaltung...”, 21. o.; Nachprüfungen der gegen die jüdische Bevöl-

kerung ergriffenen Maßnahmen auf wirtschaftlichem und finan-
ziellem Gebiet auf Wunsch von Mr. Kagan durch das Archiv des
Bundesministers der Finanzen (Siegert) [A szövetségi pénzügymin-
iszter archívuma által Mr. Kagan kívánságára elvégzett utólagos
vizsgálódások a zsidó lakosság ellen foganatosított intézkedésekről
gazdasági és pénzügyi téren (Siegert)], 1951. augusztus 14., BA R 2/
Anh./52, 9-11. l.

¹⁰⁷ BA R 2/Anh./52, 9-11. l.

¹⁰⁸ A magánbankok és a birodalmi kormány közötti zsidóellenes
összjátékra vonatkozó valamennyi idézet megtalálható az RKG-ak-
tában, BA R 8136/3692 (21 l.).

¹⁰⁹ VO, 1938. december 3., RGBL. I/1938, 1710. o., 11. és 12. §; Schwerin
v. K. a birodalmi pénzügyi igazgatóságoknak, 1938. december 10.,
DNK NG-4902.

¹¹⁰ RS der Dt. Bank an ihre Filialen [A Deutsche Bank körlevele a ki-
rendeltségeknek], 1938. december 13., BA R 8119/10563, 99. és 180. l.

¹¹¹ RFM, 1941. december 13., DNK NG-5067; RFM, 1942. szeptember
1., DNK NG-5040; RFM, 1942. szeptember 14., DNK NG-5000; Krü-
ger: *Die Lösung der Judenfrage in der deutschen Wirtschaft*, 371. o.
skk. Még az 1944-es évből is fellelhetők a Preußische Staatsbank
terjedelmes kimutatásai az „értékpapírok beszámítolásáról a zsidó-
vagyon-dézsmá céljából”, BA R 2/31802; 1938-39-re: 14695, 14696,
14697 (eddig űrlapok, feljegyzések, körlevelek az eljárásokról stb.) és
14698; 1940-re: 14700; 1941-re: 14710 és 14711; 1942-re: 31801; időben
és tartalmában vegyes: 14701, 14702 és 14699. Jól informált újságcikk:
N. n.: „Ein »circulus«”, in: *Berliner Börsen-Zeitung*, 1939. február 9.

¹¹² Preußische Staatsbank RFM-nek (Bußmann), 1942. március 6.,
BA R 2/31800, 99. l.

¹¹³ RB: Wertpapierabrechnungen 272.1941 [Értékpapír-elszámolá-
sok, 272.1941]. 1942. április 10., NA AJ 40/1125B.

¹¹⁴ Erklärung Bayrhofer [Bayrhofer nyilatkozata], 1948. február 5.,
DNK NID-14444.

¹¹⁵ GBW (Wohlthat): Wirtschaftliche Mobilmachung [Gazdasági moz-
gósítás], 1937. december, NA Rg 238/case XI/F 32.

¹¹⁶ RAM (Rettig) RB-nek, 1936. augusztus 29., Mason (szerk.): *Arbei-
terklasse und Volksgemeinschaft*, 986. o. skk.

¹¹⁷ GBW (Posse, Reinhardt, Kretzschmann, Michel, Tischbein, Neu-
mann, Kadgien stb.): Kriegsfinanzen [Háborús pénzügyek], 1939.
május 30., DNK PS-3562.

¹¹⁸ Willi A. Boelcke: „Kriegsfinanzierung im internationalen Ver-
gleich. Globale Wesenszüge der Kriegsfinanzierung unter theore-
tischen Aspekten”, in: Friedrich Forstmeier-Hans-Erich Volkmann
(szerk.): *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939-1945*, Droste, Düssel-
dorf, 1977, 14-72. o., itt 37. o.

¹¹⁹ Ennek tisztázatlanságával kapcsolatban ld. „Urteil des Reichsge-
richts, 22.9.1941 (5 D 355/41)”, in: *Deutsches Recht*, 1941, 2441. o.; VO

zur Ergänzung der KWVO [Kiegészítő rendelet a KWVO-hoz], 1942. március 25., RGBl. I/1942, 147. o.

¹²⁰ RGBl. 1939/I, 1609. o. skk.; Marie-Luise Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Oldenbourg, München, 1985. 43. o. sk., itt utalás a Mason (szerk.): *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft* című kötetre. A járulékmentességi határról a szakirodalom kis mértékben eltérő adatokkal szolgál. Recker 2500, más szerzők 3000 birodalmi márkáról beszélnek. A különbség a 220 és 245 birodalmi márka közötti havi jövedelmek igen csekély megterhelésével és bizonyos pótlékok adómentességével magyarázható. Josef Oermann–Hans Meuschel: *Die Kriegssteuern*, Spaeth & Linde, Berlin, 1939², 146. o.; adótábla.

¹²¹ Begründung zur VO über Kriegszuschläge [A háborús pótlékokról szóló rendelet indoklása], [1943], NA T 178/15, 098. fely.

¹²² Vowi. Abt. der RKG: Probleme der Kriegsfinanzierung [A háború finanszírozási problémái], (kézirat, 1939. október 3., 13. o.), BA R 8136/3809. 1936-ban a keresők 90%-ának volt évi 3000 RM-nál kevesebb jövedelme, ld. Otto Donner: „Grenzen der Staatsverschuldung”, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 56 (1942), 183–266. o., itt 205. o.

¹²³ RVR: Arbeitsausschuss [Munkabizottság], 1935. június 26., NA Rg 238/case X1/F28; , Willi A. Boelcke: *Die Kosten von Hitlers Krieg. Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe in Deutschland 1933–1948*, Schöningh, Paderborn, 1985, 99. o.

¹²⁴ Bayrholder: „Die alte und die neue Reichsbank”, 100. o.

¹²⁵ Jens Jessen: *Die Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939. Erläuterungen*, Decker, Berlin, 1939, 26. o.

¹²⁶ Bark: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung*, 55. o.; Hitler: „Rede am 10. Dezember 1940”, 348. o. sk.

¹²⁷ Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 34. o. sk.

¹²⁸ RFM: Haushaltsabt. [Költségvetési oszt.]

¹²⁹ Karl Grosa: *Die wirtschaftspolitischen Zielsetzungen der deutschen Steuergesetzgebung unter besonderer Berücksichtigung ihrer betriebswirtschaftlichen Auswirkungen*, doktori értekezés, Bécs, 1942, 38. o.; Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 34. o.

¹³⁰ VO zur Lenkung der Kaufkraft [Rendelet a vásárlóerő befolyásolására], RGBl. I/1941, 664. o. Grosa szerint a másodszori emelésre döntően nem fiskális, hanem közbiztonsági megfontolások készítettek: „gátat kellett vetni az ilyen élvezeti cikkek iránti mértéktelen keresletnek” (40. o.).

¹³¹ Oermann–Meuschel: *Die Kriegssteuern*, 123. o. skk. és 101. o.

¹³² RGBl. I/1939, 2254. o.; Ressortbesprechung [Szaktárca-megbeszélés], 1939. november 10., Mason (szerk.): *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*, 1183. o. skk.

¹³³ RGBl. I/1939, 2403. o., VO, 1939. december 12., 1940. január 1-i hatállyal.

¹³⁴ Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 51. o. skk.

¹³⁵ Schwerin v. Krosigk: *Staatsbankrott*, 299. o.; eredeti idézetet ld. NA T 178/15, 898. felv.

¹³⁶ Goebbels: *Die Tagebücher*. I/7. k., 351. o. (1940. március 15.).

¹³⁷ Összes idézet in: Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 53–56. o.

¹³⁸ Bissinger (szerk.): *Das musst du wissen!* 22. o.; RFM: Schwerin v. K. RK-nak (Lammers), 1943. június 28., BA R 2/32096; a túlórapiótlék jövedelemadó-mentes felső határáról és a munkások egy részének mérsékelt romló helyzetéről a háború utolsó hónapjaiban ld. Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 275. o. sk.

¹³⁹ Reinhardt Schwerin v. K.-nak, 1940. június 18., NA T 178/15, 041–044. felv.

¹⁴⁰ Benning: *Expansion und Kontraktion der Geldmenge*.

¹⁴¹ FA Grevenbroich, Vorsteher („Träger des goldenen Parteiabzeichens und Staatsrat“) [igazgatósági tag („az arany pártjelvény kitüntetettje és állami tanácsos)], a düsseldorfi OFP-nek, 1939. december 1., BA R 2/56917.

¹⁴² Gauleitg. Magdeburg-Anhalt [Magdeburg-Anhalti *Gau* vezetősége] PK-nak, 1941. augusztus 15., BA R 2/31093, 103. l.

¹⁴³ Wirtschaftspressekonferenz, geh. Mitteilung [Gazdasági sajtóértekezlet, titkos tájékoztató], 1941. július 29., BA R 8136/3990. Az 1941. július 24-i törvény (RGBl. I/1941, 443. o. sk.) előzménye „a nyugdíjbiztosítás szolgáltatásainak javításáról szóló”, 1937. december 21-én meghozott törvény volt (RGBl. I/1937, 1393. o.), amely valamelyest enyhített a szociális járadékban részesülők nyomorán.

¹⁴⁴ Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 206. o. skk. és 282. o. sk.

¹⁴⁵ Schwerin v. K. Göringnek, 1940. január 20., NA T 178/15, 896–902. felv. A tervetről s a benne kifejtett, a háború finanszírozásáról és a „tettek német szocializmusára” vonatkozó érvek megvitatásáról ld. DAF (Ley) RFM-nek, RWM-nek stb., 1941. január 19., Ley Hitlernek, 1939. december 28., NA T 178/15, 735. felv. skk.; Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 115. o. Magyarországon még 1944-ben, a német megszállás alatt is belekezdtek egy hasonló, alacsonyabb szinten megvalósítandó programba, ld. Christian Gerlach–Götz Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*, Noran, Budapest, 2005, 168 o. sk. és 193. o. sk. (ford. Kerényi Gábor).

¹⁴⁶ Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 283. o. sk.

¹⁴⁷ Hupfauer (DAF) Gündelnek (RFM) egy találkozás után Ley-jal, 1943. április 15., BA R 2/31092.

- ¹⁴⁸ Schwerin v. K.: *Staatsbankrott*, 300. o. sk.; Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 217–223. o.
- ¹⁴⁹ PK (Bormann), 1943. március 3., BA R 2/20405a (kiemelés az eredetiben).
- ¹⁵⁰ Thomas Klein (szerk.): *Die Lageberichte der Justiz aus Hessen 1940–1945*, Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission, Darmstadt, 1999, 249. o.
- ¹⁵¹ Benning: Expansion und Kontraktion der Geldmenge.
- ¹⁵² Schwerin v. K. Göringnek, 1943. május 6., BA R 2/20405a.
- ¹⁵³ Benning: Expansion und Kontraktion der Geldmenge, 15. o. sk.
- ¹⁵⁴ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/8. k., 222. o. (1943. május 7.).
- ¹⁵⁵ Goebbels Bormann-nak, 1943. július 14.; Gesprächsnotiz [beszélgetés feljegyzése], 1943. június 30.; NSDAP (Gündel) Bormann-nak, 1943. június 25., itt Reinhardt kézírásos jegyzete; PK (Bormann), 1943. július 3. és 7., BA R 2/20405a.
- ¹⁵⁶ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/9. k., 58. és 468. o. (1943. július 7. és szeptember 10.).
- ¹⁵⁷ Lammers Schwerin v. K.-nak, 1944. szeptember 29., BA R 2/14553, 256. l.
- ¹⁵⁸ Schwerin v. K. Lammersnek, 1943. december 22., NA T 178/13, 078. felv. skk.
- ¹⁵⁹ Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 218 o. skk.
- ¹⁶⁰ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/14. k., 158. o. (1944. november 5.).
- ¹⁶¹ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/15. k., 407. és 631. o. (1945. március 3. és 28.); Goebbelsnek az alsó és középrétegek védőszentjeként játszott szerepéről ld. Fritz Federau: *Der Zweite Weltkrieg. Seine Finanzierung in Deutschland*, Wunderlich, Tübingen, 1962, 27 o. sk.
- ¹⁶² E. W. Schmidt (Vowi Abt. der Dt. Bank [Deutsche Bank nemzetgazdasági osztálya]): Die Entwicklung des dt. Bankwesens im Kriege [A német bankügy fejlődése a háború alatt] (kézirat, 1944); uő: Gewinnabführung und Preissenkung [Nyereségfölfölözés és árcsökkentés] (kézirat, 1941), BA R 8119/10883/10935; Oertel: „Die Kriegsfiananzierung“, 699 o. sk.
- ¹⁶³ GewinnabführungsDVO [nyereségfölfölözési végrehajtási rendelet], 1942. március 31., RGBl. I/1942, 162. o.; Zweite VO zur Durchführung der GewinnabführungsVO [második rendelet a nyereségfölfölözési rendelet végrehajtásához], 1942. augusztus 24., RGBl. I/1942, 536. o.; RFM: VO über die Gewinnabführung 1943 (Entwurf), Begründung [rendelet az 1943-as nyereségfölfölözésről (tervezet), indoklás], BA R 2/32104; Rudolf Meimberg: „Die Gewinnabführung in Deutschland als Kriegsgewinnsteuer“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 60 (1944), 349–364. o.
- ¹⁶⁴ Gewinnabführungserklärung [Nyereségfölfölözési bevallás] 1943, RStBl., 1944. szeptember 27., 585. o.

¹⁶⁵ RGBl. I/1941, 510. o. (SteueränderungsVO [adóváltoztatási rendelet]).

¹⁶⁶ Hohrmann-Lenski: *Die Körperschaftsteuer*, 2. o. sk. (1942-es kiadás, táblázat); RGBl. I/1941, 510. és 515. o., I/1942, 162. o.

¹⁶⁷ Bernhard Benning: „Expansion und Kontraktion der Geldmenge”, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 58 (1943), 2., 205–244. o., itt 212. o.

¹⁶⁸ Oertel: „Die Kriegsfinanzierung”, 735. o. (táblázat).

¹⁶⁹ Die Verlagsleiter des J. F. Lehmanns Verlags, München an die Mitarbeiter im Felde („Heil unserer Wehrmacht, Heil unserem Führer”) [A müncheni J. F. Lehmanns Verlag kiadóigazgatója a harctéren szolgáló munkatársaknak („Heil Wehrmachtunknak, Heil Führerünknek”)], 1942. április 2., ZgS G. Aly, NI W. Lehmann.

¹⁷⁰ Louis Adlon – RFM – OFP Berlin-Brandenburg, BA R 2/56903; haszon és kockázat viszonyáról általában ld. Ludwig Erhard: *Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung*, Propyläen, Frankfurt am Main, 1977, 51. o. sk. (az 1943–44-es memorandum fakszimiléje).

¹⁷¹ Otto Donner: „Staatsform und Staatsverschuldung”, in: *BW* (1943), 1–5. o.

¹⁷² Benning: Der Versuch des Wiederaufbaus der deutschen Volkswirtschaft und sein Scheitern 1929/31 [A német nemzetgazdaság újjáépítésének kísérlete és ennek kudarca 1929–31-ben], (kézirat, 1945. január 30.), BA R 8136/3797; E. W. Schmidt: „Bilanz der Hauszinssteuerablösung”, in: *BW* (1943), 72–74. o.

¹⁷³ RGBl. I/1931, 706. o., I/1936, 992. o.

¹⁷⁴ N. n.: „Der mögliche Erfolg einer Ablösung der Industrieumlage”, in: *BW* (1943), 38–39. o.; N. n.: „Das Ergebnis der Hauszinssteuerablösung”, in: *B-A* (1943), 32. o. sk.; RFM: Beseitigung der Hauszinssteuer [A házbéradó megszüntetése], 1941. november 28., BA R 2/57964, 5–8. l.; Entwurf zu einer entsprechenden VO [idevágó rendelkezés vázlata], uo., 90. l. sk.

¹⁷⁵ Begründung zur VO über Kriegszuschläge [A háborús pótlékokról szóló rendelet indoklása] [1943 tavasza], NA T 178/15, 096. felv.

¹⁷⁶ Tribius (Reichsbund der Haus- und Grundbesitzer) im Gespräch mit Uhlich (RFM) [Tribius (Ház- és Telektulajdonosok Birodalmi Szövetsége) megbeszélése Uhlichhal (RFM)], 1942. március 7., BA R 2/57964, 166. l.

¹⁷⁷ Benning: Kriegsfinanzierung [A háború finanszírozása] (kézirat, 1944), BA R 8136/3809, 17. o.; Erhard: *Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung*, 104. o. és 104a–104i. o.

¹⁷⁸ Klein (szerk.): *Die Lageberichte der Justiz aus Hessen 1940–1945*, 81 o. sk. (Hasonló cikkek találhatók a *Schwarzes Korps* 1942. november 19-i és 26-i számában.)

¹⁷⁹ Preiskommissar (Fischböck) [árbiztos (Fischböck)] a *Gauleitern*eknek: Entwurf einer MietsenkungsVO, [Lakbércsökkentési rendelet tervezete], 1942 tavasza, Schwerin v. K. Fischböcknek, [1942. május], BA R 2/31681. Az NSDAP agitációjáról ld. N. n.: „Bevorzugung

des Hausbesitzes”, in: VB, 1942. május 15., *Berliner Börsen-Zeitung*, 1942. május 14. Az RFM Goebbels segítésével leverte a kampányt, ld. Klopfer Bormann-nak, 1942. május 22., BA R 2/31681.

¹⁸⁰ Bespr. [megbeszélés], 1941. december 11., BA R 2/31681, 39. l. skk.; RFM (Uhlich), 1942. január 31., uo., 82. l. sk.; Popitz Schwerin v. K.-nak, 1942. március 26., uo., 219. l.; Chefbespr. [vezetői megbeszélés], 1942. április 17., uo., 248. l. skk.; Bespr. [megbeszélés], 1942. február 11., uo., 106 l. skk.; továbbá BA R 2/14017, passim.

¹⁸¹ Göring im Reichsverteidigungsrat [Göring a Birodalmi Védelmi Tanácsban], 1938. szeptember 18., Aufzeichnung Woermann (AA) [Woermann (AA) feljegyzése], IMG, 32. k., 411–415. o. (DNK PS-3575).

¹⁸² N. n.: „Wieder Spekulationssteuer für Aktiengewinne”, in: *Spar-kasse*, 61 (1941), 9. o.

¹⁸³ Schwerin v. K. Funknak, 1941. február 25., BA R 2/14007, 84–86. l.

¹⁸⁴ Börsenfragen, Besprechung bei RBVizepräsident Lange [Tőzsdei kérdések, megbeszélés Lange Reichsbank-igazgatóhelyettesnél], 1941. VII. 22., BA R 2/14685, 22 l. skk. és 55. l.

¹⁸⁵ N. n.: „Die andere Seite der Aktienkäufe”, in: *Reinisch-Westfälische Zeitung*, 1942. szeptember 21.

¹⁸⁶ RFM: Bespr. (RWM) [megbeszélés (RWM)], 1942. szeptember 29., BA R 2/14686, 154. l. skk.

¹⁸⁷ Manfred Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, doktori értekezés, Rostock, 1979, 38. o.

¹⁸⁸ RWM (Martini) RB-nek, RFM-nek, 1943. január 28., BA R 2/14688, 12. l.

¹⁸⁹ RFM, 1941. augusztus 13., BA R 2/14685, 39. l.; RWM (Martini) a birodalmi protektornak, 1942. november 16., LArch Berlin B Rep. 039-01/313, 153. és 252. l.

¹⁹⁰ Hugo Dietrich: „Zur Verordnung über den Aktienbesitz und ihre Durchführungsverordnungen”, in: *Soziale Praxis* (1942), 519–531. o.; N. n.: „Steuerung der Aktienkurse”, in: *Wirtschaftsblatt der Berliner Börsen-Zeitung*, 1942. december 31.; BA R 2/14688, 60. l.; RFM: Schriftwechsel zu den genannten VO [Levélváltás az említett rendeletekről], BA R 2/14689, 153. l. skk., R 2/14687, passim.

¹⁹¹ RB (Lange): Börse [Tőzsde], 1941. szeptember 16., BA R 2/14685, 47. l. skk.

¹⁹² Stucken: *Deutsche Geld- und Kreditpolitik 1914 bis 1963*, 184. o. sk.; hasonló trend mutatkozott a megszállt országokban, Varsóról ld. Bankaufsichtsstelle des GG [A Főkörmányszóság bankfelügyelete] RWM-nek (Martini), 1943. január 23., AAN Reg.GG/1297, 26. l.

¹⁹³ Boberach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945*, 4556. o. (1942. december 7.).

¹⁹⁴ Friedenberger: „Die Rolle der Finanzverwaltung...”, 88. o. sk.; verschärfter Erlass [szigorított utasítás], 1943. február 16., BA R 1501/1838, 21. l.

¹⁹⁵ N. n.: „Kursstopp und Dividendenzuwachs”, in: *BW* (1943), 85. o.; RB: Verwaltungsbericht 1941 [1941. évi igazgatási beszámoló], Berlin, 1942, 7. o. sk.

¹⁹⁶ Reichsbankausweis [Birodalmi Bank-kimutatás], 1944. május 31., BA R 2/13480, 204. l.; Walther Funk: „Wirtschaftspolitik der stabilen Währung”, in: *Berliner Börsen-Zeitung*, 1943. február 13.

¹⁹⁷ Funk Schwerin v. K.-nak, 1943. április 16., NA T 178/15, 116. felv.

¹⁹⁸ *F-A* (1943), 246–272. o.; RKG: Schmolders zum „Steuerumbau als Aufgabe für heute” [Schmolders az „adóátalakításról mint mai feladatról”], BA R 8136/3804; hasonló aggályokról ld. Boberach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945*, 2297. és 2555. o. skk.

¹⁹⁹ N. n.: „Die Gewinnabführung 1943”, in: *BW* (1944), 234–236. o.; N. N.: „Steuerung der Überfülle”, in: *Sparkasse*, 62 (1942), 1–4. o.; GewinnabführungsVO [Nyereséglefölözési rendelet], 1942. március 31., és Erste DVO [Első végrehajtási rendelet], 1942. március 31., RGBl. I/1942, 162. o.; Dritte VO zur Durchführung der Gewinnabführungs-VO [A lefölözési rendelet harmadik végrehajtási rendelete], 1943. március 28., RGBl. I/1943, 160. o.; N. N.: „Die verschärfte Gewinnabführung 1942”, in: *BW* (1943), 37. o. sk.

²⁰⁰ Wicküler-Küpper-Brauerei AG, Wuppertal [Wicküler-Küpper Sörfőzde Rt., Wuppertal] RFM-nek: Reduktion der Gewinnsteuer [A nyereségadó csökkentése], 1943. május 14., BA R 2/14689, 24. l. skk.

²⁰¹ Franz Schultz (Altona korábbi polgármestere) RFM-nek, 1945. február 7., BA R 2/14690.

²⁰² G. Albrecht: „Die Unterstützung der Familien Einberufener. Entwicklung und gesetzliche Grundlagen”, in: *Jahrbücher der National-ökonomie und Statistik*, 151 (1940), 66–84. o.

²⁰³ Pressechef RK [az RK sajtófőnöke] PrMI-nek, 1918. szeptember 13., Stöber: *Die erfolgverführte Nation*, 284. o.; alapvető megállapításokkal ld. Kundrus: *Kriegerfrauen*.

²⁰⁴ RGBl. I/1939, 1531. o.; *Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung. Systematische, erläuternde Darstellung*, Lühe, Lipcse – Berlin, 1943³, 99. o. skk. (szerk. Deutscher Verein für öffentliche und private Fürsorge).

²⁰⁵ *Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung*, 10. o. sk.

²⁰⁶ *Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung*, előszó.

²⁰⁷ *Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung*, 61. o.

²⁰⁸ Sajtókivonatok: Sicherung des Familienunterhalts [A család megélhetésének biztosítása], Vorbildliche Fürsorge [Példamutató segélyezés], 1939. október 20. és 21., BA R 2/29986, 24. l. sk.

²⁰⁹ Christoph Rass: „*Menschenmaterial*”: *Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945*, Schöningh, Paderborn, 2003, 249. o.

²¹⁰ RGBl. I/1940, 911. o.

²¹¹ *Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung*, 13. o.

²¹² Bissinger (szerk.): *Das musst du wissen!* 33. o.

²¹³ Josef Hauser: *Einsatz-Familienunterhaltsgesetz vom 26. Juni 1940*, Jehle, München, 1942, 48. o.

²¹⁴ *Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung*, 75. o.

²¹⁵ Kundrus: *Kriegerfrauen*, 434. o.; Rass: „Menschenmaterial“, 238. o. skk.

²¹⁶ Irma Schielin: „Der Familienunterhalt. Anwendung und Bewährung“, in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 157 (1943), 435–459. o., itt 458. o.; Eichholtz a családellátást, amely szerinte „a befolyásos körök lakosságának tett engedménye” volt, mereven elutasítja. Ld. Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. I. k.: 1943–1945. Akademie Verlag, Berlin, 1985, 83. o. sk.

²¹⁷ Oertel: „Die Kriegsfinanzierung“, 689. o.

²¹⁸ Kundrus: *Kriegerfrauen*, 434. o.

²¹⁹ RFM, Statistisches Büro: *Haushaltsausgaben 1938–1943* [Költségvetési kiadások, 1938–1943], 1944. november, BA R 2/24250, 182. l.

²²⁰ Funk Lammersnek, 1943. április 16., BA R 2/20405a; Funk a háborús adópotlékokról, 1943. július 2., NA T 175/15, 083. felv. sk.

Szigorú célszerűséggel

²²¹ Recker: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, 53. o.

²²² Donner: „Grenzen der Staatsverschuldung“, 205. o.

²²³ RFM (Berger): *Debatte um den Kurs der dän. Krone mit Vertretern von RB* [Vita a dán korona árfolyamáról az RB képviselőivel], VJP: AA und RWM [AA és RWM], 1941. november 22., BA R 2/60244.

²²⁴ RFM (Rottky) RKU-nak, Finanzabt. (Arlt) [Pénzügyi osztály (Arlt)], 1944. május 22., BA R 2/14592, 21. l.

²²⁵ RB: *Dienstreise* (Lange, Kretzschmann) nach Athen, Saloniki, Sofia, Bukarest, Belgrad und Budapest [Szolgálati út (Lange, Kretzschmann) Athénba, Szalonikibe, Szófiába, Bukarestbe, Belgrádba és Budapestre], 1941. május 24–30., BA R 29/1, 215–220. l.; Karl-Heinz Schlarp: *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Steiner, Stuttgart, 1986, 185. o.

²²⁶ Schlarp: *Wirtschaft und Besatzung in Serbien*, 381. o. skk.; BA R 2/14138/14570.

²²⁷ Spindler Franknak, 1940. február 28., Werner Präg-Wolfgang Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen. 1939–1945*, Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1975 (a továbbiakban: *Frank-Tagebuch [Frank-napló]*), 137. o.; Frank Reineckének (WVA), 1942. július 15., BA-MA RW 7/1710/a, 69. l. sk.; Paersch Franknak, 1942. március 23., *Frank-Tagebuch*, 235. o.

²²⁸ Senkowsky Franknak, 1942. március 17. és 25., *Frank-Tagebuch*, 180. o. és 234. o. sk.; RFM (Bußmann): Erhöhung des Kriegsbeitrags im Generalgouvernement [A háborús hozzájárulás emelése a Fő-kormányzóságban], 1943. március 22., BA R 2/14580, 133. l. sk.; RFM (Schwerin v. K.) Franknak, 1943. július 23., uo., 191. l. skk.; általában ld. Gen. Gouvernement Polen, Wehrbeitrag [Lengyel Fő-kormányzóság, védelmi hozzájárulás], BA 2/5085.

²²⁹ RFM: Matrikularbeitrag des GG [A GG háborús hozzájárulása], 1941. október 11., BA R 2/30511.

²³⁰ Paersch Franknak, 1942. március 10., *Frank-Tagebuch*, 155. o.

²³¹ Emissionsbank in Polen. Geschäftsbericht und Jahresabschluss für 1942 [Lengyelországi Kibocsátó Bank, üzleti jelentés és 1942. évi mérleg], BA R 2/14552, 258–269. l.

²³² RFM (Bußmann): Erhöhung des Kriegsbeitrags im Generalgouvernement [A háborús hozzájárulás emelése a Fő-kormányzóságban], 1943. március 22., BA R 2/14580, 133. l. sk.; RFM (Burmeister), 1941. október 3., BA R 2/5085, 41. l. sk.

²³³ Frank, Senkowsky, Bühler, 1943. január 19., Haushaltsbesprechung [Költségvetési megbeszélés], GG, 1943. január 26.

²³⁴ Besprechung in RWM, Rüstungsfinanzierung im GG [Megbeszélés az RMW-ben, a fegyverkezés finanszírozása a GG-ben], 1944. március 4., AAN Reg. des GG/1351.

²³⁵ N. n.: „Der Kriegshaushalt des Reiches”, in: *BW* (1944), 15. o.

²³⁶ Devisen für Zahnersatz [Deviza fogpótlásra], 1943, BA-MA RW 7/1710b, 20. l.

²³⁷ Raphael Lemkin: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D. C., 1944, 50–65. o.

²³⁸ Boisanger Hemmennek, 1941. november 4., DNK PS-1741.

²³⁹ RFM: Steuerung der Geldmittel und Waren, Bewirtschaftung der Dt. Wehrmacht in Dänemark (Litter) [Pénzeszközök és árucikkek irányítása, a német Wehrmacht gazdálkodása Dániában (Litter)], 1944. október 2., PA AA R 105210.

²⁴⁰ A dologi kiadások közé tartozott a zsold, az ellátási költség, a ruházati kártérítés, a szállítási és útiköltség. Int. B. Bfh. der dt. Truppen in Dänemark, TB Nr. 2 (Intendantur Dr. Filitz) [A dániai német csapatok Hadbiztonságának parancsnoka, 2. sz. tevékenységi jelentés],

1941. július 1.–december 31., BA-MA RW 38/146, 14. o. skk.; TB Nr. 3 u. 4 [3. és 4. sz. tevékenységi jelentés] (1942), uo., 147. és 148. o.

²⁴¹ TB Nr. 3 u. 4 [3. és 4. sz. tevékenységi jelentés], BA-MA RW 38/146, 36. és 22. o.

²⁴² RBev. in Dänemark, Verbindungsstelle der HV der RKK (Kopenhagen) [Dániai birodalmi megbízott, Birodalmi Hitelpénztárak Főigazgatóságának összekötő hivatala (Koppenhága)], 1944. október 1., PA AA R 105211.

²⁴³ AA: Besprechung bei Schnurre [Megbeszélés Schnurrénál], 1942. május 14., PA AA R 105298.

²⁴⁴ RB a Kibocsátó Banknak. 1940. július 19. skk., további hasonló eljárások, AAN Emissionsbank/154.

²⁴⁵ Senkowsky Franknak (jegyzőkönyv), 1942. március 9. és április 21., *Frank-Tagebuch*, 152. és 394. o.

²⁴⁶ RK f. d. besetzt. niederl. Gebiete (Rinkefeil) [A megszállt hollandiai területek birodalmi biztossága (Rinkefeil)] RFM-nek (Breyhan), Besatzungskosten [megszállási költségek], 1940. november 21., BA R 2/11433, 3. l. sk.; RFM (Breyhan): Finanzpolitik des Reiches [A Birodalom pénzügypolitikája], 1944. június, BA R 2/267, 25. l. skk.; valamint R 2/30602.

²⁴⁷ Handakte Bayrhofer [Kézi irattári ügyirat, Bayrhofer], BA R 2/24250, passim.

²⁴⁸ Benning: Kriegsfinanzierung [A háború finanszírozása]; az „aranyfedezeti szabályról” ld. Boelcke: „Kriegsfinanzierung im internationalen Vergleich”, 31. o.; Jecht: *Kriegsfinanzen*, 29. o.; Paul Wiel: *Krieg und Wirtschaft*, de Gruyter, Berlin, 1938, 115. o.

²⁴⁹ N. n.: „Der Kriegshaushalt des Reiches”, in: *BW* (1944), 15. o.

²⁵⁰ Chmela-Bericht [Chmela-jelentés], 18. o., DNK NID-14615; N. n.: „Der Druck auf die französische Währung”, in: *B-A* (1942), 484. o. sk.; Rass: „*Menschenmaterial*”, 240. o.

²⁵¹ Benning: Die sogen. „Stabilität” der Währungsrelationen in Europa [A valutaviszonyok ún. „stabilitása” Európában] (kézirat, 1944. február 12.), BA R 8136/3773, 68. l. sk.

²⁵² RBVizepräsident Puhl [Puhl, RB-elnökhelyettes], 1941. november 22., BA R 2/60244.

²⁵³ Platow-Rundbrief [Platow-körlevél], 1943. február 25., BA R 2/30703.

²⁵⁴ RKK-HV über die dt. Clearingverschuldung [RKK-Főigazgatóság a klíring-eladósodáról], 1944. szeptember 11., BA R 2/14553.

²⁵⁵ RFM (Litter): Vorbereitung für die Friedensverträge [Felkészülés a békeszerződésekre], 1942. október 2., BA R 2/12158, 99. l.

²⁵⁶ N. n.: „Mahnung an die Clearingpartner”, in: *Die Bank*, 36 (1943), 106. o. sk.

²⁵⁷ RKK-VR, 1941. november 13., 231–234. l., OKH Gen.St. (Intendatur R Kössler) GenQu-nak (Waldhecker), 1942. február 5., BA R 29/111.

²⁵⁸ VJP (Roethe) in der Besprechung mit OKW/WV (Kersten) [VJP (Roethe) megbeszélése OKW/WV-val (Kersten)], 1943. szeptember 8., BA R 2/14553, 69–74. l.

²⁵⁹ Insa Meinen: *Wehrmacht und Prostitution während des Zweiten Weltkriegs im besetzten Frankreich*, Ed. Temmen, Bréma, 2002, 76. o. sk.; a bordélyokról ld. pl. Heirnich Böll: „Levél egy ifjú katolikushoz”, in: uő: *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai*, Magvető, Budapest, 1965, 454–470. o. (ford. Vajda Gábor).

²⁶⁰ Helmut Kasten: *Die Neuordnung der Währung in den besetzten Gebieten und die Tätigkeit der Reichskreditkassen während des Krieges 1939–40*, doktori értekezés, Berlin, 1941, 10. o.

²⁶¹ Otto Pfleiderer: „Reichskreditkassen und Wehrmachtsbedarfsgeld”, in: *B-A* (1942), 385–387. o., itt 385. o.

²⁶² RKK-VR, 1942. augusztus 10., BA R 29/4, 121. l.

²⁶³ VO des OB des Heeres [A Heer főparancsnokának rendelete], 1940. május 18., VOBIF 1 (1940), 23. o.; Präsident der Dt. Zentralgenossenschaftskassen [A Német Központi Szövetkezeti Pénztárak elnöke] RFM-nek (Bayrhofer), 1939. szeptember 18., BA R 2/30915.

²⁶⁴ Pierre Arnoult-Daniel Mayer: *La France sous l'occupation*. Presses universitaires de France, Párizs, 1959, 39. o.

²⁶⁵ N. n.: „Der Reichskreditkassenschein”, in: *Deutscher Reichsanzeiger*, 1944. január 15., BA R 2/56045, 69. l.

²⁶⁶ Max Kretschmann: „Reichskreditkassenscheine als Truppen-geld”, in: *Die Bank*, 33 (1940), 584–587. o., itt 586. o.; Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 134. o.

²⁶⁷ OKW: Zurückziehung der RKK-Scheine in Frankreich [Az RKK-jegyek bevonása Franciaországban], 1943. szeptember 8., BA R 2/14553, 69–74. o.; hasonlóképpen Lt. Int. beim MbiF (Lenz) [Franciaországi Katonai Parancsnokság vezető hadbiztosa (Lenz)] OKW-nek, 1943. július 27., BA R 2/267, 6. l. skk.

²⁶⁸ N. n.: „Reichskreditkassenscheine in Frankreich aus dem Verkehr gezogen”, in: *National-Zeitung*, 1943. december 1., BA R 2/56059, 165. l.; MbiF (Michel) a Bankok Szakmai Szövetségének (Association professionnelle des banques), 1943. november 25., ABdF 1067199401/15. Mindazonáltal ekkor már csak ötmilliárd frank értékben voltak forgalomban RKK-jegyek. (Échanges des billets des Reichskreditkassen pendant la période du 1er au 20 décembre 1943 [A birodalmi hitel-pénztárjegyek beváltása az 1943. december 1. és 20. közötti időszakban], uo.); Michel Margaisaz (szerk.): *Banques, Banque de France et seconde guerre mondiale*, Albin Michel, Párizs, 2002, 39. o. skk.

²⁶⁹ Georg Holzhauser: *Barzahlung und Zahlungsmittelversorgung in militärisch besetzten Gebieten*, G. Fischer, Jéna, 1939, 44., 108. és 110. o.

²⁷⁰ Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 10. o. sk.

²⁷¹ Vladimir Petrov: *Money and Conquest. Allied Occupation Currencies in World War II*, John Hopkins Press, Baltimore, 1967, 15. o. sk.

²⁷² Holzhauer: *Barzahlung und Zahlungsmittelversorgung...*, 44. o. skk.

²⁷³ Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 14. és 30–34. o. Kasten két tanulmányra hivatkozik: Georg Süß: *Das Geldwesen im besetzten Frankreich*, Drei Masken, München, 1920; Walter Wiese: *Geld und Notenbankpolitik im Generalgouvernement Warschau während der deutschen Besetzung*, doktori értekezés, Breslau, 1922.

²⁷⁴ Holzhauer: *Barzahlung und Zahlungsmittelversorgung...*, 66. o. skk.

²⁷⁵ Dt. WaKo, Paris [Német fegyverszüneti bizottság, Párizs] AA-nak, 1942. augusztus 4., BA R 29/4, 93–96. l.; Materialsammlung für eine Chronik der RKK [Anyagok egy RKK-krónikához], BA R 29/113.

²⁷⁶ Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 69. o.; Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 28. o.; Max Kretschmann: „Die Reichskreditkassen”, in: Bayrhofer (szerk.): *Deutsche Geldpolitik*, 113–139. o., itt 113. o. sk. és 120. o. skk. A német réz- és alumíniumbronz érméket (1, 2, 5, 10 Rpf.) 1941-ben kivonták a forgalomból, és cinkérmékkel helyettesítették, RFM (Bayrhofer), 1941. május 7., BA R 29/2, 79. l.

²⁷⁷ RB (Kretschmann, Bayrhofer) RFM-nek, 1939. december 2., BA R 2/13499, 89. l.

²⁷⁸ Az alapításról és a kezdeti bizonytalanságokról ld. RFM (Bayrhofer) RWM-nek (Holtz), 1939. szeptember 19., NA T 1139/53, DNK NG-5326.

²⁷⁹ Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 37–41. o.; Max Kretschmann: „Deutsche Währungshilfe in den besetzten Gebieten”, in: *B-A* (1941), 1–3. o., itt 1. o.; az újjáépítési hitelekéről, melyeket Németország érdekeit szolgálva az RKK-HV nyújtott a Szovjetunió meghódított területeinek ld. BA R 2/14631; Petrov (*Money and Conquest*, 32–40. o.) magabiztos állításaival alapvető tévedésekbe esik, de helytálló a megítélése, mely szerint „*Reich officials were not uniformly the madmen they were depicted to be by wartime propaganda*” [a Reich-beli hivatalos személyek nem voltak egyformán őrültek, amiként a háborús propaganda beállította őket].

²⁸⁰ RKK-VR, 1941. június 10., BA R 29/1, 208–214. l.; Vermerk (Waldhecker) [feljegyzés (Waldhecker)], 1941. június 10., uo., 221. l.

²⁸¹ Kretschmann: „Die Reichskreditkassen”, 118. o. sk.

²⁸² Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 26. o.

²⁸³ Holzhauer: *Barzahlung und Zahlungsmittelversorgung...*, 89. o.

²⁸⁴ Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 113. o. sk.

²⁸⁵ Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 49. o.

²⁸⁶ Rundschreiben [körlevél], 1940. június 14., ABdF, 1065199801/46; allgemeine Beschlagnahme-VO [általános lefoglalási rendelet], 1940.

május 20., spezielle DevisenVO [különleges devizarendelet], 1942. augusztus 1., VOBlF, Nr. 73/1942, 1942. augusztus 10., 425–430. o. A franciaországi DSK vezetője Hartmann vámfőtanácsos volt.

²⁸⁷ A megőrzési kötelezettség megszegéséről ld. AN AJ 40/1027.

²⁸⁸ DSK Frankreich: Erfolgsübersicht [Sikerbeszámoló], (1940. június 15. – 1941. április 30.), AN AJ 40/1027 („Tervezetek”-mappa).

²⁸⁹ Goldaufkommen bei der RB aus ehemals einverleibten und vorübergehend von deutschen Truppen besetzten Gebieten [Az RB aranyjövedelme a korábban anektált és a német csapatok által átmenetileg elfoglalt területekről], d. n., HAdDB B 331-BAY/678, 29. l.

²⁹⁰ MBlRKO, Ausg. B, 2 (1942), 1942. november 20., 225. o.

²⁹¹ Steinberg: *Die Deutsche Bank und ihre Goldtransaktionen...*, 37. o. sk. és 101. o. skk.

²⁹² Az 1942. április 22-i deportálásról ld. Kurt Pätzold – Erika Schwarz: *„Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof”. Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns*, Metropol, Berlin, 1994, 129. o.

²⁹³ RKK-VR, 1941. augusztus 13., BA R 29/2, 54–60. l.

²⁹⁴ N. n.: „Der Kriegshaushalt des Reiches”, in: *BW* (1944), 15. o.

²⁹⁵ RKK-VR (Puhl), 1942. április 27., BA R 2/13502, 54. l. skk.

²⁹⁶ Puhl: „Der Arbeitseinsatz für die Reichskreditkassen, 28.2.1941”, in: Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 101. o.

²⁹⁷ Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 88. és 121. o. skk.

²⁹⁸ RKK-VR, 1942. április 11., BA R 29/3, 151–154. l.

²⁹⁹ Erről védekező hangnemben ld. Bohn: *Reichskommissariat Norwegen*, 154. o. sk.

³⁰⁰ Kretzschmann: „Reichskreditkassenscheine als Truppengeld”; Kasten: *Die Neuordnung der Währung...*, 138. és 113. o.

³⁰¹ Der StS des franz. Finanzministeriums an den Präsidenten der franz. Delegation bei der WaKo [A francia Pénzügyminisztérium államtitkára a fegyverszüneti bizottság francia delegációjának vezetőjének], 1941. február 1., SAEF B 0060937.

³⁰² Carl Friedrich Goerdeler: „Konzept eines neuen Staatsaufbaus, Herbst 1941”, in: uő: *Politische Schriften und Briefe*, 790. o. sk. és 1006. o. sk.

Háborús nyereségek a nép javára

³⁰³ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 14. o. sk., 90., 102. és 111. o. A következő idézetek az itt megjelent gyűjteményből valók, melyben több mint 300, a témával kapcsolatos szövegrészlet található. A könyv szerkesztője, Annemarie Böll hűzásokat eszközölt, melyek-

ket feltüntetett; az olvasónak az a benyomása, mintha kihúztak volna olyan szövegrészeket is, amelyekben a frontról hazavitt további ajándékok és küldött csomagok kerülnek említésre.

³⁰⁴ Feldpostamt 405 [405. tábori postahivatal], BA-MA RH 24/5/181; TB Nr. 1 des Int. beim MBB/NF [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság hadbiztosának 1. sz. tevékenységi jelentése] (1940. július 1.–december 31., Fritsch), BA-MA RW 36/118, 88. o.

³⁰⁵ Dt. Komissar b. d. Niederl. Staatsbank (Wohlthat): Material für den Januarbericht an Hitler [Német biztos a Holland Állami Banknál (Wohlthat): Anyag a Hitler számára készült januári jelentéshez], 1941. február 10., BA R 2/30701.

³⁰⁶ RFM (Breyhan) MBB/NF-nek (Wetter), 1941. augusztus 9., BA R 2/274, 142. l. sk.

³⁰⁷ RBDirektorium RFM-nek, 1940. november 21., BA R 2/56061, 469. l.

³⁰⁸ RBStelle Rostock über die Devisenkontrolle in Warnemünde-Fährbhf. [A rostocki Reichsbank-kirendeltség a warnemündei vasúti kompátkelő devizaellenőrzéséről] RBDirektoriumnak, 1941. május 16., BA R 2/56058, 48. l.

³⁰⁹ MBB/NF OKH-nak: Währungslage in Belgien [Valutahelyzet Belgiumban], 1941. december 1., BA R 29/3, 36–62. o.

³¹⁰ RKK-VR, 1942. július 21., BA R 29/4, 59. l. sk.

³¹¹ Lt. Int. beim MBB/NF, TB Nr. 6 [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság vezető hadbiztosának 6. sz. tevékenységi jelentése] (1942. július 1.–december 31.), BA-MA RW 36/127, 16. o.; AB der MVB/NF, 13. Teil, Währung und Finanzen, Winter 1944/45 [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Igazgatás zárójelentése, 13. rész. valuta- és pénzügyek, 1944/45. tél], 13. o. sk. és 18. o., BA-MA RW 36/225 (a továbbiakban: Währung und Finanzen).

³¹² Armeefeldpostmeister B/NF, TB [B/NF, tábori postamester, tevékenységi jelentés], 1942. július 6., BA-MA RW 36/95.

³¹³ A szerző idősebb hölgyekkel folytatott beszélgetéseket rokonai és ismerősei tágabb körében.

³¹⁴ Adelheid B. G. Alynak, 2003. május 20.

³¹⁵ Wilhelm Dennler: *Die böhmische Passion*, Dikreiter, Freiburg im Breisgau–Frankfurt am Main, 1953, 31. o. (1940. október); Chmela-Bericht [Chmela-jelentés], DNK NID-14615.

³¹⁶ Wolf Goette (1909–1995) családjának és A.-nak, 1940. július 6., december 20., 1941. június 13., október 5., október 31., november 17., 1942. április 28., SAdK, Wolf-Goette-Archiv, Prag 1939/42, WOGos Briefe/I, 157. l.; WOGos Briefe/II, 192., 210. és 316. l.; WOGos Briefe/III, 23., 51. és 65. l.; 2./Familienbriefe Prag, 4. k., 213. l. skk. Köszönöm Gisela Riff-Eimermachernek, hogy felhívta ezekre a figyelmemet.

³¹⁷ Hans Umbreit: „Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft”, in: uő–Bernhard R. Kroener–Rolf-Dieter Müller: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, Erster Halbband: *Kriegs-*

verwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–41 (Militärgeschichtliches Forschungsamt [szerk.]: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 5,1. k.), Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1988, 3–345. o., itt 236. o.; Klaus Latzel: *Deutsche Soldaten – national-sozialistischer Krieg. Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939–1945*, Schöningh, Paderborn, 1998, 135–138. o.

³¹⁸ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 845., 874. és 902. o.

³¹⁹ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 619., 663., 694., 765. és 833. o.

³²⁰ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 738. és 798. o.

³²¹ Henri Michel: *Paris Allemand*, A. Michel, Párizs, 1981, 298. o. sk.

³²² Liselotte S. G. Alynak, 2003. május 25.

³²³ ZF: beschlagnahmte Briefe des Soldaten Schwabe [Schwabe katonai lefoglalt levelei] (1939. december 2-től 1940. június 16-ig), BA R 2/56100, 54–61. l. A német katonák által 1939-ben tömegesen elkövett lengyelországi lopásokról ld. Jochen Böhrer: *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, doktori értekezés, Köln, 2004 (könyvformában: S. Fischer, Frankfurt am Main, 2005).

³²⁴ RKK-VR, 1941. december 16., BA R 29/3, 18–23. l.

³²⁵ RWM: Besprechung der Devisenvorschriften für die besetzten sowjetischen Gebiete [Megbeszélés a megszállt szovjet területekre vonatkozó devizaelőírásokról], 1941. szeptember 8., BA R 2/56060, 18–30. l. A szabályozást 1941. szeptember 16-án bocsátották ki, uo., 102. l.

³²⁶ RBDirektorium RFM-nek, 1942. augusztus 17., BA R 2/56060, 118. l. és 143. l. skk.

³²⁷ Otto Bräutigam: *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des Zweiten Weltkrieges*, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen, 1954, 53. o. sk.; Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 159. o.; H. D. Heilmann (szerk.): „Aus dem Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam”, in: Aly é. m. (szerk.): *Biedermann und Schreibtischtäter*, 123–187., itt 140. o.

³²⁸ Marlene F. G. Alynak, 2003. november 14.; a hasonló fehéróroszországi helyzetről ld. Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburger Ed., Hamburg, 1999, 260–265. o.

³²⁹ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 924., 975. o., 986. o. skk. és 999. o. sk.

³³⁰ Bruno Schmitt-Bodo Gericke: *Die deutsche Feldpost im Osten und der Luftpostdienst Osten im Zweiten Weltkrieg. Archiv für deutsche Postgeschichte*, 1. füz., 1969, 62. o.; Karl Ziegler: *Erinnerungen an die Feldpost im Kriege 1939–1945*, kézirat, Bonn, 1950 (BA-MA Bibliothek, N II c-4), 48. o.; a keleti fronton uralkodó kedvező ellátási helyzetről a második és harmadik télen ld. Rass: „*Menschenmaterial*”, 246. o.

- ³³¹ Zollbestimmungen für Wehrmachtang. in Norwegen [A Wehrmacht norvégiai kötelékébe tartozókra vonatkozó vámhatározatok], BA R 2/58094.
- ³³² WBfh. Norwegen: Versand und Mitnahme von Waren [Áruk küldése és személyes szállítása], 1941. július 14., BA R 2/58094, 155. l. sk.
- ³³³ Az intézkedés okát a svéd vámhivatal beavatkozása szolgáltatta, mert a szabadságosok küldeményeit svéd területen át szállították, WFSt, 1943. január 9., BA R 2/58094, 260. l.
- ³³⁴ TB des Chefint. Norwegen [A norvégiai főhadbiztos tevékenységi jelentése], (1944. január 1.–március 31.), BA-MA RW 7/1711b, 87. l.
- ³³⁵ TB des Chefint. Norwegen [A norvégiai főhadbiztos tevékenységi jelentése], (1944. április 4.–június 30.), BA-MA RW 7/1711b, 243. l.
- ³³⁶ TB des Chefint. Norwegen [A norvégiai főhadbiztos tevékenységi jelentése], (1943. október 1.–december 31.), BA-MA RW 7/1711b, 6. l.
- ³³⁷ RKK-VR, 1942. július 1., BA R 29/3, 223. l. sk.; SS-HA (Klumm) RFSS-nek (Brandt), 1944. november 9., in: Fritz Petrik (szerk.): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Dänemark und Norwegen (1940–1945). Europa unterm Hakenkreuz*, 7. k., Hüthig, Berlin, 1992, 215. o. sk.
- ³³⁸ Schmitt-Gericke: *Die deutsche Feldpost im Osten...*, 3. o. sk.
- ³³⁹ Gerhard Oberleitner: *Geschichte der Deutschen Feldpost 1937–1945*, Steiger, Innsbruck, 1993, 190. o. sk.
- ³⁴⁰ RFM (Schwerin v. K.) Chef OKW-nak [OKW főnökének], 1944. október 24., BA R 2/14554, 2. l.; R 2/323; az olaszországi német megszállás kezdetekor Rommel megszorító parancsot adott ki a Németországha tartó „árak szállítására”, 1943. szeptember 21., BA R 2/30601.
- ³⁴¹ MBiF, Lt. Int. OKH-nak, 1943. augusztus 27., BA R 2/14553, 46–53. l.
- ³⁴² RFM OFP Würzburgnak, 1940. június 12., BA R 2/56059, 33. l.
- ³⁴³ RFM, Zolldirektion (Siegert): Kontrolle der Wehrmachtangehörigen (durch die Hand des Herrn Staatssekretärs dem Herrn Minister) [RFM, Vámigazgatóság (Siegert): Wehrmacht-kötelékbe tartozók ellenőrzése (az államtitkár úr kezéből a miniszter úrnak)], 1942. június 13., BA R 2/56061 28. l.
- ³⁴⁴ Feldpostamt 406 [406. sz. tábori postahivatal], 1940. július, BA-MA RH 24/6/319; Bodo Gericke: *Die deutsche Feldpost im Zweiten Weltkrieg. Eine Dokumentation über Einrichtung, Aufbau, Einsatz und Dienste. Archiv für deutsche Postgeschichte*, 1. füz., 1971, 61. o. sk.
- ³⁴⁵ OKW, 1940. október 10.; Besprechung unter Vorsitz Görings zur wirtschaftlichen Ausnutzung der besetzten Gebiete [Megbeszélés Göring vezetésével a megszállt területek gazdasági kihasználásáról], 1940. október 7., LArch Berlin A Rep. 92/105, 106–108. l; szemérmesen utal erre Umbreit: „Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft”, 236. o.

³⁴⁶ OKW (Reinecke): Über den Versand und die Beschlagnahme von Feldpostpäckchen [A tábori postacsomagok küldéséről és elkobzásáról], 1942. július 14., LArch Berlin A Rep. 92/105, 115. l.

³⁴⁷ Adolf Hitler: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*, Knaus, Hamburg, 1980, 363. o. sk. (1942. augusztus 25–26.) (szerk. Werner Jochmann).

³⁴⁸ Hitler: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*, 366. o. (1942. augusztus 16.).

³⁴⁹ *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942, aufgezeichnet von Henry Picker*, Athenäum, Bonn, 1951, 182. o. (1942. július 17.) (szerk. Gerhard Ritter).

³⁵⁰ Keitel, 1942. augusztus 16., LArch Berlin A Rep. 92/105, 116. l.; 1942. szeptember 17-én az RFM úgy rendelkezett, hogy a Führer-parancs érvényességét kiterjesztik a szövetséges és baráti államokból történő beutazásokra is, uo.

³⁵¹ Göring vor den StS, RK und MbFh. [Göring az államtitkárok, az RK és a katonai parancsnokok előtt], 1942. augusztus 6., IMG, 39. k., 388. és 391. o.

³⁵² Gertrud Seydelmann: *Gefährdete Balance. Ein Leben in Hamburg 1936–1945*, Junius, Hamburg, 1995, 105., 130. és 182. o.

³⁵³ ZFS Kiel: TB [Tevékenységi jelentés], 1942. augusztus 1. – 1943. január 31., BA R 2/56104, 53. l.

³⁵⁴ Reinhardt an die für die ostd. Grenzen zuständigen OFP [Reinhardt a kelet-német határokért felelős OFP-nek], 1942. január 28., erweitert für die nord-, west- und süddt. Außengrenzen [kiterjesztve az északi, nyugati és déli határokra], 1942. október 7., BA R 2/31099.

³⁵⁵ AA (Wiehl) RFM-nek: Hamsterkäufe in Dänemark [Készletfelhalmozások Dániában], 1940. április 27., BA R 2/56058, 13. l.

³⁵⁶ RKK-HV RBDirektoriumnak, 1940. október 5., BA R 2/56045, 14. l.

³⁵⁷ MBiF: TB, Armeefeldpostmeister [Tevékenységi jelentés, tábori postamester] (1940. július 1.–december 31. és 1941. január 1. – június 30.), BA-MA RW 35/1390, 26. o. és BA-MA RW 35/1391, 18. o.

³⁵⁸ H.V.Bl. 1940. november 4.; Frank Keitelnak, 1940. november 25., BA-MA RW 7/1710a, 85. l. sk.; RKK-VR, 1942. február 16., BA R 29/2, 234. l.

³⁵⁹ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 108., 114. (1940. szeptember 4. és 15.), 264., 372. és 576. o.

³⁶⁰ Böll: „Levél egy ifjú katolikushoz”, 458. o. skk. (A fordítást módosítottam. – *Aford.*)

³⁶¹ OKW, 1942. január 21., BA-MA RW 36/126; az OKW/AWA szó szerinti egyező tervezete, 1941. október 6., BA R 2/58094, 411. l.

³⁶² RFM (Wucher), 1942. július 25., LArch Berlin A Rep. 092/105; *Reichszollblatt*, Ausgabe B, 37 (1942), 309. o.

³⁶³ Göring vor den StS, RK und MbFh., Zusammenfassung der Ergebnisse (Klare) [Göring az államtitkárok, birodalmi biztosok és katonai

- parancsnokok előtt, az eredmények összefoglalása (Klare)], 1942. augusztus 6., IMG, 39. k., 391. és 410. o.
- ³⁶⁴ Göring Schwerin v. K.-nak, 1942. augusztus 24., BA R 2/58091.
- ³⁶⁵ RFM (Reinhardt) OFP-nek, 1942. október 7., BA R 2/31099 pas-sim; RFM (Reinhardt), 1942. szeptember 28., R 2/58094, 476. lap; OFP Hamburg HZÄ-nek, 1942. október 8., BA R 2/58088, 277. l.
- ³⁶⁶ Göring MbiF-nek, 1943. november 3., BA R 2/14553, 56. l.
- ³⁶⁷ RFM (Litter): Geldmittel in Dänemark [Pénzeszközök Dániában], 1944. október 2., PA AA R 105210.
- ³⁶⁸ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 407., 363., 406., 816., 417., 738. és 908. o.
- ³⁶⁹ ZFS Nürnberg RFM-nek (Galleiske), 1943. szeptember 3., ZFS-TB (1943–44), BA R 2/56045, 56. l., 2/56105, 111. és 127. l.
- ³⁷⁰ Az említett példák mellett több száz más található a ZFÄ OFP-nek küldött jelentéseiben, BA R 2/56103–6.
- ³⁷¹ AB der MV Belgien [Belgiumi katonai közigazgatás zárójelentése], BA-MA RW 36/257, 155. o.
- ³⁷² NA Rg 242 T 454/92, 973–978. felv. (BA R 6/81), kiemelések az eredetiben (köszönet Wendy Lowernek, hogy felhívta rá a figyelme-met); Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 212. o.
- ³⁷³ Hitler: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*, 63. o. (1941. szeptember 17. és 18.).
- ³⁷⁴ Ránki György (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. Magvető, Bu-dapest, 1983, 1. k., 371. o. (megbeszélés Bodak horvát követtel, 1942. február 14.).
- ³⁷⁵ Hitler: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*. 331. o. (1942. augusztus 6.).
- ³⁷⁶ Vermerk, Tagung in Rowno [Feljegyzés, rownói tanácskozás] (Lt. v. Engelbrechten), 1942. augusztus 26–28., BA R 6/243, 20–22. l.
- ³⁷⁷ Kaufmann rückblickend an Göring [Kaufmann visszaemlékezése Göringnek], 1942. szeptember 4., Frank Bajohr: „... dann bitte kei-ne Gefühlsduseleien.» Die Hamburger und die Deportationen”, in: Forschungsstelle für Zeitgeschichte – Institut für die Geschichte der deutschen Juden (szerk.): *Die Deportation der Hamburger Juden 1941–1945*, Forschungsstelle für Zeitgeschichte – Institut für die Geschichte der deutschen Juden, Hamburg, 2002, 13–29. o., itt 13. o.
- ³⁷⁸ OFP Köln (Kühne) a kölni OLGPräs.-nek, 1941. november 4., in: Walter Rummel – Jochen Rath: „*Dem Reich verfallen*” – „*den Berech-tigten zurückerstattet*”. *Enteignung und Rückerstattung jüdischen Vermögens im Gebiet des heutigen Rheinland-Pfalz 1938–1953*, Verlag der Landesarchivverwaltung Rheinland-Pfalz, Koblenz, 2001, 356. o. skk.
- ³⁷⁹ Peter Longerich: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstel-lung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München, 1998, 705. o. sk.

³⁸⁰ OFP Köln OLGPräs.-nek, 1941. november 4., Rummel – Rath: „*Dem Reich verfallen*”, 189. o.

³⁸¹ OFP Westfalen FÄ-nék, über die beginnende Abschiebung der Juden [a zsidók kezdődő kitoloncolásáról], 1941. december 8., Wolfgang Dreßen: *Betrifft „Aktion 3”. Deutsche verwerten jüdische Nachbarn. Dokumente zur Arisierung*, Aufbau-Verlag, Berlin, 1998, 78. o. skk.; Wilfried Beer: *Kriegsalltag an der Heimatfront. Allierter Luftkrieg und deutsche Gegenmaßnahmen zur Abwehr und Schadensbegrenzung, dargestellt für den Raum Münster*, Hauschild, Bréma, 1990, 157. o.

³⁸² Schwerin v. K. Rosenbergnek, 1942. március 14., Woitkowski: „Graf Schwerin von Krosigk”, 51. o. (LArch Berlin A Rep. 093–03/54611).

³⁸³ RFM (Maaß) OFP-nék, 1942. augusztus 14., Rummel – Rath: „*Dem Reich verfallen*”, 423. o.

³⁸⁴ Dreßen: *Betrifft „Aktion 3”*, 149. o. skk.

³⁸⁵ FS (Rosenberg) MBiF-nék, 1942. január 29., BA R 2/14567, 197. l.

³⁸⁶ Bericht über die M-Aktion [Jelentés a bútorakcióról], 1944. augusztus 7., LArch Berlin B Rep. 039–01/358, 244. l. skk.

³⁸⁷ RFM (Litter): Maßnahmen gegen Juden in Frankreich [Intézkedések a franciaországi zsidók ellen], 1942. február 13., BA R 2/14867, 200. l. sk.

³⁸⁸ Rosenberg Hitlernek, 1941. december 18.; Lammers Keitelnek, 1941. december 31.; Rosenberg Utikalnak, 1942. január 14.; Einsatzstab MbiF-nék, 1942. február 4.; DW: Zwischenbericht [Időközi beszámoló] [1942 ősze], NG 3058; Dt. Botschaft Paris (Schleier) [Párizsi német követség (Schleier)] AA-nak, 1942. január 30., DNK NG-5018.

³⁸⁹ Utikal an Adjutant Görings (Major v. Brauchitsch) [Utikal Göring segédtiszjének (v. Brauchitsch őrnagynak)], 1943. április 21., NA Rg 238/case XI/45, 1017. felv.

³⁹⁰ Dt. Botschaft Paris (Abetz) [Párizsi német követség (Abetz)] AA-nak (Rademacher), 1942. január 31., DNK NG-5018.

³⁹¹ Göring-Besprechung (Berchtesgaden) [Göring-megbeszélés (Berchtesgaden)], 1943. április 28., NA Rg 238/case XI/F. 28 (NG 3392).

³⁹² WB der WaKo: Besatzungskosten [Fegyverszüneti bizottság Wehrmacht-parancsnoka: A megszállás költségei], 1943. április 18., PA AA R 107415.

³⁹³ Rosenberg Hitlernek, 1943. november 17., NA Rg 238/case XI/45, 964–967. felv.

³⁹⁴ Geschäftsprüfung der DW, Paris [A párizsi DW ügyletellenőrzési dokumentációja] („... szabályszerű keretek között”), 1943. szeptember 15., in: Dreßen: *Betrifft „Aktion 3”*, 54. o. skk.; Jean-Marc Dreyfus – Sarah Gensburger: *Des camps dans Paris. Austerlitz, Léviatan, Bassano, juillet 1943-ao t 1944*, Fayard, Párizs, 2003, passim.

³⁹⁵ Rummel–Rath: „*Dem Reich verfallen*”, 192. o.

³⁹⁶ Grohé: „Abschlussbericht über den Großangriff auf Köln 30./31.5.1942“, in: Martin Rüter: *Köln, 31. Mai 1942: Der 1000-Bomber-Angriff*, Janus, Köln, 1992, 198–214. o.

³⁹⁷ DW: Gesamtbericht [Átfogó jelentés], 1944. június 8., Dreßen: *Betrifft „Aktion 3“*, 50. o. skk.

³⁹⁸ DW, 1944. augusztus 7., LArch Berlin B Rep. 039–01/358, 244–246. l.; RMfBO, Koeppen Zölffelnek, 1943. július 16., Dreßen: *Betrifft „Aktion 3“*, 205. o.; a Ruhrvidékről ld. Ralf Blank: „Ersatzbeschaffung durch »Beutemachen«. Die »M-Aktion« – ein Beispiel nationalsozialistischer Ausplünderungspolitik“, in: Alfons Kenkmann–Bernd-A. Rusinek (szerk.): *Verfolgung und Verwaltung. Die wirtschaftliche Ausplünderung der Juden und die westfälischen Finanzbehörden*, Villa ten Hompel, Münster, 1999, 87–101. o.

³⁹⁹ Kanzlei des Führers an OFP, Wien: Veräußerung des dem Dt. Reich zugefallenen jüdischen Vermögens [A Führer titkársága a bécsi OFP-nek: A Német Birodalomra szállt zsidó vagyon elidegenítése], 1942. augusztus 21., BA R 2/31096, 156. l. skk.

⁴⁰⁰ URO [United Restitution Organization] (szerk.): *M-Aktion. Frankreich, Belgien, Holland und Luxemburg 1940–1944*, kézirat (Kurt May), 2. kieg. vált., 1958. október 30., 140., 148. és 156. o.

⁴⁰¹ NSDAP-PK, 1942. június 5.; OFP Köln (Kühne) RFM-nek (Gündel), 1942. június 9., BA 2/31096, 41. l. skk.

⁴⁰² *Köln, 31. Mai 1942*, 93. o. skk.

⁴⁰³ A. J. van der Leeuw: Die Behandlung des in den Niederlanden lagernden Umzugsgutes ausgewandelter Juden [A kivándorolt zsidók költözködéshez előkészített, Hollandiában raktározott tulajdonának kezelése], 1959. július 20., LArch Berlin B Rep. 039–01/321; URO (szerk.): *M-Aktion*, 4. o.

⁴⁰⁴ Angelika Ebbinghaus–Heidrun Kaupen–Haas–Karl Heinz Roth (szerk.): *Heilen und Vernichten im Mustergau Hamburg. Bevölkerungs- und Gesundheitspolitik im Dritten Reich*, konkret, Hamburg, 1984, 68. o.

⁴⁰⁵ Rummel–Rath: *„Dem Reich verfallen“*, 193. o.

⁴⁰⁶ Werkstattfilm e.V.–Mathias Krispin (szerk.): *Ein offenes Geheimnis. „Arisierung“ in Alltag und Wirtschaft in Oldenburg zwischen 1933 und 1945*, kiállításkatalógus, Isensee, Oldenburg, 2001, 125. o. sk.

⁴⁰⁷ Gerhard Aalders: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*, Dittrich, Köln, 2000, 360. o. (ford. Stefan Häring).

⁴⁰⁸ TB der Treuhandstelle Prag [A prágai vagyonügynökség tevékenységi jelentése] [1943 márciusa körül], LArch Berlin B Rep. 039–01/314; Eidesstattliche Erklärung v. Ludvik Engel, Praha d. 4.10.1963 [Ludvik Engel eskü hatályával bíró nyilatkozata, Prága, 1963. október 4-én], LArch Berlin B Rep. 039–01/313, 162. l. sk.; a Ruhr-vidékről ld. Blank: „Ersatzbeschaffung durch »Beutemachen«; Kölnről ld. Dreßen: *Betrifft „Aktion 3“*, 201. o.; Hans Günther Adler: *Der verwalte-*

te Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland, Mohr, Tübingen, 1974, 597. o. sk.

¹⁰⁹ Königsbergeről ld. Götz Aly: *Im Tunnel. Das kurze Leben der Marion Samuel 1931–1943*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2004, 137. o.; Düsseldorfről ld. Pätzold-Schwarz: „Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof“, 129. o. sk.; Michael Zimmermann: „Die Deportation der Juden aus Essen und dem Regierungsbezirk Düsseldorf“, in: Ulrich Borsdorf-Mathilde Jamin (szerk.): *Über Leben im Krieg. Kriegserfahrungen in einer Industrieregion 1939–1945*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1989, 126–143. o., itt 134. o. sk.

¹¹⁰ Frank Bajohr: „Arisierung“ in Hamburg. Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933–1945, Christians, Hamburg, 1997, 331. o. skk.

¹¹¹ Seydelmann: *Gefährdete Balance*, 105. o. sk., Bajohr: „Arisierung“ in Hamburg, 335. o.

¹¹² Aalders: *Geraubt!* 364. o.

¹¹³ „Erläuterungen zum Leistungsbericht der DW für 1943 8.1.1944“, in: URO (szerk.): *M-Aktion*, 185. o.

¹¹⁴ RMfdo (Meyer) RKU-nak, 1942. november 9.; RFM (Eckhardt), 1942. december 1., BA R 2/30585.

¹¹⁵ AA (Maltzan): Schwarzkäufe in Frankreich [Fekete beszerzések Franciaországból], 1941. november 26., PA AA R 107060; MBfF, 1943. április 22., BA R 2/14552, 292. l.

¹¹⁶ A. W. (Morett), 1946. június 15., CAEF B 5701,5.

¹¹⁷ VJP (Veltjens): 2. Erfahrungsbericht des Bev. für Sonderaufgaben [A különleges feladatok megbízottjának 2. jelentése a tapasztaltakról] (1942. július 1. – november 30.), PS–1765.

¹¹⁸ Aalders: *Geraubt!* 44. o.

¹¹⁹ MBfF, Int. (Lenz) OKH-nak, 1942. július 22., BA R 29/4, 118. l. sk.; uő RKK Paris-nak, 1942. augusztus 22.–október 27., BA R 29/4, 130–171. l.; OKW, Geh. Kdosache (Biehler), 1942. november 20. BA R 2/14552, 70. l.

¹²⁰ RFM (v. Manteuffel) VJP-nek (Legler), 1943. február 22., NA Rg 238/case XI/44, 435. felv.

¹²¹ TB des Delegierten der Reichsregierung für Wirtschafts- und Finanzfragen bei der Französischen Regierung (Hartlieb) [A birodalmi kormány gazdasági és pénzügyi küldötte a francia kormánynál, tevékenységi jelentés], 1945. február, HAdDB B 330/4600, 9. l. Mivel az árut állítólag a feketepiaci árak ötszöröséért szerezték be, Hartlieb ezt úgy értelmezte, hogy „lemondtak” a teljes összeg 80 százalékáról, hiszen „ezek az összegek háborús nyereségként csapódtak le a francia gazdaságból”.

¹²² Göring, 1942. augusztus 6., IMG, 39. k., 390. o. sk. és 395. o.

¹²³ Boberach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945*, 1942. október 5., 8., 12., november 9., 4279. o. skk. és 4483. o., hasonlóképpen 4355. o.

⁴²⁴ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/6. k., 505. o. (1942. december 25.).

⁴²⁵ F.H.Q. (Bormann), 1942. december 25., BA R 2/31093, 44. l. sk.

⁴²⁶ Göring-Sitzung in Berchtesgaden zur „Durchführung des Führer-erlasses vom 13.1.1943 über den umfassenden Einsatz von Männern und Frauen für Aufgaben der Reichsverteidigung in den besetzten Gebieten“ [Göring-ülés Berchtesgadenben „az 1943. január 13-i Führer-rendelet végrehajtásáról, a férfiak és nők átfogó bevetéséről a megszállt területeken a Birodalom védelmi feladataira“], 1943. április 28., DNK NG-3392.

⁴²⁷ VJP (Gramsch) RFM-nek (Breyhan), 1943. augusztus 28., BA R 2/67, 16. l. skk.; RFM (Bußmann), 1943. október 8., BA R 2/14552, 324. l. sk.; messzemenően védelmező álláspontot képvisel az ellenséges vagyron kezeléséről Stephan H. Lindner: *Das Reichskommissariat für die Behandlung feindlichen Vermögens im Zweiten Weltkrieg. Eine Studie zur Verwaltungs-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des nationalsozialistischen Deutschlands*, Steiner, Stuttgart, 1991.

Nyugat: a fő támpillér

⁴²⁸ Böll: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, 264. o., 250. o. sk. és 502. o.

⁴²⁹ AB Wirtschaftlenkung in Belgien (MVACHef Lampe) [Gazdaság-szabályozás Belgiumban, zárójelentés (Lampe, katonai közigazgatás, hivatalfőnök)], BA-MA RW 36/257, 157. o.

⁴³⁰ Göring-Besprechung [Göring-megbeszélés] (Berchtesgaden), 1943. április 28., NA Rg 238/case XI/F. 28 (NG-3392).

⁴³¹ TB Nr. 1 des Int. beim MBB/NF [Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság hadbiztosának 1. sz. tevékenységi jelentése] (1940. július 1.–december 31.), BA-MA RW 36/118, 92. o. sk.

⁴³² RS des MBB/NF, Der Int. (gez. v. Falkenhausen) [Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság körlevele, A hadbiztos (v. Falkenhausen sk.)], 1941. október 2., BA-MA RW 36/123. Alexander von Falkenhausen (*1878), gyalogsági tábornok, 1940 májusától 1944. július 18-ig katonai parancsnok Belgiumban. 1944. július 20-ával összefüggésben július 29-én letartóztatták.

⁴³³ RB, Vowi Abt. zum TB der MVB/NF [Reichsbank, nemzetgazdasági osztály a Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Igazgatás tevékenységi jelentéséről] (1942. június 1.–szeptember 1.), 1942. október 24., BA R 2/14552, 66. l. sk.; N. n.: „Elastische Staatsfinanzierung in Belgien“, in: *B-A* (1942), 68. o.

⁴³⁴ TB Nr. 2 des Int. beim MBB/NF [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság hadbiztosának 2. sz. tevékenységi

jelentése] (1941. január 1.–március 31.), BA-MA RW 36/119, 111. o.; AA (Maltzan), Besatzungskosten Belgien [A megszállás költségei Belgiumban] [1942. március], PA AA R 105284.

⁴³⁵ RKK-VR, 1941. július 3., BA R 29/1, 247–252. l.

⁴³⁶ Währung und Finanzen (ld. 311. jegyzet), 1. o.

⁴³⁷ A röplapra 1941. február 6-án találtak rá Brüsszelben, német katonai hivatali fordítás, BA R 2/274, 46. l. skk.

⁴³⁸ RFM (Eckardt): Besatzungskosten in Belgien [A megszállás költségei Belgiumban], 1941. május 16., BA R 2/274, 109. l. skk.

⁴³⁹ Konferenz der Befh. aller drei Waffengattungen und der Wirtschaftsfachleute in Belgien [Mindhárom haderőnem parancsnokainak és gazdasági szakemberek konferenciája Belgiumban], 1941. október 29–30., TB Nr. 4 des Int. beim MBB/NF [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság hadbiztosának 4. sz. tevékenységi jelentése] (1941. július 1.–december 31.), BA-MA RW 36/123, 96. o.

⁴⁴⁰ RKK-VR, 1941. augusztus 13., BA R 29/2, 54–60. l.; RKK Brüssel (Schulte), 1941. november 3., uo., 84. l. sk.; MBB/NF OKH-nak, Währungslage in Belgien [Valutahelyzet Belgiumban], 1941. december 1., BA R 29/3, 36–62. l.; MBB/NF, belg. Besatzungskosten [Belgiumi megszállási költségek] (1941. június–1942. szeptember), Anl. 3 [3. melléklet], 1942. október 28., BA R 29/4, 197. l.

⁴⁴¹ MBB/NF (MVChef): Belgiens Leistungen für die deutsche Kriegswirtschaft [Belgium német hadigazdaság számára nyújtott szolgáltatásai], 1942. március 1., BA-MA RW 36/250, 2–23. l.

⁴⁴² Lt. Int. beim MBB/NF, TB Nr. 5 [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság vezető hadbiztos, 5. sz. tevékenységi jelentés] (1942. I. 1.–1942. VI. 30.), BA-MA RW 36/125, 53. o., Anl. 5 [5. melléklet].

⁴⁴³ Währung und Finanzen (ld. 311. j.), 7. o.

⁴⁴⁴ Wirtschaftslenkung und Wirtschaftskontrolle in Belgien [Gazdasági irányítás és gazdasági ellenőrzés Belgiumban] (MVAChef Dr. Lange), BA-MA RW 36/257, 149. o. sk.; TB Nr. 6 u. 7 des Lt. Int. beim MBB/NF [A Belgiumi és Észak-Franciaországi Katonai Parancsnokság vezető hadbiztosának 6. és 7. sz. tevékenységi jelentése] (1942. július 1.–1943. június 30.), BA-MA RW 36/127 és 129, 32. o. skk. és 37. o. sk.

⁴⁴⁵ RKK-VR, 1941. március 3., BA R 29/1, 104–108. l.; das Abkommen über den Transport [megállapodás a szállításról], uo., 6–19. l.

⁴⁴⁶ Bespr. StS Neumann/KVVChef v. Craushaar in Brüssel [Megbeszélés Neumann államtitkár és v. Craushaar helyettes háborús igazgatási főnök között Brüsszelben], 1941. február 16., BA R 29/1, 202. l.

⁴⁴⁷ RKK-VR, 1941. július 3., BA R 29/1, 247–252. l.

⁴⁴⁸ RKK-VR RKK-HV-nak, 1942. június 1. és 12., BA R 29/3, 192. l. skk. és 202. l.; VJP (Neumann) OKW-nak (Tischbein, Thomas), melléklet, 1942. július 8., NA Rg 328/case XI/44, 546–550. felv.

- ⁴⁴⁹ Währung und Finanzen (ld. 311. jegyzet), 3. o.; MBB/NF (v. Falkenhäusen) VJP-nek (Neumann), 1942. május 14., BA R 2/14552, 20. l. skk.
- ⁴⁵⁰ RFM an den Dt. Kommissar bei der Nationalbank v. Belgien (v. Becker) [RFM a Belgiumi Nemzeti Bank német biztosának (v. Becker)], 1942. október 9., BA R 2/14552, 26. l.
- ⁴⁵¹ Wiehl (AA) an Minister und StS [minisztereknek és államtitkároknak], DNK NG-2181.
- ⁴⁵² Így például 1943. május 27-én 21,6 tonna aranyat, Kommandostelle des Zollgrenzschutzes Frankreich (Mangold) an den Dt. Devisenkommissar in Frankreich (Michel) [Franciaországi Vámhatárőrség Parancsnoksága (Mangold) a franciaországi német devizabiztosnak (Michel)], AN AJ 40/1012, 2. k., 296. l.
- ⁴⁵³ VJP (Gramsch) an den Dt. Devisenkommissar in Frankreich (Michel) [VJP a franciaországi német devizabiztosnak (Michel)], 1942. szeptember 15., AN AJ 40/1012, 1. k., 311. l.
- ⁴⁵⁴ Währung und Finanzen (ld. 311. jegyzet), 5. o. skk.
- ⁴⁵⁵ RFM (Breyhan): Besatzungskosten [A megszállás költségei], 1942. október 13., BA R 2/14552, 52. l. sk.
- ⁴⁵⁶ TB Chefint. Niederl. [A hollandiai főhadbiztos tevékenységi jelentése] (1943. október 1.–december 31.), BA-MA RW 7/1710, 125. l.
- ⁴⁵⁷ Einkommensteuer erhöht [Megemelt jövedelemadó], in: *Wirtschaftlicher Pressespiegel*, 1942. november 23–29., PA AA R 107904.
- ⁴⁵⁸ Die niederl. Staatsschuld [A hollandiai államadósság], in: *Wirtschaftliche Tageschronik*, 1942. május 15., PA AA R 107903. A sokszorosított tájékoztatót a Birodalmi Kancellária Sajtóosztálya adta ki. 1942. június 21-től a *Wirtschaftlicher Pressespiegel* [Gazdasági Sajtótűkör] címen jelent meg.
- ⁴⁵⁹ Die niederl. Staatsschuld [A hollandiai államadósság], in: *Wirtschaftliche Pressespiegel*, 1942. szeptember 28.–október 3., 1943. január 25–31., PA AA R 107904, 106869.
- ⁴⁶⁰ RKK-VR, 1941. január 15., BA R 29/1, 38–46. l.
- ⁴⁶¹ Rinkefeil RFM-nek (Breyhan), 1942. május 21., BA R 2/30666.
- ⁴⁶² RB, Vowi Abt. (Kretzschmann): Besatzungskosten in den nord-u. westeurop. Ländern [Reichsbank, nemzetgazdasági osztály (Kretzschmann): A megszállás költségei az észak- és nyugat-európai országokban], 1941. augusztus 26., BA R 29/2, 71–77. l.
- ⁴⁶³ RWM, monatl. LB über die allgemeine und wirtschaftliche Lage im Ausland [havi helyzetjelentés a külföld általános és gazdasági helyzetéről], [1944. március], NA T 71/59, 785–799. felv.
- ⁴⁶⁴ RMW, monatl. LB über die Niederl. (Hoffmann) [havi helyzetjelentés Hollandiáról (Hoffmann)], 1944. március 10., NA T 71/59, 761. felv. sk.
- ⁴⁶⁵ RFM (Litter): Gefährdung der Guldenwährung [A gulden-valuta veszélyeztettsége], 1944. április 6., BA R 2/56059, 205. l.

⁴⁶⁶ Wirtschaftsprüfstelle: Tögl. Wirtschaftsbeobachtung [Gazdasági ellenőrzőhivatal: Napi gazdasági megfigyelés], 1940. szeptember 19., PA AA R 107901.

⁴⁶⁷ Steuerdruck auf das Wirtschaftsleben [A gazdasági életre gyakorolt adónyomás], in: *Wirtschaftliche Tageschronik*, 1942. május 6., PA AA R 107903.

⁴⁶⁸ *Correspondentie van M. M. Rost van Tonningen*, I. r.: 1921–mei 1942, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1967, 816–828. o. (bev. és szerk. E. Fraenkel-Verkade).

⁴⁶⁹ N. n.: „Die neuen Wirtschaftssteuern”, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1942. május 8. és 11.

⁴⁷⁰ RFM (Breyhan): Besprechung bei Schwerin v. K. [Megbeszélés Schwerin v. K.-nál], 1942. február 6., BA R 2/14552, 165. l. skk. RK, 1942. február 9. Hollandia tehát a „a bolsevizmus elleni hadviseléshez nyújtott hozzájárulást” 1941. július 1-ig visszamenőleg fizetné, uo., 168. l.; Göring Schwerin v. K.-nak, 1942. április 20., uo., 176. l. Az RB átvette Hollandiától az aranyrudakat, és különként 2784 RM-t utalt át az RHK-nak. 1942. május 16-án az RB-Direktorium „a legmélyebb alázattal” közölte a birodalmi pénzügyminiszterrel, hogy „a hollandiai kormány által a keleti hadjáratához nyújtott hozzájárulásként az amszterdami Nederlandsche Bank N.V.-től 1. aranyrészletként 767 darab aranyrúd érkezett be a Deutsche Reichsbank főpénztárába”, melyek 9420 kg-ot nyomnak, és ezért több mint 26 millió RM-t fizettek a Német Birodalom költségvetésébe (uo., 178. l. és 182. l. sk.). Az aktában további tranzakciók iratai találhatók.

⁴⁷¹ Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989*, Dietz, Bonn, 1996, 251–322. o.

⁴⁷² Michelnek az 1933-as árendedmény-törvénnyel [*Rabattgesetz*] kapcsolatos elkötelezett közreműködéséről ld. Aly: *Rasse und Klasse*, 61–63. o. 1938-ban Michel a Gestapóval és az NSDAP-vel együttműködve gondoskodott a hadigazdasági vezetők [*Wehrwirtschaftsführer*] kinevezéséről. Ld. RWM (Michel) az Ober- und Regierungspräsidenteknek, 1938. december 7., NO-12513 (NA Rg 238/case XI/F.32).

⁴⁷³ RWM (Funk) AA-nak, 1940. október 10., AN AJ 40/1019 (Der Dt. Devisenkommissar in Frankreich [A franciaországi német devizabiztos], 27. l.)

⁴⁷⁴ Scheffler életrajzáról ld. Gerlach–Aly: *Az utolsó fejezet*, 186 o. skk.

⁴⁷⁵ RFM (Berger) AA-nak, 1940. szeptember 9., NA Rg 338/case XI/F.44, 884. felv. sk.

⁴⁷⁶ RKK-VR, 1943. február 27., BA R 2/13502, 110. l.

⁴⁷⁷ Besprechung (Vorsitz Göring) [Megbeszélés (ülésvezető: Göring)], 1943. április 28., NA 238/case XI/F.28 (DNK NG-3392); a megbeszélésen részt vett Michel is.

¹⁷⁸ Franz. Note über das dt.-französische Verhältnis [Francia jegyzék a német-francia viszonyról] [1941. április], PA AA (BA) 61136; Dt. Botschaft Paris (Gerstner) [Párizsi német követség (Gerstner)] AA HaPol-nak, 1941. július 3., AN AJ 40/1021, 49. l. sk.

¹⁷⁹ Hans G. Schachtschnabel: „Frankreichs Finanzwirtschaft“, in: BW (1943), 74–77. o.; N. n.: „Der französische Staatshaushalt“, in: B-A (1943), 76. o.; RWM: monatl. LB für Frankreich [havi helyzetjelentés Franciaországról], 1944. február 10., NAT 71/59, 750–752. l. Német tudósítások szerint 1942-ben összesen 157,5 Mrd FF-t vontak le a francia költségvetésből a megszállítás költségeinek teljesítésére és klíringelőlegekre. Ez több volt, mint az összes „francia célú kiadás” (153,9 Mrd FF). 1943-ban ezek a kiadások 143,4 milliárdot tettek ki, míg a megszállítás költségeinek teljesítése és a klíringelőlegek 281,6 Mrd FF-ra nőttek, tehát majdnem a francia állami kiadások 200%-ra. TB (Schaefer), 1944. április 5., PA AA R 106959, 2. o. sk.; Aide-mémoire (Hartlieb–Hemmen), in: Franz. Finanzlage und Vorschläge zur Deckung der Ausgaben [Francia pénzügyi helyzet és indítványok a kiadások fedezésére], 1943. május 7., ABdF 1397199501/12.

¹⁸⁰ TB (Hartlieb), 1945. február, HAdDB B 330/4600, 7. és 15. l.

¹⁸¹ Franz. Finanzlage (Dt. Botschaft Madrid) [Franciaországi pénzügyi helyzet (madridi német követség)], 1945. január 21., PA AA R 106959.

¹⁸² TB (Hartlieb), 1945. február, HAdDB B 330/4600, 65. és 76. l. skk.

¹⁸³ TB (Hartlieb), 1945. február, HAdDB B 330/4600, 5. l.; Évolution de la trésorerie et des dépenses publiques [Közkidadások és államkincstár] 1938–1945, SAEF B 0060911/1.

¹⁸⁴ Pierre Arnould: „Les finances de la France sous l’occupation“, in: uő–Mayer: *La France sous l’occupation*, 39–56. o., itt 39. o. [A németek semmit sem vettek el tőlünk erőszakkal; mindent tisztességesen megvásároltak, de olyan pénzzel fizettek, amelyet tőlünk vettek el.]

¹⁸⁵ AA HaPol (Vermerk [feljegyzés] Reinelt), 1942. november 7., BA R 2/14552, 68. l.; OKW (Kersten) AA-nak 1942. november 6., DNK PS-1741.

¹⁸⁶ RFM (Berger) VJP-nek (Gramsch), 1941. január 15., BA R 29/1, 25. l. sk.; a pénzek valós felhasználásáról ld. RKK-HV RFM-nek, 1941. február 21., uo., 89. l.; Umbuchungen 1941 [1941-es átkönyvelések], BA R 29/2, 82. l. és 163. l. skk.; RFM (Bayrhofer) RVM-nek, 1940. december 10., AN AJ 40/1124 (Besatzungskosten A IV [A megszállítás költségei A IV]); MBiF: Bericht der Gruppe Wi I/2 über die Behandlung feindlichen Vermögens im Geschäftsbereich des Militärbefehlshabers in Frankreich [I/2 gazdasági csoport jelentése az ellenséges vagyon kezeléséről a franciaországi Katonai Parancsnokság ügykörében], 1940. október 20.–1944. augusztus 15., AN AJ 40/589, 6. l. (továbbiakban: Feindvermögen [ellenséges vagyon]).

¹⁸⁷ RFM (Mayer): Rechnungsergebnis 1941 [1941-es számviteli eredmény], 1942. augusztus 6., BA R 2/24250.

- ⁴⁸⁸ Konto A VI der RKK Paris [RKK Párizs, A VI számla], 1941, AN, AJ 40/1124; WaKo, 1941. május 24., DNK NG-3630.
- ⁴⁸⁹ RFM, 1942. október 14., geh. RS., BA R 2/14552, 15. l.; MBiF, Ltr. Int. OKW-nek, 1943. január 18., 114. l. skk.
- ⁴⁹⁰ TB (Hartlieb), 1945. február, HAdDB B 330/4600, 6. és 11. l.
- ⁴⁹¹ RFM: Primetex, 1942. november 30., BA R 2/14553, 35. l. sk.
- ⁴⁹² Papiers „Monange”, Nachkriegsuntersuchungen [„Monange”-papírok, háború utáni vizsgálatok], SAEF B 57045.
- ⁴⁹³ Aufbau, Aufgaben und bisherige Tätigkeit der Roges [A Roges felépítése, feladatai és eddigi tevékenysége] [1942. február], BA R 2/30536, 3. l. sk.
- ⁴⁹⁴ RFM (Bußmann) RHK-nak, 1940. október 24., AN AJ 40/1124. (A számozatlan oldalakon példák százaai találhatók.) Heinz Schmid-Lossberg, Rüstungskontor GmbH stb., 1945. június 8., SAEF B 57045, 12. o.
- ⁴⁹⁵ DSK Frankreich an sämtliche Bankprüfer, Ankauf von ausländischen Wertpapieren durch deutsche Interessengruppen [A franciaországi DSK az összes bankvizsgálónak, külföldi értékpapírok vásárlása német érdekcsoportok által], 1941. október 18., AN AJ 40/1027 (DSK 2.5); RWM (Schlotterer) BdDA-nak és más bankoknak, 1940. október 24., uo. (OZI Kambartel).
- ⁴⁹⁶ DSK Frankreich: Aktien der Compagnie Française des Mines de Bor [DSK Franciaország: Compagnie Française des Mines de Bor-részvények], 1941. II. 21., AN AJ 40/1027 (OZI Kambartel).
- ⁴⁹⁷ DSK Frankreich (Hartmann) Banque de Paris et des Pays Bas-nak, 1941. XII. 1., AN AJ 40/1027 (DSK 2.5).
- ⁴⁹⁸ RFM RHK-nak, 1940. XII. 6. és 9., AN AJ 40/1124.
- ⁴⁹⁹ Besatzungskosten-Kto. Frankreich A I. Benachrichtigungen des RFM [Megszállási költségsszámla Franciaország A I. Az RFM tájékoztatói] (1940. X. 15.–1943. IV. 5.), AN AJ 40/1124. (Ebben a forrásban könnyen találhatók más példák is.)
- ⁵⁰⁰ RFM RHK-nak, 1940. X. 17., AN AJ 40/1124.
- ⁵⁰¹ Umbreit: *Kontinentalherrschaft*, 239. o.
- ⁵⁰² TB (Hartlieb), 1945. február, HAdDB B 330/4600, 17. l.
- ⁵⁰³ AA (Dienststelle Rahn [Rahn-hivatal]): Vorschläge zum dt.-ital. Clearingverkehr [Javaslatok a német-olasz kliringforgalommal kapcsolatosan], 1943. november 1., BA R 2/30601.
- ⁵⁰⁴ További összefüggésekről ld. Klinkhammer: *Zwischen Bündnis und Besatzung*; N. n.: „Das neofaschistische Sozialisierungsprogramm”, in: *NZZ*, 1944. október 31., BA R 8119F/10883.
- ⁵⁰⁵ Bev. Gen. der Dt. Wehrmacht in Italien, Gruppe Finanzen: Kriegslasten Italiens [A Deutsche Wehrmacht olaszországi meghatalmazott tábornokának hivatala, pénzügyi csoport: Olaszország háborús terhe], 1944. január 27., BA R 2/30597, 104. l.
- ⁵⁰⁶ RFM: Dt.-ital. Finanzfragen [Német-olasz pénzügyi kérdések], BA R 2/30597, 143. l. sk.

⁵⁰⁷ RFM: Wirtschaftsbeziehungen zu Italien [Gazdasági kapcsolatok Olaszországgal], 1943. november 20., BA R 2/30601.

⁵⁰⁸ Bernhuber-Orgera, ASBI BdI Arch. Azzolini, Ufficio speciale di coordinamento [Azzolini-archívum, különleges koordinációs iroda], 00520010155 skk.; BdI, Conto No 5019 intestato al ministero Dr. Rodolfo Rahn [5019. sz. számla, számlatulajdonos: Dr. Rodolfo Rahn miniszteriuma], 1943. november 2. – 1946. június 4., ASBI BdI Segreteria particolare [személyi titkárság] 493/5, 17. l. skk.

⁵⁰⁹ Dt. Botschaft in Italien, Finanzabt. (Schmidt) [Olaszországi német követség, pénzügyi osztály] RFM-nek (Berger), 1944. június 29.; Bev. Gen. d. Dt. Wehrmacht in Italien [A Deutsche Wehrmacht meghatalmazott tábornokának olaszországi hivatala], LB (1944. július 16. – augusztus 15.), BA R 2/30598, 94. l. skk., és 135. l. skk.

Kelet: a kiegészítő térség

⁵¹⁰ MoB des dt. Kommissars bei der Nationalbank v. Belgien [A Belgiumi Nemzeti Bankhoz kirendelt német biztos havi jelentése], 1943. március 9., Anlage [melléklet], 1. o., BA-MA RW 36/363.

⁵¹¹ Lemkin: *Axis Rule in Occupied Europe*, 62. o. [A megszállt országok ekképpen nemcsak Németországba irányuló, saját exportjukat finanszírozzák, hanem maguk fizetik polgáraik németországi munkáját is.] MBiF OKH GenQu-nak, 1940. december 7., BA R 2/14601, 5. l. skk.; RFM (Breyhan): Lohntransfer der in Deutschland beschäftigten ausländischen Arbeiter [A Németországban foglalkoztatott külföldi munkások bérátutalása], 1944. május, BA R 2/30909.

⁵¹² TB des Delegierten der Reichsregierung für Wirtschafts- und Finanzfragen bei der Französischen Regierung (Hartlieb) [A francia kormány mellé rendelt gazdasági és pénzügyi kérdések küldöttjének (Hartlieb) tevékenységi jelentése], 1945. február, HAdDB B 330/4600, 9. l.

⁵¹³ RFM (Breyhan): Lohntransfer ausländischer Arbeiter [Külföldi munkások bérátutalása], 1944. május, BA R 2/30909.

⁵¹⁴ AA (Dienststelle Rahn [Rahn-hivatal]): Vorschläge zum dt.-ital. Clearingverkehr [Javaslatok a német–olasz klíringfogalommal kapcsolatban]; RWM (Süsskind-Schwendi): Stellungnahme [Állásfoglalás], 1943. november 10., BA R 2/30601.

⁵¹⁵ AOK 16, OQu az Ortskom.-nak, 1942. január 21., BA R 29/111.

⁵¹⁶ BA R 2/31097.

⁵¹⁷ VO zur Sozialausgleichsabgabe [Rendelet a társadalomszolidaritási járulékról], RGBL. I/1940, 1077. o.

⁵¹⁸ RTO für poln. Landwirt. Arbeiter [Birodalmi tarifarendelet a lengyel mezőgazdasági munkásokról], 1940. január 8., in: Oertel: „Die Kriegsfinanzierung”, 702. o.; téved Ulrich Herbert: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Dietz, Berlin, 1985, 107. o.

⁵¹⁹ Diskussion der VO [A rendelet vitája], GStA Rep. 77/307/4, 141. és 148–153. l.

⁵²⁰ Gesetze zur Änderung des Einkommensteuergesetzes [A jövedelemadó-törvény módosításáról szóló törvények], RGBl. I/1938, 99. o., RGBl. I/1939, 283. o. skk.

⁵²¹ Alf: *Im Tunnel*, 64. o. sk.; Ernst Kaemmel-Eduard Bacciocco: *Einkommensteuergesetz vom 16. Oktober 1934 unter Berücksichtigung aller einschlägigen Vorschriften, Veranlagungsrichtlinien und Verwaltungserlasse*, C. H. Beck, München-Berlin, 1936, 498. o.

⁵²² *Frank-Tagebuch* (ld. 227. jegyzet), 293. és 297. o.; Abt. Finanzen des GG (v. Streit): Besprechung beim Generalgouverneur [Főkörmányszócság, pénzügyi osztály (v. Streit): Megbeszélés a főkörmányszócságnál], 1940. október 4., AAN Reg.GG/796, 292. l. skk.

⁵²³ NSDAP-PK Reinhardtnak, 1942. május 26., BA R 2/56926.

⁵²⁴ RfM: Einkommensteuerliche Sonderbehandlung der Juden, Polen und Zigeuner [Zsidók, lengyelek és cigányok speciális kezelése a jövedelemadó kapcsán], 1943. június 11., Diskussionsbeitrag Hunsche (RSHA) [Hozzászólás a vitához, Hunsche (RSHA)], BA R 2/56926.

⁵²⁵ A keleti munkásokkal szemben alkalmazandó adóztatási és munkajogi eljárásokat szabályozó rendeletek (RGBl. I/1942, 42., 86. o. és 419. o. sk., RStBl. 1942, 265. és 705. o.) szerint legfeljebb 17 RM heti bér maradhatott náluk. Mindazonáltal gyakorlatilag egyetlen keleti munkás sem kapta meg az ehhez szükséges 70 RM heti bért. A keleti munkásokra vonatkozó levonások táblázata (RAM), 1942. június, DNK NG-1952.

⁵²⁶ RGBl., VO über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter [A keleti munkások alkalmazásának feltételeiről kiadott rendelet], 8. és 13. §, 1942. június 30.

⁵²⁷ N. n.: „Das Sparsystem für Ostarbeiter”, in: *B-A* (1942), 339. o. sk.; RKK-HV: Ostarbeiter-Sparen [Keleti munkás takarékbetét], 1942. június 21., BA R 29/112. (A szerző emlékszik még az ötvenes években az NSZK-ban is elterjedt iskolai takarékbetétkönyvekre, amelyekbe ugyanilyen bélyegeket ragasztottak.) Oertel: „Die Kriegsfinanzierung”, 702. o. sk.

⁵²⁸ Oertel: „Die Kriegsfinanzierung”, 702. o. sk.; Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. II. k.: 1941–1943. Akademie-Verlag, Berlin, 1985, 217. o. skk.

⁵²⁹ RfM (Breyhan): Gehalts- und Lohntransfer der in Deutschland beschäftigten ausländischen Angestellten und Arbeiter (1941–1943) [A Németországban foglalkoztatott külföldi alkalmazottak és munkások fizetés- és bérátutalása (1941–1943)], 1944. május, BA R 2/30909.

Mivel itt a külföldi munkások és kényszermunkások csak egy részének az adatait sorolták fel, a táblázatból nem vonható le végkövetkeztetés, de az emelkedő tendencia mégiscsak kiolvasható.

⁵³⁰ Wirtschaftliches Merkblatt (zur Unterrichtung der Truppe) [Gazdasági értesítő (a csapat tájékoztatására)] [1942. május 20.], BA-MA RW 7/1711a, 241. l. sk.

⁵³¹ Christoph Buchheim: „Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs”, in: VfZ, 34 (1986), 117–145. o.; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 240. o. skk.

⁵³² RKK-VR, 1941. június 10., BA R 29/1, 208–214. l.

⁵³³ RKK-VR RFM-nek (Bayrhofer), BA R 29/1, 195. l. sk.

⁵³⁴ RKK-VR RFM-nek, 1941. augusztus 20. és augusztus 29., BA R 29/2, 52. és 62. l.; Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 187. o.

⁵³⁵ RWM, WiStb-Ost, 1941. augusztus 28., BA R 29/2, 68r l.

⁵³⁶ RKK-VR, 1941. június 10., BA R 29/1, 208–214. l.

⁵³⁷ RFM (Bußmann), 1941. június 16., a tárgyalásról, június 10., valamint feljegyzése (RBDi. Winter), június 9., és a beszélgetésről Schlottererrel, BA R 2/14588, 119. l. skk.

⁵³⁸ RKK-VR, 1941. december 16., BA R 29/3, 18–23. l.; RB: Bernhuber Wilhelmnek, 1941. október 20., BA-DH ZA Z-E 10237, 1. k., 315. l.; Schwerin v. K.: Ostland-Währung [Az ostlandi valuta], 1942 február 17., BA R 2/30915.

⁵³⁹ RKK-VR, 1942. május 14., BA R 29/3, 180–182. l.

⁵⁴⁰ RKK-VR, 1942. augusztus 15., BA R 29/4, 120–123. l.

⁵⁴¹ Frank Schwerin v. K.-nak és viszont, 1942. július, BA R 2/14588, 175. l. skk.; Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 175. o.

⁵⁴² RKK-VR, 1941. március 3., BA R 29/1, 104–108. l.

⁵⁴³ Schwerin v. K. Franknak, 1940. április 16., Frank egyetértőleg Schwerin v. K.-nak, 1940. május 31., RFM (Bußmann) an Emissionsbank, Krakau [RFM (Bußmann) a krakkói kibocsátó banknak], 1940. július 25., BA R 2/5102, 95. l. skk., 122. és 136. l.

⁵⁴⁴ N. n.: „Eine Notenbank für die Ukraine”, in: B-A (1942), 123. o. sk.

⁵⁴⁵ RFM (Eckhardt): Umtausch von Rubeln in Karbowanez [Rubel átváltása karbovanyecre], 1942. április 30., BA R 2/14591, 96. l. (Az ügyirat teljes egészében a ZNU alapításával és munkamódszerével foglalkozik.)

⁵⁴⁶ Wehrmachtkosten in der Ukraine [Wehrmacht-költségek Ukrajnában], R 2/30586; RKK-VR, 1943. február 27., BA R 2/13502, 112. l.

⁵⁴⁷ RKU, HA Finanzen [Pénzügyi főosztály], 1943. február 16., BA R 2/30585.

⁵⁴⁸ Verwaltungsbericht der ZNU für 1942 [A ZNU 1942-es igazgatási jelentése] (3. o.), BA R 2/30585.

⁵⁴⁹ Göring Backénak, 1938. október 29., DNK NG-235.

- ⁵⁵⁰ RMEL (Moritz): Getreidelagerräume [Gabonaraktárak], 1938. október 28., BA R 2/18157.
- ⁵⁵¹ Eidesstattliche Erklärung von Kurt Kozuszek [Kurt Kozuszek eskü hatályával bíró nyilatkozata], 1947. február 25., NA Rg 238/case X1/F34, 211-214 felv. (DNK NID-14478).
- ⁵⁵² Joseph Hanimann: „Ungeahnte Frische, fiebrige Ungeduld und subtile Neckerei“, in: FAZ, 2004. július 3., 37. o. (Simone de Beauvoir Jacques-Laurent Bostnak 1939. augusztus 28-án írt leveléből.)
- ⁵⁵³ Göring, 1942. augusztus 6., IMG, 39. k., 385. o.
- ⁵⁵⁴ Wirtschaftspol. RL f. d. Wirtschaftsorg. Ost, Gr. Landwirt. [Gazdaságpolitikai irányelvek a Keleti Gazdasági Szervezetnek, mezőgazdasági csoport], 1941. május 23., IMG, 36. k., 135-157. o.
- ⁵⁵⁵ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 258. o.
- ⁵⁵⁶ Minden idézet, amennyiben nincs más hivatkozás: Aly-Heim: *Vordenker der Vernichtung*, 381-383. o.
- ⁵⁵⁷ Hamburger Institut für Sozialforschung (szerk.): *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*, kiállításkatalógus, Hamburger Edition, Hamburg, 2002, 311. o. (a továbbiakban: *Verbrechen der Wehrmacht*).
- ⁵⁵⁸ *Verbrechen der Wehrmacht*, 311. o., id. Aly: *Rasse und Klasse*, 132. o.
- ⁵⁵⁹ OKW: Rücksendung eigener Winterbekleidung durch die im Osten eingesetzten Truppen [A keleten szolgálatot teljesítő csapatok saját téli ruházatának visszaküldése] 1942. április 30., LArch Berlin A Rep. 92/105, 110. l.
- ⁵⁶⁰ OFP Hamburg RFM-nek, 1942. június 5., BA R 2/58094, 486. l. sk.
- ⁵⁶¹ RMfdbO OKW-nek, 1942. december 9., BA R 2/30585.
- ⁵⁶² RFM: Haushalt der Ukraine für 1942 [Ukrajna költségvetése az 1942-es évre], BA R 2/30585; a csomagakció körüli nehézségekről ld. Goebbels: *Die Tagebücher*, 1/6. k. (1942. október).
- ⁵⁶³ Göring, 1942. augusztus 6., IMG, 39. k., 385. o. sk.
- ⁵⁶⁴ Benzler (Belgrad) AA-nak, 1942. szeptember 13., NA T 120/1174, 70. felv. skk.
- ⁵⁶⁵ Verhandlungen Backe/Bonnafous [Backe-Bonnafous tárgyalások], 1943. március 1., Statistiken über die dt. Forderungen [Statistikák a német követelésekről], 1943-1944, SAEF B 49478/1; MBiF, 19.7.1944 über den Warenverkehr zwischen Deutschland und Frankreich [MBiF, a Németország és Franciaország közötti áruforgalomról, 1944. július 19.], uo., 57046 (Rapports allemands [Német jelentések]).
- ⁵⁶⁶ Tagung in Rowno (Lt. v. Engelbrechten) [Rownói tanácskozás], 1942. augusztus 26-28., NA 242/24, 13. l. (DW files, Foreign Office).
- ⁵⁶⁷ Besprechung (Backe) [Megbeszélés (Backe)], 1942. június 23., Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburger Edition, Hamburg, 1998, 192. o.

⁵⁶⁸ Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord*, 220. o.

⁵⁶⁹ Peter Witte: „... zusammen 1 274 166«. Der Funkspruch des SS-Sturmbannführers Hermann Höfle liefert ein Schlüsseldokument des Holocaust“, in: *Die Zeit*, 2002. január 10.

⁵⁷⁰ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 796–813. o.

⁵⁷¹ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/6. k., 72. és 127. o. (1942. október 5. és 15.); Boberach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945*, 4309. o.; Boelcke (szerk.): *Wollt Ihr den totalen Krieg?* 288. o.

⁵⁷² RFM: Bedeutung der besetzten Ostgebiete nach der dt. Ein- und Ausfuhrstatistik (Ostbilanz) [A megszállt keleti területek jelentősége a német behozatali és kiviteli statisztika tükrében (keleti egyenleg)], 1943. július 30., BA R 2/30675.

⁵⁷³ Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets (szerk.): *Statistisches Handbuch von Deutschland 1928–1944*, Ehrenwirth, München, 1949, 124. o. skk. és 231. o.

⁵⁷⁴ Finanz- und Wirtschaftsstatistische Zahlen (Geheim) [Pénzügyi és gazdasági statisztikai számok (Titkos)], 1944. május 31., BA R 2/24250.

⁵⁷⁵ Aly-Heim: *Vordenker der Vernichtung*, 372. o.

⁵⁷⁶ Brief eines Angestellten des IG-Farben-Werks Premnitz an seinen Direktor [A premnitzi IG-Farben alkalmazottjának levele igazgatójához], 1942. június 14., Kundrus: *Kriegerfrauen*, 318. o. sk.

⁵⁷⁷ Wolfram Wette–Ricarda Bremer–Detlev Vogel (szerk.): *Das letzte halbe Jahr. Stimmungsberichte der Wehrmachtpropaganda 1944–45*, Klartext, Essen, 2001, 241. o. skk.

⁵⁷⁸ Hans-Norbert Burkert (szerk.): *900 Tage Blockade Leningrad. Leiden und Widerstand der Zivilbevölkerung im Krieg*. II. r.: *Texte, Quellen, Dokumente*, Pädagogisches Zentrum, Berlin, 1991, 47. o.

Állami rablás mint alapelv

⁵⁷⁹ N. n.: „Für Juden nur ein Konto. Maßnahmen zur Sicherung des jüdischen Vermögens“, in: *Krakauer Zeitung*, 1939. november 26–27.

⁵⁸⁰ N. n.: „Tätigkeit der Treuhandstelle für das Generalgouvernement“, in: *Die Ostwirtschaft* (1941), 1. sz., BA R 2/5100, 8. l.

⁵⁸¹ GG, Abt. Finanzen (Spindler) an Abt. Innere Verwaltung [Pénzügyi osztály (Spindler) a belső igazgatási osztálynak], 1941. január 15., BA R 2/5100, 5. l.

⁵⁸² Plodeck Franknak, 1942. január 19., Frank-Tagebuch (ld. 227. jegyzet), 74. o. skk.

⁵⁸³ HA Finanzen des GG (Spindler) an die Leiter der anderen HA des GG [A Főkörmányzóság pénzügyi főosztálya (Spindler) a Főkörmányzóság többi főosztálya vezetőinek], 1941. április 24., AAN Reg. GG/574, 22. és 33. l.; HA Finanzen des GG, RS (Spindler) [A Főkörmányzóság pénzügyi főosztálya, körlevél (Spindler)], 1941. január 15., AAN, Reg. GG/1257, 1. l.; treuhänderisch verwaltete Vermögensobjekte (Plodeck) [vagyonkezelőség által kezelt ingatlanvagyonok (Plodeck)], 1940. augusztus 3., uo., 21. l. skk.; Treuhandstelle GG, Runderlass Nr. 11 (Plodeck) [A Főkörmányzóság Vagyonügynökségi Hivatala, 11. sz. körrendelet (Plodeck)], 1940. november 8., uo., 17. l. skk. és 86. l.; egyedi esetek, AAN, Reg. GG/1255.

⁵⁸⁴ RFM (Litter) AA-nak, 1942. október 7., PA AA R 111208.

⁵⁸⁵ RB Vowi Abt.: Besatzungskosten in den nord- und westeuropäischen Gebieten [A megszállítás költségei az észak- és nyugat-európai területeken], 1941. augusztus 26., BA R 29/2, 71-77. l.

⁵⁸⁶ RKK-VR, 1941. október 16., BA R 29/2, 199-203. l.

⁵⁸⁷ TB Nr. 3 des Int. beim WB/NF [Belgiumi és Észak-Franciaországi Wehrmacht-parancsnokság hadbiztosának 3. sz. tevékenységi jelentése] (1941. április 1. - június 30.), BA-MA RW 36/121, 97. o.

⁵⁸⁸ RFM (Eckardt): Besatzungskosten in Belgien [Belgiumi megszállási költségek], 1941. május 16., BA R 2/274, 89. l. skk. és 109. l. skk.

⁵⁸⁹ Bernhuber Orgerának, 1944. november 23., ASBI, Archivo Azzolini, Ufficio speciale di coordinamento, corr. Bernhuber e Nehlsen [Azzolini-archívum, különleges koordinációs iroda, Bernhuber és Nehlsen levelezése], 520010263; ASBI Vigilanza sulle aziende di credito [Hitelintézetek felügyelete], 669/1/1, 26. l.

⁵⁹⁰ Aalders: *Geraubt!* 182. o.

⁵⁹¹ Übersicht über Maßnahmen gegen Juden in den besetzten Gebieten (Rademacher) [Áttekintés a megszállt területeken élő zsidók elleni intézkedésekről (Rademacher)], 1942. május 23., PA AA R 103285, 1. l. A számvevőszék vizsgálati jegyzőkönyvéhez készített 1942. szeptember 17-i mellékletből kitűnik, hogy a szerbiai zsidók gettósítása és legyilkolása összesen 33 500 000 dinárba került, BA R 26/VI/602, 23. l.; Bericht über die Verwaltung des Judenvermögens in Serbien [Jelentés a szerbiai zsidóvagyon kezeléséről (Gurski)], 1944. december 1., (a következőkben: Gurski-Bericht [Gurski-jelentés]) BA R 26/VI/470, 51. l.

⁵⁹² Gurski-Bericht (ld. 591. jegyzet), 51. l. és RH (Müller) GBW-nek, Verwaltung des Judenvermögens [A zsidótulajdon kezelése], 1942. június 3., BA R 26/VI/602, 2-9. l.

⁵⁹³ Vermerk Rademachers [Rademacher feljegyzése], PA AA Pol. Abt. Judenfragen 36/1 (Serbien), 629-632. l.

⁵⁹⁴ Schlussbericht der Kommissarischen Verwaltung des jüdischen Haus- und Grundbesitzes [Zsidó ház- és telektulajdon Biztosi Igazgatásának zárójelentése], 1943. június 22., BA R 26/VI/359, 87. l.

⁵⁹⁵ GBW (Gurski) RH-nak, 1942. szeptember 8., BA R 26/VI/602, 12-20. l.

⁵⁹⁶ RFM (Breyhan), 1942. május 22., BA R 2/30132.

⁵⁹⁷ AA, HaPol (Pamperrien), 1942. június 20., PA AA R 111255; a megbeszélés tárgyát képezte még az ingó zsidóvagyon is, RFM (Breyhan), 1942. július 1., BA R 2/330, 33. l.

⁵⁹⁸ Treuhandverwaltung und Judenvermögen [Vagyonkezelés és zsidótulajdon], 1945. március 23., BA F 627 P, 14. o. sk.

⁵⁹⁹ VJP (Gramsch) AA-nak, 1942. június 20., BA F 627 P, 14. o. sk.

⁶⁰⁰ Gurski-Bericht (ld. 591. jegyzet), 51. l. sk.

⁶⁰¹ Der Bev. des AA beim MB in Serbien [A Külügyi Hivatal megbízottja a Szerbiai Katonai Parancsnokságon] AA-nak, 1941. szeptember 13., hasonlóképp: 1942. november 5., PA AA R 111208.

⁶⁰² Gurski, 1944. október 16., BA R 26/VI/470. 68. l.; Gurski Gramsch-nak (VJP), 1943. április 30., uo., 364. k., 345-357. l.; Schlarp: *Wirtschaft und Besatzung in Serbien*, 294. o. sk. A valós hozam kevesebb lehetett, uo., 297. o. skk. A megszállás költségeinek és az inflációnak a további alakulásáról ld. Bericht von Gotthardt (RWM) [Gotthardt (RWM) jelentése], 1944. január 15., BA R 2/14553, 204-206. l.; az RFM (Breyhan) a szerbiai zsidó vagyont 150 millió RM-re (= 3 Mrd dinár) becsülte, 1942. május 22., BA R 2/30132.

⁶⁰³ Schlarp: *Wirtschaft und Besatzung in Serbien*, 302. o.

⁶⁰⁴ Woermann (AA) v. Rintelennek (AA), Lage in Serbien [Szerbiai helyzet], 1942. szeptember 24., Benzler (Belgrád) távirata alapján, 1942. szeptember 19., NA T 120/1174, 093. felv. skk.

⁶⁰⁵ Részletekről ld. Gerlach-Aly: *Az utolsó fejezet*, passim.

⁶⁰⁶ IfZ-Gutachten (Fauk) [IfZ-szakvélemény (Fauk)], 1960. november 28., LArch Berlin B Rep. 039-01, 17. l. sk.

⁶⁰⁷ Gerlach-Aly: *Az utolsó fejezet*, 453. o.; RFM (Patzner) a prágai birodalmi protektornak, 1942. július 8., LArch Berlin B Rep. 039-01/313, 232 l. sk.

⁶⁰⁸ Dt. Bundesbank LG Berlinnek, 1963. február 11., LArch Berlin B Rep. 039-01/313, 169. l.

⁶⁰⁹ Protokoll v. Jüterbog „über Versorgung der Truppen und Dienststellen der Deutschen Wehrmacht in Ungarn” [Jüterbogi jegyzőkönyv „a Deutsche Wehrmacht magyarországi csapatainak és szolgálati helyeinek ellátásáról”], BA-MA RW 7/1711b, 40-47. l.

⁶¹⁰ Schwerin v. K. Keitelnak, 1944. IV. április 4., BA R 2/14553, 107. lap. sk.

⁶¹¹ Belatiny-Scheffler megbeszélés, 1944. április 29., MOL Z 9 (MNB, titkos elnöki iratok), 39. doboz.

⁶¹² RWM HA III (Leitung Schlotterer) [vezető: Schlotterer], 1944. május 23., Protokoll (Schomaker) [jegyzőkönyv (Schomaker)], 1944. május 31., in: Gerlach-Aly: *Az utolsó fejezet*, 195. o.

⁶¹³ RWM (Schomaker), MB für Ungarn [Magyarországi Katonai Parancsnokság], 1944. június 13., NA T 71/59, 237-240. felv.

⁶¹⁴ Otto Donner (FfW): Zur gegenwärtigen Finanzlage und den Möglichkeiten einer strafferen Steuerpolitik in Ungarn [A jelenlegi pénzügyi helyzetről és egy szigorúbb adópolitika lehetőségeiről Magyarországon], 1944. október eleje, BA R 2/30679.

⁶¹⁵ NA Rg 238/case XI/F24, 308. felv.

⁶¹⁶ RFM (Trapp), 1941. március 17., BA R 2/59888, 67–71. l. A végleges szövegben ez állt: „Az átkerült vagyonnak minden, a zsidókérdés megoldásával összefüggésben álló cél támogatását kell szolgálnia.” (RGBL. I/1941, 722. o.)

⁶¹⁷ Például Preußische Staatsbank RFM-nek (Radebach), 1942. szeptember 24., BA R 2/3180; RFM: Aufzeichnung (Parpatt) [Feljegyzés (Parpatt)], 1945. augusztus 31., NA T 1139/53, NG-5294.

⁶¹⁸ Erlass Hitlers über die Verwertung des eingezogenen Vermögens von Reichsfeinden [Hitler rendelete a Birodalom ellenségeitől elkobzott vagyon értékesítéséről], 1941. május 29., RGBL. I/1941, 303. o.; az eljárási rendelkezésekről és egyedi esetekről vö. BA R 1501/1838 (RM1); RFM (Büro des StS [államtitkári iroda]), 1942, BA R 2/31098, 53–65. l.

⁶¹⁹ RFM (Burmeister) an HA Fin. des GG (Streit) [a Főkörmányzóság pénzügyi főosztályának (Streit)], 1942. május 22., BA R 2/5056, 7. l.

⁶²⁰ RFM (Bayrhofer) an die Finanzverwalt. der Landesregierungen [a tartományi kormányok pénzügyigazgatásainak], 1942. szeptember 26., NA T 1139/50, NG-4997. A zsidó vagyon könyvelését 1942 januárjában módosították. Addig az elkobzott vagyont a XV. rész-költségvetés 3. fejezetének 10. számú jogcíme alatt könyvelték. RFM (Maedel), 1942. január 6., Bespr. (Maedel, Patzer, Matthaeus, Pape) [megbeszélés (Maedel, Patzer, Matthaeus, Pape)], 1941. december 23., NA T 1139/50, NG 5001; RFM: Vereinfachung des Rechnungswesens (Maedel) [A számvitel egyszerűsítése (Maedel)], 1945. január 26., BA R 2/56201, 51. és 62. l.; német részvényeket, kuxákat és államkötvényeket a Preußische Staatsbanknak, minden más értékpapírt a Birodalmi Főpénztárnak kellett leadni, RFM (Patzner) OFP Kölnnek, 1942. május 11., NA T 1139/51, NG 5059; RFM (Schwerin v. K.): Haushaltsführung im Reich im Rechnungsj. 1945 [Költségvetési gazdálkodás az 1945. költségvetési évben], 1945. január 2., BA R 2/56201, 14. l.

⁶²¹ RFM (Maedel), 1944. január 17., a miniszter látogatásáról a sigma-ringeni vasúti kitérőnél, NG-5338.

⁶²² RS an den Leiter der SS-Standortverwaltung Lublin und den Verwaltungsleiter des K.L. Auschwitz (Frank) [Körlevél a lublini SS-álmáshely-igazgatásnak és az auschwitzi koncentrációs tábor igazgatásvezetőjének (Frank)], 1942. szeptember 26., NO-724 (NA Rg 238/case XI/39, 548. felv. sk.); a haláltáborokban 1943. február 3-ig felhalmozódott aranyról, devizáról, töltőtollakról, órákról és „egyéb értékekről” szóló elszámolásokat ld. IMG, 33. k., 60. o. skk. (DNK PS-4024).

⁶²³ Erklärung Thoms [Thom nyilatkozata], 1946. május 8., NA Rg, 238/case XI/39, 551–556. felv.; Vernehmung Thoms [Thom kihallgatása], IMG, 13. k., 661–678. o.; RB zur Verwertung von Schmucksachen etc. [az ékszerek stb. értékesítéséről], 1944. március 31., DNK PS-3947; WVHA (Frank) RFM-nek, 1944. július 24., NA Rg 238/case XI/44, 383. felv. sk.; Patzer (RFM) Gosselnek (RHK), 1944. november 16., NG-5544; IMG, 33. k., 577–581. o.

⁶²⁴ Erklärung des Emil Puhl [Emil Puhl nyilatkozata], 1946. május 3., Baden-Baden, NA Rg 238/case XI/39, 594. felv. sk.

⁶²⁵ RHK (Gossel) RFM-nek (Patzer), 1944. szeptember 7., NG-4094; Patzer Gosselnek, 1944. november 16., NG-5544.

⁶²⁶ Chef der Sipó und des SD [Sipó és SD főnöke] AOK 11-nek, 1942. február 12., DNK NOKW-631.

⁶²⁷ ZFS (Scheplitz, Dolderer) OFP Berlinnek, 1941. április 1., Verwertung von Juwelen und Edelmetall [Drágakövek és nemesfém értékesítése], BA R 2/Anh./80, 11–18. l.; ZuständigkeitsVO [Illetékességi rendelet], RGBl. I/1939, 37. o.; Leeuw: „Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen”, 226. o.

⁶²⁸ VJP, Geschäftsgruppe Devisen [Deviza-ügycsoport], 1943. június 24., LArch Berlin B Rep. 039–01/304, 17. l.; BA R 2/56240, 265. l. skk.

⁶²⁹ RFM, 1941. március 26., NG-4063.

⁶³⁰ Konrad Kwiet: „Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung”, in: Wolfgang Benz (szerk.): *Die Juden in Deutschland 1933–1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft*, Beck, München, 1989, 545–659. o., itt 564. o. sk.

⁶³¹ Gisela Möllenhoff-Rita Schlautmann-Overmeyer: *Jüdische Familien in Münster 1918–1945*, 2,2. k.: *Abhandlungen und Dokumente 1935–1945*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 2001, 793. o. sk.

⁶³² Gisela Möllenhoff-Rita Schlautmann-Overmeyer: *Jüdische Familien in Münster 1918–1945*, 1. k.: *Biographisches Lexikon*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 1995, 669. o. skk.

Pénzmosás a Wehrmacht javára

⁶³³ Einziehung jüdischen Vermögens (Quisling) [Zsidó vagyon elkobzása (Quisling)], 1942. október 28., a norvég államrendőrségnek, másolat a pénzügyi részlegnek (német fordítás), LArch Berlin B Rep. 039–01/381, 3a. l. skk.; az iratot kabinethatározat előzte meg, ld. Raul Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden* [1959], jav. és bőv. kiad., S. Fischer, Frankfurt am Main, 1994, 583. o. sk.; Berit Reisel-Bjarte Bruland: *The Reisel-Bruland Report on the Confiscation*

of Jewish Property in Norway during World War II. Part of Official Norwegian Report 1997: 22 (Oslo), June 1997 (a norvégiai Igazságügyminisztérium által 1996. március 29-én felállított bizottság ki-sebbségekről szóló jelentése), 10. o.

⁶³¹ Übersichtsbericht u. a. zur Beschlagnahme jüdischen Eigentums in Norwegen [Összefoglaló jelentés többek között a norvégiai zsidó tulajdon elkobzásáról], LArch Berlin B Rep. 039–01/381.

⁶³⁵ Az RFM (Maedel) 1943. január 29-én és május 26-án beavatkozott a „norvégiai zsidóvagyon” ügyébe, BA R 2/30513.

⁶³⁶ RH (Müller) an RK Norwegen [Norvégiai RK-nak] és RFM-nek, 1943. november 18., BA R 2/11444, 62. l. skk.

⁶³⁷ Liquidationsamt an die Verwalter von Wohnungen [Felszámolási Hivatal a lakáskezelőknek], d. n., LArch Berlin B Rep. 039–01/381, 54a. l.

⁶³⁸ RK Norwegen, Abt. Finanzen (Korff) [Norvégiai RK, pénzügyi osztály (Korff)] RFM-nek, 1943. november 3., BA R 2/357, 55. l. skk.; említést sem tesz a Felszámolási Hivatalról Bohn: *Reichskommissariat Norwegen*.

⁶³⁹ A parancsot nyilvánvalóan egyszerre adták ki Franciaországra és Belgiumra vonatkozóan a párizsi Ritz Hotelben rendezett találkozók alkalmával (ld. 273. o.). A leírás az MVB/NF zárójelentésére támaszkodik, 16. Teil: Treuhandvermögen, III. Abschnitt: Judenvermögen (MVOR Dr. Pichier) [16. rész: Vagyonkezelői vagyon, III. szakasz: Zsidóvagyon (MVOR dr. Pichier)], 108. o. sk., BA-MA RW 36/227 (a következőkben: Treuhandvermögen).

⁶⁴⁰ Treuhandvermögen (ld. 639. jegyzet), 128. o. sk. és 164. o. sk.; Rudi van Doorslaer: „Raub und Rückerstattung jüdischen Eigentums in Belgien”, in: Constantin Goschler – Philipp Ther (szerk.): *Raub und Restitution, „Arisierung” und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003, 134–153. o., itt 137. o. sk.

⁶⁴¹ Treuhandvermögen (ld. 639. jegyzet), 119. o. sk.

⁶⁴² MBB/NF naplójának RFM-beli kivonata, 1941. február, BA R 2/274, 129. l. skk.

⁶⁴³ Doorslaer: „Raub und Rückerstattung jüdischen Eigentums in Belgien”, 135. o. sk.

⁶⁴⁴ Treuhandvermögen (ld. 639. jegyzet), 119. o. skk.

⁶⁴⁵ Währung und Finanzen (ld. 311. jegyzet), 15. o. sk.

⁶⁴⁶ Doorslaer: „Raub und Rückerstattung jüdischen Eigentums in Belgien”, 140. o.

⁶⁴⁷ RFM, 1944. szeptember 27., BA R 2/305, 37. l.

⁶⁴⁸ BdS Niederlande [a Sicherheitspolizei és az SD hollandiai parancsnoka], 1941. június 21., Leeuw: *Reichskommissariat*, 239. o.

⁶⁴⁹ Verwaltung des Judenvermögens in den Niederlanden (Friedrich) [A hollandiai zsidóvagyon kezelése], 1943. december 11., BA R 2/11443b, 74–97. l.

⁶⁵⁰ Aalders: *Geraubt*, 311. o.

⁶⁵¹ Az ott tevékenykedő német hivatalnokok korrupcióját a ZFS Lübeck 1943/44 dokumentálja, BA R 2/56101, 82–95. l.

⁶⁵² Ebből a szempontból kevésbé összetett Dreyfus: *Enteignung*, 50–54. o.

⁶⁵³ Aalders: *Geraubt*, 272., 189., 244. és 191. o.

⁶⁵⁴ HSSPF (Rauter) Himmlernek, 1942. szeptember 24., LArch Berlin B Rep 039–01/320, 174. l. skk. Február 2-án, tehát az utolsó kisajátítási rendeletek előtt SS-Sturmabführer Schmidt-Stähler, az *Einsatzstab Rosenberg* amszterdami vezetője még ezt jelentette „a zsidókérdésről”: „A német hatóságok még nem találják érettnek az időt egy keleti kényszerkitelepitéshez.” Uo., 168. l.

⁶⁵⁵ Arisierung des niederländischen Wirtschaftslebens [A holland gazdasági élet árjásítása], in: *Wirtschaftliche Tageschronik*, 1942. április 21., PA AA R 107903.

⁶⁵⁶ Verwaltung des Judenvermögens in den Niederlanden (Friedrich) [A hollandiai zsidóvagyon kezelése (Friedrich)], 1943. december 11., BA R 2/11443b, 74–97. l.

⁶⁵⁷ A nagyságrendet, melyet Aalders: *Geraubt*, 393. o.-on megad, a szállási terheket tekintve túl alacsonynak tartom, következőképpen a zsidókra eső részarányt túl magasnak.

⁶⁵⁸ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 6. l.

⁶⁵⁹ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 10. l.

⁶⁶⁰ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 24. és 28. l.

⁶⁶¹ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 71. l. sk. és 100. l. (A francia értékpapírokhoz, ékszerekhez, asztali ezüsthöz, műtárgyakhoz, amennyiben ez ellenséges vagyon volt, nem nyúltak.)

⁶⁶² Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 35. és 41. l.

⁶⁶³ Luftgaukom. Westfr., unbarer Zahlungsverkehr [Nyugat-franciaországi Luftgaukommando, készpénznélküli fizetési forgalom], 1941. január 21., AN AJ 40/11106 (Luftwaffen-Überweisungen [Luftwaffe-átutalások]).

⁶⁶⁴ Hartlieb-Coquelin, 1943. szeptember 9., Aide-mémoire (ld. 479. jegyzet), 1943. május 7., ABdF 1397199801/12.

⁶⁶⁵ DSK Frankreich an Association professionnelle des banques [Franciaországi DSK a Bankok Szakmai Szövetségének], 1941. november 14., AN AJ 40/1027 (DSK 2.5, Verfügungen [Rendelkezések]).

⁶⁶⁶ Memorandum (Hemmen) Lavalnak, 1942. december 15., DNK PS-1741.

⁶⁶⁷ Michael M. Laskier: *North African Jewry in the Twentieth Century. The Jews of Morocco, Tunisia and Algeria*, New York University Press, New York, 1995, 74. o. [Hogy eleget tegyen a különböző német követeléseknek, a zsidó vezetőség kénytelen volt ingatlanokat elzálogosítani, és vagyonos zsidók tulajdonát garanciaként használni bankkölcsönökhöz. Így a zsidók elleni szervezett terrornak figyelemre méltó pénzügyi vetülete is volt.]

- ⁶⁶⁸ Besprechungen [Megbeszélések], 1942. december 11-12., többek között Lt. Int. Pichierrel (MBB/NF) és Maedellel (RFM), NG-5369.
- ⁶⁶⁹ Frl. Stiller (Privatbank in Wien) [Stiller kisasszony (bécsi magánbank)] egy Maedellel (RFM) folytatott beszélgetésről, 1943. január 28., ET T 37/218.
- ⁶⁷⁰ Besprechung [Megbeszélés], 1940. október 16., BA-MA RW 35/772.
- ⁶⁷¹ Herbert: *Best*, 262. o. sk.
- ⁶⁷² MBiF Wirtschaftsabt. zur VO [MbiF gazdasági osztály a rendeletről], 1940. október 14., BA-MA RW 35/772.
- ⁶⁷³ Darstellung der Abt. Wi I/1 [Abt. Wi. I/1 leírása] (töredék), AN AJ 40/614 (5).
- ⁶⁷⁴ Briefwechsel [Levélváltás] MbiF-Sipo, AN AJ 40/616; Claudia Steur: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung“*, Klartext, Essen, 1997, 81. o.
- ⁶⁷⁵ MBiF (Michel): Wirtschaftsbericht [Gazdasági jelentés], 1940. október, BA R 2/265, 73. l. sk.; hasonló 1940. novemberről, R 2/14566, 270. l. skk.; MBiF (Michel) RWM-nek (Klesper, Joerges), 1941. szeptember 22., AN AJ 40/615 (Dt. Beteiligungen. Allgemeines [Német részesedések. Általános rész]).
- ⁶⁷⁶ Compte-rendu de la réunion de liaison finances-production [Beszámoló a költségvetés és a termelés kapcsolatáról], 1942. február 25., SAEF B 0060936.
- ⁶⁷⁷ MBiF (Michel) RWM-nek, 1941. szeptember 22., SAEF 57046.
- ⁶⁷⁸ Abetz Gelichnek (ital. WaKo [olaszországi WaKo]), 1942. július 3-4., Daniel Carpi: *Between Mussolini and Hitler. The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia*, University Press of New England, Hannover NH, 1994, 220. o.
- ⁶⁷⁹ Niedermeyer (MBiF) MbiF-nek (Drueke), 1942. július 4., BA-MA RW 35/1188; MBiF, Niedermeyer, Bericht Nr. 1 [1. sz. jelentés], 1944. november 20., BA-MA RW 35/1191, 14. l.
- ⁶⁸⁰ MBiF (Bargatzky), 1940. augusztus 26., Herbert: *Best*, 263. o.
- ⁶⁸¹ AN AJ 40/619, Mapped 1941 [1941-es irattartó]; uo., 621, 2. k.; Gerstnerről ld. Aly: *Rasse und Klasse*, 210-215. o.
- ⁶⁸² VOBIF, Nr. 49 (1941. december 20.).
- ⁶⁸³ Grundsätze Judenfrage, Vermerke 1943 [A zsidókérdés alapelvei, 1943-as feljegyzések], AN AJ 40/591; négy levélvázlat (Michel) a „Zsidóbírság behajtásáról” a helyi Központi osztály részére, Union des Israelites, Generalkommissar für Judenfragen (Vallat), franz. Finanzministerium [Zsidókérdések főbiztosa (Vallat), fr. Pénzügyminisztérium], 1941. december 15., AN AJ 40/615 (Mappe 12 [12. irattartó], 116. l. sk.); VO über eine Geldbuße der Juden [Rendelet egy zsidó pénzbírságról], 1941. december 17., VOBIF, 49. sz. (1941. december 20.), 325. o. sk.; MBiF (Stülpnagel) OKH-nak, 1941. december 5., NG-117.
- ⁶⁸⁴ RFM (Litter): Maßnahmen gegen die Juden in Frankreich [Zsidók elleni intézkedések Franciaországban], 1942. február 13., Haushalts-

und kassenmäßige Behandlung der Judengeldbuße in Frankreich [A franciaországi zsidóbírság költségvetési és pénztári kezelése], 1942. április 24., BA R 2/14567, 200. l. skk.; OKW RFM-nek: Sicherstellung der Mittel aus der vom MBiF auferlegten Judenbuße usw. [Az MBiF által kiszabott zsidóbírságból befolyt pénzeszközök biztosítása stb.], 1943. április 8., 311. l.; MBiF, LB, 1943 eleje, BA-MA RH 2/592, 52. o. sk.

⁶⁸⁵ NG-4882, NA Rg 238/case XI/38, 734-737. felv.

⁶⁸⁶ Rahn Megerlének (AA), 1943. április 6., NG-2737, NA Rg 238/case XI/38, 741. felv.

⁶⁸⁷ A *Decreto legislativo del Duce „Nuove disposizioni concernenti i beni posseduti dai cittadini di razza ebraica“* [a Duce „Új rendelkezések a zsidó fajhoz tartozó polgárok javairól“] szülő törvényerejű rendeletének 13. cikkelye kifejezetten erről szól, 1944. január 4., *Gazzetta Ufficiale* [Hivatalos Közlöny], 6. sz., 7-12. o.; Magyarországról ld. Gerlach-Aly: *Az utolsó fejezet*, 198. o. skk.

⁶⁸⁸ *Verbrechen der Wehrmacht*, 155. o.

⁶⁸⁹ Az MBiF és a francia kormány zsidóellenes törvénykezéséről ld. N. n.: „Die Rechtsstellung der Juden in Frankreich“, in: *Deutsch-Französische Wirtschaftszeitschrift (La revue économique Franco-Allemande)*, 1 (1942), 2. sz. (június), 12-14. o.; Tables des textes concernant la situation des biens juifs [Zsidó javak helyzetére vonatkozó jegyzék], SAEF B 47361.

⁶⁹⁰ Darstellung der Abt. Wi I/1 [Abt. Wi. I/1 leírása] (töredék), AN AJ 40/614 (5). A „zsidóltanításban“ Michel alárendeltjeként dr. Blanke OKVR, Stenger KVR és dr. Mangold működött közre.

⁶⁹¹ VOBIF, 79. sz. (1942. december 9.), 451. o. sk.; uo., 97. sz. (1943. szeptember 27.), 553. o. sk.; Jean-Marc Dreyfus: *Pillages sur ordonnances. Aryanisation et restitution des banques en France 1940-1943*, Fayard, Párizs, 2003, 107. o. skk.

⁶⁹² MBiF, Abt. Wirtschaft an den Beauftragten des MBiF für das dt. Vermögen in den besetzten franz. Gebieten [MBiF, gazdasági osztály az MBiF megszállt francia területeken lévő német vagyonért felelős megbízottjának], 1942. június 4., AN AJ 40/616 (Feindvermögen, ld. 486. jegyzet).

⁶⁹³ Niedermeyer, 1942. július 4., BA-MA RW 35/1188.

⁶⁹⁴ Ld. például a párizsi Aero-Bank (a berlini Deutsche Luftfahrt A. G. [Német Légiközlekedési Rt.] fiókintézetének) értesítőit; Niedermeyer az Aero-Bankban vezette gyűjtőszámláit és tartotta letéteit, AN AJ 40/621, 5. k. Niedermeyer is főként francia intézőkkel dolgozott, és a kisajátított vállalkozásokat nagyrészt felszámoltatta, uo. 4. k.

⁶⁹⁵ RFM (Litter): Maßnahmen gegen die Juden in Frankreich [Zsidók elleni intézkedések Franciaországban], 1942. február 13., BA R 2/14567, 200. l. skk.

⁶⁹⁶ RFM MBiF-nek, Abwicklungsstab Potsdam [Felszámolási Törzs, Potsdam], 1944. október 11., BA R 2/305, 9. l. skk.

⁶⁹⁷ A felállításról ld. AN AJ 40/591 (Treuhandstelle Organisation [Vagyönügynökségi Hivatal, szervezés]); az alapításról ld. VOBIF, 166. o. (1941. január 9.); Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 89. l.

⁶⁹⁸ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 90. l.

⁶⁹⁹ MBiF, Verwaltungsstab, Abt. Wirtschaft (Michel) [közigazgatási törzs, gazdasági osztály (Michel)] TDT-nek, 1942. május 21., AN AJ 40/591 (Treuhandstelle Org. [Vagyönügynökségi Hivatal, szervezés]), 37. l.

⁷⁰⁰ MBiF, Abt. Wirtschaft für den Chef der MV [gazdasági osztály az MV főnökének], 1944. február 25., AN AJ 40/591 (Treuhandstelle Org. [Vagyönügynökségi Hivatal, szervezés]), 44. l. A főbiztos mellé rendelt, zsidótlantításért felelős MB-megbízott tisztét – legalábbis alkalmasint – Stenger KVR töltötte be. Uo., Grundsätzliche Judenfragen [Alapvető zsidókérdések], 77. l.

⁷⁰¹ AB der TDT, Geschäftsstelle Paris [A TDT zárójelentése, párizsi iroda], 1941. 1. k., AN AJ 40/591 (Rapports de la Treuhand sur sa propre activité [A Treuhand jelentése tevékenységéről]).

⁷⁰² TDT, Geschäftsstelle Paris [A TDT párizsi hivatala], Bericht für 1941, Vorbericht [1941. évi jelentés, előzetes jelentés], 1942. március 14., AN AJ 40/591.

⁷⁰³ Stenger a Zsidókérdések Főbiztosságának, 1942. december 4., AN AJ 40/617, 4. aktacsomó; hasonlóképp 1943. március 31., uo., 618A, 2. aktacsomó.

⁷⁰⁴ Scheffler an Union syndicale des banquiers de Paris et de la province [Scheffler a Párizsi és Vidéki Bankárok Egyesült Szervezetének], 1941. június 21., AN AJ 40/1027 (5. irattartó).

⁷⁰⁵ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 16. l.

⁷⁰⁶ Nyomtatásban in: République Française: *La spoliation financière*, II. k.: *Ouvrage de Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France*, Documentation française, Párizs, 2000.

⁷⁰⁷ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 400. l.; Dreyfus: *Pillages sur ordonnances*, 91. o. skk. félreértelmezi a német „zsidótlantítási” politika egyértelmű pénzgazdasági céljait.

⁷⁰⁸ AB/TDT, Geschäftsstelle Paris [A TDT párizsi hivatalának zárójelentése], 1942 és 1943, AN AJ 40/591.

⁷⁰⁹ Feindvermögen (ld. 486. jegyzet), 93. l. sk.

⁷¹⁰ Anlegung Treuhandgelder [Vagyönügynökségi pénzek befektetése], AN AJ 40/595A; Revision der Treuhand und Revisionsstelle des MBiF [A Treuhand felülvizsgálata és az MBiF Revíziós Hivatala (franciául)], 1944. október 16. (törvényszéki fordítás), LArch Berlin B Rep. 039-01/355.

Támogatás a szövetségesektől

⁷¹¹ Alexander Mach: „Rede v. 5.2.1939“, in: Ladislav Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, Oldenbourg, München, 1980, 25. o.; Machról ld. Tatjana Tönsmeier: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*, Schöningh, Paderborn, 2003, 114. o. skk.

⁷¹² Johann Kaiser: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939–1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa*, doktori értekezés, Bochum, 1969, 402. o.

⁷¹³ Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, 33. o. sk.

⁷¹⁴ Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, 40. o. skk.; Tatjana Tönsmeier: „Der Raub des jüdischen Eigentums in Ungarn, Rumänien und der Slowakei“, in: Goschler – Ther (szerk.): *Raub und Restitution, „Arisierung“...*, 71–91. o., itt 77. o.

⁷¹⁵ Kaiser: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939–1945*, 409. o.

⁷¹⁶ Aly–Heim: *Vordenker der Vernichtung*, 253. o. skk.

⁷¹⁷ Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, 65. o. sk.

⁷¹⁸ AB der DHM Slowakei (Herzog) [A szlovákiai DHM zárójelentése (Herzog)], 1941. május 10., BA-MA RH 31/IV/11.

⁷¹⁹ Kaiser: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939–1945*, 522. o.; Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, 77. o. sk.; Tönsmeier: „Der Raub des jüdischen Eigentums...“, 78. o.

⁷²⁰ JB des Gouverneurs der Slow. Nationalbank (Korvas) [A Szlovák Nemzeti Bank elnökének éves jelentése (Korvas)], 1943. február 27., BA R 2/13492, 356. l. skk.

⁷²¹ RFM, 1942. november, a. n., BA R 2/30703.

⁷²² Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, 119. o.

⁷²³ N. n.: „Abschöpfungsprobleme auch in der Slowakei“, in: *B-A* (1943), 114. o. sk.

⁷²⁴ RFM, 1942. november, a. n., BA R 2/30703; Boelcke: *Die Kosten von Hitlers Krieg*, 120. o.; A. J. van der Leeuw: Gutachten [Szakvélemény], 1962. november 8., zur Enteignung der beim „Bankhause“ Lippmann, Rosenthal & Co. abgelieferten Wertpapiere (Fortsetzung I) [a Lippmann, Rosenthal & Co. „Bankháznál“ leadott értékpapírok kisajátításáról (I. sz. folytatás)], LArch Berlin B Rep. 039–01/322, 10. o.

⁷²⁵ Bescheinigung der kroatischen Juden-Abteilung für Hermann Bosnjak (Blühweiss) und Cilika Pick über die Beschlagnahme verschiedener Wertgegenstände [a horvát zsidóosztály elismervénye Hermann Bosnjaknak (Blühweiss) és Cilika Picknek különböző értéktárgyak lefoglalásáról], 1941. május 17., LArch Berlin B Rep,

039-01/294, 37. l. skk., 59. és 59a l.: Rückerstattungssachen Sternfeld und Anica Polic, verw. Ehrenfreund und weitere Fälle [Visszaszolgáltatási ügyek, Sternfeld és Anica Polic, özv. Ehrenfreund, és további ügyek], uo., 67. l. skk.

⁷²⁶ IfZ (Auerbach) an Wiedergutmachungskammer Berlin [a Berlini Jótételteli Kamarának], 1962. október 3., LArch Berlin B Rep. 039-01/294, 2. l. sk.

⁷²⁷ *Frankfurter Zeitung*, 1943. január 5., BA R 2/60251.

⁷²⁸ Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 764. o.

⁷²⁹ Hermann Neubacher: *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*. Musterschmidt, Göttingen-Berlin-Frankfurt am Main, 1957², 58. és 66. o.; Aufstellung der Dt. Gesandtschaft Sofia [Szófia német követség névsora], 1941. február 3., über Reisekostenvorschüsse „an die Mitglieder der Sonderdelegation Gesandter Dr. Neubacher“ [Útiköltség-előlegek „a dr. Neubacher vezette különdelegáció tagjainak“] (geh. RS). Ennek tagja volt Neubacher mellett dr. Reinhard Koenning (RFM), dr. Reinhardt (RWM), Rudolf Sattler Reichsbank-igazgató, Kaltenegger előjárósági tanácsos (Intendanturrat, OKW), dr. Biehler (OKW) és dr. Ullrich előjárósági tanácsos (OKW), PA AA 10565 (PA Neubacher), 57. l. sk., BA-DH, ZA/ZE/6900 (PA Sattler), 203-205. l.

⁷³⁰ VR RKK-HV-nek (Scholz), 1941. február 17., BA R 29/1, 90. l.

⁷³¹ RKK-VR (Kretzschmann), 1941. március 3., BA R 29/1, 108. l. skk.

⁷³² RKK-VR, 1941. április 9., BA R 29/1, 138-147. l.; RKK Sofia [Szófia RKK] RB-nek (Waldhecker), 1941. április 15., 151-178. l.

⁷³³ RKK Sofia [Szófia RKK] RKK-VR-nek, 1941. június 5. A szófia RKK szerint 1942. április 2-án a „hitel”-keret már elérte 3,4 millió levét, BA R 29/3, 168. l.

⁷³⁴ Dt. Ges., Sofia (Richthofen) AA-nak, 1940. május 31., 1941. február 18., PA AA R 110010.

⁷³⁵ Dt. Ges. Sofia (Beckerle) AA-nak, 1942. november 12., PA AA R 110010; RKK-VR, 1941. december 16., BA R 29/3, 18-23. l.

⁷³⁶ RKK-VR, 1941. december 16., BA R 29/3, 18-23. l.; D. Mischaikov: „Bulgariens Wirtschafts-, Finanz- und Kreditsystem unter dem Einfluss des Krieges”, in: *B-A* (1942), 49-52. o., itt 52. o.; MoB Bulgarien [havi jelentés Bulgáriáról], 1944. február, NA T 71/59, 748. felv. sk.; RB, Vowi Abt. (Eicke), 1944. július 8., BA R 2/13502, 175. l.

⁷³⁷ Ránki (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939-1944*, 2. k., 191. és 196. o.

⁷³⁸ A német részről halogatott levelezést ld. BA-MA RW 7/1709a, 77-156. l.; Kontrolle der Ausfuhr von Waren aus Bulgarien [Áruk Bulgáriából történő kivitelének ellenőrzése], uo., 7/1710b, 213-221. l.; KTB Int. bei der DHM in Rumänien [Romániai DHM hadbiztosának hadi-naplója], 1941. október 31., BA-MA RH 31/I/v.156, 6. l.

⁷³⁹ Dt. Ges. Sofia (Beckerle) AA-nak, 1942. március 12., PA AA R 110010.

⁷⁰ Aaron Assa: *Macedonia and the Jewish People*, Macedonian Review, Szkopje, 1994, 109. o.; Alexandar Matkowski: *The History of the Jews in Macedonia*, Macedonian Review, Szkopje, 1982, 117. o. skk.; Mischaikov: „Bulgariens Wirtschafts-, Finanz- und Kreditsystem...”, 51. o.; Frederick B. Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1972, 62. o.

⁷¹ Anordnung des Bulg. Ministerrats [A bulgáriai minisztertanács rendelete], 1941. július 4., RKK Sofia [Szófia RKK], 1941. július 5., PA AA R 110030.

⁷² Lemkin: *Axis Rule in Occupied Europe*, 189. o. sk.

⁷³ A Bulgária által megszállt területeken élő zsidók vagyonát 1,5 Mrd levára becsüli Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, 62. o.

⁷⁴ Zhamila Kolonomos–Vera Veskovich–Vangeli: *The Jews in Macedonia during the Second World War (1941–1945). Collection of Documents*, I. k., Macedonian Academy of Sciences and Arts, Szkopje, 1986, 125. o.

⁷⁵ *Bulgarisches Amtsblatt* [Bulgáriai Közlöny], 192. sz., 1942. augusztus 29.; német fordítás: LArch Berlin B Rep. 039–01/318.

⁷⁶ Dannecker Eichmann-nak, 1943. február 23. (Beckerle láttamozásával), ET T 37/54.

⁷⁷ Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 804. o. sk.

⁷⁸ KTB WO Sofia (Überblick [Áttekintés]), 1943. június 1–30., BA-MA RW 29/81.

⁷⁹ Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, 64. o. (Ha kiszámoljuk, mekkora volt a háborús infláció, akkor az összeg megfelelőzne. Ez azonban az itt közölt állítások szempontjából lényegtelen.)

⁸⁰ Német nyelvű változat, LArch Berlin B Rep. 039–01/342, 87. l.

⁸¹ A román Pénzügyminisztériumhoz dr. Bersch ORR-t rendelték, az áellenőrzési kérdések megbízottja Schulte ORR volt. Rajtuk kívül – nyilvánvalóan a Szovjetunió elleni esetleges háború szem előtt tartásával – egy útépitési szakembert is küldtek Romániába, valamint egy Fachmann nevű mezőgazdasági szakértőt. Clodius AA-nak (Schwager), 1940. december 13., Clodius Neubachernek, 1940. október 19., PA AA PA Neubacher 10565, 28–30. l.

⁸² RFM (Breyhan): Rumänien-Sitzung [Románia-ülés], 1940. október 12., Schlottererrel, Landwehrrel, Reinhardt (RWM) és Neubacherrel, BA R 2/30703.

⁸³ N. n.: „Das Siedlungswerk von 1942 in Rumänien”, in: *Raumforschung und Raumordnung*, 7 (1943), 62. o. skk.; Jean Ancel: „Seizure of Jewish Property in Romania”, in: Martin Dean (szerk.): *Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and Perspectives*, United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC, 2003, 43–56. o., itt 46. o.

- ⁷⁵⁴ RFM: Truppenausgaben in Rumänien [Csapatkiadások Romániában], 1942. június, BA R 2/60196.
- ⁷⁵⁵ RFM (Mayer): Rechnungsergebnis 1941 [1941-re vonatkozó számviteli eredmény]. 1942. augusztus 6., BA R 2/24250; a „dologi juttatások által történő kártalanítás” [*Abfindung durch Sachleistung*] kezdeti szakaszáról ld. RFM (Bänfer): Ansprüche der umzusiedelnden Volksdeutschen [Az áttelepítendő népi németek igényei], 1939. október 20., BA R 2/30011, 15. l. skk.
- ⁷⁵⁶ RB (Waldhecker), 1941. január 16., BA R 2/30703.
- ⁷⁵⁷ Götz Aly: „*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 1995, 130. o., 257. o. sk. és passim.
- ⁷⁵⁸ Gutachten des IfZ (S. Fauck) zur Judenverfolgung in Rumänien an Wiedergutmachungskammer Berlin [IfZ (S. Fauck) szakvéleménye a romániai zsidóüldözésről a Berlieni Jótételi Kamarának], 1961. szeptember 20., LArch Berlin B Rep. 039–01/298, 14. l. skk.; Ancel: „Seizure of Jewish Property in Romania”, 47. o. skk.
- ⁷⁵⁹ RFM (Breyhan) über die Rumänien-Sitzung in RWM [az RWM-ben tartott Románia-ülésről], 1940. október 12., BA R 2/30703.
- ⁷⁶⁰ PA Sattler, BA-DH, ZA/ZE/6900, 203. l. skk.; RB (Waldhecker): Dt.-rumänische Verhandlungen [Német-román tárgyalások], 1942. január, BA R 2/30703.
- ⁷⁶¹ RB: Dienstreise (Lange, Kretzschmann) nach Athen, Saloniki, Sofia, Bukarest, Belgrad und Budapest [Szolgálati út (Lange, Kretzschmann) Athénba, Szalonikibe, Szófiába, Bukarestbe, Belgrádba és Budapestre], 1941. május 24–30., BA R 29/1, 215–220. l.
- ⁷⁶² Carl Friedrich Goerdeler: „Denkschrift, Nov. 1940”, in: uő: *Politische Schriften und Briefe*, 824. o.
- ⁷⁶³ RB (Waldhecker, Trier), 1940. december 13., BA R 2/30703.
- ⁷⁶⁴ Währungslage in Rumänien [Romániai valutahelyzet] (Blessing), Bukarest, 1941. október 8., abgefasst im Auftrag Neubachers, dem Gouverneur der Rumänischen Nationalbank vorgelegt [szövegezte Neubacher megbízásából, előterjesztve a Román Nemzeti Bank elnökének], BA-MA RH 31/1/v.66.
- ⁷⁶⁵ Der Militärattaché und Chef der Dt. Wehrwirtschaftsmission in Rumänien: Lei-Beschaffung [A katonai attasé és a romániai német hadigazdasági misszió vezetője: Lej-beszerzés], 1941. november; Hitler Antonescunak, 1941. augusztus 14.; Vereinbarung über die Sicherung, Verwaltung und Wirtschaftsauswertung der Gebiete zwischen Dnjestr und Bug (Transnistrien) und Bug und Dnjepr (Bug-Dnjepr-Gebiet) geschlossen am 30.8.1941 in Tighina zwischen dem Königlich Rumänischen Großen Generalstab (Tataranu) und dem OKH (Hauffe) [Megállapodás a Dnyeszter és Bug (Transznisztria), és a Bug és Dnyeper (Bug-Dnyeper-térség) közti területek biztosításáról, igazgatásáról és gazdasági kiaknázásáról, megkötve 1941. au-

gusztus 30-án Tighinában a Királyi Román Nagy Vezérkar (Tataranu) és az OKH (Hauffe) között], BA-MA RH 31/I/v.66.

⁷⁶⁶ KTB des Int. bei der DHM in Rumänien [Romániai DHM Hadbiztosságának hadinaplója], 1941. november 30., BA-MA RH 31/I/v.156, 15. l. skk.; Chefint. in Rumänien zur Ausnutzung des Landes [Romániai hadbiztos az ország kihasználásáról], 1941. április, BA-MA RH 31/I/v.233, 148–159. l.

⁷⁶⁷ Besuch des Generaldirektors im rum. Finanzministerium, Nicolae Rasmeritza bei RBDi. Wilhelm [A főigazgató látogatása a román Pénzügyminisztériumban, Nicolae Rasmeritza Wilhelm Reichsbank-igazgatónál], 1941. július 2., BA R 2/14585, 52. l.; RKK-VR, 1941. december 16., BA R 29/3, 18–23. l.

⁷⁶⁸ Graupner becslése szerint Romániának összesen 200 mill. RM értékben szállítottak aranyat (kb. 70 tonnát). Vermerk über Goldabgaben der Reichsbank v. 20.8.1945, Anlage 2 [1945. augusztus 20-i feljegyzés a Reichsbank aranyátadásáról, 2. sz. melléklet], HAdDB B 331-BAY/678, 48. l. Ezzel szemben a „Svájc – Második Világháború” Független Szakértőbizottság (Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg) 134,4 mill. RM aranyból indul ki, s itt ezt a számot vettem alapul, 55. o.; a szállítások időpontjáról ld. 64. o. Az aranyüzlet további részleteiről ld. Stellungnahme der RB (Wilhelm) über Puhl an Funk [RB (Wilhelm) állásfoglalása Puhlon keresztül Funknak], 1941. december 8., BA R 2/30703.

⁷⁶⁹ W-Verfügung Nr. 1/1943 v. l.l. (Hauffe) [1/1943 sz., január 1-jei gazdasági rendelkezés (Hauffe)], BA-MA RH 31/I/v.134.

⁷⁷⁰ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/12. k., 88. o. (1943. január 10.); Protokoll [jegyzőkönyv] M. Antonescu–Ribbentrop (geh. RS), 1943. január 11., BA-MA RW 7/1711a, 176. l. sk.

⁷⁷¹ Hauffe: Reise der rum. Delegation ins F.H.Q. [A román delegáció útja a Führer főhadiszállására], 1943. január 8–14., BA-MA RH 31/I/v.134.

⁷⁷² DHM Bukarest (Hansen) OKW-AWA-nak (Reinecke), 1943. február 3., BA-MA RH 31/I/v.134; Dt. General beim Okdo d. Rum. Wehrmacht (Hansen) [Német tábornok a román hadsereg főparancsnokságán (Hansen)] OKW-nek (WFSth), 1943. március 5., uo. Az arany mozgását a Deutsche Reichsbank aranyraktárának kiviteli nyilvántartásában szereplő adatok szerint tüntettem föl, HAdDB, BSG 10/62. Némileg eltérő adatok olvashatók ki a háború alatt Németországba szállított olasz aranyérmék dokumentációjából, melyet Herbert Herzog állított össze Bécsben 1957 áprilisában. A III. számú függelékben táblázat található az utolsó háborús években az RB által külföldre helyezett arany mennyiségekről. Itt Romániánál 1943-ban összesen 30 tonna áll február 23-i, április 14-i, május 3-i, május 15-i és május 27-i dátumokkal. HAdDB, B 330/7083, S. 89. o. sk.

⁷⁷³ RKK-VR, 1942. december 5. és 1943. február 27., BA R 2/13502; Goebbels: *Die Tagebücher*, II/12. k., 261. o. sk. (1943. február 5.).

⁷⁷⁴ *Türkische Post*, 1943. május 11., BA R 2/60198.

⁷⁷⁵ Protokoll [Jegyzőkönyv] M. Antonescu–Ribbentrop (geh. RS), 1943. január 11., BA-MA RW 7/1711a, 176. l. sk. A németek persze hamarosan jól felszámolták követeléseiket, ld. Ergänzungsprotokoll [Kiegészítő jegyzőkönyv] (Clodius–M. Antonescu), 1943. július 17., uo. 178. l. sk. Az 1943. január 10-én az F. H. Q.-ban Hitler és Ion Antonescu között tartott megbeszéléseken csak érintették a pénzügyi nehézségeket, ld. Ránki: *Hitler hatvannyalc tárgyalása 1939–1944*, 2. k., 27. o. A németek a Román Nemzeti Bank elnökét, Alexandru Ottolescut „kifejezett aranypolitikusként” tartották, aki elegendő aranytartalék esetén elfogadná a bankjegyforgalom ugrásszerű növekedését. RKK Bukarest (Seiffert) RKK-HV-nek, 1941. december 7., BA R 29/3, 14–17. l. „Ortodox aranyvaluta-politikája” miatt Ottolescut az RWM már 1940 elején simulékonyabb partnerré akarta cserélni. Ez csak 1944 februárjában sikerült, MoB 1940 April Rumänien [Romániai 1940. áprilisi havi jelentés]; NA T 71/59, 962–967. felv.

⁷⁷⁶ RFM (Breyhan): Wehrmachtfinanzierung in Rumänien 1944 [A Wehrmacht 1944-es finanszírozása Romániában], BA R 2/30916, passim; RWM: MoB Rumänien [Romániai havi jelentés], 1944. július, NA T 71/59, 287–290. felv.

⁷⁷⁷ Szinai Miklós–Szűcs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai*, Kossuth, Budapest, 1965³, 427. o. (A könyv eredeti német szövegében a szerző, Götz Aly az „1944. évi március hó 19-én a Királyi Várpalotában du. 12 óra 45 perckor tartott Koronatanács” jegyzőkönyvének a Berliini Landesarchivban található fordítását használja – Protokoll des Kronrats [Koronatanács jegyzőkönyve], 1944. március 19. Gerichtsübersetzung [törvényszéki fordítás], LArch Berlin B Rep. 039–01/281, 42. l. –, melynek szövege némileg eltér a magyar jegyzőkönyvétől. A német fordítás valamivel keményebben fogalmaz: „[...] alles werden sie verschleppen, und werden hierfür nicht mit Gold zahlen, wie den Rumänen, sondern mit ihrem wertlosen Papiergeld” [... mindent el fognak hurcolni, és ezekért nem arannyal fognak fizetni, mint a románoknak, hanem értéktelen papírpénzükkel]. – *Aford.*)

Az arany nyomában

⁷⁷⁸ Photini Constantopoulou–Thanos Veremis: „Introduction”, in: uők (szerk.): *Documents on the History of the Greek Jews. Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis Editions, Athén, 1998; *Jüdisches Lexikon*, „Saloniki” [Szaloniki] és „Griechenland” [Görögország] címszavak.

⁷⁷⁹ Statistisches Reichsamt: Griechenland. Öffentliche Verwaltung und Finanzen (Stand 6.4.1941) [Birodalmi Statisztikai Hivatal: Görögország. Közigazgatás és pénzügyek (1941. április 6-i helyzet)], PA AA R 110262.

⁷⁸⁰ Erről általában ld. Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 737–755. o.

⁷⁸¹ RBev. (Schiedlausky) RWM-nek (Landfried), 1942. március 21., PA AA R 110306. 1942-ben a Németországba irányuló görög (kényszer)export értékének több mint kétharmadát a dohány tette ki. RBev. (Altenburg) AA-nak, 1942. május 4., PA AA R 110264.

⁷⁸² Merten: Eidesstattliche Erklärung [eskü hatályával bíró nyilatkozat], 1970. május 2., LArch Berlin B Rep. 039-01/342, 267. l. skk.

⁷⁸³ RBev. (Schulte): Preisproblem Griechenland [Görögországi árprobléma], 1942. november 27., AA-nak Neubacheren keresztül, PA AA R 110321.

⁷⁸⁴ RFM, 1942. július 15., BA R 2/30936.

⁷⁸⁵ Mackensen (Rom [Róma]) AA-nak, 1942. szeptember 26., NA T 120/1174, 801. felv. sk.

⁷⁸⁶ RFM AA-HaPol-nak, OKW-nek, RWM-nek, RMEL-nek és VJP-nek (másolat, 1942. szeptember 23.), BA R 2/014552, 30. l. sk.; Stellungnahme der RB, Vowi Abt. [RB. Vowi Abt. állásfoglalása], 1942. szeptember 12., uo., 33. l. sk.

⁷⁸⁷ OKW RKK-HV-nak, 1942. szeptember 14., BA R 29/4, 149. l.

⁷⁸⁸ WwiStb Griechenland: Finanzierung der Wehrmachtbeschaffungen [Wehrmacht-beszerzések finanszírozása], 1944. június 10., BA-MA RW 29/116, 3. l.

⁷⁸⁹ Hagen Fleischer: *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941–1944 (Okkupation, Résistance, Kollaboration)*, Lang, Frankfurt am Main, 1986, 116. o.

⁷⁹⁰ N. n.: „Das Kinderelend in Griechenland” [képes tudósítás], in: *Neue Zürcher Zeitung*, 1943. május 30.; az 1940., 1941., 1942. évi görögországi halálozási arányokról ld. Andrew Apostolou: „The Exception of Saloniki”: Bystanders and Collaborators in Northern Greece”, in: *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 165–196. o., itt 169. o.

⁷⁹¹ Währungspläne für Kreta [Valutatervek Kréta számára], 1942. március 8., PA AA R 110283.

⁷⁹² OB im Südosten u. OB der 12. Armee: Feldpostprüfung [A délkeleti hadszíntér főparancsnoka és a 12. hadsereg főparancsnoka: a tábori posta vizsgálata], 1942. január 2., BA-MA RW 40/198.

⁷⁹³ Paul Hahn: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen unter der Besetzung 1941–1944*, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen, 1957, 27. o.

⁷⁹⁴ RBev. (Altenburg) AA-nak, 1942. október 29., PA AA R 110263; KTB des WO Athen [Athéni gazdasági tiszt hadinaplója], 1942. október 24. és 27., BA-MA RW 29/98.

⁷⁹⁵ Preisproblem [Árprobléma], 1942. november 27., PA AA R 110321, 14. o.

⁷⁹⁶ VO des OB Südost v. 30.1.1943 [A délkeleti hadszíntér főparancsnokának 1943. január 30-i rendelete], BA-MA RW 29/100; RB, Zeitungsausschnittssl. zu Griechenland [Újságkivonat-gyűjtemény Görögországról], BA R 2501/4795. 1943 elején Németországban is fontolóra vették a részvénytőkének az állam javára történő kényszeremelését, ld. E. W. Schmidt (Dt. Bank) Walter Tronnak (Creditanstalt-Bankverein, Wien), 1943. február 24., BA R 8119/10880, 266–269. l.

⁷⁹⁷ Paul Hahn, Direktor bei der Reichsbank und von 1941–1944 deutscher Bankenkommissar in Griechenland: Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen während der Besatzungszeit 1941–1944 [Paul Hahn, Reichsbank-igazgató és 1941–1944 között görögországi német bankbiztos: A görög valuta és valutapolitikai intézkedések a megszállás ideje alatt, 1941–1944] (a továbbiakban: Hahn: „Die griechische Währung”), PA AA R 27370 valamint BA R 2/30680; Neubacher: *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, 85. o.; WO Athen, KTB 1942, Anlg. 10, BA-MA RW 29/98.

⁷⁹⁸ OKW Chefint. (Kersten) AA-nak, 1943. március 10. és 23., BA-MA RW 7/1710b, 165. l. skk.; AB des MB Südost, B: Griechenland [Délkeleti Katonai Parancsnokság zárójelentése, B: Görögország] (vázlat, 1945 eleje), NA T 501/258, 97. felv.; Michael R. Palairt: *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941–1946*, Museum Tusculanum Press, Koppenhága, 2000, 33. o. sk.; Hellmuth Höffinghoff: „Die griechische Wirtschaft im Kriege”, in: *Deutsch-Griechische Wirtschaftsnachrichten. Mitteilungen der Deutschen Handelskammer in Griechenland*, 1 (1943), 1. füz. (június), 4–6. o.; RFM, 1943. július 17., BA R 2/14580, 182. l. skk.; a svéd segélyakcióról ld. BA-MA RM 7/1909; RB, Vowi Abt.: Inflation in Griechenland [Görögországi infláció], 1942. szeptember 12., BA R 2/14552, 33. l. sk.; Conrad Roediger: „Die internationale Hilfsaktion für die Bevölkerung Griechenlands im zweiten Weltkrieg”, in: *VfZ*, 11 (1963), 49–71. o.

⁷⁹⁹ Anke Wappler: *Grundzüge der Okkupationspolitik des faschistischen deutschen Imperialismus gegenüber Griechenland vom März 1943 bis zum Oktober 1944*, doktori értekezés, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, 1986, 56. o.

⁸⁰⁰ RFM: Besatzungskosten Griechenland [Görögország megszállásának költségei], 1942. november 26.; RBDirektorium RFM-nek (Bußmann), 1943. március 3., BA R 2/14569, 174., 184. és 190. l.

⁸⁰¹ Clodius és Mackensen (Rom [Róma]) AA-nak, 1942. október 5., NA T 120/1174, 785. felv. skk.

⁸⁰² Hahn közlése szerint szolgálati helyének teljes ügyiratanyagát meg „kellett” semmisíteni. Hahn: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 50. o. Hasonlóképpen nyilatkozott a délkeleti katonai igazgatás főnöke: „Már a megszállás utolsó hónapjaiban [...] elrendelték az akták átfogó válogatását és megsem-

misítését.” Der Chef der MV Südost [Délkeleti MV főnöke] OKH Gen-Qu-nak (Malitzky) (töredék), 1945. április, BA-MA RW 40/115, 5. l.; az akták megsemmisítéséről általában ld. Felix Hartlaub: *In den eigenen Umriss gebannt. Kriegsaufzeichnungen, literarische Fragmente und Briefe aus den Jahren 1939 bis 1945*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002, 1. k., 199. o. (szerk. Gabriele Liselotte Ewenz).

⁸⁰³ RB (Wilhelm), 1942. október 21., BA R 2/14552, 32. l.

⁸⁰⁴ Reisekostenabrechnung, gemäß Anordnung v. 17.10.1942 [Útiköltség-elszámolás, az 1942. október 17-i rendelet értelmében], 1943. augusztus 4., PA AA PA v. Thadden: Geldakte [pénzakta], 129. l. sk.; Vermerk [feljegyzés], 1942. november 18., uo., 121. l. 1943. március 15-én von Thadden Neubacher csoportjának tagjaként említik, uo., 126. l. Később von Thadden úgy mentegetőzött, hogy tisztán „gazdasági megbízatása” volt, ld. pl. Vernehmung in Düsseldorf [kihallgatás Düsseldorfban], 1961. május 7., <http://www.nitzkor.org/hweb> (2002. szeptember 1.).

⁸⁰⁵ Harry R. Ritter: *Hermann Neubacher and the German Occupation of the Balkans, 1940–1945*, doktori értekezés, University of Virginia, 1969, 125. o. sk.; Mark Mazower: *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, New Haven, 2001, 71. o. sk.

⁸⁰⁶ KTB OKW, III. k., 109. o.

⁸⁰⁷ Altenburg AA-nak. 1944. január 26., PA AA Inl. Ig 190, 60. l.; Logothópulosz „ellenállásáról” ld. Apostolou: „»The Exception of Saloniki«...”, 182. o.

⁸⁰⁸ Fakszimile in Michael Molho (szerk.): *In Memoriam. Hommage aux victimes juives des nazis en Grèce*, Communauté israéliite, Tesszalóniki, 1948. Hat nappal később Wisliceny a részletekről rendelkezett: „A zsidómegjelölés 10 cm átmérőjű, hatágú csillag.”

⁸⁰⁹ Dt. Generalkonsul (Schönberg) [Német főkonzul (Schönberg)] AA-nak, 1943. március 15., Martin Seckendorf-Wolfgang Schumann (szerk.): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945)*, Hüthig, Berlin, 1992, 226. o. sk.

⁸¹⁰ Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 745. o.

⁸¹¹ Wislicenynek a brit titkosszolgálat által megfejtett távirata Eichmann-nak, in: Apostolou: „»The Exception of Saloniki«...”, 182. o.

⁸¹² Reisekosten [Útiköltség], 1943. augusztus 4., PA AA PA v. Thadden: Geldakte [Pénzügyi iratsomó], 130. l.

⁸¹³ Bds Griechenland an SBev. Südost [A Sicherheitspolizei és az SD görögországi parancsnoka a délkeleti különmegbízottnak], 1944. augusztus 2., PA AA R 27318, 3. l. A görög törvényt 1943. május 29-én bocsátották ki. 1944 júliusában a *Deutsch-Griechische Wirtschaftsnachrichten* című folyóirat a következőképpen tudósított az athéni zsidók tulajdonáról (2. füz., 67. o.): „A görög Pénzügyminisztérium közli, hogy a zsidóvagyonot kezelő hivatal a Thiszeosz utca 10. alatt

került elhelyezésre, mely címen minden érdekeltnek jelentkeznie kell.”

⁸¹⁴ Nikolaosz Tzavarasz közlése, 1945. szeptember 11., LArch Berlin B Rep. 039-01/342, 237. l. skk.

⁸¹⁵ Elias Douros: (apologetischer) Bericht über die Verwaltung der israelitischen Vermögen von Nord-Griechenland (Gerichtsübersetzung) [(mentegetőző) beszámoló az észak-görögországi izraelita vagyion kezeléséről (törvényszéki fordítás)], 1945. július 1., LArch Berlin B Rep. 039-01/344.

⁸¹⁶ Mazower: *Inside Hitler's Greece*, 248. o.

⁸¹⁷ Österreichischer Rundfunk, report international [Osztrák Rádió, nemzetközi riport], 2000. augusztus 9., <http://magazine.orf.at/report/int/sendungen/000823/0008233.htm> (2002. augusztus 31.). Enepekidisz is a zsidóüldözés központi alakjának tartja Mertent („Minden fajsúlyos okiraton, amely elhagyta a katonai igazgatás polgári osztályát, ott állt a »DR. MERTEN« aláírás.”), in: Polychronis Enepekidis: Die „Endlösung” in Griechenland zum ersten Male ins Licht gerückt. Die Ausrottung von 70.000 Juden [A görögországi „Endlösung” megvilágítása első ízben. 70 000 zsidó kiirtása] (fordítás, kézirat), LArch Berlin B Rep. 039-01/345, 23. o.

⁸¹⁸ N. n.: „Rush is on for Nazi gold in Greek sea”, in: *The New York Times*, 2000. július 31.

⁸¹⁹ Fleischer: *Im Kreuzschatten der Mächte*, 365. o.

⁸²⁰ Mackensen (Rom [Róma]) AA-nak, 1941. október 21., AA (Hudeczek): Wirtschaftsprogramm [Gazdasági program], 1942. október 16., NA T 120/1174, 752. felv. skk.

⁸²¹ KTB OKW, IV,1. k., 665. o., III. k., 109. o.

⁸²² WO Saloniki (Müller): Beschäftigung von Juden [Zsidók foglalkoztatása], 1942. október 30. és november 14., BA-MA RW 29/109, 25. és 75. l.

⁸²³ Leni Yahil: *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*, Luchterhand, München, 1998, 560. o. (ford. H. Jochen Bußmann); Hans Safrian: *Die Eichmann-Männer*, Europa, Wien-Zürich, 1993, 238. o. skk.; Michael Molho (szerk.): *In Memoriam, gewidmet dem Andenken an die jüdischen Opfer der Nazi Herrschaft in Griechenland*, Essen, 1981, 1. k., 48. o.; Athener LG im Prozess gegen Merten [Az athéni bíróságon folytatott per Merten ellen], 1958. március 24., 28. o. skk., LArch Berlin B Rep. 058/839, 15-18. k.

⁸²⁴ BA-MA RW 29/110, Anl. 12 [12. melléklet]; Ulrike Drißner: *Die Deportation der Thessaloniker Juden während der Zeit der deutschen Besatzung von April 1941 bis August 1943*, történettudományi szakdolgozat, Universität Stuttgart, 1990, 69. o.

⁸²⁵ Aussage Merten [Merten vallomása], 1959. február 27., LArch Berlin B Rep. 039-01/347.

⁸²⁶ RWM (Pasel) RFM-nek, 1943. augusztus 9., BA R 2/310, 117. l.

- ⁸²⁷ Molho (szerk.): *In Memoriam. Hommage aux victimes juives...*, 79. o.
- ⁸²⁸ LArch Berlin B Rep. 039-01/346, 124. l. skk.
- ⁸²⁹ Responsible Declaration des Central Board of the Jewish Communities of Greece [A görögországi zsidó közösségek központi vezetőségének felelősség-nyilatkozata], 1948. május 12., NA RG 59 (1945-49), 4255. doboz (köszönet Martin Deannek). Hahn szerint öt aranyfont 100 birodalmi márkának felelt meg. Ez szintén 12 tonnát jelent.
- ⁸³⁰ SBev. (Graevenitz) AA-nak, 1944. március 26., BA R 2/30674.
- ⁸³¹ Befh. Saloniki-Ägäis (Merten) [Szaloniki-égei-tengeri parancsnok (Merten)]: Jüdisches Vermögen [Zsidó vagyon], 1943. június 15., LArch Berlin B Rep. 039-01/342, 92. l.
- ⁸³² Merten a Berliini Jóvátételi Hivatalnak (jegyzőkönyv), 1964. február 3., LArch Berlin B Rep. 039-01/346, 94. l. skk.; ezzel ellentétes, hiteltelen kijelentések, 347. l.
- ⁸³³ Eidesstattliche Erklärung Wislicenys [Wisliceny eskü hatályával bíró nyilatkozata], 1947. június 27., LArch Berlin B Rep. 039-01/247, 243-248. l.; Zeugenaussage Wislicenys (Nürnberg) [Wisliceny tanúvallomása (Nürnberg)], 1946. január 3., ET T 37; Mazower: *Inside Hitler's Greece*, 243. o.
- ⁸³⁴ RVM (Rau) OKH-nak, Chef Transportwesen [szállítmányozási ügyek főnöke], 1944. március 1., PA AA R 110285; a Délkeleti Parancsnokság zárójelentésének (1945. eleje) a „zsidóvagyonról” közölt valamennyi adata hamis, NA T 501/358, 546. felv. skk.
- ⁸³⁵ Jacques Stroumsa: *Geiger in Auschwitz. Ein jüdisches Überlebensschicksal aus Saloniki 1941-1967*, Hartung-Gorre, Konstanz, 1993, 38. o. sk. (szerk. Erhard Roy Wiehn, ford. Brigitte Pimpl).
- ⁸³⁶ RKK-VR, 1942. november 5., BA R 29/4, 174-177. l.; Schaefer an LZB Bayern-Vorstand [LZB Bayern igazgatótanácsának], 1948. október 17., HAdDB Pers 101/20.335; RB (Wilhelm), 1942. október 21., BA R 2/14552, 32. l.
- ⁸³⁷ *Berliner Börsen-Ztg.*, 1943. február 1., BA R 2501/7098, 25. l.; Hahn: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 5. o.
- ⁸³⁸ AB des MB Südost [Délkeleti Katonai Parancsnokság zárójelentése] (1945 eleje), NA T 501/358, 503. felv.; Mazower: *Inside Hitler's Greece*, 357. o.
- ⁸³⁹ Az arany ilyen irányú felhasználására nem tér ki sem Wappler: *Grundzüge der Okkupationspolitik...*, 56. o. sk., sem Eberhard Rondholz: „Eine längst vergessene Geschichte. Warum Johannes Rau um die Jüdische Gemeinde von Thessaloniki einen so großen Bogen gemacht hat”, in: *konkret* (2000), 8. füz.
- ⁸⁴⁰ Protokoll o. D. [Dátálatlan jegyzőkönyv], csatolt irat (OKW an Chefint. beim WB Südost Saloniki [Wehrmacht Délkeleti Parancs-

nokság Főhadbiztosságának, Szaloniki]), 1943. június 15., BA-MA RW 7/1710b, 176. l. skk.

⁸⁴¹ Telegr. [Távirat], 1943. október 5., LArch Berlin B Rep. 039-01/343, 390. l.

⁸⁴² Lagebericht des MB Griechenland für MB Südost für November 1943 [A görögországi Katonai Parancsnokság 1943. novemberi helyzetjelentése a Délkeleti Katonai Parancsnokságnak], BA-MA RH 2/685, 53. l.

⁸⁴³ Der Beauftragte des AA beim WB in Serbien [Külügyi Hivatal megbízottja a Szerbiai Wehrmacht Parancsnokságnál] AA-nak (für Gesandten Neubacher [Neubacher követnek]), 1943. november 13., PA AA R 110358; MB Griechenland MB Südostnak [A görögországi Katonai Parancsnokság a Délkeleti Katonai Parancsnokságnak], 1943. december 10., BA-MA RW 7/1711a, 3-41. l.

⁸⁴⁴ RBDirektorium: Gold für Griechenland [Arany Görögország számára]. 1943. december 1. – 1944. május 25., BA R 2/14553, 131-143. l.; AA (Fischer) SBev. Südostnak [délkeleti különmegbízottnak], 1944. március 1., PA AA R 110358; RFM: Währungsfragen Balkan [Balkáni valutakérdések], 1942. november 8., PA AA R 110285; RFM: Protokolle [Jegyzőkönyvek] (Bayrhofer és Hahn), 1943. november 8., BA R 2/14569, 194-196. l.; Hahn: „Die griechische Währung” (ld. 797. jegyzet); uő: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 28-35. o. Görögország, Albánia és Szerbia számára Hahn szerint Göring 1944. január 20-án visszamenőlegesen engedélyezte Neubachernak az „aranyhoz való hozzáférést 6 hónapos időszakra havi 4 millió RM-ig” (29. o.); *Goldtransaktionen im Zweiten Weltkrieg: Kommentierte statistische Übersicht. Ein Beitrag zur Goldkonferenz in London, 2.-4. Dezember 1997*, ausgearbeitet von der unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Bern, Dezember 1997, 55. és 64. o. (A görögországi szállítmányok a VI/3-es, „Zweigstellen der Dt. Reichsbank” [a Deutsche Reichsbank kirendeltségei] tétel alatt találhatók.)

⁸⁴⁵ SBev. (Graevenitz) AA-nak, 1942. november 17., PA AA R 110358.

⁸⁴⁶ Telegr. [Távirat] (Graevenitz), 1943. december 9. és 10., PA AA R 110285.

⁸⁴⁷ Gotthardt-Neubacher, 1944. január 15., BA R 2/14553, 204. l. skk.

⁸⁴⁸ Graevenitz AA-nak, RFM (Breyhan) részére, 1944. október 4., PA AA R 110357.

⁸⁴⁹ Hahn: „Die griechische Währung” (ld. 797. jegyzet), 41. o.; uő: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 30. o.

⁸⁵⁰ Neubacher: *Sonderauftrag Südost 1940-1945*, 87. o.

⁸⁵¹ Hahn: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 40. és 52. o. sk.

⁸⁵² A kisebb beérkező összegek (1943. február 5-én és november 15-én) különleges célokat, pl. katonai kémkedést szolgálhattak. Hahn:

„Die griechische Währung” (ld. 797. jegyzet), 55. o., Anlage 5 [5. melléklet], 2. o.

⁸⁵³ Hahn: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 51. o.; téved Palairot: *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941–1946*, 36. o., aki minden bizonnyal nélkül állítja, hogy a Reichsbank az aranyat már hónapokkal korábban szállította, és Athénban halmozták fel novemberig. Apologetikusan fogalmaz („szinte hihetetlen módszer”) Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 224. o.; Mazower: *Inside Hitler's Greece*, 72. o. pedig nem ismeri pontosan a valós fejleményeket.

⁸⁵⁴ AB der MV in Griechenland [A görögországi katonai igazgatás zárójelentése] (73. o.) [1943 elején], BA-MA RW 40/116b. A „zsidóvagyon” témájáról (81. o. skk.) írt valamennyi adat egytől egyig hazugság.

⁸⁵⁵ RB, Vowi Abt.: Zur Frage der Einführung einer Goldrechnung in Griechenland [Az aranyalapú számvitel görögországi bevezetésének kérdéséről], 1944. augusztus, BA R 2/14569, 224–228. l.

⁸⁵⁶ Palairot: *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941–1946*, 125. o. sk.; SBev. in Athen (Graevenitz) [Athéni különmegbízott (Graevenitz)], 1944. március 26., BA R 2/30674.

⁸⁵⁷ Kurse des Goldpfundes in Athen [Az aranyfont árfolyama Athénban] (1943. május 19.–1944. augusztus 31.), BA R 2501/7098, 4–8. l.; RB, Vowi Abt., 1943. március 23., BA R 29/105, 19. l.; MB Griechenland, LB der MV für Nov. 1943 [Görögországi Katonai Parancsnokság, a katonai igazgatás 1943. novemberi helyzetjelentése], DNK NOKW-1794; TB des Chefint. b. OB Südost [Délkeleti Főparancsnokság főhadbiztosának tevékenységi jelentése] (1943. január 16.–szep-tember 4.), BA-MA RW 7/1709b, 155–162. l.; szélsőségesen apologetikusan fogalmaz Fleischer: *Im Kreuzschatten der Mächte*, 452. o. skk.; Rainer Eckert: „Die wirtschaftliche Ausplünderung Griechenlands durch seine deutschen Okkupanten vom Beginn der Besetzung im April 1941 bis zur Kriegswende im Winter 1942–43”, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 36 (1988), 233–266. o., itt 265. o. téved, amikor a forrásokat messzemenően figyelmen kívül hagyva úgy találja, hogy az inflációs ráta 1943 márciusától „ismét meredeken emelkedett”; Stephen G. Xydis: *The Economy and Finances of Greece under Occupation*, Greek Government Office of Information, New York, 1945 is elvéti a lényegét, akárcsak Boelcke: „Kriegsfinanzierung im internationalen Vergleich”, 23. o. sk.

⁸⁵⁸ RFM (Berger) an Chefint. beim OB Südost [a Délkeleti Főparancsnokság főhadbiztosának], 1943. április 24., BA-MA RW 7/1710b, 170. l. sk.; RFM (Berger) AA-nak (Wiehl), 1943. május 12., BA R 2/30674.

⁸⁵⁹ OKW an Chefint. b. WB Südost [a Wehrmacht Délkeleti Parancsnokság főhadbiztosának], Ressortbesprechung Griechenland [Görögország ügykörében tartott megbeszélés], 1943. június 15., BA-MA RW 7/1710b, 176. l. skk.; hasonló volt Neubacher Göringgel

folytatott vitája, ld. Neubacher: *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, 93. o.

⁸⁶⁰ WO Athen, 1943. július 16., BA-MA RW 29/103, 15. l.; Hahn szerint 1943. július 3-án és 7-én „aranyszállítmányok érkeztek be”.

⁸⁶¹ Neubacher: *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, 89. o.

⁸⁶² Palairot: *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941–1946* még azt sem veszi tudomásul, hogy felszámolták a görög zsidók tulajdonát.

⁸⁶³ Neubacher: *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, 88. o. skk.

⁸⁶⁴ Geh. Kdosache für Chef OKW [Titkos kommandó-ügyirat az OKW főnökének], Wirtschaftsfrage und Wehrmachtfinanzierung in Griechenland [Gazdasági helyzet és Wehrmacht-finanszírozás Görögországban], 1944. június 20., BA-MA RW 7/1712, 105. l. sk., AB des MB Südost [A Délkeleti Katonai Parancsnokság zárójelentése], NA T 501/358, 538. felv.

⁸⁶⁵ Hahn: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen...*, 52. o. skk.

⁸⁶⁶ AB des MB Südost [A Délkeleti Katonai Parancsnokság zárójelentése], NA T 501/358, 538. felv. sk.

⁸⁶⁷ N. n.: „Simon Wiesenthal verklagt den griechischen Staat”, in: *Der Tagesspiegel*, 1970. november 13.; Merten LG Berlinnek, 1970. november 13., LArch Berlin B Rep. 039–01/342, 275. l.

⁸⁶⁸ N. n.: „Hunt for sunken Jewish treasure” (2000. augusztus 11.), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/875376.stm> (2002. szeptember 1.); N. n.: „Divers end search for Greek Jewish gold” (2002. augusztus 15.), <http://www.cnn.com/2000/WORLD/briefs/08/12/europe.1208> (2002. szeptember 1.).

⁸⁶⁹ Hagen Fleischer: „Griechenland”, in: Wolfgang Benz (szerk.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Oldenbourg, München, 1991, 241–274. o., itt 267. o.

⁸⁷⁰ Lea Rosh–Eberhard Jäckel: *„Der Tod ist ein Meister aus Deutschland”. Deportation und Ermordung der Juden, Kollaboration und Verweigerung in Europa*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1990, 82. o.

⁸⁷¹ Bernhuber Oregerának, Bernhuber Pelligrininek, 1944. augusztus 9., ASBI Arch. Azzolini, Ufficio speciale di coordinamento [Azzolini-archívum, különleges koordinációs iroda], 00520010114/005200101160.

⁸⁷² Der Chef des OKW: Einsetzung eines Kommandanten Ost-Ägäis und Dienstanweisung [OKW főnöke: Kelet-égei-tengeri parancsnok kinevezése és szolgálati utasítás], 1944. május 10., BA-MA RM 7/239, 341. o. skk.

⁸⁷³ SKL Mar.Gr.Südnek, 1944. június 9., Mar.Gr.Süd OKM-nek, 1944. június 10. BA-MA RM 7/239, 320. l. sk.; „Führererlass an den Kdt. der Festung Kreta u. an den Kdt. Ost-Ägäis über deren Befugnisse als Gerichtsherren »für den Fall der Isolierung«, 6.6.1944”, in: Martin Moll

(szerk.): „Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung. Steiner, Stuttgart, 1997, 417. o. sk.

⁸⁷⁴ SKL Mar.Gr.Südnek, Lagebeurteilungen [Helyzetmegítélés], 1944. június 20. és július 3., BA-MA RM 7/239, 365–372. l.

⁸⁷⁵ Mar.Gr.Süd OKW/WFStb-nek, 1944. június 26., BA-MA RM 7/239, 382. l. skk.

⁸⁷⁶ Fleischer: „Griechenland“, 265. o.

⁸⁷⁷ KTB Seetra/Chef Ägäis [Égei-tengeri Szállítmányozási Főhivatal főnökének hadinaplója] (1944. július 1–15.), NAT 1022/2543.

⁸⁷⁸ Mar.Gr.Süd SKL-nek, 1944. július 9., BA-MA RM 7/239, 393. l.; Mar. Gr.Süd OKM/SKL-nek, 1944. szeptember 24., 542. l.; Rücktransportleistung Ägäis [Égei-tengeri visszaszállítás teljesítése], 1944. augusztus 23. – október 21., 656. l. sk.; Kiegsschauplatz Ägäis [Égei-tengeri hadszíntér], d. n., a. n., l. n. (1944. szeptember vége), geh. Kdosache, vázlat, BA-MA RM 7/1418, 42–49. l.

⁸⁷⁹ KTB Seetra/Hauptst. Portolago [Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal hadinaplója], 1944. július 16–31., NAT 1022/2527. Korábban is csak egyszer volt gond az utánpótlással. KTB Seetra/Hauptst. Portolago [Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal hadinaplója], 1944. április 1.–június 30., NAT 1022/2511.

⁸⁸⁰ Wehrmachtbedarf in Griechenland [Wehrmacht-szükségletek Görögországban], geh. Kdosache (Kersten), 1944. július 31., BA-MA RW 7/1712, 108. l. sk.

⁸⁸¹ KTB Seetra/Chef Ägäis [Égei-tengeri Szállítmányozási Főhivatal főnökének hadinaplója], (1944. augusztus 1–31.), NAT 1022/2543.

⁸⁸² KTB Seetra/St. Rhodos [Tengeri Szállítmányozási Hivatal, Rodosz], (1944. szeptember 1–30.), NAT 1022/2528.

⁸⁸³ Wappler: *Grundzüge der Okkupationspolitik...*, 165. o. skk.

⁸⁸⁴ Die Verkehrslage Griechenlands während der deutschen Besatzungszeit 1941–1944 [Görögország közlekedési helyzete a német megszállás ideje alatt, 1941–1944] (1944–1945. tél), R 2/30680; az Auschwitzba vezető útvonal északi szakaszának kedvező szállítási helyzetéről ld. Gerlach–Aly: *Az utolsó fejezet*, 228. o. sk.

⁸⁸⁵ Blitz-Telegramm der SKL an Mar.Gr.Süd [SKL villámtevérlete Mar. Gr.Südnek], 1944. augusztus 27.; OKW/WFStb többek között Mar. Gr.Südnek, 1944. augusztus 27.; Befehl des Adm. Ägäis [Az égei-tengeri tengernagy parancsa], 1944. augusztus 28., NAT 1022/2635; SKL an Adm. Ägäis [égei-tengeri tengernagynak]. 1944. szeptember 13., BA-MA RM 7/239, 515. l.; Wappler: *Grundzüge der Okkupationspolitik...*, 175. o.

⁸⁸⁶ Befehl des Okdo H Gr E (Löhr) für Kreta und Dodekanes [Az E Hadseregsoport vezérkarának (Löhr) Krétára és Dodekanészoszra vonatkozó parancsa], 1944. november 24., BA-MA RM 7/239, 542. l.;

ugyanazt szó szerint ld. Okdo H Gr E Ia (Löhr) [Az E Hadseregcsoporthoz Ia vezérkara (Löhr)], 1944. szeptember 22–23., an die Kdt. Kreta und Sturmdiv. Rhodos [Kréta parancsnokának és a rodoszi rohamhadosztálynak), NA T 1022/2635.

⁸⁸⁷ VO Nr. 30 [30. sz. rendelet] (Kleemann), 1944. július 13., mely szerint a rodoszi zsidókat július 17-ig kellett összegyűjteni Rodi városában, Triandában, Cremastóban és Villanovában, DNK NOKW-1802. Ulrich Kleemann (1892–1963), a páncélos alakulat tábornokát 1943. szeptembertől 1944. augusztus 31-ig küldték Rodoszra.

⁸⁸⁸ KTB Seetrahauptst. Portolago [Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal hadinaplója], 1944. július 1–31., NA T 1022/2527.

⁸⁸⁹ Sturmdiv. Rhodos, Geheimbefehl (Kleemann) [Rodoszi rohamhadosztály, titkos parancs (Kleemann)], 1944. július 16., DNK NOKW-1801; Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 754. o.

⁸⁹⁰ KTB Seetrahauptst. Portolago [Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal hadinaplója] (1944. július 16–30., Kapitänlt. Probst [Probst sorhajóhdgy.]), NA T 1022/2527. A „Störtebeker” csak 200 tonna rakományt, a „Horst” 300-t, a „Merkur” ugyanannyit szállított. Ezeket 21 könnyű szállítóhajóval együtt 1944 májusában helyezték át a Fekete-tengerről az Égei-tengerre. KTB Seetrachef Ägäis [Az Égei-tengeri Szállítmányozás főnökének hadinaplója], 1944. május 1.–június 30., NA T 1022/2543.

⁸⁹¹ Molho (szerk.): *In Memoriam, gewidmet dem Andenken an die jüdischen Opfer...*, 2. k., 75. o. sk.: a deportálás pontos leírását adja Laura Varon: *The Juderia. A Holocaust Survivor's Tribute to the Jewish Community of Rhodes*, Praeger, Westport, Conn. – London, 1999, 36–58. o.

⁸⁹² KTB Seetrahauptst. Piräus [Pireuszi Tengeri Szállítmányozási Főhivatal hadinaplója], 1944. július 16–31., NA T 1022/2527; KTB Seetrahauptst. Portolago [Portolagói Tengeri Szállítmányozási Főhivatal hadinaplója], 1944. augusztus 1–15., uo.

⁸⁹³ Marc D. Angel: *The Jews of Rhodes. The History of a Sephardic Community*, Sepher-Hermon Press–Union of Sephardic Congregations, New York, 1980, 152. o.; Hizkia M. Franco: *The Jewish Martyrs of Rhodes and Cos*, HarperCollins, Harare, 1994. (A két forrás között egy fő a különbség.)

⁸⁹⁴ Constantopoulou – Veremis (szerk.): *Documents on the History of the Greek Jews*, 363. o.

⁸⁹⁵ KTB Kom. Admiral Ägäis (Quartiermeisterangelegenheiten) [Hadinapló, égei-tengeri vezénylő admirális (szállásmester-ügyek)], 1944. július 1–15., NA T 1022/3955.

⁸⁹⁶ RKK-VR, 1944. október 9., BA R 2/13502, 184–186. l.

⁸⁹⁷ Molho (szerk.): *In Memoriam, gewidmet dem Andenken an die jüdischen Opfer...*, 288. o. A szerző téved, amikor az utolsóként idézett mondatot a következő állítással zárja: „...hogyan Németországba

vigyék azokat". A Szalonikiból származó, a ladinót folyékonyan beszélő és 1942 és 1944 között az SD-nek fordítóként dolgozó Pepo Recanati (alias Konsztantin, „Costas”, Rekanatisz) 1967. november 20-i vallomása hiteltelen (LArch Berlin B Rep. 039-01/342, 104. l. sk.). A valótlanságokról, amelyeket a háború után németté lett Recanati állított, ld. Edward Kossoy LG Berlinnek, 1968. március 3., uo. 111. l.; Franco: *The Jewish Martyrs of Rhodes and Cos*, 57. o.

⁸⁹⁸ Kreiskom. Rhodos-Stadt an Sturmdiv. Rhodos/Ic [Rodosz városának Körzetparancsnoksága Rhodos/Ic rohamhadosztálynak], 1944. augusztus 4., DNK NOKW-1795.

⁸⁹⁹ Martin Gilbert: *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War*. Holt, New York, 1987, 707. o.

⁹⁰⁰ Rosh-Jäckel: „Der Tod ist ein Meister aus Deutschland”, 85. o.

⁹⁰¹ Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 687. o.

⁹⁰² Geh. Kdosache, Wehrmachtbedarf in Griechenland (Kersten) [Wehrmacht-szükségletek Görögországban (Kersten)], 1944. július 31., BA-MA RW 7/1712, 108. l. sk.

⁹⁰³ MB Griechenland [Görögországi katonai parancsnokság], 1944. június 17., Wappler: *Grundzüge der Okkupationspolitik...*, 146. o.

⁹⁰⁴ Sturmdiv. Rhodos (Kleemann) [Rodoszi rohamhadosztály (Kleemann)], 1944. július 16., DNK NOKW-1801.

⁹⁰⁵ TB der Kreiskom. Rhodos [Rodoszi Körzetparancsnokság tevékenységi jelentése] [1944. augusztus], 1944. szeptember 3., DNK NOKW-1795.

⁹⁰⁶ Aussage von Erwin Lenz [Erwin Lenz vallomása], 1947. május 10., DNK NOKW-1715; IfZ-Gutachten (I. Arndt) [IfZ-szakvélemény (I. Arndt)] utalással DNK NOKW-1715-re, 1967. március 21., LArch Berlin B Rep. 039-01/342, 101. l. sk.

A Gonosz virágai

⁹⁰⁷ Treuhandverwaltung und Judenvermögen, Verwaltungsbericht [Vagyongkezelés és zsidóvagyon, ügykezelői jelentés], 1945. március 23., 4. o., BA F 627 P (= NAT 175/410).

⁹⁰⁸ WVA: Besprechungspunkte [Tárgyalási pontok], [1943. május], NA RG 238, 26. doboz (Reinecke-Files).

⁹⁰⁹ Gerlach-Aly: *Az utolsó fejezet*, 180. o.

⁹¹⁰ Boelcke: *Die Kosten von Hitlers Krieg*, 110. o. sk.

Az első dokumentum a Hadigazdasági Kutatóhivatal (FfW) beszámolója a „Die finanziellen Leistungen der besetzten Gebiete bis Ende März 1944” [„A megszállt területek pénzügyi teljesítései 1944. március végéig”] témakörben. Christoph Buchheim publikálta 1986-

ban (Buchheim: „Die besetzten Länder...”, 123–145. o.; az FfW már az 1940–41-es évre is kidolgozott hasonló számításokat, és állandóan frissítette őket, BA R 2/3847, 285–294. l.). Az FfW Göring Négyéves Terv Hatóságának egyik agytrösztje volt, s 1939–1945-ig Otto Donner pénzügyi szakember irányította (Aly-Heim: *Vordenker der Vernichtung*, 54. o. skk.). Az itt felhasznált 1944. áprilisi tájékoztató viszonylag jól áttekinthető. A szerzők megpróbálták – például Görögország esetében – megtisztítani a megszállási költségekre vonatkozó, s az infláció miatt bizzarr magasságokba emelkedő számokat, hogy összehasonlíthatók és informatívak legyenek. Világosan megnevezték a számtani műveletek és feltételezések módszertani problémáit. A kliringelőlegeket Göring tanácsadói valós okokból a Birodalom bevételei között számolták el.

A második dokumentum a Birodalmi Pénzügyminisztérium Általános irodájából [*Generalbüro*] származik. Készítői 1944. november 6-án juttatták el titkos iratként a miniszterhez és az államtitkárhoz. Az íromány az utolsó öt háborús év bevételeinek, kiadásainak és államadosságainak mérlegét adja. 1944. augusztus 31-ével zárul, és az FfW-tanulmányhoz képest öt hónappal későbbi időszakra is kiterjed. Az FfW-tanulmánnyal ellentétben az Általános iroda munkatársai az egyes számokat – az inflációs folyamatokra való tekintet nélkül – a maguk nyers formájában vezették be az összesítéseikbe. A kliringelőlegeket a Birodalom adósságai alatt összegezték, míg a szövetséges országok háborús költség-hozzájárulásait – beleértve Spanyolországot! – egyszerűen a „megszállás költségei” rovatba sorolták. Tényszerűen ide is tartoztak. Mivel az FfW-tanulmányban nem szerepelnek a megszállt országokból származó juttatások között például Horvátország és a formálisan szövetséges salói Mussolini-köztársaság háborús költség-hozzájárulásai, az ezekre vonatkozó számokat a Birodalmi Pénzügyminisztérium Általános irodájának adatai szerint egészítettem ki. (A dokumentum a BA R 2/24250 jelzet alatt található. Az akta lapjait nem kötötték össze, és számozatlanok, ezért a tulajdonomban lévő teljes másolaton magam tüntettem fel az oldalszámokat, eszerint a minisztérium statisztikai irodájának táblázata az összes melléklettel együtt a 152–178. lapon található.)

A harmadik itt felhasznált okmány szintén a Birodalmi Pénzügyminisztériumból származik, de a Statisztikai irodából. Ezt is 1944 novemberében készítették, és rajta is a „titkos birodalmi ügyirat” [*geheime Reichssache*] megjelölés áll. A címe: „Statistische Übersichten zu den Reichshaushaltsrechnungen 1938 bis 1943” [Statisztikai áttekintések a birodalmi költségvetési számításokhoz 1938-tól 1943-ig, BA R 2/24250, 179–192. l. (saját lapszámozás)]. Az Általános iroda által kidolgozott számításoktól eltérően, amely a szeptember 1-jétől augusztus 31-ig tartó háborús költségvetési évet veszi alapul, a Statisztikai iroda költségvetési években számol, vagyis január 1-jétől december 31-ig. Mivel a német adóbevételek 1944 első felében lénye-

gesen nem változtak, a számok továbbírhatók 1944. augusztus 31-ig. Ezután azonban megkezdődött a végső kaotikus időszak, amelyet a korabeli statisztikusok már csak hiányosan tudtak dokumentálni. Ebből a forrásból némileg pontos választ kapunk a kérdésre, hogyan oszlottak meg a háborús terhek a társadalmi rétegek között.

A negyedik dokumentumot, amely egy klíringegyenleg-kimutatás 1944. június 30-ával bezárólag, a Birodalmi Bank nemzetgazdasági osztályán dolgozták ki. Ez megerősíti a másik három dokumentum valamennyi vonatkozó adatát, mégis hasznos egy különleges kimutatása miatt, amelyben közlik, milyen mennyiségben kellett Hollandiának, a Főkormányzóságnak és a Cseh-Morva Protektorátusnak birodalmi papírokat venni, és mennyit vásárolt önként Bulgária. Itt feltüntették a Birodalom Svájc felé nyitott félmilliárdos klíring-adósságát is. Ezek az adósságok azzal magyarázhatók, hogy mivel az országot körbevette a Wehrmacht, lehetetlenné vált, hogy visszautasítsák a németek összes követelését, vagy ragaszkodjanak az aranyban vagy devizában történő, azonnali fizetéshez. Mivel az említett esetekben tényleges bevételekről volt szó, a megfelelő adatokat a klíring rovatban tüntették föl. (Forrás: Vowi Abt. [Eicke], 1944. július 8., BA R 2/13502, 175. l. sk.; vö. dt. Clearingverschuldung nach der Saldenausweisung der Dt. Verrechnungskasse [Klíringeladósodás a Német Elszámolási Pénztár egyenlegkimutatása alapján], 1944. szeptember 7., BA R 2/267, 59. l.)

⁹¹¹ A Birodalmi Pénzügyminisztérium az „általános közigazgatási bevételek” fő költségvetési fejezethez könyvelte azokat a birodalmi márkában érkező összegeket is, melyek a külföldön szolgáló német katonák pénzváltásaiból folytak be. Hasonlóképpen – a „Franciaország iga alatt” fejezetben leírtaknak megfelelően – nőttek a birodalmi bevételek a német cégek külföldi beszerzései következtében: a cégek a külföldi üzletféllel egyeztetett árat birodalmi márkában fizették be a Német Elszámolási Pénztárba, amely ezt az összeget közvetlenül beszolgáltatta a birodalmi költségvetésbe, míg a külföldi hitelezőt a helyi megszállási költségvetésből vagy klíringpénztárból fizették ki. Emellett az „általános közigazgatási bevételek” között bújnak meg azok az áruszállításból származó nyereségek is, melyeket a népi német áttelepülők hagyatékaiból származó haszonért fizetett a Szovjetunió, Olaszország és Románia. Hasonló bevételek származtak abból, hogy a német hivatalos szervek idegen valutával vásároltak külföldön, majd az ott beszerzett árut belföldön idegenítették el a birodalmi költségvetés javára: itt vagy olyan fogyasztási cikkekről volt szó, melyekkel karácsonykor töltötték fel a kirakatokat, és amelyekért a vásárlók fizettek, vagy a fegyverkezéshez szükséges nyersanyagokról vagy élelmiszerekről. Minden ilyen típusú összeget az „általános közigazgatási bevételek” rovat alatt könyveltek el. Végül itt található a bútorakcióból (ld. 170. o.) származó pénzbevételek, valamint azok a hozamok, melyeket a német pénzügyi tisztviselők

Németországban és a megszállt országokban a zsidók tulajdonának eladásából irányítottak az állampénztárba. .

⁹¹² Ezt az óvatos számítás céljából teszem annak ellenére, hogy a kérdéses összegek, melyek 1939 és 1945 között jó 4 Mrd birodalmi márkára rúgtak, nagyrészt a háborúnak, valamint ezeknek az intézményeknek a háborúval összefüggő széles körű és jövedelmező üzleti tevékenységének voltak köszönhetők.

⁹¹³ Az 1944. szeptember 1. és 1945. május 8. közötti időszakot az előző költségvetési év 50 százalékával számolva.

⁹¹⁴ RFM (Statistisches Büro [Statisztikai iroda]), Einkommenbesteuerung 1938–1943 [Jövedelemadóztatás 1938–1943], 1944. november, BA R 2/242500, 187. l.; Allan S. Milward: *Der Zweite Weltkrieg. Krieg, Wirtschaft und Gesellschaft 1939–1945*, dtv, München, 1977, 138. o. (ford. Elisabeth Maria Petzina).

Spekulatív politika

⁹¹⁵ Geh. RL aus der Pressekonferenz der Reichsregierung [Titkos irányelvek a birodalmi kormány sajtótájékoztatóján], 1940. január 26., BA R 8136/3990.

⁹¹⁶ FS, NSDAP Hamburg (Kaufmann) Bormann *Reichsleiternek*, 1942. február 10., BA R 2/31681.

⁹¹⁷ Donner (FfW): Finanzlage in Ungarn [Magyarországi pénzügyi helyzet], 1944. október eleje, BA R 2/30679; Alfred Busch: „Finanzaufgaben der Banken im Kriege”, in: *BW*(1944), 4–8. o.

⁹¹⁸ Federau: *Der Zweite Weltkrieg*, 19. o.

⁹¹⁹ Chmela-Bericht [Chmela-jelentés], 89. o., DNK NID-14615.

⁹²⁰ MBiF, Abt. Wirtschaft (Rinke), 1944. január 20., BA R 2/14552, 317. l. skk.; LB (Rinke), 1943. július 5., BA R 2/30123.

⁹²¹ RGBl. I/1939, 963. o.

⁹²² Währung und Finanzen (ld. 311. jegyzet), 405. o.

⁹²³ Benning: Kriegsfinanzierung [Háborús finanszírozás] (1944, kézirat), BA R 8136/3809.

⁹²⁴ Benning: Expansion und Kontraktion der Geldmenge [A pénzalomány expanziója és kontrakciója] (kézirat, 1943. március 25.), BA R 8136/3810, 18. o.

⁹²⁵ Uo.

⁹²⁶ Boelcke: „Kriegsfinanzierung im internationalen Vergleich...”, 34. és 36. o.

⁹²⁷ BA R 2501/7007, 330. l. skk.; Oertel: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, 191. o.

⁹²⁸ RKK-VR, 1942. december 21., BA R 2/13502, 102. l.; Ludwig Erhard 1944-ben „az egyelőre láthatatlan tőkepiaci folyamatok és mozgások utólagos konszolidációjának” szükségességéről beszélt (Ludwig Erhard kereszténydemokrata szövetségi kancellár volt később az NSZK-ban – *a ford.*); Erhard: *Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung*, 11. o. skk. és 44. o.; védelmezően Boelcke: *Die Kosten von Hitlers Krieg*, 94. o.

⁹²⁹ Federau: *Der Zweite Weltkrieg*, 16. o.; Erhard: *Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung*, 13. és 212. o.

⁹³⁰ LB des Bev. Gen. d. Dt. Wehrm. i. Italien [A Német Wehrmacht olaszországi meghatalmazott tábornokának helyzetjelentése] (1944. július 16. – augusztus 15.), BA R 2/30598, 128. l. sk.

⁹³¹ BA R 2/24250.

⁹³² 1940-re vonatkozóan ld. N. n.: „Die Sparleistung des Jahres 1940”, in: *Sparkasse*, 61 (1941), 109–111. o. („összesen majdnem 11 Mrd birodalmi márka); 1941–1942-re vonatkozóan ld. Reinhardt: *Was geschieht mit unserem Geld?*, 48. o. sk.; RFM, Generalbüro [Általános iroda]: Spareinlagenentwicklung [A takarékbetét-állomány alakulása], 1943. december 9., BA R 2/24250. Különösen imponáló a Posta-takarékpénztár betétnövekedése: 1939: 100 mill. RM, 1941: 1,3 Mrd RM, 1942: 2,8 Mrd RM, Dr. B[enning]: Das Zinsproblem in der Kriegsfinanzierung [Kamatprobléma a háborús finanszírozásban] (kézirat, 1943. június 10.), 3. o., BA R 8136/3809.

⁹³³ Bernhard Benning: „Expansion und Kontraktion der Geldmenge”, 214. o.

⁹³⁴ N. n.: „Der Sparinhalt der Lebensversicherung”, in: *Sparkasse*, 63 (1943), 4–6. o.

⁹³⁵ Klaus Rath: „Die produktiven Aufgaben der Kriegsfinanzierung”, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 51 (1940), 490–523. o., itt 514. o.; Bark: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung...*, 109. o.

⁹³⁶ Reinhardt: *Was geschieht mit unserem Geld?*, 49. o.

⁹³⁷ N. n.: „Zum 30. Januar 1943”, in: *Sparkasse* 63 (1943), 2. füz., 15. o.

⁹³⁸ N. n.: [c. n.], in: *Die Bank*, 33 (1940), 17. o. sk.

⁹³⁹ Dr. F.: „Die Deutsche Girozentrale berichtet”, in: *Sparkasse*, 61 (1941), 68–69. o.; N. n.: „Zinsproblematik”, in: *Sparkasse*, 61 (1941), 87. o.

⁹⁴⁰ RFM, Generalbüro [Általános iroda]: Spareinlagenentwicklung [A takarékbetét-állomány alakulása], 1943. december 9., BA R 2/24250.

⁹⁴¹ SD-Bericht zu Inlandsfragen, Wirtschaft („Auf Anforderung des [ungenannten] Empfängers”) [SD-jelentés belföldi kérdésekről, Gazdaság („A [megnevezetlen] átvevő megrendelésére”)], 1943. december 13., (kiemelés az eredetiben), BA R 2/24250.

⁹⁴² N. n.: „Tilgung der Kriegsschulden”, in: *BW* (1944), 135. o. sk.

⁹⁴³ Reichsbankausweis [Birodalmi Bank-kimutatás], 1944. szeptember 15., BA R 2/13480, 213. l.

- ⁹⁴⁴ RWM: Kriegsfinanzierung (Vorlage f. Ohlendorf) [Háborús finanszírozás (előterjesztés Ohlendorfnak)], 1945. január 3., BA R 26/36, 19. l.
- ⁹⁴⁵ Keiser: Das fünfte Kriegsjahr; Vorlage [Az ötödik háborús év; előterjesztés], 1945. január 3., BA R 25/36, 27. l. sk.
- ⁹⁴⁶ Schwerin v. K. K. H. Franknak, 1944. november 30., NA Rg 238/case XI/F.33.
- ⁹⁴⁷ Seminar, Die Finanzierung des Zweiten Weltkriegs (G. Aly, Uni Salzburg 2002/3) [Seminárium, A második világháború finanszírozása (G. Aly, Salzburgi Egyetem, 2002–2003)]: Walter Pichler [szemináriumi dolgozat]: *Zur Rolle der Sparkassen, Sitzungsprotokolle des Verwaltungsausschusses der Sparkasse Salzburg 1941–44* [A takarékpénztárak szerepéről, a Sparkasse Salzburg igazgatóbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei 1941–1944].
- ⁹⁴⁸ Reichsbankausweis [Birodalmi Bank-kimutatás], 1944. augusztus 23., BA R 2/13480, 210. l.
- ⁹⁴⁹ Jörg Friedrich: *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945*, Propyläen, München, 2002, 449. o. skk.; Rass: „*Menschenmaterial*”, 293. o. skk.
- ⁹⁵⁰ Bark: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung...*, 23. és 28. o.
- ⁹⁵¹ Reinhardt: *Was geschieht mit unserem Geld?*, 38. o.
- ⁹⁵² Akademie für Dt. Recht, AG Geld und Kredit [Német Jogi Akadémia, pénz- és hitelmunkacsoport], 1941. október 17–18., Hauke Jansen: *Nationalökonomie und Nationalsozialismus. Die deutsche Volkswirtschaftslehre in den dreißiger Jahren*, Metropolis, Marburg, 1998, 493. o.
- ⁹⁵³ Hero Moeller: „Aktuelle Grenzprobleme kreditärer Mittelaufbringung in der Staatswirtschaft”, in: *Finanzarchiv*, N. F. 9 (1943), 95–116. o., itt 116. o.
- ⁹⁵⁴ Benning: „Expansion und Kontraktion der Geldmenge”, 227. o. sk. (Benning egyértelműen felülírta az ilyen irányú, vagyis a katonai győzelemre spekuláló adósságtörlesztéssel szemben mindaddig fenntartott elutasító álláspontját.)
- ⁹⁵⁵ Benning: Aufbringung der Kiegskosten, Kapitalfreisetzung und Geldüberfluss [Háborús költségek előteremtése, tőkefelszabadítás és pénzfölösleg] (kézirat, 1942. június 9.), BA R 8136/3809, 1. és 36. o.
- ⁹⁵⁶ VJP: Vortrag Reinhardt vor Backe, Riecke, Schlotterer, Meyer und Hanneken [Reinhardt előadása Backe, Riecke, Schlotterer, Meyer és Hanneken előtt], [1942], BA R 2/30675.
- ⁹⁵⁷ RMI (Stuckart): Einziehung reichsfeindlichen Vermögens in Slowenien [Birodalmi ellenségek vagyonának lefoglalása Szlovéniában], 1941. szeptember 11., DNK NG-4764; RFM, 1942. július 30., DNK NG-4919.
- ⁹⁵⁸ RFM (Schlüter) RMI-nek, 1942. április 9., DNK NG-4766.
- ⁹⁵⁹ VJP (Körner) RFM-nek, 1941. június 17., DNK NG-4912.

- ⁹⁶⁰ Arbeitstagung der Gauwirtschaftsberater (Braun, Kurhessen) [*Gauk gazdasági tanácsadóinak munkaértekezlete* (Braun, Kurhessen)], 1942. február 19., BA R 2/31681.
- ⁹⁶¹ Dietrich Eichholtz (szerk.): „Die Richtlinien Görings für die Wirtschaftspolitik auf dem besetzten sowjetischen Territorium vom 8. November 1941”, in: *Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg”*, 1–2 (1977), 73–111. o.
- ⁹⁶² RFM/NSDAP (Gündel) Reinhardtnak, 1942. április 17., BA R 2/31681.
- ⁹⁶³ RFM (Breyhan): Besprechung bei Schwerin v. K. [Megbeszélés Schwerin von Krosigknál], 1941. szeptember 6., BA R 2/14586, 23. l. sk., Schwerin v. K. miniszterkollégáinak, 1942. szeptember 4., BA R 2/352, 31–40. l.
- ⁹⁶⁴ VJP: Vortrag Reinhardt vor Backe, Riecke, Schlotterer, Meyer und Hanneken [Reinhardt előadása Backe, Riecke, Schlotterer, Meyer és Hanneken előtt], [1942], BA R 2/30675.
- ⁹⁶⁵ RKG (Benning), 1943. január 18., Vortrag (RLR Deetjen) [előadás (RLR Deetjen)], 1943. január 15., BA R 8136/3734, 2. l. sk.; Aly: *Rasse und Klasse*, 114–120. o.
- ⁹⁶⁶ A beszéd jelentőségéről ld. Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord*, 85–166. o.; Goebbels: *Die Tagebücher*, II/2. k., 494. o. skk. (1941. december 13.).
- ⁹⁶⁷ *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942*, 136. o. (Bormann, 1942. március 25.).
- ⁹⁶⁸ Tagung in Rowno (v. Engelbrechten) [Rownói tanácskozás (v. Engelbrechten)], 1942. augusztus 26–28., NA 242/24, 13. l.
- ⁹⁶⁹ RKU, Finanzabt. (Höll) RFM-nek (Eckardt), 1942. február 21., BA R 2/30584.
- ⁹⁷⁰ Goebbels: *Die Tagebücher*, II/7. k., 84. o. (1943. január 10.).

Nemzeti szocializmus

- ⁹⁷¹ Lutz Schwerin von Krosigk: *Nationalsozialistische Finanzpolitik*, G. Fischer, Jéna, 1936, 16. o. (előadás, 1935. november 27.).
- ⁹⁷² Példaértékű Helmut Genschel: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Musterschmidt, Göttingen, 1966.
- ⁹⁷³ N. n.: „Abgabenpolitik im Kriege”, in: *BW* (1944), 74. o.
- ⁹⁷⁴ Verwaltungsbericht der RB, 1942 [A Birodalmi Bank 1942. évi igazgatási jelentése], Berlin, 1943, 6. o.
- ⁹⁷⁵ AAN Emissionsbank/145 [Bankjegykibocsátóbank/145].

⁹⁷⁶ RFM (Schwerin v. K.), 1942. július 15., BA R 2/30909; Keitel an Chef- und Wehrmachtintendanten [Keitel a fő- és Wehrmacht-hadbiztosoknak], 1942. március 6., BA-MA RW 7/1711b, 158. l. sk.

⁹⁷⁷ Bespr. bei Göring zur Ernährungslage [Megbeszélés Göringnél az élelmezési helyzetről], 1942. augusztus 6., IMG, 39. k., 397. o.

⁹⁷⁸ Goebbels: *Die Tagebücher*, I/5. k., 96. és 233. o. (1938. január 14. és március 27.).

⁹⁷⁹ KTB WwiStb, 1939. december 4. és 6., BA-MA RW 1/164.

⁹⁸⁰ A nemzetiszocialista rendszer logikája – mint azt az áttelepítési gyakorlat példáján bemutattam – a konfliktusok projektív megoldására ösztönzött. Minél nagyobbak voltak a nemzetiszocialista állam anyagi nehézségei, vezetői és ötletadói annál radikálisabban nyilatkoztak a kifosztás és gyilkolás céljairól, s ezzel saját magukat fosztották meg a kompromisszumok lehetőségétől. A nemzetiszocialista néppolitikai etnokratáinál ugyanezeket a – cselekedeteiket irányító – elgondolásokat tártam fel 1995-ben, s ez most kiterjeszthetővé vált a pénzügyi, valuta- és élelmezéspolitikai szakemberekre is. Ez a nemzetiszocialista politika lényeges jellemzője: „Még ha az egyes intézmények vezetői ellentétes, egymást kizáró érdekek mellett szálltak is síkra, rablás, rabszolgamunka és megsemmisítés segítségével mégiscsak készek voltak együttesen túllépni az ellentéteken, melyek eltérő koncepcióikból – és főleg ezek megvalósításának tervezett gyorsaságából – szükségszerűen adódtak.” A koncepció összekapcsolódott azzal a – kecsegtetőként feltüntetett – reménnyel, hogy a következő nagy győzelem után a németek számára már csak múlt lesz a krónikus forráshiány, s megszorításoktól mentesen és másokra való tekintet nélkül, az „ellenségek” és „alacsonyabb rendűek” kizsigerelésének és halálának árán felépíthetik a nemzeti szocializmust. (Aly: „*Endlösung*”, „*Rasche Lösung*« – nach dem Sieg” [„Gyors megoldás” – a győzelem után], 250–255. o. és „*Projektive Konfliktüberwindung*” [A konfliktusok projektív megoldása], 394–400. o. című fejezetek.)

⁹⁸¹ Goerdeler: *Politische Schriften und Briefe*, 785. o. skk.

⁹⁸² Joseph Goebbels: *Napló*, Dunakönyv, Budapest, 1994, 293. o. (1941. június 16.) (ford. Ács Zoltán–Gyurkó László, vál. és szerk. Rátkai Ferenc).

⁹⁸³ A levélrészletekről ld. a 316. jegyzetet.

⁹⁸⁴ Kundrus: *Kriegerfrauen*, 315. o.

⁹⁸⁵ Victor Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933–1941*, Aufbau, Berlin, 1995, 410. o. (1938. május 25.),

⁹⁸⁶ N. n.: [c. n.], in: *VB*, 1939. szeptember 11., az eredetiben: „energiában” („von Energie” a „vor Energie” helyett).

⁹⁸⁷ Goebbels: *Die Tagebücher*, I/9. k., 171. és 229. (1941. március 5. és április 6.); Goebbels: *Napló*, 282. o. (1941. április 14.).

⁹⁸⁸ *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade)*, Petra Netelbeck, Salzhausen und Zweitausendeins,

Frankfurt am Main, 1980, 7. k. (1940), 176. o. (1940. március 7.) (szerk. Klaus Behnken).

⁹⁸⁹ Bark: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung...*, 48. o. sk.

⁹⁹⁰ *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942*, 201. o. sk. (1942. január 27.); Hitler: „Rede am 10. Dezember 1940...”, 350. o.

⁹⁹¹ Zitelmann: *Hitler*, 135. o.

⁹⁹² Boberach (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945*, 4331. o.

⁹⁹³ N. n.: „Inflation völlig ausgeschlossen. Reinhardt sprach über wichtige Finanzierungsprobleme”, in: *Der Angriff*, 1945. január 17.

⁹⁹⁴ Goebbels: *Die Tagebücher*. II/1. k., 373. és 439. o. (1941. szeptember 7. és 17.) és másutt.

⁹⁹⁵ A kifejezést Michael Neumann *Hitlers zufriedene Räuber (Hitler elégedett fosztogatói)* című cikkemhez (*Die Zeit*, 2003. május 8.) írt levélbeli megjegyzésének köszönöm.

⁹⁹⁶ SD-Bericht zu Inlandsfragen [SD-jelentés belföldi kérdésekről], 1943. december 13., BA R 2/24250; Kundrus: *Kriegerfrauen*, 314–321. o.

⁹⁹⁷ Julius Posener: *In Deutschland 1945 bis 1946*, Siedler, Berlin, 2001, 18. o.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK*

Periodikák

Analele economice si statistice 25 (1942)

Bank-Archiv (1939, 1940–1943)

Bankwirtschaft (1943, 1944, 1945)

Berliner Börsen-Zeitung (1939, 1942, 1943)

Bulgarisches Amtsblatt (1942)

Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg“ (1977)

Das Schwarze Korps (1942)

Der Angriff (1945)

Der Deutsche Volkswirt 14 (1939–1940)

Der Tagesspiegel (1970)

Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung 54 (1934), 55 (1935), 60 (1940)

Deutsche Sparkassen-Zeitung (1940, 1941)

Deutscher Reichsanzeiger (1944)

Deutscher Wochendienst – Zeitschriften-Dienst (1943)

Deutsches Recht (1941)

Deutsch-Französische Wirtschaftszeitschrift – La revue
économique Franco-Allemande 1 (1942)

Deutsch-Griechische Wirtschaftsnachrichten. Mitteilungen der
Deutschen Handelskammer in Griechenland (1943, 1944)

Die Bank 33 (1940), 36 (1943)

Die Deutsche Volkswirtschaft 10 (1941)

Die Ostwirtschaft (1941)

Die Staatsbank (1941)

Die Zeit (2002, 2003)

Europäische Revue (1940)

Finanzarchiv (1940, 1941 1943)

Frankfurter Allgemeine Zeitung (2003, 2004)

Frankfurter Zeitung (1943)

Fremdarbeiterpolitik des Imperialismus (1988)

* A felhasznált levéltári anyagok ebben a jegyzékben nem kerültek egyenként felsorolásra. Ezek a végjegyzetekben az egyes levéltárak rövidítései (ld. Rövidítések) mellett találhatók. (– *Aford.*)

Heeresverordnungsblatt (1940)
 Holocaust and Genocide Studies 14 (2000)

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (2001)
 Jahrbücher der Nationalökonomie und Statistik (1940, 1943)
 konkret (2000)
 Journal of Social History (1986)

Krakauer Zeitung (1939)

La revue économique Franco-Allemande Id. Deutsch-Französische
 Wirtschaftszeitschrift

Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland 2 (1942)

National-Zeitung (1940, 1943)
 Nauticus, Jahrbuch für Deutschlands Seeinteressen (1944)
 Neue Zürcher Zeitung (1943, 1944)
 Nieuwe Rotterdamsche Courant (1942)

Raumforschung und Raumordnung 7 (1943)
 Reichsgesetzblatt (1931, 1936-1943)
 Reichssteuerverordnungsblatt (1934, 1942, 1944)
 Reichszollblatt 37. évf. (1942)
 Reinisch-Westfälische Zeitung (1942)

Soziale Praxis (1942)
 Sozial.Geschichte. Zeitschrift für historische Analyse des 20. und 21.
 Jahrhunderts (2006)
 Sparkasse 61 (1941), 62 (1942), 63 (1943)
 Süddeutsche Zeitung (2003)

The New York Times (2000)
 Türkische Post (1943)

Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich (1940-
 1943)
 Verordnungsblatt des Reichsprotectors in Böhmen und Mähren
 (1939)
 Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 11 (1963), 34 (1986), 47 (1999)
 Völkischer Beobachter (1938-1940, 1942)

Weltwirtschaftliches Archiv 51 (1940), 56 (1942), 58 (1943), 60 (1944)
 Wirtschaftliche Tageschronik (1942)
 Wirtschaftlicher Pressespiegel (1942)
 Wirtschaftsblatt der Berliner Börsenzeitung (1942)

Wirtschaftsdienst 25 (1940)
Zeitschrift für bayerische Sparkassengeschichte 13 (1999)
Zeitschrift für Unternehmensgeschichte 43 (1998)

Bibliográfia

- Aalders, Gerhard: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*, Dittrich, Köln, 2000 (ford. Stefan Häring).
- Abelshauser, Werner: „Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder. Deutschlands wirtschaftliche Mobilisierung für den Zweiten Weltkrieg und die Folgen für die Nachkriegszeit“, in: *VfZ*, 47 (1999), 503–538. o.
- Adler, Hans Günther: *Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Mohr, Tübingen, 1974.
- Albrecht, G.: „Bericht über die deutsche Kriegsfinanzierung“, in: *Finanzarchiv*, N. F. 7 (1940), 517–532. o.
- Albrecht, G.: „Die Unterstützung der Familien Einberufener. Entwicklung und gesetzliche Grundlagen“, in: *Jahrbücher der Nationalökonomie und Statistik*, 151 (1940), 66–84. o.
- Aly, Götz: „Das Posener Tagebuch des Hermann Voss“, in: uő–Peter Chroust–Hans-Dieter Heilmann (szerk.): *Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täter-Biographie*, Rotbuch, Berlin, 1987, 15–66.
- Aly, Götz–Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1991.
- Aly, Götz: „*Endlösung*“. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 1995.
- Aly, Götz: *Macht, Geist, Wahn. Kontinuitäten deutschen Denkens*, Argon, Berlin, 1997.
- Aly, Götz: *Rasse und Klasse. Nachforschungen zum deutschen Wesen*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003.
- Aly, Götz: *Im Tunnel. Das kurze Leben der Marion Samuel 1931–1943*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2004.
- Aly, Wolfgang: *Das Leben eines deutschen Professors 1881–19??* [1962]. *Erinnerungen und Erfahrungen*, kézirat, Freiburg im Breisgau, 1961.
- Ancel, Jean: „Seizure of Jewish Property in Romania“, in: Martin Dean (szerk.): *Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and Perspectives*, United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC, 2003, 43–56. o.

- Angel, Marc D.: *The Jews of Rhodes. The History of a Sephardic Community*, Sepher-Hermon Press–Union of Sephardic Congregations, New York, 1980.
- Apostolou, Andrew: „The Exception of Saloniki: Bystanders and Collaborators in Northern Greece“, in: *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 165–196. o.,
- Arnoult, Pierre–Daniel Mayer: *La France sous l'occupation*, Presses universitaires de France, Párizs, 1959.
- Arnoult, Pierre: „Les finances de la France sous l'occupation“, in: uő–Mayer: *La France sous l'occupation*, Presses universitaires de France, Párizs, 1959, 39–56. o.
- Assa, Aaron: *Macedonia and the Jewish People*, Macedonian Review, Szkopje, 1994.
- Azzolini, Vincenzo: „Die Technik der Finanzierung der italienischen Kriegswirtschaft“, in: *B-A* (1942), 44–47. o.
- Bajohr, Frank: *„Arisierung“ in Hamburg. Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933–1945*, Christians, Hamburg, 1997.
- Bajohr, Frank: „... dann bitte keine Gefühlsduseleien.« Die Hamburger und die Deportationen“, in: Forschungsstelle für Zeitgeschichte – Institut für die Geschichte der deutschen Juden (szerk.): *Die Deportation der Hamburger Juden 1941–1945*, Forschungsstelle für Zeitgeschichte–Institut für die Geschichte der deutschen Juden, Hamburg, 2002, 13–29. o.
- Banken, Ralf: „Die deutsche Goldreserven- und Devisenpolitik 1933–1939“, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1 (2001), 49–78.
- Bankier, David: *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat. Die „Endlösung“ und die Deutschen. Eine Berichtigung*, Berlin-Verlag Spitz, Berlin, 1995 (ford. Jürgen Spiegel).
- Bark, Harry: *Quellen und Methoden der deutschen Kriegsfinanzierung im Weltkriege und heute*, doktori értekezés, Göttingen, 1941.
- Bayrhammer, Walther: „Die alte und die neue Reichsbank“, in: uő (szerk.): *Deutsche Geldpolitik*, Duncker & Humblot, Berlin, 1941, 88–102. o.
- Beer, Wilfried: *Kriegsalltag an der Heimatfront. Allierter Luftkrieg und deutsche Gegenmaßnahmen zur Abwehr und Schadensbegrenzung, dargestellt für den Raum Münster*, Hauschild, Bréma, 1990.
- Benning, Bernhard: „Der Anstieg von Besteuerung und öffentlicher Verschuldung im Ausland und in Deutschland“, in: *B-A* (1940), 39–41. o.
- Benning, Bernhard: „Abschöpfung durch Anleihebegebung“, in: *BW* (1943), 117–121. o.

- Benning, Bernhard: „Expansion und Kontraktion der Geldmenge“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 58 (1943), 2., 205–244. o.
- Benz, Wolfgang (szerk.): *Die Juden in Deutschland 1933–1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft*, C. H. Beck, München, 1989.
- Bisky, Jens: „Wenn Jungen Weltgeschichte spielen, haben Mädchen stumme Rollen“, in: *Süddeutsche Zeitung*, 2003. szeptember 24.
- Bissinger, Edgar (szerk., Zentralbüro der DAF): *Das musst du wissen! Arbeitsrecht, Sozialversicherung, Familienunterhalt usw. im Kriege*, DAF, Berlin 1941².
- Blaňk, Ralf: „Ersatzbeschaffung durch »Beutemachen«.
Die »M-Aktion« – ein Beispiel nationalsozialistischer Ausplünderungspolitik“, in: Alfons Kenkmann–Bernd-A. Rusinek (szerk.): *Verfolgung und Verwaltung. Die wirtschaftliche Ausplünderung der Juden und die westfälischen Finanzbehörden*, Villa ten Hompel, Münster, 1999, 87–101. o.
- Blümich, Walter: *Körperschaftsteuer-Gesetz vom 16. Oktober 1934 in der Fassung der Änderungsgesetze von 1936 und 1938, mit Durchführungsverordnungen und Verwaltungsanweisungen*. Vahlen, Berlin, 1939.
- Blümich, Walter: *Einkommensteuergesetz. Mit Durchführungsverordnungen und Verwaltungsanweisungen*, Vahlen, Berlin, 1943.
- Boberach, Heinz (szerk.): *Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, Pawlak, Herrsching, 1984.
- Boelcke, Willi A. (szerk.): *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939–43*, Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1967.
- Boelcke, Willi A.: „Kriegsfinanzierung im internationalen Vergleich. Globale Wesenszüge der Kriegsfinanzierung unter theoretischen Aspekten“, in: Friedrich Forstmeier–Hans-Erich Volkmann (szerk.): *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945*, Droste, Düsseldorf, 1977, 14–72. o.
- Boelcke, Willi A.: *Die Kosten von Hitlers Krieg. Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe in Deutschland 1933–1948*, Schöningh, Paderborn, 1985.
- Boelcke, Willi A.: „Die Finanzpolitik des Dritten Reiches. Eine Darstellung in Grundzügen“, in: Karl-Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen (szerk.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Droste, Düsseldorf, 1992, 95–117. o.
- Bohn, Robert: *Reichskommissariat Norwegen. „Nationalsozialistische Neuordnung“ und Kriegswirtschaft*, Oldenbourg, München, 2000.

- Bongs, Rolf: *Harte herrliche Straße nach Westen*, Wiking-Verlag, Berlin, 1942.
- Böhler, Jochen: *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, doktori értekezés, Köln, 2004 (könyv formában: S. Fischer, Frankfurt am Main, 2005).
- Böll, Heinrich: „Lével egy ifjú katolikushoz”, in: uó: *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai*, Magvető, Budapest, 1965, 454–470. (ford. Vajda Gábor).
- Böll, Heinrich: *Werke*, 7. k.: *Essayistische Schriften und Reden I, 1952–1963*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1978 (szerk. Bernd Balzer).
- Böll, Heinrich: *Briefe aus dem Krieg 1939–1945*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 2001 (szerk. Jochen Schubert).
- Bracher, Karl-Dietrich–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen (szerk.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Droste, Düsseldorf, 1992
- Bräutigam, Otto: *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des Zweiten Weltkrieges*, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen, 1954.
- Buchheim, Christoph: „Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs”, in: *VfZ*, 34 (1986), 117–145. o.
- Buchheim, Christoph: „Der Keim des Zusammenbruchs”, in: *FAZ*, 2003. február 8.
- Bundesarchiv (szerk.): *Der Verbleib der Unterlagen der Deutschen Reichsbank. Ein Recherchebericht*, kézirat, [Berlin], 1998. augusztus.
- Burkert, Hans-Norbert (szerk.): *900 Tage Blockade Leningrad. Leiden und Widerstand der Zivilbevölkerung im Krieg*, II. r.: *Texte, Quellen, Dokumente*, Pädagogisches Zentrum, Berlin, 1991.
- Burkheiser, Karl: „Quellen und Methoden der Kriegsfinanzierung”, in: *Finanzarchiv*, N. F. 8 (1941), 29–69. o.
- Busch, Alfred: „Finanzaufgaben der Banken im Kriege”, in: *Bankwirtschaft* (1944), 4–8. o.
- Carpi, Daniel: *Between Mussolini and Hitler. The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia*, University Press of New England, Hannover NH, 1994.
- Chary, Frederick B.: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1972.
- Clausen: „Deutsches Vollstreckungswesen im Dritten Reich”, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 360–362. o.
- Chemnitz, Walter: *Frauenarbeit im Kriege*, Ebering, Berlin, 1926.
- Ciano, Count Galeazzo: *The Ciano Diaries 1939–1943*, Doubleday, New York, 1946 (szerk. Hugh Gibson).

- Clausen: „Deutsches Vollstreckungswesen im Dritten Reich“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 360–362. o.
- Constantopoulou, Photini-Thanos Veremis: „Introduction“, in: uök (szerk.): *Documents on the History of the Greek Jews. Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis Editions, Athén, 1998.
- Correspondentie van M. M. Rost van Tonningen*, I. r.: 1921–mei 1942, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1967 (bev. és szerk. E. Fraenkel-Verkade).
- Correspondentie van M. M. Rost van Tonningen*, II. r.: Mei 1942 – mei 1945, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1993 (bev. és szerk. E. Fraenkel-Verkade).
- DAF – AWI: „Die lohnpolitische Lage“ (1939. október), in: Timothy W. Mason (szerk.): *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1975, 1266. o.
- Dennler, Wilhelm: *Die böhmische Passion*, Dikreiter, Freiburg im Breisgau–Frankfurt am Main, 1953.
- Deutsche Bundesbank (szerk.): *Deutsches Geld- und Bankwesen in Zahlen 1876–1975*, Knapp, Frankfurt am Main, 1976.
- Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade)*, Petra Netelbeck, Salzhausen und Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 1980, 7. k. (1940) (szerk. Klaus Behnken).
- Dietrich, Hugo: „Zur Verordnung über den Aktienbesitz und ihre Durchführungsverordnungen“, in: *Soziale Praxis* (1942), 519–531. o.
- Donner, Otto: „Grenzen der Staatsverschuldung“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 56 (1942), 183–266. o.
- Donner, Otto: „Staatsform und Staatsverschuldung“, in: *BW* (1943), 1–5. o.
- Donner, Otto: „Valutapolitik im Kriege. Ein Beitrag zur außenwirtschaftlichen Problematik fester Wechselkurse bei unstabilen Kaufkraftparitäten“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 58 (1943), 27–50. o.
- Donner, Otto: „Die deutsche Kriegswirtschaft“, in: *Nauticus. Jahrbuch für Deutschlands Seeinteressen*, 27 (1943), 397–431. o.
- Doorslaer, Rudi van: „Raub und Rückerstattung jüdischen Eigentums in Belgien“, in: Constantin Goschler–Philipp Ther (szerk.): *Raub und Restitution, „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003, 134–153. o.
- Dörner, Bernward: *„Heimtücke“. Das Gesetz als Waffe. Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung in Deutschland 1933–1945*, Schöningh, Paderborn, 1998.

- Dreßen, Wolfgang: *Betrifft „Aktion 3“. Deutsche verwerten jüdische Nachbarn. Dokumente zur Arisierung*, Aufbau-Verlag, Berlin, 1998.
- Dreyfus, Jean-Marc: *Pillages sur ordonnances. Aryanisation et restitution des banques en France 1940–1943*, Fayard, Párizs, 2003.
- Dreyfus, Jean-Marc: „Die Enteignung der Juden in Westeuropa“, in: Constantin Goschler–Philipp Ther (szerk.): *Raub und Restitution, „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003, 41–57. o.
- Dreyfus, Jean-Marc–Sarah Gensburger: *Des camps dans Paris. Austerlitz, Léviatan, Bassano, juillet 1943-ao t 1944*, Fayard, Párizs, 2003.
- Drißner, Ulrike: *Die Deportation der Thessaloniker Juden während der Zeit der deutschen Besatzung von April 1941 bis August 1943*. történettudományi szakdolgozat, Universität Stuttgart, 1990.
- Ebbinghaus, Angelika–Heidrun Kaupen-Haas–Karl Heinz Roth (szerk.): *Heilen und Vernichten im Mustergau Hamburg. Bevölkerungs- und Gesundheitspolitik im Dritten Reich*, konkret, Hamburg, 1984.
- Eckert, Rainer: „Die wirtschaftliche Ausplünderung Griechenlands durch seine deutschen Okkupanten vom Beginn der Besetzung im April 1941 bis zur Kriegswende im Winter 1942–43“, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 36 (1988), 233–266. o.
- Eckert, Rainer: Vom „Fall Marita“ zur „wirtschaftlichen Sonderaktion“. *Die deutsche Besatzungspolitik in Griechenland vom 6. April 1941 bis zur Kriegswende im Februar/März 1943*, Lang, Frankfurt am Main, 1992.
- Eggenkämper, Barbara–Marian Rappel–Anna Reichel: „Der Bestand Reichswirtschaftsministerium im »Zentrum für die Aufbewahrung historisch-dokumentarischer Sammlungen« (»Sonderarchiv«) in Moskau“, in: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 43 (1998), 227–236. o.
- Eheberg, Karl: „Finanzen im Weltkrieg“, in: Erwin von Beckerath (szerk.): *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, G. Fischer, Stuttgart, 1965⁴, 4. k., 75–86. o.
- Eichholtz, Dietrich (szerk.): „Die Richtlinien Görings für die Wirtschaftspolitik auf dem besetzten sowjetischen Territorium vom 8. November 1941“, in: *Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg“*, 1–2 (1977), 73–111. o.
- Eichholtz, Dietrich: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, 1. k.: 1939–1941, Akademie-Verlag, Berlin, 1984³.

- Eichholz, Dietrich: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, II. k.: 1941–1943, Akademie-Verlag, Berlin, 1985.
- Eichholtz, Dietrich: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, III. k.: 1943–1945, Saur, München, 1999.
- Epmeier, Ernst: *Das finanzielle Kriegspotential Deutschlands und Englands. Ein Vergleich und seine Problematik*, doktori értekezés, Innsbruck, 1942.
- Erhard, Ludwig: *Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung*, Propyläen, Frankfurt am Main, 1977.
- Etmektsoglou-Koehn, Gabriella: *Axis Exploitation of Wartime Greece, 1941–1943*, doktori értekezés, Ann Arbor, Michigan, 1995.
- Dr. F.: „Die Deutsche Girozentrale berichtet“, in: *Sparkasse* 61 (1941), 68–69. o.
- Familienunterhalt*, 1940 május (szerk. Oberbürgermeister der Stadt der Reichsparteitage Nürnberg, Abt. für Familienunterhalt).
- Das Familienunterhaltswesen und seine praktische Handhabung. Systematische, erläuternde Darstellung*, Lühe, Lipsce-Berlin, 1943³ (szerk. Deutscher Verein für öffentliche und private Fürsorge).
- Fasse, Norbert-Johannes Houwink ten Cate–Horst Lademacher (szerk.): *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht*, Waxmann, Münster, 2000.
- Faulstich, Heinz: *Hungersterben in der Psychiatrie 1914–1949. Mit einer Topographie der NS-Psychiatrie*, Lambertus, Freiburg im Breisgau, 1998.
- Federau, Fritz: „Kriegsfinanzierung aus dem Geldmarkt“, in: *Der Deutsche Volkswirt*, 14 (1939–40), 1912. o. sk.
- Federau, Fritz: „Die deutsche Geldwirtschaft in der Jahreswende 1940–41“, in: *Deutsche Sparkassen-Zeitung* (1941. február 20.), 1. o. sk.
- Federau, Fritz: *Die deutsche Geldwirtschaft*, de Gruyter, Berlin, 1949.
- Federau, Fritz: *Der Zweite Weltkrieg. Seine Finanzierung in Deutschland*, Wunderlich, Tübingen, 1962.
- Fleischer, Adolf: *Kriegsfinanzierung unter Einschluß des totalen Krieges*, Mittler, Berlin, 1939.
- Fleischer, Hagen: *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941–1944 (Okkupation, Résistance, Kollaboration)*, Lang, Frankfurt am Main, 1986.
- Fleischer, Hagen: „Griechenland“, in: Wolfgang Benz (szerk.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Oldenbourg, München, 1991, 241–274. o.

- Franco, Hizkia M.: *The Jewish Martyrs of Rhodes and Cos*, HarperCollins, Harare, 1994.
- Friedenberger, Martin-Klaus-Dieter Gössel-Eberhard Schönknecht (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumente*, Ed. Temmen, Bremen, 2002.
- Friedenberger, Martin: „Die Rolle der Finanzverwaltung bei der Vertreibung, Verfolgung und Vernichtung der deutschen Juden“, in: uő-Klaus-Dieter Gössel-Eberhard Schönknecht (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumente*, Ed. Temmen, Bremen, 2002, 10-94.
- Friedrich, Jörg: *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945*, Propyläen, München, 2002.
- Funk, Walther: „Wirtschaftspolitik der stabilen Währung“, in: *Berliner Börsen-Zeitung*, 1943. február 13.
- Genschel, Helmut: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Musterschmidt, Göttingen, 1966.
- Gericke, Bodo: *Die deutsche Feldpost im Zweiten Weltkrieg. Eine Dokumentation über Einrichtung, Aufbau, Einsatz und Dienste. Archiv für deutsche Postgeschichte*, 1. füz., 1971.
- Gerlach, Christian: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburger Edition, Hamburg, 1998.
- Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburger Ed., Hamburg, 1999.
- Gerlach, Christian-Götz Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*, Noran, Budapest, 2005 (ford. Kerényi Gábor).
- Gilbert, Martin: *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War*, Holt, New York, 1987.
- Gillingham, John: „The »Deproletarianization« of German Society: Vocational Training in the Third Reich“, in: *Journal of Social History*, 19 (1986) 3., 423-432. o.
- Goebbels, Joseph: *Die Tagebücher*, Saur, München, 1998 (szerk. Elke Fröhlich).
- Goebbels, Joseph: *Napló*, Dunakönyv, Budapest, 1994 (ford. Ács Zoltán-Gyurkó László, vál. és szerk. Rátkai Ferenc).
- Goerdeler, Carl Friedrich: *Politische Schriften und Briefe*, Saur, München, 2003 (szerk. Sabine Gillmann-Hans Mommsen).
- Goldtransaktionen im Zweiten Weltkrieg: Kommentierte statistische Übersicht. Ein Beitrag zur Goldkonferenz in London, 2.-4. Dezember 1997*, ausgearbeitet von der unabhängigen Expertenkommission Schweiz - Zweiter Weltkrieg, Bern, Dezember 1997.

- Goschler, Constantin-Philipp Ther (szerk.): *Raub und Restitution, „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003.
- Göttel, Heinrich: *Steuerrecht*, Kohlhammer, Lipcse, 1939³.
- Grimm, Jacob-Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, 1. k., Hirzel, Leipzig, 1854.
- Grohé: „Abschlussbericht über den Großangriff auf Köln 30./31.5.1942“, in: Martin Rüther: *Köln, 31. Mai 1942: Der 1000-Bomber-Angriff*, Janus, Köln, 1992, 198-214. o.
- Grosa, Karl: *Die wirtschaftspolitischen Zielsetzungen der deutschen Steuergesetzgebung unter besonderer Berücksichtigung ihrer betriebswirtschaftlichen Auswirkungen*, doktori értekezés, Bécs, 1942.
- Guillebaud, Claude W.: *The Social Policy of Nazi Germany* (1941), Fertig, New York, 1971.
- Hachmeister, Lutz: *Schleyer. Eine deutsche Geschichte*, C. H. Beck, München, 2004.
- Hahn, Paul: *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen unter der Besetzung 1941-1944*, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen, 1957.
- Halder, Franz: *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939-1942*, átdolg. Hans-Adolf Jacobsen, 3 k., Kohlhammer, Stuttgart, 1962-1964.
- Hamann, Brigitte: *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*, Piper, München 1996¹.
- Hamburger Institut für Sozialforschung (szerk.): *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*, kiállításkatalógus, Hamburger Edition, Hamburg, 2002.
- Handbuch über die Beamten der Deutschen Reichsbank 1941, abgeschlossen mit den Personalveränderungen vom 12. Juni 1941*, Berlin, 1941.
- Hanemann, Joseph: „Ungeahnte Frische, fiebrige Ungeduld und subtile Neckerei“, in: *FAZ*, 2004. július 3., 37. o. (Simone de Beauvoir Jacques-Laurent Bostnak 1939. augusztus 28-án írt leveléből.)
- Hansen: „Nationalsozialistische Rechtsgestaltung in der Zwangsvollstreckung“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung* 55 (1935), 262-265. o.
- Hansmeyer, Heinrich-Karl-Rolf Caesar: „Kriegswirtschaft und Inflation (1936 bis 1948)“, in: *Deutsche Bundesbank (szerk.): Währung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975*, Knapp, Frankfurt am Main, 1976, 380. o. skk.
- Hartlaub, Felix: *In den eigenen Umriss gebannt. Kriegsaufzeichnungen, literarische Fragmente und Briefe aus*

- den Jahren 1939 bis 1945, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002 (szerk. Gabriele Liselotte Ewenz).
- Hassell, Ulrich von: *The Von Hassell Diaries 1938–1944*, Doubleday, Garden City, N. Y., 1947.
- Hauser, Josef: *Einsatz-Familienunterhaltsgesetz vom 26. Juni 1940*, Jehle, München, 1942.
- Heiber, Beatrice-Helmut Heiber (szerk.): *Die Rückseite des Hakenkreuzes. Absonderliches aus den Akten des Dritten Reiches*, dtv, München, 1993.
- Heilmann, Hans Dieter: „Aus dem Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam“, in: uő-Götz Aly-Peter Chroust (szerk.): *Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täter-Biographie*, Rotbuch, Berlin, 1987, 123–187. o.
- Heim, Susanne: „»Deutschland muss ihnen ein Land ohne Zukunft sein.« Die Zwangsmigration der Juden 1933 bis 1938“, in: uő-Eberhard Jungfer-Ahlrich Meyer-Horst Kahrs (szerk.): *Arbeitsmigration und Flucht. Vertreibung und Arbeitskräfteregulierung im Zwischenkriegseuropa*, Schwarze Risse, Göttingen-Berlin, 1993, 48–81. o.
- Heim, Susanne-Götz Aly (szerk.): *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945*, Rotbuch-Verlag, Berlin, 1991.
- Heim, Susanne-Götz Aly: „Staatliche Ordnung und »organische Lösung«. Die Rede Hermann Görings »Über die Judenfrage« vom 6. Dezember 1938“, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* (1993), 2. k., 378–405. o.
- Henning, Friedrich Wilhelm: „Die nationalsozialistische Steuerpolitik. Programm, Ziele und Wirklichkeit“, in: Eckart Schremmer (szerk.): *Steuern, Abgaben und Dienste vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Referate der 15. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 14. bis 17. April 1993 in Bamberg*, Steiner, Stuttgart, 1994, 197–211. o.
- Herbert, Ulrich: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des »Ausländer-Einsatzes« in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Dietz, Berlin, 1985.
- Herbert, Ulrich: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989*, Dietz, Bonn, 1996.
- Hillberg, Raul: *Die Vernichtung der europäischen Juden* [1959], jav. és bőv. kiad., S. Fischer, Frankfurt am Main, 1994.
- Hillgruber, Andreas: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941*, Bernard & Graefe, Frankfurt am Main, 1965.
- Hillgruber, Andreas (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes*, 1. k.: 1939–1941, Bernard & Graefe, Frankfurt am Main, 1967.

- Hillgruber, Andreas-Gerhard Hümmelchen: *Chronik des Zweiten Weltkrieges. Kalendarium militärischer und politischer Ereignisse 1939–1945*. Gondrom, Bindlach, 1989.
- Hirschfeld, Gerhard-Gerd Krumeich-Irina Renz (szerk.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Schöningh, Paderborn, 2003.
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf*, Franz Eber, München, 1934.
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf*: Harcom, W. Stoker Kft., [h. n.], [1997].
- Hitler, Adolf: *Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers*, 2 k., Zentralverlag der NSDAP, München, 1941 (szerk. Philipp Bouhler).
- Hitler, Adolf: „Rede am 10. Dezember 1940 in Berlin vor Rüstungsarbeitern“, in: uő: *Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers*, 2 k., Zentralverlag der NSDAP, München, 1941, 2. k., 333–362. o. (szerk. Philipp Bouhler).
- Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942, aufgez. von Henry Picker*, Athenäum, Bonn, 1951 (szerk. Gerhard Ritter).
- Hitler, Adolf: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*, Knaus, Hamburg, 1980 (szerk. Werner Jochmann).
- Hoffmann, Walter: „Probleme der englischen Kriegsfinanzierung“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 51 (1940), 570–594.
- Hohrmann, Johannes-Edgar Lenski: *Die Körperschaftsteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1941².
- Holzhauser, Georg: *Barzahlung und Zahlungsmittelversorgung in militärisch besetzten Gebieten*, G. Fischer, Jéna, 1939.
- Höffinghoff, Hellmuth: „Die griechische Wirtschaft im Kriege“, in: *Deutsch-Griechische Wirtschaftsnachrichten. Mitteilungen der Deutschen Handelskammer in Griechenland*, 1 (1943), 1. füz. (június), 4–6. o.
- IMG = Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November 1945–1. Oktober 1946, 42 k., Nürnberg, 1948.
- Ioanid, Radu: *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*, Ivan R. Dee, Chicago, 2000.
- Janssen, Hauke: *Nationalökonomie und Nationalsozialismus. Die deutsche Volkswirtschaftslehre in den dreißiger Jahren*, Metropolis, Marburg, 1998.
- Jeht, Horst: *Kriegsfinanzen*, G. Fischer, Jéna, 1938.
- Jeht, Horst: „Stand und Probleme der deutschen Kriegsfinanzierung“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 51 (1940), 464–489. o.

- Jecht, Horst: „Über einige grundsätzliche Fragen der deutschen Kriegswirtschaft und Kriegsfinanzierung“, in: *Analele economice si statistice*, Bukarest, 25 (1942), 293–232. o.
- Jessen, Jens: „Kriegsfinanzen“, in: Ludwig Elster (szerk.): *Wörterbuch der Volkswirtschaft*, G. Fischer, Jéna, 1932⁴, 674–682. o.
- Jessen, Jens: *Deutsche Finanzwirtschaft*, Hanseatische Verlags-Anstalt, Hamburg, 1938.
- Jessen, Jens: *Die Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939. Erläuterungen*, Decker, Berlin, 1939.
- Junz, Helen B.: *Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry*, Staempfli, Berne [Bern], 2002.
- Jüdisches Lexikon*, 4 k., Jüdischer Verlag, Berlin, 1927 (Reprint: Jüdischer Verlag im Athenäum Verlag, Königstein im Taunus, 1987).
- Kaemmel, Ernst-Eduard Bacciocco: *Einkommensteuergesetz vom 16. Oktober 1934 unter Berücksichtigung aller einschlägigen Vorschriften, Veranlagungsrichtlinien und Verwaltungserlasse*, Ch. H. Beck, München-Berlin, 1936.
- Kaiser, Johann: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939–1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa*, doktori értekezés, Bochum, 1969.
- Kaiser, Johann: „Die Eingliederung der Slowakei in die deutsche Kriegswirtschaft“, in: Karl Bosl (szerk.): *Das Jahr 1945 in der Tschechoslowakei*, Oldenbourg, München, 1971, 115–138. o.
- Kasten, Helmut: *Die Neuordnung der Währung in den besetzten Gebieten und die Tätigkeit der Reichskreditkassen während des Krieges 1939–40*, doktori értekezés, Berlin, 1941.
- Keiser, Günter: „Spareinlagen der Banken“, in: *BW* (1943), 77–79. o.
- Keiser, Günter: „Das fünfte Kriegsjahr der Banken“, in: *BW* (1945), 29–33. o.
- Keller, Robert v.: *Von der Kriegswirtschaft zur Friedenswirtschaft*, Kohlhammer, Stuttgart, 1940.
- Klein, Thomas (szerk.): *Die Lageberichte der Justiz aus Hessen 1940–1945*, Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission, Darmstadt, 1999.
- Klemperer, Victor: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933–1941*, Aufbau, Berlin, 1995.
- Klingemann, Hellmuth: *Die Biersteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1943².
- Kolonomos, Zhamila-Vera Veskovich-Vangeli: *The Jews in Macedonia during the Second World War (1941–1945). Collection of Documents*, 1. k., Macedonian Academy of Sciences and Arts, Szkopje, 1986.

- Kretzschmann, Max: „Reichskreditkassenscheine als Truppengeld“, in: *Die Bank*, 33 (1940), 584–587. o.
- Kretzschmann, Max: „Deutsche Währungshilfe in den besetzten Gebieten“, in: *B-A* (1941), 1–3. o.
- Kretzschmann, Max: „Die Reichskreditkassen“, in: Walther Bayrthoffer (szerk.): *Deutsche Geldpolitik*, Duncker & Humblot, Berlin, 1941, 113–139. o.
- Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945, geführt von Helmuth Greiner und Percy Ernst Schramm*, Bernard & Graefe, Frankfurt am Main, 1961–1965 (szerk. Percy Ernst Schramm).
- Krüger, Alf: *Die Lösung der Judenfrage in der deutschen Wirtschaft. Kommentar zur Judengesetzgebung*, Limpert, Berlin, 1940.
- Krug von Nidda, Carl Ludwig: *Familienunterhalt der Angehörigen der Einberufenen*, Heymann, Berlin, 1941³.
- Kundrus, Birthe: *Kriegerfrauen. Familienpolitik und Geschlechterverhältnis im Ersten und Zweiten Weltkrieg*, Christians, Hamburg, 1995.
- Kwiet, Konrad: „Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung“, in: Wolfgang Benz (szerk.): *Die Juden in Deutschland 1933–1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft*, Beck, München, 1989, 545–659. o.
- Lanter, Max: *Die Finanzierung des Krieges. Quellen, Methoden und Lösungen seit dem Mittelalter bis Ende des Zweiten Weltkrieges 1939 bis 1945*, Haag, Luzern, 1950.
- Laskier, Michael M.: *North African Jewry in the Twentieth Century. The Jews of Morocco, Tunisia and Algeria*, New York University Press, New York, 1995.
- Latzel, Klaus: *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg. Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939–1945*, Schöningh, Paderborn, 1998.
- Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets (szerk.): *Statistisches Handbuch von Deutschland 1928–1944*, Ehrenwirth, München, 1949.
- Leeuw, A. J. van der: „Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen“, in: Abraham H. Paape (szerk.): *Studies over Nederland in oorlogstijd*, 1. r., Nijhoff, 's-Gravenhage, 1972, 211–236. o.
- Leeuw, A. J. van der: „Reichskommissariat und Judenvermögen in den Niederlanden“, in: Abraham H. Paape (szerk.): *Studies over Nederland in oorlogstijd*, 1. r., Nijhoff, 's-Gravenhage, 1972, 237–249. o.
- Lemkin, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*,

- Carnegie Endowment for International Peace, Washington D. C., 1944.
- Lindner, Stephan H.: *Das Reichskommissariat für die Behandlung feindlichen Vermögens im Zweiten Weltkrieg. Eine Studie zur Verwaltungs-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des nationalsozialistischen Deutschlands*, Steiner, Stuttgart, 1991.
- Lipscher, Ladislav: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, Oldenbourg, München, 1980.
- Longerich, Peter: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München, 1998.
- Lütge, Friedrich: „Die deutsche Kriegsfinanzierung im ersten und zweiten Weltkrieg“, in: Franz Voigt (szerk.): *Beiträge zur Finanzwissenschaft und Geldtheorie. Festschrift für Rolf Stucken*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1953, 243–257.
- Mach, Alexander: „Rede v. 5.2.1939“, in: Ladislav Lipscher: *Die Juden im slowakischen Staat 1939–1945*, Oldenbourg, München, 1980, 25. o.
- Maedel, Walter: *Das Reichsbewertungsgesetz*, Spaeth & Linde, Berlin, 1941³.
- Margaisaz, Michel (szerk.): *Banques. Banque de France et seconde guerre mondiale*, Albin Michel, Párizs, 2002.
- Mason, Timothy W. (szerk.): *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1975.
- Matkowski, Alexandar: *The History of the Jews in Macedonia*, Macedonian Review, Szkopje, 1982.
- Mazower, Mark: *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, New Haven, 2001.
- Meimberg, Rudolf: „Kaufkraftüberhang und Kriegsfinanzpolitik“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 58 (1943), 98–132. o.
- Meimberg, Rudolf: „Die Gewinnabführung in Deutschland als Kriegsgewinnsteuer“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 60 (1944), 349–364. o.
- Meinen, Insa: *Wehrmacht und Prostitution während des Zweiten Weltkriegs im besetzten Frankreich*, Ed. Temmen, Bréma, 2002.
- Meyer, Fritz: „Die finanzielle Neuordnung in Serbien“, in: *B-A* (1942), 310–312. o.
- Michel, Henri: *Paris Allemand*, A. Michel, Párizs, 1981.
- Milward, Allan S.: *Der Zweite Weltkrieg. Krieg, Wirtschaft und Gesellschaft 1939–1945*, dtv, München, 1977 (ford. Elisabeth Maria Petzina).
- Mischaikov, D.: „Bulgariens Wirtschafts-, Finanz- und Kreditsystem unter dem Einfluss des Krieges“, in: *B-A* (1942), 49–52. o.

- Moeller, Hero: „Aktuelle Grenzprobleme kreditärer Mittelaufbringung in der Staatswirtschaft“, in: *Finanzarchiv*, N. F. 9 (1943), 95–116. o..
- Molho, Michael (szerk.): *In Memoriam, gewidmet dem Andenken an die jüdischen Opfer der Nazi Herrschaft in Griechenland*, Essen, 1981.
- Molho, Michael (szerk.): *In Memoriam. Hommage aux victimes juives des nazis en Grèce*, Communauté israélienne, Tessaloniki, 1948.
- Moll, Martin (szerk.): *„Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung*, Steiner, Stuttgart, 1997.
- Möllenhoff, Gisela-Rita Schlautmann-Overmeyer: *Jüdische Familien in Münster 1918–1945*, 1. k.: *Biographisches Lexikon*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 1995.
- Möllenhoff, Gisela-Rita Schlautmann-Overmeyer: *Jüdische Familien in Münster 1918–1945*, 2.2. k.: *Abhandlungen und Dokumente 1935–1945*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 2001.
- N. n.: [c. n.], in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung* 60 (1940), 173. o. sk.
- N. n.: [c. n.], in: *Die Bank* 33 (1940), 17. o. sk.
- N. n.: „Abgabenpolitik im Kriege“, in: *BW* (1944), 74. o.
- N. n.: „Abschöpfungsprobleme auch in der Slowakei“, in: *B-A* (1943), 114. o. sk.
- N. n.: „Bevorzugung des Hausbesitzes“, in: *VB*, 1942. május 15., *Berliner Börsen-Zeitung*, 1942. május 14.
- N. n.: „Das Ergebnis der Hauszinssteuerablösung“, in: *B-A* (1943), 32. o. sk.
- N. n.: „Das Kinderelend in Griechenland“ [képes tudósítás], in: *Neue Zürcher Zeitung*, 1943. május 30.
- N. n.: „Das neofaschistische Sozialisierungsprogramm“, in: *NZZ*, 1944. október 31.
- N. n.: „Das Siedlungswerk von 1942 in Rumänien“, in: *Raumforschung und Raumordnung*, 7 (1943), 62. o. skk.
- N. n.: „Das Sparsystem für Ostarbeiter“, in: *B-A* (1942), 339. o. sk.
- N. n.: „Der »Fall Köppen« und seine Lehren“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 341–343. o.
- N. n.: „Der Druck auf die französische Währung“, in: *B-A* (1942), 484. o. sk.
- N. n.: „Der französische Staatshaushalt“, in: *B-A* (1943), 76. o.
- N. n.: „Der Kriegshaushalt des Reiches“, in: *BW* (1944), 15. o.

- N. n.: „Der Kriegshaushalt des Reiches“, in: *BW*(1944), 15. o.
- N. n.: „Der Kriegshaushalt des Reiches“, in: *BW*(1944), 15. o.
- N. n.: „Der mögliche Erfolg einer Ablösung der Industrieumlage“, in: *BW*(1943), 38–39. o.
- N. n.: „Der Reichskreditkassenschein“, in: *Deutscher Reichsanzeiger*, 1944. január 15.
- N. n.: „Der Sparinhalt der Lebensversicherung“, in: *Sparkasse* 63 (1943), 4–6. o.
- N. n.: „Die andere Seite der Aktienkäufe“, in: *Reinisch-Westfälische Zeitung*, 1942. szeptember 21.
- N. n.: „Die Gewinnabführung 1943“, in: *BW*(1944), 234–236. o.
- N. n.: „Die neuen Wirtschaftssteuern“, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1942. május 8. és 11.
- N. n.: „Die Rechtsstellung der Juden in Frankreich“, in: *Deutsch-Französische Wirtschaftszeitschrift (La revue économique Franco-Allemande)*, 1 (1942), 2. sz. (június), 12–14. o.
- N. n.: „Die Sparleistung des Jahres 1940“, in: *Sparkasse*, 61 (1941), 109–111. o.
- N. n.: „Die verschärfte Gewinnabführung 1942“, in: *BW*(1943), 37. o. sk.
- N. n.: „Divers end search for Greek Jewish gold“ (2002. augusztus 15.), <http://www.cnn.com/2000/WORLD/briefs/08/12/europe.1208> (2002. szeptember 1.).
- N. n.: „Ein »circulus«“, in: *Berliner Börsen-Zeitung*, 1939. február 9.
- N. n.: „Eine Notenbank für die Ukraine“, in: *B-A* (1942), 123. o. sk.
- N. n.: „Elastische Staatsfinanzierung in Belgien“, in: *B-A* (1942), 68. o.
- N. n.: „Für Juden nur ein Konto. Maßnahmen zur Sicherung des jüdischen Vermögens“, in: *Krakauer Zeitung*, 1939. november 26–27.
- N. n.: „Gedanken zur Neugestaltung des Vollstreckungsrechts“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 147–153. o.
- N. n.: „Hunt for sunken Jewish treasure“ (2000. augusztus 11.), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/875376.stm> (2002. szeptember 1.)
- N. n.: „Inflation völlig ausgeschlossen. Reinhardt sprach über wichtige Finanzierungsprobleme“, in: *Der Angriff*, 1945. január 17.
- N. n.: „Kampf dem Weltjudentum“, in: *Deutscher Wochendienst*, 1943. május 21.
- N. n.: „Kurstopp und Dividendenzuwachs“, in: *BW*(1943), 85. o.
- N. n.: „Mahnung an die Clearingpartner“, in: *Die Bank*, 36 (1943), 106. o. sk.
- N. n.: „Rede Hitlers vor den Arbeitern der Rheinmetall-Borsig-Werke in Berlin, 10.12.1940“, in: *VB*, 1940. október 11.
- N. n.: „Reichskreditkassenscheine in Frankreich aus dem Verkehr gezogen“, in: *National-Zeitung*, 1943. december 1.

- N. n.: „Rush is on for Nazi gold in Greek sea”, in: *The New York Times*, 2000. július 31.
- N. n.: „Simon Wiesenthal verklagt den griechischen Staat”, in: *Der Tagesspiegel*, 1970. november 13.
- N. n.: „Steuerung der Aktienkurse”, in: *Wirtschaftsblatt der Berliner Börsen-Zeitung*, 1942. december 31.
- N. n.: „Steuerung der Überfülle”, in: *Sparkasse*, 62 (1942), 1–4. o.
- N. n.: „Sturm des Jubels und der Freude. Die alte Kaiserstadt huldigt dem Gründer des neuen Reiches”, in: *VB*, 1938. április 2.
- N. n.: „Tilgung der Kriegsschulden”, in: *BW* (1944), 135. o. sk.
- N. n.: „Wieder Spekulationssteuer für Aktiengewinne”, in: *Sparkasse*, 61 (1941), 9. o.
- N. n.: „Zinsproblematik”, in: *Sparkasse* 61 (1941), 87. o.
- N. n.: „Zum 30. Januar 1943”, in: *Sparkasse* 63 (1943), 2. füz., 15. o.
- Neubacher, Hermann: *Sonderauftrag Südost 1940–1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Musterschmidt, Göttingen–Berlin–Frankfurt am Main, 1957².
- Oberleitner, Gerhard: *Geschichte der Deutschen Feldpost 1937–1945*, Steiger, Innsbruck, 1993.
- Oermann, Josef–Hans Meuschel: *Die Kriegssteuern*, Spaeth & Linde, Berlin, 1939².
- Oermann, Josef: *Die arbeitsrechtliche und steuerrechtliche Behandlung der Ostarbeiter mit den ab 1. April 1944 gültigen Lohnsteuertabellen*, Verlag für Wirtschaft und Arbeit, Berlin, 1944.
- Oermann, Josef: *Die Sozialausgleichsabgabe*, Spaeth & Linde, Berlin, 1944².
- Oertel, Manfred: *Über die Deutsche Reichsbank im zweiten Weltkrieg*, doktori értekezés, Rostock, 1979.
- Oertel, Manfred: „Besteuerung von Zwangsarbeitern als Mittel der Kriegsfinanzierung”, in: *Fremdarbeiterpolitik des Imperialismus* (1988) 19., 71–73. o.
- Oertel, Manfred: „Die Kriegsfinanzierung”, in: Dietrich Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. III. k.: 1943–1945. Saur, München, 1999, 681–737. o.
- Paape, Abraham H. (szerk.): *Studies over Nederland in oorlogstijd*, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1972.
- Palairot, Michael R.: *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941–1946*, Museum Tusculanum Press, Kopenhagen, 2000.
- Pantlen, Hermann: *Krieg und Finanzen*, Hanseatische Verlags-Anstalt, Hamburg, 1936.
- Pätzold, Kurt – Erika Schwarz: *„Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof”. Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns*, Metropol, Berlin, 1994.

- Petrik, Fritz (szerk.): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Dänemark und Norwegen (1940–1945). Europa unterm Hakenkreuz*, 7. k., Hühlig, Berlin, 1992.
- Petrov, Vladimir: *Money and Conquest. Allied Occupation Currencies in World War II*, John Hopkins Press, Baltimore, 1967.
- Petzina, Dietmar: „Soziale Lage der deutschen Arbeiter und Probleme des Arbeitseinsatzes während des Zweiten Weltkrieges“, in: Waclaw Długoborski (szerk.): *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1981, 65–86. o.
- Pichler, Walter: Zur Rolle der Sparkassen, Sitzungsprotokolle des Verwaltungsausschusses der Sparkasse Salzburg, 1941–44, szeminárium dolgozat.
- Pfleiderer, Otto: „Reichskreditkassen und Wehrmachtsbedarfsgeld“, in: *B-A* (1942), 385–387. o.
- Posener, Julius: *In Deutschland 1945 bis 1946*, Siedler, Berlin, 2001, 18. o.
- Präg, Werner-Wolfgang Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen. 1939–1945*, Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1975.
- Prion, Willi: *Das deutsche Finanzwunder. Die Geldbeschaffung für den deutschen Wirtschaftsaufschwung*, Betriebswirt Franke, Berlin-Wilmersdorf, 1938.
- Probleme der Kriegsfinanzierung. Vorträge, gehalten auf der ersten Arbeitstagung des Vereines deutscher Wirtschaftswissenschaftler*, G. Fischer, Jéna, 1940.
- Puhl, Emil: „Reichsbankarbeit im Kriege“, in: *Die Staatsbank*, 10 (1941), 13–19. o.
- Puhl, Emil: „Währungsaufbau in Serbien“, in: *Der Vierjahresplan*, 58 (1941), 643–646. o.
- Ranetsberger: „Die Gerichtsvollzieher im Dritten Reich“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 54 (1934), 115–117. o.
- Ránki György (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*, Magvető, Budapest, 1983.
- Rass, Christoph: *„Menschenmaterial“: Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945*, Schöningh, Paderborn, 2003.
- Rath, Klaus: „Schöpferische Kriegsfinanzierung“, in: *Wirtschaftsdienst*, 25 (1940), 6–9. o.
- Rath, Klaus: „Sozialistische Kriegsfinanzierung“, in: *National-Zeitung*, Ausg. A (Groß-Essen), 1940. február 16.
- Rath, Klaus: „Die produktiven Aufgaben der Kriegsfinanzierung“, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 51 (1940), 490–523. o.

- Ray, Roland: *Annäherung an Frankreich im Dienste Hitlers? Otto Abetz und die deutsche Frankreichpolitik 1930–1942*, Oldenbourg, München, 2000.
- Recker, Marie-Luise: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Oldenbourg, München, 1985. Oermann, Josef-Hans Meuschel: *Die Kriegssteuern*, Spaeth & Linde, Berlin, 1939².
- Reinhardt, Fritz: „Grundsätze nationalsozialistischer Steuerpolitik“, in: *Reichssteuerblatt* (1934), 1229. o.
- Reinhardt, Fritz: *Die neuen Steuergesetze. Einführung in die neuen Steuergesetze, Übersichten über die wesentlichen Änderungen gegenüber dem bisherigen Recht, Wortlaut der neuen Gesetze*, Spaeth & Linde, Berlin, 1934.
- Reinhardt, Fritz: „Gemeinschaftsbedarf und seine Finanzierung nach nationalsozialistischen Grundsätzen“, in: *Die Deutsche Volkswirtschaft*, 10 (1941), 985–992. o.
- Reinhardt, Fritz: *Passauer Vorträge*, II. r.: *Körperschaftsteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1941.
- Reinhardt, Fritz: *Passauer Vorträge 1942*, I. r.: *Einkommensteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1942.
- Reinhardt, Fritz: *Was geschieht mit unserem Geld? Finanzen, Kaufkraft, Währung*, Willmy, Nürnberg, 1942.
- Reisel, Berit-Bjarte Bruland: *The Reisel-Bruland Report on the Confiscation of Jewish Property in Norway during World War II*. Part of Official Norwegian Report 1997: 22 (Oslo), June 1997.
- République Française: *La spoliation financière*, II. k.: *Ouvrage de Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France*, Documentation française, Párizs, 2000.
- Ritter, Harry R.: *Hermann Neubacher and the German Occupation of the Balkans, 1940–1945*, doktori értekezés, Univ. of Virginia, 1969.
- Roediger, Conrad: „Die internationale Hilfsaktion für die Bevölkerung Griechenlands im zweiten Weltkrieg“, in: *VfZ*, 11 (1963), 49–71. o.
- Roesle, E.: „Die Geburts- und Sterblichkeitsverhältnisse“, in: Franz Bumm (szerk.): *Deutschlands Gesundheitsverhältnisse unter dem Einfluss des Weltkrieges*, 1. k., Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1928, 3–61. o.
- Rondholz, Eberhard: „Eine längst vergessene Geschichte. Warum Johannes Rau um die Jüdische Gemeinde von Thessaloniki einen so großen Bogen gemacht hat“, in: *konkret* (2000), 8. füz.
- Rosh, Lea-Eberhard Jäckel: *„Der Tod ist ein Meister aus Deutschland“. Deportation und Ermordung der Juden, Kollaboration und Verweigerung in Europa*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1990.

- Royal Institute of International Affairs: *Occupied Europe. German Exploitation and its Post-War Consequences*, Royal Institute of International Affairs, London, 1944.
- Rummel, Walter-Jochen Rath: „*Dem Reich verfallen*“ – „*den Berechtigten zurückerstattet*“. *Enteignung und Rückerstattung jüdischen Vermögens im Gebiet des heutigen Rheinland-Pfalz 1938–1953*. Verlag der Landesarchivverwaltung Rheinland-Pfalz, Koblenz, 2001.
- Rüther, Martin: *Köln, 31. Mai 1942: Der 1000-Bomber-Angriff*, Janus, Köln, 1992 (a „Reaktionen und Folgen“ című fejezet).
- Safrian, Hans: *Die Eichmann-Männer*, Europa, Wien – Zürich, 1993.
- Schachtschnabel, Hans G.: „Frankreichs Finanzwirtschaft“, in: *BW* (1943), 74–77. o.
- Schielin, Irma: „Der Familienunterhalt. Anwendung und Bewährung“, in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 157 (1943), 435–459. o.
- Schlarp, Karl-Heinz: *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Steiner, Stuttgart, 1986.
- Schmid, Heinz: *Kriegsgewinne und Wirtschaft. Die Aufgabe einer deutschen Kriegswirtschaftspolitik im Hinblick auf den Kriegsgewinn*, Stalling, Oldenburg – Berlin, 1934.
- Schmidt, E. W.: „Bilanz der Hauszinssteuerablösung“, in: *BW* (1943), 72–74. o.
- Schmitt, Bruno-Bodo Gericke: *Die deutsche Feldpost im Osten und der Luftpostdienst Osten im Zweiten Weltkrieg. Archiv für deutsche Postgeschichte*, 1. füz., 1969.
- Schmitt-Degenhardt, Hubert: *Die Vermögensteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1941².
- Schmölders, Günter: „Probleme der Kriegsfinanzierung (Literaturbericht)“, in: *Finanzarchiv*, N. F. 8 (1941), 203–209. o.
- Schöllgen, Gregor: *Willy Brandt. Die Biographie*, Propyläen, Berlin, 2001.
- Schönknecht, Eberhard: „Die Ausbildung in der Reichsfinanzverwaltung 1933 bis 1945“, in: uő–Martin Friedenberger–Klaus-Dieter Gössel (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumente*, Ed. Temmen, Bremen, 2002, 186–243. o.
- Schöpf, Andreas: „Fritz Reinhardt“, in: Martin Friedenberger–Klaus-Dieter Gössel–Eberhard Schönknecht (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumente*, Ed. Temmen, Bremen, 2002, 253–259. o.
- Schremmer, Eckart (szerk.): *Geld und Währung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Referate der 14. Arbeitstagung*

- der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 9. bis 13. April 1991 in Bamberg, Steiner, Stuttgart, 1993.
- Schremmer, Eckart (szerk.): *Steuern, Abgaben und Dienste vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Referate der 15. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 14. bis 17. April 1993 in Bamberg*, Steiner, Stuttgart, 1994.
- Schwerin von Krosigk, Lutz: *Nationalsozialistische Finanzpolitik*, G. Fischer, Jéna, 1936.
- Schwerin von Krosigk, Lutz: „Wie wurde der Zweite Weltkrieg finanziert?“, in: *Bilanz des Zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft*, Stalling Oldenburg-Hamburg, 1953, 313–328. o.
- Schwerin von Krosigk, Lutz: *Staatsbankrott. Die Geschichte der Finanzpolitik des Deutschen Reiches von 1920 bis 1945, geschrieben vom letzten Reichsfinanzminister*, Musterschmidt, Göttingen, 1974.
- Dr. Sehode (AGR): „Einheitliche Regelung des Pfändungsschutzes für Arbeitseinkommen ab 1.12.1940 auf Grund der Lohnpfändungsverordnung vom 30.10.1940 (RGBl. I, S. 1451f)“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 60 (1940), 185–192. o.
- Seckendorf, Martin-Wolfgang Schumann (szerk.): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945)*, Hüthig, Berlin, 1992.
- Seydelmann, Gertrud: *Gefährdete Balance. Ein Leben in Hamburg 1936–1945*, Junius, Hamburg, 1995.
- Steinberg, Jonathan: *Die Deutsche Bank und ihre Goldtransaktionen während des Zweiten Weltkrieges*, C. H. Beck, München, 1999 (ford. Karl Heinz Siber).
- Steur, Claudia: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung“*, Klartext, Essen, 1997.
- Stöber, Rudolf: *Die erfolgverführte Nation. Deutschlands öffentliche Stimmungen 1866 bis 1945*, Steiner, Stuttgart, 1998.
- Stroumsa, Jacques: *Geiger in Auschwitz. Ein jüdisches Überlebensschicksal aus Saloniki 1941–1967*, Hartung-Gorre, Konstanz, 1993 (szerk. Erhard Roy Wiehn, ford. Brigitte Pimpl).
- Stucken, Rudolf: *Deutsche Geld- und Kreditpolitik 1914 bis 1963*, Mohr, Tübingen, 1964² (az első kiadás *Deutsche Geld- und Kreditpolitik* címen jelent meg 1937-ben Hamburgban).
- Süß, Georg: *Das Geldwesen im besetzten Frankreich*, Drei Masken, München, 1920.
- Szinai Miklós-Szücs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai*, Kossuth, Budapest, 1965³.
- Terhalle, Fritz: „Geschichte der deutschen Finanzwissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Schlusse des Zweiten

- Weltkrieges", in: Wilhelm Gerloff-Fritz Neumark (szerk.): *Handbuch der Finanzwissenschaft*, 1. k., Mohr, Tübingen, 1952², 273–326.
- Tönsmeyer, Tatjana: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*, Schöningh, Paderborn, 2003.
- Tönsmeyer, Tatjana: „Der Raub des jüdischen Eigentums in Ungarn, Rumänien und der Slowakei“, in: Constantin Goschler-Philipp Ther (szerk.): *Raub und Restitution, „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003, 71–91. o.
- Umbreit, Hans: *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944*, Boldt, Boppard am Rhein, 1968.
- Umbreit, Hans: „Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft“, in: uő-Bernhard R. Kroener-Rolf-Dieter Müller: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machthereichs*, Erster Halbband: *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–41* (Militärgeschichtliches Forschungsamt [szerk.]: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 5, 1. k.), Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart, 1988, 3–345. o.
- URO [United Restitution Organization] (szerk.): *M-Aktion. Frankreich, Belgien, Holland und Luxemburg 1940–1944*, kézirat (Kurt May), 2. kieg. vált., 1958. október 30.
- Varon, Laura: *The Juderia. A Holocaust Survivor's Tribute to the Jewish Community of Rhodes*, Praeger, Westport, Conn.–London, 1999.
- Verwaltungsbericht der Deutschen Reichsbank für das Jahr 1942*, Berlin, 1943.
- Völk, Ekkehard: *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, Trofenik, München, 1991.
- Voß, Reimer: *Steuern im Dritten Reich. Vom Recht zum Unrecht unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*, Beck, München, 1995.
- Wandel, Eckhard: „Die Rolle der Banken bei der Finanzierung der Aufrüstung und des Krieges 1933 bis 1945“, in: Eckart Schremmer (szerk.): *Geld und Währung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Referate der 14. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 9. bis 13. April 1991 in Bamberg*, Steiner, Stuttgart, 1993, 275–288. o.
- Wappler, Anke: *Grundzüge der Okkupationspolitik des faschistischen deutschen Imperialismus gegenüber Griechenland vom März 1943 bis zum Oktober 1944*, doktori értekezés, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, 1986.

- Werkstattfilm e.V.-Mathias Krispin (szerk.): *Ein offenes Geheimnis. „Arisierung“ in Alltag und Wirtschaft in Oldenburg zwischen 1933 und 1945*, kiállításkatalógus, Isensee, Oldenburg, 2001.
- Wette, Wolfram-Ricarda Bremer-Detlev Vogel (szerk.): *Das letzte halbe Jahr. Stimmungsberichte der Wehrmachtpropaganda 1944–45*, Klartext, Essen, 2001.
- Wiel, Paul: *Krieg und Wirtschaft*, de Gruyter, Berlin, 1938.
- Wiese, Walter: *Geld und Notenbankpolitik im Generalgouvernement Warschau während der deutschen Besetzung*, doktori értekezés, Breslau, 1922.
- Witte, Peter: „... zusammen 1 274 166«. Der Funkspruch des SS-Sturmbannführers Hermann Höfle liefert ein Schlüsseldokument des Holocaust“, in: *Die Zeit*, 2002. január 10.
- Woitkowski, Hans-Peter: „Graf Schwerin von Krosigk“, in: Martin Friedenberger-Klaus-Dieter Gössel-Eberhard Schönknecht (szerk.): *Die Reichsfinanzverwaltung im Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumente*. Ed. Temmen, Bremen, 2002, 246–252. o.
- Xydis, Stephen G.: *The Economy and Finances of Greece under Axis Occupation in 1941–1942*, Hermes Printing Company, Pittsburgh, 1945.
- Xydis, Stephen G.: *The Economy and Finances of Greece under Occupation*, Greek Government Office of Information, New York, 1945.
- Yahil, Leni: *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*, Luchterhand, München, 1998 (ford. H. Jochen Bußmann).
- Zeidler, Manfred: „Die deutsche Kriegsfinanzierung 1914 bis 1918 und ihre Folgen“, in: Wolfgang Michalka (szerk.): *Der Erste Weltkrieg*. Piper, München–Zürich, 1994, 415–433. o.
- Ziegler, Karl: *Erinnerungen an die Feldpost im Kriege 1939–1945*. kézirát, Bonn, 1950 (BA-MA Bibliothek, N II c–4).
- Ziehe, R.: „Das neue Zwangsvollstreckungsrecht seit Kriegsbeginn“, in: *Deutsche Gerichtsvollzieher-Zeitung*, 60 (1940), 33–35. o.
- Zimmermann, Michael: „Die Deportation der Juden aus Essen und dem Regierungsbezirk Düsseldorf“, in: Ulrich Borsdorf-Mathilde Jamin (szerk.): *Über Leben im Krieg. Kriegserfahrungen in einer Industrieregion 1939–1945*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1989, 126–143. o.
- Zitelmann, Rainer: *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*, Berg, Hamburg, 1987.
- Zuckmayer, Carl: *Geheimreport*, Wallstein, Göttingen, 2002.

- Zülow, Kurt-Hermann Gaus-Max Henze: *Die Mehreinkommensteuer*, Spaeth & Linde, Berlin, 1939.
- Zumach, Ernst-Günther: *Die wirtschaftlichen Kriegsmaßnahmen Deutschlands im II. Weltkrieg in völkerrechtlicher Betrachtung*, doktori értekezés, Erlangen, 1955.
- Zumpe, Lotte: *Wirtschaft und Staat in Deutschland 1933 bis 1945*, Topos, Vaduz, 1980.

NÉVMUTATÓ

- Aalders, Gerhard 48, 241
 Abetz, Otto 505, 525
 Adamy (százados) 168
 Adlon, Louis 91, 491
 Agostino, d' 314
 Altenburg, Günther 311, 317.
 skk., 324, 336. sk.
 Aly, Ernst 479
 Aly, Hermann 479
 Antonescu, Ion 533
 Antonescu, Mihai 301. sk.,
 304. sk., 531. skk.
 Apel, Hans 53
 Arlt, Werner 494
 Arnoult, Pierre 195

 Backe, Herbert 85, 221. sk., 226.
 skk., 231, 395, 485, 516. sk.,
 549. sk.
 Bargatzky, Walter 525
 Bayrhofer, Walther 71, 77, 251,
 486. sk., 496. skk., 512, 516,
 521, 539
 Bänfer, Ludwig 531
 Beauvoir, Simone de 221, 517
 Becher, Johannes R. 16
 Beck, Ludwig 30. sk., 126
 Becker, Hans von 183, 510
 Becker, Hellmut 14, 479
 Beckerle, Adolf 529. sk.
 Beethoven, Ludwig van 372
 Behr, Kurt von 162, 166
 Belatiny István 248, 520
 Belev, Aleksandar 295
 Bender, Wilhelm 197
 Benkert, Ulrich 53
 Benning, Bernhard 82, 86, 88,
 113, 372, 383, 483. sk., 489.
 skk., 496, 547, 549. sk.

 Benz, Wolfgang 338
 Benzler, Felix 517, 520
 Berger, Fritz 331, 334, 494,
 511. sk., 514, 540
 Bernhuber, Maximilian 217, 241,
 514, 516, 519, 541
 Bersch, Georg 530
 Best, Werner 192, 273. sk.
 Biehler, Franz 507, 529
 Bismarck, Otto von 37
 Blanke, Kurt 526
 Blessing, Karl 70, 301. sk., 357,
 531
 Blohm, Georg 231
 Boas, Fritz 136
 Boelcke, Willi 359, 488
 Bohn, Robert 47
 Boisanger, Yves Bréart de 495
 Bonnafous, Max 517
 Borgel, Mo se 271
 Bormann, Martin 85, 94, 179,
 490, 492, 508, 547, 550
 Bosnjak (Blühweiss), Hermann
 528
 Bost, Jacques-Laurent 517
 Bozsilov, Dobri 291. sk.
 Böll, Annemarie, szül. Czech
 499
 Böll, Heinrich 34, 131, 136. sk.,
 140, 147, 150. sk., 181, 190,
 390, 400
 Brandt, Rudolf 502
 Brandt, Willy 57
 Brauchitsch, Walther von 147,
 260, 273. sk., 352, 505
 Braun, Rudolf 550
 Bräutigam, Otto 139
 Brecht, Bert 16. sk., 392
 Brehmer, Rudolf 168

- Breyhan, Christian 243, 496,
 500, 508, 510. sk., 514. sk., 520,
 530. sk., 533, 539, 550
 Brinkmann, Rudolf 486
 Bronnen, Arnolt 16
 Brunner, Alois 318, 323, 325
 Buchheim, Christoph 544
 Burmeister, Hermann 495, 521
 Bußmann, Walter 77, 487, 495,
 508, 513, 516, 535
 Buzzi, Richard 486
 Bühler, Albert 495

 Churchill, Winston 375, 399
 Clodius, Carl 301, 530, 533, 535
 Coblitz, Wilhelm 482
 Coquelin (BdF) 524
 Craushaar, Georg Harry von 509
 Czech, Id. Böll, Annemarie

 Csajkovszkij, Pjotr Iljics 372

 Dannecker, Theodor 275, 295,
 530
 Deetjen, Hanns 386, 550
 Dietl, Eduard 260
 Dolderer, Bernhard 522
 Donandt, Walther 486
 Donner, Otto 91, 250, 361, 370,
 384, 521, 545, 547
 Douros, Elias 537
 Dönitz, Karl 27
 Dreßen, Wolfgang 47
 Dreyfus, Jean-Marc 48
 Drueke (MbiF) 525
 Dumas, Alexandre 323

 Eckhardt, Walther 507, 516
 Eichholtz, Dietrich 408, 494
 Eichmann, Adolf 12, 15, 54, 71,
 248, 275, 286, 295, 298, 318,
 323. sk., 530, 536
 Eicke, Rudolf 529, 546
 Enepekidisz, Polichronisz 537
 Engel, Ludvik 506
 Engelbrechten, von (hadnagy)
 504, 517, 550
 Erhard, Ludwig 374, 548
 Erzberger, Matthias 39

 Fachmann, Kurt 530
 Falkenhausen, Alexander von
 508, 510
 Federau, Fritz 48
 Filitz (előjárósági tanácsos) 495
 Fintz, Violette 345
 Fischböck, Hans 71, 191, 491
 Fischer, Edwin 372
 Fleischer, Hagen 338, 340, 540
 Fleischmann, Paul 94
 Frank, August 521. sk.
 Frank, Hans 12, 54, 209, 495. sk.,
 503, 516, 518
 Frank, Karl Hermann 549
 Frick, Wilhelm 69, 485. sk.
 Friedrich (RFM) 523. sk.
 Fritsch (MBB/NF) 500
 Funk, Walther 61, 92, 97, 104,
 116, 253, 304, 379, 492. skk.,
 511, 532
 Furtwängler, Wilhelm 372

 Galleiske (RFM) 504
 Gelich, Fernando 525
 Gerlach, Christian 46, 226. sk.,
 501
 Gerstner, Karl-Heinz 276, 512,
 525
 Ginzkey (kisajátított) 252
 Goebbels, Joseph 12, 15. sk., 26,
 28, 46, 60, 80. sk., 84. sk., 87.
 skk., 104, 160, 176, 178, 227.
 skk., 306, 375, 387, 398. sk.,
 402, 406, 490, 492
 Goerdeler, Carl Friedrich 30. sk.,
 61. sk., 129, 301, 399
 Goette, Wolf 134, 190, 390,
 400. sk., 500
 Gossel, Karl 522
 Gotthardt, Hermann 520, 539

- Göring, Hermann 12, 20, 24, 64–72, 74, 77, 81, 85, 88, 91, 95, 101, 104, 108, 143–146, 148–151, 153, 166, 176–179, 181. skk., 185, 188, 190, 192–195, 197, 204, 221. sk., 224–229, 241, 244, 250, 255, 257, 275, 296, 313, 326. sk., 360. sk., 370, 384. sk., 395, 402, 485. sk., 489. sk., 492, 502–505, 507. sk., 511, 516. sk., 539, 540, 545, 550. sk.
- Graevenitz, Hans 311, 326, 538. skk.
- Gramsch, Friedrich 356. sk., 508, 510, 512, 520
- Graupner, Karl 532
- Grimm, Jacob 21
- Grohé, Josef 167
- Guilleaume (Birodalmi Posta) 168
- Gunzburg, de (kisajátított család) 276
- Gurski, Hans 242, 296, 519. sk.
- Gutwerth (kisajátított) 126
- Gündel, Herbert 489. sk., 506, 550
- Günther, Rolf 318
- Haberstock, Karl 200
- Hadzikiriakósz (a Görög Nemzeti Bank alelnöke) 325. sk.
- Hahn, Paul 322, 325, 328–332, 335. skk., 535, 538, 539, 541
- Hanneken, Hermann 485, 549. sk.
- Hansen, Erik 532
- Hansen, Harald 479
- Hartlaub, Felix 317
- Hartlieb, Heinrich 193, 195, 507, 512. skk., 524
- Hartmann (RFM, DSK) 499, 513
- Hauffe, Arthur 531. sk.
- Haupt, Thea 34
- Hedding, Otto 482
- Heim, Susanne 46
- Hemmen, Hans Richard 188, 193, 495, 512, 524
- Hencke, Fritz 176
- Herzog (DHM, Szlovákia) 528
- Herzog, Herbert 532
- Heydrich, Reinhard 12, 159
- Hilberg, Raul 337
- Hillers, Wolfgang 16. sk., 479
- Himmler, Heinrich 12, 34, 85, 253, 255, 299, 383, 395, 524
- Hitler, Adolf 11, 16. skk., 21. skk., 26. sk., 29–34, 39, 41. skk., 46, 49, 55, 57. sk., 60, 62. sk., 67, 79. sk., 85–88, 94, 98, 104, 131, 144. skk., 149. skk., 157. skk., 161. sk., 166, 179, 193, 200, 209, 226, 229, 245, 252, 285, 290, 292. sk., 302. skk., 306, 311–314., 317, 320, 334, 339. skk., 341, 372, 374–377, 380. sk., 386. sk., 391–395, 397–404, 406, 480. sk., 486, 489, 500, 505, 521, 531, 533
- Hoffmann (WiStb Ost) 139
- Hoffmann, Alfred 510
- Holtz, Wolfgang 498
- Holzhauer, Georg 121, 125
- Horowitz, Vladimir 372
- Horthy Miklós 245, 307
- Höll, Hans 550
- Hudeczek, Karl 537
- Hunsche, Otto 324, 515
- Hupfauer, Theo 489
- Ingram, von (PG) 168
- Jacobmeyer, Wolfgang 49
- Javal (kisajátított család) 276
- Jessen, Jens 80, 122
- Joerges, Harald 525
- Junz, Helen B. 357
- Kadelbach, Hans 280
- Kadgien, Friedrich 487
- Kagan, Saul 487

- Kaltenegger, Hellmut 529
 Kambartel (OZI, RFM) 513
 Kasche, Siegfried 14
 Kasten, Helmut 122, 498
 Kaufmann, Karl 158. sk., 504, 547
 Keitel, Wilhelm 144. sk., 338, 503, 505, 520, 551
 Keppler, Wilhelm 64, 485
 Kersten, Werner 340, 345, 497, 512, 535, 542, 544
 Kinkel, Gottfried 29
 Klare, Fritz 148, 503. sk.
 Kleemann, Ulrich 342, 345. sk., 352, 543. sk.
 Klemperer, Victor 402
 Klesper, Fritz 525
 Klinkhammer, Lutz 47
 Klopfer, Gerhard 94, 492
 Klumm, Friedrich 502
 Koch, Erich 158, 176, 226, 387
 Koenning, Reinhard 529
 Korff, Hans Clausen 523
 Korvas, Imrich 528
 Kossoy, Edward 544
 Kozuszek, Kurt 517
 Köppen, Werner 481
 Körner, Paul 385, 549
 Kössler (előjárósági tanácsos) 496
 Krebs, Dr. (RFM) 296
 Kretzschmann, Max 124, 127, 216, 218, 487, 494, 498, 510, 529, 531
 Krogmann, Carl Vincent 224
 Krüger, Alf 64. sk., 71
 Kuhn, Eberhard 319
 Kundrus, Birthe 45. sk.
 Kühne (RFM) 481
 Kühne, Walther 504, 506

 Labbé, A. 276
 Lammers, Hans Heinrich 88, 489. sk., 494, 505
 Lampe (MBB/NF) 508
 Landfried, Fritz 534
 Landwehr, Hermann 530
 Lange, Dr. (MBB/NF) 509, 531
 Lange, Kurt 61, 492, 494
 Laskier, Michael 272
 Laval, Pierre 524
 Leeuw, A. J. van der 47, 66, 528
 Legler, Friedrich 507
 Leibl (kisajátított) 126
 Leibowitz (kisajátított) 126
 Lemkin, Rafael 205
 Lenin, Vlagyimir Iljics 404
 Lenz, Erwin 346, 497, 507, 544
 Léontard, Lucien 276
 Lepercq, Aimé 195
 Ley, Robert 87, 489
 Lichtenstern (kisajátított) 126
 Lipscher, Ladislav 287. sk.
 Litter, Fritz 495. sk., 504. sk., 510, 519, 525. sk.
 Logotethópulosz, Konsztantinosz 318. sk., 536
 Lohse, Hinrich 138
 Löhr, Alexander 542. sk.
 Ludwig (RFM) 481
 Luther, Martin 318

 Maaß (RFM) 505
 Mach, Alexander 285, 528
 Mackensen, Hans Georg von 534. sk., 537
 Maedel, Walter 69, 521, 523, 525
 Malitzky (OKH) 535
 Maltzan, Vollrath von 507, 509
 Mangold, Dr. (MbiF) 510, 526
 Manteuffel (RFM) 507
 Martini, Herbert 492
 Mattheus, Georg 521
 Mau, Ilse 34, 482
 Mavrajánnisz (görög hivatalnok) 319
 Mayer, Josef 512. sk.
 Megerle, Karl 526
 Melmer, Bruno 254
 Mengele, Josef 12
 Merten, Max 318, 320. skk., 324, 336, 352, 534, 537. sk., 541

- Meyer, Alfred 485, 507, 549. sk.
 Michel, Elmar 192, 273. skk.,
 280. sk., 487, 497, 510. sk., 525.
 skk.
 Michel, Henri 137
 Moeller, Hero 382
 Molho, Michael 323, 343
 Mommsen, Hans 94
 Morett 507
 Moritz, Alfons 517
 Mozart, Wolfgang Amadeus 161
 Möllenhoff, Gisela 258
 Mussolini, Benito 32, 202, 312,
 314, 374
 Müller (WO, Szaloniki) 537
 Müller, Albert 213
 Müller, Heinrich 519, 523
 Müller, Jürgen 134

 Narr, Wolf-Dieter 482
 Naumann, Karl 227
 Nedić, Milan 244
 Nehama, Joseph 323, 330
 Nehlsen, Werner 519
 Neubacher, Hermann 242, 290,
 296. sk., 300. skk., 304, 311,
 314–318, 320. skk., 325–328,
 330. sk., 334–337, 529. skk.,
 534, 536, 539, 540
 Neumann, Erich 185, 241, 487,
 509. sk.
 Neumann, Michael 552
 Niedermeyer, Ferdinand 279,
 525. sk.
 Ninnemann (százados) 168
 Nonnenbruch, Fritz 86

 Oertel, Manfred 48
 Ohlendorf, Otto 379, 549
 Orgera, Giovanni 514, 519
 Ottolescu, Alexandru 533

 Paersch, Fritz 50, 495
 Pamperrien, Rudolf 520
 Pape (RFM) 521
 Papen, Franz von 27

 Parpatt, Friedrich 521
 Pasel (RWM) 537
 Patzer (RFM) 520. skk.
 Pelligrini, Giampietro
 Domenico 541
 Pichier, Dr. (MBB/NF) 523, 525
 Pick, Cilika 528
 Plodeck, Oskar Friedrich 239,
 518. sk.
 Polic, Anica 529
 Popitz, Johannes M. 94, 492
 Posener, Julius 407
 Posse, Hans 78, 487
 Präg, Werner 49
 Prunsch (főhadnagy) 346
 Prüßmann, Ilse 479
 Puhl, Emil 61, 115, 118, 124, 128,
 254, 305, 373, 496, 499, 522,
 532

 Quisling, Vidkun 259, 522

 Radebach, Paul 521
 Rademacher, Franz 505, 519
 Raeder, Erich 144
 Rahn, Rudolf 277, 513. sk., 526
 Rasmeritza, Nicolae 532
 Rass, Christoph 46
 Rau, Werner 538
 Rauter, Hanns Albin 524
 Recanati, Pepo 344. sk., 544
 Recker, Marie-Luise 45, 488
 Reichenau, Walter von 225
 Reinecke, Hermann 147, 305,
 495, 503, 532, 544
 Reinelt (német hivatalnok) 512
 Reinhardt (RWM) 529. sk.
 Reinhardt, Fritz 17, 27. sk., 62,
 82, 87, 98, 109, 113, 145. sk.,
 149, 377. sk., 382–385, 396,
 405, 480, 482, 484. sk., 487,
 489. sk., 503. sk., 515, 549. sk.
 Rettig, Hermann 487
 Ribbentrop, Joachim von 188,
 304, 532. sk.
 Richthofen, Herbert von 529

- Riecke, Hans-Joachim 485,
549. sk.
- Rilke, Rainer Maria 160
- Rinke (MBiF) 547
- Rinkefeil (német hivatalnok)
496, 510
- Rintelen, Emil von 520
- Roethe, Eberhard 497
- Rommel, Erwin 502
- Rosenberg, Alfred 161. sk., 166,
176, 505
- Rosh, Lea 338
- Rothschild (kisajátított család)
257
- Rottky, Hugo 494
- Röthke, Heinz 275
- Sartre, Jean-Paul 221
- Sattler, Rudolf 300, 529
- Schacht, Hjalmar 30. sk., 61, 64
- Schaefer, Carl 193, 325, 512, 538
- Scheffler, Leopold 193, 248, 282,
511, 520, 527
- Scheplitz, Bodo 522
- Schiedlauský, Lothar 534
- Schlarp, Karl-Heinz 47
- Schlautmann-Overmeyer, Rita
258
- Schleicher, Kurt von 27
- Schleier, Rudolf 505
- Schleyer, Hanns Martin 13
- Schlotterer, Gustav 19, 485, 513,
516, 520, 530, 549. sk.
- Schlüter, Walter (RFM MDir) 549
- Schmidt (RFM) 514
- Schmidt, Eberhard W. 490, 535
- Schmidt, Guido 273
- Schmidt, Helmut 53
- Schmidt, Hubert 204
- Schmidt-Stähler, Albert 524
- Schmölders, Günter 58, 99, 484,
493
- Schnitker (polgármester) 170
- Schnurre, Karl 496
- Schoerner, Ferdinand 260
- Scholz, Ernst 124, 529
- Schomaker, Hans 520
- Schönberg, Fritz 536
- Schramm, Percy Ernst 337
- Schulte 530, 534
- Schulte, Hubert 509
- Schultz, Franz 493
- Schumburg, Hans-Emil 486
- Schurz, Carl 29
- Schuster, Hans 13. sk., 479
- Schwager, Josef 530
- Schwerin von Krosigk, Lutz
Graf 17, 26. skk., 67, 71, 73,
81, 87. skk., 94, 218, 248, 253,
257, 312, 315, 385, 389, 393,
395. sk., 480, 485. skk., 489–
493, 495, 502, 504. sk., 511,
516, 520. sk., 549. skk.
- Seiffert, Alfred 533
- Senkowsky, Hermann 495. sk.
- Seydelmann, Gertrud 174
- Seyß-Inquart, Alfred 192
- Siegert, dr. 74, 487
- Siegert, Rudolf 502
- Speer, Albert 12, 85, 183, 193,
197, 204
- Spindler, Alfred 495, 518. sk.
- Steinberg, Jonathan 127
- Stenger (MBiF) 526. sk.
- Sternfeld (kisajátított) 529
- Stiller (bankalkalmazott) 525
- Strangmann (vendéglős) 170
- Streit, Herbert von 515, 521
- Stroumsa, Jacques 325
- Stuckart, Wilhelm 549
- Stucken, Rudolf 382
- Stülpnagel, Otto 525
- Süßkind-Schwendi, Alexander
von 514
- Szefihasz, Andreasz 320
- Sztálin, József 387
- Tataranu, Nicolae 531. sk.
- Terboven, Josef 141
- Thadden, Eberhard von 316. sk.,
319, 536

- Thomas, Georg 509
 Thoms, Albert 254, 522
 Tischbein, Friedrich 487, 509
 Todt, Fritz 81
 Toscanini, Arturo 372
 Trapp, Dr. (RFM) 521
 Tribius, Erich 491
 Trier (RB) 531
 Tron, Walter 535
 Tszirónikosz, Ektor 325. sk.
 Tzavarasz, Nikolaosz 537
 Tychsen (Obersturmführer) 168

 Uhlich, Martin 491. sk.
 Uhlmann, Emil 250, 258
 Uhlmann, Henny 250, 258
 Ullrich, Dr. (OKW) 529
 Utikal, Gerhard 505

 Vallat, Xavier 525
 Vašek, Anton 287
 Venizelosz, Eleftheriosz
 · Kiríákosz 310
 Veltjens, Josef 507
 Voss, Hermann 30, 57

 Wagner, Eduard 147, 223. sk., 346. sk.
 Wagner, Karola 51
 Waldhecker, Hermann 299, 496, 498, 529, 531
 Weizsäcker, Ernst von 188
 Wetter (MBB/NF) 500
 Wiehl, Emil 503, 510, 540
 Wiesenthal, Simon 336
 Wiesner (színész) 134
 Wilhelm, Karl Friedrich 516, 532, 536, 538
 Windisch-Graetz, Alois 260
 Winter, Max 516
 Wisliceny, Dieter 286, 318. sk., 323. sk., 536, 538
 Woermann, Emil 231
 Woermann, Ernst 486, 492, 520
 Wohlthat, Helmut C. 487, 500
 Wolf, Louis 296
 Wucher, Theodor 503

 Ziegmayer, Wilhelm 224
 Ziegler, Karl 140
 Zölffel (RmfbO) 506
 Zülow, Kurt 481
 Zwicker, Julius 247
 Zschimmer, Gerhard 481

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

Nemzetközi társadalomtudományi könyvesbolt
és információs központ

1061 Budapest, Király utca 2.
Telefon: 06 1 267 62 58, 06 1 235 0065
Fax: 06 1 266 62 58
E-mail: atlbook@t-online.hu

Az Atlantisz barátainak
a bolt bármilyen külföldi könyvet
kedvező áron beszerez.

Diákok és tanárok
az Atlantisz Könyvsziget valamennyi magyar kötetéhez
10% kedvezménnyel juthatnak hozzá.

Könyvtáraknak, intézményeknek is
különösen kedvező feltételekkel hozunk be könyveket.